SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

Драгутин Франић: Стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека . . . . . 1— 42

P. Aleksander Hoffer: Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru. (Sa 6 slika u tekstu) . . . . . 43— 62

В. Вулетић-Вукасовић: Римски орао с отока Корчуле у Далмацији. (Са 1 сликом у тексту) . . . . . 121—122

Franjo Fiala: Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894. (Sa 23 slike u tekstu i 7 tabli) . . . . . 123—138

Karlo Patsch: Legio VIII. Augusta u Dalmaciji . . . . . 143—146

Ivan Kellner: Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. (Sa 127 slika i 10 tabli u tekstu) . . . . . 161—198

Фрањо Фиала: Римски гробови с паљевином код Рогатице. (Са 1 сликом и 2 табле у тексту) . . . . . 199—206

Др. Ћиро Трухелка: Абраксас-гема из Сарајева. (Са 1 сликом у тексту) . . . . . 215—216

V. Radimský: Arheološke crtice. (Sa 11 slika u tekstu) . . . . . 217—230

Ковачевић-Пач: Рушевина у селу Дољанима и римски натписи, ондје нађени. (Са 6 слика у тексту) . . . . . 231—236

Dr. Karlo Patsch: Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini. (Sa 6 slika u tekstu) . . . . . 237—240

Dr. Ćiro Truhelka: Starobosanski natpisi. (Sa 30 slika i 1 tablom u tekstu) . . . . . 259—284

Карло Пач: Епиграфско набирчење. (Са 14 слика у тексту) . . . . 285—292

V. Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. (Sa 20 slika i 24 table u teksu) . . . . . 309—336

Др. Ћиро Трухелка: Натписи из сјеверне и источне Босне. (Са 22 слике у тексту) . . . . . 337—356

Frano Radić: Povjesno umjetničke bilješke sa dalmatinskih ostrva . . 357—364

Фрањо Фиала: Прилози к римској археологији Херцеговине. (Са 12 слика и 2 табле у тексту) . . . . . 365—378

Dr. Karlo Patsch: Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja. (Sa 88 slika u tekstu.) . . . . . 379—522

*

Strana — Страна

V. Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. (Sa 6 slika i 18 tabli u tekstu) . . . . . 483—524
Franjo Fiala: Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895. (Sa 52 slike u tekstu) . . . . . 533—566
Др. Ћиро Трухелка: Стари босански натписи. (Са 7 слика у тексту) 567—572
Dr. Karlo Patsch: Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. (Sa 21 slikom u tekstu) . . . . . 573—586

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Dr. Karlo Patsch: D. Kolopothakes: „De Thracia provincia Romana". (Sa 1 slikom u tekstu) — O. Schiling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia" . . . . . 147—150
Uredništvo: „Starohrvatska Prosvjeta" . . . . . 150—151
Уредништво: Дарови босанско-херцеговачком земаљском музеју године 1894. 158
Dr. Karlo Patsch: Franjo Bulić: „Auctarium inscriptionum, quae a mense Iunio a. 1892 ad mensem Iunium a. 1894 in Museum Archaeologicum Salonitanum Spalati illatae sunt". (Sa 1 slikom u tekstu) . 293—294
Dr. Ćiro Truhelka: Publikacije Jugoslavenske akademije u Zagrebu za godinu 1895. . . . . 294—298
Карло Пач: Henrici Kiepert: „Formae orbis antiqui" . . . . . 298—299
Душан Поповић: Какоњ-Кокањ-Кукањ?! . . . . . 301—305
Стеван Милијевић: Благо . . . . . 306—308
Karl Patsch: F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra publiés avec une introduction critique." (Sa 1 slikom u tekstu) . . . . . 453—456
Уредништво: „Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien" . . . . . 456—466
— Вјенцеслав Радимски. (Са 1 сликом у тексту) . . . . . 479—482
Uredništvo: Naučno putovanje bečkog antropološkog društva Bosnom i Hercegovinom u septembru ove godine . . . . . 601—604
Јосип пл. Шлосер: Јеврејски рукопис са сликама из средњег вијека 608—610

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Dr. A. Weisbach: Prehistorijske lubanje sa Glasinca. (Sa jednom tabelom s mjerama) . . . . . 105—138

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

J. Ф. Иванишевић: Народно глумовање у Цуцком Трешњеву . . . 152—155
H. Fazlagić: Bajanje . . . . . 156—157
Luka Grgjić-Bjelokosić: Još nešto o vagjenju žive vatre ili o izvijanju ognja, kao što narod veli . . . . . 300—301
H. Fazlagić: Zašto Jahudije imadu bajato lice? 305
— — Štovanje trešnje . . . . . 467—468

Strana — Страна

И. Зовко: Бој на скакавце . . . . . 468—469
Niko Vlašić: Narodni običaji u okolici Gjakova o kositbi i žetvi . . . 469—476
Лука Грђић-Бјелокосић: Бојење пређе . . . . . 476—477
Sadik eff. Ugljen: Crtice iz naroda . . . . . 606—607

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Ернест витез Домбровски: Основи орнитологије сјеверозападне Србије . . . . . 63—104
Отмар Рајсер: Крунасте шеве у Босни и Херцеговини. (Са 1 сликом у тексту.) . . . . . 139—142
Othmar Werner: Bilješke o makrolepidopterima, prikupljenim na poluostrvu Pelješcu . . . . . 207—219
Људевит пл. Фирер: Продужена посматрања на орнитолошком пољу у Црној Гори године 1895. . . . . 241—258
Фрањо Фиала: Viola Beckiana n. sp. E sectione Melanium D. C. Једна нова врста љубице. (Са једном таблом.) . . . . . 423—424
Dr. phil. Karlo Petri: Revizija srednje- i zapadno-evropskih vrsta roda Plinthus Germ. . . . . 425—444
Отмар Рајсер: Дивље кокоши (Rasores) Босне и Херцеговине . . . 445—452
Adrien Dollfus (Адриен Долфус): Isopodes terrestres de la région Balkanique (Bosnie, Hercégovine, Serbie et de l'île Corfou). — Копнене исоподе балканског појаса (Босна, Херцеговина, Србија и острво Крф). (Са 12 слика у тексту) . . . . . 525—532
Viktor Apfelbeck: Nove Otiorrhynche iz Bosne i Hercegovine . . . 595—600

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

O. J. Lužecki: Muscicapa parva. Muharica crvenovoljka (Der Zwergfliegenfänger) za Bosnu i Hercegovinu utvrgjena 308
Отмар Рајсер: Гњетао (Phasianus colchicus), убијен у Босни . . . 604—606
Uredništvo: Ocjena djela „Ornis balcanica II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumelien und der Dobrudscha)“ . . . . . 159—160
— Još jedna karakteristična ocjena djela Otmara Reisera „Ornis balcanica II. Bugarska“ 453

Imenik spisateljâ. — Именик списатељâ.

Strana — Страна

Apfelbeck Viktor: Nove Otiorrhynche iz Bosne i Hercegovine 595
Dollfus Adrien (Долфус Адриен): Isopodes terrestres de la région Balkanique (Bosnie, Hercégovine, Serbie et de l'île Corfou). — Копнене исоподе балканског појаса (Босна, Херцеговина, Србија и острво Крф). (Са 12 слика у тексту) 525
Домбровски Ернест витез: Основи орнитологије сјеверозападне Србије 63
Fazlagić H.: Bajanje 156
— Zašto Jahudije imadu bajato lice 305
— Štovanje trešnje 467
Fiala Franjo (Фиала Фрањо): Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894. (Sa 23 slike u tekstu i 7 tabli) 123
— Римски гробови с пањевином код Рогатице. (Са 1 сликом и 2 табле у тексту) 199
— Прилози к римској археологији Херцеговине. (Са 12 слика и 2 табле у тексту) 365
— Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895. (Sa 52 slike u tekstu) 533
— Viola Beckiana n. sp. E sectione Melanium D. C. — Једна нова врста љубице. (Са једном таблом) 425
Фирер Људевит пл.: Продужена посматрања на орнитолошком пољу у Црној Гори године 1895. 241
Франић Драгутин: Стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека 1
Grgjić-Bjelokosić Luka (Грђић-Бјелокосић Лука): Još nešto o vagjenju žive vatre ili o izvijanju ognja kao što narod veli 300
— Бојење пређе 476
Hoffer Aleksander: Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru. (Sa 6 slika u tekstu) 43
Иванишевић Ј. Ф.: Народно глумовање у Цуцком Трешњеву 152
Kellner Ivan: Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. (Sa 127 slika i 10 tabli u tekstu) 161
Ковачевић-Пач: Рушевина у селу Дољанима и римски натписи ондје нађени. (Са 6 слика у тексту) 231
Lužecki O. J.: Muscicapa parva. Muharica crvenovoljka (Der Zwergfliegenfänger) za Bosnu i Hercegovinu utvrgjena 308
Милићевић Стеван: Благо 306
Patsch Karlo (Пач Карло): Legio VIII. Augusta u Dalmaciji 143
— Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini. (Sa 6 slika u tekstu) 273
— Епиграфско пабирчење. (Са 14 слика у тексту) 285
— Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja. (Sa 88 slika u tekstu) . . 389
— Epigrafski dodaci. (Sa 22 slike u tekstu) 573

Strana — Страна

— D. Kalopothakes: „De Thracia provincia Romana“. (Sa 1 slikom). — O. Schilling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia“ 147
— Franjo Bulić: „Auctarium inscriptionum, quae a mense Iunio a. 1892 ad mensem Iunium a. 1894 in Museum Archaeologicum Salonitanum Spalati illatae sunt.“ (Sa slikom u tekstu) 293
— Henrici Kiepert: „Formae orbis antiqui“ 298
— F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra publiés avec une introduction critique.“ (Sa 1 slikom u tekstu) . . . 453
Petri Karlo dr. phil.: Revizija srednje- i zapadno-evropskih vrsta roda Plinthus Germ. 425
Поповић Душан: Какањ-Кокањ-Кукањ?! 301
V. Radimský: Arheološke crtice. (Sa 11 slika u tekstu) 217
— Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. (Sa 20 slika i 24 table u tekstu) 309
— Isto. (Sa 6 slika i 18 tabli) 483
Radić Frano: Povjesno umjetničke bilješke sa dalmatinskih ostrva 357
Рајзер Отмар: Крунасте шеве у Босни и Херцеговини. (Са 1 сликом у тексту) 139
— Дивље кокоши (Rasores) Босне и Херцеговине 445
— Гњетао (Phasianus colchicus), убијен у Босни 604
Шлосер Јосип пл. др.: Јеврејски рукопис са сликама из средњег вијека 608
Трухелка др. Ћиро (Truhelka Dr. Ćiro): Абраксас-гема из Сарајева. (Са 1 сликом у тексту) 115
— Starobosanski natpisi. (Sa 30 slika i 1 tablom u tekstu) 259
— Натписи из сјеверне и источне Босне. (Са 22 слике у тексту) . . . 337
— Стари босански натписи. (Са 7 слика у тексту) 567
— Publikacije Jugoslavenske akademije u Zagrebu za godinu 1895. 294
Ugljen Sadik eff.: Crtice iz naroda 606
Уредништво (Uredništvo): „Starohrvatska Prosvjeta“ 150
— „Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien“. (Станица из млађег каменог доба у Бутмиру крај Сарајева у Босни.) . . . 456
— Nekrolog V. Radimskom. (Sa 1 slikom u tekstu) 479
— Naučno putovanje bečkog antropološkog društva Bosnom i Hercegovinom u septembru ove godine 601
— Ocjena djela: „Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumelien und der Dobrudscha)“ 159
— Još jedna karakteristična ocjena djela Othmara Reisera „Ornis balcanica II. Bugarska“ 453
Weisbach dr. A.: Prehistoričke lubanje sa Glasinca. (Sa 1 tablom s mjerama) 105
Werner Othmar: Bilješke o makro-lepidopterima, prikupljenim na poluostrvu Pelješcu 207
Vlašić Niko: Narodni običaji u okolici Gjakova o kosidbi i žetvi 469
В. Вулетић-Вукасовић: Римски орао с отока Корчуле у Далмацији. (Са 1 сликом у тексту) 121
Зовко И.: Бој на скакавце 468

САДРЖАЈ. — SADRŽAJ.

Strana — Страна

Драгутин Франић: Стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека 1— 42

P. Aleksander Hoffer: Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru. (Sa 6 slika u tekstu) . . . . . 43— 6

Ернест витез Домбровски: Основи орнитологије сјеверозападне Србије 63—10

Dr. **A. Weissbach:** Prehistoričke lubanje sa Glasinca. (Sa jednom tabelom s mjerama) . . . . . 105—12

В. Вулетић-Вукасовић: Римски орао с отока Корчуле у Далмацији. (Са 1 сликом у тексту) . . . . . 121—1

Franjo Fiala: Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894. (Sa 23 slike u tekstu i 7 tabli) . . . . . 123—1

Отмар Рајсер: Крунасте шеве у Босни и Херцеговини. (Са 1 сликом у тексту) . . . . . 139—1

Karlo Patsch: Legio VIII. Augusta u Dalmaciji . . . . . 143—1

Књижевност — Književnost . . . . . 147—1

К. Пач: D. Kolopothakes: „De Thracia provincia Romana". (Са 1 сликом у тексту.) — **K. Patsch:** O. Schilling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia". — „Starohrvatska Prosvjeta".

Различито — Različito . . . . . 152—1

Ј. Ф. Иванишевић: Народно глумовање у цуцком Трешњеву. — **H. Fazlagić:** Bajanje. — Дарови босанско-херцеговачком земаљском музеју. — Ocjena djela „Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha)".

Cetiri sveska čine jedno godište. — Четири свеска чине једно годиште.

Sarajevo, januar—mart. **1895.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека.

Приопћио

Драгутин Франић, професор велике реалке осјечке.

Послије смрти цара Манојла Комнена (1143.—1180.) одлану за сва времена балканским Словјенима од византијске силе. Манојло бијаше пошљедни цар, који покуша да све балканске земље учини својим провинцијама. С њим заједно паде и задња сјајна звијезда с византијског неба.

Источном царству за леђима диже се помлађена бугарска држава. У само његово срце увуче се неприродно ново латинско царство (1204.—1261.). На његовим развалинама бијаше опет обновљена грчка држава, али тако слаба, да је српски цар Душан већ намјеравао сјести на цариградски пријесто.

Наша је намјера да расвијетлимо стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека, и у свези с овијем и одношај папе Иноцента III. према балканским Словјенима. То је без сумње најзанимљивији моменат у хисторији цјелокупног Балкана. То је био моменат препорода и ницања држава на Балкану под моћном егидом и заштитом великог папе Иноцента III., који сједе на папински пријесто 1198. године, управо онда, кад сами византијски цареви помогоше Латинима Византа оборити. Балканско се полуострво тада у државном и вјерском погледу са свијем преобразило. Почнимо са истоком Балкана, да тај преображај расвијетлимо.

A. Бугарска.

Почетком X. вијека паде Цариград и цар римски на кољена пред бугарским царем Симеоном (893.—927.), најсилнијим и највећим владарем, што се икада роди из јужног Словјенства. У Симеоновој руци лежаше велика будућност балканских Словјена, али је он мирно испусти из руку, и што бијаше у оном преважном часу изгубљено, не поврати

се више. Симеон поставља темељ грчко-словјенском царству на рушевинама монаркије Константина Великога, а Василије II. (976.—1025.) отимље државу његовим слабим нашљедницима, те бугарско царство паде под византијско господство (1018.—1019. године).

Бугари, премда подложни, не бијаху ипак никада одани источном царству; али истом онда, кад им већ бијаше дозлогрдило исисавање византијско, дигоше се листом на оружје и свргоше 167-годишњи јарам с врата. Коловође устанка бијаху браћа Иван и Петар Асјен, којима пође за руком, да понове бугарско царство (године 1185.—1186.) Иван се прогласи одмах царем „Бугара и Грка", те учини и у црквеном погледу своју државу самосталном. За црквеног поглавара постави он загорског[1]) архиепископа, надбискупа Василја.

Цар Иван I., обновитељ другог бугарског царства и утемељитељ нове лозе бугарских царева, Асјеновића[2]), није дуго уживао своју срећу, јер га послије девет-годишње славне и јуначке владавине (год. 1196.) уби у његову дворцу у Трнову неки Иванко.

Владавину преузеше његова браћа Петар и Калојан. Петар брзо угуши буну, коју су биле подигле Иванкове присташе. Оте им Трново, подјарми цијелу Мезију, те се и он прогласи царем „Бугара и Грка[3])". Петрова се добрећудност није Бугарима допадала, те га већ год. 1197. уби неки његов земљак.

На бугарском пријестољу остаде тада сам храбри и лукави Калојан (1197.—1207.), љути душманин грчки. Он бијаше извртан, али и веома окрутан војсковођа и лукав државник, те се није жацао, да и црквено-религиозне прилике употријеби у своје политичко-државне сврхе. Он се не брине за Богумиле, а веже пријатељство с римским папом, само да га овај призна самосталним владарем.

И Бугарска је морала сада опет на ново заузети свој положај међу осталим европским народима. Обичаји времена и народна част захтијеваху црквени благослов и признање нове династије и владавине, и то од моћније црквене и државне власти. Премда се бугарско царство понављало, а није се с нова замећало, то се ипак није смјело изневјерити старим обичајима кршћанске Европе, јер су тада, као што и сада, врло важни били међународни одношаји.

Којим начином да постигне Бугарска то извањско формално признање? Тà Бугарска се крвави с Византом од истока и југа, од

---

[1]) Загора, стари: Develtus, данас: Стара Загора, лежи на југоисточном подножју Черне горе (Karandža-dagh) у Источној Румелији.

[2]) Браћа Асјени изабраше Трново за своју пријестоницу. Трново лежи у романтичном предјелу на сјеверном обронку Балкана покрај ријеке Јантре, која се недалеко Свиштова у Дунав губи.

[3]) К. Ј. Јиречек, „Geschichte der Bulgaren", Prag 1876., стр. 225—230.

сјевера провађује у њу галички кнез Роман[1]), а угарски јој се краљ грози од сјеверозапада. У таком положају била је Бугарска безувјетно присиљена и упућена једино на поглавицу католичке цркве, римскога папу; јер без његове приволе није био нико признан правим краљем.

Врло је тешко рећи, као што и сам Успенскиј[2]) признаје, откуда је учињен први корак: из Трнова или из Рима[3]). Сигурно је пак, да је Калојану црквено-вјерско стање послужило у политично-државну сврху, и да је римо-католичкој цркви бугарски положај пружио лијепу прилику, да покуша повратити у свој овчињак „шизматијски народ", и да тим цариградском патријархату, кога већ од IX. вијека попријеко гледаше, врати шило за огњило. Управо тада, као што рекосмо, бијаше сио на папинску столицу Иноцент III. Он је душом и тијелом желио и настојао, да опет сједини исток са западом и да сабере све народе под своје окриље.

Цар Калојан, држећ грчку државу за највећег непријатеља бугарског народа и пријестола, заметну године 1199. или 1200. усред ратне буке и војених погибељи договор с римском столицом[4]).

Око нове године 1200.[5]) посла папа к бугарском владару (nobili viro) Калојану свога посланика, грчког натпопа Доминика, из Брундисија, те му предложи, да ступи с Римом у тјешњи савез. Иноцент изводи дапаче и његов род од римског поколења[6]), будућ је Калојан имао под својом влашћу Румуње балканског полуострва, који се дакако диче, да су потомци Римљана. Папа је Доминика уопће за то послао, да разабере, да ли је управо вриједно започињати наумљени посао око сједињења цркава. За сада називље папа цара Калојана само „nobilis vir". Посланик дође у Бугарску истом друге године, а Калојан, забављен ратом и уређивањем своје државе, одговори папи тек 27. новембра године 1202.

Цар писа папи: како су већ његова браћа Иван и Петар хтјели доћи с њиме у дотицај, али им је било на путу много непријатеља, као Мађари, Грци и други. Он сам да је такођер намјеравао више пута од године 1197. да пошаље к њему посланике с писмом, али

---

[1]) Јиречек, ibid.

[2]) Успевскій Ѳ., Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса 1879., стр. 210.

[3]) Голубинскій Е., Краткій очеркъ исторій православныхъ церквей, Москва 1871., стр. 80, тврди, да је папа тај одношај започео. — И заиста по оним листовима, што су нам се сачували, писа прво папа Калојану.

[4]) Тајнер А. (Theiner A.), Vetera monumenta Slavorum meridionalium, Romae 1863., str. 11 . . . „inter tumultus bellicos et querrarum discrimina."

[5]) Потхаст (Potthast), Regesta pontificum Romanorum I., Berolini 1874., стр. 89, мисли, да је то било од 15. до 31. децембра 1199. године.

[6]) Тајнер (Theiner), ibidem „. . . . quod de nobili urbis Romae prosapia progenitores tui originem traxerint . . ." Западни писци као: Реслер (Roessler), Хефлер (Höfler) и други хоће стога на сваки начин да Асјеновиће повлаше, о чем источни писци, као Успенскиј, Јиречек и други не ће ни да чују. — Ствар је доста двојбена.

му то још не пође за руком[1]). Цар хвали драгом Богу, што га је подсјетио тобоже на род и домовину[2]). Он затражи од папе одмах круну и царски наслов, а за уздарје обећаје му, да ће у свем слушати жеље апостолске римске столице[3]). Иноцент је већ унапријед добро знао с ким има посла, те није наглио да испуни Калојанове жеље.

Иноцент отписа Калојану и посла му најприје само свога посланика Ивана, капелана из Касамарија, да види и уреди тамошње црквене ствари и да преда загорском[4]) архиепископу, надбискупу Васиљу pallium, плашт[5]), који нико није ни искао. За круну пак вели, да је дао понајприје тачно истражити папинска регеста, из којих се могло разабрати, да су у Бугарској заиста многи краљеви били крунђени[6]). Папа наложи такођер свом посланику, да и у Бугарској марљиво проучи књиге староставне, које Калојан спомиње. Када се о том свему потпуно освједочи, обећаје папа цару, да ће му онда жељу испунити. Осим тога хотио се папа потпуно увјерити и о Калојановој искреној оданости и наклоности к светој римској столици. Иноцент навађа и случај, који се догодио у вријеме папе Николе, кад се бугарски цар с цијелим народом крстио и добио надбискупа из Рима, но за вријеме Хадријаново изневјерише се Бугари римском пријестолу.

Надбискуп се загорски захвали папи на подареној му почасти, те и он увјераваше светог оца о наклоности и оданости Калојановој и његова цјелокупног народа према римо-католичкој цркви[7]). Голубинском се чудновато чини, што надбискуп у првој својој посланици од папе ништа за се не моли, а то ваљда ради тога, што су мислили и мудровали: како ће добити царску круну и свечано признање царске власти и без фактичног, правог приступа у црквену заједницу. У Риму су то врло добро знали, те стога и настојаше, да на своју страну предобију не само свјетовног, него и духовног поглавара. Иноцент наговараше и Васиља, да и он гледа око црквеног уједињења[8]).

Међутим је Калојану било већ догорјело до ноката, јер је угарски и хрватски краљ Емерих (папа га у својим писмима зове *Henricus)* почео проваљивати у његову земљу, а папа му још ништа повољна

---

[1]) Тајнер (Theiner), ibid. стр. 15.

[2]) Idem, ibid. l. c.

[3]) Idem, ibid. стр. 16.

[4]) Голубинскиј, ibid. стр. 266, држи, да је то био надбискуп трновски. У осталом то ништа не смета: столица је надбискупска била ваљда још у Загори, а не у Трнову.

[5]) Idem, ibid., стр. 17.

[6]) Голубинскиј не држи, да су бугарски владари били крунђени вијенцем, посланим из Рима. Но то је само његово субјективно мнијење без довољног доказа.

[7]) Idem, ibid. l. c.

[8]) Idem, ibid., стр. 18.

није био јавио. Цар одлучи стога у Рим отправити другог посланика с писмом, у којем Иноценту јавља, само да га завара, да су му Грци понудили не само круну, него и патријарха, чим су чули, да је почео с папом уговарати. Он ипак не ће о том нити да чује, него жели то добити само од свете апостолске римске столице, којој ће за то бити покоран за цијелог живота[1]). Овај пут проширује Калојан свој првотни програм, те уз круну моли и патријарха, јер не може бити владар без патријарха *(ne quia imperium sine Patriarcha non staret)*. Калојан дакле захтијева изрично и отворено потпуно признање државне и црквене самосталности и неодвисности.

И овај пут, као и прије, увјерава цар папу — само да му се чим више умили — да је одмах, чим је ступио на пријесто, хотио послати к њему своје посланике, али да ови нијесу могли тамо проћи. Ово је посланство предводио сам надбискуп Василь, носећи и водећи са собом силно богаство и благо[2]). Василь се отпути из Бугарске у јуну 1203. године, али не видје Рима, јер се мораде, као и брандизуберенски[3]) презбитер Блаж, који је био послан најприје с Домиником натпопом брундишким, с пô пута натраг вратити. Стигавши Василь наиме у Драч[4]), бијаше заустављен од Грка, који га не пустише даље. Не могући сам прићећи с јавним посланством, отправи Василь потајно с писмом к папи два сапутника (Сергија и Константина).

Иноцент се пожури с одговором, те већ 10. септембра исте године наговара Василья, да ипак сам дође к светој столици, да се усмено с њим поразговори и да лакше узмогне жељи и молби бугарског владара удовољити. Уједно свјетује папа и самом цару, да се измири с Вуканом, српским владарем, с којим се Калојан ради граница бијаше завадио.

Папа, да што брже сједини Бугарску са римском столицом, не чекаше Василья и одлучи, да ће задовољити жељи и молби Калојановој. Ту је одлуку свакако поспјешила четврта крсташка војна или догођаји на истоку. 25. фебруара 1204. године јави „краљу Бугара и Влаха", да ће му по самом свом стожернику Лаву, с насловом св. Крижа, послати краљевске знакове: жезло и круну, а за то да му се мора цар писмено завјерити и обвезати, да ће остати вијеран и послушан светој римо-католичкој цркви. Папа дозволи цару, да може ковати и

---

[1]) Тајнер (Theiner), ibid. l. c.

[2]) Idem, icid., стр. 21.

[3]) Brandizuberensis, Brandibuznensis, Брдничево, код утока ријеке Млаве и Дунав, на рушевинама римског Viminacium-a. Сада Костолац.

[4]) Dyrrhachium, Durachium, сада Durazzo на Јадранском мору (у Албанији).

новце са својим ликом. — То је по свој прилици она таjна царска *(secreta)*, која се напомиње у писму надбискупском[1]). Трновског надбискупа учини бугарским првостолником *(primas)*, те опуновласти свог посланика Лава, да Калојана помаже и окруни с краљевском круном *(... sceptrum Regni ac Regium diadema ...*[2]). Папа јави ту преважну одлуку и трновском примасу *(Bulgarorum et Blachorum Primati)*, увjеравајући га, да је примас исто, што и патриjарха *(apud nos haec duo nomina primas et patriarcha penitus idem sonant)*.

Васиљ и његови наштедници добише власт, да могу крунити краљеве бугарско-влашке и посвећивати свету помаст[3]). Иноцент одреди, да послије смрти примасове не смије на трновску упражњену столицу нико други сjести, него онаj, који за то буде изабран по обичаjу (т. j. од митрополита и владика). Тако изабрани мора онда замолити плашт од папе и завjерити се римском приjестолу по прописаној формули. Трновски примас доби такођер власт, да посвећуje остале митрополите. Они, који се заређуjу у свећенике и посвећуjу за бискупе, морају се прије помазати светом кризмом. Тога обичаја није донле било у Бугара. Браничевски презбитер (сада већ именовани бискуп) и поклисар бугарски код свете столице римске, изjави пред папом, да га нијесу светом кризмом помазали, кад су га заређивали, за то га папа даде помазати. Том приликом доби Васиљ и првостолничке знакове[4]).

И Калојан је морао вратити мило за драго, и испунити папи вољу, и ако није постигао баш оно, што је желио. Он искаше од папе царску круну *(ut me coronent in Imperatorem)*, а папа му посла краљевску *(regium diadema)*. — По тадањим назорима није му папа могао више ни дати, јер је само један цар могао бити и то на западу римско-њемачки цар, а на истоку грчки император. — Цар замоли патриjарха *(Patriarcham)*, а папа му даде примаса *(Primatem)*, при чему га тjеши, да је то једно те исто.

Калојан, знаjући врло добро, да му је Иноцент још од потребе, исказа му љубав за „*firmamentum* imperiale *et coronam super caput*“, те изда свечано златну булу (хрисовуљ, *chrysobolium)*, у којој подврже римо-католичкој цркви себе и своје царство *(.... imperium sub potestate et mandato sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ et apostolicæ sedis)*, те и бугарску

---

[1]) Тајнер (Theiner), ibid., стр. 17.
[2]) Idem, ibid., стр. 24.
[3]) Idem, ibid., стр. 35.
[4]) Idem, idid., стр. 27.

цркву са цијелим свећенством[1]). Он даде папинским посланицима потпуну слободу, да раде у његовој држави све, штогод мисле, да је за вјеру и за црквену хиерархију нужно.

У то се управо вријеме бијаше надбискуп Василь по папиној жељи запутио у Рим и дошао до Драча. Даље није могао, јер га ту Грци задржаше, и за мало што није своје подузеће главом платио. Међутим га цар позва натраг у Бугарску, камо су већ папине одлуке приспјеле биле. Василь се одмах поврати, те се срдачно захвали папи на његовој доброти и на подареном му одликовању. Уз то га замоли још и за своју помаст. — До тада су им Грци свету помаст давали, а сада им то ускратише, јер су се били на Бугаре ражљутили због њихова очијукања с папом. — Василь затражи плашт и за преславског[2]) и велбуждског[3]) митрополиту, што у осталом и они сами са својим бискупом замолише и одиста получише[4]).

Цар Калојан (како се он сам назива *„imperator Bulgariae . . .“*) још се не умири, те на ново затражи од папе, да му примаса учини патријархом и да му све патријаршке знакове пошаље[5]). Он не заборавља при томе ни на своју властиту молбу, будућ Лав, стожерник, још не бијаше у Бугарску стигао. Цар захтијеваше такођер, да се патријаршија успостави за увијек у Трнову, те да сам бугарски клер може бирати и посвећивати свога патријарха, јер је пут до Рима далек и погибељан због честих ратова. Калојан жели, да Иноцент пошаље и привилегиј или акат са златним печатом, да се на вијеке чува у трновској првостоници, одакле би се јасно виђело, да се сматра одабраним, љубезним сином свете ортодоксне римске цркве *(quod sum dilectus filius orthodoxae sanctae ecclesiae Romanae).* Из овога се писма можемо увјерити, како је био отешчан одношај Трнова с Римом, јер су на њ опрезно пазили и вребали не само Грци, него и Мађари, а и остали сусједи нијесу им били баш најбољи пријатељи.

Угарски се краљ Мирко бијаше врло ражљутио, кад је чуо, да папински посланик путује у Бугарску с краљевском круном, премда

---

[1]) Тајнер (Theiner), ibid., стр. 28: „Ecclesiae enimo mnes totius imperii mei et tenimenti, et patriarcha meus metropolitanus episcopi, archiepiscopi et cuncti sacerdotes Romanae subsint ecclesiae . . .“

[2]) Idem, ibid.: „. . . . pallea ad opus duorum metrapolitanorum Priosthlavae et Belebusdii“ — Priosthlavae је Велика Преслава, римски Marcianopolis на ријеци Великој Камчији, јужноисточно од Шумена. Сада је тамо Преслава (Eski Stambul), окружен многим рушевинама. Голубинскиј, о. с. стр. 52. Јиречек, о. с. стр. 165.

[3]) Belebusdium (Βελεβούσδα), Velьbuzdь и Velьbluzdь. Даничић: Рјечник из књижевних старина српских. У Биограду 1863., вели: на југозападу од Софије. — Григорович држи, да је то садањи Кистендил (Köstendil).

[4]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 29.

[5]) Idem, ibid. l. c.

је он против тога био. За то, да се скојег од стране Калојану освети, навали на бугарску земљу и освоји велик комад од сјеверозапада, како се то из Калојанова писма разабрати може[1]). Мирко је већ био узео и наслов „бугарског цара“, те је намјеравао под изликом сродства с Грцима, и јер је држао Калојана за незаконитог владара, да сруши његово царство. Намјера му се ипак изјалови.

Чим је Иноцент (25. фебруара 1204. године) послао у Бугарску стожерника Лава, кано свога посланика *(a nostro latere)*, да окруни Калојана, извјести о том самог цара Калојана, примаса Василја, митрополите, епископе (бискупе), цијели клер и бугарски народ, опоминьући све заједно, да достојно дочекају кардинала и да му пусте слободне руке у реформама, које се морадоше извести[2]). Осим тога нареди бугарским надбискупима-митрополитама: гдје и када се могу плаштем заогрнути[3]), а примасу наложи, да се по обичајној заклетви завјери. Иноцент обзнани Калојану, да му осим краљевских знакова шаље и заставу, да је у рат носи и да се сјећа муке Господинове и вјерности, задане римској цркви[4]).

Папа јави тај ријетки догађај: да Бугари и Власи ступају у црквену заједницу с римском столицом, свим угарским свјетовњацима и цијелом свећенству, те им обзнани, да је тамо послао апостолског посланика Лава, кардинала св. Крижа, да утврди те народе у оданости спрам свете столице[5]). О томе исто тако писа папа и српском свећенству[6]).

Посланик Лав добио је налог: да у свим земљама, кроз које буде пролазио, све пријепорне ствари расправи и уреди, које год буде могао. Иноцент врућe препоручи угарском и српском клеру: да га часно дочекају, те да с њим лијепо и достојно поступају.

Папински посланик, дошав у Угарску, бијаше лијепо примљен и на све начине почашћен.

Мирко се није одмах усудио јавно показати своје незадовољство против папе ради Калојанове крунидбе. Кад је стожерник Лав одлазио, даде му краљ красну пратњу и богате дарове, те му обећа, да ће му на бугарској граници уручити и писмо, само нека гледа да изравна зађевице и да га помири с Бугарима. И не слутећи ништа о каквој незгоди, дође посланик здраво и весело до близу бугарске границе.

---

[1]) Тајнер (Theiner), ibid. l. c.
[2]) Idem, ibid., стр. 31.
[3]) Idem, ibid., стр. 32.
[4]) Idem, ibid., стр. 33.
[5]) Idem, ibid., стр. 32.
[6]) Idem, ibid., стр. 33.

Када се већ био приближио кули Кеву[1]) на Дунаву — гдје су га Бугари с весељем очекивали, да му почаст искажу — буде на једном с цијелом својом пратњом по Мирковој заповиједи заустављен и пријелаз му забрањен, све док се не склопи мир између Мађара и Бугара. Стожерник Лав бијаше стављен и под јаку стражу, која му је пријечила свако опћење с вањским свијетом.

Угарски је краљ тим хотио показати Бугарима, да се он ни папе не боји, те да гледају, да с њим што прије мир углаве. Он је био врло огорчен, како рекосмо ради тога, што се папа на то одлучио, да с њим успореди у краљевској части његова сусједа и непријатеља Калојана.

Мирко то дакако није могао више да запријечи, али се ипак није прије дао на мировање, док и за себе није штогод испословао. Он стога затвара посланика, а посланике шаље у Рим и Трново и предлаже цару, да дође на неутрално земљиште на договор.

Кад је папа то чуо, укори краља доста оштро због тога и заповједи му, да кардинала одмах и безувјетно на слободу пусти, ако мисли добро проћи.

Мирко у мисли, да има добар повод за то, посла папи витеза Гргура с притужбом[2]) против Калојана, у којој истакну: да му света столица има бити особито склона ради заслуга његових прећа. Он тврди, да је Калојан неправедно заузео земљу, коју је његов отац Бела III. дао у мираз (прћију) својој кћери, грчкој царици *(terram, quam pater tuus sorori tuae Imperatrici Graecorum dedit in dotem, detinet occupatam).* За тим вели, да је Калојан страшно опустошио Србију, подвргнуту угарској круни. Бугарски цар да нема права на никакву земљу *(nullius terrae de iure sit dominus),* а да је ипак већ много неправедно присвојио и освојио. Краљ се чуди, како је црква могла тако брзо у заштиту узети тога узурпатора, а и не упитавши за то угарског краља, кому дугује још праведну задовољштину због тога, што су Крсташи, односно Млечани насилно заузели Задар. — Папа дакле по мнијењу Миркову благосива: устанак, насиље и неправду!

Иноцент одговори на то Мирку: да он не зна како ствари стоје, кад тако мисли. Ако је Калојан можда који комад земље и уграбио, ипак је велики дио тих земаља његова властита очевина, коју су Бугари изгубили за силног грчког притиска. Он дакле круни Калојана на његовом властитом, а не на туђем земљишту. А већ су и Калојанови прешасници крунени били. Папа заповједи додуше цару,

[1]) Данашњи Кубин на Дунаву, источно од Панчева.

[2]) Та нам се притужба није сачувала, те једино из одговора папина на њу можемо разабрати, што је у њој стајало. Idem, ibidem, стр. 35—37.

да одступи земљу, која није његова, али то исто да имају учинити и његови сусједи, јер и цар бијаше замолио папу, да учини, „што је право између њега и Мирка“[1]). Иноцент спомену и то краљу: нека само промисли, како би га се дојмила вијест, кад би чуо, да се папа противи крунидби његовог рођеног сина. Из тога нека просуди, како је и самом папи при души, што се краљ противи крунидби његовог духовног сина и то онога, који се скрушен к оцу враћа[2]). Као што су из цркве изопћени Млечани и Французи, јер су освојили Задар, тако би био кажњен и Калојан, ако би се, кад добије круну, противио римским одлукама ради размирица, које има с Мађарима. Нека стога ништа не оклијева, него нека с мјеста пусти стожерника и пратњу његову, ако то међутим већ није учинио.

Мирко је намјеравао свога сина Владислава окрунити за краља, за то му није преостајало друго, него прегорјети срдбу љуту и пустити папинског поклисара Лава. Папа му се на том лијепо захвали. — Ствар се дакле ријеши у прилог Калојану, и он се окруни.

То бијаше прави дан народног весеља и славља, када је кардинал Лав иза толико незгода и неприлика на бугарско земљиште ступио, те 15. октобра 1204. године ушао свечано у Трново, ту нову пријестоницу другог бугарског царства. Већ 7. децембра помаза и посвети исти стожерник у име папино и надбискупа Василја за бугарског примаса и уручи му све знакове, одличја и упутства[3]). Василј помаза исти дан с великим слављем оба метрополита и остале бискупе. Метрополите благосови сам кардинал, преда им плашт и митру као и осталим владикама[4]). Други дан, управо на Михајлово *„sancti Michaelis“*, би Калојан с великом свечаности окруњен. Лав благосови краљевску круну, постави је цару на главу, даде му жезло у руке и пружи му заставу[5]).

Кад је кардинал у Трнову све уредио и обавио, врати се у Рим с царевом и примасовом захвалницом и с даровима. Калојан обећа још Иноценту, да ће му на брзо опет послати посланике с даровима у Рим. — Ну колико се знаде, не видје папа више ни дарова ни посланика из Бугарске. Тому су били криви понајвише настали непријатељски односаји између новог латинског и бугарског царства. То се види већ из ове цареве захвалнице, у којој писа папи: нека би Латинима заповједио, да мирују од његова царства, које им никаква зла не ради и које им није на путу. Ако они презру његов аукторитет,

[1]) Idem, ibid., l. c.
[2]) Idem, ibid., l. c.
[3]) Idem, ibid., стр. 39.
[4]) Idem, ibid., l. c.
[5]) Idem, ibid., l. c.

те се усуде на њега навалити, тад ће и он мачем у руци знати бранити до задње капи крви своја очинска права; а папа нек му то онда не упише за зло. Исто тако говори цар и угарском краљу Мирку, јер се осјећаше доста јак, те није хотио с ниједне стране неправду трпјети.

Тим преста пријатељство и дописивање у црквеним стварима између Трнова и Рима, јер што папа с једне стране сагради, то Млечани с друге стране порушише. Лијепо вели о том Рачки[1]): „Али надошли у истоку догођаји расклимаше доскора ону свезу, коју цар Иван бјеше са западом заметнуо. Једва се застава латинског царства мјесто византске стане мјесеца априла 1204. на Букелеону и Влахернама вијати: када се могло предвидјети, да ће нова латинска и бугарска држава доћи до сукоба.“ Осим тога била је и та неприлика за папу, што га цар није ни у којем погледу више требао.

Обазримо се сада још мало натраг, да видимо, што је желио бугарски цар, а што је била намјера римског папе. Овдје видимо двије јасне и јавне тежње: врућу жељу Калојанову за државном и црквеном самосталношћу и неуморно, проникнуто настојање Иноцента III. за црквеним сједињењем Бугарске. Калојан не жали ни трошка ни труда, само да се чим прије дочепа жељене круне и жезла. Но чим је то постигао, ако и не посве како је желио, не брине се више за папу. И тако Иноцент, акопрем је са свијем постигао оно што је желио, ипак се није могао дуго радовати успјеху свог настојања. Црквена заједница не потраја нити за живота окруњеног краља Калојана, који сам себе називаше императором (βασιλεύς), а свога посвећеног примаса патријархом.

То је та унија, која на обреде и догме није толико упливисала, колико је новијим источним православним писцима повода дала, да навађују на Калојана, који потиштен с једне стране од Мађара, а с друге од Грка, мораде сваким начином тражити признање и потврду своје части. То исто учини мало послије и српски велики жупан Стеван Првовјенчани и арбанашки кнез Димитрије.

Б. Србија.

„Све до половине XII. вијека“, вели Никетић[1]) „не има у српској хисторији ништа, што би говорило о политичкој и црквеној слободи Срба и о њиховом државном развитку. Прави уједињени живот Срба

[1]) „Rad“ VIII., стр. 177.

[2]) Свет. Никетић: Историјски развитак српске цркве (Гласник српског ученог друштва, свезак 27. и д.).

почиње се тек с Немањом и св. Савом.“ Немања, оснивач српске династије, подигне државу до неке висине и цјелокупности, до које се кроз прве вијекове никако трајно успети не могаше. Његов умни син Сава уведе и у вјерозаконске назоре јединство, кога до тада не бијаше. А и саму хијерархијску управу доведе Сава у такав ред, о којем у Србији нико прије ни снивао није. По њему се окрену српски народ сталним правцем душевним кршћанско-византијским у црквеном и у културном животу. Од тог смјера Срби више не одусташе[1]).

Док је мудри, одважни и ратоборни цар Манојло живио, држећи снажно у својој руци царско жезло и сањајући о томе, како ће и он сав запад, попут старих царева римских, под своје жезло справити, не могаше Немања оживотворити своје велике мисли: да повећа и учврсти српску државу. Но одмах послије Манојлове смрти (24. септембра 1180. године) отворише се широм погранична врата са свих крајева источног царства, јер слабе руке његових наслједника не бијаху кадре одољети огорченим словјенским племенима, која са источне и сјеверне стране већ одавна вребаху на дан освете и пропасти његове[2]). Први корак к тому бијаше нови устанак Бугара и ускрснуће бугарске царевине под браћом Асјенима. Бугарска је морала пријечити Србију у ширењу власти до Егејског и Црног мора, али јој је ипак пружила довољну наравну потпору против заједничког непријатеља. Источно царство бијаше додуше морално ослабљено, али располагаше још увијек у и изван Цариграда великим умним и материјалним средствима, која су надјачавала снагу појединијех од напоменутих сусједа. То сусједство Бугара и Срба бијаше корисно и против другог непријатеља, који се шуљао и помаљао иза њихових леђа на Дунаву и Сави, који их дапаче и завађаше и тим опаснији постајаше, чим се више уплиташе у њихове домаће послове[3]).

Немања, како рекосмо, сложи и уједини завађену и растргану домовину, те јој знатно размакну границе према истоку и западу. Послије 37-годишњег славног владања сазове он 25. марта 1195. године[4]) у столни град Рашу (Ῥάδον[5]) народну скупштину, те прогласи наслједником и великим жупаном свог најстаријег сина Стевана, зета цара

---

[1]) Јагић В., Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. Knjiga I. U Zagrebu 1867., страна 137.

[2]) Кукуљевић И., Prvovjenčani vladari Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune. („Rad“ jugosl. akad. 59. стр. 124).

[3]) Idem, ibid. стр. 134.

[4]) И. Павловић је по мнијењу Кукуљићеву највјеродостојније исправио у својим кронолошким биљешкама Немањину кронологију.

[5]) На ријеци Раши, која утјече у Ибар, сјеверозападно од Новог Пазара.

Алексија III. Млађем сину Вукану (Vъlkanъ, *Vulcanus* зову га домаћи љетописи и папа) бијаше предао послије смрти Срацимирове (брата Немањина) управу кнежевине Зете *(Dioclea)* и горње Далмације с насловом великога кнеза (велии кнезь). Овај се славохлепни муж одмах иза одступа очева стаде својевољно називати насловним „краљем Дукље (Диоклије), Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна“[1]). Најмлађи син Немањин Растко (Растислав), закалуђери се у св. Гори *(Athos)* те прими име Сава.

Овако комадане државе међу владарском породицом уродило је увијек злим плодом, особито ако би се који по нарави немирнији или славохлепнији члан домогао какове веће власти. Немања се није хотио изневјерити старом дједовском обичају, по којем су чланови владајуће обитељи, признавајући ауктоpитет најстаријег, добивали покрајине као неодвисну баштину. То се брзо освети Немањи, јер партикуларизам подигну опет своју главу, чим је он пустио државно кормило из руку и отишао у манастир Студеницу[2]) те узео име Симеон.

Браћа не живљаху дуго у љубави и слози. Вукан није био у својој држави са свијем самосталан господар, јер је морао признати аукторитет свог старијег брата Стевана. Не пазећи на то, учини се он посве неовисним владарем. Док је још стари отац у животу био, могао је Стеван ипак мирно владати у својој земљи; али чим је старац у Хиландару (у св. Гори) очи склопио, појаве се у Србији немири и нереди. Вукан је био ненавидан Стевану због његове веће власти и обима његове државе, те за то поче своју зетску кнежевину ширити на рачун братов, узе већ нам познати наслов[3]), те се тим достојанством узвиси и над самог великог жупана, премда му властита држава није била већа од данашње Црне Горе с једним дијелом Далмације[4]).

Првој братинској свађи био је повод понајвише хумска кнежевина, гдје је по смрти кнеза Мирослава, који је 1194. године преминуо, био преузео владу његов десетогодишњи син Андрија под старатељством своје мајке. Великаши хумски не хтједоше се покоравати ни жени ни дјетету, те изабраше за кнеза неког Петра, човјека храбра и мудра.

Овај прогна Андрију и његову матер у Босну, гдје их њезин брат, бан Кулин, гостољубиво прими. То насиље не хтједе подносити

---

[1]) Codex Dipl. Crot. etc., II. 239.

[2]) На сјеверу од Новог Пазара.

[3]) Наслов „краљ Дукље, Далмације и т. д.“ узе Вукан вальда по примјеру својих прећа, великих кнезова хумских и диоклејских. Михајло је 925. године и црквеном сабору сплетском присуствовао, те је као и Константим шуровао с римским папом.

[4]) Под „Далмацијом“ треба мислити само на приморје уз Црну Гору и сјеверну Албанију, од аустро-угарске међе до утока Дрина.

велики жупан Стеван, као врховни господар хумске земље. Навали силном војском на Петра, разбије му војску на пољу Бишћу[1]) и протјера га преко Неретве у Хрватску, а хумску земљу предаде натраг свом синовцу Андрији. Вукан ускипи особито сада ради тога, што се Стеван мијеша у послове његових сусједа, које је он бројио под своју врховну власт, али притаји свој гњијев, док се год старац Симеон 8. октобра 1197. године не пресели из Студенице у св. Гору. Рат бијаше сада неизбјежив и букну наскоро међу српском владарском браћом, као што се помало послије догађа и међу угарском краљевском браћом Мирком и Андријом. Вукан ступи у савез с Андријом, хрватским баном, млађим братом угарског краља Мирка, и позове га у помоћ. Андрија дође, освоји цијелу кнежевину хумску и похара велики дио рашке земље. Он се врати као добитник 6. маја 1198. год. с великим слављем у град Задар и прими наслов војводе хумског[2]), али управу остави ипак свому савезнику Вукану. Вукан оста тим неименовани и непризнати, али фактични господар хумски. Да боље утврди своју власт, да буде законитим владарем признан, те да обори свог брата с пријестола, обрати се Вукан на запад и то најприје на римску столицу, а онда на угарског краља. — У владајућој дакле кући Немањића нађе се човјек, који у истину иђаше на руку не само римском папи, него и угарском краљу. — Године 1198. стави Вукан своју државу под окриље римско и замоли Иноцента, да пошаље посланике, који ће уредити у његовој земљи поремећене црквене и државне одношаје. Он обећа; да ће римску цркву држати за своју мајку и иза Бога је нада све љубити и штовати, те се и свим папинским наредбама покоравати[3]).

Иноценту није ништа могло драже бити, него ово обећање. Он је мислио, да ће с Вукановом помоћи раширити углед папинског пријестола, искорјенити мрско богумилство, које се у јужно-словјенским државама даномице све више и више распростираше и стати већ једном за врат зазорном расколништву.

Дне 2. јануара 1199. године наложи папа апостолским посланицима, капелану Ивану из Касамарија и подђакону Шимуну, да иду краљу *(regi Diocliae et Dalmatiae)* Вукану. Иноцент замоли краља и његову жену, да би с поклисарима достојно поступали, и то тим више, јер собом доносе плашт Ивану, надбискупу дукљанском (барском). Посла-

---

[1]) У Херцеговини, не далеко Мостара уз ријеку Буну, која се губи у Неретви.

[2]) Codex diplom. Croatiae etc., II. 192.

[3]) Та нам се обвеза није сачувала, али је ипак јасна из одговора папина од 2. јануара 1199. године. Тајнер (Theiner), о. с., стр. 5.

ници добише налог, да оду и к великом жупану Стевану и к његовој жени *(nobili viro Serviae Magno Jupano et uxori eiusdem*[1]), и ако га овај за то није био замолио, нити желио његових посланика.

Вукан одговори папи, да је његове посланике с великим весељем примио и да им је дозволио, да промјене и поправе све, што год мисле, да је нужно. Поклисари, споразумјевши се с дукљанским свећенством, сазову велики црквени сабор у Дукљу[2]).

Но једва што су поклисари изашли из Рима, подвоји већ Иноцент о метрополитским правима надбискупије барске, која је неко вријеме била подвржена Дубровнику. Папа заповједи, да се прије него се преда плашт Ивану, из старих докумената добро извиди, да ли та част има законита основа. Посланици испиташе повеље и уручише с правом плашт надбискупу[3]).

Обавивши посао[4]) у Дукљи, запутише се поклисари у Рашку к великом жупану цијеле Србије, Стевану, али тамо не обдржаваху никакова црквеног сабора.

И Вукан изјави папи, да га особито весели, што је зачуо, да су у роду *(et quod gloriosius et beatius est vestri generosi sanguinis affinitatem habere cognonimus)*. Напокон извијести, да је цијелу Босну, земљу угарског краља, поплавило кривовјерство *(heresis)* и моли папу, само да му више омили, да потакне угарског краља на то, да очисти своју земљу од невјерника[5]).

Иван, надбискуп дукљанско-барски, захвали се папи на плашту и јави му, да су Иван и Шимун часно тамо извршили своју задаћу[6]). Одстранили су неке злоупотребе и нереде у браку свећеника, женидби испод седмог кољена, рећењу за новац, десетини и т. д. — Та нијесу ништа друго учинили него поновили или увели наново западне уредбе и обичаје.

Из Вуканова се писма види, каже Кукуљевић[7]), да је дубоко забраздио путем издајништва и лукавштине, којом се мишљаше попети на рамена свога доброћудног брата.

Стеван се сада налазио у лошој прилици и слабу положају. Незнајући ништа згоднијег и бољег, одлучи да ће се и он, као и

---

[1]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 6.

[2]) Idem, ibid. — Град Дукља: Dioclea, Διόκλεια, Διόκλητα, на саставцима ријеке Зете и Мораче, сјеверно од данашње Подгорице (у Црној Гори).

[3]) Codex diplom. Croatiae, II. стр. 202. — Farlatus: Ilyricum sacrum, VII. стр. 29.

[4]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 7. с.

[5]) Idem, ibid. стр. 6.

[6]) Idem, ibid. стр. 7.

[7]) „Rad“, 59. стр. 138.

Вукан, приближити светој апостолској столици римској, само да се уздржи на великом жупанском пријестолу. Он бијаше дакако примио споменуте папинске поклисаре доста гостољубиво и часно. Одмах послије смрти очеве (1199. године) обећа и он Иноценту, да ће се увијек покоравати налозима и наредбама из Рима и да ће доскора отправити тамо своје посланство). Друге године посла он к папи поклисаре с писмом, у ком га моли, да отпреми и к њему у Србију своје људе и да му пошаље краљевску круну[2]). Иноцент у договору са својим вијећем бијаше спреман, да по изванредном посланику Ивану, арбанашком бискупу, пошаље у Србију краљевску круну. Међутим бијаше папа дочуо, да је та његова намјера угарски двор силно узнемирила, и стога одуста од своје одлуке. Кад је Вукан за то дознао, замоли и он из Рима круну и подјари и онако узаврелог краља Мирка против свог брата. Године 1202. посјети Мирко непозван с великом, понајвише крижарском војском Србију и протјера Стевана у Бугарску[3]). Владу опустошене Србије предаде свому вазалу Вукану, а сам узе наслов српског краља *(rex Serviae* или *Rasciae*[4]).

Заузеће Србије заплете Мирка у конфликат и с новим бугарским царством. Мирко се заузе код папе, да изради свом поданику Вукану круну[5]), само да овај призна са свијем врховно господство Угарске. Мало се за тим ипак предомисли и одуста од своје намјере, и ако се папа није тому противио. Тим начином оста Стеван без државе, а Вукан без круне[6]) и права краљевског наслова, јер се од сада назива само великим жупаном.

Иноцент је врућe желио и настојао, да Срби признаду првенство свете столице римске, али се није много старао, да умири завађену браћу и да право даде старијему, као што је то на прилику међу угарским краљем Мирком и хрватским баном Андријом жељезном руком провађао. Папа је у својим писмима очито устао против млађега брата Андрије, који се био дигао, да прворођеном Мирку отме круну и краљевство. Али не само то! Он се више не брине за протјераног Стевана, а честита угарском краљу, што је побиједио српског великог жупана и наговара га, да настоји раширити још више по српској

---

[1]) Таjнер (Theiner), ibid., стр. 6.

[2]) То нам се писмо није сачувало, али је то јасно из папина одговора угарском краљу Мирку. Таjнер (Theiner), о. с., стр. 36.

[3]) Idem, ibid. l. c.

[4]) Idem, ibid., стр, 22.

[5]) Idem, ibid., стр. 36.

[6]) Никетић, о. с., стр. 123., држи да је папа Вукану послао круну.

земљи римокатоличку вјеру[1]). Папа је у Мирку нашао слабу потпору, јер је овај хотио стати на пут папинској политици на балканском полуострву[2]). Мирко је и сам мило гледао преко Саве и Дунава, гдје су римски поклисари обилазили словјенске жупанске, кнежевске, краљевске и царске дворове и наговарали их, држећи у једној руци круну, а у другој обвезу за заједницу с Римом.

Пошто се Вукан дочепао власти над цијелом Србијом, заборави на круну и на папу. Иноцент га с тога 22. марта 1203. године опомену (називљући га само *„nobilis vir Meganippanus Serviae“*, а не *„rex“*), да се поврати на католичку вјеру, да се покори и да почитује католичког надбискупа Ивана[3]). Папа бијаше Ивану наложио, да оде у Србију, да великог жупана и сав народ учврсти у вјери и да их одријеши од вјерности, задане константинопољском патријарху[4]); али за то да се закуну, да ће остати вјерни папинској столици. Иноцент писа о том свим црквеним и грађанским српским достојанственицима и угарском краљу.

Кад је Вукан постао великим жупаном, биле су бугарске границе у опасности. Године 1202.—1203. насташе непријатељски односаји[5]) између Бугара, које је заиста био замолио протјерани Стеван за помоћ — и Срба, које угарски краљ на Бугаре подраживаше. Калојан навали на Србију, само да први предусретне њезин нападај, а тим се уједно завади и с краљем Мирком, покровитељем српским. Том приликом похараше Бугари и њихови савезници Кумани велики дио сјеверо-источне Србије, доведоше натраг прогнаног Стевана и предадоше му опет у руке власт велико-жупанску.

Пет година послије смрти великог српског државног утемељитеља Немање, бијаше Србија двапут похарана и стајаше на рубу пропасти. Вукан побијеђен од Бугара, а остављен на цједилу од Мађара, међу које је такођер неслога ударила била, повуче се натраг у своју Дукљу, не надајући се ничему више од папе ни од Мирка.

Тим преста господство папино у Вукановој земљи. „Чини се“, вели Кукуљевић[6]) „да је дапаче од Стеванова повратка брат му Вукан, премда се и надаље опет називао краљем дукљанским и далматинским, ипак признавао од сада ауктоpитет великог жупана,

---

[1]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 14.

[2]) То се јасно види из поступка Миркова у односају Иноцентову с Бугарима и Србима. Idem, ibid., стр. 14. s.

[3]) Idem, ibid., стр. 18. s.

[4]) Idem, ibid., l. c.

[5]) Idem, ibid., стр. 22.

[6]) „Rad“, 59. стр. 141.

будућ да у једном уговору пријатељства, што га 12. априла 1206. утаначише Дубровчани с Которанима, ови именују својим господарима на првом мјесту великог жупана Стевана, а тек на другом краља Вукана.“

Неслога братинска била би Србију са свијем упропастила, да тому не стаде на пут најмлађи брат, калуђер Сава. Пошто је Стеван увидио, да је извор-несрећа у његовој и Вукановој неслози, настојаше свима силама, да тај јâз чим прије зачепи. Он се обрати на великог учитеља и просветитеља српског, који пренесе мртве останке („свете мошћи“) њихова оца Немање из свете Горе у Србију и положи их 17. фебруара године 1207. у мраморну гробницу студеничке цркве св. Богородице, коју је сам Немања саградио. Над очевим гробом састану се браћа и закуну се један другом, наговорени братом Савом, да ће одселе живјети у љубави и слози. Вукан премину исте године, а његове земље дођоше у руке Стеванове[1]). „Од тога узвишенога часа повјести српске поче се из нова дизати већ са свијем пропала снага и слава српске државе; јер чим се слегоше домаће слутње и буне, ојача знатно сав народ и земља.“

За вријеме Вуканово признаше Срби првенство римског папе, али из политичко-дипломатских разлога. Но то не потраје дуго, јер Вуканов брат Стеван, чим је добио из Рима круну године 1219. или 1220.[2]) од папе Хонорија III.[3]), насљедника Иноцентова, остави и заборави са свијем Рим упливом Савиним. Сава, први патријарха српски, бијаше срцем и душом одан православљу, те се стараше с једне стране за вјеру и морал народни, а с друге стране за потпуну црквену и државну самосталност. Он основа осам бискупија и изабра манастир Жичу[4]) за своју пријестолницу. Сава овјенча године 1222. Стевана по други пут и то сада по обреду источне цркве.

Три стотине година пројури од оног времена, кад се иза крунидбе Симеона, бугарског цара и Томислава, хрватског краља, спомиње у повјести српској „Првовјенчани“ краљ Стеван.

B. Босна и патаренство, богумилство.

Византијски цареви, желећи осигурати границе свога царства од сјевера проти сусједним варварима, стадоше већ половицом VIII. вијека

---

[1]) М. Убавкић, Историја Срба, књ. I., Београд 1883., стр. 116.

[2]) В. Калај, Geschichte der Serben, I., Wien 1878, стр. 46., мисли да је то било године 1217.

[3]) Угарски се краљ Андрија бијаше повратио са свете војне, али му није ипак падало на ум да осујети споразумак између папе и Стевана (као што је то учинио Мирко), јер је имао код куће доста неприлика.

[4]) Близу утока Ибра у Голијску Мораву, сјеверно од Новог Пазара.

пресељивати у Европу одважне арменске Павликане. То бијаху потомци старих (из III. стољећа) сирских Манихејаца, од којих су најзнаменитији Павличани на истоку и Богумили на балканском полуострву, или Катаро-Патарени на западу. Њихова једноставна и лако појмљива наука, боље рекућ празновјерје, стече на брзо много присташа, гдје се год појави. Особито мање наображени разред пучанства и прости народ, у који још не бијаше луч кршћанске просвјете са свијем продрла, пристајаху уз ту науку, која и међу балканским Словјенима, географским редом од истока најде одушевљених присташа.

Словјенски реформатор и вођа једне гране те дуалистичке шљедбе, која бијаше најприје у Бугарској заступана, и која у XIII. стољећу на западу уздрма црквом и државом, звао се Богумил (Јеремија). По њем се и цијела секта прозва. Та се ереса оцијепи од источне и западне цркве, основа посебне вјерозаконске задруге и устаде против цркве и државе. То бијаше дакле средовјечни социјализам. Проти еретицима подузимаше с тога и држава и црква најстрожије мјере, али то све оста дуго времена без позитивног успјеха. Одважни и правовјерни Комнени (на посе Алексије), не дадоше тој секти права, те помагани грчким патријархом и свећенством, прогањаху је огњем и мачем, гдје се год показа. У Трацији и Македонији имали су Богумили главно уточиште и то у Мелнику[1]), гори Бабуни[2]), одакле се и Бабуни прозваше, и у Моглени[3]). Чим су Богумили били више прогоњени, тим су се више притајивали, да се опет у згодно вријеме, уздајући и ослањајући се на наклоност народа, многобројнијима покажу.

У Бугарској се појави та секта доста рано. Већ се цар Борис тужи папи, да Армени проповиједају по његовој земљи, која је у оно доба била Елдорадо апостола сваковрсних вјера[4]). Бугарски су владари били много толерантнији и слободоумнији, те нијесу тој шљедби тако стајали на пут, као што источни и западни властодршци. И сами чланови кнежевских породица бијаху им склони, као: Гаврило, иначе Радомир Роман и његова жена, те неки босански бани и краљеви. Богумилство се највише распространи за 167-годишњег византијског господства у Бугарској. Каква га је судбина снашла за Калојанова нашљедника Бориса, то ћемо још чути.

---

[1]) На југозападном подножју Перим-дага, на једној приточици средње Струне, сјеверно од Сереса.

[2]) Вуче се од запада к истоку, сјеверно од Прилепа (Perlepe). Из ње извире Бабуна, — тече сјевероисточно и утјече у Вардар испод Велеса (Köprülü).

[3]) Карапова (Moglena) на исток од Монастира (Bitolja).

[4]) Responsa papae Nicolai I. (od consulta Bulgarorum) ap. I. Mansi c. VI: Sacrorum Consiliorum. Collectio XV.

У Србији су били Богумили слабије среће, јер их тамо енергични велики жупан, Стеван Немања — по приповиједању његова животописца, сина Стевана Немањића Првовјенчаног — оружаном руком за увијек истријеби: прогоном, казнама и огњем, а њихове књиге спали.

Из Србије протјерани, утекоше се Богумили у Захумље[1]) к Стеванову брату, кнезу Мирославу, који их из братинске зависти радо прими.

Из Захумља дођоше богумилски вјеровјесници и у поносну Босну, гдје се уједно њихова наука под окриљем банова и племства, а и свећенство тако распростраии, као албингенизам у јужној Француској. Она се у Босни више него у икојој другој јужнословјенској покрајини ојача и рашири, премда се имала борити са силним неприликама. У XIII. стољећу прије̋ће та нова вјера и преко саме Саве и Уне: у Сријем, Славонију, Хрватску и Лику[2]). И у Чешкој нађе она овдје ондје по којег заточника. Ту се појави или с југа или с Рајне[3]).

Прије него прије̋ћемо на судбину босанских Патарена за живота папе Иноцента III. морамо поглед бацити на тадање вјерско и црквено стање Босне, да лакше схватимо тамошњу превласт патаренства.

За цијелу Босну постајала је с почетка само једна бискупија у мјесту Брду (Burdo[4]) са столном црквом св. Петра, а у жупи Врхбосни[5]). Исто тако је за цијелу Србију била само једна бискупија, и то она у Рашки, али с том разликом, да је она била овисна о Риму, а ова о Византу. Босанска бискупија *(Bosoniensis ecclesia)* била је прави *perpetuum mobile,* те је предавана испод власти спљетске надбискупије у руке дукљанско-барског метрополите (одлуком папе Александра II. године 1067.), који ју мораде одступити надбискупији дубровачкој, а ова по налогу папе Клемента III. године 1191. метрополији спљетској. Сада наста прије̋пор и правда ради ње између дубровачке и спљетске надбискупије, те ју доби год. 1247.[6]) надбискупија калочка.

Осим тога била је Босна управо на судару латинског и грчког свијета, те је ту било довољно шљедбеника обају обреда[7]). То породи двострану политичну струју: нагињање к истоку и склоност к западу.

[1]) Један дио данашње Херцеговине.

[2]) Thomae archidiaconi, Historia salonitana, 29. стр. 339.

[3]) Палацки (Palacký), Ueber die Beziehungen und das Verhältniss der Waldenser zu den ehemaligen Secten in Böhmen, Prag 1869, I., 2. стр. — Јиречек о. с. стр. 213.

[4]) Јукић Фр., Zemljopis i povjestnica Bosne, Zagreb 1851., стр. 31 с. вели: Brdo u gori Brdu, sada selo Blažuj (сјеверозападно од Сарајева). — Неки̋ хоће, да је катедрала била с почетка у Крешеву (Cresseuo), а овамо пренесена год. 1238. Јукић, ibid., стр. 36, 96. — Клаић, Povijest Bosne, Zagreb 1882., стр. 344.

[5]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 298. — Око извора ријеке Босне.

[6]) Рачки Фр. др., Bogomili i Patareni. „Rad jugosl. akad.“ VII., стр. 126. — Клаић, о. с., стр. 344. — Голубинскиј, о. с., стр. 588, в.

[7]) Рачки, „Documenta“, стр. 201.

Римокатолици бијаху склони Риму, а грчко-источњаци држаху заједно с Византом. „Ну тада се још не бијаху изоштриле оне опреке између једне и друге цркве у овим земљама, које су тек кашње настале на голему несрећу нашем народу[1]).“ Свећенство се ипак већ тада није међусобно добро пазило и гледало, а великаши и богаташи мијењаху сваки дан своје вјерско освједочење, те бијаху данас присташе римског католицизма, а сутра обожаватељи византијског православља. То је све дакако било у прилог патаренској шљедби[2]), која брзо у народу чврсти корјен ухвати, те и саму банску породицу, којој од године 1180.—1204. бијаше на челу славни бан Кулин, на своју страну предоби.

Познато нам је већ из оптужбе самопрозваног дукљанског „краља“ Вукана римском папи Иноценту III. због босанског кривовјерства, да је бан Кулин био у роду са српском велико-жупанском обитељи. Кулинова наиме сестра била је удата за захумског кнеза Мирослава, рођеног брата Стевана Немање. Кад је Мирослав преминуо, утече се његова жена к своме брату Кулину и донесе му са собом цијелу захумску баштину и уз ову и привржености к патаренству или богумилству. Она је доиста још више потакла свога брата у његовој намјери, да уз самосталну државу буде и самостална вјера. Кулин је на сваки начин настојао отети се упливу и надзору угарских краљева, но признавши патаренство у својој држави, дигну се против њега још и римски папа Иноцент III., који оруђе и право казне уручи самом краљу Мирку. Још прије оптужбе Вуканове био се већ краљ Бела III. подигао против босанских Патарена и као неки заточник католичке вјере позвао Кулина на одговорност[3]). Бан се краља ипак лукаво отресе, одговоривши му, да римска столица нема ништа против ове шљедбе. Али кад је Вукан године 1199. тужио и јавио папи, да је у Босни, земљи угарскога краља, завладало кривовјерје и да је сам бан Кулин са својом женом и сестром, удовицом покојног захумског кнеза Мирослава, са својим осталим рођацима и са више него 10.000 кршћана прешао на кривовјерје[4]), одлучи папа чим прије затрти патаренство милом или силом. Ако не би опомене ништа помогле, науми Иноцент, по тадањем обичају и крсташку војну на кривовјерце подигнути.

---

[1]) Рачки, „Rad“ VII., стр. 127.

[2]) Богумили су се у Босни звали Патарени, као што Шафарик држи по ријеци Тари, која утјече у Дрину, као и Бабуни по ријеци и гори Бабуни. — Јиречек, о. с., стр. 212, вели: Patarener in Italien (von der Mailänder Vorstadt Pataria). — Тако и: Herzog, Real-Encyclopädie, Bd. XI. под ријечи „Patarener“. — Римска их је курија називала: haereticí или кривовјерци за разлику од шизматика или расколника т. ј. шљедбеника источне цркве.

[3]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 6.

[4]) Idem, ibid.

Иноцент, држећи врховним господаром Босне угарског краља Мирка, обрати се на њ писмено, сјети га његове владалачке моћи и замоли га 11. октобра 1200. године, да опомене Кулина бана: да напусти Патарене, да им не иде на руку, него да им отме сав иметак и да их протјера из земље. Ако пак његова краљевска опомена не би користила, нека с војском провали у Босну и отме бану и Патаренима сав посјед (јер се одметништво сматрало црквеним и државним злочином), те нека их све заједно без трага и гласа истјера из цијелог свог краљевства[1]). Нека тим начином покаже бану пра́во државне власти, ако се исти иначе не би дао на прави пут склонути. — То је први позив на крсташку војну, коју је римска столица хтјела на патаренску Босну подићи. За нас је врло важно, што папа у том истом писму вели, да је надбискуп сплетски прогнао много Патарена из Сплета и Трогира[2]), а да им Кулин бан босански даде не само уточиште, него их дапаче држи за праве католике, јавно подупире и штује више од самих католика[3]).

Кулин се нађе сада у великом шкрипцу, јер му је пријетила погибељ и од црквене власти и од угарског краља, који се у то доба био већ у српске ствари заплео, те је вребао само на згодну прилику, да своју власт и у Босни што боље учврсти. Мирко позва одмах Кулина, да се оправда и захтјеваше од њега по одредби папе, да све Патарене, отевши им њихова добра[4]), из своје бановине протјера. Бан се изговори, да није Патарене држао за кривовјерце, него за праве католике[5]). Он ипак обећа краљу, да ће неколико Патарена послати у Рим, да сами растумаче папи своју вјеру, па нека их онда папа у добру утврди, или од зла одврати, јер су вољни држати се потпунома науке апостолске римске столице.

Кулин испуни своје обећање, те отправи године 1202. с надбискупом и надђаконом дубровачким к Иноценту неколико Патарена. Да и папи боље у вољу уђе, замоли га уједно, да би послао способна човјека у Босну, који би њега самога и цијели народ испитао и црквене ствари у Босни уредио[6]). Тако сврже бан са себе сумњу одметништва и то на штету угарског краља, кому не даде повода, да се уплиће у туђе ствари.

---

[1]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 13.

[2]) Idem, ibid. — Рачки: „Rad“ VII., стр. 137., каже: „To je prvi javni pojav Patarena u našoj hrvatskoj domovini.“ Патарени су по том у Далмацији имали доста шљедбеника.

[3]) Тајнер (Theiner), idem, ibid.

[4]) Ова нам се наредба није сачувала, али је јасна из папина писма од 21. новембра 1202. год., којом именује легате за Босну.

[5]) Тајнер (Theiner), стр. 15.

[6]) Idem, ibid.

Иноцент прихвати радо понуду банову, те 21. новембра исте године именова сплетског надбискупа Бернарда и свога дворског капелана Ивана, који је већ и онако био познат у овим крајевима, за поклисаре римске столице у Босни. Папа им даде напутке, што и како имају радити. Морају наиме добро испитати и истражити вјеру и држање бана Кулина, његове жене и цјелокупног народа. Оно што пронађу, да је добро, нека по црквеним прописима потврде, а оно што се правој науци противи, нека настоје на добри пут довести. Ако би се пак когод противио, нека се проти њему лате прописаних познатих одредаба и закона проти кривовјерцима[1]).

Сплетски надбискуп предаде по свој прилици цијелу истрагу у руке Иванове, јер се само овај спомиње у даљњем посланичком дјеловању. Иван се енергично прихвати посла. Дне 8. априла године 1203. сазва он патаренске поглавице на збор, који се састаде у Бјелопољу[2]). На овај састанак дође осим папинског поклисара и сам Кулин и дубровачки арцибакон Марин (ваљда као замјеник надбискупов), а од патаренских старјешина: Драгиша, Љубин, Драгота, Прибиша, Љубен, Радош и Владош[3]). Ту се те старјешине у име својих једномишљеника писмено и свечано одрекоше своје досадање вјере и обичаја, те се обвезаше, да ће се држати римокатоличких обреда. Њихову обвезу, која нас лијепо упознаје с начелима те пљедбе, приопћујемо у пријеводу Рачког[4]):

„Ми начелници (priores) оних људи, који се до сада навластито називасмо овластицами кршћанског имена на земљишту Босне, мјесто свих присутни, обећајемо пред Богом и његовим свецима у назочности г. Ивана de Casamario, капелана наше и римске цркве, у ту сврху у Босну изаслана, пред заштитником *(patrono)* баном Кулином, *господаром Босне, за све, који су од наведене заједнице наше братовштине, да ћемо се држати уредбе и заповиједи римске цркве, толи у животу и понашању својем, коли, да ћемо јој послушни бити и живјети полаг њезиних прописа, обвезујући се за свеколике од наше дружбе и јамчећи, ако би икада од сада слиједили кривовјерску опачину, са својим посједом и цијелим иметком. Најприје се* одричемо расколу, *којим смо обиљежени и признајемо римску цркву за своју мајку главу свега кршћанскога јединства. У свим мјестима нашим,*

---

[1]) Тајнер (Theiner), стр. 15.

[2]) Idem ibid. стр. 20. „Bolino Poili". — Кукуљевић „Arkiv za poviestnicu jugosl. I." стр. 5., вели „Bolino polje", а Рачки „Rad" VII. стр. 138. „Bjelino polje" у данашњој сутинској парохији. — Клаић држи, да је то Bjelopolje код данашњег Тешева села.

[3]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 20. — Клаић, о. с., стр. 62.

[4]) „Rad" VII., стр. 139. Сачувала нам се у латинском пријеводу: Theiner, ibid., стр. 20.

гдје имаде самостана (fratrum conventus), имати ћемо богомоље *(oratoria), гдје ћемо се браћа јавно састајати ноћју за пјевање јутарње, а дању за пјевање часова; у свим пако* црквама *имати ћемо* олтаре *и* криже *и читати ћемо, као што чини римска црква,* књиге *тако новог како* старог завјета. *У свим нашим мјестима имати ћемо свећеника, који ће бар по благданима и свецима читати* мису *по црквеном обреду, слушати исповијест и дијелити поскору. Уз богомоље имати ћемо* гробља, *у којима да се сахране браћа и придошлице, ако би случајно ондје умрли. Седам пута најмање на годину примат ћемо из руку свећеника* тијело господње, *наиме на Божић, Ускрс, Духове, Петрово, на Велику и Малу Госпоју и на Свесвете првог новембра. Обдржавати ћемо надаље* посте *црквом одређене и нашим старијима обзирно заповиједане. Жене, које ће бити нашега реда, бити ће од мужева одијељене тако у спавалиштима, како у благовалиштима, и ниједан брат не ће разговарати сам са самом, одакле би се могла крива сумња породити; у осталом не ћемо примати ожењеног или удату, осим да се обојица обрате, обећавши чистоту са замјенитим привољењем. Благдане ћемо* светаца, *који су од светих отаца установљени, светковати. И ниједнога не ћемо у будуће међу се примати, који би био по сигурном знању* маникеј *или буди какав кривовјерац (hereticus). И као што се од осталих свјетских лучимо животом и понашањем, тако ћемо се разликовати и одјећом, која ће бити затворена, не шарена, до глежања одмјерена. У осталом не ћемо се у будуће, кано што до сада,* звати кршћани, него браћа, *да се оним посебним именом не нанесе кривица другим кршћанима. Када умре старешина (magister), од сада ће за сва времена у будуће начелници (priores) са савјетом богољубне браће бирати поглавара (prelatum), да га једини папа потврди. Ако би још штогод друго римска столица хтјела додати или одузети, све ћемо с почитањем примити и обдржавати; а да све ово стече вјековиту крјепост, потврђујемо власторучним потписом.“*

За чудо, да о бану Кулину нигдје ни рјечице нема, да се кривовјерства одриче, него се само спомиње као њихов заштитник. Папински га је посланик ваљда за то пустио на миру, јер му је бан у свем на руку ишао и јамчио за његове одредбе.

Пошто је Иван са својим послом у Босни готов био, поведе Љубина и Драготу, заступнике босанских патаренских поглавица, са собом у Угарску, краљу Мирку *(ad christianissimum Regem),* да и њега освједочи о свом успјеху[1]). — Тај је успјех ипак био само привидан.

Дне 30. априла састаде се краљевско вијеће код Будима *(in Insula regia,* сада Маргаретин оток), на које дођоше црквени и државни

---

[1]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 19. s.

угарски достојанственици. Љубин и Драгота изјавише и присегоше се и пред овим вијећем, да се одричу своје вјере и да ће се држати увијек своје присеге и наредаба римо-католичке цркве[1]). Сам краљ потврди њихову писмену заклетву и обвезу својим властитим печатом и тај акат уручи Кулинову сину, који мјесто свога оца бијаше онамо дошао и нареди му, да се и он и отац имају тачно држати свога обећања. У то име морао му се Кулиновић обвезати у своје и очево име, да ће 100 марака сребра глобе платити, ако би икакве кривовјерце у својој земљи трпјели[2]). Иноцент био је већ одредио године 1200., да се заштитник кривовјераца има казнити новчаном глобом, која не смије бити мања од четвртине вриједности цијелога његова иметка. Владар би осим тога изгубио право на пријесто, ако не би за годину дана цркви дао задовољштину[3]).

Папински поклисар посла у Рим извјештај о свом дјеловању и успјеху у Босни и јави, да је једини босански бискуп Данило умр'о. Нека пошаљу у Босну једног Латина за бискупа, који ће бити поузданији од Словјена. Он предложи такођер, да се у тако великој бановини, која има само једну бискупију, подигну још три до четири нове бискупије[4]).

Врло је занимљиво, што овдје папински посланик назиље Босну „Regnum“ (краљевство); то је свакако учинио ради народног благостања и снаге, коју је Босна имала за сретног Кулинова времена. — Да се није можда и Кулин повео за Бугарима и Србима, те заискао од папе круну, или се можда о том штогод у Риму говорило?! Извори о том шуте, те послије 1204. године не спомињу више ни Кулина бана. Као што у Бугарској и Србији, могла је и у Босни бити утемељена митрополија, да је то било у прилог угарском краљу.

Да су баш за Кулинова времена од црквене стране такове мјере предузете биле против Патарена, томе се не треба чудити; ваља само помислити на оно, што се на западу против кривовјераца радило, гдје су се крсташке војне против њих дизале. Патарени се притајише, док је Иноцент на животу био, те почиваху и мироваху; али чим је он преминуо, ступише они на ново на позориште и наставише своју улогу играти. Његов насљедник Хонорије III. позиваше угарски народ, краља и свећенство, да се дигну на крсташку војну против босанских кривовјераца. Али посао бијаше узалудан, и ако им је и српски краљ

---

[1]) Idem, ibid., стр. 20. и 22.

[2]) Idem, ibid., стр. 22.

[3]) Рачки, „Rad“ VII., стр. 132. s.

[4]) Тајнер (Theiner), o. c., стр. 18.

Стеван Немањић ишао на руку, јер су се Патарени већ одвећ осилили били. У Босни бијаху тада три главне вјероисповијести: римо-католичка, грчко-источна и патаренска, која бијаше све до провале турске јавна и управо у неку руку народна вјера. Кад су год. 1463. Османлије Босну освојиле, завлада ту мухамеданство и доби превласт над кршћанском вјером, а патаренство се претопи у исламству и ишчезне за увијек.

Раширење патаренске вјере међу балканским Словјенима има замашну хисторичну вриједност не само с тога, што је она особито упливисала на ћуд народа и начин његова живота, него још више за то, што ова словјенска реформација надмаши све оне западних народа и сврати на се позорност цијеле Европе. Патаренска литература изазва на западу силни вјерозаконски рат.

Колијевка патаренске, или богумилске шљедбе бијаше у Бугарској *(Bulgarorum haeresis)*, одакле се она разграни по разним земљама и народима, који ипак осташе увијек у међусобној религиозној свези; јер се и балкански Богумили узрујаше, када се на западу против њихових једномишљеника најжешћи бој вођаше. Само у такој моралној заједници могаху они онаку моћ развити, те се најсилнијем папи Иноценту III. опирати. Њихово упориште бијаше у Босни, гдје се удомише концем XII. вијека, те се најдубље укорјенише и најдуље одржаше, пркосећи и самим крсташким војнама. Ту су дуго времена великаши, бани и краљеви били шљедбеници те вјере, подаривши јој потпуну слободу и фактично господство, те се тако утврди „босанска црква“[1]), која се уздржа све до друге половине XV. вијека. Исто свећенство и манастири не могаху се тому опријети и пристајаху уз патаренску науку и не мислећи на то, да је она на путу против ширења грчко-источне и римо-католичке цркве. Та се шљедба прилагођивала потребама појединих народа. Она је била некаква средина између поганске и кршћанске вјере, за то је прости народ лакше схваћао и пригрлио. У забацивању хијерархије одсијева ту неки патријархални демократизам, који је у много чему одговарао прастаром уређењу словјенске фамилије и општине; с тога управо богумилство и омили нашему народу[2]). Уважањем социјалних одношаја заједничког живота било је богумилство са свијем проникнуто принципом братства и једнакости.

Ова је секта већ у XII. вијеку била растресена по цијелој јужној половици балканског полуострва[3]), а на почетку XIII. вијека бијаше

---

[1]) Даничић, о. с., стр. 326. под ријечи „дѣд“.

[2]) Јагић, о. с. стр. 81.

[3]) Рачки „Rad“ VII. 120. стр.

цијела јужна Европа од Пиренеја до Боспора и Олимпа, опасана ланцем богумилских селишта, те милиони пристајаху уз науку бугарског попа[1]). Тек XV. вијек и провала Османлија у Босну и Херцеговину учини крај богумилству на балканском полуострву.

Д. Освојење Задра и Цариграда или „Четврта крсташка војна".

1. Заузеће Задра и стање у Хрватској.

Запад и исток европски подиже се, да заједничким силама отме свети гроб из руку исламских. Али јаз, који је дијелио запад од истока том се заједницом само рашири. Већ на почетку прве крсташке војне показа се несугласје политичких интереса између Грка и Латина. У другој војни пак раде Грци очито против Франака и она оста безуспјешна, као што и трећа, у којој управо вјерско одушевљење европског запада бијаше врхунац постигло — али Јерусалим оста неослобођен.

Углед црквени растијаше већ од почетка крсташких војна, а с њим заједно и моћ папе. Иноцент III. стаде се напрезати, да затињалу искру одушевљења за свети рат против Селџука наново успламти. Бијаше прошло читавих 100 година, од како је ватрена и жива ријеч Петра Амиенског цијелом Европом одјекнула, али гроб Спаситељев бијаше још увијек у рукама мусломанским. Папа гледаше да предобије цијелу Европу за свету ствар. Он настоји успоставити ред у Италији, поредак у Сицилији, мир у Њемачкој, примирје између Француске и Енглеске, слогу међу браћом Мирком и Андријом; он буди источно царство на завјетни полазак у свету земљу. Његово настојање не оста узалудно. Крсташи стану се сабирати по цијелој западној Европи и већ их множина стајаше на окупу у Млецима. Овај се пут не одазва ипак ни једна крунена глава. Најзнаменитији витезови бијаху: гроф Балдуин од Фландрије и маркгроф од Монтеферата, а њима се придружи и гласовити Вил Хардуин, који вјешто описа ову читаву т. з. „четврту крсташку војну". Папа склону и Млечане, да узму крст на се. Све је то лијепо било, али крсташи нијесу имали средстава ни да се макну из Млетака, а камо да допру до Палестине. Кад се увјериште, у какву се положају налазе, стадоше се погађати за превознину с Млечанима, јер су овај пут хтјели морем отпловити, а не копном ићи, као до сада. Млечани дакако пристадоше радо на то и обвезаше се, да ће их за 80 хиљада марака сребра и

---

[1]) Јиречек, о. с., стр. 212. в.

за половицу свега онога, што ће ова војска освојити, превести у Азију. Осим тога да им морају крсташи прије помоћи, да опет освоје далматински град Задар, који је пред 20 година био свргао с врата млетачки јарам и признао власт Беле III., као што су то биле учиниле и многе општине по острвима Јадранског мора. Задар, кључ сјеверне Далмације и њезиних острва, бијаше управо на зубу Млечанима, јер га већ пет пута морадоше присилити на покорност. Власт Млетачке републике у Далмацији и њезино господство на Јадранском мору бијаше тада врло расклимано. Француски крсташи испрва никако нехтједоше да навале на кршћански град, али напокон превлада у њима жеља да пођу на исток и стога пристану на захтијев 93-годишњег млетачког дужда, Хенрика Дандула. Папа не хтједе дакако тај уговор одобрити, већ одреди, да Франци и Млечани не смију да нападају на ниједну кршћанску земљу, осим ако имаду за то какав други основани узрок, али и онда да то смију чинити само привољењем папинског легата[1]). Млечани не хтједоше о папиној одредби ни да чују, а камо ли да на то пристану. Тако започе конфликат Хенрика Дандула с папом Иноцентом III. — Два мужа, по годинама неједнаки (Дандуло не бијаше ништа мање него 66 година старији од папе), али по душевној проницавости, умној снази и дјелатности слични, стајаху један против другога у њиховим намјерама и начелима. Иноценту је лебдила пред очима само част и бољитак цркве, а Дандулу је било гесло „част и корист“ домовине[2]) *(honorem et proficuum Veneciarum consilabimus, tractabimus et operabimus).* Дандуло, да постигне свој циљ, не осврће се на папино проклество, а света земља била му је девета брига.

8. октобра године 1202. заплови сјајно крсташко бродовље уз свирку трубаља, звоњаву звона и клицање народа Јадранским морем, које ни прије ни послије не понесе таке флоте. Сви су добро знали, да није Ака, него Задар прва крсташка мета[3]). Дандуло покори успут најприје сусједно приморје и истарске градове[4]), а 10. новембра осване пред Задром, те овај град послије 15-дневног јуначког отпора паде на милост и немилост у руке његове, и ако је био подигао и извјесио крстове на своје тврде зидине. Плијен задобију по уговору Млечани. Кад се то по Европи чуло, узруја се мало и велико, те стане проклињати бездушне Млечане. У фебруару 1203.[5]) опомену их сам папа, да већ

[1]) Тајнер (Theiner), о. с , стр. 23.

[2]) Штрајт Л. (Streit L.), Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Constantinopel. Beiträge zur Geschichte des vierten Kreuzzuges. Anklam 1877., стр. 28.

[3]) Венцел Г. (Wenzel G.) Monumenta Hungariae historica. Diplomataria XI., Pest 1868., стр. 236.

[4]) Thomae archidiaconi ap. Schwandtner III., стр. 570., с. — Lucius 246. (De regno Dalmatiae et Croatiae).

[5]) Потхаст (Potthast), о. с., стр. 162. — Венцел (Wenzel), о. с., стр. 236., мисли да је то било на крају 1202. године.

једном престану рушити и да сав плијен одмах натраг поврате, те да моле опроштење у угарског краља Мирка, јер ће их иначе проклети, те ће изгубити све повластице крсташке[1]). Мирко се одмах усрдно захвали папи на његовој очинској бризи, те га уједно замоли, нека би порадио, да му крсташи штету намире[2]). Франачким се витезовима даде то на жао, будућ им и онако није било по ћуди освојење Задра. Они одговорише папи у априлу 1203. године, да ће се покорити наредбама и налозима свете столице[3]). Млечани се пак на то нијесу ни обазирали, те их стога и стиже заслужена казна изопћења. Иноцент одговори Францима и опомену их изнова на њихову прву намјеру и да не навађују на кршћане; а да не би кривња на њима остала, нека то исто и Млечанима кажу[4]). Ако се ови не ријеше казне изопћења и не даду Задру задовољштину и одштету, и ако би с њима даље пловили, биће и они сукривци њихових злочина[5]). — Но све се преокрену другачије.

У то вријеме протјера наиме цара Исака Анђела брат његов Алексије с пријестола. Исаков син оде на запад, да тражи помоћи од зета Филипа Швапског (1198.—1208.), који га отправи крсташима у Задар. Ту му пође за руком, да предобије крсташког вођу, старца Дандула, за своју ствар, те му обећа, да ће цијелу војску кавалирски наградити, потпомагати ју у даљној војни, те и своју државу ставити под окриље римске цркве, само нека му помогну заиста збацити његова стрица с пријестола[6]). Та обећања пружише дужду красну прилику, да изведе управо оно, за чим је већ тако дуго тежио, да се наиме освети источном царству.

Млечани су изашли из борбе с царем Манојлом кратких руку и врло ослабљени, те је њихова поморска сила била малаксала, финанције истрошене, а трговина запела услијед војне и конкуренције Пизе и Анконе. Житељство је силно пострадало од куге, а богати људи осиромашише[7]). Осим тога није Дандуло био заборавио, како је пред тридесет година (1173.), кад је био послаником у Цариграду, изгубио очињи вид, а мало не и главу[8]).

Некоји тврде, да је то била политика Филипа Швапског, да крсташи крену против Цариграда, само да његова таста успоставе опет на

---

[1]) Венцел (Wenzel), o. c., стр. 237., с.
[2]) Idem, ibid., стр. 239.
[3]) Idem, ibid., стр. 240.
[4]) Idem, ibid., стр. 242.—244.
[5]) Idem, ibid., стр. 245.—247.
[6]) Idem, ibid., стр. 248.—253.
[7]) Штрајт (Streit), o. c., стр. 14.—25.
[8]) Хопф (Hopf), Geschichte Griechenlands (Ersch & Gruber allgem. Encyclopaedie), стр. 190.

царски пријесто. Била поводом или Венеција, како тврде: Heyd, Hopf, Thomas, Hurtes, Mas-Lastrie i Streit, или Филип Швапски, како мисле: Winkelmann и гроф Riant, то за нас нема особите важности, колико то, да су крсташи кренули у Цариград, да га плијене, у мјесто да ослобађају свети гроб, и да је папа на ово подузеће ипак пристао, ако то и није заповједио, само да црквено спојп исток са западом[1]). Тако се сто сложи цијели запад против византијског царства, које је већ и онако било ослабљено.

Дне 7. априла 1203. отпловише крсташи пут Цариграда. Ми их на томе путу засада не ћемо пратити, будући се још морамо позабавити са хрватским баном Андријом и његовим братом, угарским краљем Мирком, те ћемо се онда вратити крсташима и њиховој работи у Цариграду.

Краљ Бела II. (III.) умр'о је године 1196., а наслиједи га син Мирко, до сада млађи краљ и владар хрватски. Он бијаше човјек још млад и страствен, а мало способан, да влада у два краљевства, која се отргавају једно од другога. Брат му Андрија није био способнији од њега, а како је био похлепан за круном и владањем, то је он управо највећи камен смутње за цијелог владања краља Мирка. Хрвати дакако да пристају уз Андрију, јер су по њему лакше могли истакнути државну самосталност свога краљевства. Године 1197. извојева Андрија себи славодобитно краљевство хрватско, те се стаде писати *„dux“*, т. ј. бан Хрватске, Далмације, Раме и Захумља[2]). Краљ се Мирко утече под заштиту папину.

Иноцент писа 29. јануара године 1198. Андрији, да испуни завјет свога оца, који му је за то оставио војске и новаца, да пође на крсташку војну[3]). Андрија није много марио за папине опомене и стаде самостално владати. Лијепо вели Смичиклас: „Истина носи само наслов *„dux“* или бан, али извршује чине, који припадају краљеву величанству“. И Хрватска дакле не заостаје за својим посестримама: Бугарском, Србијом и Босном, стаје опет на властиту снагу и тежи за политичком неодвисношћу. Али бадава!

Ни папа се није шалио и већ 16. маја те године пријети Андрији проклеством, ако буде и надаље наваљивао на свога брата, и ако не испуни завјет покојног оца[4]). Али ни то није помогло, те Андрија буде изопћен, као што се види из писма папиног од 30. децембра године 1198.,

---

[1]) Венцел (Wenzel), o. c., стр. 252., s.

[2]) Смичиклас Т., Povijest hrvatska. Dio prvi, Zagreb 1882., стр. 327., s.

[3]) Codex diplomaticus Croatiae etc. II., стр. 188.

[4]) O. c., стр. 196.

управљеног на калочког надбискупа и загребачког бискупа, којима наређује, да поведу истрагу против задарског и сплетског надбискупа. Ови су били оптужени, да се друже са изопћеним (из цркве) Андријом II. Истом године 1200. пође папи за руком, да успостави мир између Угарске и Хрватске и да Андрија призна врховну власт свога брата као краља. Браћа се завјетоваше, да ће поћи на крсташку војну; но ни један није имао више времена, да мисли на своје обећање, јер се оба заплетоше, како знамо, у одношаје балканског полуострва. Они не могаху у помоћ притећи ни самом Задру, који се тому до задњег часа од њих надао. Папа није такођер пуно оклијевао, те је драговољно задовољавао посланицима из Цариграда, Бугарске, Србије и Босне, који су се својим обећањима у вјерности код њега натјецали и присизали, да ће оставити на цједилу цариградског патријарха, признати првенство римске столице и протјерати без гласа и трага невјерничке Богумиле, те тако стати за врат и расколништву и невјерништву. — Овакове мисли бијаху обузеле цијело балканско полуострво, када је већ паши успјело године 1202., да сакупи нову крсташку војску, која, како видјесмо, окаља своје часно име код Задра, а онда заједри против Цариграда, да обори источно царство.

Иноцент није дао мира ни Андрији ни Мирку, него их је непрестано силио, да испуне завјет, предан им од оца у баштину на смртној постељи, да наиме пођу на свету војну. Браћа му то опет обећаше[1]), само да га се ријеше. Иноцент је такођер године 1199. позвао и дубровачког надбискупа и њему подложне бискупе, да четрдесетину свога дохотка допринесу за свети рат[2]). Године 1200. позва папа и све тамошње црквене опћине, да раде за крсташку војну[3]).

Иноцент је желио, да удобровољи и Мирка и Андрију, али је управо тиме потпиривао већ распламтјелу ватру. Он опомену све бискупе, да присегну вјерност Миркову сину Владиславу, а Андрији обећа, да ће Хрватску признати његову сину, ако му га Бог подари. Године 1203. позва ипак папа Бернарда, сплетског надбискупа, да окруни Владислава за хрватског краља. Тим огорчи обадвије странке, те још исте године дође до рата, који се несретно по Андрију сврши. Он бијаше ухваћен и одведен у град Кнегинец *(castrum Keene)* крај Вараждина и тамо затворен[4]).

Мирко, осјећајући се већ слабим, даде дне 26. августа године 1204. дозволом папином окрунити свога трогодишњег сина и угарском круном.

---

[1]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 32. s.

[2]) Венцел (Wenzel), о. с., стр. 205—210.

[3]) Idem, ibid., стр. 215—218.

[4]) Смичиклас, о. с., стр. 232.

Мирко се помири такођер са својим братом и учини га тутором и управитељем цијеле државе до пунољетности Владислава[1]). Годину дана послије смрти Миркове пресели се и Владислав к њему у вјечност. Тако се Андрија попне на пријесто и буде 29. маја године 1205. окруњен у Стбном Биограду.

Андрију, који стајаше под управом своје славохлепне жене, Њемице Гертруде, ваља убројити међу властодршце, који с круном на глави изиђоше на глас због свог лакоумља[2]). Да окаје многа своја недјела, да испуни завјет очев и да га папа једном већ пусти на миру, који га још 3. фебруара 1213. године на то сјећа[3]), спреми се 1216. године на крсташку војну, ступивши на ту цијел у договор с аустријским надвојводом Леополдом VI. У Угарској постави острогонског надбискупа Ивана да управља државом, а у Хрватској повјери власт намјесничку приору темплара Понцију од Круце[4]). Андрија похара цркве и олтаре, али ипак не могаше саставити толико новаца, да може отпутовати. Најзад прода Млечанима град Задар и склопи за ње повољан трговачки уговор[5]). Андрија се отпути са својом војском из Спљета[6]) преко Ципра у Сирију, гдје ипак ништа не оправи, те се празних руку врати кући у фебруару год. 1218. преко Мале Азије, Цариграда и Бугарске.

2. Заузеће Цариграда и стање у источном царству.

23. јуна 1203. године о заходу сунца показа се под Цариградом западњачка крсташка флота. На 300 бродова довезе се око 40.000 људи, да разори византијско царство. Тешко да је икада која кршћанска држава била у тежем положају, него управо сада грчко царство. С истока проваљују у државу бијесни Селџуци, са запада наваљују и Бугари и Власи, а саму поносну пријестоницу, то срце царства, освајају завидни и кратковидни Латини! Цариград није било могуће једним јуришем освојити, те само кукавичлук Грка и цара њихова олакша крсташима посао. Пуних девет мјесеци нагињала је срећа сад овима сад онима. У самом граду бијаше највећи неред, а царска круна прелазила с једне главе на другу. Три пут засја у пламену дивна источна метропола, док коначно на дан 13. априла године 1204. буде

[1]) Thomae archidiaconi, ibid., стр. 569.
[2]) Смичиклас, ibid.
[3]) Потхаст (Potthast), o. c., стр. 404.
[4]) Фејер Г. (Fehér G.): Codex diplomaticus Hungariae, III. Budae 1829., стр. 269.
[5]) Monumenta spectantia hist. Slav. merid. I., 29. стр.
[6]) Thomae archid. ibid., 273. стр.

на јуриш заузета и страшно оплијењена. Тек сада се пробуде Грци из деветстогодишњег мртвила и из таште обмане: да је необорива Константинова пријестоница[1]). Побједници окаљаше своју побједу грозним крвопролићем. Силу житеља ужасно измрцваришe и поубијаше, умјетнине немилице разграбише или уништише. Самог цара Мурзуфлуса заробише, те га стрмоглавише с високог ступа. Варварство, које крсташи починише против браће по вјери, животињска управо простота њихове путености, дивљи бијес, кому ништа није било свето и небројене друге опачине и злочини нијесу ништа заостали иза оних, што их на истом мјесту починише 250 година касније Османлије. Ови могаху се бар тиме бранити, да је освојени град био гнијездо и упориште иновјерника. А чиме да крсташи оперу своју срамоту, који у својој заслепљености поткопаше сами кршћанску стражарницу и отворише широм источна европејска врата Мухамеданцима, на које се дигоше, да их сатару[3]).

Цијела хрпа западних пустолова загосподари Константиновим царством, а на његов пријесто сједе фландријски гроф. На рушевинама старог царства подигоше крсташи набрзо ново „Латинско царство“, које се одржа једва пô вијека (1204.—1261.). Ново је царство до душе мало потрајало, као што и оно, што је утемељено било пред 100 год. у Јерусалиму, те се такођер тужно и јадно докончало, али оно ипак имађаше велики успјех, а још веће посљедице[4]).

Први цар, гроф Балдуин од Фландрије, побожан и одважан делија, али слаб државник, бијаше окруњен 9. маја 1204. године с цијелим сјајем истока и запада[5]). Освојитељи раскомадаше цијело скоро царство. Грци осташе неовисни само на три мјеста и то: у Трапезунту, гдје подигоше ново царство Алексија Комнена, у Епиру гдје буде утемељена нова држава Михајла Анђела и у Ницеји, гдје се византијски бјегунци сјатише око цара Теодора I. Ласкариса. Франци добише четвртину царства и то: Цариград и Трацију. Млечани заокупише пак многобројна острва и луке на обалама Јадранског, Егејског и Црног мора. Бонифације од Монтеферата основа на пô самостално краљевство у Солуну. На класичком земљишту Хеладе никоше нове кнежевине: Атенска, Ахајска и т. д. — Нигдје се у Европи није витештво могло развијати, као у латинским државама на истоку[6]).

---

[1]) Гибон (Gibbon), Geschichte des Verfalls und Untergangs des römischen Reichs. XIII. Theil, Leipzig 1805., стр. 335.

[2]) Шлосер (Schlosser), Geschichte für das deutsche Volk. V. Band. Leipzig, стр. 503 с.

[3]) Феслер-Клајн (Fessler-Klein), Geschichte von Ungarn. I. Band, 2. Auflage. Leipzig 1867., стр. 298.

[4]) Ватенбах (Wattenbach), Geschichte des römischen Papstthums. Berlin 1876., стр. 188.

[5]) Јиречек, о. с. стр. 236. — Шлосер (Schlosser), о. с., стр. 505.

[6]) Јиречек, ibid.

Четвртом крсташком војном није се са свијем ништа урадило за ослобођење свете земље и њезиних кршћана. Најсилнији папа, на врхунцу своје славе и у најљепшој мужевној снази, као да клону пред старцем Дандулом, који је већ слијеп и изнемогао једном ногом стајао над гробом. Иноцент одобри скоро све, што год је Дандуло у црквеном и свјетовном погледу учинио.

Погледајмо сада, коју је корист папи донијело то ново латинско царство. Исака Анђела, слабог владара источног царства, стјера с пријестола, како нам је познато, његов опаки и не много врснији брат Алексије, који препусти владу понајвише самовољи своје жене Еуфросине. Та неслога и кукавштина на царском двору сруши царство те га бар донекле скучи, како ћемо одмах видјети, под врховно господство римске столице.

Чим је Алексије зачуо, да је на папински пријесто сио Иноцент, отправи у прољећу године 1198. сјајно посланство са скупоцјеним даровима у Рим и замоли папу, да би своје поклисаре послао у његову државу[1]). Иноцент одговори Алексију на то у августу и опомену га, да помогне ослободити свети гроб, и да настоји о уједињењу цркава[2]). Исто тако свјетује, или боље рекући налаже и цариградском патријарху *(Georgius Xiphilus*[3]).

Изјава Алексијева дође папи у добар час, те он 13. новембра год. 1199. посла тамо свога посланика, познатог нам већ капелана Ивана, да ради о црквеном сједињењу[4]). Римски двор препоручи цариградском патријарху свога поклисара и разложи му првенство римског папе, те га наговара, да и он то призна[5]). Папа, да што више предобије Алексија на своју руку, јави му такођер 16. новембра 1202. год., да му синовац Исак Анђело на западу о глави ради[6]). — Иноцент је дакле добро знао, што се снује на западу, за то он још једанпут 7. фебруара 1204. године опомену Алексија, кад су крсташи већ пловили против Цариграда, да ступи са свијем у заједницу с римском столицом[7]).

Кад се Балдуин попео на цариградски пријесто, стаде папа и њега наговарати 7. новембра 1204. год. на то исто, позивајући га, да и он настоји и ради око освојења св. земље[8]). Исте године 13. новембра

[1]) Gesta Innocentii, c. 60.

[2]) Рајналди (Raynaldi), Ann. eccles. ad a. 1198., § 86.

[3]) Innocentii III. Epistolae, ed. Baluze I., 204., 354.

[4]) Gesta Innocentii, c. 60. — Epistolae II., 211.

[5]) Gesta, c. 61.

[6]) Рајналди (Raynaldi), Ann. eccles. a. 1202., § 35.—37.

[7]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), Urkunden zur Geschichte Venedigs. (Fontes rerum austriac. Dipl. XII. 431.)

[8]) Idem, ibid., стр. 516.

честита римски двор цијелом свећенству и свим свјетовњацима у Цариграду, што је источно царство прешло из власти грчке у латинску и налаже им, да утврде тамо превласт апостолске столице[1]).

Млечани, пошто им је испало све за руком, што су жељели и хтјели, сјетише се, да нијесу још ријешени папинског проклества. Њихов се вођа обрати око свршетка године 1204. писмено на папу, који му и онако ради тога није никада дао мира, те му се исприча ради заузећа Задра и рече му: да све, што год ради, чини на част божју[2]), а на то име да је и Цариград заузео[3]). Премда је грчко-источна црква силом крсташког оружја подвргнута римској, папинској столици, није Иноцент ипак допустио, да кнезови имају тамо већу власт над црквом, него је имаше на западу. Папа забаци избор новога патријарха, јер да није био по праву изабран, те потврди за патријарха (млетачким упливом) западњака, подђакона Тому Маросини-а[4]). Њега 21. јануара 1205. год. препоручи цару, да га, кад буде долазио, достојно прими и као свога душобрижника поштује. Осим повластица, које су митрополите уживале, дозволи папа патријарху: право баштињења, да старе уредбе, које се не противе римо-католичкој науци и обичајима могу и надаље остати, да се може заогрнути плаштем, као и папа, на велике благдане и светковине. — То је и бугарском патријарху, како видјесмо, био дозволио. За тим му приушти, да подјељује плашт подложеним надбискупима и да прима од њих заклетву у име римске столице[5]).

Папа захтијеваше (8. фебруара 1205.) од Балдуина, Дандула, свих владара и витезова, да пусте у миру црквена добра[6]), и позва поновно цијели цариградски народ на свету војну[7]). Тај позив, као и сви остали оста дакако без свакога одзива, јер су крсташи имали пуне руке посла у ново утемељеном царству и јер је нови патријарха више гледао (већ по источном обичају), да угоди својим свјетовним поглаварима, него папи; уз то је Маросини био и Млечанин! Већ код свога доласка у Цариград имао је Тома много неприлика, јер су тамошње поглавице биле на њ' напале, што је своја стародавна права папи жртвовао. Ето, и они хоће дакле већ одмах неодвисног патријарха.

Маросини мораде попустити и обећати, да ће им у свем ићи на руку. Он се године 1208. не покорава римским посланицима, због

---

[1]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), стр. 518.
[2]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 39.
[3]) Ibid., стр. 38.
[4]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), ibid., стр. 529. — Gesta, c. 96.
[5]) Gesta, c. 98. — Epistolae VIII. 19.
[6]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), ibid., стр. 532—534.
[7]) Ibid., стр. 588.

чега паде у немилост код папе Иноцента III., управо као и други латински патријарх у Цариграду „Еверардус“ код папе Хонорија III.

Као што је папинска власт на истоку слаб уплив нашла, тако је исто уплив цара Балдуина био слабе среће, јер се ухвати у коштац с бугарским краљем Калојаном, гдје опет папа посла доби.

Освојење Цариграда са свијем промијени одношај међу словјенским и грчким свијетом на балканском полуострву. Грчком племству, свећенству и сељаштву, које су Латини презирали и вријеђали, није било друге, него се утећи под заштиту сусједне бугарске државе. Цару Калојану дође то баш у згодан час. Он се и сам бојао великих намјера латинских и гледао, да им се за то освети, што презрјеше његово пријатељско посланство, које бијаше отправио к цару Балдуину. Овај му охоло одговори: нека се он не сматра царем с њим једнаким, него његовим подаником, јер ће му иначе провалити у државу и опустошити је! У то вријеме послаше градови Трације и Македоније посланике Калојану и обећаше му вјерност, ако их ослободи испод латинског господства. Цар Калојан устаде као заштитник бугарске и српске народности против латинске превласти и стаде позивати народ на оружје, да освети себе и своје савезнике Грке. Рат започе покољем франачке посаде у Димотики[1]). Кад је франачка посада у Дринополу[2]) за то чула, узе пут под ноге и остави град главом без обзира. За мјесец дана дојури цар Балдуин под Дринополе, али се тамо вијаху већ бугарске заставе. Ту се крсташи први пут сукобе с бугарским царем. У сутон 15. априла 1205. године дође до одлучне битке[3]), у којој изгину цвијет западног витештва а Балдуин, тај први латински цар на истоку, паде у бугарске руке.

Балдуина наслиједи његов брат Хенрик (1205.—1216.), који не хтједе прије примити царски наслов, док није дочуо, што му се догодило с братом. — Скоро два мјесеца послије овог пораза Латина (5. јула) тужи Хенрик папи Калојана, да је на њ изненада напао и Балдуина заробио. Овај се ипак налазио здраво и весело, јер је цар с њим доста добро поступао. Хенрик замоли папу, да посредује код Калојана, да би Балдуина пустио из затвора[4]). Папа, да удовољи и помогне Латинима, обрати се на Калојана, честита му на славном успјеху, што га постиже над онима, који га хтједоше узнемиривати и захтијеваше од

---

[1]) Dimotika (Didymotichon) од Дринополја јужно, близу утока Дели Чаја у Марицу.

[2]) Adrianopel (Edirne, Odrine) на саставцима Тунце и Марице.

[3]) Јиречек, о. с., стр. 238.

[4]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 41.

њега, да би ипак склопио мир с Латинима и да пусти Балдуина на слободу, јер ће иначе зло проћи, ако на њ' навале с једне стране Латини, а с друге Мађари[1]). Калојан не испуни ни једне папине жеље. Балдуин не виђе више ни Цариграда ни своје домовине. Што се је с њим догодило, још се ни сада право не зна.

Ни Дандуло не дође више у свој завичај, кога је толико љубио и уздигао. Сатрвен старошћу испусти свој велики дух управо на Духове 1205. године и би с највећом почасти сахрањен у цркви св. Софије[2]).

Иноцент препоручи исто тако и регенту Хенрику, да се помири с бугарским царем, јер да је то по обојицу корисно[3]). Осим тога није папа још био заборавио ни на дивљачко пљијењење Задра, а то му је спочитавао и угарско-хрватски краљ, те укори опет Млечане и њиховог новог дужду *(Petrus Ziani)* 5. августа 1206. године ради тога и тобоже ради освојења Цариграда[4]). То све скупа није помагало, премда и сам Калојан одговори папи, да би за римску столицу и главу своју дао, кад би дошло до нужде[5]), као што се види из писма папина на Калојана, од 25. маја 1207. године.

У пролећу 1206. године букну опет рат, у ком Калојан није штедио ни Латина ни Грка, који су му се били изневјерили и прешли на латинску страну, јер су волјели на цариградском пријестолу гледати латинског него бугарског цара. Кумани, бугарске присташе, пљијењаху све до цариградских зидина. Калојана прозваше „грчком смрти" *(Romaechtonos)*, јер обичаваше рећи, да освећује недјела цара Василија II., који доби придјевак „бугарска смрт" *(Bulgarochtonos)*. Сва Трација скоро до Дринопоља и Димотике бијаше већ у бугарској власти.

1207. године склопи бугарски цар Калојан и грчки цар Теодор I. Ласкарис савез против Латина. Калојан у извађању свога савеза погину у јесени исте године од убојничке руке код подсједања Солуна.

Тако јадно сврши и трећи ускрситељ и оснивателъ велике бугарске државе, која сизаше од Биограда до дôње Марице и од ушћа Дунава до Струме и горњег Вардара. Тако доконча за срећу латинског царства кнез, који је Византинцима на страх и трепет био, те су га „Иванпсина" (*Σκυλοϊάννης*) прозвали. Бугари га пако прозваше Великим и најпобожнијим царем, те још и дан данас причају о цару „Калијанчу". Под Солуном заглави исто тако и у исто доба и први солунски краљ Бонифације од Монтеферата[6]).

---

[1]) Тајнер (Theiner), стр. 42.

[2]) Вебер (Weber), Allgemeine Geschichte, 2. Aufl., VII. Bd., Leipzig 1884., стр. 102.

[3]) Тајнер (Theiner), ibid.

[4]) Idem, ibid., стр. 43.

[5]) Innocentii III. Regesta, ann. X., epist. 65.

[6]) Јиречек, о. с., стр. 241.

Из понашања Калојанова може се закључити, да он није тражио унију, што му је мила била, него да с њом добије за се царску круну, а за свога надбискупа патријаршеску част. И та унија: како дошла, тако прошла!

Калојана наслиједи син његове сестре Борил (1207.—1217.), кога изневјери срећа у рату с Хенриком. Он би код Berrhoe[1]) поражен и 21. јула 1208. године код Пловдива[2]) од Франака са свијем потучен, те изгуби један дио своје земље. Срећа га много боље послужила у прогањању Богумила, против којих 11. фебруара 1210. године сазва синод (збор) свећенства и бољара у Трново. Ту буду Богумили проклети, одузета им сва права и најстрожије мјере проти њима подузете.

Тим начином уведе Борил неку врсту инквизиције, само да сврати папинску позорност на се и да га овај призна и утврди на незаконитом, туђем пријестолу. Иноцент је међутим био већ увидио, да за њ не цвату више руже у Бугарској, као ни у осталим источним балканским земљама, те се није на Борила ни обазирао.

Борилов нашљедик, Иван Асјен II. утрну и задње траке папинског свјетла у својој држави.

Погледајмо још̃те, како иде Хенрику у његовој владавини. Хенрик је знао ипак донекле државне одношаје уредити и могао би се успоредити с Балдуином I. јерусалимским. Он је био много блажи и попустљивији, него његов брат. Хенрик прими много Грка без сваке бојазни у своју службу, склопи мир с ницејским и тирским господарима и сузби храбро своје сјеверне и западне непријатеље. Он посвети своју пажњу и нутарњем државном уређењу, те је дапаче штитио Грке против римског свећенства[3]), те им подијели сва права и повластице, које су и Латини уживали. Хенрик дозволи у цијелој држави слободно вјероисповједање и обављање службе божје по старом обичају. Папи се с тога није баш најбоље свиђао, те у брзо међу њима завлада неспоразумљење.

Послије 10-годишњег владања снађе и Хенрика неочекивана смрт под зидинама кобног Солуна. Владу преузе његов зет Петар од Courtenay-a. Грцима бијаху приуштени њихови обреди и обичаји, али морадоше бити ипак подложени латинском патријарху и држати црквену заједницу[4]).

---

[1]) Западно од луке Бургаса (на Црном мору), бливу данашњег „Јамболи".

[2]) Philippopol (Plovdiv, Filibe) на горњој Марици.

[3]) Вебер (Weber), о. с., стр. 102 s. — Ранке (Ranke), Weltgeschichte, VIII. Bd., Leipzig 1881., стр. 293 s.

[4]) Хергенретер (Hörgenröther), Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, herausgegeben von Gams, II. Band, Regensburg 1867., I., стр. 905.

Латинско царство, као што се брзо бијаше подигло, тако брзо и пропаде, те дође године 1261. у руке Михајла Палеолога, који сјеђаше на ницејском пријестолу. Франачке династије одржаше се ипак овдје ондје још више од стотину година, а Млечани задржаше свој посјед све до XVI. вијека, док их Турци не протјераше.

Власт римске столице призна, како видјесмо, цјелокупни балкански полуоток, но ипак само на кратко вријеме и само привидно. Исти Албанези признаваше тада власт папе. Хан (Hahn) се вара, мислећи, да су Албанези истом за папе Иноцента IV. признали папинску власт[1]). Иноцент III. уређује већ године 1200. албанешке црквене ствари и потврђује њиховом бискупу његова права[2]). Јужни Албанези, такозвани Тоски, осташе вјерни православљу све док Турци тамо не провалише. Тад истом почеше заједно са сјеверном својом браћом Гегима остављати крст и прелазити к исламу. Ти останци европских илирских прасједиоца још су и данас међусобни крвни непријатељи, премда се не зна право за што. Голубинскиј добро рече, да се код њих не може рећи: да ли је свађа породила различиту вјеру, или различита вјера свађу.

E. Папа Иноцент III.

Пошто смо географско-кронологијским редом приказали многострано дјеловање Иноцента III. на балканском полуострву, преостаје нам још, да се с овом особитом појавом у црквеној и свјетској повјести, што боље и потање упознамо.

Три мјесеца послије смрти Хенрика IV. оде с овога свијета и 90-годишњи старац папа Целестин III. Исти дан (8. јануара г. 1198.), кад је Целестин покопан, бијаше 37-годишњи кардинал-ђакон Лотар, син грофа Трасмунда из старе племићске породице, која је имала своја добра у Сегни и Анагни, једногласно изабран за папу, под именом Иноцента III.[3]). Он се чињаше додуше за то још премлад, али његов жељезни карактер, велика оштроумност и домишљатост, те свестрана наобразба поставише га ипак тако млада на папински римски пријесто. Он је свршио све свеучилишне науке свога времена[4]) и то: теологичне, каноничне и филозофичне у Риму, Паризу и Болоњи, те се већ за рана показа врсним писцем[5]).

---

[1]) Хан Г. (Hahn G.), Albanesische Studien, Jena 1854., стр. 324.
[2]) Потхаст (Potthast), o. c., I., стр. 112.
[3]) Вебер (Weber), o. c., VII., стр. 7.
[4]) Ранке (Ranke), o. c., VIII., стр. 275.
[5]) Вебер (Weber), ibid.

Прва његова брига бијаше, да сједини цијели кршћански свијет[1]), да измири исток са западом, да уништи невјерништво и расколништво, те да оснује потпуну и независну црквену државу. За тијем да избави Италију од вањског господства, да отуђи Сицилију Њемачкој и да уплив папинске столице учврсти у свим кршћанским земљама. Поглавица црквени мора сунцу сличити, које мјесецу — свјетској власти — своје свјетло даје. Он писа Отону, да је папинство пред царством, јер је овому дана власт само на земљи и над тјелесима, а оному на небу и над душама. Цареви управљају само појединим државама и земљама, али Петрову наслједнику припада цијели округ земаљски. Он ипак цијењаше изнад свега црквену и државну слогу, јер се тим вјера раширује, невјерништво искорењује, крепости гаје, праведност уздржава, а неправди се на пут стаје. Мир кршћанских народа спречава поганско варварство, с државном снагом расте и црквена слобода.

Познато нам је, како франачко и млетачко оружје забоде смртни ударац у срце источног царства и како цариградску патријаршеску столицу, која се с Римом такмила, врже под папинску власт, којој се тада цијело балканско полуострво поклони. Кнез Лав у Арменији стави такођер себе и своју земљу под римско господство. Иноцент се обрати и на Румуње и на Русе, да признаду првенство римске апостолске столице. Његов „*credo*“ бијаше, да је једино црква позвана, да загосподари свијетом. Тому он посвети свој живот. Иноцент настојаше хијерархични систем Гргура VII., или као што Данте рече „строгу теокрацију“, обновити и у што чему раширити.

Није наша задаћа, да овдје прикажемо неизмјерну дјелатност папину, јер би тада морали дубоко сегнути у повијест филозофије онога времена, дапаче и у повијест католичких догма, црквено право и управу. Доста је ако речемо, да он бијаше дорастао да води посао с цијелим свијетом.

Да окруни своја дјела, сазове 1215. године свеопћи концил у Рим. То је највећи концил, што га је икада запад видио, на ком је цијели свијет био заступан. То бијаше сабор свеукупног кршћанства, да се мирно ријеше међународне размирице и да се заснује нова крсташка војна.

Но већ друге године 16. јула испусти велики дух папа, који изванредним способностима, ријетким душевним даровима и жељезном досљедности бијаше сличан Гргуру VII., али од њега оштроумнији и спретнији у извађању разних послова, којих трајни и позитивни

---

[1]) „Ut fiat unum ovile et unus pastor.“

успјех далеко ипак заостаје за оним Гргура VII. Он није био само обновитељ, него прави утемељитељ црквене државе, јер прије њега није ниједан папа у истину веће подручје под собом имао. Првашње се папе бадава муче и труде око црквене заједнице, а он на истоку славље слави и заповиједа грчком црквом. За њега завлада Рим још једном свијетом. Он бијаше за свог живота прави кнез кнезова.

Осим наведене литературе послужише ми још ова дјела:

Stieler's Hand-Atlas. Gotha 1891.

Spruner-Menke, Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. 3. Aufl. Gotha 1880.

Droysen, Allgem. histor. Hand-Atlas. Bielefeld u. Leipzig 1886.

Klaić V., Atlas za hrvatsku povjestnicu. Zagreb 1888.

Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru.

Priopćio

P. Aleksander Hoffer S. I.

Travnički kotar obuhvata gotovo onaj kraj bosanske zemlje, koji leži na rijeci Lašvi i njezinim pritočicama sve do rječice Kosice, što dolazi od Busovače. Megja se kotaru podudara s gorskim kosama onih planina, koje ga sa svih strana opkoljuju, samo na sjeveru pripada kotaru cijelo visočje vlašićke planine sa selima Vitovlje, Lužnica i Koričani.

Sa zapada zatvara ga Karaula Gora. U njoj su vrela Lašve. „Pod Karaulom" sastaju se u Ćosićima potočići, te odanle ide voda na istok malo naginjući k jugu, teče kroz Travnik, gdje je prorovila 2 *km* dugi travnički tjesnac, razljeva se na širokome travanjskom polju, prolazi pored Viteza, probija drugi put krševito stijenje, te od utoka Kosice, savijajući se k sjeveroistoku, brza kroz treću sutjesku, dok ne padne u rijeku Bosnu. Od izvora do uvora kvasi Lašva travnički kotar.

Na jugu gornje Lašve raširila se gora Radalje ili Radljak do Varošluka; ovdje ima nešto ravni, a Komarčica, dolazeći uskom dolinom od Komara, uljeva se u Lašvu blizu Gornjeg Turbeta, sat i pô iznad Travnika. Od one prodoli na istok prostiru se brda raznih imena, a iznad samog Travnika diže se Vilenica, koja se k istoku spušta u Travanjsko i Rataljsko polje. Travanjsko je polje najveća ravnica u tome kotaru; na južnom mu kraju jedan sat dobra hoda od Travnika stječe se u Lašvu Grlonica. Ta rječica izvire na osoju planine Radovana, te se na Rataljskom polju sastaje s „Pećinskom Rikom", koja je sabrala sve vode od Pećina, Kopila i zapadnih strana Hrzovca. Jarugaste one prodoli, istočna uz rijeku Grlonicu, zapadna uz Pećinsku Riku, uzlaze u Radovan i Kalnik[1]).

Od žljebine rijeke Grlonice i od Rataljskog polja na istok razgranjava se planina Mačak i s njim spojena Kruščica, kojoj istočni ogranci padaju

[1]) U karti generalnog štopa, mj. 1:75.000, dvostruka je pogrješka: voda zove se Grlonica ili Gr'onica, a ne Grovica, i ona ne teče zapadnom, već istočnom dolinom kraj Zubića i Opare; vrela joj izbijaju malo više od Zagrlja. Zapadni potok zovu Pećinska Rika, Rika od Kopila, Jaginica.

u dolinu Kosice prama Busovači. Lašva prima u Vitezu s ove strane još dva potočića: Biakovicu i Lupnicu, a Kruščićki potok kod sela Rike, četvrt sata ispod Viteza.

Na sjeverozapadu ovoga kotara prelazi Karaula Gora u Vlašić-planinu. Vlašić je u širem smislu prostrano gorje, koje se proteglo daleko na sjever i istok, a južni mu obronci od Gostilja do Bukovice kod Travnika dižu se kao u jednom gorostasnom zidu nebu pod oblake.

Visoku tu planinu spaja na južnom okrajku oniska izbrežina sa Vitrenicom, koja se provlači do rijeke Bosne, te je ovako sa sjeverne strane glavna dolina sasvim zatvorena. Onu izbrežinu prodire jedan sat ispod Travnika Ričica, neznatan potok, koji je sabrao vrela gučanske kotline i pada u Lašvu malo niže od ušća Grlonice. Dva sata pod Travnikom kod sela Mali Mošunj su „sastavci" Bile. Do tih je sastavaka Bila ravna Lašvi vodom i duljinom toka; ona izvire sjeveroistočno od Vlašića i teče s početka divljom gudurom. Ispod Duba i Fazlića prima Jasenicu i probivši pomenutu izbrežinu kod selâ Bile i Zabilja ulazi u travanjsko polje. Bregoviti onaj kraj od Duba do sela Bile s uskom dolinom i šarenim raznolikim ograncima visokih brda, nastavljen mnogim selima, dobiva od nje svoje ime „na Bili".

Tako imamo šest, sedam krajeva, koji čine nekakve osebine, te će po njima biti najzgodnije pregledati nalazišta rimskih starina. Pri tome ćemo poći od zapada, dakle od gornje Lašve. Nalaske same nabrajaćemo nešto po knjigama, a ponajviše po prijedmetima, što ih ima u zbirci travničke velike gimnazije, ili, koje sam na mjestu gledao.

I. Oko Gjelilovca, Potkraja, Varošluka i Gornjeg Turbeta.

Kraj — mjestimice ravan, mjestimice malo nagnut — krasan je i zdrav, ima dovoljno vode, pa prednjači i u tome Travniku i travanjskom polju, što ga rjegje pokriva dosadna magla. Ovdje su starobosanska groblja, najveća u cijelom kotaru; ovdje je bila i jedna znatnija rimska naseobina.

Pojedina nalazišta jesu ova:

1. Gradina u Potkraju.

Na južnom obronku Vlašić-planine i njezinog odjelka Knežnice stere se selo Gjelilovac (Kneževo), a četvrt sata odatle prama Travniku selo Potkraj, gdje je crkva katoličke župe. Da li se ispod Gjelilovca, gdje ima više od stotine starobosanskih mramorova, nailazi na rimske starine, nije

se moglo do sada utvrditi. Seljaci govore, da po njivama nalaze cigle. No jedna rimska naseobina, valjda kašteo ili tvrgja, svakako je bila na „Gradini“ u Potkraju. Iznad istočnih kuća potkrajskih diže se podulji

Slika 1. Rimski natpis, nagjen kod han-Karoilovića.

grbalj (882 *m*), koji se hvata sa sjeverozapada glavne kose vlašićke, dok na druge tri strane strmo pada. Na njemu pruža se poveći zaravanak; brdašce i ravan zove se „Gradina“. Zidinama nema već traga, jer su više godina orali njive, dok nije kiša odnijela svu zemlju crnicu. Na

zaravanku i po bokovima nalazi se vrlo mnogo utaraka od raznih sudova, tanjih i debljih, pa i od pečenih „tomruka“ t. j. čunaka ili cjevnaka i pršljena. Prave rimske cigle za zidanje i pokrivanje u istinu ne može se razabrati, ali nalaze se rimski novci. Narod kazuje, da ih se prije nahodilo mnogo, pa i prstenova; u ovdješnjoj zbirci ima pet komada bakrenog novca, koji su nagjeni pošljednih godina, i to: jedan cara Klaudija, jedan cara Galijena, jedan cara Konstantina mlagjeg i dva komada cara Konstancija.

Pričaju, da su u onom uskom dolu uz istočnu stranu brežuljka vidjeli u zemlji magaze, no da su ih opet zatrpali. Voda mogla se dovesti na brijeg odozgo, gdje rakita svjedoči, da ima u zemlji vode.

2. Kod hana na cesti od Turbeta u Jajce.

Na jajačkoj cesti, pošavši od raskršća cestâ kod Turbeta, i to odmah poslije 96. kilometra, nalazi se han Ali efendije Osmanagića iz Travnika. Neki nazivaju ovo mjesto „han Karoilović“, Hoernes pak piše „pod Runićem“ (pravilnije „pod Runićima“). Na gornjoj strani od ceste tik mlina nalaze se ondje podorine rimske zgrade. Prekopavajući tu podorinu, da dobiju tesana kamenja, našli su nadgrobnu ploču, koju velečasni otac fra Jakov Duić pokaza dru. Hoernesu. Ona se sada nalazi u zbirci travničke gimnazije. Ovaj kamen s metričkim natpisom objelodanio je dr. Hoernes već god. 1880.[1]).

Kamen je od muljike ili glinenog lapora. Pismena bijahu obojena crvenom bojom, koja se ponešto još vidi. Pošto ga je pomenuti učenjak pročitao i prosudio, dajemo ovdje samo fotografsku sliku. *Slika 1.*

U zemlji ima još koješta od one kuće; uokolo leže raznovrsne rimske cigle i vigjaju se duvarovi, zidani vapnom. Odatle odnesoh još jednu ploču, na kojoj se vidi, kako je klesar počeo kamen obrezivati i uglagjivati, pa bi se moglo upitati, da li je to možda bila kuća klesara nadgrobnih spomenika?

3. Pod Varošlukom.

Selo Varošluk leži na desno od gore spomenute ceste podno planine Radalja; „pod Varošlukom“ zovu pak one ledine i brežuljke, koji se kraj Lašve steru od sela do ceste.

Blizu mosta na Lašvi ispod ceste, što vodi na Komar i u Skoplje, malo prije 97 *km* na cesti, izmegju 37·5—37·6 *km* na željezničkoj pruzi, otkriveni su god. 1893. mjeseca oktobra prigodom gradnje za željeznicu

[1]) Dr. Moriz Hoernes: „Archäolog.-epigraph. Mittheilungen aus Oesterreich“, Beč 1880.; III., 201. Sravni njegove: „Alterthümer der Hercegovina (II.) und der südlichen Theile Bosniens“, 1881., 898; „Dinarische Wanderungen“, Beč 2888., 277; C. I. L. III. 8305; isporedi „Glasnik“ 1893., str. 707.

ruševine starih zgrada, koje su bile sve u zemlji, te im narod nije davao nikakvog imena. Ove ruševine prave cijeli brežuljak, grmljem pokriven. Kad je u ono vrijeme dr. Truhelka pregledavao okolicu Lašve, jedan je dio te zgrade pomnjivo prekopao i pretražio (vidi: „Glasnik zem. muz.“ 1893., str. 695 i dalje).

Njegovom izvještaju dodao bih samo neke primjedbe.

Dobro je naslućivao dr. Truhelka, da je prostorija F u slici 22. bila baptisterium, jerbo tik zida, što dijeli prostore F i M, na jug od vrata ili pram mostu, okrugla je jama kao za bunar. U vanjskom zidu i nasipu F i G bilo je kostiju i utaraka od sudova i staklenica. U vanjskom zidu H i I bile su povelike ploče, na kojima se jasno razabire, da je pismo naumice otklesano. Našla se dva, tri rimska novca, jedan se ne može odrediti, na drugome se pak razabire, da je cara Valenta ili Valentiniana. Što je od nagjenih prijedmeta došlo u moje ruke, dadoh zemaljskom muzeju.

Iz onoga, što se do sada otkopalo, vidi se jasno, da je tu bila crkva i uz nju više kuća, ili jedna veoma velika zgrada. Usporedo s cestom u sjevernom pravcu od pročelja crkve prostiru se podorine, koje su od česti prekopane. U zapadnom pravcu od prostora B vide se zidine dviju prostorija. U sjevernoj bio je kao hipokaustum; velike cigle, dugačke do 40 *cm*, široke 25 *cm* i debele 6 *cm* ležale su na podu, a dva stupića od pećne opeke bijahu s vapnom uzidana. Pećne te opeke, kakve prikazuje slika 10. u „Glasniku“ (str. 690), imaju u premjeru 165 *mm*, a visoke su 50 do 60 *mm*. Deset ovakvih opeka činile su jedan stupić, a izdubine opeka ispunjene bijahu vapnom. Proljetos (1894.) vadili su opet kamenje za cestu, dok se nije zabranilo, i u tom prekopavanju naišli su na podzemnu prostoriju. Ona je od sedre ozidana na svod kao kripta ili raka, duga je 2·20 *m*, a visoka i široka 1·80 *m*; na stražnjem zidu su kao dvije klupe. Na što je upravo služila ova prostorija, moći će se prosuditi istom onda, kad se cijela isprazni i pretraži. Dvije ploče leže jošte u njoj, a dvije mnogo veće pohranjene su u obližnjoj kući cestara. Na pločama nema nikakva pisma, u jednoj su isklesane nekake udubine.

Teško bi bilo izvjesno reći, kad su te zgrade porušene. Oko god. 390. su u ovim zemljama bili zapadni Goti, poslije su ih držali istočni Goti; Goti uopće nijesu razoravali kršćanske crkve, niti su uništavali rimski narod, a poznato je, da bješe još god. 530. u Bosni mnogo crkava. Vjerojatno je takogjer, da nijesu one zgrade nenadanom navalom porušene, pošto se nije u njima gotovo ništa našlo, što bi mogli ljudi sa sobom ponijeti.

Sva je takogjer prilika, da u tamošnjoj okolini ima još drugih podorina u zemlji. Starac Sulko, kafedžija u Turbetu, pripovijeda, da su gradeći džamiju vadili goleme ploče iz zemlje na onoj ledini, u kojoj je vrelo

kraj ceste i pomenute crkve, a i brežuljak na drugoj strani ceste izgleda, kao da ima u njemu kaka podorina. Tri vrela i obližnja Lašva činjahu to mjesto prikladnim za naseobinu; sada je zemlja zbog vlage opustjela, te ima samo grmlja i nešto livade.

4. Crkvinje na istoj cesti s druge strane Lašve.

Kraj mosta diže se brežuljčić u slici duguljaste četvorine; on je od škriljca, pada strmo na tri strane do nivoa ceste, a na četvrtoj južnoj strani odvaja ga uvala od drugih brda. Brežuljak je dug jedno 400 *m.* Na zaravanku, koji je dug do 50 *m,* leži pet ne baš velikih mramorova, a jarak ograđuje manju četvorinu, dugu 15 *m,* široku 10 do 12 *m.* Narod zove to mjesto Crkvište ili Crkvine, pa kazuje, da nije davno, što su stojale zidine. Kamenje, vele, da je odnio neki beg Kukavičić, da sagradi konak, koji leži na desnom brijegu Komarčice, licem spram Crkvine.

U istinu, kad malo zakopaš u zemlju, namjeriš se na zidine, vapnom gradjene i naigješ na koji komadić cigle.

5. Njive u Turbetu iznad hana Marjanovića i ceste.

Poslije 94·5 *km,* megju cestom i putom, što vodi u Paklarevo, ima nešto malo njive. Pomenuti već Sulko kafedžija pripovijeda i to, da su u onim njivama naišli na nekoliko magaza u zemlji, zidine bile su sasvim ravne i uspravne; nalazili bi često i grobnica, a u jednoj nagjoše narukvicu od srebra. Sve su to opet zatrpali, da mogu njive orati.

Odanle su ovi rimski novci, koji se nalaze u ovdješnjoj zbirci: jedan srebrni republikanski, familia Fulvia (Cohen, str. 143, 1.), nagjen god. 1889. na putu u Gostilju; jedan srebrni republikanski, ROMA QMX* cornucopiae, nagjen god. 1885. pod Varošlukom; jedan bakreni, nagjen god. 1889. ili 1890. u njivama gosp. Feldbauera, što su na desnoj strani Lašve blizu konaka bega Kukavičića; jedan mjedeni (veličina 1.), valjda cara Trajana, koji dobih u Turbetu; jedan mjedeni (veličina 1.) cara Antonija Pia (sr. Ljubić, tab. VI., 7.), što mi ga je donio seljak iz Gjelilovca.

II. Oko Travnika.

1. Crkvište i Popova Vrtača.

Gdje cesta kod duhanske tvornice zakreće na desno uz brdo, kod 30·1 *km* na željezničkoj pruzi, diže se izmegju željeznice i ceste brežuljak,

koji nije nego naplavina šljunjka i pijeska, a ima u površini nekih 40 *cm* crnice zemlje. Jednu stranu otkopali su mu za nasip. Pričaju, da je na zaravanku bila crkva; to mjesto zovu takogjer „Popova vrtača".

Kopajući za željeznički nasip, naišli su u proljeću god. 1894. gotovo u sredini obronka na grobove u dubljini od nešto preko jednog metra. Na žalost opet su prije sve raskopali, nego se je saznalo. Našli su ondje polovinu od škara ili makaza, kakve su prikazane u „Glasniku" 1893., str. 694., slika 3.; savinuti je držak otkinut, oštrica mjeri 15 *cm*, a širina 36 *mm*.

Dne 7. ili 8. veljače naigju na grob s kostima; mrtvac ležao je na strani, a do njega bila je sjekira i nož. Sjekira istog oblika kao ona na tabli I., slici 8., u „Glasniku" 1893., str. 694, dugačka je 20 *cm*, oštrica je široka 55 *mm*, ušica debela 35 *mm*, visoka 60 *mm*, kod izrezaka 30 *mm*, izbočke 48 *mm*; nož prikazan na istom mjestu u slici 2., oštrica mu duga 16 *cm*, široka 3 *cm*, na dršku je popriječno gvožgje otkinuto.

Svuda uokolo ima mnogo grobova; to su noviji grobovi turskih vojnika, koji poginuše za Omerpašina vremena od pošasne bolesti.

2. Više duhanske tvornice.

Kod 90·5 *km*, u onom kutu, što ga čine nova i stara cesta, koje vode od Travnika uzgore, ispod skladišta sijena i slame, u njivama Ibrahima Korića, koje se zovu „Megju Podnicama", nalazi se množina rimske cigle, utaraka od sudova, gvozdene troske i ubojnog kamena (Hämatit, Blut-eisenstein). Prije bile su četiri hrpe po okrajku njiva, docnije je gospodar sve snosio na dvije hrpe. Možebit su prijašnje hrpe pobliže pokazivale mjesto starih zgrada. Da su bile razne zgrade, dokazuju komadi rimske cigle za zidanje, od krova i od kupeljnih podova; bila je ovdje i talionica gvožgja. Ne bih umio kazati, da li je ova iz rimskog ili možda iz novijeg doba.

3. Tursko groblje za katoličkom crkvom.

U Travniku na putu od Potur-mahale prama gornjoj čaršiji tursko je groblje. Ondje su kod 29·7 kilometra željezničke pruge god. 1892. i 1893. našli nešto rimskih starina. U travničkoj zbirci dva su novca: jedan srebrni republikanski, konj ide na desno u propanj, slova sasvim izlizana; drugi mjedeni veličine je 1. i pripada caru Hadrijanu. Osim toga nagjen je ondje komad cigle i jedna mjedena fibula, lijepo zelena; stremenka je kopanjem otrgnuta.

4. Saraj i Bunarbaša.

Na Šuplici u Travniku diže se brežuljak, koji se sastoji od same sedre; zato je od dônje strane već prilično otkopan.

Zaravanak zove se Saraj, pošto je Tahir-paša, koji je vezirovao od god. 1847.—1850., ondje sebi dvor sagradio. Na istočnom rubu, jedno 60 *m* nad nivo-om dônje ceste, stoji povisoki kamen, o kojem gosp. Ballif („Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", Beč 1893., str. 51, broj 49.) veli, da je rimski miljokaz. Taj je pravilno valjkasti kamen izragjen od muljike; opseg mu je 2·48 *m*, a visina nad zemljom 1·35 *m;* gornja mu je strana ravna, ali je odbijen gotovo pravilno na jednoj strani, a sred gornje plohe nalazi se 10 *cm* duboka rupa. Moglo bi biti, da su tu rupu izdubli, kad su kamen razbijali, tražeći za cijelo u njemu blago, što toliko puta radi neuki svijet.

Na Saraju su god. 1883. iskopali dosta kosti, no niko nije onda razgledavao, kojeg su doba. God. 1893., 26. oktobra, iskopane su veoma već istrošene kosti djeteta, a kod njih bijaše rimski bakreni novac. Pošto je sasvim oštećen, ne može se pobliže opredijeliti. Kad su iste godine kopali vodovod, što vodu od Bunarbaše vodi u varoš, nagjoše dva novca: jedan mjedeni veličine 1., valjda cara Trajana, i jedan bakreni: Crispus VIRTUS EXERCITUS.

Ima odanle i drugih osamljenih nalazaka, na primjer: srebrni republikanski novac familije Cupiena (Cohen, str. 118, 1.), nagjen na strjeljani više Ovčareva; zatim bakreni novac (veličina 1.) cara Dioklecijana, nagjen u Lašvi, u dônjoj varoši.

III. Putičevo i postaja Dolac.

Selo Putičevo ili Putačevo, koje se pruža na pristranku brda s obadvije strane kaldrmisana puta, gotovo uvijek o jednakoj visini nad dônjom cestom, već je više puta navedeno kao nalazište rimskih starina.

1. Na čifluku Mustaj-bega Sulejmanpašića, na kome sjedi kmet Baričak, nagjen je nadgrobni rimski kamen, koji je sada u dvorskom muzeju u Beču. Opisao ga je dr. Hoernes[1]) i iza njega Asbóth[2]).

Taj je kamen stojao na glavici blizu ruba iznad željeznice kod 26·1 kilometra; kopajući onuda godine 1893. našli su dr. Truhelka i dr. Patsch dva groba. Sudeći po kostima bio je čovjek i žena. Drugi

[1]) „Alterthümer" II., str. 895 i d. [2]) „Bosnien und die Hercegovina", Beč 1888., str. 432. Sravni i „Bosanski Prijatelj" 4., str. 105. C. I. L. III. 8383.

ZEMALJSKI MUZEJ BIBLIOTEKA Sarajevo

kamen, koji da je bio na istoj zemlji, spominju Nedić i Knežević[1]). Nedić čita: *„In locis peregrinis . . .* dalje mislim, da je *mense Novembri (?) . . ., qui monumentum fieri curarunt in filii disparuit“;* a Knežević čita: *„In locis peregrinis mon. XVX., quem fi curant filii . . . disparuit vale nos“.* Jedno i drugo čitanje pogrješno je; Mommsen je protumačio na označenom mjestu ovako:

IN LOCIS PEREGRI
NIS MONVMENTVM
FECERVNT INFELI
CES PAREN// VI/
VALENTIO/// IINI

Kamena je nestalo i nijesam mogao saznati, da li ga je ko odnio ili da li su ga razlupali. V. o. Fr. Stjepan Marković u Gučjoj Gori veli, da su ga prije više godina razbili i pokazao mi je odlomak, koji se sada čuva u tom samostanu. Sliku ovog fragmenta, na kojem se osim gornjeg ruba i nakita vide krila i glava genija, donosimo ovdje po fotografiji u *slici 2.*

Slika 2. Odlomak nadgrobnog kamena, sada u Gučjoj Gori.

Da li je onaj fragmenat u Gučjoj Gori odista ostatak pomenute nadgrobne ploče, to se pod sigurno ne može kazati, jer Nedić i Knežević ne spominju ništa o tome, da su na kamenu vidjeli kakov ukras ili onu glavu genija.

2. Na ciglani, gdje se je god. 1883. počela peći opeka za gradnju travničke gimnazije, našli su u proljeću god. 1884. rimsku kacigu, koju prikazujem u dodanoj ovdje *slici 3.*

Od tada nije na tom mjestu više ništa nagjeno. Začudno je i to, što mi od Putičeva nijesu donijeli ni jednog komada rimskog novca, ni kaki drugi prijedmet.

---

[1]) „Arkiv za jugoslavensku povjestnicu“ 4., str. 152. „Bosanski Prijatelj“ 4., str. 105. — C. I. L. III. 8384.

3. Ali god. 1893. naišli su blizu Putičeva prigodom željezničke gradnje na rimsko groblje malo gore od postaje Dolac u prokopu, što počinje kod 26·9 *km* željezničke pruge. Odmah uz obalu prostire se ravan i u toj ravni rimsko je groblje. Evo, što o tome razgledavajući i propitkujući doznah: Neki grobovi bili su ozidani ciglom i sedrom s vapnom, u nekim bila je paljevina, u nekim cijele kosti. Više su žàra iskopali, no od pohlepe za blagom i radeći noću razbiše odmah redom jednu za drugom.

Loncima bijahu poklopci proste kamene ploče, ponešto obrubljene; malih lončića bijaše još mnogo više, no nikada nije bilo moguće poslije tačno saznati, gdje se je upravo što našlo. Gvozdenih prijedmeta: sjekira, škara (makaza), noževa i čavala dosta su iskopali. Po svoj prilici najveći je dio onih gvozdenih stvari od jednoga mjesta, možda kakav „depot“, jer se pričinja, da je ovdje bila kovačnica: biva u zemlji bijaše jama sa dnom na polukrug, jedno 80 *cm* u premjeru i u njoj jedan sloj pepela, na njemu sloj zemlje i opet pepeo, a u pepelu na pô sažgano gvožgje.

Slika 3. Rimska kaciga, nagjena na Ciglani.

Prijedmeti, koji su došli u zem. muzej, opisani su u „Glasniku“ od. 1893., str. 692 i d., samo treba primijetiti, da je fibula, prikazana u slici 13., na strani 692, koju je nevješta ruka ostrugala, nagjena po kazivanju kod stare klaonice, što je naspram nove medrese.

U zbirci travničke gimnazije ovi su nalasci. Gvozden predmet, nalik na mlat ili čekić. Sjekira (sravni tablu I., 8.) je duga 18·5 *cm*, ušica debela 21 *mm*, visoka 58 *mm*, kod izrezaka 30 *mm*, izbočice 45 *mm*; škare (polovina) duge su 30 *cm*. Dva neizragjena komada gvožgja duga su po 29 *cm* i 26 *cm*, a teška 1·25 *kg* i 1·80 *kg*. Rimska fibula provincijskog tipa malešna je. Duga je 38 *mm*, visoka 19 *mm*. Šest komada rimskih novaca: jedan srebrni cara Trajana, veoma dobro sačuvan; jedan mjedeni, veličine 2., carice Faustine; bakreni novac cara Numerijana; bakreni cara Maksencija; bakreni, kome se natpis ne može pročitati i jedan mjedeni, veličine 2., sasvim ostrugan.

4. Most na Lašvi. Ispod postaje Dôca vodi most na desnu stranu Lašve. God. 1886. sagragjen je novi od drva, pošto se je prijašnji kameni most

porušio. Stranci prozvaše ga rimskim mostom, narod pak zvao ga „kamena ćuprija“, u istinu bio je prav pravcati turski ili bosanski most na jedan svod. Pričaju, da su ga rasklimali topovi Omerpaše. Onkraj mosta je komad široke, stare kaldrme.

5. Kod Dônjega Turbeta i nove klaonice, 27·3 *km* — 27·4 *km* na željeznici. Ovdje su grobovi od tri, četiri doba. Na strmom obronku nad cestom noviji su pravoslavni grobovi, nekoji su više gore, nekoji bili su tik nad cestom. U nivô-u ceste bili su starobosanski mramorovi; od njih bijahu neki već prije razlupani, a dva, tri provaljena su pravcem od Lašve. U nivô-u ceste na gornjoj strani bio je i kameni sanduk, kakvih ima u ovome kraju iz staro-bosanskog doba; poklopac su razbili a i sanduk pretražili prije, no što sam mogao doći. Ako su od istine bili u njemu noviji novci, to bi se otud tek moglo zaključiti, da su u sanduk kasnije metnuli drugoga mrtvaca.

U bosanskim grobovima nije se ništa našlo; od rimskog vremena nije ništa izvjesno, samo bi moglo biti, da iz rimskog doba potječu dva šiljka od strelice ili koplja: jedan je dug 97 *mm*, četverouglasta oštrica sama 35 *mm*, nutarnji premjer tuljca 18 *cm*; drugi je dug 80 *mm*, oštrica 35 *mm*, premjer nutarnji 14 *mm*.

Najdublje su položeni grobovi iz ilirskog doba, mrtvaci ležali su po kazivanju radnika potrbuške s glavom prama zapadu. Sabrao sam nešto utaraka od posuda i krasan nakit od mjedi ili bakra. Naočaraste spiralne dvotoke bile su na čelu, a druge dvije na šljepočicama. (Ovaj se nakit nalazi u zemaljskom muzeju.)

IV. Od Putičeva do Vitrenice u prisoju travničkog polja.

Gdje se sada po ubavim brežuljcima i podno niske izbrežine redaju osamljene kuće i sela, malo se što saznalo za rimske starine. Evo nekih mjesta, gdje se što našlo:

1. Na cesti malo uzgor od 82 *km* nalazi se u njivi megju cestom i željeznicom na malenom prostoru množina cigle svakojake vrste i veličine, ima ondje i gvozdene troske. Narod zove to mjesto „Trgovište“.

2. U selu Ričicama našla se u jesen god. 1893. na hrpi kamenja glava od jednog kipa. Glava je malo manja od prirodne veličine i nalazi se sada u zemaljskom muzeju.

3. Jardo. Selo ovo leži na lijevoj strani dônje Bile, četvrt sata od ceste. Samostan Gučja Gora ima ondje kuću i vinograd, a prije je tu bila

„kapela“, t. j. župni stan sadašnje viteške župe. Hoernes veli, da je u samostanskoj kući nadgrobna ploča, dosta oštećena, no ipak se vidi još osedlan konj i rimski vojnik; on daje i sliku tog kamena. Taj je kamen opisao i Asbóth[1]). Pored svekolikog raspitavanja ne mogoh doznati, gdje je sada ona ploča, ili što se s njom zbilo.

4. Gradeći ispod Jardola na potoku god. 1892. željeznicu, našli su lonac s kostima, no i opet su sve to zatrpali u nasip, te se ne može znati, je li to upravo bila rimska žára. — Na brežuljku Grbavici kraj Bile našao je god. 1893. jedan radnik rimski srebrni novac, republikanski, familije Servillia (sr. Ljubić 106., br. 416.).

5. Kod Gelinhana na cesti, 80 *km*, od kuće malo prama Travniku, iskopao je u grmlju god. 1884. ili 1885. gospodar onog hana rimski vodovod; zidine od sedre i cigle s lijepom i žljebovi od sedre daju naslućivati, da je tude bila kupelj; vodovod uzlazi preko ceste u njivu, što leži pod brežuljkom i vrelom. Kad žito poraste, razabire se smjer vodovoda po tome, što žito u onom pravcu slabije uspjeva. Ova je zgrada možda već pripadala rimskoj naseobini na desnoj strani Lašve, gdje je najveće nalazište rimskih starina.

V. Crkvište i Divljaci u Malom Mošunju.

Na desnoj strani Lašve, malo uzgor od ušća rijeke Bile, razasuto je seoce Mali Mošunj; njegovih sedam, osam kuća poredaše se po izbrešcima i u uskoj dolinici. Opisaću položaj pojedinih mjesta, da se mogu nalazišta tačno pokazati.

1. Od ceste vidi se onizak brežuljak, produžen prama sjeveru; lijepa je oblika, ali pust, samo prama zapadu obrasao je grmljem; na tri strane strmo opada, a i s četvrte dijeli ga duboka presjeka od obližnjih brda. Brežuljak je od vapnenca, kao i sva druga brda uokolo. To mjesto zove se Crkvine ili Crkvište. Na njemu pruža se zaravanak, na kome bi mogla i velika zgrada stajati, a u zemlji su sve naokolo zidine, gragjene s vapnom od kamena i cigle.

2. Pod Crkvištem, na istočnoj strani do Lašve, prostire se njiva trokutnog oblika, zvana Podcrkavlje, a na kraju njive tik Lašve leži vrelo Falje ili Faljevo.

3. Izmegju njive i Crkvišta vodi kolni put na jug u Veliki Mošunj. Veliki Mošunj leži iza brda, te se od ceste ne može vidjeti.

---

[1]) „Alterthümer“ II., 897 i d.; Asbóth o. d. 433.

4. Navrh klanca odvaja se put prama istoku po izbrežini, koja je djelomice obrasla šumom, a od česti pokrivena njivama. Taj brežuljak zove se Divljaci ili Divjaci, a poljane, koje se njime steru, imadu opet svoja imena, i to: Kraljevica, pusta ledina odmah kraj klanca; Oblak, onaj dio, koji je obrašten šumom; Stapovača, koja se spušta k Lašvi i gdje se nalazi kuća Lovre Petrovića.

5. Divljacima na istok je uvala i zadnji brežuljak, koji dopire do Lašvina mosta. Na gornjoj je strani Gušće, a na dônjoj Bilaj, gdje ima i nešto malo ravni.

6. Pod Oblakom spram Lašve je nizak obao humac, koji zovu Gradac; no zidinama nema traga. Bare pod njime zove narod Podgradača.

7. Na lijevoj strani Lašve napram njivi Podcrkavlje izbija jako kao potočić vrelo Kolotin, i za sedam do osam koraka pada u Lašvu.

8. Četvrt sata na jug od Divljaka i na zapadnoj strani Viteškog polja jest selo Dônja Večeriska.

Ovaj je kraj već poznat učenom svijetu kao rimska naseobina, pošto je o njemu govorio Jukić[1]), Nedić[2]), Knežević[3]), Blau[4]) i Hoernes[5]), te je Kukuljević u svojoj raspravi o rimskoj Panoniji[6]) na utoku Bile u Lašvu postavio Leusabu. Valja spomenuti, da se u onom dijelu Maloga Mošunja, koji leži zapadno od Crkvišta, u zemlji ne nalazi rimskih starina, upravo kao ni u Velikom Mošunju. Govore ipak, da su jednom oruđi u njivama našli tomruke ili pečene cijevi, kojima bi voda išla na Crkvište. Isto tako nema ništa u Večeriskoj, koju spominje Nedić. Glavna nalazišta su istočni dio Divljaka: Stapovača i Oblak, Crkvište i njiva Podcrkavlje, u kojoj nahode dosta novaca. Koliko je jednom bilo zgrada, vidi se otud, što u Malom i Velikom Mošunju gotovo nema kuće, u kojoj nije uzidano više tesanih kamenova, a u novije su vrijeme mnogo kamenja odnijeli u Gučju Goru i na po se u Vitez za gragjenje crkve. Kazivao mi je starac Lovro Petrović, da su tada raspilili kamenove, duge do četiri metra i pô.

Pojedini veći nalasci ovi su:

1. U Malom Mošunju u kući Abdul Zukić age iz Travnika, u kojoj je kmet Aničić, uzidana su četiri odlomka od kamena: jedan ima tri slova (vidi „Glasnik“ 1893., str. 703, br. 10.); drugi ima gragjevni nakit kao

---

[1]) „Kolo“ 5., god. 1847., str. 5 i d.
[2]) „Arkiv za jugoslavensku povjestnicu“ IV., god. 1857., str. 151.
[3]) „Bosanski Prijatelj“ IV., god. 1870., str. 122.
[4]) Blau: „Reisen in Bosnien und der Hercegovina“, Berlin 1877., str. 105.;
[5]) Hoernes: „Alterthümer“, II., god. 1881., str. 898.
[6]) „Rad jugoslavenske akademije“, 23., str. 123 i 124.

cvijet; na trećem bila je isklesana prilika čovjeka ili sirene, ali je u veliko oštećena; četvrti s nadgrobnim natpisom (vidi u „Glasniku“ 1893., str. 701, br. 2.).

Pod brežuljkom, na kojem stoji uz krošnjatu lipu pomenuta kuća, leži na istočnoj strani „u Dolovima“ kamen, koji izgleda kao srednji dio stupa. Pošto pričaju, da se je više puta vratio na staro mjesto, kad ga je htio neki Muhamedanac uzidati u kuću, niko u njega ne dira. Pričinja se takogjer ljudima, da ovdje zemlja tutnji, kad se nogom udara; to isto kazuju o ledini, što je pod Crkvištem u jugoistočnom pravcu. U kućama drže još po koje odlomke od kamenova s Crkvišta, ali ih čuvaju i kriju, te ne će da ih dadnu ni za novce.

2. Na Crkvištu bila je u istinu kršćanska crkva. Ne nabrajajući narodne predaje i priče, jasnih imamo dokaza u odlomcima od stupova, konsola i drugih gragjevnih uresa, što se do sada sačuvaše. No pošto još ima svake vrste cigle, nema sumnje, da je bila ondje i rimska zgrada; jer ako i pretpostavimo, da su koješta tesana kamena i cigle od obližnjih mjesta za gradnju crkve donijeli, opet nije vjerojatno, da su svakojake utarke od cigle donašali; cigle pak ima silesija razbacane po zaravanku i po obroncima, ima je i u zidinama u zemlji. Tačno prekopavanje onoga zaravanka za cijelo će još mnogo što iznijeti na vidjelo. Od toga mjesta potječu nekoji odlomci nadgrobnih ploča, po kazivanju onih, koji su mi ih donijeli, nekoji novci i jedna fibula, koja je nagjena u jesen god. 1893.

3. U njivi Podcrkavlju kopali su gg. Truhelka i Patsch god. 1893. (vidi „Glasnik“ 1893., str. 687. i d.).

4. Na Divljaku se tri mjesta poznavaju. Jedno je kao kula u četvorini, stranice joj mjere do 7 *m;* drugo je bila kuća, koju su otkopala pomenuta gospoda (vidi „Glasnik“ o. mj., str. 688. i d.); treće je zidina u njivi kraj šume, gdje se nahode često novci.

Osim malo prije spomenute fibule i opeka ima u zbirci ovdješnjeg zavoda odanle deset nadgrobnih ploča i jedna ara ili oltar u odlomcima. Dobrotom gosp. dra. Patscha natpisi su svi do jednoga pročitani i protumačeni u „Glasniku zemaljskog muzeja“ 1893., str. 701 i d.

Ondje pod brojem 5., slika 36., opisani kamen potječe iz Divljaka, gdje je bio uzidan u kuću.

Kamen pod br. 4., slika 35., nagjen je na Divljaku, na Stapovači, gdje se zemlja ruši u Lašvu. Drugi su odlomci od Crkvišta; jedan ili dva nagjoh sam, ostali su mi doneseni te nema uzroka, s koga ne bi po istini kazivali nalazište.

Kamenovi, opisani pod brojevima 8. i 9. mogli bi — kako je to dr. Patsch već primjetio — odista biti odlomci jedne ploče; nijesu jednako debeli, ali kamen je sasvim isti i slova su veoma slična.

Ima još jedan natpis, koji nije u „Glasniku“ priopćen; ploča je od vapnenca, debela 18 *cm*, u jednom retku tri su slova, valjda ERA, u gornjem su retku samo ostaci od tri slova. Pismena su pravilna, dosta duboka i visoka 0·005 *m*.

Pripovijedaju, da se prije nalazilo zlatnih novaca i prstenova. Sada se nalazi novca ponajviše u njivi pod Crkvinom, pa i na Divljaku; ovdješnja zbirka ima ih oko 80 komada, koji su se mogli opredijeliti i do 50 izlizanih.

Navešću te novce:

Srebrni: Jedan republikanski, podosta istrošen, familije Caesia (isp.: Cohen, str. 671); jedan carice Julije Domne; jedan cara Geta; dva komada carice Julije Mameje; jedan nepoznat, glava gola, IVNOCONSERVATRIX, božica drži u desnoj ruci pateru, u lijevoj žezlo, kod noge paun; jedan cara Decija; jedan cara Galijena; jedan cara Florijana; dva komada cara Proba; jedan cara Numerijana (Eckel i Ljubić nemaju srebrnog novca te vrste); jedan cara Aurelijana; jedan cara Konstantina; jedan, na kom se jasno vidi na reverzu: SACRA MONETA AVGG. ET CAESS. NOSTR., velik, veoma loše kovine, avers sasvim ostrugan, valjda Maksimijana.

Bakreni svih veličina od 1.—.5: Dva komada cara Klaudija; jedan komad Komoda; jedan carice Faustine; dva komada cara Galijena; osam komada cara Klaudija Gotika; sedam komada cara Aurelijana; dva komada cara Proba; dva komada cara Kara (?); jedan komad cara Dioklecijana; tri komada cara Maksimijana; jedan komad cara Licinija; četrnaest komada cara Konstantina; jedan komad caesara Krispa; pet komada cara Konstantina mlagjega; tri komada cara Konstansa; sedam komada cara Konstancija; jedan komad cara Julijana; tri komada cara Valentinijana; jedan komad cara Gracijana (?).

Dobih iz Mošunja takogjer tri mjedena novca veličine 1. i 2., a čini mi se, da su odanle takogjer ona tri komada, koja dospiješe u ovdješnju zbirku god. 1883. Ova su tri komada novci Antonia Triumvira: *a)* LEG II; *b)* LEG II (?); *c)* LEG XX.

Od nabrojenih novaca razabire se, da su ponajviše iz četvrtoga stoljeća, ali ne isključivo; ima ih takogjer megju izlizanim, koji se po kovu pokazuju, da su od prvih vijekova, tako isto ima i natpisa, kojim su pismena pravilna i lijepa, po svoj prilici iz boljeg doba rimske kulture.

Da bude slika o rimskom Mošunju potpuna, ispisaću još, što je Jukić god. 1843. čuo[1]). Jednom prodrla Lašva, te se vidjela kao nekakva magaza; kopajući našli su u kamenu izrezan sanduk i u njem lonac s pepelom; god. 1841. iskopaše „idol“ ili kip u veličini djeteta od pet godina, trup

[1]) „Kolo“ V., 5. d.

bijaše vas od tuča, glava pako od zlata s ramenima o lamu privezana; to su sjekirom razlupali i kod kujundžije rastalili. Toj drugoj pripovijesti malo vjerujem, pošto znadem za druge slučajeve, o kojima se isto kazivalo, a nije bila istina.

VI. Vitez.

Ne znam, da li se može takogjer Vitez i okolina pribrajati nahodištima rimskih starina, ili možda je od drugih mjesta doneseno, što se ovdje nalazi. Ipak treba pojedine nalaske spomenuti.

1. Što je u viteškoj crkvi, to je od Divljaka; što pako Knežević[1]) veli, da je veliki prag, „na kojem je urezana vinova loza", stavljen viš vrata sakristije, ne možeš naći, ma kako pretraživao i razgledavao.

2. Malena gromila, što je niže džamije i na kojoj je Kulenović-beg sagradio kolibicu za zabavu, nije bila rimska zgrada, jer raskopavši je god. 1879. našli su temelje jedne crkvice, unutra grobove s kostima i nešto nakita od srebra i mjedi[2]).

3. U koritu Lupnice, t. j. potočića, što teče kroz Vitez kraj džamije, ispod mosta na desnoj obali otkrila je voda god. 1884. veliki mrtvački sanduk, koji je sada u nas; pokrovca je odmah nestalo. Da li je ovaj sanduk rimski ili starobosanski, ne smijem rasuditi; u ovom kraju ima dosta ovakvih sanduka, u koje su u starobosansko doba sahranjivali mrtvace; sličan onome od Viteza iskopali su god. 1893. kod nove klaonice travničke, kako je to prije (III., 5.) kazano.

4. Pri kraju sela, idući dolje desno od ceste ima tursko groblje; u njemu leži u travi jedan starinski nadgrobni kamen i to samo prednja polovina od ploče. Izrezan je jahač na konju; ploča je visoka 0·87 *m*, široka 0·62 *m*, debela 8 *cm*, konj je visok kod glave 21 *cm*, jahač do pod trbuh konja 12 *cm*. Za cijelo je to rimski spomenik, jerbo bosanska ploča ovakva oblika ne nahodi se u ovom kraju; no otkuda je amo donesena, niko ne zna. Knežević (na označ. mj.) piše: „pošavši od Viteza u ravnici pod put ima mnogo kamenja povaljeno . . . na nekojim imaju izrezani sami ljudi, na drugim konji i konjići, na trećim loze i šare i t. d. Ima latinskih natpisa, ali ih nijesam mogao proučiti, jer su sasvim oštećeni." Ne znam, je li Knežević gledao onaj kamen, što je u turskom groblju, ili možda je toga jednoć više bilo, pa nestalo ili možda po pjesnički kaže sve u višebroju? Niže Viteza nije mi poznato koje mjesto rimskih starina.

---

[1]) „Bosanski Prijatelj", 4., 125.

[2]) Hoernes: „Alterthümer", II., 897.

VII. Na Bili.

Cijeli onaj kraj, što je onkraj one izbrežine, koja vezuje Vlašić s Vitrenicom, i gdje su sela Bila, Brajkovići, Čuklje, Podovi, Jezerce, Fazlići, Dub, Poljanice, Suhi Dô, Postinje i Maline, zove se „Na Bili“. Onaj kraj je pun bosanskih groblja i znamenitih stećaka, ali rimskih je starina dosada malo izašlo na javu. Počnimo od gornje strane.

1. Fazlići. Pod Fazlićima našao se je god. 1893. nadgrobni kamen i na njemu DC. M. BIST., od koga je slika i natpis u „Glasniku zem. muzeja“ 1893., str. 121 i d. (Isporedi „Glasnik“ 1893., str. 704).

2. Poljanice. Ovdje ili u Suhom Dolu našao je, piše Knežević[1]), god. 1864. Smail kadija orući jednu ploču, a na njoj je natpis: *„Piissime ac devotissime conjugi vivens hoc posuit . . .“*. Dalje se neda čitati. (Isporedi „Glasnik“ 1893., str. 704.) Ona ploča, kazuju, leži negdje u Bili u pijesku zakopana, ali niko je još nije otkrio.

3. Postinje. Kod Dônjih Malina preko srta pod stijenama je Postinje, seoce od pet kuća. Idući od Malina prama Poljanicama na desno od puta pružaju se hridi vapnenca sve dolje do Bile. Na prvoj hridi bio je nekakav grad. Vidi se na više mjesta, gdje je klesala ljudska ruka u litici i jasno se razabire polukrug za temelj kule i izdubljene rupe za grede; tu su bili naslonjeni balvani i na njima ili basamaci ili hodnik, koji je vodio u jednu pećinu; o toj pećini tvrde, koji su bili unutra, da je sva rukom isklesana iz kamena. Nalazi se takogjer mnogo sitnih utaraka od raznolikog posugja. Ispod te hridi na njivi, koja je svojina Ante Baltića, našlo se rimskih starina. Što su prije nahodili, zabacilo se; u ovdješnjoj zbirci imaju komadi od cigle i tri rimska novca: jedan srebrni republikanski, familije Aburia (Cohen, str. 1. broj 2); dva bakrena, jedan cara Aurelijana, drugi Konstancija ili Konstansa. Na kraju njiva i livada na Bili isklesani su u stijeni široki basamaci; stari ljudi još pamte, da je ovdje bio most.

4. Čuklje. U Čukljama je u crkvici uzidana kao za oltarsku sliku pregolema ploča, visoka 2·74 *m.* Pošto već odavno svijet taj kamen struže i prah za lijek nosi, ne može se gotovo ništa od prijašnje slike razabrati. Na vrh ploče u sredini je ostavljen kao križ, a kraci mu dugi 40 *cm* i 30 *cm;* pod križem pričinja se nešto kao čovječiji lik s podbočenim rukama. Knežević[2]) veli, da je mladić, koji se je rukama za bokove uhvatio, a pred obrazom mu je križ od pedlja.

---

[1]) „Bosanski Prijatelj“, 4., str. 109 i d.

[2]) „Bosanski Prijatelj“, 4., 110.

Drugi očevidac sjeća se od mladih godina, da je tu vidio čovjeka u rimskoj vojničkoj haljini, u jednoj mu ruci križ, u drugoj mač; a opet neko drugi kazivaše, da je to bio konjanik, koji je držao u jednoj ruci mač, u drugoj tereziju. Pošto ovakvih ploča na četverokut iz bosanskog

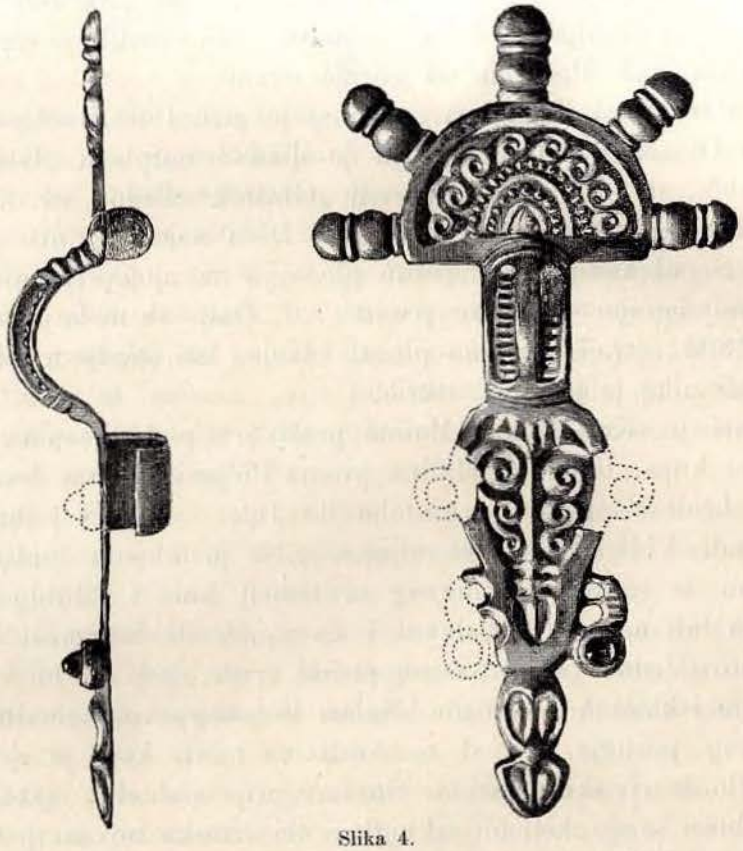

Slika 4.

doba nema, ova je pak ploča i u veličini slična onom rimskome spomeniku, što je bio u Putičevu (vidi gore III., 1.), vjerojatno je, da je i to rimski spomenik.

U Čukljama ima takogjer mramorova i sandukâ u zemlji; a u onom brežuljku, što se pruža ispod vrela i ceste, imaju zidine, gragjene s vapnom i grobnice. Grobnica sasvim niska sastoji od tri duge ploče, jedna u dnu, dvije u šljeme, te su jedna na drugu naslonjene.

U Gučjoj Gori ne zna se, da se je ikada našlo što rimskoga.

VIII. Na Grlonici i Pećinskoj Rici

dosada nema izvjesnih dokaza za rimske starine; ipak treba spomenuti tri mjesta u području Pećinske Rike.

1. Gradina ispod Zenepića. Ispod ovog sela ima omašna utvrda, bez sumnje iz prehistorijskog doba, gdje se nalazi mnogo rbina. Priča govori o bosanskom gradu i o ženskom samostanu. Doniješe mi komad cigle, no možda je ta slučajno tamo došla; ja barem nijesam mogao naći ni komadića cigle.

2. U Gornjim Pećinama na njivi iznad župnog stana izorao se odlomak mramorne ploče. Ploča je od mramora, što se vadi blizu sela na groblju i marljivo je obrubljena i uglagjena.

3. Iznad Gornjih Pećina u planini Mravincu nalazi se često cigle, tvrdo u crno pečene i to velikih komada. Tako kazuju u Pećinama, ali u moje ruke nije ništa došlo.

Napokon valja mi spomenuti tri nalaska, što su u proljeću god. 1893. odavle došli u zemaljski muzej, no čija nahodišta nijesam mogao pouzdano saznati. Jedno je rimska fibula od vremena seobe naroda *(slika 4.)* Drugo je mingjuša, a treće probušena gmiza. Ova se dva komada prikazuju u naravnoj veličini u *slikama 5.* i *6.*

Slika 5.

Slika 6.

To su meni poznata mjesta, u kojima se je našlo rimskih starina. Najposlije da još spomenemo i to, da u narodnim pripovijetkama i pričama nema ni traga imenu Rimljana ili rimskih stvari. Sve je to, kao i starobosansko, grčko, od Grka, „grčka baka“ (novac), „grčki kamen“ i dr.

To bi bio prijegled nalazišta i kao inventar nalazaka, što su dosad poznati. Sustavno kopanje donijeće možda novih podataka. No već ono, što je pobilježeno, svjedoči, da je u ovome kraju bilo puno rimskih naseobina, a gotovo svi znatniji današnji putevi preostaci su rimskih cesta. Mnogo rimskih starina još je u zemlji. Što ih je do sad priopćeno, od najveće česti nagjeno je u novije vrijeme, te su se slučajem spasle. Što je prije došlo na vidjelo, razbilo se ili zabacilo; sada će ljudi obznaniti ili donijeti, jer se nadaju dobroj plaći.

Основи орнитологије сјеверозападне Србије.

Написао

Ернест витез Домбровски.

Извађајући одавна приправљену основу, настаних се заједно с мојим млађим братом Робертом 9. септембра 1893. у Србији, да доселе само слабо познати птичији свијет Србије, за три године од прилике темељито проучим, у колико то два посматрача у релативно тако кратком времену уопће могу темељито да изврше. Наша је намјера била, да прве године, полазећи од Шапца као сталног стана, проучимо крајеве уз Саву и Дрину, друге године са станом у Зајечару да испитамо дôње подунавље и тимочки крај, а треће године из Ниша полазећи крајњи југ земље, нарочито Копаоник. Могосмо се надати обилату плијену, пошто животињство у првоме предјелу има готово чисто средњоевропски, други дјеломице већ источноевропски, а трећи јужноевропски карактер, из чега дакако слиједи обилата множина врста.

У нашем послу, ког смо се од првог маха прихватили прљежно и неуморно, испрва не наиђосмо ни на какве запреке, изузевши доста велике потешкоће, које су потјецале од природних прилика, те се по томе могосмо надати, да ћемо бар у првој трећини горе означеног подручја наш посао сретно привести крају. Та нам се нада на жалост није испунила, јер већ почетком маја 1894. стиже нам од власти наредба, да нам се не може допустити, да наставимо наше сабирање. Молба, коју смо на то предали, није услишана, те се тако наш с лијепим надама отпочети и дојако красним успјесима награђени потхват на брзо сврши. Ако на листовима што овдје слиједе, наше научне резултате ипак предајем јавности, чиним то највише с тога разлога, што је Србија до сада у орнитолошком правцу само слабо позната, те ће за то и фрагментарна радња имати неку вриједност.

Прије него што пријеђем на подробно приказивање, изнијећу овдје списак свих врста, које смо поуздано утврдили; за све овдје наведене врсте имамо примјере, и то за објекте, означене са B коже,

за оне, који су означени са E, јаја, а за оне, који су означени са S, костуре од лубање. Сви су примјери данас у босанско-херцеговачком земаљском музеју у Сарајеву. Гњездарице означене су са °, а непоуздане са $\overset{?}{\circ}$.

B. — S. 1. *Gyps fulvus* Gm.°
B. — — 2. *Milvus regalis* auct.°
B. E. S. 3. *Milvus ater* Gm.°
B. E. S. 4. *Cerchneis tinnunculus* L.°
B. E. — 5. *Erythropus vespertinus* L.°
B. — — 6. *Hypotriorchis aesalon* Tunst.
B. — S. 7. *Falco subbuteo* L.°
B. — — 8. *Falco peregrinus* Tunst.
B. E. S. 9. *Astur palumbarius* L.°
B. — S. 10. *Accipiter nisus* L.
B. E. S. 11. *Aquila naevia* Wolf.°
— E. S. 12. *Aquila imperialis* Bechst.°
B. — — 13. *Haliaëtus albicilla* L.°
— E. — 14. *Pernis apivorus* L.°
B. E. S. 15. *Buteo vulgaris* Bechst.°
B. E. S. 16. *Circus aeruginosus* L.°
B. — — 17. *Circus cyaneus* L.
B. — — 18. *Circus pallidus* Sykes.
— E. — 19. *Athene noctua* Retz.°
B. — S. 20. *Syrnium aluco* L.°
B. — — 21. *Bubo maximus* Sibb. $\overset{?}{\circ}$
B. E. — 22. *Otus vulgaris* Flem.°
B. — — 23. *Brachyotus palustris* Forster.
B. — — 24. *Caprimulgus europaeus* L. $\overset{?}{\circ}$
— E. — 25. *Hirundo rustica* L.°
B. E. — 26. *Hirundo riparia* L.°
B. — — 27. *Cuculus canorus* L.°
B. E. S. 28. *Merops apiaster* L.°
B. — — 29. *Alcedo ispida* L.°
B. E. S. 30. *Coracias garrula* L.°
B. E. S. 31. *Oriolus galbula* L.°
B. — S. 32. *Sturnus vulgaris* L.°
B. E. S. 33. *Lycos monedula* L.°
B. E. S. 34. *Corvus corax* L.°
B. E. S. 35. *Corvus cornix* L.°
B. — — 36. *Corvus frugilegus* L.°
B. — — 37. *Pica caudata* Boie.°
B. E. S. 38. *Garrulus glandarius* L.°
B. — S. 39. *Gecinus viridis* L.°
B. — — 40. *Gecinus canus* L.°
B. — S. 41. *Picus major* L.°
B. E. S. 42. *Picus medius* L.°
B. E. S. 43. *Picus minor* L.°
B. — S. 44. *Jynx torquilla* L.°
B. E. S. 45. *Sitta caesia* L.°
B. — S. 46. *Certhia familiaris* L.°
B. E. S. 47. *Upupa epops* L.°
B. — S. 48. *Lanius excubitor* L.°
B. E. — 49. *Lanius minor* L.°
B. E. — 50. *Lanius collurio* L.°
B. — — 51. *Muscicapa grisola* L.°
B. — — 52. *Muscicapa luctuosa* L.°
B. — S. 53. *Accentor modularis* L.°
B. — S. 54. *Troglodytes parvulus* L.°
B. — S. 55. *Poecile palustris* L.°
B. — S. 56. *Parus major* L.°
B. — S. 57. *Parus coeruleus* L.°
B. E. S. 58. *Acredula caudata* L. и *rosea* Blyth.°
B. E. S. 59. *Aegithalus pendulinus* L.°
B. — S. 60. *Regulus cristatus* Koch.
B. — — 61. *Phyllopneuste sibilatrix* Bechst.°
B. — — 62. *Phyllopneuste trochilus* L.
B. — S. 63. *Phyllopneuste rufa* Lath. $\overset{?}{\circ}$
— E. — 64. *Acrocephalus palustris* Bechst.°
B. E. — 65. *Acrocephalus arundinaceus* Naum.°
B. E. S. 66. *Acrocephalus turdoides* Meyer.°
B. — — 67. *Locustella luscinioides* Sav.°
B. E. — 68. *Calamoherpe phragmitis* Bechst.°
B. — S. 69. *Sylvia curruca* L. $\overset{?}{\circ}$
B. E. S. 70. *Sylvia cinerea* L.°
B. E. S. 71. *Sylvia atricapilla* L.°
— E. — 72. *Sylvia hortensis* auct.°
— E. — 73. *Sylvia nisoria* Bechst.°
B. E. S. 74. *Merula vulgaris* Leach.°
B. — S. 75. *Turdus viscivorus* L. $\overset{?}{\circ}$
B. — S. 76. *Turdus pilaris* L.
B. E. S. 77. *Turdus musicus* L.°
B. — — 78. *Turdus iliacus* L.°

B. E. — 79. *Ruticilla titis* L.°
B. — — 80. *Ruticilla phoenicura* L.♀
B. — S. 81. *Luscinia minor* Chr. L. Br.°
B. — — 82. *Cyanecula leucocyanea* Chr. L. Br.
B. E. S. 83. *Dandalus rubecula* L.°
B. — — 84. *Saxicola oenanthe* L.
B. — S. 85. *Pratincola rubetra* L.°
B. E. S. 86. *Pratincola rubicola* L.°
B. E. S. 87. *Motacilla alba* L.°
B. — — 88. *Motacilla sulphurea* Bechst.♀
B. — — 89. *Budytes flavus* L.°
B. — — 90. *Budytes cinereocapillus* Sav.
B. — — 91. *Anthus aquaticus* Bechst.
B. — S. 92. *Anthus pratensis* L.°
B. — — 93. *Anthus cervinus* Pall.
B. — — 94. *Anthus arboreus* Bechst.°
B. E. S. 95. *Galerita cristata* L.°
B. — S. 96. *Lullula arborea* L.°
B. — S. 97. *Alauda arvensis* L.°
B. E. S. 98. *Miliaria europaea* Swains.°
B. E. S. 99. *Emberiza citrinella* L.°
B. E. — 100. *Emberiza cia* L.°
B. — — 101. *Schoenicola schoeniclus* L.°
B. — — 102. *Schoenicola intermedia* Pall.°
B. E. S. 103. *Passer montanus* L.°
B. E. S. 104. *Passer domesticus* L.°
B. E. S. 105. *Fringilla coelebs* L.°
B. — S. 106. *Fringilla montifringilla* L.
B. E. S. 107. *Coccothraustes vulgaris* L.°
B. E. S. 108. *Ligurinus chloris* L.°
B. — S. 109. *Serinus hortulanus* Koch.
B. — — 110. *Chrysomitris spinus* L.°
B. — S. 111. *Carduelis elegans* Steph.°
B. — S. 112. *Cannabina sanguinea* Landb.
B. — S. 113. *Linaria alnorum* Chr. L. Br.
B. — — 114. *Pyrrhula europaea* Vieillot.
B. E. — 115. *Columba palumbus* L.°
B. E. S. 116. *Columba oenas* L.°
B. E. — 117. *Turtur auritus* Ray.°
B. — — 118. *Starna cinerea* L.♀
B. E. — 119. *Coturnix dactylisonans* Meyer.°
B. — — 120. *Oedicnemus crepitans* L.♀
B. — S. 121. *Aegialitis minor* Meyer & Wolf.°
B. E. S. 122. *Vanellus cristatus* L.°
B. E. S. 123. *Ciconia alba* Bechst.°
B. — S. 124. *Ciconia nigra* L.
— E. — 125. *Platalea leucerodia* L.°
— E. — 126. *Falcinellus igneus* Leach.°
B. — S. 127. *Ardea cinerea* L.°
B. — — 128. *Ardea purpurea* L.°
— E. S. 129. *Ardea garzetta* L.°
B. E. S. 130. *Ardea ralloides* Scop.°
B. E. — 131. *Ardetta minuta* L.°
B. E. S. 132. *Nycticorax griseus* Strickl.°
B. — — 133. *Botaurus stellaris* L.°
B. E. S. 134. *Rallus aquaticus* L.°
— E. — 135. *Crex pratensis* Bechst.°
B. — — 136. *Gallinula minuta* Pall.°
B. — — 137. *Gallinula porzana* L.°
B. E. S. 138. *Gallinula chloropus* L.°
B. E. S. 139. *Fulica atra* L.°
B. — S. 140. *Scolopax rusticula* L.
B. — S. 141. *Gallinago scolopacina* Br.°
B. — S. 142. *Gallinago major* Br.
B. — S. 143. *Gallinago gallinula* L.
B. — — 144. *Totanus glottis* Bechst.
B. — — 145. *Totanus ochropus* L.
B. — S. 146. *Totanus glareola* L.°
B. — S. 147. *Actitis hypoleucus* L.°
B. — — 148. *Tringa alpina* L.
B. — — 149. *Tringa minuta* L.
B. — — 150. *Spatula clypeata* L.♀
B. E. S. 151. *Anas boscas* L.°
— — S. 152. *Anas acuta* L.
B. — — 153. *Anas strepera* L.°
B. E. S. 154. *Anas querquedula* L.°
B. — S. 155. *Anas crecca* L.
B. — S. 156. *Anas penelope* L.
B. E. S. 157. *Fuligula nyroca* Güldenst.°
B. — S. 158. *Clangula glaucion* L.
B. — — 159. *Podiceps cristatus* L.
— E. — 160. *Podiceps minor* Gm.°
B. — — 161. *Carbo cormoranus* M. & W.
B. — — 162. *Chema ridibundum* L.
B. E. S. 163. *Sterna fluviatilis* Naum.°
B. E. — 164. *Sterna minuta* L.°
B. E. — 165. *Hydrochelidon nigra* Boie.°

Осим оних врста, које су утврђене примјерима, наведене су у овој радњи још ове, за које додуше не могосмо прикупити примјера, али нема никаке сумње, да смо их виђали, дјеломице има за њих примјера у биоградском музеју (означене са *).

166. **Cerchneis cenchris*, Naum.
167. **Falco lanarius* Pall.
168. **Aquila pennata* Gm.
169. *Pandion haliaëtus* L.
170. **Archibuteo lagopus* Brünn.
171. **Circus cineraceus* Mont.
172. *Syrnium uralense* Pall.
173. *Cypselus apus* L.°
174. *Hirundo urbica* L.°
175. **Cinclus aquaticus* L.°
176. *Panurus biarmicus* Pall.
177. *Corvus corone* L.
178. *Dryocopus martius* L.
179. *Tichodroma muraria* L.°
180. **Muscicapa albicollis* Temm.
181. *Hypolais salicaria* Bp.°
182. *Agrodroma campestris* Bechst.
183. *Columba livia* L.°
184. **Grus cinereus* Bechst.
185. *Numenius arcuatus* Cuv.
186. *Totanus fuscus* L.
187. **Totanus calidris* L. ♀
188. **Machetes pugnax* L.
189. **Limosa aegocephala* Meyer.
190. *Recurvirostra avocetta* L.
191. *Anser cinereus* Meyer.
192. *Anser segetum* Meyer.
193. *Fuligula rufina* L.
194. **Fuligula cristata* Leach.
195. *Fuligula marila* L.
196. *Oidemia fusca* L.
197. **Mergus merganser* L.
198. *Mergus albellus* L.
199. *Podiceps nigricollis* Sundew.
200. *Colymbus arcticus* L.
201. **Larus argentatus* Br.
202. **Larus fuscus* L.
203. **Larus canus* L.

Ми смо дакле констатовали 203 врсте, од ових смо 165 утврдили кожама, 74 јајима, 85 костурима од лубања. Кад се узме на ум, да су од ових само три врсте *(Gecinus canus, Motacilla sulphurea* и *Emberiza cia)* из подринских планина код Зворника, док све остале потјечу из веома једноличног посавског краја од Митровице до Обреновца, онда се може рећи, да су то у истину знатни бројеви, па да нам је забрана само за недјељу дана касније стигла, било би у нашој збирци барем за десет врста више.

Посао препарирања запао је у времену од 12. септембра 1893. до 17. фебруара 1894. мог брата самог, док сам ја једино сабирао; за то из тога времена, гдје је мој брат наравски мање прилике имао за ходање, посматрање у већини потјече од мене. Од 17. фебруара до 27. маја 1894. најмио сам изврсног препаратора Артура Рона (Rohn, Беч), па је у то вријеме и мој брат могао редовитије сабирати и посматрати. Потоњи ме је оставио 13. јуна 1894. и од онда сам ја сам сабирао и посматрао.

Од горе наведене 203 констатовали смо за подручје нашег изучавања за 120 врста да су гњездарице; вјеројатно је, да осим ових још 10 врста ондје гнијезде, и то: *Bubo maximus, Caprimulgus europaeus,*

Phyllopneuste rufa, Sylvia curruca, Turdus viscivorus, Ruticilla phoenicura, Motacilla sulphurea, Schoenicola intermedia, Oedicnemus crepitans и *Spatula clypeata.*

Уопће је овдашња орнис оскудна у врстама, и врло оскудна у индивидуима; исто тако мало птица онуда пролази.

У истину су релативно чисте само ове врсте гњездарица, које право рекавши чине карактеристичне форме овдашњег птичијег свијета[1]): ***Milvus ater,*** *Falco subbuteo, Buteo vulgaris, Syrnium aluco,* ***Coracias garrula,*** *Corvus corax, Picus major, Picus medius, Aegithalus pendulinus,* ***Sylvia cinerea,*** *Sylvia atricapilla,* ***Luscinia minor,*** *Miliaria europaea, Emberiza citrinella,* ***Passer montanus,*** *Fringilla coelebs, Turtur auritus,* ***Coturnix dactylisonans,*** *Ardea purpurea, Nycticorax griseus, Botaurus stellaris,* ***Gallinula chloropus, Fulica atra,*** *Anas boscas, Anas querquedula, Fuligula nyroca, Podiceps minor.* Као селице находе се у већој множини: *Cuculus canorus, Oriolus galbula, Phyllopneuste rufa, Dandalus rubecula, Pratincola rubicola, Anthus pratensis, Fringilla montifringilla, Scolopax rusticula, Gallinago major* и *scolopacina, Anas crecca, Anas penelope* и *Anas acuta.* Оскудности птичијег свијета у једну је руку узроком једноликост оног подручја (културна равница с многом шикаром и расутим малим гајићима, као и множина већих и мањих, љети већим дијелом пресушених бара, мало потока), у другу руку можда поглавито обилати, онуда расуто насељени народ, који у заједници с чопором паса и мачака сваки живот затире, никоје гнијездо не ће да остави на миру; јер је Србијанац управо бијесан прогонитељ сваке животиње, те по недјељама и благданима све праска стоји пушака по цијелом оном крају, тако да је свака шетња, особито у шабачкој околици, опасна по живот. У сваког сељака има пушка, а и по варошима захтијева добар тон, да будеш „ловац“, па и сама гимназијска младеж шабачка по недјељама излази јатомице, да убија, што јој баш дође под руку. Мир влада донекле само у великој бари Засавици, западно од Митровице, која никад не пресуши, а ради својих је тресеништа веома слабо приступачна, па је ондје у истину, како ћемо касније видјети, бујан птичији живот.

По карактеру птичијег свијета, који слиједи из горњег списка, припада овај још јужној половици средњоевропског појаса; од јужних и источних врста и одлика находе се овуда само такве, које се виђају у средњој Угарској. Пошто је зима веома оштра, то уопће онуда врло мало птица презими, паче појединих врста, које се много сјеверније и за најљуће студени редовно барем појединце находе, нема овуда

[1]) Које се особито често находе, штампане су маснијим словима.

никако; тако зими нема *Cerchneis tinnunculus, Dandalus rubecula* и *Motacilla alba* само по један ексемплар, *Miliaria europaea, Ligurinus chloris* и *Coccothraustes vulgaris* виђају се зими само као нередовне, малобројне скиталице и т. д. Ове врсте зими нити иду на више ни на мање: *Astur palumbarius, Syrnium aluco, Lycos monedula, Corvus cornix, Pica caudata,* дјетели, *Certhia familiaris, Merula vulgaris, Galerita cristata, Passer montanus* и *domesticus.* Ових зими буде више: *Corvus corax, Sitta caesia, Poecile palustris, Parus major, Emberiza citrinella, Fringilla coelebs* и *Carduelis elegans.*

Врло смо пажљиво мотрили сеобу, — није у цијелој периоди један дан прошао без посматрања. С погледом на ову ваља примјетити, да је овуда сеоба уопће незнатна, или можда, правије рекавши, нема овдје згодног мјеста, гдје би се птице могле смирити; велика већина селица прелети преко оног краја, не спуштајући се никако, — изузевши можда поједине онемогле индивидуе[1]). Поуздано смо то посматрали само за *Numenius arcuatus;* та је птица у јесен у ноћи големим јатима прелијетала преко вароши, али никада овдје — изузимајући Обреновац — нијесмо видјели ни једног комада.

Сеоба сијече Саву у правцу од сјевероистока према југозападу и обратно, никоја птица не сели дуж ријеке. Сеоба не иде одређеном линијом, већ у широкој струји прилично подједнако преко цијелог подручја. Доста смо се пута увјерили о томе, јер смо више пута у један дан виђали прве придошлице неке врсте у исто вријеме и код Митровице и код Шапца, или још даље на исток. Сеоба у масама, како се често виђају у другим крајевима, никад нијесмо виђали, вазда је број селица по врстама и индувидуима само мален био у размјеру спрам гомиле, каке се на пр. често заустављају у подунавским дубравама код Беча и уз Нижидерско језеро.

Необична је у многих врста сукцезивна сеоба, коју оваку још нигдје нијесам нашао. Има врста, од којих се овуда течајем више недјеља сваки дан наилази на неки број индивидуа, те се вазда од прилике један дан овуда задрже, али их одмах надомјесте нове селице; путују лагано, поједнако, без овећег нагомилавања. Најпоузданије увјерио сам се о тој необичној појави у шљука. У времену од краја септембра до половице новембра дошао би готово сваки дан који од нас на Беглу, бару средње величине близу Шапца. Сваки дан било је ондје 2—10 шљука, али ако смо ове и до пошљедње поубијали, сјутрадан ево опет других, правилно кроз више седмица, али никад

[1]) „Заблуђелице!!“

више, већ највише дванаест, већином пет до шест. Редовно би шљуке приспијевале касно у вечер, па колико смо их видјели или чули, да је у вечер дошло, толико их је друго јутро било ондје; оне, које бисмо преоставили, уздигле би се тик иза сунчаног заласка, узвијале би се високо у зрак, па би одлетјеле; — од прилике пô сата касније, већ при потпуној тмици, долетјеле би косо преко Саве кричући нови путници, па би пали на бару. Сличну смо појаву посматрали за више других врста, и ако ни у које друге онако поуздано и правилно.

Без претеча, одмах у потпуним јатима, виђали смо само *Oriolus galbula, Pratincola rubetra* и *Budytes cinereocapillus;* при свим другим врстама појавиле би се макар за један дан прије поједине претече.

Уопће приспијевају селице доста касно, како се чини касније, него у сусједној Босни. Тако сам при неком путу у Сарајево 2. марта видио велико јато *Pratincola rubicola* (сами мужјаци) на пролазу, дуж цијеле долине Босне, док се код Шапца први батићи (ковачи, *Pratincola rubicola* L.) појавише тек 10. марта.

Веома смо на то пазили, од којих врста оба спола приспијевају у исто доба, а од којих мужјаци долазе прије женки; то је врло мучна работа, јер скровитију, већином нијему женку пуно лакше превидиш, него мужјака, па ја за то овдје наводим само таке врсте, које смо врло тачно могли посматрати.

Прије него женке приспијевају мужјаци од ових врста: *Lanius collurio, Phyllopneuste rufa, Hypolais salicaria, Acrocephalus palustris, Acrocephalus turdoides, Locustella luscinioides, Calamoherpe phragmitis, Sylvia cinerea, Sylvia atricapilla, Sylvia hortensis, Luscinia minor, Dandalus rubecula, Anthus arboreus, Lullula arborea.*

Први дан посматрања у главном мужјаци, женке само појединце у ових врста: *Aegithalus pendulinus, Phyllopneuste sibilatrix, Sylvia cinerea, Pratincola rubicola.*

Оба спола заједно дођоше од *Cuculus canorus, Merops apiaster, Coracias garrula, Oriolus galbula, Jynx torquilla, Upupa epops, Lanius minor, Accentor modularis, Phyllopneuste trochilus, Ruticilla titis* и *phoenicura, Pratincola rubetra, Budytes cinereocapillus, Anthus pratensis, Alauda arvensis.*

У погледу овога посматрања као и у погледу свих, која овдје слиједи, не бих желио да ко помисли, да ми овдје дајемо нешто потпуно, завршено; што ми овдје објављујемо, оснива се на апсолутно поузданом посматрању, које искључује сваку сумњу, — али је то само посматрање од десет мјесеци, а за то вријеме можеш додуше давати

драгоцјене грађе, али не потпуну слику о птичијем животу макар још тако маленог подручја. Наша радња нека је само темељ, на коме ће други поуздано моћи градити.

---

1. *Gyps fulvus* Gm. (Сип). У посавини веома риједак; није да нема стрвине, али нема мира за ову тако лукаву птицу. Ми смо само у новембру у два пута видјели двије младе птице (ваљда исте), а у јуну добисмо старог мужјака из Дреновца. На куку Просјеку код Зворника гнијезди један пар, код села Лâза и Горњег Постења јужно од Крупња има их великих колонија.

1. ♂ ad, Дреновац, 3. VI. 94. Јован Љубанић[1]).

2. *Milvus regalis* Vieill. (Луња црвенкаста). Од те врсте, која је у Босни и Херцеговини веома ријетка, видио сам 19. јануара два комада са цесте између Шапца и Орита. 4. марта убио је мој брат стару женку на Лабуда окну код Митровице, а 9. марта убио је он један комад тик Шапца, осим тога неколико њих код Мрђеноваца.

2. ♀ ad, Лабуда окно, 4. III. 94., R. v. D.

3. *Milvus ater* Gm. (Луња црнкаста). Веома обична грабљивица. Кад смо у јесен приспјели, није ондје више био црни *Milvus*, у прољећу видио сам првога 1. априла, други дан неколико њих, 4. априла приспјело је главно јато. Прво свјеже легло добио сам 2. маја, 29. маја нашао је мој брат свјежа јаја, а у више гнијезда већ и страном још посве малешне младе, страном такве од 8 дана. Од Шапца на исток црни је милан рјеђи, али између Дреновца и ушћа Дрине има огромна множина парова.

3. ♀ ad, Митровица, 4. IV. 94., E. v. D.
4. ♂ ad, Дреновац, Дола, 16. IV. 94., E. v. D.
5. ♂ pull., Митровица, 29. V. 94., R. v. D.
6. ♀ pull., Митровица, 29. V. 94., R. v. D.
1. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

4. *Cerchneis tinnunculus* L. (Вјетруша кликавка). Од септембра до средине новембра доста честа, онда се цијеле зиме није видила; опет прва 9. фебруара, онда појединце, у пуном броју тек почетком априла. Врло обичајна гњездарица, некада гнијезди по дупљима, а негда просто по хридовима.

7. ♂ ad, Јеленча, 17. III. 94., E. v. D.
8. ♀ ad, Меовине, 2. IV. 94., R. v. D.
2. легло, 6 комада (једно бијело из утробе птичије), Дреновац, 29. IV. 94., E. v. D.
3. легло, 5 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.
4. легло, 5 комада, Орлача, 2. VI. 94., R. v. D.

---

[1]) На оваки начин навађам примјере, који се находе у сарајевском музеју. Гдје није друго име назначено, ондје шифра E. v. D. значи, да је тај комад од мене, а R. v. D. да је од мога брата.

5. *Cerchneis cenchris* Naum. (Вјетруша бјелонокта). 1. маја један комад у друштву *Erythropus vespertinus*. У биоградском музеју један пар из неготинског краја.

6. *Erythropus vespertinus*, L. (Вјетруша копчић). 17. априла женку ad., 20. априла три мужјака и четири женке, 2. маја три мужјака и двије женке. Један је пар годину дана гнијездио у бари Засавици.

9. ♂ ad, Шабац. Топуаовићки забрањ, 17. IV. 94., E. v. D.

10. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.

5. легло, 4 комада, острво на Засавици, 30. V. 94., R. v. D.

7. *Hypotriorchis aesalon* Tunst. (Соко крагуљчић, соколић). Од 4. новембра до 7. марта појединце кад и кад; и старе птице.

11. ♂ juv., Шабац, 12. I. 94., од птичара.

8. *Falco subbuteo* L. (Соко грлаш). Честа гњездарица у цијелом подручју. У јесен до краја октобра множина, онда је одједнох нестаде. Готово сви у септембру и октобру убијени комади имали су у вољи само останке разних врста желик-жене (коњске смрти, *Libellula* и *Calopteriх*). У прољећу видио сам првог сокола грлаша 4. априла, а од онда кад и кад врло ријетко, 20. априла големо јато на пролазу, а најближих дана у потпуном броју. Прва два свјежа легла добио сам 20. маја, опет једно свјеже 2. јуна.

12. ♀ ad, Дреновац, 17. IX. 93., E. v. D.

13. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 24. IX. 93., E. v. D.

9. *Falco peregrinus* Tunst. (Соко сиви). Од 29. септембра до 20. априла појединце и без реда, више од три у једном дану нигда не видјех. Поједини, извјесни индивидуи никада нијесу дуже остајали, него по неколико дана, али би их доскора опет нови надомјестили. 15. јануара баш сам с неког пашњака хтио да убијем једну трептељку појарицу (*Anthus aquaticus* L.), која је преда мном узлетила, кад истом се један соко (*Falco peregrinus* Tunst.) обори на трептељку, на тридесет је корака пред меном зграби, и хтједе да с њоме побјегне, али га схвати тане из моје пушке.

14. ♂, Шабац, Бегла бара, 15. I. 94., E. v. D.

10. *Falco lanarius* Pall. (Соко банатски). Од 15. фебруара почевши виђали смо око Лабудовог окна неколико пута поједине ексемпларе, на жалост не могавши ни једног убити; средином априла, кад је већине проходних врста нестало било, не видјесмо никојег сокола банатског (*Falco lanarius* Pall.) више. Он по томе за чудо није гњездарица, или је најмање као таква врло риједак. У биоградском музеју има дивна, веома јасна, стара женка из зајечарског краја.

11. *Astur palumbarius* L. (Јастријеб). Обичајна станарица; за чудо виђа се овуда у свако доба годишње много више старих сивих, него

младих, жутих птица; чини се по томе да ове одмах одселе, чим полете; у вријеме од септембра до 25. децембра нијесам ја уопће видио ниједног младог ексемплара, у јануару и фебруару неколико њих. Од половице јануара почевши сједили су стари парови у вечер већ редовно уз своја гнијезда. Свраке и зечеви (ма да су ови овуда ријетки) главна су зими јастријебу храна. Чим се патке појаве, онда исте највише лови, и то особито крџу *(Anas querquedula* L., патка пупчарица). У многих ексемплара, које смо поубијали и размотрили, више нам је него у икојих других грабилица, ударила у очи разлика у величини пера по њиховој старости; ново, дакле тамам развијено, те по томе још неистрошено перо вазда је знатно краће него старије, већ очесано; по том непрестаном трошењу су н. пр. средња брчна пера посве старих птица, за цијелу трећину ужа него она у годишњака обају сполова, али дакако и много краћа. Прво сам ново легло добио већ 4. априла, али још 19. маја нашао је мој брат у једном гнијезду сасвим малешне младе.

15. ♂ ad, Дреновац, Вукчевица, 16. X. 93., E. v. D.
16. ♀ ad, Шабац, Опћински забрањ, 30. X. 93, E. v. D.
17. ♂ juv., Шабац, Толић-поље, 25. XII. 93., E. v. D.
6. легло, 4 комада, Орит, 4. IV. 94, R. v. D.

12. *Accipiter nisus* L. (Кобац птичар). Од краја септембра до краја марта обичајан, није гњездарица; овамошњи крај као да је размеђе између *Accipiter nisus* L. и *Astur brevipes Severzow,* гдје се никоја од ове двије врсте стално не насељава.

Краткопрстог крагуја, кога смо овуда узалуд тражили, нашао је, како је познато, Едуард Ходек на Тимоку на гнијезду. И пар и легло доспјели су у „British Museum". Врло старе птице, нарочито стари мужјаци слабо се овуда виђају.

18. ♂ juv., Белотић, 29. IX. 93., E. v. D.
19. ♂ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
20. ♀ med., Шабац, Куртовићка ливада, 14. XI. 93., E. v. D.
21. ♂ med., Шабац, Дамача, 20. XI. 93., E. v. D.
22. ♂ juv., Меовине, 1. XII. 93., R. v. D.
23. ♀ med, град Шабац, 18. XII. 93, E. v. D.

13. *Pandion haliaëtus* L. (Јастребац циполаш). 5. априла видио сам стару једну птицу на Засавици, иначе је никад не видјех.

14. *Aquila pennata* Gm. (Орао патуљак). Један комад *(minuta)* видио сам 20. априла код Драгојевца, иначе га поуздано нијесам виђао. Лијеп један комад *(pennata)* из зајечарског краја има у биоградском музеју.

15. *Aquila naevia* Wolf. (Орао кличећи). Ријетка гњездарица, у јесен до 20. октобра, у прољећу од 15. фебруара. Сви су овамошњи

типичне *naevia*-е. *A. clanga* нијесмо виђали, па ни пријелаз на ту врсту, док се насупрот у другим крајевима балканског полуострва прелазне форме врло често виђају. 26. априла убио сам из једног гнијезда женку и извадио свјеже јаје; већ 29. априла, дакле само три дана касније, сјела је друга женка у то гнијездо, коју је мој брат убио.

24. ♀ ad, Причиновић, Долић, 26. IV. 94., E. v. D.
25. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 2. V. 94., E. v. D.
7. 1 јаје, Причиновић, Долић, 26. IV. 94, E. v. D.

16. *Aquila imperialis* Bechst. (Орао царски). Једно је гнијездо било код Засавице, друго једно недалеко од Лабудовог окна, на жалост била су оба разваргнута, прије него што доспјесмо, да старе убијемо, али из првога барем стигосмо легло. У јесен видјесмо врло осамљене, већином младе орлове ове врсте до краја октобра, у пролећу појавио се је први пар средином марта. У нутрашњости земље веле да је царски орао обичан; у биоградском музеју су два ексемплара из неготинског краја.

8. 1 јаје (два друга при вађењу полупана), Засавица, 8. IV. 94., E. v. D.

17. *Haliaëtus albicilla* L. (Орао бјелорепи, стекавац). Од Засавице до Прова било је 10 гнијезда, на жалост су парови у свима толико пометани, да су гдјекоји оставили гнијездо, други су опет били тако невјероватно плашљиви, да никоју стару птицу не могосмо добити, исто тако ни легло, пошто смо два гнијезда, до којих се могосмо успети, прекасно нашли. 16. априла наредио сам, да се изваде два полетарца, пошто сам женку тешко ранио; једног израслог мужјака, убијеног на окрајку гнијезда, добио сам из Лабуда окна. Два од тих гнијезда била су насред баре, на посве осамљеном старом дрвећу и видјела су се на далеко. У касној јесени и зими само се ријетко кад виђа бјелорепи орао (орао стекавац). Један пар мора да је већ средином фебруара носио јаја.

26. ♂ pull. Лабуда окно, 20. V. 94., R. v. D.

18. *Pernis apivorus* L. (Шкањац, осаш). Ријетка гњездарица, 26. маја видио сам првог мужјака, 28. маја на једном мјесту пет комада. 2. јуна добих на своју велику радост легло и крила женке, убијене са гнијезда.

9. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 2. XI. 94., E. v. D.

19. *Archibuteo lagopus* Brünn. (Шкањац гаћасти). Веома риједак; ми смо видјели само један комад у времену од 5. до 13. јануара (најљућа студен у години). На жалост не могосмо прикупити примјера, али један комад из околице зајечарске има у биоградском музеју.

Примједба. 27. маја мишљаше мој брат тврдо и стално, да је близу Шапца видио једног *Buteo ferox;* на жалост онда више не смједосмо ловити, иначе бисмо лако могли убити онај комад, што је доста близу крај њега пролетио.

20. *Buteo vulgaris* Bechst. (Мишар). Обична станарица. Овамошње су станарице веома велике и већином доста загасита перја; у новембру видјесмо и за чудо малених ексемплара, од којих смо више њих убили, али и ови су били типични мишари; *B. desertorum* узалуд смо тражили. Већ 9. фебруара сједио је један пар на гнијезду, прво сам легло добио 19. марта, посљедње 14. априла.

27. ♂ ad, Обреновац, 3. X. 93. E. v. D.
28. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 21. XI. 93., R. v. D.
29. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 5. I. 94., E. v. D.
9. легло, Орит, 19. III. 94., E. v. D.
10. легло, ibidem, 14. IV. 94., R. v. D.
11. једно јаје необично велико, 28. III. 94., E. v. D.

21. *Circus aeruginosus* L. (Еја пијуљача). Доста честа гњездарица, у јесен до краја октобра, у прољећу од 3. марта. Већина парова леже у гнијезду уз Битву и на Засавици, али онолика множина, као на Нижидерском језеру, нема их овдје, јер се при суставном тражењу пачијих јаја одвише гнијезда разори.

30. ♀ juv., Шабац, Бегла бара, 15. III. 94., Kohn.
31. ♂ ad, Засавица, 5. IV. 94., E. v. D.
32. ♀ ad, Шабац, Вељача бара, 13. IV. 94., E. v. D.
12. једно јаје, Бегла бара, 11. V. 94., R. v. D.

22. *Circus cyaneus* L. (Еја стрњарица). Веома ријетка; млада женка боравила је од 6. до 14. јануара на Бегли бари, гдје сам је овог посљедњег дана убио; воља бијаше празна, птица мршава као костур. Иначе те птице нијесам виђао. У биоградском музеју има један комад из зајечарског краја.

34. ♀ juv., Шабац, Бегла бара, 14. I. 94., E. v. D.

23. *Circus cineraceus* Mont. (Еја сива). Мој брат убио је женку 11. априла у Добровској бари, али се птица изгуби у трстици. Иначе је не видјесмо. Биоградски музеј има један комад из Зајечара.

24. *Circus pallidus* Sykes. (Руска еја). Видио сам и убио једног јединцатог мужјака у најбољем перју.

35 ♂ ad, Орит, 2. IV. 94., E. v. D.

25. *Athene noctua* Retz. (Ћук). 17. септембра зачујемо у зору близу Шапца ћука гдје виче, иначе га нијесмо виђали, али ипак 30. маја добих из Дреновца једно доста свјеже јаје, коме могаше бити од прилике четири недјеље. На источној страни Србије, чини се, да ћука има више, пошто биоградски музеј има 3 комада из Неготина.

13. једно јаје, Дреновац, почетком маја 94., E. v. D.

26. *Syrnium uralense* Pall. (Сова дугорепа). Послије подне 30. септембра убио је мој брат у храстику тик Шапца један комад, који су гавранн и вране бијесно прогониле, а за чудо на истом мјесту неколико минута касније једну ушару. У јутру 1. јануара прелетно је мени један стар, доста јасан комад око 100 корака високо изнад главе.

27. *Syrnium aluco* L. (Шумска сова). Врло обична станарица у цијелом крају. Како овуда слабо има миша, живи шумска сова поглавито од мањих птица, нарочито смо јој доста често у вољи нашли останке од лôја (зеба биткавица) и косова.

36. ♂ juv., Шабац, Стари забрањ, 25. IX. 93., R. v. D.
37. ♂ ad, Метковић, 29. IX. 93., E. v. D.
38. ♀ juv., Шабац, Бегла бара, 21. I. 94., E. v. D.

28. *Bubo maximus* Sibb. (Велика јејна). Можда гњездарица код Шапца. Осим онога, код *Syrnium uralense* споменутог ексемплара, што га је видио мој брат, добисмо 27. септембра старог мужјака, што га је убио један циганин, а једног младог мужјака убио сам ја на нову годину у Топузовићком забрању код Шапца; код Ложнице и Зворника, веле, да има много ушара.

39. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 27. IX. 93., од једног Циганина.

29. *Otus vulgaris* Flem. (Сова утина). Ријетка станарица, ми смо само 4. новембра видјели један комад у Орлачи код Прова, и 5. марта три комада код Салаша, осим тога добисмо 8. априла већ веома облежано легло. Првих дана марта мора да их је код Салаша пролетјела огромна множина, пошто је мој брат 5. марта у неком малом гајићу видио, истина само три утине, али силну множину свјежег гноја.

40. ♂ juv., Орлача код Прова, 4. XI. 93., R. v. D.
41. ♀ ad, Ночајски салаш, 5. III. 94., R. v. D.
14. легло, 3 комада, Орит, 8. IV. 94 , R. v. D.

30. *Brachyotus palustris* Forster. (Сова мочварица). На пролазу од средине септембра до краја октобра и почетком марта. Ми смо сову мочварицу вазда само појединце налазили, али веле, да их је 11. октобра код Лабудовог окна множина прелетјела. 9. видио сам на мочварама Битве за ведра, сунчана претподнева један комад, гдје са свијем по начину дање грабилице дуже времена високо у зраку кружи; не могох се домислити, каква је то птица, док не паде у рогожје, те је убих.

42. ♂ med., Дреновац, Широка бара, 17. IX. 93., E. v. D.
43. ♂ juv., Дреновац, Битва, 9. X. 93., E. v. D.
44. ♀ ad, Ноћајски салаш, 5. III. 94., R. v. D.

31. *Caprimulgus europaeus* L. (Помракуша, куквижа). Једва да је гњездарица, и на пролазу ријетко се виђа, ми смо само три појединa комада видјели 1. и 16. октобра и 18. априла.

45. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 1. X. 93., E. v. D.
46. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 18. IV. 94., E. v. D.

32. *Cypselus apus* L. (Пчелозуба, црна чиопа). У Биограду има пчелозуба (црна чиопа) у великој множини своја гнијезда, у подручју нашег посматрања насупрот никако је не видјесмо.

33. *Hirundo rustica* L. (Ласта, ластавица покућарка). Доста честа гњездарица у свем подручју. У јесен појединце до половице октобра, у пољећу прва 4. априла, у пуном броју тек од 20. априла.

15. легло, 3 комада, Прово, 18. VII. 94., E. v. D.

34. *Hirundo urbica* L. (Пиљак, косирић). Ријетка гњездарица у граду Шапцу. При нашем доласку 12. септембра не видјесмо никоју више, у прољећу прве 19. априла, од 24. априла у пуном броју.

35. *Hirundo riparia* L. (Брјегуница чађава). Врло обична гњездарица. У јесен при нашем доласку не бје никаке више, у прољећу 2. маја у пуном броју; 16. јуна већином још свјежа јаја, само мало облежана. Највећа насеобина има код Прова, али и ова још далеко заостаје од оне на славонској савској обали међу Кленком и Митровицом, гдје има много хиљада парова.

47. ♂ ad, Прово, 1. V. 94., R. v. D.
48. ♀ ad, ibidem, 1. V. 1894., R. v. D.
16. легло, 6 комада, ibidem 16. II. 94., E. v. D.

36. *Cuculus canorus,* L. (Кукавица). Као гњездарица само врло ријетка. У јесен не видјесмо никоју више, у прољећу прву 5. априла, први пут нам је закукала 14. априла. До 23. априла виђала се је мало која кукавица, а од тога дана свуда силна множина, која је нарочито почетком маја једнако расла, око половице тога мјесеца пак одједнећ их нестаде до неколико комада. Узроку тој изванредној стрки не могох се домислити, не видјех никоју врсту гусјенице у толикој множини, да бих у томе могао назријети узрок. Црвене кукавице само су се врло ријетко виђале, а од средине маја баш никако. Других година, рекоше ми, да је кукавица у вријеме парења овуда врло честа, па томе у овом крају и сви услови пријају; али ја у те дане не могох да стигнем нити које јаје, нити каку младу птицу, ма да сам, кад сâм унаточ пријежна тражења ништа не нађох, за њих расписао релативно велику награду. То је нов доказ за скиталачки живот кукавичин, што га је већ истакао Е. Ф. пл. Хомајер (Homeyer, Naumania, 1849., I. и Wanderungen der Vögel стр. 222. и д.).

49. ♀ ad, Церовац, 14. IV. 94., R. v. D.
50. ♂ ad, Орит, Широка, 20. IV. 94., R. v. D.
51. ♀ ad, (црвена) Причиновић, Долић, 26. IV. 94., E. v. D.

37. *Merops apiaster* L. (Брјегулац, пчеларица). Код Прова повећа насеобина, иначе још тамо амо појединн парови. У јесен не видјесмо више пчеларица (брјегулаца), у прољећу прва два мужјака и једну женку 3. маја. 16. јуна већина легала нова, неколико облежаних, 20. јула први полетарци.

52. ♂ ad, Црвена механа, 3. V. 94., R. v. D.
53. ♀ ad, ibidem, 3. V. 94., R. v. D.
17. легло, 8 комада, Прово, 16. VI. 94., E. v. D.

38. *Alcedo ispida,* L. (Сумбул мавени, водомар). Веома ријетка, у цијелом подручју ваљда их гнијезде највише 5—6 парова.

54. ♂ ad, Прово, обала Саве, 2. V. 94., R. v. D.

39. *Coracias garrula* L. (Смрдиврана). Веома обичајна гњездарица у свем подручју. У јесен нашли смо смрдиврану само још појединце до 24. септембра, у прољећу прве (пет комада) 16. априла; 23. априла приспјела је огромна главна маса. Цио дан долазиле су смрдивране; неко би вријеме кружиле високо у зраку, а онда би се великом криком спустиле. 26. априла већ су биле у живој свађи с чапљама за дупља. Пошто овуда има велика множина шупљег дрвећа, гнијезди смрдиврана само у њему. Прво потпуно ново легло добио сам 24. маја; обично је било по 5 јаја, али чешће би их се десило и по шест.

55. ♂ ad, Дреновац, Дола, 16. IV. 94., E. v. D.
56. ♀ ad, ibidem, 16. IV. 94., E. v. D.
18. легло, 6 комада, ibidem, 24. V. 94., E. v. D.

40. *Oriolus galbula* L. (Вуга, златка). Обична гњездарица. У јесен видјели смо само још једну младу птицу 20. септембра, у прољеће прве 18. априла, 24. априла велика множина на пролазу, од 26. почевши у пуном броју.

57. ♀ juv., град Шабац, 20. IX. 93. E. v. D.
58. ♂ ad., Шабац, Топузовићки забрањ, 19. IV. 94., E. v. D.
59. ♀ ad, ibidem, 23. IV. 94., R. v. D.
19. легло, 2 комада (2 друга при вађењу полупана), Дреновац, 1. VI. 94., E. v. D.

41. *Sturnus vulgaris* L. (Брљак, чворак). Веома обична гњездарица. У пуном броју до краја октобра, онда појединце још до половице новембра. 1. децембра три комада код Меовина, 10. и 21. децембра код Шапца по један комад, 3. јануара четири комада, 1. фебруара три комада, 19. фебруара два комада, од тог дана сваки дан по више њих, а почетком марта у пуном броју. 26. маја први полетарци.

60. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 21. XII. 93., E. v. D.
61. ♂ ad, Лабуда окно, 4. III. 94., R. v. D.
62. ♀ ad, ibidem, 4. III. 94., R. v. D.

42. *Lycos monedula* L. (Чавка). Веома обична станарица.

63. ♂ ad, Шабац, Општински забрањ, 8. XI. 93., R. v. D.
64. ♀ ad, Дреновац, 20. XI. 93., E. v. D.
20. легло, 7 комада, Шабац, Општински забрањ, 25. IV. 94., E. v. D.

43. *Corvus corax* L. (Гавран, гарван). Обична станарица, зими је код Шапца буде нешто више, јер се онда и они гаврани, који подаље одонуд гнијезде, довлаче к живодерницама близу града. Већином се гаврани вијају у двоје, у касној јесени и при крају зиме међутим и по њивама у јатима до 40 комада. Почетком фебруара поправљали старији парови гнијезда, 23. марта нашао сам у једном гнијезду младе већ од више дана, прве полетарце код два гнијезда 2. маја.

65. ♂ ad, Шабац, уз Саву, 9. X. 93., R. v. D.
66. ♀ ad, (једно средње брчно перо наполак бијело), Шабац, Камичак, 12. XII. 93., E. v D.
67. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 7. II. 94., E. v. D.
21. легло, 3 комада, Шабац, Куртовићка ливада, 20. III. 94., E. v. D.

44. *Corvus corone* L. (Врана галоврана). Од те врсте, која је на цијелом балканском полуострву са свијем ријетка, те на пр. у Босни и Херцеговини никако још није доказана, нашао сам 17. септембра заједно с мојим братом један комад код Дреновца, 1. јануара један комад баш насред града Шапца. Први нас је комад дочекао на земљи до на 20, потоњи до једва на 10 корака, те не може бити говора о томе, да смо их замијенили младим пољским вранама (како се то доста често дешава!). Први сам комад лasно могао убити, ама ми у први мах не бје на памети, да ту пред собом имам највећу ријеткост, а нијесам хтио да расплашим неколико *Totanus glottis*, који су преда мном били пали при крају неке мочваре, те су међутим одлетјели, прије него што им се на пушкомет примакох, а дотле ми на жалост и врана побјеже.

45. *Corvus cornix* L. (Врана). Врло обична станарица. Дјеломичне албинизме виђали смо 1. и 15. децембра код Орита и код Шапца. Некоји су парови већ 2. фебруара отпочели градити гнијезда.

68. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 28. XI. 93., E. v. D.
22. легло, 4 комада, Орит, 14. II. 94., R. v. D.

46. *Corvus frugilegus* L. (Врана, копач). 20. новембра у високом лету седам комада, од 6. јануара до 6. марта повише, нарочито за најљуће зиме, онда још два комада 9. марта, два комада 10. априла, два комада 23. априла и два комада 26. маја. Ваљда у Славонији негдје близу има једна колонија, у нашем подручју не гнијезди пољска врана.

69. ♂ ad, Узвече, 11. I. 94., E. v. D.

47. *Pica caudata* Boie. (Шврака). Веома обична станарица, ноћи их заједно у друштву по више стотина у густим младим шумама. 19. децембра убио сам један комад са двије бијеле пјеге на дôњем завоју крила, 24. јануара један са јасно смеђом тртицом, на жалост изгубио ми се је пошљедњи занимљиви комад у густој шикари.

70. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 28. IX. 93., E v. D.
71. ♀ ad, Дамаћа, 19. XII. 93., E. v D.
23. легло, 6 комада, Шабац, Топузовићки забрањ, 23. II. 94, R. v. D.

48. *Garrulus glandarius* L. (Креха, шојка). Као гњездарица само веома ријетка, као скиталица у јесен доста обична. Међу множином поубијаних комада не могосмо да примијетимо особите каке разлике, нарочито нити јачих каких црних пјега по глави. Свуда су до сад на балканском полуострву само нађене типичне форме без нагињања на источне врсте и варијетете. За чудо добио сам легло (4), које је додуше већ дуго било облежано, па се на жалост више није дало ваљано препарирати, и то још 30. јуна.

72. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 16. X. 93., R. v. D.
73. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 22. XI. 93., R. v. D.
24. једно јаје (деф.), Прово, Орлача, 30. IV. 94., E. v. D.

49. *Gecinus viridis* L. (Зелена жуна). Доста ријетка станарица. Ни у које друге врсте дјетла не нађосмо толиких разлика у величини, као у ове врсте.

74. ♂ ad, Дреновац, Опћински забрањ, 17. X. 93., E. v. D.
75. ♀ ad, ibidem, 3. XI. 93., E. v. D.
76. ♂ ad, ibidem, 17. XII. 93., R. v. D.

50. *Gecinus canus* Gm. (Сива жуна). У Посавини видио је мој брат само једноћ, 13. октобра, један комад код Драгојевца. У подринским планинама има је доста.

77. ♂ ad, Зворник, 15. III. 94., R. v. D.
78. ♀ ad, ibidem, 15. III. 94, R. v. D.

51. *Dryocopus martius* L. (Црна жуна). Ми смо видјели један једини ексемплар 8. новембра (веома ружно вријеме) у опћинском забрању код Шапца.

52. *Picus major* L. (Велики дјетао, шаренгаћа). Обична станарица. Дне 15. марта убио ми је брат у подринским дубравама код Лознице веома занимљиву женку, за коју не знам, хоћу ли је назвати мушкопером женком од *Picus major,* или ћу је прибројити у варијетет *numidicus*. Перје уопће бијаше необично жива шара, на глави бијаше неколико црвених пераца, исто тако на прсима, гдје су у неку руку сачињавала полумјесец; појединa перца овдје бијаху живо црвена, остала само ружичасто задахнута. На жалост је то црвенило већ неколико сати послије смрти веома изблиједило, али се још могаше распознати. Сполни органи бијаху нормално развијени. На свим другим шареним дјетлима, који су овуда поубијани, није се виђала никака разлика.

79. ♂ ad, Обреновац, Опћински забрањ, 3. X. 93., E. v. D.
80. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 3. X. 93., R. v. D.
81. ♀ ad, Лозница, подринске дубраве, 15. III. 94., R. v. D.

53. *Picus medius* L. (Дјетао средњи). Обична станарица, готово још обичнија него претходњи; има је и по планинама.

82. ♂ ad, (два средња брчна пера бијела), Обреновац, Опћински забрањ, 3. X. 93., E. v. D.
83. ♀ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
25. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 16. VI. 94., E. v. D.

54. *Picus minor* L. (Дјетао мали). Веома обична станарица, такођер и у планинама. Веома се радо пење уз плотове, уз старе рпе суварја, а нада све радо насред поља, често доста далеко од шуме, по кукурузовини. Овамошњи ексемплари варирају у величини и шару главе доста знатно, по хрпту су већином веома загасити.

84. ♀ med., Шабац, Општински забрањ, 31. X. 93., R. v. D.
85. ♀ ad, ibidem, 31. X. 93., E. v. D.
86. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 30. XI. 93., E. v. D.
26. једно јаје, чисто, Прово, Орлача, 29. II. 94., E. v. D.

55. *Jynx torquilla* L. (Вијоглав мравар). Ријетка гњездарица, у јесен не видјесмо никојег вијоглавог мравара више, у прољећу први пар 8. априла, онда једног мужјака 9. априла, од 10. априла почевши у пуном броју.

87. ♂ ad, Дамача, 9. IV. 94., E. v. D.
88. ♀ ad, Ноћај, 8. IV. 94, E. v. D.

56. *Sitta caesia* Kretschm. (Брглијез обични). Честа станарица, за касне јесени и зими веома се множи. Овамошњи су брглъези по трбуху веома живо рђасти, само у гори поубијасмо неколико бљеђих ексемплара.

89. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 27. XI. 93., E. v. D.
90. ♂ ad, ibidem, 30. XI. 93., R v. D.

57. *Tichodroma muraria* L. (Брзељ, зидарчац). 13. марта видјесмо један пар уз хридове развалине Сокола, јужно од Крупња.

58. *Certhia familiaris* L. (Пузавац). Веома ријетка станарица, зими дјеломице скиталица; разлика нијесмо опазили.

91. ♂ ad. Лојаница, 1. XII. 93., E. v. D.
92. ♂ ad, Орит, 10. XII. 93., E. v. D.
93. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 13. XII. 93., E. v. D.

59. *Upupa epops* L. (Краљев кокот, краљевски или рајски пијевац). Доста честа станарица. У јесен видјесмо само још један комад 13. септембра, у прољећу први 31. марта, од 10. априла почевши у пуном броју. 2. маја већ сам добио дуго облежано, 3. јуна још ново легло.

94. ♀ ad, Табановић, 13. IX. 93., E. v. D.
95. ♂ ad, Дреновац, 23. IV. 94, E. v. D.
27. легло, 4 комада (2 друга разлупана), Дреновац, 2. V. 94., E. v. D.
28. легло, 3 комада (при томе једно патуљасто јаје, 3 друга разлупана) ibid 3. VI. 94., E. v. D.

60. *Lanius excubitor* L. (Сврачак велики). Ријетка зимарица од 10. октобра до 5. марта; у свему видјесмо само 19 комада, од којих смо 10 убили.

96. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 20. XI. 93, E. v. D.
97. ♀ ad, Шабац, Јерез, 7. I. 94., E. v. D.
98. ♂ ad, Драгојевац, 18. XII. 93., E. v. D.

61. *Lanius minor* L. (Сврачак мали). Веома ријетка гњездарица. У јесен не видјесмо никоју више, у прољеће први пар 26. априла. 20. јуна једно ново и једно облежано легло.

99. ♂ ad, Причиновић, Долић, 26. IV. 94., E. v. D.
29. легло, 5 комада, Дреновац, 20. VI. 94., E. v. D.

62. *Lanius collurio* L. (Сврачак руси). Источно од Шапца, нарочито код Прова, веома обична, источно од Шапца веома ријетка гњездарица. У јесен, када смо ми дошли, само још неколико младих

птица до 3. октобра; у пролеће прва (мушко) 2. маја, најближих дана иза тога већ у пуном броју. Многи аутори, тако нарочито пастор Песлер (J. f. O. 58., стр. 43.) и E. J. пл. Хомајер (M. d. O. V. у Бечу, VIII., стр. 35.) мисле, да легла с јаким еритризмом потјечу од парова, који су у највишем јеку продуктивне снаге, па таких јаја особито често буде, када је лијепо пролеће. Оно што сам ја овуда виђао, као да не потврђује та два назора, особито овај посљедњи, јер ма да је пролеће 1894. овуда било да не може љепше, опет је било више зеленкастих јаја, бјело-зелена била су рјеђа, још рјеђа жућкаста, а најрјеђа црвена. Између 55 легала, што сам их добио, била су само два са свим црвена и једно отворено црвенкасто. Биће дакле да ипак о шару јаја одлучују и други моменти него горе споменути, ваљда такви локалне нарави.

100. ♀ juv., Обреновац, 3. X. 93., E. v. D.
101. ♂ ad, Прово, 2. V. 94., R. v. D.
30. легло, 4 комада, Шабац, 27. V. 94., Rohn.
31. 11 појединих јаја, пробраних из 54 легла, сва из Прова, крајем јуна 94., E. v. D.

63. *Muscicapa grisola* L. (Мухарица сива). Ријетка гњездарица. У јесен до 28. септембра, у пролеће од 23. априла.

102. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 28. IX. 93., E. v. D.
103. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 23. IV. 94., E. v. D.

64. *Muscicapa luctuosa* L. (Мухарица црноглава). Ваљда само проходница и као таква ријетка. Ја сам само 17. априла видио једног мужјака, 19. априла једну женку, а 20. априла један пар.

104. ♂ ad, Шабац, Општински забрањ, 17. IV. 94., E. v. D.
105. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 19. IV. 94., E. v. D.

65. *Muscicapa albicollis* Temm. (Мухарица бјелокрила). 25. априла видио сам изненада на малом неком дебалцу у општинском забрању код Шапца једног мужјака, гдје сједи једва 20 корака од мене, али прије него што сам могао измијенити крупну сачму, што сам је имао у пушки, одлети ми у хвој веома високог храста, па ми све настојање, да га ондје нађем, бијаше узалуд; иза 10 часака касније одлети, па га на жалост промаших. Иначе га никако нијесам виђао, али у биоградском музеју има један комад из Зајечара.

66. *Accentor modularis* L. (Попић сиви). Проходница, која се само кратко вријеме виђа; ја сам само 22. марта видио један пар, мој брат 27. марта инокосног мужјака.

106. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 22. III. 94., E. v. D.

67. *Troglodytes parvulus* L. (Тртак, палчић). Од октобра до краја марта обичан на свим подесним мјестима, нарочито и у трски, као гњездарица само појединце.

107. ♂ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
108. ♀ ad, Дреновац, Опћински забрањ, 3. XI. 93., E. v. D.

68. *Cinclus aquaticus* L. (Водени чворак, ронац, пилиновац, брљак обични). Риједак, уз горске потоке јужно од Крупња.

69. *Poecile palustris* L. (Сјеница, сивка). Обична станарица, и у гори; зими је има више. Ни овдје ни у гори не могосмо, — осим знатних разлика у величини и час више сивог, час више мрког перја по леђима, — опазити особитих разлика у шару, ма да смо их поубијали множину. *P. alpestris* и *lugubris* узалуд смо тражили; мислим додуше, да сам 31. октобра у опћинском забрању код Шапца видио два комада потоње врсте, који су се одмах истакли својом величином и другојачијим пјевањем, али их не могох схватити. Зими много више мужјака него женки.

109. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 30. IX. 93., R. v. D.
110. ♂ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
111. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 20. X. 93., E. v. D.
112. ♀ ad, ibidem, 8. II. 94., R. v. D.

70. *Parus major* L. (Јасеница, сјеница велика). Обична гњездарица, зими је буде више, у вријеме љуте студени излази одношај мужјака према женкама од прилике као 5 : 1, ако не још неповољнији за женке.

113. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 28. XI. 93., E. v. D.

71. *Parus coeruleus* L. (Плавић, сјеница плаветна). Веома обична гњездарица; зими, како се чини, само мужјаци.

114. Шабац, Толузовићки забрањ, 30. I. 94., E. v. D.
115. Дреновац, Вукићевица, 29. III. 94., E. v. D.

72. *Acredula caudata* L. и *rosea* Blyth. (Дугорепица, млинарић). Ријетка гњездарица, зими је буде нешто више, највише је има у новембру и фебруару. У јесен и зими наилазили смо овуда једино на *var. rosea* Blyth, сви ексемплари, стари и млади, мужјаци и женке, с крупним црним пругама по глави. Од 8. фебруара почевши вићале су се уз *A. rosea* и типичне, бјелоглаве дугорепке (млинарићи, бјелоглавке), испрва су међутим лијетале разлучене, у вријеме парења појавише се оба облика у прилично једнакој множини, сад у разлученим, сад у измијешаним паровима. В. пл. Чуси (Tschusi) пл. Шмидхофен (Schmidhoffen) пише (M. d. O. V. у Бечу, VIII., стр. 103.): „Испрва држао сам пругасте ексемпларе за млађе женке, али ме је нож поучио, да црне пруге нијесу ограничене само на женски спол, већ да их има и у мужјака, па како се види на једноме пару у мојој збирци, који сам убио у прољећу, показује се та пруга у мужјака још више развијена него у женке. Како сам још у сваком јату налазио од чисто бјелоглавих ексемплара па до највиших црних пруга најразличитије пријелазе, па и у издружених парова у

прољећу често једна и друга страна имаху црне пруге, то морам мислити, да се те пруге — варирајући индивидуално — врло неједнако губе, па неки индивидуи тај биљег носе дуго, можда сав живот, како то видимо у форме британских острва, Белгије и Горње Италије, описане као *A. rosea* Blyth, у којим земљама само та врста живи као гњездарица. Ма да се *Acredula* с црном пругом, која се у реченим земљама сама стално находи, и у нас виђа, али не изолирана, него као развојни штадиј врсте *caudata,* те је по томе од ове не ваља лучити, то ће се ипак од ове вазда ондје морати одвајати, гдје се *rosea* сама находи. И мрке ивице перја на подвољку, које се сад више сад мање истичу, има у наших ексемплара, како ја уопће не могох наћи разлике између наших, шкотских и талијанских ексемплара.“ — По оному, што сам овуда посматрао, могу ја навод, да се црна пруга у мужјака исто тако налази као и у женке, само потврдити; сви поубијани мужјаци, стари као и млади, имали су ту пругу тако стално и тако изразито, као и женке; свакако мислим да могу тврдити, да *A. rosea,* што је овуда има, није младачка форма, него климатичка различитост, коју дотичне птице сав живот придрже. Пошто се у касној јесени и зими није појавила ни једна типична *A. caudata* — превидјети је никако не могосмо, пошто смо сваки ексемплар, у кога поуздано не разабрасмо црну пругу, убили, — сматрам ја дугорепку овдје изразитом селицом, а не само скиталицом. Гњездарице овога краја најприје се по начину свих сјенића неко вријеме скитају тамо амо, а онда врло рано одселе а надомјесте их стране доселице. — Прије лаза од *A. caudata* у *A. rosea,* т. ј. таких птица, у којих је црна пруга тек натукнута, не могосмо наћи, али је мој брат 28. фебруара убио бјелоглаву женку с јасним пјегастим вијенцем на прсима. 28. фебруара већ је један пар отпочео градити гнијездо, које је, на жалост, неко разорио. 11. априла нашао је мој брат два гнијезда са 10 односно 11 младића можда од два дана, у посљедњем бијаше осим тога једно јалово јаје. 4. маја полетарци.

116. ♂ ad, *(rosea)* Мрђеновац, 13. X. 93., R. v. D.
117. ♂ ad, *(caudata)*, Шабац, Општински забрањ, 8. II. 94., E. v. D.
118. ♀ ad, *(caudata)*, ibidem, 8. II. 94., E. v. D.
119. ♂ ad, *(rosea)*, ibidem, 8. II. 94., E. v. D.
120. ♀ ad, *(rosea)*, ibidem, 8. II. 94., E. v. D.
121. ♀ ad, *(caudata)*, Орит, 28. II. 94., R. v. D.
32. једно јалово јаје, Драгојевац, 12. IV. 94., R. v. D.

73. *Panurus biarmicus* L. (Базговка брката). 7. априла од прилике 10 комада у мочвари Засавице, на жалост по неприступачним тресетиштима, иначе се није виђала.

74. *Aegithalus pendulinus* L. (Плазица, вуга). Обична гњездарица на свим подесним мјестима. Први сам пар видио 25. марта, баш је

поправљао лањско гнијездо, у коме је још било јалово јаје. 20. априла нађосмо већ скоро готова гнијезда, а онда 26. априла шест, четири и два, 2. маја пет, 3. маја једно и два јајета, од 8. маја свуда пуна, дјеломице већ облежана легла. Онај дан, када се други улаз затвори, снесе женка прво јаје; сада мужјак рупу за излијетање изгради, да буде као цијев; кад је ова готова, онда је и легло пуноброjно. Често смо чули мужјаке, гдје сувисло и врло лијепо пјевају, пјесма им за право ни мало не наликује на пјевање сјеница, по мелодији најсличније је пјевању канарца, осим што има мање гласова. Највише је гнијезда било по врбама, два на јабланима, два на брестовима, једно на букви, уз потоке и мочваре, на воденој страни; али смо два гнијезда нашли и са сухе стране, а три на посве суху тлу, далеко од најближе воде, у малим гајићима. Не одвише ријетко, паче можда обично, гнијезди плазица по више година на истоме деблу; барем смо у два пута видјели љетошња гнијезда уз лањска. То се баш у тврдо не може рећи послије једногодишњег посматрања на једноме мјесту, пошто се већина гнијезда у јесен и зими обори с дебла те је уопће ријеткост, да се у прољеће још нађу лањска гнијезда. Ми смо нашли само три, а уз два су на истом дрвету тик до њих била нова гнијезда. У моме мишљењу утврђује ме и то, што је при доласку сваки пар одмах населио своје одређено мјесто; никада у вријеме доласка нијесам наилазио на такве парове, који би немирно тамо амо лутали, тражећи ново гнијездо. Онај исти пар, који смо на одређеном неком мјесту данас први пут видјели, био је ондје и сјутра и прекосјутра, па ако га што ондје није помело, лежао је ондје и на јајима, а често се и на сметње не осврtаху. 25. марта у шест сати у јутру нашао сам, како већ рекох, лањско гнијездо и до њега један пар. Ја убијем мужјака; кад сам од прилике у један сат опет дошао на оно мјесто, већ је опет један пар био ондје. Ја опет убијем мужјака, па гнијездо однесем. 26. марта опет онуда прођем, па на своје велико чудо зачујем ондје зов мужјака. Убијем га — дакле трећег — али 3. априла нађем уз отпочето већ ново гнијездо осим женке и четвртог мужјака.

Оставим сада тај пар на миру до 26. априла, а онда убијем пар и понесем гнијездо са четири јајета. — Доста поуздано мислим да могу конштатовати двије одлике плазице[1]), које су једна уз другу

[1]) Пошто, наравски, — немам при руци збирке за испоређивање, па је и литература малена, која ми је на расположење, то се већином морам стегнути само на одређивање врста, док се у испитивање одлика, које за изучавање сеобе птичије имају толику вриједност не могу упуштати. Тим више ме весели, што у сарајевском музеју има брижан избор наше ловине, па ће се касније изучавање те руке њиме моћи служити. *Писац.*

у приличној множини као гњездарице, и од којих се једна приближује *var. castaneus*. Једна је форма — како у мужјака тако и у женке — доста блиједог перја, по леђима превлађује загасито сиво перје, а по трбуху јасно, кадшто посве бијело; друга форма по леђима има пуно чишће мрко перје без сивих пјега, по прсима имају и старе и младе птице много рђастог перја. У димензијама се обје форме не разликују, уопће нема пластичних разлика.

122. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 25. III. 94., E. v. D.
123. ♂ med., ibidem, 25. III. 94., E. v. D.
124. ♀ ad, ibidem, 13. IV. 94,, E. v. D.
125. ♂ ad, ibidem, 18. IV. 94., E. v. D.
126. ♀ ad, ibidem, 18. IV. 94., E. v. D.
127. Pull., Засавица, 30. V. 94., R. v. D.
33. легло, 6 комада, Дреновац, 26. IV. 94., R. v. D.

75. *Regulus cristatus* Koch. (Краљић златоглави). Око 26. октобра до почетка фебруара обичан, онда само ријетко гдје појединци до половице марта; надаље још 22. марта, три, 8. априла један, а 12. априла опет један комад. R. ignicapillus-a кан'да за чудо нема.

128. ♀ ad, Шабац, Кустовићка ливада, 28. X. 93., E. v. D.
129. ♂ ad, Шабац, Општински забрањ, 31. X. 93., E. v D.

76. *Phyllopneuste trochilus* L. (Звиждак ковачић). Само на проласку, не гнијезди. У јесен ријетко гдје, појединце до 27. септембра. У пролеће такођер врло риједак, први 26. марта, пошљедњи 5. априла. У оба годишња доба нема знатног проласка.

130, ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 27. IX. 93., E. v. D.
131. ♀ ad, Дреновац, 14. IV. 94., E. v. D.
132. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 25. III. 94., E. v. D.

77. *Phyllopneuste rufa* Lath. (Звиждак обични). Можда посве осамљена гњездарица, пошто сам 4. јула у општинском забрању код Шапца чуо мужјака гдје пјева. Као пролазна селица веома честа, особито у јесен. Видјели смо обичног звижтка већ при нашем доласку средином септембра појединце, онда их 16. октобра дође голема множина, првих дана иза тога бивало их је све мање, а 24. октобра никако их више није било. У пролеће први мужјак 28. фебруара, један 2. марта, један 14. марта, 15. марта више њих, почетком априла повише, пошљедњи 24. априла.

133. ♀ juv.. Орит, 13. X. 93., R. v. D.
134. ♂ ad, ibidem, 20. IV. 94 , R. v. D.
135. ♂ ad, Митровица, 4. IV. 94., E. v. D.

78. *Phyllopneuste sibilatrix* Bechst. (Звиждак шумски). Ријетка гњездарица. У јесен је при нашем доласку већ била одселила, у пролећу прва 14. априла, од 10. априла почевши у пуном броју.

136. ♂ ad, Дреновац, 14. IV. 94., R. v. D.
137. ♀ ad, Орит, 29. IV. 94., E. v. D.

79. *Hypolais salicaria* Bp. (Вољић жути). Доста честа гњездарица. Мужјаци од 14. маја, женке су тек пет дана касније приспјеле. На жалост не нађосмо гнијезда, па пошто су први ексемплари тек приспјели у такво вријеме, када више нијесмо смјели ловити, не могосмо намакнути примјера за ту, нипошто ријетку врсту.

80. *Acrocephalus palustris* Bechst. (Трстењак млакар). Честа гњездарица. 20. априла једног мужјака, у пуном броју тек од почетка маја. 27. маја три готова празна гнијезда, осим тога по једно са 1, 2 и 4 јајета, 3. јуна два легла са 4 и 5 јаја. И док су јаја још свјежа, не да женка да се човјек сасвим близу примакне, већ онда одлети са гнијезда. Р. Блазиус и многи други посматрачи извјешћују, да су сва гнијезда или барем већину нашли на тврду тлу; овдје је то другојачије, већина се гнијезда находи, сасвим као и она од *Calamoperhe phragmitis*, међу стапкама водених биљки над водом, већином додуше у плитким, али кадшто и у веома дубоким мочварама. Сасвим необично гњездиште нашао сам 25. јуна. На једној пустој глинастој наплавини у Сави, недалеко од Српске Раче, која је обрасла само једно- и двогодишњим врбовим грмљем, гнијездила је множина *Sterna fluviatilis*, *Sterna minuta* и *Aegialitis minor*. Осим тога било је на посве осамљеном врбовом изданку, који је састојао само од три шибе, из далека погледно гнијездо трстењака са пет млади.

34. легло, пет комада, Шабац, Топузовићки забрањ, 27. V. 94., R. v. D.

81. *Acrocephalus arnadinaceus* Naum. (Трстењак цвркутић). У јесен до 15. септембра; кад је у прољеће доселила, не могосмо поуздано утврдити. Као гњездарица обична у мочвари Засавице, у осталом подручју ријетко гдје појединце.

138. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 15. IX. 93., E. v. D.

35. Легло, 5 комада, Шабац, топузовићки забрањ, 15. VII. 94., E. v. D.

82. *Acrocephalus turdoides* Meyer. (Трстењак дрошчић). Честа гњездарица, ма да су овамошње баре готово свуда зарасле рогозом и ситом. Појединце до 22. септембра, у прољећу први 20. априла, 24. априла у пуном броју. На осредњим врбама виђали смо доста пута мужјаке, гдје пјевају, а 2. јуна једног такођер у сухоме хвоју високог старог храста. Гнијезда се у овдашњим опточеним барама тешко могу наћи.

139. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 22. IX. 93, E. v. D.

140. ♂ ad, Доброва бара, 20. IV. 94., R. v. D.

36. легло, 3 комада, Засавица, 30. V. 94., R. v. D.

83. *Locustella luscinioides* Savi. (Трстењак славић). Ријетка, само на извјесна некоја мјеста ограничена гњездарица, већином на Засавици, на Битви, по барама у Топузовићком забрању код Шапца и на Добровој

бари. Први комад, мужјак, који је пливао 14. априла, 16. априла већ више њих, и женки. Од свих трстењака овога је најтеже убити, а још му је мучније наћи гнијездо; ми при свем напрезању никоје не нађосмо.

141. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 14. IV. 94., E. v. D.
142. ♀ ad, Доброва бара, 20. IV. 94., R. v. D.

84. *Calamoherpe phragmitis* Bechst. (Трстењак рогожар). Обична гњездарица; по свим барама, мјестимице велика множина. У јесен до 14. октобра, у прољеће 22. априла одмах у пуном броју.

143. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 1. X. 93., E. v. D.
144. ♂ ad, Шабац, Толић-поље, 22. IV. 94., E. v. D.
37. легло, 5 комада, ibidem, 29. V. 94., E. v. D.

85. *Sylvia curruca* L. (Грмуша чеврљинка). Додуше једва да је гњездарица, а и као пролазна селица врло ријетка. У јесен до 14. септембра, у прољећу од 11. до 27. априла.

145. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 13. IV. 94., E. v. D.
146. ♀ ad Дреновац, 26. IV. 94., R. v. D.

86. *Sylvia cinerea* L. (Грмуша пјеница). Веома обична гњездарица у свем подручју. У јесен до 14. септембра, у прољеће по један мужјак 10. и 11. априла, од 12. почевши у пуном броју. Прво пуно легло 10. маја, први полетарци 27. маја. Многа су гнијезда савијена међу слезовим стапкама, тик уз баре, кадшто паче над водом, у таким се приликама гнијездо често не би могло разликовати од трстењакових, када уплетена вуна или костријет не би била поуздан критериј за гнијездо сиве пјенице. Шар и величина јаја варира сасвим необично; најобичнија су жућкаста, као стуцаним бибером посута јаја, веома су ријетка маховог зеленила.

147. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 10. IV. 94., E. v. D.
148. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 3. V. 94., E. v. D.
38. легло, 6 комада, Шабац, Опћински забрањ, 10. V. 94., R. v. D.
39. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 12. V. 94., R. v. D.
40. легло, 5 комада, ibidem, 27. V. 94., R. v. D.
41. легло, 5 комада, ibidem, 4. VI. 94., R. v. D.

87. *Sylvia nisoria* Bechst. (Грмуша пјегава). 23. априла и 8. маја појединi мужјаци, које сам сматрао пролазницима, али сам 30. јуна на своју велику радост добио гнијездо. Свакако је шарена пјеница овуда веома ријетка.

42. легло, 4 комада, Прово, Орлача, 30. VI. 94., R. v. D.

88. *Sylvia atricapilla* L. (Грмуша црноглава). Обична гњездарица. У јесен је за вријеме нашег доласка већина већ била одселила, ја сам само видио младог мужјака 1. октобра. У прољеће први мужјаци 11. априла, 15. прва женка, од 16. почевши у пуном броју.

149. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 1. X. 93, E. v. D.
150. ♂ ad, Драгојевац, Опћински забрањ, 11. IV. 94., R. v. D.
43. легло, 4 комада, Шабац, Стари забрањ, 9. V. 94., E. v. D.

89. *Sylvia hortensis* L. (Грмуша смокварица). Веома ријетка гњездарица. У јесен је већ била одселила, у прољеће пјевала су два мужјака 8. маја, од 10. маја у пуном броју; на велико чудо нашао је мој брат већ 2. маја у Прову легло са три јаја; тамо је дакле ова грмуша очевидно много раније дошла него у Шабац.

44. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

90. *Merula vulgaris* Leach. (Кос црни). Обична станарица. Прва пјесма 6. фебруара, прво легло 12. априла.

151. ♀ ad, Шабац, Дамача, 16. XI. 93., E. v. D.
152. ♂ ad, ibidem, 14. I. 94., E. v. D.
45. легло, 5 комада, Драгојевац, Општински забрањ, 12. IV. 94., R. v. D.
46. легло, 3 комада, Шабац, 16. IV. 94, Rohn.

91. *Turdus pilaris* L. (Дрозд бравењак). Зимска птица. Први комад у високом лијету 4. новембра, онда 7. децембра прилична множина, а од онда стално сад више сад мање до 2. априла; онда још један комад 11. априла. Велика јата 24. јануара (прије југовине), и 24. фебруара (прије снијега). У густој врбовој шикари уз поток Језеро код Шапца преноћило је сваки дан од 30. јануара до средине марта око 60 комада; дошли би касно у вече, а нестало би их опет рано у јутру, преко дана видио би се најмање за један сат уоколо само кадшто по који бравењак, дошли су дакле из далека.

153. ♂ ad, (једно брчно перо с бијелим вршком), Корман, 24. I. 94., E. v. D.
154. ♀ ad, Минкус, 2. IV. 94., E. v. D.

92. *Turdus viscivorus* L. (Имелаш). Зимска птица, од 13. септембра до 27. марта. Ријетко кад у већој множини, обилатији пролаз само 24. фебруара, заједнички са *Turdus pilaris.* У планинским шумама код Крупња биће да гнијезди имелаш.

155. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 14. IX. 93., E. v. D.
156. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 25. XI. 93., E. v. D.

93. *Turdus musicus* L. (Дрозд цикељ). Обична гњездарица. Обична до средине октобра, онда појединце до 2. новембра. У прољеће први, од прилике 10 комада, међу множином *T. pilaris* и *viscivorus* 24. фебр. 22. марта код Шапца огроман пролаз, јата до 1000 комада. Прво легло 12. априла.

157. ♂ ad, Дреновац, 13. X. 93., E. v. D.
158. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 20. X. 93, R. v. D.
159. ♂ ad, Орит, 24. II. 94., E. v. D.
47. легло, 6 комада, Драгојевац, Општински забрањ, 2. V. 94., R. v. D.

94. *Turdus iliacus* L. (Дрозд гиткавац). Веома риједак, ми смо само 1. марта видјели око 8—10 и 10. марта два комада.

160. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 1. III. 94., R. v. D.

95. *Ruticilla titis* L. (Црвенорепка, ковач). Веома ријетка гњездарица, први пар 26. марта.

161 *a*. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 26. III. 94., E. v. D.
161 *b*. ♀ ad, ibidem, 27. III. 94., E. v. D.
48. легло, 2 комада, Прово, 8. VII. 94., E. v. D.

96. *Ruticilla phoenicura* L. (Црвенорепка, ковачић). Врло ријетка, једва гњездарица. Долазак (женка) 25. марта.

162. ♀ ad, Оџино село, 23. IX. 93., R. v D.

97. *Luscinia minor* Chr. L. Brehm. (Славуј). Веома обична гњездарица. У јесен је славуј већ био одселио, у пролеће први мужјаци (пјевајући) 8. априла, 10. већ више њих, али женке тек од 14. априла. Полетарци 22. маја.

163. ♂ ad, Дамача, 9. IV. 94., Rohn.
164. ♀ ad, Меовине, 14. IV. 94., R. v D.

98. *Cyanecula leucocyanea* Chr. L. Brehm. (Модроволька). 20. марта један комад, 22. марта 4—5; 4. и 5. априла велика множина у трски неприступне засавичке баре, 20. априла пар. Једва гњездарица.

165. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.

99. *Dandalus rubecula* L. (Чучка, црвендач). Као селица у великој множини, као гњездарица ријетка, само појединце, па и преко зиме. На проласку у јесен и у пролеће готово сами мужјаци.

166. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 13. I. 94., E. v. D.
49. легло, 6 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

100. *Saxicola oenanthe* L. (Бјелогуза обична). Само по који пут као пролазница. У јесен појединце до 25. септембра, у пролеће тек три инокосна мужјака 2., 8. и 14. априла.

167. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 2. IV. 94., E. v. D.

101. *Pratincola rubetra* L. (Батић прдавац). Обична гњездарица. У јесен је више нијесам виђао, у пролећу први пар 20. априла, 22. мужјак, 23. у пуном броју. 27. маја гнијезда с младићима од два дана по прилици.

168. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.
169. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 30. IV. 94., R. v. D.

102. *Pratincola rubicola* L. (Батић ковач). Ријетка гњездарица, често се виђа као пролазница. У јесен прошла је сеоба без икаког нагомилавања полагано и непрекидно, у главном у октобру, али се је још и до 18. децембра по кадшто видио по који пар (за цијеле јесенске сеобе већином двије по двије). У пролеће прве, многи мужјаци и једна женка 10. марта, од онда појединце.

170. ♀ ad, Прово, Орлача, 4. XI. 93., R. v. D.
171. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 18. XII. 93., E. v. D.
50. легло, 4 комада, Мајур, 1. VII. 94., E. v. D.

103. *Motacilla alba* L. (Плиска бијела, потокуша, јањчарица). Као гњездарица није честа. У јесен појединце, 7. и 8. октобра пролазак у гомили, онда опет појединце до средине новембра, једна млада птичица још 25. децембра. У пролеће први, два стара мужјака, 24. фебруара,

25. један мужјак, 26. један мужјак и двије женке, 27. један пар, од почетка марта почевши у пуном броју. Од множине пролазника, што су се појавили 7. и 8. поубијасмо их више; сви готово ексемплари имађаху жућкасту вољу, у старијих птица много јаче него у млађих. Ја бих по томе готово рекао, да та жућкаста воља означује одлику, а не — како се доста опћенито мисли — да потјече од купања у такој води, која обилује жељезом. Иначе се не би могло растумачити, за што је жутјело у старијих птица махом интензивније него у младих, које се за цијело исто толико купају.

172. ♂ ad, Дреновац, Механа, 7. X. 93., R. v. D.
173. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 8. X. 93, R. v. D.
51. легло, 4 комада, Прово, 8. VI. 94., R. v. D.

104. *Motacilla sulphurea* Bechst. (Плиска горска). У пољу већ виђана, а и при неком походу у планину Крупањ и у Зворник од 9. до 16. видјели смо само један комад при ушћу малог горског поточића код Трешнице на Дрини.

174. ♂ med., Трешница, 15. III. 94., R. v. D.

105. *Budytes flavus* L. (Плиска пастирица). Веома ријетка гњездарица. У јесен појединце до 17. септембра, у пролеће прве 27. марта, почетком априла у пуном броју на гњездиштима. 1. и 2. маја јачи, 3. маја огроман пролаз. Убисмо велику множину, све женке имале су још сасвим неразвијен јајињак, очевидно дакле бијаху селице пролазнице са далеког сјевера. Међу множином *B. flavus* било је такођер мноштво *B. cinereocapillus* и осим тога више комада, који, како се чини, припадају некој мени непознатој, трећој врсти или одлики. Оне су у главном сасвим сличне Фелдеговој овчарици, али су имале изразитију очну пругу, а осим тога се и тиме истицаху, што је перје у женке по трбуху баш тако интензивно жуто било, као у мужјака; оне право узевши чине средњу форму између *B. flavus* и *cinereocapillus*.

175. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.
176. ♀ ad, ibidem, 1. V. 94., E. v. D.
177. ♂ ad (sp?), ibidem, 3. V. 94., R v. D.
178. ♀ ad (sp?), ibidem, 3. V. 94., R. v. D.

106. *Budytes cinereocapillus* Sav. (Плиска овчарица). 3. маја обилат пролаз, у свих женки неразвијен јајињак.

179. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 3. V. 94., R. v. D.
180. ♀ ad, ibidem, 3. V. 94., R. v. D.[1])

107. *Anthus aquaticus* Bechst. (Трептељка појарица). Три младе птичице од 10. до 16. јануара на смрзнутој Бегли бари код Шапца;

[1]) У музеју констатовало се, да су та два ексемплара *Budytes flavus*. *Уред.*

двије сам убио, трећи комад, како сам већ споменуо, на моје очи ограби сокô селац. Сва три бијаху млади мужјаци.

181. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 12. I. 94., E. v. D.

108. *Anthus pratensis* L. (Трептељка цикуша). Као гњездарица само појединце, на сеоби множина. У јесен 9. октобра на пролазу големо јато, онда појединце до средине новембра; од 6. до 13. јануара, за вријеме најљуће студени на смрзнутој Бегли бари код Шапца. Онда 3. марта два комада, од онда готово даномице парови и мала друштва, 2. априла голем пролаз.

182. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 10. I. 94., E. v. D.
183. ♀ ad, ibidem, 10. I. 94., E. v. D.

109. *Anthus cervinus* Pall. (Трептељка русогрла). 1. маја три пара у пуном љетном перју на Дугој бари код Мрђеновца. Очекивали смо је у већем броју; превидјети једва да смо је могли, пошто иоле вјежбан посматрач не може да јој замијени глас оним од *A. pratensis*.

184. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.
185. ♀ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.

110. *Anthus arboreus* Bechst. (Трептељка стрљекавица). Веома ријетка гњездарица. У јесен пошљедње (многе) 30. септембра, онда још једна јединцата млада птица 16. октобра. У прољеће прве 31. марта, како се чини одмах у пуном броју, дакле то не бијаше пролаз.

186. ♂ juv., Шабац, Толић-поље, 30. X. 93., E. v. D.
187. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 30. III. 94., E. v. D.
188. ♀ ad, Церовац, 14. IV. 94., R. v. D.

111. *Agrodroma campestris* Bechst. (Трептељка жврљинка). Једва гњездарица. У јесен само појединце од 12.—27. септембра, у прољеће само један пар 22. априла; узлетјела је преда мном са неке оранице, па онда на један пушкомет сјела на хвој неке крушке, али ми на жалост одлетје, прије него што сам могао измијенити незгодне превелике патроне.

112. *Galerita cristata* L. (Шева кукуљава, чеврљуга). Не баш честа станарица, зими једва да је више буде.

189. ♂ ad, Шабац, 26. XI. 93., R. v. D.
190. ♀ ad, ibidem, 26. XI. 93., R. v. D.
52. легло, 3 комада. Прово, 18. VII. 94.

113. *Lullula arborea* L. (Шева круница). Обична гњездарица. Множина до краја октобра, онда мало по мало рјеђа, све још до 20. новембра. 11. фебруара први мужјак пјевајући, од 24. фебруара више њих, задњих дана тога мјесеца у пуном броју. Не опажа се пролазно селење.

191. ♀ ad, Оџино село. 22. IX. 93., E. v. D.
192. ♂ ad, Доброва код Орита, 28. II. 94., R. v. D.
193. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 7. III. 94., R. v. D.

114. *Alauda arvensis* L. (Шева). Као гњездарица само у источном дијелу подручја честа, иначе ријетка, 13. и 16. октобра велика јата не баш тијесно свезана високо, право од југа на сјевер селећи; прилично оштар источњак. 8. новембра свуда у великој множини (киша, сјеверозападњак), онда мало по мало све по мање, још до 18. новембра. 5. и 11. фебруара по једна стара женка, обје веома угојене, као у јесен; 19. фебруара 13 комада, од тога дана сваки дан све то више, 24. фебруара (главни долазак дроздова, в. ове), при веома топлом времену у југозападном вјетру пред зору веома обилат пролазак, иза сунчаног исхода не било готово ни једне више.

194. ♀ ad, Шабац, 8. XI. 93., R. v. D.
195. ♂ ad, ibidem, 10. XI. 93., E. v. D.
196. ♀ ad, Толић-поље, 5. II. 94., E. v. D.
197. ♂ ad, Дамача, 19. II. 94., E. v. D.

115. *Miliaria europaea* Swains. (Стршељ, почврkаш). Веома обична станарица. Свуда је има до краја новембра, од тога времена течајем зиме само веома ријетка и нередовна. Од 29. јануара (југозападњак, топло вријеме) велико јато, исто толика множина 1. и 18. фебруара. Од 20. фебруара посвуда раздијељена у нормалном броју.

198. ♂ ad. Лабуда окно, 24. X. 93., E. v. D.
53. легло, 4 комада, Толић-поље, 3. V. 94., E. v. D.

116. *Emberiza citrinella* L. (Жутица стрнадица, жутоврлка). Честа станарица, зими је буде још више.

199. ♀ ad, Шабац, 24. XI. 93., E. v. D.
200. ♂ ad, Оџино село, 5. XII. 93., R. v. D.
54. легло, 6 комада, Топузовићки забрањ, 19. IV. 94., E. v. D.

117. *Emberiza cia* L. (Стрнадица чикавица). 14. марта више парова међу Узовницом и Зворником, биће да ондје гнијезди.

201. ♂ ad, Зворник, Црвена стијена. 14. IV. 94, R. v. D.
202. ♂ med., ibidem, 14. IV. 94., R. v. D.
203. ♀ ad, ibidem, 14. IV. 94., R. v. D.

Примједба. У априлу учинило се моме брату неколико пута, да је видио поједине ексемпларе *Emberiza hortulana*, на жалост не могаше да убије ни једну од тих хитрих птица.

118. *Schoenicola schoeniclus* L. (Стрнадица мочварица). Веома ријетка гњездарица. У јесен до краја октобра, у прољеће од 28. фебруара.

204. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 21. X. 93., E. v. D.
205. ♂ ad, Доброва бара, 2. IV. 94., R. v. D.
206. ♀ ad Топузовићки забрањ, 13. IV. 94.

119. *Schoenicola intermedia* Michahell. (Стрнадица средња). 17. новембра 4 комада, 13. децембра једна стара женка, 8. априла велика множина у засавичкој бари. Од онда не може се у тврдо рећи, да се је вићала. Једва да је гњездарица.

207. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 17. XI. 93, E. v. D.
208. ♀ ad, Засавица, 8. IV. 94., E. v. D.

120. *Passer montanus* L. (Врабац пољски). Веома обична станарица. Готово у свим грабљивичким гнијездима (и код *Astur palumbarius*), а за чудо и у неким гнијездима головрана и сврака уприличи пољски врабац одајице за своју дјецу; у гдјекојем орловском гнијезду нађе се до 20 врапчијих гнијезда. А никада их нијесам нашао у ненасељеном таком гнијезду. Иначе пољски врабац своја гнијезда савија готово једино у дупљима, а најдраже су му шупље бијеле врбе.

209. ♂ ad, Шабац, 28. XI. 93., E. v. D.
210. ♀ ad, ibidem, 17. IV. 94., E. v. D.
55. легло, 6 комада, Топузовићки забрањ, 23. IV. 94., R. v. D.
56. легло, 6 комада, ibidem, 23. IV. 04., R. v. d.

121. *Passer domesticus* L. (Врабац покућар). По варошима доста обичан, појединце и далеко од мјеста међу јатима *P. montanus*. Најрадије гнијезди у напуштеним гнијездима *H. urbica*.

211. ♀ ad, Шабац, 28. XI. 93., E v. D
212. ♀ ad, Муселим, 13. XII. 93., E. v. D.
57. легло, 3 комада, Прово, 2. V. 94., R. v. D.
58. легло, 5 комада, ibidem, 8. VI. 94., R. v. D.

122. *Fringilla coelebs* L. (Лоја, зеба). Обична гњездарица, и зими је има множина, али готово сами мужјаци. 2., 3. и 4. јануара за студене буре и послије ње огромне множине, како их прије никад нијесам видио, по свем је крају управо врвјело од зеба, готово сами мужјаци.

213. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 4. XII. 93., E. v. D.
214. ♂ ad, Шабац, Дамача, 8. I. 94., E. v. D.
59. легло, 6 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

123. *Fringilla montifringilla* L. (Зеба никавица). Од 2. новембра до 6. јануара ријетко кад, а кад је појединце, врло високо лети. Од 7. до 19. јануара иза јаке буре огромне гомиле; од 20. јануара почевши (југовина) до 17. марта већином опет само појединце, једино 9. фебруара и 6. марта (мећава оба дана) опет јата од 60, односно 40 комада.

215. ♂ ad, Шабац, Дамача, 7. I. 94., E. v. D.
216. ♂ ad, ibidem, 7. I. 94., E. v. D.
217. ♀ ad, ibidem, 7. I. 94., E. v. D.
218. ♂ ad, ibidem, 9. II. 94., E. v. D.

124. *Coccothraustes vulgaris* L. (Батокљун трешњак). Ријетка гњездарица. Зими само појединце као нередовна скиталица, само мужјаци.

219. ♂ ad, Меовине, 1. XII. 93., R. v. D.
220. ♀ ad, Дреновац, Вукчевица, 29. III. 94., E. v. D.
60. легло, 5 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R v. D.

125. *Ligurinus chloris* L. (Зелендур, зеленац). Прилично честа, али неједнако раширена гњездарица, зими само спорадички као скиталица.

221. ♂ juv., Толић-поље, 30. IX. 93., E. v. D.
222. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., R. v. D.
61. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

126. *Serinus hortulanus* Koch. (Жутарица обична). 3. и 4. фебруара шест, 18. фебруара 12 комада, 24. фебруауа један мужјак, иначе ју нијесам виђао.

223. ♀ ad, Шабац, 3. II. 94., E. v. D.
224 ♂ ad, ibidem, 3. II. 94., R. v. D.
225. ♂ ad, ibidem, 4. II. 94., E. v. D.
226. ♀ ad, ibidem, 4. II. 94., E. v. D.

127. *Chrysomitris spinus* L. (Зеленчица, овчица). Веома нередовна и ријетка од 13. окт. до 13. априла; већина, вазда у малим друштвима, од 15. до 22. марта.

227. ♂ ad, Топузовићки забрањ, 1. III. 94., R. v. D.
228. ♀ ad, ibidem, 1. III. 94., R. v. D.

128. *Carduelis elegans* Steph. (Шарагизда, конопљарка, трикибе, чешљугарка). Као гњездарица веома ријетка, у јесен и зими као скиталица обична.

229. ♂ ad, Драгојевац, 13. X. 93., R. v. D.
230. ♀ ad, Шабац, 27. XI. 93., R. v. D.

129. *Cannabina sanguinea* Landb. (Јуричица обична). Нередовна зимска птица, час је буде множина, час је опет нема никако. Велика јата 24. новембра, 9. и 27. јануара и 19. фебруара. Из јата, у коме је било око 400 комада, убио сам 9. јануара једним метком седам женки; уопће су стари мужјаци ријетки, а и млади мужјаци рјеђи су него женке.

231. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 24. XI. 93., E v. D.
232. ♀ ad, Шабац, Бегла бара, 9. I. 94., E. v. D.

130. *Linaria alnorum* Chr. L. Brehm. (Јуричица сјеверна). На нашу велику радост пође нам за руком први пут констатовати, да се та врста находи на сјеверозападу балканског полуострва. Ја овдје предајем потпун извадак из нашег дневника. 28. новембра при влажном топлом времену и потпуној тишини наишао сам на прво јато, у коме је било око 60 комада. 5. и 21. децембра, такођер за тишине по једно јато од 40 до 50 комада, 26. децембра за круте студени и сјеверозападњака једно јато од 50 комада, 1. јануара при све јачој студени један мужјак, други дан јато од 100 комада; 13. јануара (други дан југовина) многа појединa и мала јата, већином у друштву *Fringilla montifringilla*, 5. фебруара око 70 комада. 15. фебруара при јакој бури и мећави јато од 400 комада по прилици и више јата од 30 до 60 комада, сва долазећи од сјевероистока преко Саве; 19. фебруара пошљедње јато од 60 комада по прилици. Како се већ из ових биљежака види, веома су се нередовно находиле, уз то бијаху јуричице веома немирне, па би, кад би се пушка на њих једном избацила, против свог обичаја у другим приликама вазда далеко одлетјеле, већином у правцу прама западу или сјеверозападу; никада никоју нијесам два дана узастопце

видио на истоме мјесту. Чини се, да су јуричице, што су се овдје појавиле, биле задњи огранци великог оног јата, које се је у зими 1893./94. било распрострло преко све средње Европе. Пошто је врста, како рекох, за сјеверозападно балканско полуострво нова била, прикуписмо за земаљски музеј у Сарајеву дивну хрпу у свакојем перју. Најпослије убијени стари мужјаци имали су због истрошених брчних пера готово само једноличне црвене груди.

233. ♂ ad, Шабац, Камичак, 28. XI. 93., E. v. D.
234. ♀ ad, ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
235. ♂ juv., ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
236. ♀ juv., ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
237. ♀ juv., ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
238. ♂ ad, Оџино село, 5. XII. 93., E. v. D.
239. ♀ juv., ibidem, 5. XII. 93., E. v. D.
240. ♀ juv., ibidem, 5. XII. 93., R. v. D.
241. ♂ juv., ibidem, 5. XII. 93., E. v. D.
242. ♂ med., Топузовићки забрањ, 21. XII. 93., E. v. D.
243. ♀ juv., ibidem, 21. XII. 93, E. v. D.
244. ♀ juv., ibidem, 21. XII. 93., E. v. D.
245. ♂ ad, Толић-поље, 25. XII. 93., E. v. D.
246. ♂ ad, ibidem, 25. XII. 93, E. v. D.
247. ♀ ad, Топузовићки забрањ, 1. I. 94., E. v. D.
248. ♀ ad, Шабац, Опћински забрањ, 2 I. 94., E. v. D.
249. ♂ ad, Шабац, Јерез, 13. I. 94., E. v. D.
250. ♂ ad, ibidem, 13. I. 94, E. v. D.
251. ♂ juv., ibidem, 13. I. 94., E. v. D.
252. ♂ juv., ibidem, 13. I. 94., E. v. D.
253. ♂ juv., Толић-поље, 5. II. 94., E. v. D.
254. ♀ juv., ibidem, 5. II. 94., E. v. D.
255. ♂ ad, ibidem, 15. II. 94., R. v. D.

131. *Pyrrhula europaea* Vieill. (Зимница). Веома ријетка зимарица, која се само за час понегдје појави, никад више од 4—5 комада, већином појединце или у двоје. Први 31. октобра, посљедњи 2. марта.

256. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 6. XI. 93., E. v. D.
257. ♀ ad, ibidem, 6. XI. 93., E. v. D.

132. *Columba palumbus* L. (Гривњаш). Честа гњездарица, у јесен до средине октобра, у прољеће од 26. фебруара, не презими.

258. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 17. IV. 94., E. v. D.
62. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 30. VI. 94., E. v. D.

133. *Columba oenas* L. (Голуб дупљаш). Честа гњездарица. У јесен у големим јатима до краја октобра, онда 10 комада од 17. до 27. децембра. 15. фебруара појединци, од 17. почевши већ веома много, 18. јата до 80 комада; у пуном броју по гњездиштима почетком марта.

259. ♂ ad, Лабуда окно, 9. X. 93., E. v. D.
63. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 30. VI. 94., E. v. D.

134. *Columba livia* L. (Голуб дивљи). Неколико парова на развалјеној градини Соколу и по хридовима уз долину Лазе јужно од Крупња.

135. *Turtur auritus* Ray. (Грлица). Веома честа гњездарица. При нашем доласку у јесен само ријетка до краја септембра. У прољеће прве 18. априла, пуним бројем тек 1. маја, ма да су поједини парови врло рано лежали на јајима, пошто сам већ 2. маја нашао једно јаје.

260. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V 94., E. v. D.
64. легло, 2 комада, Шабац, Стари забрањ, 9. V. 94., E. v. D.

136. *Starna cinerea* L. (Јаребица пољска). Не могу јамчити, да је јаребица гњездарица онога краја; ја сам нашао само три фамилије од 8, 5 и 12 комада у вријеме од 9. јануара до 10. фебруара, а ни прије ни послије нити сам чуо нит видио јаребицу.

261. ♂ juv., Шабац, Травнице, 13. I. 94, E. v. D.
262. ♂ ad, Шабац, Дамача, 10. II. 94., E. v. D.

137. *Coturnix dactylisonans* Meyer. (Препелица, пучпурић). У јесен до 11. новембра, у прољеће од 30. априла, 2. маја у пуном броју. Препелица овуда у великој множини има своја гнијезда, ма да се сваке године најмање двије трећине легала разоре, јер им главно вријеме лежања на јајима пада у доба жетве, а сељаци дакако ниједно легло не штеде; та мени су самоме у раздобљу од 20. јуна до краја јула донесена 52 легла са 482 јајета укупно, ма да сам сељацима одмах у почетку рекао, да ми више не требају препеличија јаја и да за њих ништа не ћу платити. Неједнакост јаја позната је, у главном мислим да ипак неки систем у њима распознајем. Прва јаја у сваком леглу, чини се, да су прилично једнака, истом каснија, од прилике од 7. или 8. почевши, врло се онда разликују, а смањује се интезивност пјегавости у њих, ма да сам добио и легла од 14 комада, која су готово посве једнолика била. Ја то по томе судим, што се сва слаба, односно непотпуна легла нијесу између себе особито разликовала, док су се насупрот јаја у пунобројним, нарочито у таким леглима, гдје их много бијаше, већином знатно разликовала. Она јаја, која су по жутом темељу само посута ситним пикњицама, већином се находе само појединце (1—2) те су често много мања, него остала, у врло обилатим леглима, па су то ваљда она, која су најпослије снесена. Легла, у којима бијаху само таква јаја, вазда бијаху слаба, па их добих тек под крај лежње, она су дакле ваљда била од сасвим младих препелица, или су то била касније снесена јаја старијих препелица. Ја мислим, да су пјеге тим јаче, односно веће и загаситије, чим је снажнија и плоднија препелица. У већини легала било је 10—12 јаја, али ја сам добио само четири са 13 и пет са 14 јаја.

263. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 10. XI. 93., E. v. D.
65. легло, 14 комада, Дреновац, 23. VI. 94., E. v. D.
66. легло, 13 комада, ibidem, 28. VI. 94., E. v. D.

138. *Oedicnemus crepitans* L. (Ћурликавац, ћукавица). У јесен кадшто по један комад до 12. новембра; у прољеће један комад 28. фебр., један пар 14. априла. На Дрини биће да ћурликавац можда гнијезди.

264. ♀ ad, Дреновац, Савски пруд, 14. IV. 94., E. v. D.

139. *Aegialitis minor* M. & W. (Кулик, сљепчић). На неком савском пруду код српске Раче гнијездила су четири пара, у осталом подручју додуше само кадшто за час као пролазна селица. Осим реченог мјеста видио сам само 17. септембра три комада.

265. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 17. IX. 93., E. v. D.
266. ♀ ad, Савски пруд код српске Раче, 25. VI. 94., E. v. D.

140. *Vanellus cristatus* L. (Вивак, маца). Као гњездарица само посве појединце. У јесен у јатима, док не наступи оштра студен (крајем децембра), у прољећу од 15. фебруара.

267. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 10. XII. 93., E. v. D.
268. ♂ ad, Бегла бара, 1. III. 94., E. v. D.
269. ♂ ad, Лабуда окно, 4. III. 94., R. v. D.
270. ♀ ad, Лиљен бара, 4. IV. 94., E. v. D.

67. легло, 2 комада, Лабуда окно, 29. V. 94, R. v. D.

141. *Grus cinereus* Bechst. (Ждрал). Ми га нијесмо видјели, али има примјера у биоградском музеју и у збирци шабачке гимназије, један је комад по поузданој вијести убијен у јесен 1892. код Дреновца.

142. *Ciconia alba* Bechst. (Бијела рода, лејлек). Доста честа гњездарица. У јесен до 17. септ., у прољеће 20. марта. Пролаз се није примјетио.

271. ♀ ad, Ноћајски салаш, 8. IV. 94., E. v. D.
272. ♂ ad, ibidem, 8. IV. 94., E. v. D.

68. легло, 3 комада, Шабац, Општински забрањ, 25. IV. 94., E. v. D.

143. *Ciconia nigra* L. (Црна рода, црни лејлек). Ријетка. Ми смо само 2. октобра, онда 5. и 25. јуна видјели по један комад.

273. ♀ ad, Дреновац, 5. VI. 94., Jovan Ljubanić.

144. *Platalea leucerodia* L. (Жличарка, кашика). Усред Засавићке баре, којој се само опасношћу живота може приступити, има велико чапљино насељиште, тамо гнијезде и неколико пари жличарки. Први 26. априла.

69. легло, 4 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

145. *Falcinellus igneus* Leach. (Галица, ражањ, туркоч). У Засавици гнијезди до 250 пари, у свем осталом подручју никад је нијесам видио. 20. маја страном свјежа, страном већ облежана јаја.

70. легло, 4 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

146. *Ardea cinerea* L. (Сива чапља). До краја октобра и од 22. марта веома честе, али само са свим појединце као гњездарице; до прије двије године била је уз Битву код Дреновца веома јака, сада напуштена колонија. Зими видјесмо један јединцати комад 17. јануара.

274. ♀ juv., Шабац, Камичак, 17. I. 94., E. v. D.
275. ♂ ad, Шабац, Сава, 10. IV. 94., E. v. D.
276. ♀ ad, Шабац, Јерез, 18. IV. 94., E. v. D.

147. *Ardea purpurea* L. (Чапља румена, чапља дангуба). Обична гњездарица. До 3. октобра и до 14. априла. Од 20. маја сва легла већ веома облежана.

277. ♂ ad, Мрђеновац. Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.

148. *Ardea egretta* Bechst. (Чапља бијела, велика). У Засавици леже око 15 парова, 20. маја још не имаху јаја. У осталом подручју видио сам само један комад 2. марта на неком савском пруду ниже Прова.

149. *Ardea garzetta* L. (Чапља бијела, мала). У Засавици леже око 200 парова. У осталом подручју виђају се ове мале чапље само врло ријетко; до 17. септембра и од 28. априла. У већини гнијезда бијаху три или четири, само у ријеткима пет јаја, већина их 20. маја бијаху слабо облежана.

71. легло, 5 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

150. *Ardea ralloides* Scop. (Чапља жута.) У Засавици легу око 300 парова; у осталом се подручју само врло ријетко виђају. У јесен не видјесмо никоју жуту чапљу више, у прољеће прве 28. априла. 20. маја већином свјежа јаја, просјеком три до четири, изузетно пет комада.

278. ♂ ad, Прово, Орлача, 6. VI. 94., Pantaleon Paić.

72. легло, 5 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

151. *Ardetta minuta* L. (Чапљица). Ријетка гњездарица; до 27. септ. и од 18. априла.

279. ♂ ad, Топузовићки забрањ, 3. V. 94., E. v. D.

73. легло, 3 комада, Засавица, 29. V. 94., R. v. D.

152. *Nycticorax griseus* Strickl. (Квакавац, мајгл). У Засавици легу око 40 парова, 20. маја били су по гнијездима махом већ млади. У јесен до 2. октобра само младе птице, у прољеће од 10. априла, 28. априла голем пролаз.

280. ♀ juv., Бегла бара, 14. IX. 93. E. v D

281. ♂ ad, Дреновац, 10. IV, 94., E. v. D.

282. ♀ ad, ibidem, 26. IV. 94., R. v D.

153. *Botaurus stellaris* L. (Букавац, букач). У Засавици на Битви веома обична гњездарица, неколико парова и у Дубрави бари, а појединце по свем осталом подручју. До 15. новембра и до 31. марта, не презими.

283. ♂ juv., Бегла бара, 14. XI. 93., E. v. D.

284. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., R. v. D.

154. *Rallus aquaticus* L. (Штијока мала). Честа гњездарица. У јесен до почетка оштре студени (крајем децембра), у прољеће од 22. марта.

285. ♂ ad, Бегла бара, 20. IX. 93., E. v. D.

74. легло, 8. комада, Лабуда окно, 12. VI. 94., R. v. D.

75. легло, 12 комада, с истог мјеста, 13. IV. 94., R. v. D.

155. *Crex pratensis* Bechst. (Прдавац). Доста честа гњездарица. У јесен је не видјесмо никако више, у прољеће прве 18. априла.

76. легло, 9 комада, Толић-поље, 19. V. 94., E. v. D.

77. 2 јајета, Прово, Орлача, 2. VI. 94., E. v. D.

156. *Gallinula minuta* Pall. (Штијока визлиница). Веома ријетка гњездарица. До краја новембра и од свршетка марта.

286. ♀ ad, Бегла бара, 19. IX. 93., E. v. D.
287. ♀ juv., ibidem, 20. IX. 93., E. v. D.

157. *Gallinula porzana* L. (Штијока рињуга). Честа гњездарица. До краја новембра и од 2. априла.

288. ♀ juv., Бегла бара, 19. IX. 93., E. v. D.

158. *Gallinula chloropus* L. (Велика штијока). Веома обична гњездарица. До краја новембра и од 24. фебруара.

289. ♂ juv., Бегла бара, 22 IX. 93., E. v. D.
290. ♂ ad, Доброва бара, 20. IV. 94., R. v. D.
291. ♀ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.
78. легло, 12 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

159. *Fulica atra* L. (Лиска). Веома обична гњездарица. До краја новембра и од 24. фебруара, првих дана марта у пуном броју.

292. ♂ ad, Обреновац, Нучија бара, 3. X. 93.. E. v. D.
293. ♀ ad. Обреновац, Котарска бара, 3. X. 93., E. v. D.
79. легло, 12 комада, Лабуда окно, 3. IV. 94., E. v. D.

160. *Numenius arcuatus* Cuv. (Пожвиздац, шибичар). Само селица пролазница, па и као таква само код Обреновца честа. Код Шапца поједине селице у октобру и новембру, онда у ноћима 11., 12. и 13. новембра огромно јато баш над градом Шапцем од сјевероистока према југозападу. 10. децембра три комада код Мрђеновца. У прољеће се никако није видјела, свакако смо ноћни пролаз пречули.

161. *Limosa aegocephala* Meyer. (Муљача, црнорепка). 4. априла 12 комада на Лабуда окну; и 25. октобра пак 19. фебруара мислим да сам ондје видио четири односно шест комада. Биоградски музеј има два комада из Неготина.

162. *Scolopax rusticula* L. (Шљука, бена, дугокљуна). 13. октобра једна, од тог дана готово сваки дан поједина, 30. и 31. октобра многе, 3. новембра четири, 7. и 8. новембра огромне множине, 9. новембра једна; онда још 10. децембра двије, 18. двије, 20. двије, 21. и 23. дец. по један комад. У прољеће видио сам само 26. марта једну, 27. марта три, а 19. априла једну кљуначу.

294. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 30. X. 93., E. v. D.
295. ♀ ad, ibidem, 30. II. 93., E. v. D.

163. *Gallinago scolopacina* Bp. (Шљука кокошица). Као гњездарица веома ријетка, на пролазу до краја новембра и од средине марта до 20. априла по прилици у великој множини; прољетна је сеоба била много јача него јесенска, најбољи дани бијаху 2., 6. и 10. априла.

296. ♂ juv., Бегла бара, 6. X. 93., E. v. D.
297. ♂ ad, Толић-поље, 23. III. 94., E. v. D.
298. ♀ ad, ibidem, 31. III. 94., E. v. D.

164. *Gallinago major* Br. (Шљука ливадарка). У јесен не видјесмо никоју више. У пролеће 31. марта двије, 2. априла девет, 5. једну, 6. тринаест, 10. шеснаест, 11. дванаест, 14. дванаест, 20. шест, 23. једну, 2. маја двије и 3. маја три. Ја сам их убио 62 комада.

299. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., E. v. D.
300. ♀ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 2. IV. 94., E. v. D.

165. *Gallinago gallinula* Br. (Шљука козица). 1. октобра једна, 9. нов. двије, 10. једна, 12. двије. 4. марта једна, 22. једна, 2. априла једна, 6. априла четири, 10. опет четири, 11. двије, 14. једна. Убио сам их 14.

301. ♂ juv., Бегла бара, 1. X. 93., E. v. D.
302. ♀ ad, Толић-поље, 22. III. 94., E. v. D.
303. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 6. IV. 94., E. v. D.

166. *Totanus fuscus* L. (Ковачић мрки). 23. септембра један комад у друштву *T. glottis*.

167. *Totanus calidris* L. (Ковачић кијокавац). Можда тамо амо који пут гњездарица; на проласку доста често, у јесен до средине октобра у приличној множини, онда још један комад 21. новембра. У пролеће 19. марта три комада, од тога времена све по двоје и у јатима по 50 комада до 26. априла, један комад још 21. маја. Чудан је и незгодан случај, где нам не пође за руком прикупити баш само ни један комад; двије убијене изгубио сам у бари.

168. *Totanus glottis* Bechst. (Ковачић кривокљуни). До краја септ. готово сваки дан појединa, али мала јата, веће јато 17. септембра. У пролеће само 17 комада у једном јату 5. априла.

304. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 17. IX. 93., E. v. D.

169. *Totanus ochropus* L. (Ковачић пијокавац). У јесен средњи број до половице октобра, страном појединце, страном по 3—6 комада заједно; у пролеће прве двије 24. фебруара, од онда појединце, у двоје и по 3—4 комада до 29. маја.

305. ♂ juv., Обреновац, Узовачка бара, 3. X. 93., E. v. D.

170. *Totanus glareola* L. (Ковачић мигавац). У свеби најчешћи ковачић, биће да појединце и гнијезди. У јесен до 13. октобра, тај дан јато од 300 комада. У пролеће први 2. априла, онда у јатима до 14. априла, од онда појединi парови.

306. ♂ juv., Дреновац, Вукчевица бара, 23. IX. 93., E. v. D.
307. ♂ ad, Засавица, 8. IV. 94., E. v. D.

171. *Actitis hypoleucus* L. (Ковачић гузавац). Ријетка гњездарица, само на Сави. До 26. септембра и од 4. априла.

308. ♂ ad, Митровица, Сава, 5. IV. 94., R. v. D.
309. ♀ ad, Драгојевац, Сава, 11. IV. 94., R. v. D.

172. *Machetes pugnax* L. (Грличар). 17. септембра четири комада на Широкој бари код Дреновца, иначе се није виђао. Биоградски музеј има неколико младих јесенских птица из Неготина.

173. *Tringa alpina* L. (Жалар цирикавац). 23. септембра осам комада; иначе се није виђао, ваљда за то, што цијело подручје осим Рибачње баре код Дреновца, која је нама била врло далеко па је не могосмо редовно посјећивати, нема за жаларе погодног земљишта.

310. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 23. IX. 93., E. v. D.

174. *Tringa minuta* L. (Жалар циганин). 17. септембра 10, 19. један, 23. опет један комад, сви на Рибачњој бари код Дреновца.

311. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 17. IX. 93., E. v. D.

175. *Recurvirostra avocetta* L. (Сабљарка модронога). Мој је брат видио један комад на некој пустој отвореној мочвари код Митровице 19. маја.

Примједба. 2. маја мислим стално, да сам видио *Limicola pectyrhyncha*, ја је убих из велике даљине, па је онда не могох наћи. Ја ту врсту до сада никад нијесам видио на слободи, али опет поуздано мислим, да се нијесам преварио.

176. *Anser cinereus* Meyer. (Гуска дивља). 19. фебруара шест, 20. фебруара 11 и око 50, 23. фебруара шест, 4. марта шест и 6. марта један комад, сви на Сави.

177. *Anser segetum* Meyer. (Гуска глоговњача). 26. октобра два комада, који су летјели према југоистоку, 2. јануара у ноћи веома велико јато преко Шапца од сјевероистока према југозападу (љута студен, првих дана иза тога још љуђа). 20. априла 22 комада на Сави.

Примједба. Касне јесени, — дан смо по несрећи заборавили забиљежити, — видио је мој брат на Сави двије мале гуске, које се само могу бројити међу *Anser albifrons* или *minutus*. Чинило се, да су сустале, пошто се метком из пушке успјешене, одмах опет спустише, те их истом друго тане, које их је на жалост промашило, потакну да су одлетјеле низ Саву.

Примједба. Веле да лабудови гдјекоју зиму у великој множини дођу на Сану, тако и 1892., гдје је код Шапца један комад убијен, штета само што се не зна, које врсте. Док је онуда још било мирније, долазили лабудови често на Лабуда окно, које је ето по њима тако и прозвано, па стари људи и то тврде, да су како ондје, тако и на Засавици до пред 30 година лабудови редовно гнијездили, што ни по чем не излази невјеројатно. У биоградском музеју има старих примјера од *Cygnus olor* и *Cygnus musicus*, на жалост без назнака мјеста и времена.

178. *Spatula clypeata* L. (Патка-кашика, шупљача). Можда појединце кад год гњездарица, барем то тврде многи домаћи ловци. Ми смо их само на Сави виђали од 20. фебруара до краја марта у хрпама од 15—30 комада, онда један пар 5. априла на Голој бари код Митровице и друга два пара на истом мјесту 8. априла.

312. ♂ med., Митровица, Гола бара, 5. IV. 94., E. v. D.

313. ♀ med., на истом мјесту, 5. IV. 94, E. v. D.

179. *Anas boscas* L. (Патка дивља). Најчешћа патка гњездарица, још је увијек има врло много, ма да им јаја траже суставно и од заната. Поједини покупе сваке године неколико стотина. Она зими бјежи само испред најљуће студени; чим се Сава опет одмрзне, ево и дивље патке на хиљаде.

314. ♂ ad, Шабац, Дамача, 18. II. 94., E. v. D.
315. ♀ ad, ibidem, 18. II. 94., E. v. D.
80. легло, 12 комада, Дреновац, Широка бара, 29. III. 94., E. v. D.

180. *Anas acuta* L. (Врб). Од 15. фебруара до 8. марта у великој множини, често хиљаде на Сави, по барама насупрот нема је готово никако, тако да уз сав наш труд као примјер само могосмо стићи лубању од патке дугорепке, коју је баш јастријеб био уловио и наполак распорио, те је нађосмо на савској обали.

181. *Anas strepera* L. (Патка крекеталка). Прилично честа гњездарица, нарочито на Засавици; долазак 7. априла.

316. ♂ med., Засавица, 7. IV. 94., E. v. D.

182. *Anas querquedula* L. (Крца). Честа гњездарица. У јесен се није више виђала, у пролеће прве, један мужјак и двије женке, 24. фебруара, од средине марта у пуном броју, 19. марта већином у двоје.

317. ♂ ad, Доброва код Оресца, 24. II. 94., E. v. D.
318. ♀ ad, ibidem, 25. II. 94., E. v. D.
319. ♀ ad, (рђасто перје по прсима), Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., E. v. D.
81. легло, 4 комада, Лабуда окно, почетком маја 94., E. v. D.

183. *Anas crecca* L. (Патка кржуља). У јесен се није виђала. 25. јануара три комада. Од 16. фебруара до 3. марта велике множине на Сави, па и на отвореним потоцима прилична множина.

320. ♂ ad, Дамача, 18. II. 94., E. v. D.
321. ♀ ad, ibidem, 11. II. 94., E. v. D.

184. *Anas penelope* L. (Поповка, жвиждара). 24. и 25. октобра појединa и мала јата. Од 17. до 24. фебруара многе на Сави, појединe и по потоцима, касније по мање, али 25. априла јато од 100 комада по прилици на Рибачњој бари код Дреновца, а 20. маја добио је мој брат на Засавици убијену, како се чини посве здраву женку.

322. ♂ juv., Лабуда окно, 24. X. 93, E. v. D.
323. ♂ ad, Шабац, Камичак, 21. II. 94., E. v. D.
324. ♀ ad, Оресац, Сава, 24. II. 94., R. v. D.

185. *Fuligula rufina* Pall. (Гоголь). На повратку у Шабац (на жалост без пушке) видио сам на Сави 8. марта инокосног старог мужјака, који је лађу дочекао на једва 20 корака.

186. *Fuligula ferina* L. (Рињак). 7. фебруара један мужјак на Сави, од 16. до 20. фебруара на истом мјесту и на Рибачњој бари код Дреновца мала јата, на жалост изгубих два комада, рањена у крило.

187. *Fuligula nyroca* Güldst. (Жута норва). Иза дивље патке најчешћа гњездарица, али само по дубоким барама, особито на Засавици. У јесен до краја октобра. 7. фебруара једна женка, 10. и 16. приличан број, онда појединце, тек у половици марта у пуном броју.

325. ♀ ad, Шабац, Јереа, 7. II. 94., E. v. D.
326. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., E. v. D.
82. легло, 12 комада, Лабуда окно, 13. VI. 94., E. v. D.

188. *Fuligula marila* L. (Патка црнинка). 20. фебруара 11 комада на Сави код Дреновца.

189. *Fuligula cristata* Bechst. (Круната норва). Ријетка. 21. новембра три комада, 18. фебруара тек појединце на Сави, од 3. априла на истом мјесту јато од 100 комада по прилици.

190. *Clangula glaucion* L. (Патка батоглавица). Од децембра до 3. марта средње множине на Сави, по потоцима само ријетко када, кад нема смрзавице, најрадије на Рибачњој бари код Дреновца.

327. ♀ ad, Шабац, Камичак, 7. II. 94., E. v. D.

191. *Oidemia fusca* L. (Патка калашица). 20. фебруара два и четири комада на Сави.

192. *Mergus merganser* L. (Утва). 11. јануара један мужјак, 19. јануара један мужјак, 18. фебруара један мужјак и двије женке, све на Сави.

193. *Mergus albellus* L. (Ронац бијели). 10. новембра једна женка, 19. јануара и 7. фебруара више њих, 12. и 18. фебруара по један мужјак, све, изузевши прву на Бегли бари виђену, на Сави.

194. *Podiceps cristatus* L. (Плијенор). Од 2.—8. априла мале дружбе на Сави и на Засавици, једва да је гњездарица.

328. ♂ ad, Засавица, 5. IV. 94., E. v. D.

195. *Podiceps nigricollis* Sundew. (Гњурац златоухи). 9. априла један мужјак на Сави.

196. *Podiceps minor* L. (Пилинорац). Веома честа гњездарица, само пред ледом узмиче. 12. маја извадио је мој брат из једног гнијезда на Вељачи бари једно јаје, 27. маја нашао је у истом гнијезду пет јаја.

83. легло, 6 комада, Шабац, Вељача, 27. V. 94., R. v. D.

197. *Colymbus arcticus* L. (Гик). Један комад 4. новембра на Сави код Орешца.

Примједба. Веле, да су се половицом маја на Сави појавила два пеликана, који су били тако утрућени, да су неколико пута са свим на близо дочекали пароброд па за 100 корачаја вазда опет попадали, по тачном казивању не може се о тој чињеници ни сумњати. Примјер за Саву није ми познат.

198. *Carbo cormoranus* M. & W. (Вранац велики). Један комад 23. новембра, други 4. априла, три комада 26. априла.

329. ♀ juv., Шабац, наплавно земљиште, 23. IX. 93., E. v. D.

199. *Larus argentatus* var. *Michahellesi* Bruch. (Галеб велики). 10. септембра неколико младих птица на Сави код Биограда. У биоградском музеју има један млади комад.

200. *Larus fuscus* L. (Галеб ћукавац). Неколико на Сави код Биограда 10. септембра. У биоградском музеју има једна стара птица.

201. *Larus canus* L. (Галеб бурни). Неколико старих и младих птица 10. и 11. септембра на Сави код Биограда, онда 3. фебруара

један комад код Шапца, 15. фебруара 3 комада на Лабуда окну, 18. фебруара опет један комад код Шапца.

202. *Chema ridibundum* L. (Галеб обични). Веома нередовна појава до половице децембра, сад их дуже времена не бје, час се појавише појединце, час у јатима. Онда опет од 15. фебруара до 21. марта страном појединце, страном у дружбама до 15 комада. Вазда тек за час.

330. ♀ ad, Толић-поље, 19. II. 94., R. v. D.
331. ♂ juv., Митровица, Гола бара, 8. IV. 94., E. v. D.

203. *Sterna fluviatilis* Naum. (Чигра обична). У јесен видио сам и убио само један комад на Вукчевици бари код Дреновца; 26. априла на истом мјесту велико јато. На једном савском пруду код српске Раче гнијездило је од прилике 20 парова.

332. ♂ ad, Савски пруд код Раче, 25. VI. 94., E. v. D.
84. легло, 3 комада на истом мјесту, 3. VI. 94., E. v. D.
85. легло, 3 комада, ibidem, 3. VII. 94., E. v. D.
86. легло, 3 комада, ibidem, 3. VII. 94., E. v. D.

204. *Sterna minuta* L. (Чигра мала, галебица). На споменутом пруду гнијездило је од прилике 10 парова, иначе се није виђала.

333. ♂ ad, Савски пруд код Раче, 25. VI. 94., E. v. D.
334. ♀ ad, ibidem, 25. VI. 94., E. v. D.
87. легло, 2 комада, ibidem. 3. VII. 94., E. v. D.

205. *Hydrochelidon nigra* Boie. (Галебица црна). Доста честа гњездарица на великим барама међу Дреновцем и Рачом. У јесен до 8. октобра, у прољеће од 26. априла.

335. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 23. IX. 93., E. v. D.
88. легло, 2 комада, Лабуда окно, 13. VI. 94., E. v. D.
89. легло, 2 комада, ibidem, 13. VI. 94., E. v. D.

Prehistoričke lubanje sa Glasinca.

Priopćio

dr. **A. Weissbach**, c. i kr. štopski nadlječnik.

(Uz jednu tabelu s mjerama.)

Lubanje, koje se niže opisuju, potječu iz gromila u kotaru rogatičkom, u jugoistočnoj Bosni, koje su pod upravom muzejskog pristava Franje Fiale brižno raskopane[1]).

Cijeli onaj kraj, gdje ih ima, naziva se radi jednostavnosti „Glasinac", ma da ovo krševito polje, koje se oko 950 *m* morske visine prostire istočno od Sarajeva podno istočnog pristranka Romanije planine (1600 *m* morske visine), od Podromanije u istočnom pravcu siže samo do Kule i Ivanpolja, i ma da od niže spomenutih mjesta samo obuhvata Čitluke, Potpećine i Mlagj, dok se ga Borovsko hvata na jugoistoku, Vrlazije, Rudine i Rusanovići na jugozapadu.

Gromile su obično u više manje gusto prikupljenim nekropolama zgrnute oko nasutih gradina; imaju oblik krnjastog čunja (visina 0·3—4 *m*) s eliptičkim ili okruglim temeljem (premjer većinom od 3 *m* do 15 *m*), a sastoje te gromile — što se potpuno podudara sa krševitim karakterom onog kraja — od lomljenog i prikupljenog kamena s nešto primiješane zemlje.

U njima su sahranjeni kosturi ili mrtvačka paljevina, a katkada su se našla i oba načina sahranjivanja u jednom te istom grobu; pokojnici obično leže na samorodom, golom tlu.

Kad Fiala u svojim raspravama jednako govori o gradinama, po njegovu sudu utvrdama, onda bih ja htio istaknuti, da još danas u krševitim krajevima, koji su meni poznati, postoji običaj, da se obragjivane površine, — koje su, prema karakteru krša, većinom okruglaste ili eliptične, kadšto i posve malene, — ili i cijeli posjed koga vlasnika zemlje ogragjiva na suho nasutim kamenitim ogradama, što po vapnencu, koji na suncu pobijeli, onakom kraju daje čudno, neobično obličje.

---

[1]) „Rezultati ispitivanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1892." Beč 1893. Gerold. — „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien." Br. 4., 1894. — Dr. Truhelka: „Die Nekropolen von Glasinac". Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, XIX. B. str. 24. (1889.).

Najbliža je stoga pomisao, da oni stari nasuti bedemi često nijesu drugo, nego i oni današnji, naime megje za obragjivano zemljište, bilo da se označi stanovito nečije vlasništvo, bilo radi zaštite od stoke na pašnjacima od smètova ili bure, koja bi pošljednja bez te obrane možda raznijela ono malo suhe zemlje.

Pa se i jedva pomisliti može, da bi se na takom malenom prostoru podigla tolika množina utvrda, već ako bi se barem svaka porodica ogradila kiklopskim zidom; uz to ove suhozidine već po svojoj neznatnoj visini ne bi bile dovoljna obrana od dušmanskih strijela[1]).

Na žalost su ostanci kostura vazda u jadnom stanju; teretom kamenja zdrobljene su sve veće kosti. Izvagjeni ostanci kostura veoma su prhki, pa tek pošto budu neko vrijeme na zraku, opet otvrdnu — lubanje se tek opet moraju sastaviti od pojedinih komadića, pa se tako mogu dobiti samo nekoje glavne mjere; a lične kosti obično su tako zdrobljene, da se ne mogu sastaviti, niti se po njima dade razabrati oblik lica.

Ovdje ćemo iznijeti pojedine lubanje po nahodištima i oznakama gromila po brojnom redu priklopljene tabele.

I. Lubanje iz Čitluka, sela na jugoistočnom kraju Glasinačkog polja, općine glasinačke.

Jedna lubanja iz eliptičke g r o m i l e 1. sa šest u njoj sahranjenih lešina (od koje lubanja potječe, nije na žalost naznačeno). U toj se gromili nagjoše: potkoljenica, jabučica sa štita od bronca, više dvosjeklih željeznih bojnih sjekira, jedan dvorezi, kratki mač, jedna oštrica od željeznog bodeža, dva krnjasta uskolista koplja i ulomci jedne željezne konjske žvalice; nadalje jedno veliko emaljno i jantarevo zrno, jedna grčka pozlaćena broncana zdjelica, broncane grivne, jedan srebrni prsten, mnogo pupčastih malih broncanih dugmeta s ušicama, šuplji krstići od bronca, narukvica od srebra, jedan mali bakreni novac, valjda iz Konstantinske perijode, četiri oveća, željezna narebrena kopljana šiljka, dva srebrna, pomicava naušnjaka i šljepočnjaka i jedna rimska broncana fibula sa šarnijerima.

Lubanja br. 1. Muž oko 50 godina. Velika, dugačka lubanja tankih kosti bez lica, podine i dijelova desne strane. *Gore:* Dug oval, svi švovi veoma jasno rašljasto nazubljeni. Čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak znatno izbočen. *Otraga:* Okruglasta; potiljak (Hinterhauptschuppe) posve gladak, a mišični greben na njem (Muskelleisten) skoro se i ne raspoznaje, oblika je peterouglasta, ponešto svedena. *Dolje:* Na široko zaobljena. *Po strani:* Duguljasta; čelo gotovo okomito, slabo zaobljeno, s razgovijetnim obrvnim lûkom *(arcus supraciliares)*, tjeme lagano opada, zatiljak po malo sveden, sisasti nadrastci (Warzenfortsätze) veliki. Vilica slaba, kutnjaci u ravnom pravcu veoma izbrušeni.

---

[1]) U pogledu nasutih gradina na Glasincu upućujemo prijaznog čitaoca na članak, objavljen u 4. svesku godišta 1894., str. 721.—760. *Ured.*

Sedam lubanja iz gromile 2., takogjer eliptički temelj sa sedam lešina, glava okrenuta na sjeveroistok; prilozi: trbušasto ilovasto sugje s jednom ručicom, ornamentirano stranom nareckanim, stranom paralelnim, horizontalnim linijama, jedan velik željezni nož, jedan željezni šiljak od sulice, dvije željezne halke, jedna broncana toka, jedna srebrna bočka i jedan probušen brus.

Lubanja br. 2. Muž, oko 40 godina. Velik, tanak, ekstreman dolihokefal bez podine, lica i dijelova strane. *Gore:* Veoma uzak, dug oval; švovi tjemena i čelne kosti su na rijetko i krupno nazubljeni a lambdasti šav je fino i na gusto nazubljen; čelo veoma usko, šljepoočnice ravne, zatiljak ravan. *Otraga:* Uska, visoka, okruglasta; potiljak (Hinterhauptschuppe) vrlo velik, ravan, finim na gusto nazubljenim šavom, 25 *m* iznad gornjeg misičnog prutka *(linea musculi superior),* kojem se jedva raspoznaje trag, razdijeljen u potpunu interparietalnu kost. Temelj joj mjeri trakom po površini 125 *mm,* šestarom 108 *mm,* lijevi krak 88 *mm* (površinom) i 81 *mm* (šestarom), desni krak 85 *mm* (površinom) i 83 *mm* (šestarom), visina u sredini od šva na tjemenu počevši 55 *mm* (površinom) i 54 *mm* (šestarom). Iznutra se interparietalni sastavak prostire 16 *mm* iznad *tuberositas occip. interna. Po strani:* Duga i visoka; čelo naklonjeno, malo zaobljeno, a ima jak *arcus supraviliares* (obrvni lûk); tjeme ponešto, zatiljak slabo sveden, sisasti nadrastak osrednje veličine. Ostanci vilice pokazuju vilicu osrednje veličine s izbrušenim već zubima.

Lubanja br. 3. Muž. Dolihokefal osrednje veličine, tanak, bez podine, dônjeg dijela zatioka, desne šljepoočnice i lica. *Gore:* Duguljast oval; šav veoma gust i fino nazubljen, šav na čelu je otvoren; čelo veoma široko osječeno, šljepoočnice ravne; zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Usko peterokutna; potiljak vrlo sveden, gladak. *Dolje:* Široko paraboličnа. *Po strani:* Duga, visoka; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, tjeme osrednje svedeno; zatiljak izbočen; sisasti nadrastci osrednje veličine.

Lubanja br. 4. Dijete s mliječnjacima; velik, veoma tanak, visok dolihokefal bez lica (indeks visine 735 *mm*). *Gore:* Dug oval; švovi vrlo jasni, čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo zašiljen, vrlo izbočen. *Otraga:* Visoko peterouglasta, uska; potiljak peterouglast, veoma sveden, sasvim gladak. *Dolje:* Uska, duguljasto parabolna. *For. occ. m.* (babina rupa) je velik, uzak, dug, zglobne kvrge ravne. *Po strani:* Vrlo duga, visoka; čelo okomito, glatko, jako svedeno, tjeme po malo opada, zatiljak veoma izbočen, sveden; sisasti nadrastci vrlo maleni. Vilica vrlo malena.

Lubanja br. 5. Vrlo oštećen, tanak dolihokefal; nema cijele podine zajedno s okolinom, nema lica i pojedinih dijelova krova. *Gore:* Duga, uzak oval; šav fino nazubljen; čelo usko, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Peterouglasta, gore zaokružena; potiljak (Hinterhauptschuppe) peterouglast, gladak, vrlo sveden. *Dolje:* Uska, parabolna. *Po strani:* Visoka, duguljasta; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, zatiljak oblo izbočen. Sisasti nadrastci osrednje veličine.

Lubanja br. 6. Žena u dvadesetim godinama. Dobro očuvan, veoma pravilan, tanak dolihokefal (Indeks visine 721 *mm). Gore:* Dug oval; švovi gusti i fino nazubljeni, čelo usko, zatiljak jako izbočen. *Otraga*: Usko peterokutna, niska; potiljak (Hinterhauptschuppe) veoma sveden, gladak. *Dolje:* Uska, parabolična; condyli prilično konveksni, *proc. pterygoidei* maleni, uski, nepce maleno, plosno (dužina 45, širina 39 *m,* index 866 *m*), zubi maleni. *Po strani:* Duga; čelo okomito, glatko, vrlo svedeno, tjeme

srednje ruke svedeno, zatiljak vrlo sveden; sisasti nadrastci (Zitzenfortsätze) debeli; lice ravno čeljusno. *Prednji pogled:* Lice dugo (visina lica 108 *mm*, visina gornjeg lica 63 *mm*), usko (širina lica 95 *mm*), jarmenice priljubljene (širina od jarmenice do jarmenice 123 *mm*), očišta malena, četverouglasta (širina 37 *mm*, visina 29 *mm*, index 783 *mm*), nosna šupljina vrlo uska (20 *mm*), duga, (45 *mm*, index 444 *mm*), leptorrhin (uskog nosa). — Vilica malena, s malim, vrlo koso usagjenim ograncima.

Lubanja br. 7. Muž pedesetih godina. Malen dolihokefal, bez podine i lica. *Gore:* Dug oval; švovi sitni, gusto nazubljeni, mjestimice nejasni; čelo osrednje širine, šljepoočnice ponešto svedene, zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutna, potiljak (Hinterhauptschuppe) peterokutan, slabo sveden, gladak. *Dolje:* Paraboličnа. *Po strani:* Duguljasta; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, tjemenica slabo svedena, zatiljak ponešto izbočen, *receptaculum* (primište) okomito uspravljen. Sisasti nadrastci osrednje veličine. Zubi u ulomku gornje čeljusti, što je ukraj lubanje ležala, veoma istrošeni. — Vilica staračka bez zubnih stanica, tanka, ogranci ponešto nagnuti.

Lubanja br. 8. Muž pedesetih godina. Mala, duguljasta, niska lubanja bez podine, lice vrlo oštećeno. *Gore:* Duguljast oval; švovi gusto nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice svedene, od zatioka slabo se šta vidi. *Otraga:* Okruglasta, široka, niska; potiljak peterokutan, srednje ruke sveden, gladak. *Dolje:* Široko paraboličan zatiljak; nepce maleno, zubi jaki, vrlo istrošeni. *Po strani:* Duguljasta, niska; čelo okomito, vrlo svedeno, obrvnom luku *(arcus supracil.)* tek da se trag raspoznaje; tjeme otraga strmo opada, zatiljak nešto izbočen, prilično sveden; sisasti nadrastci veliki, veoma debeli.

Lubanja br. 9. Žena dvadesetih godina. Veoma oštećeno, tanko, dolihokefalno tjeme (krov). *Gore:* Duga, vrlo usko ovalna; švovi krupno nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo zašiljen, daleko izbočen. *Otraga:* Uska, visoko peterokutna; potiljak vrlo sveden, gladak. *Dolje:* Uska parabolična obodna linija zatioka. *Po strani:* Duga i visoka; čelo okomito, glatko, srednje ruke svedeno, tjeme postepeno se zaobljuje, zatiljak jako izbočen; sisasti nadrastci maleni. Ostanak vilice slabe koštane gragje, ogranci maleni, uski, vrlo koso uspravljeni, zastavnjak razvijen, zubni vijenci neozlijegjeni.

Lubanja br. 10. Žena, svakako mlagjahna. Veoma oštećen, velik, tanak dolihokefalni krov. *Gore:* Duga, ovalna, vrlo pravilna; švovi na rijetko nazubljeni; čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak daleko izbočen. *Otraga:* Peterokutno zaobljena, u srednju ruku visoka; potiljak veoma sveden, gladak. *Po strani:* Duga; čelo okomito, srednje svedeno, glatko, tjeme ponešto, zatiljak sasvim izbočen; sisasti nadrastci maleni. Vilica po svojim ulomcima malena, slaba, ogranci niski, vrlo kosi; desni zastavnjak još nije iznikao.

Lubanja br. 11. Muž; veoma oštećen, duguljast krov s finim, gusto nazubljenim šavom.

Ove tri pošljednje lubanje potječu iz gromile 3., kojoj je osnovnica takogjer nalik elipsoidu, u kojoj bijahu sahranjene dvije lešine i na pet mjesta mrtvačka paljevina. Prilozi su uz prve: Od bronca lončić, jedna na površini nabrana i dvije masivne narukvice (ljevene), od željeza kopljani šiljak i ulomak noža.

Izmegju ovih 11 lubanja prema gornjem je dakle pet izrazitih dugoglava (dolihokefala, 45·5%), šest sredoglava (mesokefala, 54·5%), ali nijedna jedincata kratka glava, pa ovaj red, izuzevši ekstremnu dugoglavu br. 1. izlazi posve jednoličan. Ma da nijesu velike, sve su sumjerne, prikladne;

čelo im je okomito, veoma svedeno, bez izrazitih obrvnih lûkova *(arcus supraciliares);* imadu izbočen zatiljak, kome se potiljak odlikuje time, što na njem nema mišičnog grebena (Muskelleisten).

II. Lubanje sa Mlagja, brda tik Čitluka, i to pet iz gromile 4. Ova je imala oblik male gradine (Wallburg) eliptična oblika, a bijaše u njoj sedam na zapad obrnutih lešina, osim toga množina oružja u ime priloga (lovorovu listu sličnih kopljanih šiljaka, dug nož, oštrica od bodeža, suličin šiljak i savijena mačeva oštrica, sve to od željeza; od broncanog nakita: lučaste fibule, krstolika pafta sa pojasa, brnjica, zrna i dugmeta).

Lubanja br. 12. Muž, nekako pedesetih godina. Veoma oštećen, dolihokefalni krov lubanje. *Gore:* Dug oval; švovi gusti i fino nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Niska, peterokutna; potiljak vrlo sveden, gladak. *Po strani:* Duga; čelo ponešto unatrag nagnuto, ponešto svedeno, s razgovijetnim *arcus supracil.;* tjeme se po malo uspinje i spušta, zatiljak veoma sveden; sisasti nadrastci maleni; vilica po dobivenim ulomcima jaka sa strmim ograncima i duboko izbrušenim zubnim vijencima.

Lubanja br. 13. Muž. Posve oštećen, velik, dug krov od debele kosti. *Gore:* Dug oval; svi švovi krupno nazubljeni, u lambda-šavu mnogi mali zaglavci; zatiljak izbočen. *Otraga:* Niska, okruglasta; potiljak vrlo sveden; *tuberositas externa* i *linea muscal. sup.* čine produženu gužvu. *Po strani:* Duga i niska; čelo okomito, veoma svedeno, glatko, zatiljak veoma izbočen. *Dolje:* Široko parabolična, sisasti nadrastci maleni.

Lubanja br. 14. Muž. Veoma oštećen, velik, tanak brahikefalan krov s otvorenim šavom na čelu. *Gore:* Širok oval; švovi vrlo razgovijetni, krupni i na rijetko nazubljeni, u lambda-kutu mali zaglavci. *Otraga:* Široko peterokuta, gore ravna; potiljak slabo sveden, gladak. *Po strani:* Kratka i visoka; čelo sa slabim *arcus supracil.,* ponešto svedeno, tjeme jače, zatiljak ravan, *receptaculum* okomit. Nadrastak malen. — Po ulomcima je vilica slaba s kosim ograncima i ponešto odbrušenim zubima.

Lubanja br. 15. Muž. Takogjer oštećen, velik, debeo brahikefalan krov s otvorenim čeonim šavom. *Gore:* Okruglast oval; svi švovi razgovijetni, krupno nazubljeni; čelo veoma široko, zatiljak ravan. *Otraga:* Visoko okruglasta; potiljak širok, gotovo peterokutan, sasvim ravan, gladak. *Dolje:* Zatiljak splošteno zaobljen. *Po strani:* Vrlo kratka, visoka; čelo okomito, veoma svedeno, isto tako tjeme, zatiljak okomit, posve ravan.

Lubanja br. 16. Muž. Ostanci tankog, svakako brahikefalnog krova. *Gore:* Širok oval; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice veoma svedene, zatiljak raran. *Otraga:* Okruglasta; potiljak ravan, gladak. *Po strani:* Kratka; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, tjeme otraga strmo opada do ravnog zatioka.

Svih su pet lubanja, suglasno sa bujnim prilozima, muške, malene, ali vrlo različita oblika, naime po jedna doliho- i mesokefalna, tri ostale izrazito brahikefalne, od ovih dvije otvorenog čeonog šava, po tome se veoma razlikuju od lubanja iz Čitluka, ma da su u susjedstvu.

III. Lubanje iz Potpećina, mjesta, koje takogjer pripada općini glasinačkoj, ne daleko od Čitluka; iz gromile 8. dvije lubanje. U toj gromili bijaše u jednom dijelu mrtvačka paljevina, u drugoj četiri, glavom na

zapad obrnuta kostura, uz koje je nagjen jedan kolutić i jedno dugme od bronca, jedan željezni suličasti šiljak i dva ilovasta tkalačka pršljena; uz mrtvačku paljevinu bijaše rbina od sugja, našaranih jednostavnim linearnim ornamentom.

Lubanja br. 17. Mladić. Samo malen, tanak brahikefalan krov. *Gore:* Širok oval; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice veoma svedene, zatiljak jedva malo izbočen. *Otraga:* Peterokuto zaokružen potiljak veoma sveden, gladak, sa dva velika zaglavka u lambda-kutu. *Po strani:* Kratka, visoka; čelo okomito, glatko, srednje ruke svedeno, tjeme i zatiljak jako sveden, sisasti nadrastci maleni.

Lubanja br. 18. Muž. Velik brahikefal bez podine i lica, otvorenog čeonog šava. *Gore:* Širok oval, švovi veoma fini, gusto nazubljeni, čelo veoma široko osječeno, šljepoočnice jako svedene, zatiljak ravan. *Otraga:* Gotovo četverouglasta, okrugla, gore sasvim ravna; zatiljak ponešto sveden, gladak. *Dolje:* Široko paraboličan zatiljak. *Po strani:* Duguljasta; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme gore ravno, otraga strmo opada do ravnog, niskog zatioka; *receptaculum* strm, nadrastci kratki i debeli.

I ove su dvije lubanje, protivno od onih u Čitlucima i suglasno s onima sa Mlagja, brahikefalne, pa su za to ovima najsličnije, pače i u tome, što se u njih razmjerno često nahode otvoreni čeoni švovi. Kako i one sa Mlagja, tako i ove iz Potpećina lijepe su podobe, sumjerne, većinom lijepo razvijena čela; istaknuti valja u obiju samo često otvoreni čeoni šav i zaglavke u lambda-kutu.

IV. Lubanje iz Borovskog. Ovo selo, koje pripada općini Sokolovići, leži jugoistočno od Čitluka, dakle već izvan pravog Glasinačkog polja. Onih šest lubanja izvagjeno je iz gomile 2., u kojoj bijaše devet od zapada na istok položenih kostura, s prilozima od ulomaka željeznih noževa, kopljanim željeznim tulcem; nadalje bijaše ondje bôčka i jedna spiralnom žicom omotana pribadača od bronca i najposlije po jedno jantarevo i stakleno zrno.

Lubanja br. 19. Žena, valjda dvadesetih godina. Sasvim oštećen, tanak, ekskvizitno dolihokefalan krov s otvorenim čeonim švom. *Gore:* Veoma duga, usko ovalna; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak izbočen. *Otraga:* Uska, visoka, okruglasta; potiljak jako sveden, gladak. *Po strani:* Dug oval; čelo okomito, nisko, veoma unatrag naklonjeno, tjeme se veoma lagano uspinje, zatiljak vrlo izbočen; sisasti nadrastci maleni.

Lubanja br. 20. Muž, po prilici četrdesetih godina. Oštećen, veoma dolihokefalan krov. *Gore:* Veoma duga i usko ovalna; švovi svi fini i gusto nazubljeni, čelo široko, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Niski, peterokuto zaokruženi potiljak vrlo izbočen, gladak. *Dolje:* Veoma duga i niska; čelo okomito, jako svedeno, tjeme slabo, zatiljak široko sveden. Vilica malena, ogranci veoma nagnuti, zubi ponešto odbrušeni.

Lubanja br. 21. Muž pedesetih godina. Velik, visok dolihokefal bez podine i lica. *Gore:* Dug oval; švovi malo jasni, čelo veoma široko, šljepoočnice svedene, zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Peterokuti potiljak slabo sveden, *tuberosit. ext.* izrazita, ona je pregjašnja iznad ove u horizontalnom pravcu kao stegnuta. *Dolje:* Široka lúka. *Po strani:* Duga, visoka; čelo okomito, jako svedeno, s razgovijetnim *arcus supracil.*, tjeme srednje ruke svedeno, zatiljak ponešto izbočen, *receptaculum* kratak, strm, sisasti nadrastci

veliki. Vilica masivna, zubi veliki, koso odbrušeni. Ostanci gornje čeljušnice s vrlo širokim nepcem, zubi sasvim kosi s nutarnje stane na polje duboko odbrušeni.

Lubanja br. 22. Muž pedesetih godina. Veoma oštećen, velik, tanak, duguljast krov. *Gore:* Duguljast oval; zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutan, dolje širi potiljak sveden, s izrazitom *tuberosit. ext.*, inače gladak. *Dolje:* Usplošten lûk. *Po strani:* Kratka i visoka; čelo okomito, veoma svedeno, s veoma razgovijetnim *arcus supracil.*, tjeme otraga strmo opada, zatiljak slabo izbočen; sisasti nadrastci kratki i debeli. Vilica po svojim ulomcima široka i visoka, sa strmim širokim ograncima, zubi znatno odbrušeni.

Lubanja br. 23. Muž vremešan. Veoma velik, tanak, visok brahikefalan krov. *Gore:* Široko ovalna; švovi gusti i fino nazubljeni, šljepoočnice svedene, zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Široko peterokutan, gore ravan potiljak ponešto sveden, gladak; *tuberosit. ext.* malena. *Dolje:* Usplošten lûk. *Po strani:* Visoka, duguljasta; čelo okomito, strmo, veoma visoko, ponešto svedeno, tjeme otraga strmo opada, zatiljak ponešto sveden, sisasti nadrastci srednje veličine.

Lubanja br. 24. Muž, oko 40 godina. Tanak brahikefalan krov. *Gore:* Vrlo širok oval; šav tjemena i lambde fin, gusto nazubljen; čeonom švu tek se trag raspoznaje; čelo vrlo široko, šljepoočnice vrlo svedene, zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Niska, peterokuta, gore sploštena; potiljak malen, veoma sveden, *tuberosit. ext.* prelazi u *linea musc. super.*, veoma izrazita. *Dolje:* U širok lûk. *Po strani:* Kratka; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme gore ravno, a za tim strmo opada; zatiljak izbočen; sisasti nadrastci maleni. Vilica po svojim ulomcima slaba s malim, kosim ograncima i nešto odbrušenim zubima.

Ovih šest lubanja iz Borovskog idu po svom obliku više u red onih iz Potpećina i Mlagja, nego onih iz Čitluka; pače i onda, kad bi one tako neobično uske lubanje br. 19. i 20., kojima se je širina samo približno mogla izmjeriti, i šire bile, ostaju po cijeloj svojoj strukturi izraziti dolihokefali. Ima dakle megju njima po jednu trećinu doliho-, meso- i brahikefala i otvoren čeoni šav u jedne dugoglave. Sve su prilično velike, većina visoka, čelo lijepo razvijeno, zatiljnjača bez osobitih mišićnih neravnosti.

V. Lubanje iz Vrlazija. To selo pripada općini Sočicama, te leži s druge strane Ivan-polja, južno od ceste, koja iz Podromanije vodi u Rogaticu, dakle izvan Glasinačkog polja.

Sve su gromile sa skeletnim grobovima malene (temeljni premjer 7 *m* do 9·5 *m*, visina 0·5 *m* do 1 *m*), te u gromili 1. bijahu tri kostura s jednim broncanim špiralnim kolutom, jednim broncanim zrnom i s jednom ilovastom zdjelicom sa stalkom.

Lubanja br. 25. Muž tridesetih godina. Velik dolihokefal, jakih kosti bez podine i lica. *Gore:* Dug oval; švovi rijetki, krupno nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutni potiljak jako sveden, gladak, interparietalni mu dio velik. *Dolje:* Crteži zatioka široko parabolični. *Po strani:* Duga i visoka; čelo ponešto naklonjeno, ponešto svedeno s vrlo jasnim *arcus supracil.*; tjeme gore ravno, onda po malo opada prama daleko izbočenom zatioku; sisasti nadrastci

veliki, masivni. Vilica čvrsto gragjena, visoka, ogranci joj široki i visoki, zubi veliki, ponešto odbrušeni.

Lubanja br. 26. Valjda muž (?) tridesetih godina. Posve oštećen dolihokefalan krov. *Gore:* Dug oval; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Okruglast potiljak peterokut, vrlo sveden, gladak, interparietalni mu dio malen. *Po strani:* Duga; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme po malo opada, zatiljak ponešto izbočen. Po ulomcima čeljusnice, što su ležali pri toj lubanji, može se iz zuba razabrati gore naznačeno životno doba.

U gromili 3. bilo je pet skeleta; prilozi: jedna dvostruka špirala od broncane žice, dva velika jantareva zrna, fragmenti željeznog koplja i jedan brus.

Lubanja br. 27. Muž. Velik dolihokefalni krov. *Gore:* Dug oval; švovi rijetki, krupno nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice ponešto svedene, zatiljak izbočen. *Otraga:* Okruglasta, niska; potiljak malen, gotovo peterokut s malim interparietalnim dijelom, vrlo sveden, gladak. *Po strani:* Duga; čelo okomito, glatko, vrlo svedeno, tjeme ravno, zatiljak ponešto izbočen; sisasti nadrastci maleni.

U gromili 4. bijaše sedam skeleta, tri glavom obrnuta na sjever, a kao prilozi jedan kameniti čekić, jedna dvostruka broncana špirala, jedna broncana grčka fibula, jedno broncano dugme, špiralne cjevčice od broncane žice, jedan ilovast pršljen, jantareva zrna i ulomci željeznih kopalja.

Lubanja br. 28. Muž mlagjahan. Velik dolihokefalni krov. *Gore:* Dug oval, uska; švovi gusto, fino nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutni potiljak veoma zaobljen, gladak u rombičkom zaglavku u lambda-kutu, interparietalni dio malen. *Dolje:* Usko parabolični oblik zatioka. *Po strani:* Duga; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme po malo opada, zatiljak daleko izbočen, *receptaculum* veoma dug, uspravljen; sisasti nadrastci debeli. Vilica slaba sa strmim, širokim ograncima.

Lubanja br. 29. Muž dvadesetih godina. Tanak, dolihokefalni krov. *Gore:* Dug oval; švovi fino, gusto nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak izbočen. *Otraga:* Peterokutni potiljak veoma sveden, gladak, s malim interparietalnim dijelom. *Dolje:* Parobolična. *Po strani:* Duguljasta; čelo slabo svedeno, *arcus supracil.* natuknut, tjeme ravno, zatiljak vrlo izbočen, receptaculum dug, sisasti nadrastci krupni.

U gromili 6. bio je samo jedan skeletni grob, s glavom na sjever; u njemu bijaše jedno veliko gravirano broncano dugme i jedna broncana narukvica.

Lubanja br. 30. Muž četrdesetih godina. Velik, tanak brahikefal bez podine i lica. *Gore:* Širok oval; svi švovi nerazgovijetni, čelo vrlo široko, šljepoočnice svedene, zatiljak izbočen. *Otraga:* Okruglasta, široka; potiljak u srednju ruku sveden, gladak, s velikim interparietalnim dijelom. *Po strani:* Duguljasta, visoka; čelo okomito, vrlo svedeno, *arcus supracil.* natuknut, tjeme ravno, zatiljak ponešto izbočen; sisasti nadrastci dugi i uski. Vilica široka, niska, zubi odbrušeni. Po ulomcima ukraj lubanje može se ustanoviti velik izbočen nos. (Fiala sumnja, da je to kasnije sahranjen kostur, što bi se moglo suditi po brahikefalnom obliku glave, koji se od ostalih razlikuje; ali stanje i obličje kosti, koje su posve jednake s onima ostalih skeleta, opire se toj sumnji, pa ja za to sudim, da to nije kostur od kasnije sahranjene lešine.)

U gromili 10. bio je takogjer samo jedan kostur s ulomcima od željeznog koplja i ilovastim zdjelicama, inače mrtvačka paljevina.

Lubanja br. 31. Muž četrdesetih godina. Velika, oštećena, duguljasta lubanja bez podine i lica. *Gore:* Oval; svi švovi vrlo fini i gusto nazubljeni; čelo vrlo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak široko osječen. *Otraga:* Okruglasta; potiljak peterokut, vrlo širok, ponešto sveden s gužvastom *linea musc. sup.* i vrlo velikim interparietalnim dijelom. *Dolje:* Oblik širokog luka; *receptaculum* kratak. *Po strani:* Kratka i visoka; čelo okomito s vrlo razgovjetnim *arcus supracil.*, tjeme gore ravno, onda naglo opada; sisasti nadrastci krupni. Vilica veoma jaka, masivna, ogranci joj veliki, strmi (razmak kutova vilice izmegju sebe 122 *mm*). Zubi u ulomcima gornje čeljusnice nešto odbrušeni.

Izmegju gore opisanih sedam lubanja ima u megjama indeksa od 71 do 80 dva doliho-, četiri meso-, i jedan brahikefal, dakle mnogo više dugačko glavastih (dolihoida, 6) nego brahikefala (1), slično kao u nahogjaja u Borovskom (4 i 2). Svi su sumjernog, dobro razvijenog oblika pri znatnoj veličini i visini i nedostatku izrazitih mišičnih grebena, izuzev lubanju br. 31.

VI. Lubanje iz Rudina, sela, koje leži blizu Vrlazija i Rusanovića, a takogjer pripada općini Sočicama. U grobnici sedmoj bilo je devet kostura, glava obrnuta prama zapadu, a kao prilozi jedan kamenit streličin šiljak, srebrn naušnjak i rbine. Fiala misli, da su te lešine ovdje sahranjene u raznim perijodama. Samo su dvije lubanje nagjene.

Lubanja br. 32. Muž po prilici tridesetih godina. Brahikefal srednje veličine bez podine i lica. *Gore:* Okruglasta; švovi vrlo tanki, gusto nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice svedene, zatiljak širok, ravan. *Otraga:* Visoko okruglasta; potiljak velik, peterokutan, ravan, gladak, njegov interparietalni dio velik. *Dolje:* Široka; zatiljak kao splošten luk, *receptaculum* vrlo kratak. *Po strani:* Vrlo kratka, visoka; čelo okomito, s razgovjetnim *arcus supracil.*, tjeme se gore uzdiže, otraga gotovo strmo opada, zatiljak posve ravan, sisasti nadrastci veliki. Vilica velika, ogranci strmi, široki (razmak kutova 97 *mm*), zubi prilično odbrušeni.

Druga jedna, djeteća lubanja, od ulomaka za nevolju sastavljena, pa se ne može pouzdano odrediti; po obliku je isto tako ekskvizitan brahikefal gotovo kruglјaste podobe.

U ovom mjestu nagjeno je dakle najviše brahikefala od svih do sad pretraženih grobova, i to slično kao u Potpećinama, same kratkoglave, pri čemu dakako valja u vidu držati i neznatni im broj.

VII. Lubanje iz Rusanovića, koje selo leži zapadno od Rogatice u brdovitom kraju, dosta udaljenom od Glasinačkog polja, a pripada općini Sočicama.

Lubanja br. 33. iz jedne gromile, poznate u narodu pod imenom Djevojčin grob, a ipak je to lubanja od starca po prilici šezdesetih godina. Vrlo velik, tanak, visok dolihokefal bez podine, šljepoočnih udubina i lica. *Gore:* Duga, usko eliptična; čelo usko, šljepoočnice vrlo ravne, zatiljak široko osječeno izbočen. *Otraga:* Uska, visoko peterokuta; tjeme strehasto, potiljak vrlo velik, jako sveden, gladak. *Dolje:* Para-

bolična. *Po strani:* Duga i visoka; čelo okomito, glatko, u srednju ruku svedeno; svedeno tjeme se gore uzdiže pa se onda opet spušta; zatiljak visok, vrlo sveden; sisasti nadrastci veliki i debeli. Vilica jaka, ogranci joj strmi, zubi konkavno odbrušeni; razmak njenih kutova (dônja širina lica) 107 *mm*. Kao prilog nagjena je željezna oštrica.

U gromili 35., kojoj je premjer pri temelju nešto veći (12 *m* i 14 *m* pri visini od 0·9 *m*), ležalo je u sredini glavom na sjever obrnutih osam kostura s ovim prilozima: od bronca: jedna narukvica, dva prstena, špiralne cijevi, zrna; — od željeza: oblučasta fibula sa dvije petlje, jedan nož sjekač, jedan kolut, nadalje jantarevo zrno, koštano zrno, brus i ilovaste rbine. U istočnom dijelu mrtvačka paljevina.

Lubanja br. 34. Muž, po prilici tridesetih godina. Posve oštećen, debeo, velik, ekskvizitno brahikefalan krov. *Gore:* Veoma širok oval; svi švovi krupni, na rijetko nazubljeni; čelo usko, šljepoočnice svedene, zatiljak vrlo širok, ravan. *Po strani:* Čelo okomito, nisko, veoma svedeno, *arcus supracil.* tek se po tragu raspoznaje.

Mala gromila 36. (premjer pri temelju 8.5 *m* pri visini od 1 *m*); u sredini bijaše šest kostura, pet ih je imalo glave, okrenute na zapad, jedan na istok. Prilozi: Broncane špiralne cjevčice i jedna broncana narukvica. Na glavici gromile kasnije sahranjene lešine iz srednjeg vijeka.

Lubanja br. 35. Žena, od prilike četrdesetih godina. Dobro očuvan brahikefal srednje veličine, bez lica. *Gore:* Širok oval; svi švovi fino, gusto nazubljeni, čelo široko, od zatioka slabo se šta vidi. *Otraga:* Okruglasta; potiljak jako sveden, *linea muscul. sup.* razgovjetna, interparietalni dio velik. *Dolje:* Oblik zatioka široko paraboličan; *for. occ. magn.* malena, rombična, *condyli* bućasti. *Po strani:* visoka (Indeks visine 764), kratka; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme gore ravno, otraga naglo opada do vrlo slabo izbočenog zatioka; *receptaculum* strm. Sivasti nadrastci vrlo maleni. Zubi u ulomcima gornje čeljusnice nešto jače odbrušeni.

Lubanja br. 36. Muž, oko pedesetih godina. Velik, visok, koštunjav brahikefal bez podine i lica. *Gore:* Veoma široko okrugla; svi švovi sitni no krupno nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice svedene, zatiljak vrlo širok, posve ravan. *Otraga:* Visoka, okruglasta; potiljak ravan, gladak. *Dolje:* Oblik zatioka na splošten lûk. *Po strani:* Kratka i vrlo visoka; čelo okomito, vrlo svedeno, s razgovjetnim *arcus supracil.*, tjeme otraga gotovo strmo opada; sisasti nadrastci kratki. Vilica velika, široka (megju kutovima 117 *mm*), zubi kratki, vrlo odbrušeni; ogranci dugi, uski, naklonjeni.

U nešto većoj gromili 39. (premjer pri temelju 10·5 *m*, visina 0·9 *m*) bile su sahranjene četiri lešine; uz jedan kostur nagjen je ilovast pršljen, uz jedan drugi broncani zaponac, inače samo ilovaste rbine.

Lubanja br. 37. Valjda žena, dvadesetih godina. Dolihokefalan krov. *Gore:* Dug oval; švovi stranom gusto, stranom rijetko nazubljeni, u lambda-sastavku mnoštvo malih zaglavaka, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Okruglasta; potiljak vrlo sveden, gladak, s malenim interparietalnim dijelom. *Po strani:* Duga; čelo okomito, vrlo svedeno, tjeme slabo svedeno, zatiljak izbočen; sisasti nadrastci maleni.

Ovih su pet lubanja dakle pretežno brahikefalne, naime tri (60%) i samo po jedna meso- i dolihokefalna (po 20%); indeksi širine toliko se

razlikuju (od 642 do 940), kao ni u kojem pregjašnjem mjestu, od kojih su gromile u Rusanovićima onima kod Mlagja u pogledu raznoličnih lubanja sasvim slične, dok se bitno razlikuju od Vrlazija, gdje brahikefali (14%) spram dolihokefala (28·5%) i mesokefala (57%) vrlo zaostaju.

I lubanje iz Rusanovića obično nijesu velike, lijepe su podobe i bez mišičnih hrapavština.

Svih 38 lubanja, računajući amo i onu brahikefalnu dječiju glavu iz Rudina, što na skrižaljci mjera nije zabilježena, imaju dobro razvijene forme pri većinom sličnoj veličini i visini, imaju uz rijetke izuzetke okomita, veoma svedena čela, većinom bez obrvnog lûka, koji se samo u rijetkim prigodama raspoznaje, niti imaju onuda, gdje bijahu nasagjene mišice, razvijenih grebena i hrapavština; pače i *tuberositas occipit. externa* rijetko se kad raspoznaje. Još valja da se spomene otvoreni čeoni šav, koji se često vigja (u pet lubanja = 13% i to u dva doliho- i tri brahikefala).

Od anatomičkih abnormalnosti valja samo istaknuti veliku interparietalnu kost na dugoglavi br. 2.

Megju ovima lubanjama ima po svoj prilici 29 muških, šest ženskih i tri, koje se ne mogu odrediti; pri odregjivanju spola (i doba) služila je temeljem stranom oblik lubanje, naročito čela, stranom razvoj pojedinih dijelova kosti (i odbrušenost zubova).

Što se tiče ono malo mjera, mogu se one ovako pregledno razvrstati:

U dolihokefala nalazimo najveću dužinu glave od 176 *mm* do 204 *mm*, najveću širinu od 114 *mm* do 140 *mm;* u mesokefala dužinu od 172 *mm* do 193 *mm* pri širinama od 133 *mm* do 146 *mm*; najposlije u brahikefala dužine od 169 *mm* do 192 *mm* sa širinama izmegju 136 *mm* i 159 *mm;* sve ukupno mijenja se najveća dužina lubanje od 169 *mm* do 204 *mm* i najveća širina od 114 *mm* do 159 *mm*.

Širina čela kreće se izmegju krajnjih megja od 89 *mm* (izuzevši dijete i mladića) i 109 *mm*, i to u dolihokefala od 94 *mm* do 105 *mm*, u mesokefala od 91 *mm* do 108 *mm* i u brahikefala od 89 *mm* do 109 *mm*.

Visina uha mijenja se u dolihokefala izmegju 91 *mm* i 107 *mm*, u mesokefala izmegju 88 *mm* i 124 *mm*, dakle izmegju posve neobičnih *maximum*-a, a u brahikefala izmegju 89 *mm* i 117 *mm*, u svemu od 88 *mm* do 124 *mm*, ali u većini slučajeva dostiže znatan broj, naime izmegju 30 izmjerenih lubanja dvadeset puta 100 *mm* i više.

Horizontalni obim, koji se na žalost samo u 12 lubanja može izmjeriti, dostiže 490 *mm* do 550 *mm*, izmegju ovih samo tri lubanje do 530 *mm* i više.

U 20 lubanja izmjereni sagitalni obim iznosi u dolihokefala 340 *mm* do 373 *mm*, u mesokefala 355 *mm* do 407 *mm*, a u brahikefala 359 *mm* do 403 *mm*, dakle baš u dugoglava najmanje.

Poprečni obim, koji se samo u 16 lubanja može izmjeriti, mijenja se od 294 *mm* (mesokefali) i 340 *mm* (brahikefali).

Indeks širine veoma im je različit:

63—1	73—2	80—3	ne mogu se odrediti —3
64—1	75—5	81—3	
68—1	76—1	82—1	
69—1	77—5	83—1	
71—3	78—2	88—1	
72—2	79—1	94—1	

kako to ovaj prijegled pokazuje, u kome najveći brojevi dolaze na indekse od 75 i 77 (po 5).

Po podobi grupiraju se naše lubanje, gledeći na pojedina nalazišta ovako:

Čitluci	dolihokef.	5	mesokef.	6	brahikef.	— = 11
Mlagj	„	1	„	1	„	3 = 5
Potpećine	„	—	„	—	„	2 = 2
Borovsko	„	2	„	2	„	2 = 6
Vrlazije	„	2	„	4	„	1 = 7
Rudine	„	—	„	—	„	2 = 2
Rusanović	„	1	„	1	„	3 = 5
		11		14		13 = 38

Po tome megju njima u svemu imamo 29% doliho-, 37% meso- i 34% brahikefala, te prema tomu dugoglave podobe lubanja — dolihoidi — (11 + 14 = 25 = 66%) daleko pretežu, a brahikefali čine samo jednu trećinu.

Dakako da to prema pojedinim mjestima izlazi vrlo različito; dok iz Čitluka nemamo nikakvih brahikefala, nema u drugu ruku opet iz Potpećina i Rudina nikakih dolihoida; iz Mlagja i Rusanovića pretežu brahikefali, a iz Vrlazija nasuprot dolihoidi, dakle po mjestima, koja su jedna drugim posve blizu, nahode se obje podobe ili same, ili izmegju sebe u raznim razmjerima izmiješane. Pošto su oba tipa nagjena u istim gromilama pa i s jednakim i sličnim prilozima, ne može se po onome, što je dosele nagjeno, pouzdano suditi, da li jedna ili druga podoba lubanje pripada plemenu, koje je gospodovalo, a druga opet podjarmljenome plemenu, jer i u istim onim gromilama, u kojima su nagjeni ili samo dolihoidi ili samo brahikefali, bijahu u jednim i drugim slični prilozi od broncanog nakita i željeznog oružja.

Toliko barem stoji, da megju ovim prehistoričkim narodom dolihoidi daleko pretežu, ali da je onuda živjelo i brahikefalno pleme, dakako u znatnoj manjini.

Prije svega nameće se sada pitanje, kome narodu pripadaju one kosti? Fiala misli, da se pri tome samo može pomišljati na Ilire, kojim se

Albanezi ili Arnauti smatraju potomcima. Ako su ovi zbilja nekadašnji Iliri, što je u ostalom vrlo vjerojatno, onda bi se moralo u tvrdo reći, da je podoba lubanje u oba ta naroda ako ne posve jednaka, a ono vrlo slična, da se slabo razlikuju.

Na žalost su arnautske lubanje u zbirkama veoma rijetke, u bečkom su dvorskom muzeju tri, od ovih dvije brahikefalne, a Zampa[1]) navodi za četiri kao najniži indeks širine 86, dakle vrlo izrazite brahikefale; amo još pridolazi jedna lubanja s indeksom 915, koju Virhow spominje. To je od osam lubanja sedam brahikefalnih (87%), a to se posve podudara s mojim iskustvom iz Carigrada, gdje sam Arbanase, kojih ondje ima množina, mahom poznao kao brahokefale.

Ali u prehistoričkog naroda na Glasincu vidimo baš sasvim protivno, naime pretežnu većinu (66%) nebrahikefalnih, te će po tome glasinačke lubanje jedva potjecati od Arnauta, odnosno od Ilira.

Da li one ne će potjecati kakom trgovačkom plemenu, koje je amo došlo sa Apeninskog poluostrva, ili i od Grka, koji su svuda imali svoje naseobine, i koji su svakako lakše amo mogli doći putem Jadranskog mora, nego gorovitim, tegobnim, nepouzdanim kopnenim putem?

Na žalost veoma oštećeno stanje lubanja ne dopušta, da se isporede s lubanjama Rimljana, Etrušćana i Grka, u kojih mahom kao i u glasinačkog plemena pretežu dugoglave.

Pitanje o drevnom narodu Glasinačkog polja moći će se riješiti na osnovu boljeg i obilatijeg materijala i smjelijeg istraživanja.

Ja ću u ostalom ovdje iz Nikoluccijevih isto tako temeljitih kao opširnih i zanimljivih publikacija navesti prosječne glavne mjere lubanja od drevnih Rimljana i Grka: 63 rimske lubanje (44 ♂ i 19 ♀ u „Antropologia del Lazio". Napoli 1873.): Obim 519 *mm*, dužina 180 *mm*, širina 141 *mm*, visina 133 *mm*, indeks širine 785, indeks visine 739; izmegju istijeh: 12 doliho-, (19%), 32 mesokefala (50·8%), ukupno 70% dolihoida i 19 brahikefala (30%), te se oba ova razmjerna broja od razmjera na Glasincu vrlo slabo razlikuju. 26 grčkih lubanja (21 ♂ i 5 ♀ u „Sull'antropologia della Grecia". Napoli 1867.): Obim 523 *mm*, dužina 182 *mm*, širina 138 *mm*, visina 135 *mm*, indeks širine 757, indeks visine 741; megju njima 9 doliho-, (34·6%), 15 mesokefala (57·7%), dakle 92% dolihoida i samo 2 brahikefala (7·7%).

Kako se sad odnosi današnji narod prama prehistoričkom? Kako u svoj Bosni i Hercegovini, tako i u rogatičkom kotaru pripada narod jedino južnim Slovjenima, koji se u ovom kraju po vjeri luče na muslomane i istočno-pravoslavne, a zastupani su jedni i drugi gotovo pojednako,

[1]) Isporedna antropološka etnografija Apulije u „Zeitschrift für Ethnologie", XVIII., sv. B. Berlin.

naročito su se pak na Glasincu u drugoj polovici prošlog vijeka nastanili iseljenici iz Crne Gore.

Na osnovu ispitivanja naroda u obje pokrajine, koje sam pokrenuo, a još nije dovršeno, izniječu ovdje okružje sarajevsko, kome i rogatički kotar pripada, da tako mogu navesti viši broj, pa da na tom temelju isporedim današnje žitelje s njihovim pregjima u prehistoričko doba.

Indeks 74— 1	Indeks 82—22	Indeks 89—13
76— 4	83—34	90— 8
77— 2	84—35	91— 5
78— 5	85—31	92— 7
79—11	86—40	94— 1
80—12	87—20	95— 2
81—17	88—11	281

U ovom prijegledu, koji obuhvata 281 muževa (vojnika) u doba od 20—23 godine, samo su 23 s indeksom širine od 799 pa niže (8·1%), 29 (10·3%) s takvim od 800 do 819, svi su ostali 229 (81·4%) s indeksima od 820 na više. Valja primijetiti, da se ovdje prikazuju indices živih glava, koji se nikako ne podudaraju s indeksima maceriranih lubanja, kako sam to utvrdio na temelju neposrednog ispitivanja dobro ugojenih lešina i njihovih maceriranih lubanja[1]); naročito za Slovjene Austro-Ugarske našao sam, da se indeks glave mora smanjiti za 2%, da se izjednači s indeksom lubanje. Za to u našem slučaju moramo žive indekse od 80 i 81 pribrojiti nebrahikefalnim, dolihoidima, dok brahikefalija počinje indeksom od 82.

Prema tome u današnjem narodu brahikefali (81%) u toliko prevlagjuju, da dolihoidi (18%) padaju na manje od jedne petine, dakle gotovo sasvim protivno od prehistoričkog.

Pa i ako na oko uzmemo rogatički kotar sa 36 izmjerenih muškaraca, od kojih 3 imaju indexe od 79 niže, 7 od 80 i 81, svih ostalih 26 one od 82 na više, to dobivamo 10 dolihoida (27·8%) i isto tako pretežno brahikefale (72·2%).

Iz svega toga mora se zaključiti, da je prehistorički narod Glasinačkog polja po obliku svojih lubanja bio posve drugi, dugoglavi, nego današnji kratkoglavi.

---

[1]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien". Sv. XIX., str. (198)., 1889.; dužina i širina glave i lubanje.

Prijegled mjera u lubanja sa Glasinca.

Mjesto	Redni broj	Gromila	Spol	Životno doba	Dužina	Širina	Širina čela	Visina	Visina uha	Dužina temelja u lubanje	obim: Horizontalni	obim: Sagitalni	obim: Poprečni	Širina indeksa	Primjedba
Čitluci	1.	I	m.	50 g.	184	140	96	—	96	—	—	362	—	760	
	2.	II	m.	40 g.	193	133	—	—	—	—	—	373	—	689	Os interpariet.
	3.	II	m.	?	185	135	105	—	100	—	—	376	—	729	Otvoren čeoni šav
	4.	II	?	dijete	178	131	89	131	100	87	500	372	302	735	
	5.	II	?	?	176	130	94	—	91	—	490	340	284	738	
	6.	II	ž.	20 g.	176	133	91	127	92	92	495	355	294	755	
	7.	II	m.	50 g.	172	133	94	—	101	—	495	361	300	773	
	8.	II	m.	50 g.	182	141	97	—	98	—	520	365	300	774	
	9.	III	ž.	20 g.	178	127	95	—	—	—	—	—	—	713	
	10.	III	ž.	?	188	142	—	—	—	—	—	370	—	755	
	11.	III	m.	?	175	138	—	—	88	—	—	—	—	788	
Mlagj	12.	IV	m.	50 g.	185	134	95	—	93	—	—	—	—	724	
	13.	IV	m.	?	178	141	—	—	90	—	—	—	—	792	
	14.	IV	m.	?	172	140	—	—	89	—	—	354	—	813	Otvoren čeoni šav
	15.	IV	m.	?	171	143	—	—	98	—	—	371	—	836	dto.
	16.	IV	m.	?	169	—	103	—	—	—	—	359	—	?	Brahikefal
Potpećine	17.	VIII	m.	mladić	169	136	88	—	101	—	—	348	295	804	
	18.	VIII	m	?	179	145	103	—	98	—	518	357	310	810	Otvoren čeoni šav
Borovsko	19.	II	ž.	20 g.	179	114?	—	—	—	—	—	—	—	636	Otvoren čeoni šav
	20.	II	m.	40 g.	185	128?	96	—	—	—	—	366	—	691	
	21.	II	m.	50 g.	193	146	108	—	110	—	550	407	323	756	
	22.	II	m.	50 g.	188	146	—	—	106	—	—	—	—	776	
	23.	II	m.	?	191	156	102	—	110	—	550	403	340	816	
	24.	II	m.	40 g.	177	146	—	—	100	—	—	349	—	824	
Vrlazije	25.	I	m.	30 g.	196	140	100	—	102	—	530	—	308	714	
	26.	I	m.	30 g.	178	138	—	—	114	—	—	—	—	775	
	27.	III	m.	?	187	141	98	—	106	—	—	—	—	754	
	28.	IV	m.	mladić	187	134	—	—	107	—	—	—	—	716	
	29.	IV	m.	20 g.	184	139	—	—	107	—	—	—	308	755	
	30.	VI	m.	40 g.	180	145	96	—	105	—	516	—	310	805	
	31.	X	m.	40 g.	192	151	107	—	124	—	—	—	325	786	
Rudine	32.	VII	m	30 g.	170	150	95	—	117	—	515	362	328	882	
Rusanović	33.	Djevojčin grob	m.	60 g.	204	131	—	—	106	—	—	—	310	642	
	34.	XXXV	m.	30 g.	—	148	89	—	—	—	—	—	—	?	Brahikefal
	35.	XXXVI	ž	40 g.	174	140	100	133	113	99	510	370	310	804	
	36.	XXXVI	m.	50 g.	169	159	109	—	117	—	—	—	—	940	
	37.	XXXIX	ž.	20 g.	176	137	—	—	108	—	—	—	—	778	

Римски орао с отока Корчуле у Далмацији.

Приопћио

Вид Вулетић-Вукасовић.

Орао је од бронза. Тежи 388 *g*, а односна му је тежина 344 *g*. Састојина је у овоме омјеру 388 : 44 = 8·818, бива мало је ту коситера, а све је готово бакар. Орлу је висина с тјемена главе заједно с поданком (подлогом) 8 *cm*, а ширина му је с крилима у плећима 3·1 *cm*. Дуљина је од прсију до краја репа 5·2 *cm*. Овај знаменити предмет ископаше тежаци у баштини Моркану, између Смоквице и Блата (к мору) на отоку Корчули.

У колико ми је познато, ово је први предмет ове врсте, те се нашао на овијем странама, а сада је својина госп. Изака Толентина, ц. кр. судбеног пристава у Корчули[1]).

Морамо се питати, како је ова старина доспјела у Моркан, гдје није трага каквој римској насеобини. По поданку види се, да је орао свакако био тврдо саливен уз какав други предмет. Био је, по свој прилици, уз кип каквог римскога цезара или на кипу Јупитрову; на орао легионарни никако се не може помишљати. Свакако нам овај орао засвједочава, да је римска власт сизала преко *Corcyre Nigre.*

Рекао бих, да је Корчула, уз оток Хвар, потпала под римско господство за Деметрија Фаријскога; за цезара Августа покушала је да се отресе римскога јарма, али како прича Апијан Александријски, Август је предобије, те овако жестоко казни: „*Μελιτηοὺς καὶ Κορκυρενούς, οἳ νήσους ᾤκουν, ἀνέστησεν ἄρβην, ὅτι ἐλήστευον τὴν θάλασσαν καὶ τοὺς μὲν ἡβῶντας αὐτῶν ἔκτεινε, τοὺς δ' ἄλλους ἀπέδοτο*“ (Илир. 16.).

Прије него што је Корчула пала под римски уплив, већ је ондје постојала грчка насеобина; Сцимнус, Страбо и Плиниус пишу, да су житељи те насеобине дошли из Книдоса у Малој Азији.

Од Августа до Хераклија (до год. 642. п. Хр.), докле је ступила у неретвански савез, бијаше Корчула под римском влашћу[2]).

Орао је прилично правилно израђен и спада у класично доба, те никако не прелази преко другога стољећа послије Христа.

---

[1]) У Смоквици нађени су ови натписи: C. I. L. III 3069, 3070=10.084, а у Блату: C. I. L. III 3066=10.083, 3068=10.084.

[2]) „Compendio Storico dell'isola di Curzola“ per Nicolò Ostoich — Zara tip. di G. Woditzka 1878., стр. 6—7.

Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894.

Priopćio

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Prekopavanju na Debelom Brdu godine 1894. bila je u prvom redu ta svrha, da se posvema otkopa rimski zid na visoravni, onda da se nastavi ispitivanje prehistoričkih slojeva, koji su preostali na sjevernom obronku brda. Novijeh zidina nije se našlo. Kako lanjske godine[1]) tako je i sada većina rukotvorina iz rimskog doba i iz vremena seobe naroda nagjena u opsegu zidina na zaravanku, dok su prehistorički objekti nagjeni u slojevima na sjevernom obronku. Potonji pripadaju većinom halštatskoj i la-tenskoj perijodi; rukotvora iz broncanog doba nagjeno je samo nekolicina, ali su oni dovoljni, da našoj naseobini spram istarskih kastelijera dadu osobit lokalni kolorit. U raspravi, što ovdje slijedi, samo je ono raspravljeno i prikazano, što je u bitnosti novo. Pri ukrašenim rbinama od sugja prikazane su i pojedine neznatne varijacije s tom namjerom, da se pruži što potpuniji prijegled o ornamentici ilovastog sugja bosanskih kastelijera.

Ilovaste rukotvorine.

O materijalu prehistoričkih ilovastih rbina sa Debelog Brda već sam se jednoć izjavio[2]); preostaje mi samo još popunjavanje ornamentike i forme. U manjih i finijih posuda preteže jednostavno usavaćeni, od pravih crta, tačaka i poredanih crtica kombinovani ornamenat. Tako se vrlo često ističu kao motivi dekoracije: vučji zub, — *tab. I., sl. 13.*, $^1/_2$ nar. vel.; krivi gajtanasti ornamenat, — *tab. I., sl. 6.* i *8.*, $^1/_2$ nar. vel.; motiv riblje kosti, — *tab. I., sl. 4.*, $^1/_2$ nar. vel.; nizovi trokuta, šrafiranih u površinu, — *tab. I., sl. 1., 6., 9.* i *16.*, $^1/_2$ nar. vel.; grupe paralela, koje su kadšto i konvergentno smještene jedna spram druge, — *tab. I., sl. 2., 3., 7., 11., 12., 14., 15.* i *17.*, $^1/_2$ nar. vel. — Nego se ovdje ornamenat od pravih crta,

[1]) i [2]) „Glasnik" 1894., I. sv.: „Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva".

rjegje doduše, nahodi u drugoj tehnici. Šare su duboko i široko savaćene gotovo kao da su izdubljene dubilom, te po njima posude izlaze kao prešana roba. Na *tab. II.* prikazani su te ruke tipi u *sl. 4., 5., 7., 8., 12., 13., 14., 17., 18.* i *19.*, $^1/_2$ nar. vel.

Treću vrstu tehnike zastupa reljefni ornamenat. U svom primitivnom načinu kao pràva priječka od piknjica, — *tab. III., sl. 14.*, $^1/_2$ nar. vel.; priječka od piknjica na obluk, — *tab. III., sl. 4.* i *5.*, $^1/_2$ nar. vel.; priječka na oblik brnjice, — *tab. III., sl. 6.*, $^1/_2$ nar. vel. — i rešetka od priječki, — *tab. III., sl. 8.* i *12.*, $^1/_2$ nar. vel., — nahodi se većinom na debelim prostim posudama za potrebu.

Reljefni ornamenat i dekorativni motivi od pràvih crta zajedno kombinirani, krase često finije posude, koje su valjda služile za sakralne svrhe; — *tab. II., sl. 2., 3., 6., 10., 11., 14.* i *tab. III., sl. 7., 9.* i *13.*, $^1/_2$ nar. vel. — Ornamenti od krivih crta veoma ce rijetko nahode; ja sam ih mogao konstatovati samo na tri fragmenta, — *tab. III., sl. 1.* i *tab. IV., sl. 3.* i *10.*, $^1/_2$ nar. vel. — Što se tiče ručice, može se na nagjenim rbinama posmatrati cijela njezina geneza; naprosto probušen bok, — *tab. IV., sl. 9.* i *13.*, $^1/_2$ nar. vel.; bradavičasti nastavci, — *tab. III., sl. 3.* i *tab. IV., sl. 12.*, $^1/_2$ nar. vel.; priječke, — *tab. IV., sl. 11.* i *14.*, $^1/_2$ nar. vel.; u bokove utisnute i izvučene cjevaste ručice, — *tab. IV., sl. 8.* i *10.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručice na obluk, — *tab. III., sl. 1., 10., 11.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručica na oblik drška, — *tab. III., sl. 2.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručica upoprijeko pregragjena, — *tab. IV., sl. 6.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručica s nastavkom za upiranje palca, — *tab. IV., sl. 5.* i *7.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručice s krilastim nastavcima, — *tab. IV., sl. 1., 2., 3., 4.*, $^1/_2$ nar. vel.

Čitavih posuda iz prehistoričkog doba iskopano je 29, megju njima bijaše pet žličastih zdjelica s ručicama, osam zdjelica, tri zdjelice s ručicama, osam loncima sličnih posuda, jedna posuda nalik na žàru, dva vrča sa po dvije ručice. Od novih oblika prikazani su na *tab. V.* u $^1/_2$ nar. vel. ovi:

Slika 1. Žlici ili crpalu slična zdjelica, dônji kraj ručice gotovo pri dnu pričvršćen; dužina 60 *mm*, širina 40 *mm*, a visina 18 *mm*.

Slika 2. Lončić sa dvije ručice, 52 *mm* visok, s neobično prikraćenim grlom i konkavnim dnom; premjer pri zjalu 33 *mm*, premjer u najširem dijelu trbušine 64 *mm*.

Slika 3. Žlici ili crpalu slična posuda s ručicom, pričvršćenom uz bok, dužina 82 *mm*, širina 48 *mm*, visina 24 *mm*.

Slika 4. Zdjelica s jednom ručicom, ilovača crveno pečena; visina 52 *mm*, premjer zjala 60 *mm*, premjer dna 35 *mm*. U oči udara suženi gornji dio posude, koji se uzdiže iznad oštre medijalne linije.

Slika 5. Vrč sa dvije ručice s konkavnim dnom, 63 *mm* visok, premjer pri zjalu 40 *mm*, u najširem dijelu trbušine 72 *mm*.

Slika 6. Lončić sa dvije, ušicama slične ručice po strani, 75 *mm* visok, pri zjalu 50 *mm*, u najširem dijelu trbušine 85 *mm* širok; premjer dna iznosi 38 *mm*.

Slika 7. Zdjelica sa četiri bradavičasta nastavka na kolobaru, koji trbušinu dijeli od grlića; visina 64 *mm*, premjer pri zjalu 89 *mm*, premjer dna 42 *mm*.

Slika 8. Vrč s ručicama, na trbuhu iznad medijalne linije našaran zaparanim kosim linijama. Dno konkavno. Visina 92 *mm*, premjer zjala 72 *mm*, premjer trbušine u najširem dijelu 92 *mm*.

Slika 9. Zdjela od fino složene ilovače, s ravnim dnom i ugnutim okrajkom. Visina je 81 *mm*, premjer zjala 158 *mm*, a dna 61 *mm*.

Posuda je vrlo elegantno izragjena, brižno pečena, te govo. tovo sjeća na gradnju na točilo. Po naprednoj tehnici smatram je la-tenskom radnjom.

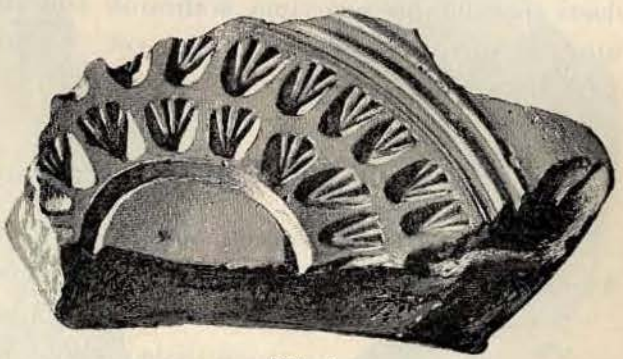

Slika 1.

Od posuda rimske provincijalne tehnike nagjena je množina rbina s valovitim ornamentom, prijesan vrč s ručicom i fragmenat jednog tanjura ili jednog pladnja s neobičnim, duboko usavaćenim ornamentom, sličnim vraninoj nozi, *slika 1.*, $^1/_1$ nar. vel. Komad italskog je importa u *slici 2.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani fragmenat. To je ulomak rgjasto i žućkasto oličene vaze. Boja se danas još tako sja, kao da je prevučena firnisom.

Slika 2.

Megju inim prehistoričkim ilovastim rukotvorinama dominiraju tkalački pršljeni; iskopano je nenašaranih, koničkih, bikoničkih, kolutastih kruglastih i plojkastih preko 200 komada. Od iskopanih pršljena samo su tri

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

našarana: jedan plojkasti komad paočasto našaran, *slika 3.*, $^2/_3$ nar. vel., isto takav s dekoracijom od ravnih crta na periferiji, *slika 4.*, $^2/_3$ nar. vel.,

i jedan krugljasti s utisnutim jamicama, *slika 5.*, $^2/_3$ nar. vel. Rijetko su kad nagjene omanje ilovaste bobice; u *slici 6.* ima jedna s narovašenim obodom; u *slici 7.* naslikana je jedna u obliku kotačića, $^2/_3$ nar. veličine.

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

Jedan mosur, *slika 8.*, $^2/_3$ nar. vel., i jedan piramidasti, paralelnim nizovima šrafiranih trokuta našaran uteg za mreže, *slika 9.*, $^1/_2$ nar. vel., to su za našu naseobinu novi oblici.

Kameniti rukotvori.

Od neulaštenih sprava nagjeno je 10 noževa od jašme, rožnjaka i kremena, 4 strugalice i 3 strelična šiljka od jednakog materijala, 2 strugalice od opsidijana, šest ivera od tog materijala, mnogi nukleji, odlomci i pilotina od prije spomenutih materijala. Od ulaštenih sprava valja spomenuti malu bradvu od vapnenog škriljevca, polovicu jedne probušene kamenite kruglje od vapnenca, *slika 10*, $^2/_3$ nar. vel., i jedan trobrido izbrušeni nož strugač od vapnenog škriljevca, *slika 11.*, $^2/_3$ nar. vel. U nakit valja ubrojiti jednu probušenu mramornu plojku, *slika 12.*, $^2/_3$ nar. vel., i jednu škriljastu probušenu plojku, na kojoj ima usavaćenih crtica, *slika 13.*, $^2/_3$ nar. vel.

Slika 10.

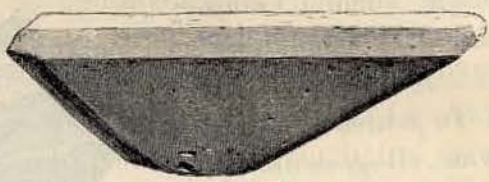

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

Slika 14.

Brusa nagjena su 4, dva probušena. Uz put ću ovdje još spomenuti i dva kalufa za talenje, koji su nagjeni pri ovogodišnjem prekopavanju.

Jedan je kaluf za bočku, drugi, *slika 14.*, $^1/_1$ nar. vel., od pješčenjaka kaluf je za kopljani šiljak s raširenim tulcem.

Koštani rukotvori.

Šila od metakarpalnih kosti preživača ili od cjevanica malih grabljivaca vrlo se često nagju na Debelom Brdu; tip je prikazan na *tabli VI., slika 11.*, $^1/_1$ nar. vel.; u veličini se veoma razlikuju. Isto su tako česti fragmenti jelenovih rogova u svim mogućim formama i štadijama izrade. Znamenito je to, da prerezi i tragovi zareza svuda odaju

Slika 15.

Slika 16.

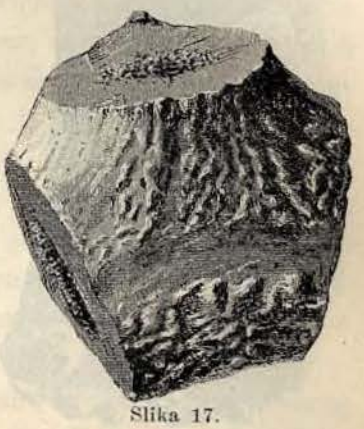

Slika 17.

Slika 18.

kov, bronc ili gvožgje, koje se je upotrebljavalo, a nikada kamen. Po nekim podebljim komadima rogova i ružica mogao sam sasvim lijepo konstatovati upotrebljavanje kovne pile.

Moglo se je nadalje razabrati, kako se pri dubljenju ovećih komada upotrebljavala vatra.

Jelenje rogove u prvom štadiju izrade pokazuju nam *slike 16.* i *18.*, $^2/_3$ nar. vel.; onaj jedan, *slika 16.*, oštro je prorezan ponešto iznad ružice; s naličja je izdubljen, a na konveksnoj površini pokazuje duguljaste i poprečne proreze; drugi, *slika 18.*, na jednom je kraju dljetasto zaoštren. Jedan parožak po dužini prepolovljen i uglagjen, na kome se vide tri zglavkaste jamice, *slika 15.*, $^2/_3$ nar. vel., čini se, da je imao biti nožev držak. Zanimljiv je komad, prikazan u *slici 17.*, $^2/_3$ nar. vel. To je sredina jednog jelenjeg roga s odrezanim izdankom; na široj prereznoj plohi vide se tragovi, gdje se je otpočelo dubsti je. Ja

mislim, da je taj objekat imao za to služiti, da se njime sastavi mala kamenita bradva; u širu odreznu plohu, koja je već ponešto izdubljena, imao se je zataknuti uži kraj bradve, a u užu držak.

Najljepši je komad izmegju nagjenih stvari onaj objekat, što je prikazan na *tab. VI., sl. 1a.* i *1b.*, $^1/_1$ nar. vel. To je agrafa za pojas, izdjelana iz ružice jednog jelenovog roga. Zanimljivo je, kako je gravirana. Načinjeni su mali kolobari sa centriranim središtem; nekoji su kolobari spojeni tangencijalnim linijama. Sličan se dekorativni motiv vidi na držku noža, prikazanom na *tab. VI., sl. 2.*, $^1/_1$ nar. vel., i na fragmentima, *slika 7.* i *12.*, $^1/_1$ nar. vel. Rezbarije od vrhova govegjeg roga rijetke su; ja sam našao samo jedan jedincati, na vrhu oštro prorezan, iznutra pomno očišćen komad, *slika 19.*, $^2/_3$ nar. vel. Nasuprot se često nagju vrhovi kozjih rogova, upotrebljeni za različitu rezbariju; takav je jedan komad prikazan na *tab. VI., sl. 3.*, $^1/_1$ nar. vel. Jedan pršljen, — *tab. VI., sl. 4.*, $^1/_1$ nar. vel., — jedan klip, *slika 5.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan valjak u sredini duboko narovašen, *slika 6.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije bočke, *slike 8.* i *9.*, $^1/_1$ nar. vel., i jedan glatko ulašten komad kosti, *slika 10.*, $^1/_1$ nar. vel., načinjeni su od cjevanica i drugih kosti.

Slika 19.

Već iz rimskog doba potječu na *tab. VI., sl. 14.* i *15.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani fragmenti dvostranih češljeva; nagjeni su u opsegu rimskih zidina. Na *tab. VI., sl. 13.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani jednostrani češalj reprezentira tip iz doba seobe naroda. Karakterističan je na tome komadu zglavcima s njime sastavljeni pridodatak, koji mu služi za ojačanje. Slični su češljevi poznati iz franačkih i alemanskih poredanih grobova[1]), iz grobova sa žàrama iz doba seobe naroda u Brandenburgu[2]), Škotskoj[3]) i drugim zemljama.

Broncani i željezni rukotvori.

Jedan broncani kelt ugarskog oblika i jedan broncani fragmenat srpa uz dva fragmenta keltova, reprezentiraju najstarije nahogjaje, koji valjda potječu iz ranijeg broncanog doba. Ostali objekti gotovo podjednako

---

[1]) Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit", I. knj., IX. sv., tab. 6., sl. 1. i 2. 1864.

[2]) Voss i Stemming: „Vorgeschichtliche Alterthümer a. d. Mark Brandenburg", Berlin 1890., Dio VI. tab. 8., 6 *b*.

[3]) „Catalogue of the National Museum of Antiquities of Scotland", Edinburgh 1892., str. 232.

pripadaju halštatskoj, la-tenskoj i rimskoj kulturi. Na *tab. VII., sl. 1.* i *2.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazane dvogube bočke od bronca, kao i broncani privjesak, *slika 5.*, na istoj tabli, $^1/_1$ nar. vel., nagjeni su u gotovo posve jednakim eksemplarima u glasinačkim gromilama halštatskog doba[1]).

To isto vrijedi za broncanu oblučastu fibulu s jednom petljom i četverouglastom nožnom plojkom, — *tab. VII., sl. 6.*, $^1/_1$ nar. vel.; tehnika je toga eksemplara spomena vrijedna, jer je izragjen od jednog traka broncanog tenećeta, a ne ljeven.

Novi su oblici za bosansko nahodno područje: toka od ljevenog bronca, nataknuta na perastom traku broncanog tenećeta, — *tab. VII., sl. 4.*, $^1/_1$ nar. vel., — kao i broncano teneće (okovica), dekorirano šestarom usavaćenim špiralama, — *tab. VII., sl. 10.*, $^1/_1$ nar. vel. — Od la-tenskih fibula nagjene su tri male fibule srednjeg la-tenskog doba od broncane žice, i jedna fibula iz kasnijeg la-tenskog doba s isprutanom stremenkom, — *tab. VII., sl. 8.*, $^1/_1$ nar. vel.

I ulomaka, za tim nedovršenih broncanih la-tenskih fibula u radnji, — *tab. VII., sl. 7.*, $^1/_1$ nar. vel., — prikupljeno je više eksemplara. Od tipičnih rimskih fibula valja pribilježiti jednu broncanu fibulu sa šarnijerima, s rasporenom stremenkom, — *tab. VII., sl. 9.*, $^1/_1$ nar. vel.; — dvije željezne fibule sa šarnijerima, nožicu sa stremenkom sastavlja poprečni mostić, — *tab. VII., sl. 11.*, $^1/_1$ nar. vel.; — isto takva broncana fibula s nasavaćenom stremenkom, — *tab. VII., sl. 12.*, $^1/_1$ nar. vel.; — isto takva od srebra, — *tab. VII., sl. 13.*; — i ulomak jedne željezne fibule, na stremenki inkrustirane broncom, — *tab. VII., sl. 15.*, $^1/_1$ nar. vel. — Sumnjive je provenijencije i značenja željezni fragmenat, — *tab. VII., sl. 14.*, $^1/_1$ nar. vel. — Fragmenti broncane počelice, broncanih dugmeta, broncanih šivaćih igala, broncanih špiralnih prstenova, zgužvano broncano teneće, broncane žice različite debljine, broncano ljeveno grumenje, — čine inventar, koji se za cijelo pojednako može pribrojiti halštatskom i la-tenskom vremenu. Fragmenat željezne bočke, — *tab. VII., sl. 3.*, — $^1/_1$ nar. vel., pripada po mome sudu prije halštatskom neko la-tenskom vremenu.

Od tipičnih rimskih rukotvorina, koje su nagjene u opsegu zidina, napominjem još ove: tri broncane brnjice za pojas, 27 raznolikih željeznih noževih oštrica i njihovi fragmenti, jedna željezna motika, dvije željezne brnjice, jedno željezno plosnato dlijeto, pet željeznih kolutova, dva željezna pràva dlijeta, jedno željezno žljebasto dlijeto, jedan željezni žličasti svrdao, jedan željezni streličin šiljak i mnoštvo ulomaka od različitih željeznih sprava.

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", Beč 1893., I. knj., str. 96., sl. 137. i 139.

Različito.

Novaca, i to rimskih, nagjeno je već lanjske godine na zaravanku Debelog brda. Ovogodišnje prekopavanje iznijelo je jedan srebrni novac grada Dyrrhachia s pečatom novčara „Philotas“, *slika 20.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan broncani novac Konstantina Velikog i veoma čisto održani srebrni novac Konstantina II., *slika 21.*, $^1/_1$ nar. vel.[1]). Zanimljivi su još, ali ne

Slika 20.

Slika 21.

posve razjašnjeni objekti dvije male kovne plojke (bronc), koje su na jednoj strani sasvim glatke, na drugoj pak imaju duboko usavaćen monogram. Jedan komad, *slika 22.*, $^1/_1$ nar. vel., težak je 0·795 *g*, — drugi, *slika 23.*, $^1/_1$ nar. vel., 1·49 *g*. Razmjer težine po tome je u oba ova komada od prilike 1:2. Onaj komad, koji je 0·795 *g* težak, prevučen je jakom zelenom patinom, drugi je kao zadahnut crnom mjedenkom. Ja mislim, da su oba objekta komadi jednog rimskog utega iz kasnijeg rimskog doba. U tome nazoru još me to utvrgjuje, što su blizu nahodišta obiju plojki god. 1893. nagjeni sastojci dviju broncanih vaga[2]). (Valjda bizantinske provenijencije.) Više težina jednoga komada za 0·05 *g* spram polovice drugog, koja se eventualno može smatrati normalnim utegom, sasvim se lijepo može protumačiti jačom oksidacijom.

Slika 22.

Slika 23.

Taj izvještaj o nahogjajima valja još popuniti time, da se spomene jantareva bobica s rezbarijom, jedna velika zelena staklena gmiza, isto takva u vidu kaplje, razni fragmenti rimskog staklenog sugja, i jedan komad kristaliničkog sumpora, sve iskopano na zaravanku.

---

[1]) Cohen, VI. knj., tab. VI., sl. 20., sličan, ali mjesto R. stoji pod Viktorijom CONS.

[2]) „Glasnik“ 1894., I. sv.: Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva.

Tabla I.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

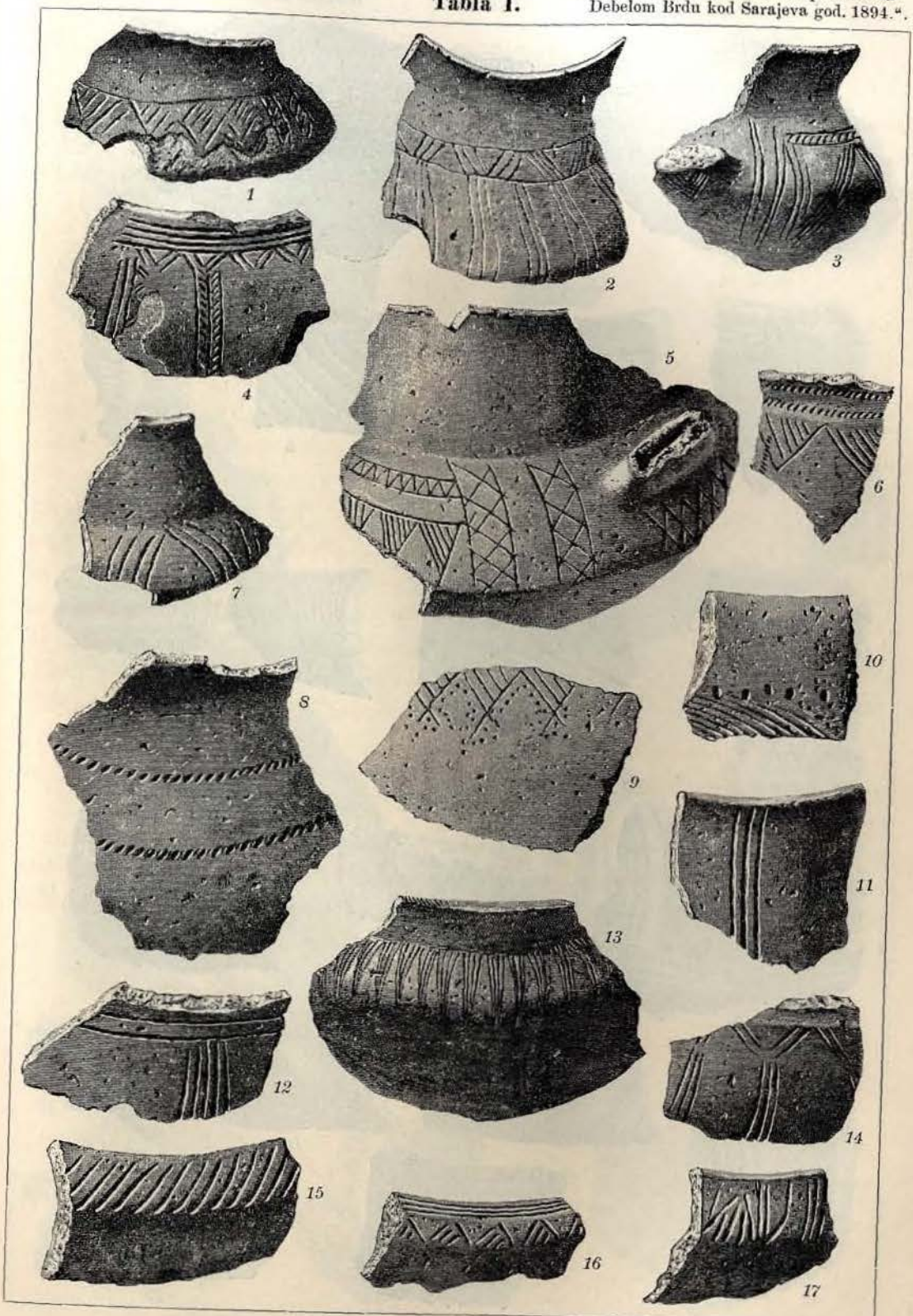

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 1.

Tabla II.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god 1894.“.

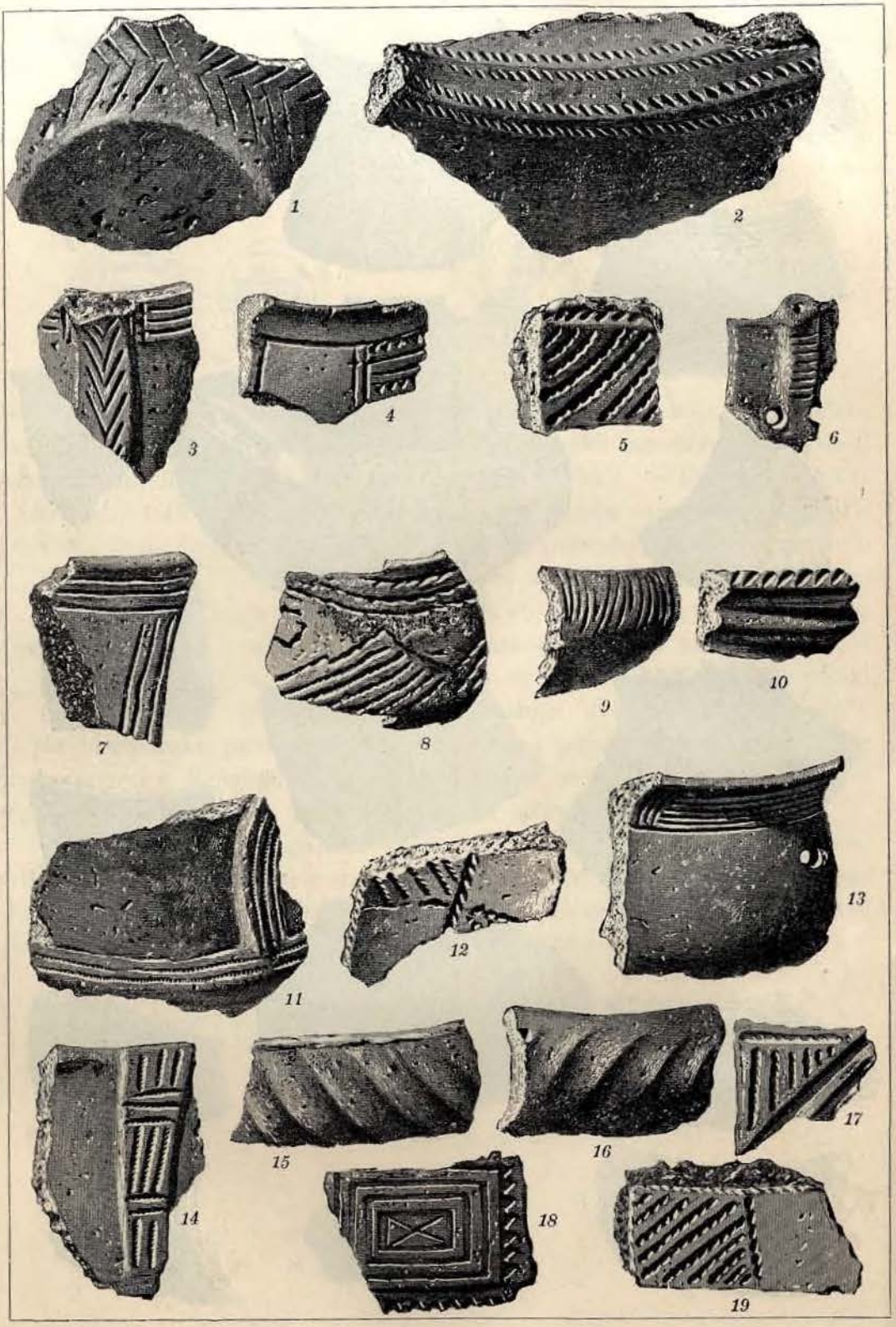

Tabla III.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

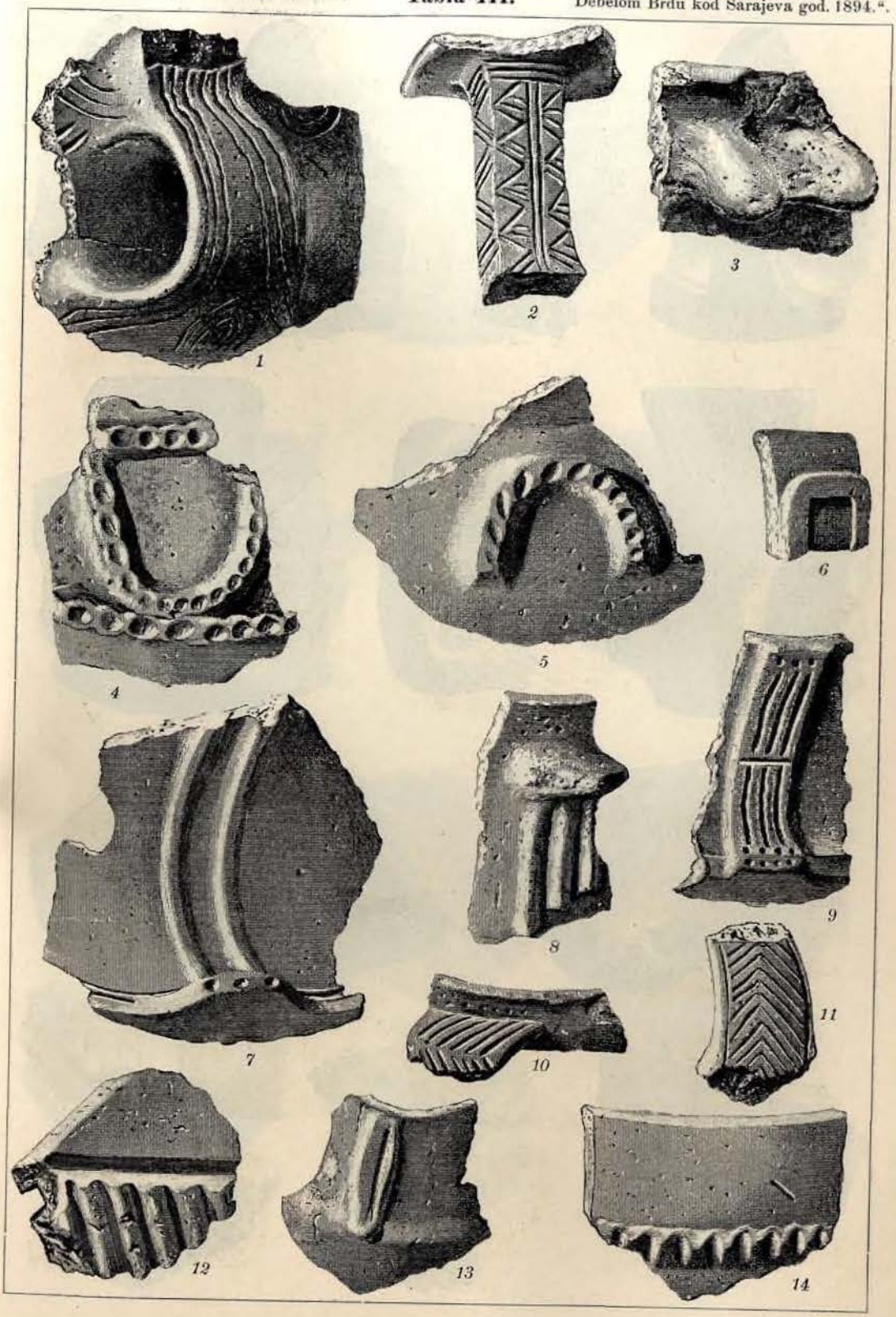

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 1.

Tabla IV. Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajevu god. 1894.“.

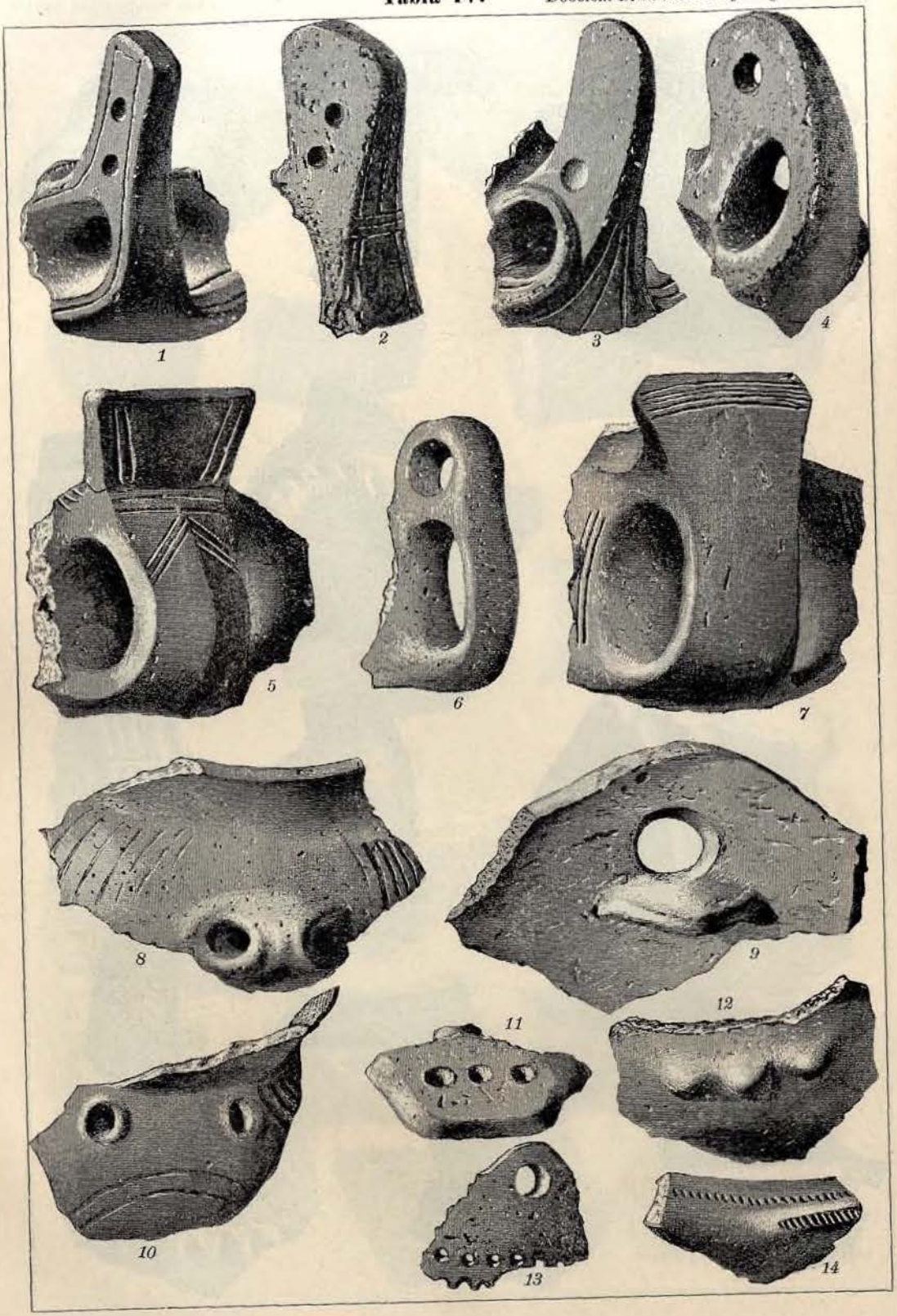

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 1.

Tabla V.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

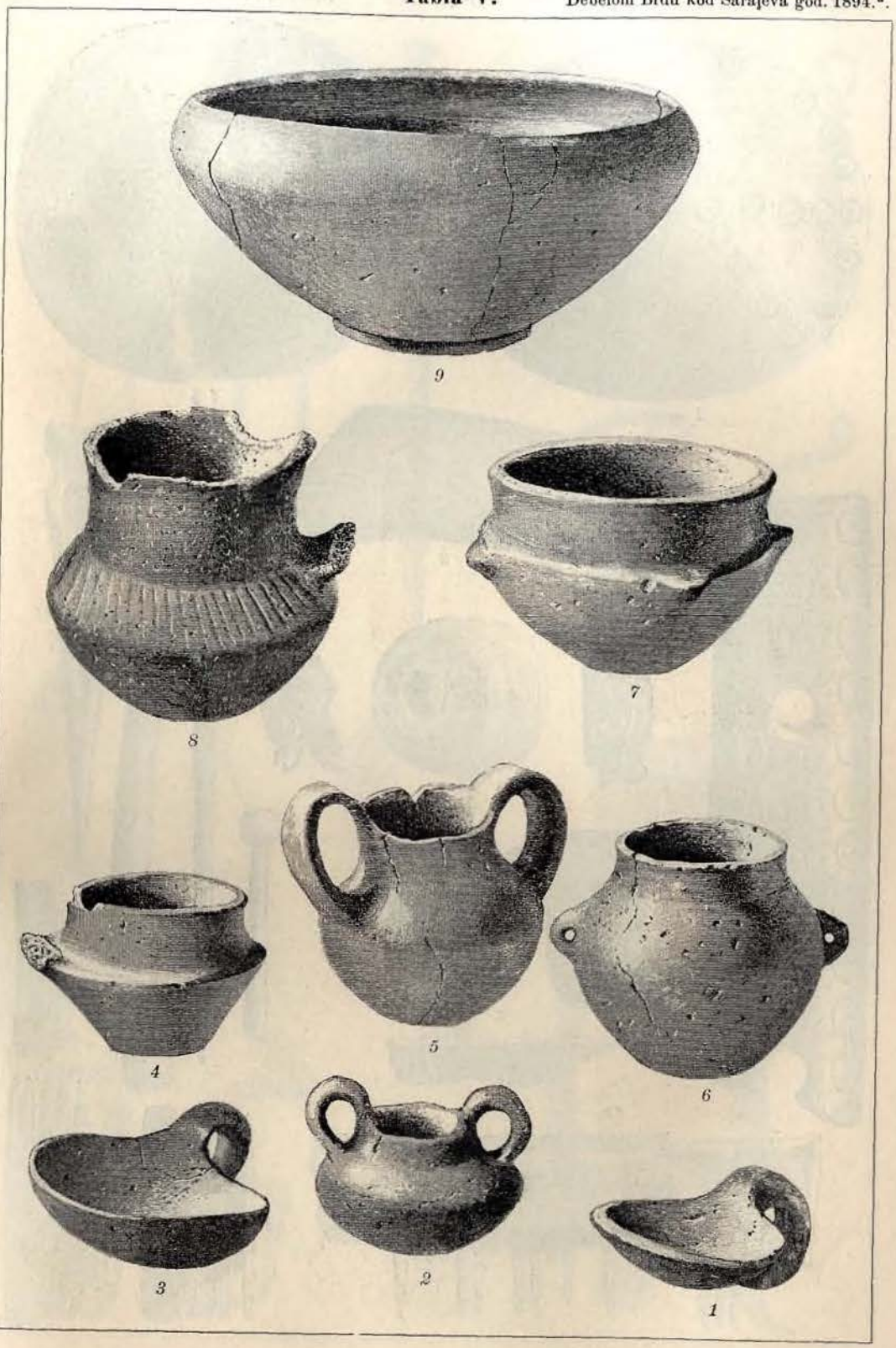

Tabla VI.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

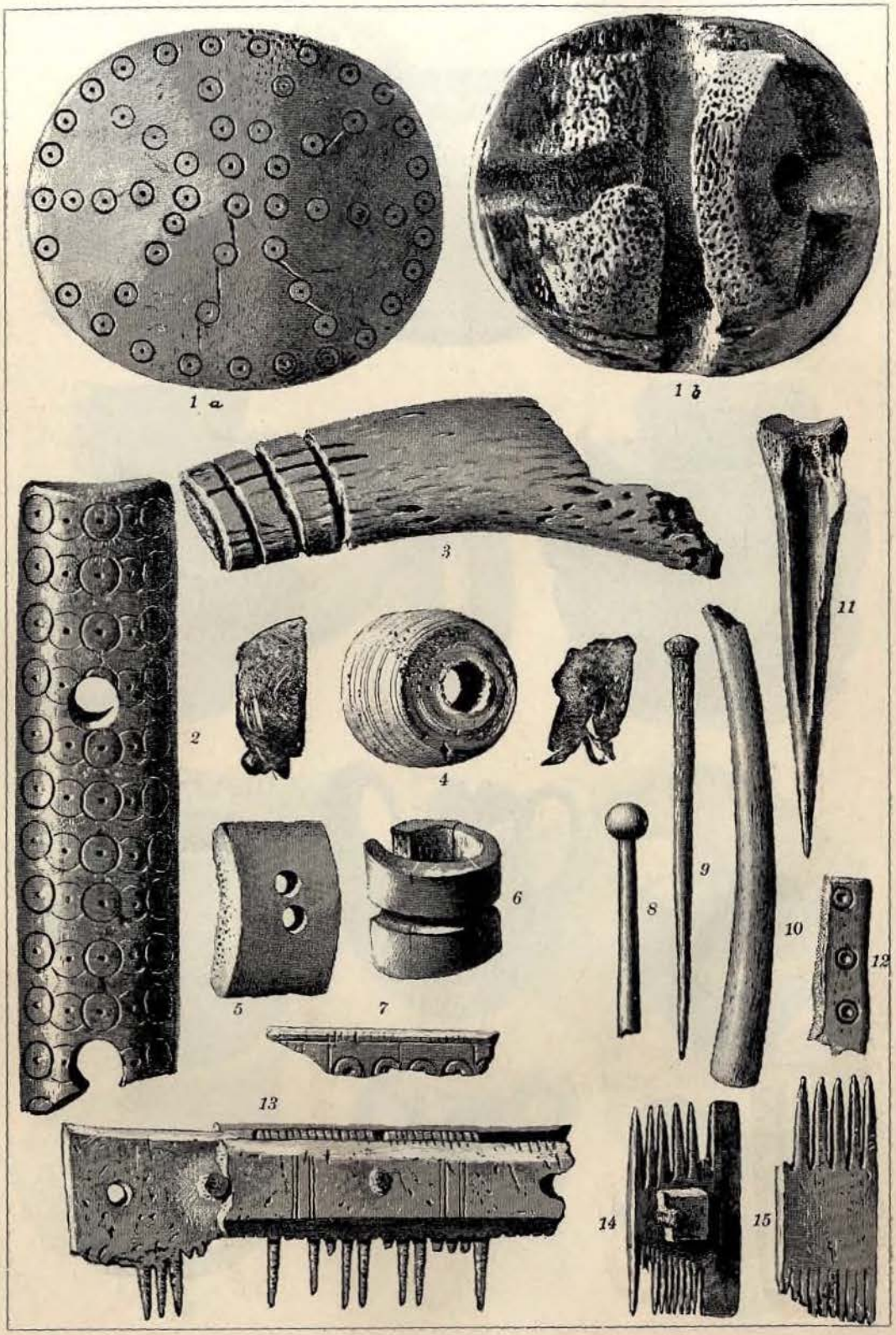

Tabla VII.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

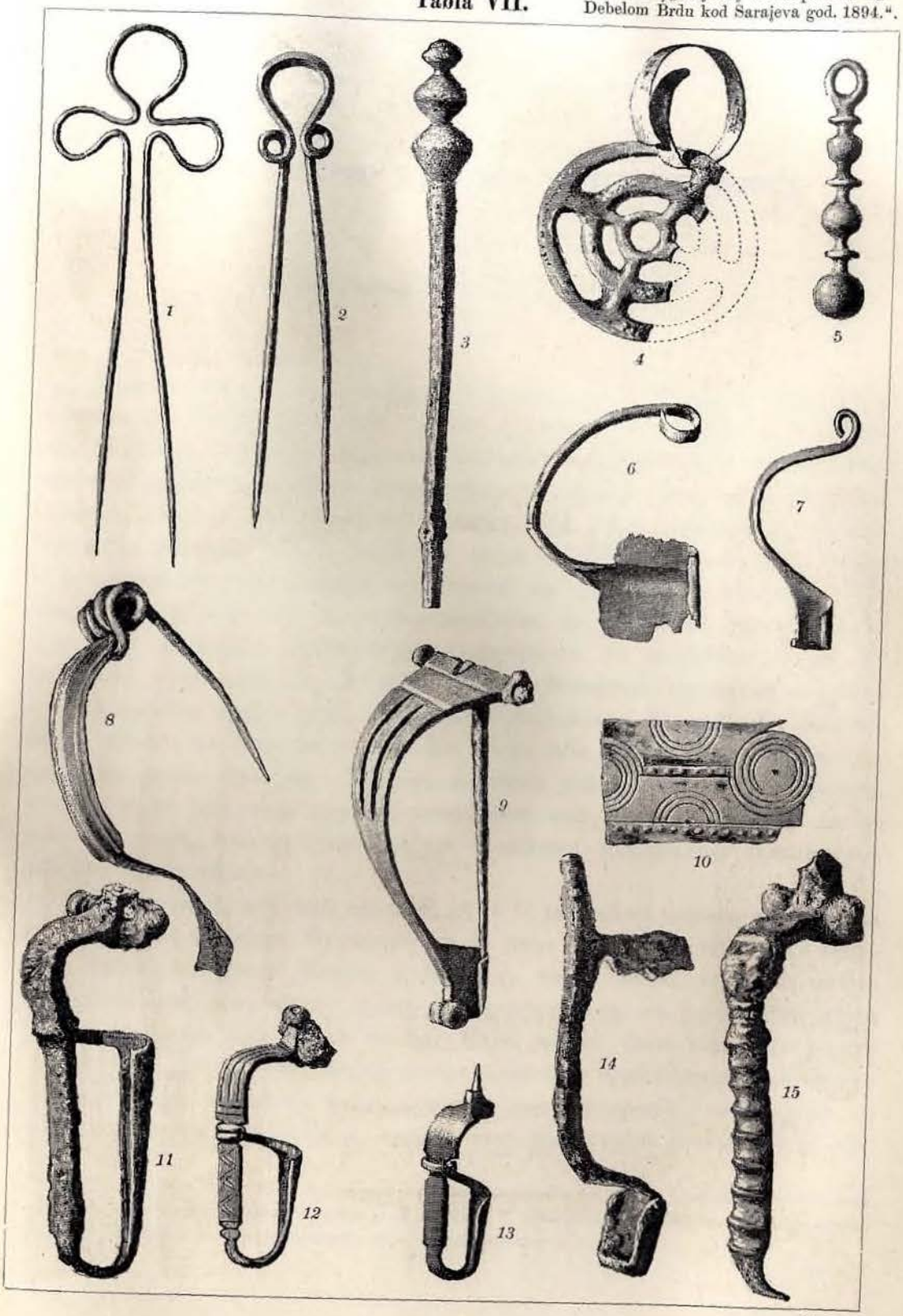

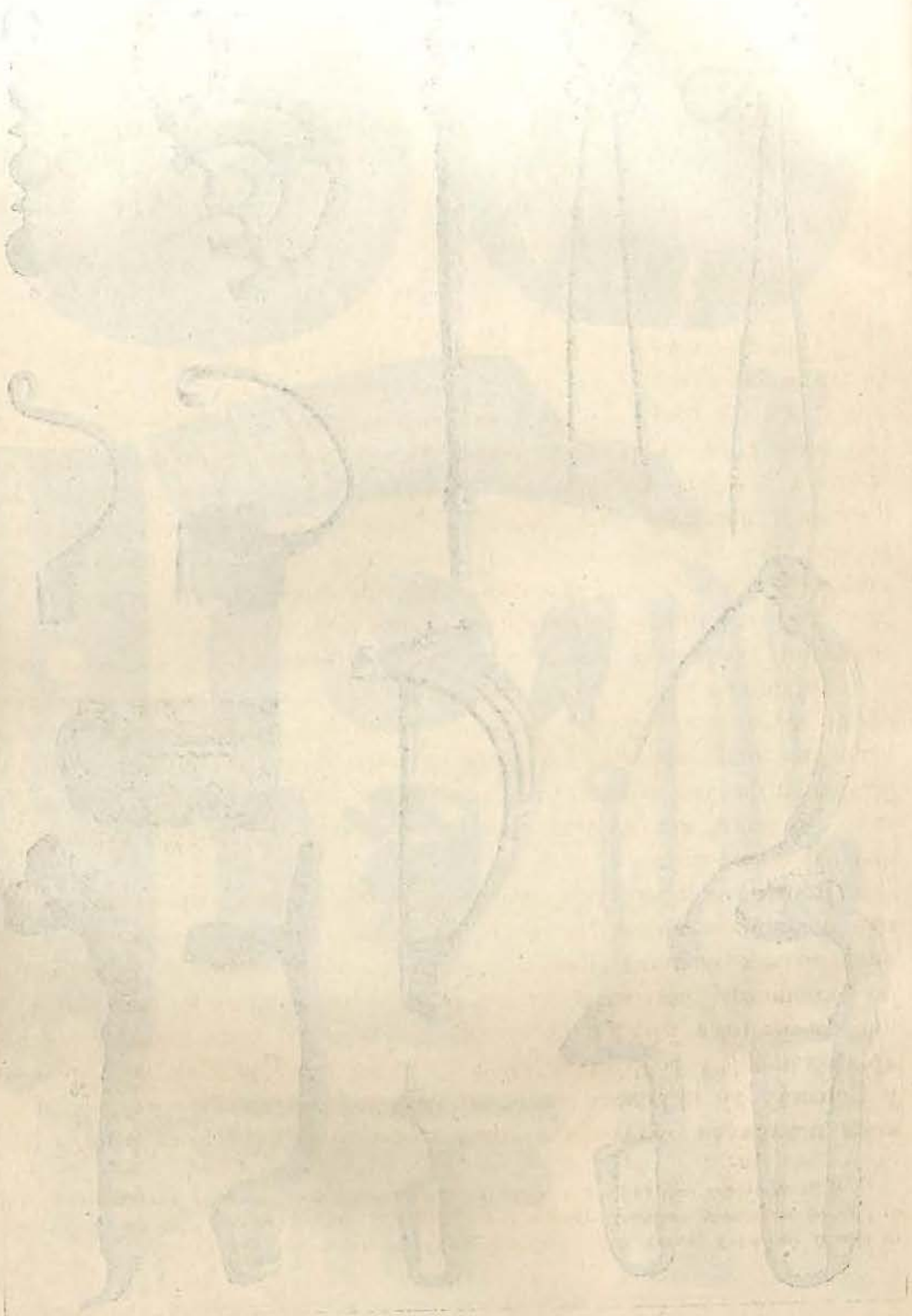

Крунасте шеве у Босни и Херцеговини[1]).

Приопћио

Отмар Рајсер, кустос земаљског музеја.

Године 1889. и 1890. нађоше се орнитолози у не малом чуду, када је пошло за руком утврдити, да она крунаста шева, која се је у зими год. 1889./90. у великој множини појавила код Сплета и Ливна, није она опће позната врста са сјевера старога свијета, него да је то слабо позната *Otocorys penicillata* са Кавказа. Од онда покојни надшумар Гешвинд мислио је већ онда, да се та прикладна и љепушна птица и љети находи по босанским планинама, па да онуда и гнијезди. Тек године 1892. пође ми за руком доказима то утврдити, пошто сам у друштву помоћног препаратора Сантариуса *O. penicillata* видио на највишим гребенима Врана недалеко од босанско-херцеговачке међе с полетарцима крајем јуна, а поједине ексемпларе 18. августа напрема овоме мјесту на Чврсници планини, те на оба мјеста прикупио и конзервирао више примјера. Течајем времена поћи ће стално за руком, утврдити је још и у другим планинама као гњездарицу, ма да се, како се чини, многих (тако на пр. босанског централног планинског склопа) посве клони.

Пошто сам ја међутим доказао, да је *O. penicillata* управо карактерна птица виших планина Бугарске, те је паче нашао по највишим врховима грчких планина (Киона и Коракс), то се чини, да је та птица по балканском полуострву веома распрострањена, па јој ја за то дајем име балканска крунаста шева. Како ми се баш каже, господин др. Рајхенов је у фебруарској сједници њемачког орнитолошког друштва у Берлину ту крунасту шеву означио као *sub-species*, сматрајући по мени истакнута обиљежја и слике глава мужјака и женке, онда јаја,

---

[1]) За ову врсту није се до сад могло утврдити народно име. Имену „планинска шева", које се у нашој знанственој литератури уобичајило, могло би се приговорити, пошто се ова птица находи на сјеверу такођер у таквим предјелима, који немају планински карактер.

довољнима, да јој даде ново име *Otocorys penicillata balcanica*. Ја сâм нијесам се усудио то учинити, пошто ми је са Кавказа премало материјала за испоређивање било при руци, и пошто ми се чини, да се тамошња крунаста шева уопће премало познаје. До 27. јануара т. г. био сам увјерен, да је у Босни већ 1882. балканска крунаста шева први пут убијена, али не препознана, пошто је у јануару речене год. господин Бишоф недалеко Сарајева (вила Ченгић) из јата од некојих 20 комада убио четири до пет птица, које је онда господин барун Шилинг означио крунастим шевама, али, колико ја знам, на жалост нијесу конзервиране. Данас опет морам да о томе сумњам, јер готово на истом мјесту, на војничком вјежбалишту недалеко некадашње Ченгића виле убио је 27. јануара 1895. госп. К. Јакш, враћајући се са безуспјешна лова, једним метком четири птице, које му ударише у очи, те их је срећом изручио музеју, гдје сам их одмах препознао као типичне *Otocorys alpestris* — сјеверне крунасте шеве.

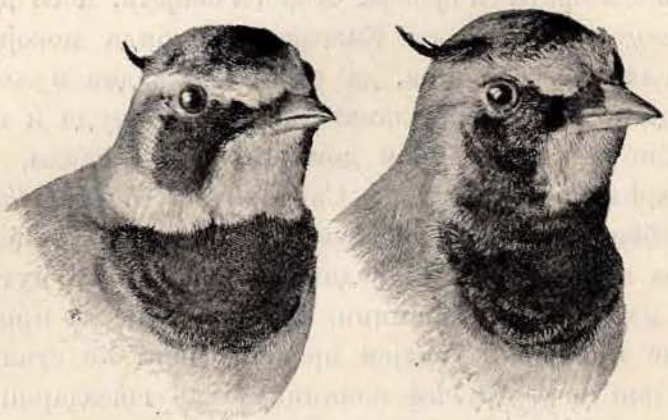

Otocorys alpestris (L.) *Otocorys penicillata balcanica* (Reichenow).

Надајући се, да ћу стићи још више тих ријетких гости, одох 28. јануара у Сарајевско поље, али ништа те руке не нађох.

29. јануара био је помоћни препаратор Сантариус при великој мећави боље среће, јер је у 9 сати прије подне видио три комада, који му над главом прелетјеше, и које је добро распознао. Мотрио је правац, којим су му се у снијегу губиле из ока, до села Блажуја, па ме је онда са Илица брзојавом позвао у помоћ. Тако нам у заједници пође за руком те око $^1/_2$4 сата послије подне близу цркве на Ступу убисмо све три крунасте шеве.

Између ових седам, за Босну и Херцеговину за цијело веома ријетких гости, била су четири мужјака и три женке.

Сјеверна крунаста шева у овом се разликује од балканске:

1. мањим димензијама свих дијелова, нарочито кљуна и прста,

2. риђим (а не сивим) перјем по леђима,

3. тиме, што је црна пјега на лицу од црног штита на прсима јасно одвојена жућкасто бијелим подвољком.

Под 1. и 3. назначена обиљежја јасно се виде на слици глава оних ексемплара, који су у овим земљама убијени.

О животу сјеверне крунасте шеве дакако мало што умијем рећи. Као права дјеца љутог сјевера није их се могло наћи на цести уз шеврљуге и врапчију дружбу, него би се вазда спуштале у кукурузу и по стрништима насред снијега.

Убити их не бијаше тешко, па би једна за другом падале од наше дивно прокушане сачме број 20.

О животу балканске крунасте шеве насупрот већ умијем да прикажем малу животну слику.

Нетом на највишим, големим вапненастим прудом сасутим гребенима Балкана окопни снијег, већ се и ове шеве ту нађу. Мужјак већ отпочне ћурличући дозивати, па се поједини парови већ стално удруже. Баш као наша пољска шева, тако и крунаста шева лети високо у чисти горски зрак, док женка доље, брзином као миш изабере подесно мјесто за гнијездо. Док у највишем шумском појасу подручје гњездишта од неугодне посјете пастира с њиховим стадима чува снијежни бедем, преко кога једино, ако се може пријећи крпљицама[1]), већ се почетком маја љепушно, од алпинског биља, а нарочито од трави савијено гнијездо удеси у какој јами на земљи. У једном леглу буду три или четири јајета, која су највише слична јајима шеврљуге, те по жућкасто-бијелом темељу имају лугасте, љускасте и глинасто мрке горње пјеге. Када ко узнемири женку на гнијезду, онда она најприје погурена донекле трчи, па се иза тога тек уздигне, тако да се гнијездо мало кад нађе. Младићи имају врло шарено перје, па како немају репа ни крунастих пера, никако нијесу слични старима. Ако је љето повољно, гнијезди пар и по други пут. Тако смо онда на Врану у друштву полетараца вазда виђали само старе мужјаке, док су ваљда женке лежале на другим јајима. Кад у јесен преко хридова душе ледена бура, па је касније ондје горе све затрпано под снијегом и ледом, онда се и балканска крунаста шева нађе принуђена, да сађе у долове и да се ондје стара за своју прехрану. Тако су онда дошле до Спљета, а онда видио

---

[1]) Крпљице су врста обуће, којом се наши сељаци служе, кад по великом снијегу полазе у планину.

их је код Травника надшумар Гешвинд 21. јануара 1891., код Мостара (сјеверни окô) натпоручник Р. Сехарс (Seehars) 2. и 5. јануара (100 комада) и 6. фебр. 1895. (20 комада); а непосредно код Сарајева 31. јан. 1895. препаратор Целебор једног инокосног мужјака, па су у свим тим пригодама земаљскоме музеју намакнути примјери.

Али како у прољећу наступи блаже вријеме, нестане ових шева из долова, па траже висове, свој прави, необични завичај. Желимо туристама, да могу срце надовољити, посматрајући ту птицу у нашим планинама, куда ће у будуће за цијело у великом броју долазити из близа и далека, да ступају куд још туристичка нога није ступила, и да се надиве необичним красотама нашијех планина.

Legio VIII. Augusta u Dalmaciji.

Ta je legija u Dalmaciji ostavila natpisa kako na kamenu, tako na opeci.

a) Natpisi na opeci:

1. C. I. L. III 6435 (= 10.181_1, = 13.338_2; nagjen u Gračinama kod Ljubuškog): *leg. VIII Aug.*

2. C. I. L. III 10.181_2 (isp. 13.338_1; nagjen u Asseriji): *leg. VIII Aug.*

b) Natpisi na kamenu:

3. C. I. L. III 2865 (nagjen u Nedinumu): *[. . . Octavius . . . , vet]er. [Aug . . .?] le(gionis) VIII, L. Octavio . . . f. Cla. Frontin(o) fratri.*

4. C. I. L. III 8375 (isp. 12.750; nagjen u Gracu kod Sarajeva): *D. M. Aurel. Super, veter[a]nus ex [l]eg. VIII Aug., memoriam sibe vi(v)us et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vixit annos XXVIII.*

5. C. I. L. III 2766 a (isp. p. 1035) = 8374 (nagjen u Svrakinom selu kod Sarajeva): *I. o. m. tonitratori T. Aur. Maximus ve[t(eranus)] Aug(ustorum)*[1]).

U Gračinama i u Asseriji nagjeni pečati na opeci najbolje svjedoče, da je ta legija bila u Dalmaciji, a naročito u oba ona mjesta; jer, da su opeke po jednoj fabrici, koja je bila na jednoj od obiju tačaka, dobavljane za drugu četu na drugom mjestu, to se ne može misliti po velikoj razdaljici izmegju Gračina i Asserije, i po njihovoj velikoj daljini od mora, koje je i za veće daljine lako sredstvo komunikacije.

Samo ova dva mjesta bijahu po materijalu, koji je pred nama, garnizonska mjesta ove legije u Dalmaciji. Ostali natpisi samo spominju veterane, koji pri takim pitanjima ne dolaze u račun, pošto im bijaše od volje, da sami biraju obitališta, gdje im drago. Da li su Asserija i Gračine u isto doba imali posade, ili da li je jedno od ta dva mjesta iza drugog dobilo garnizonu, ne može se utvrditi. Da je ono prvo bilo, onda bismo se mogli pouzdanije o tome izjaviti, da je sva legija bila u zemlji.

---

[1]) O upućivanju toga natpisa legiji VIII Aug. isp. Glasnik 1894., str. 341 i d.

Mommsen[1]) i Hirschfeld[2]) misle, da je legija za života cara Augusta pripadala eksercitu dalmatinskome, i da je pri diobi Ilirika na Dalmaciju i Panoniju bila povjerena legatu pošljednje provincije.

To povremeno fiksiranje nije pouzdano, kako je to natuknuo i sam Mommsen. Cigle same upućuju na kasnije vrijeme:

„Tegulae autem eius cum ne in Pannonia quidem adhuc certe repertae sint, sane mirum est iam eas proferri ex Dalmatia, quas partes legio reliquit Augusto vivo. Accedit, quod Augusti aetate nec consuetudo tegularum inscribendarum videtur obtinuisse nec legionum cognomina in titulis frequentabantur“ kaže Mommsen C. I. L. III str. 1039.

Ne treba, da se je veteran u n. 3. u Nedinumu naselio u ono doba, kad je legija bila u Asseriji. Mogao je to biti domaći, koji se je po navršenom vremenu službovanja vratio u svoj zavičaj. Iz Nedinuma poznati su mnogi Octavii: C. I. L. III 2864 (= 9960). 2869. m. 2870 (isp. p. 1037). 2872 (isp. p. 1632). 2874. A. to izlazi još vjerojatnije time, što on svome bratu postavlja nadgrobni kamen.

L. Octavius ima *cognomen*, po tome bi se prije moglo nagagjati kasnije, nego Augustovo doba. Što nema pridjevka legije, to je pojava, koja se može posvjedočiti i iz kasnijih decenija i vijekova[3]). Oba kamena iz sarajevskog kraja pripadaju bez svake sumnje najmanje drugoj polovici drugog vijeka.

Za mnijenje, da je legija u Augustovo vrijeme bila u Dalmaciji, može se dakle samo navesti susjedstvo Panonije, gdje se legija spominje god. 14. p. Hr. (*Tacitus ann.* I. 30.) i gdje joj se prvi put može zasvjedočiti mjesto, pa onda i ta posve osnovana pretpostavka, da je legija za to, što je učestvovala u suzbijanju velikog ustanka god. 6—9 po Hr., došla u Dalmaciju. Za to nije od potrebe, da je onda morala biti stalno štacionirana u Dalmaciji.

Legija je još duže boravila u blizini Dalmacije. Ona je pod carem Klaudijem premještena u Moeziju, otkud je god. 46. učestvovala u bojevima, koji su bili prije, nego što je Tracija pretvorena u rimsku provinciju[4]).

U Moeziji bila je i pod Neronom[5]), te je slavno učestvovala u megjaškim bojevima legata Plautija Silvana[6]).

Poslije smrti Neronove učestvovala je ona u gragjanskim ratovima na korist Otha i Vespazijana. Pod ovim pošljednim carem došla je u gornju Germaniju.

---

[1]) C. I. L. III str. 1039. isp. 280., 482.

[2]) Hermes XXV., str. 353., isp. sada i A. Bauer: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVII., str. 135.

[3]) Isp. n. pr. O. Schilling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia“, str. 26. 40. i d.

[4]) Mommsen E. E. II., str. 259. Primj. 2.

[5]) Tacitus hist. I. 79. II., 85. ispor. Mommsen C. I. L. III str. 482.

[6]) A. pl. Domaszewski: „Rheinisches Museum“ 1892., str. 211. i d.

Moglo bi dakle biti, da je legija prije ili poslije svoga boravka u Moeziji bila kod nas. Ali ja bi još dalje pošao. U posebnoj raspravi, koja će u ovom listu izaći, mislim dokazati, da je pod carem Piom (138.—161.) u Dalmaciji, naročito u sjevernom kraju bio ustanak protiv rimskog gospodstva, pa da su tu za to pojačane čete. Asserija, to jedno garnizonsko mjesto legije, leži u području najjačeg tadašnjeg otpora. Možda je u ono doba u Dalmaciju došla legija ili jedna njena veksilacija. Germanija, gdje su legije bile nastanjene, bila je za ono doba sasvim mirna[1]), tako da su se odovud lako mogle odašiljati. Godine 161. bila je porajnska legio I Minervia takogjer odregjena na istok, u boj na Parte[2]).

Kao što se je jedan dio pretorijanaca, koji su dobili zapovijed, da uguše ustanak, pošto je dovršena honesta missio, sam nastanio u području ustanka, tako su se valjda i oba veterana *Augustorum* (n. 4. i 5.) pod carevima Markom Aurelom i L. Verom u sarajevskom polju pod starost smirili.

Da je boravak legije ili jednog dijela njenog u Dalmaciji bio kratak, to možemo otuda zaključiti, što se nijesu u nas našli nikaki natpisi, koji bi se odnosili na njene aktivne vojnike. God. 170. za cijelo više ne bijaše ovdje, jer su za utvrgjivanje Solina upotrijebljene veksilacije obiju novo obrazovanih legija II i III *Italica* (C. I. L. III 1980. [isp. str. 1030; n. 8570]).

Sarajevo, u februaru 1895.

Karlo Patsch.

---

[1]) Isp. Schilling n. dr. mj., str. 58. i d.
[2]) Schilling n. dr. mj., str. 60. i d.

Књижевност. — Književnost.

D. Kalopothakes: „De Thracia provincia Romana“. Инаугурална дисертација. Берлин, 1893. Р. Хајнрих (Heinrich) 81 стр., 8°.

Писац је себи ставио задаћом, да испита, *„qua condicione Thracia fuerit sub imperio populi Romani“*. У префацији говори он о врелима, која у то име стоје на располагање и наводи литературу, која амо засијеца. *Cap. I.* намијењен је одређивању међа Тракије; у другом одсјеку претреса се о положају Керзонеза према тој провинцији; у *Cap. III.* је испитивање о стратегијама, котарима трачким. *Cap. IV.* и *V.* запремају пријегледи градова и намјесника. Закључак чине два екскурса и један Lateraculus *„oppidorum Thraciae, quae quidem apud scriptores melioris aetatis commemorantur, de quibus vero nihil memoriae dignum traditum est“*.

Не може се рећи, да је Калопотакес (Kalopothakes) посве ријешио свој задатак. Не гледећи на то, што се по моме суду повијест једне провинције данас мора на

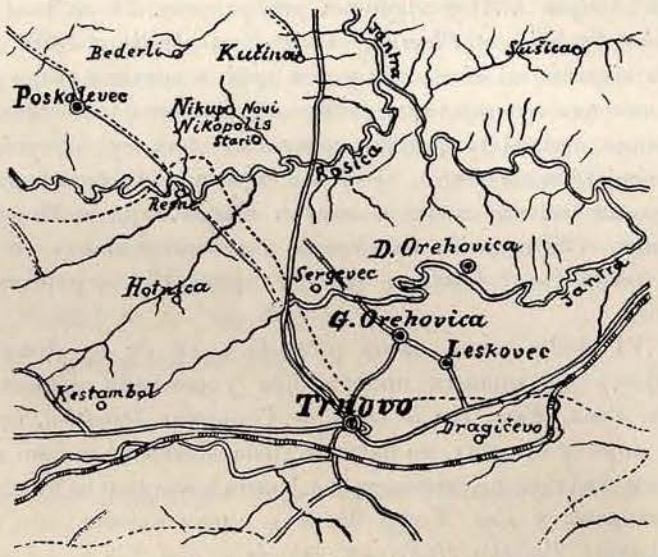

много ширем темељу оснивати, недостаје нам у тој радњи неколико пута нужна оштрина и дубљина. Најбоље му је успјело испитивање о стратегијама, али испореди и ту примједбе H. Kiepert: *Formae orbis antiqui.* Прилог XVII., стр. 1., примј. 9. стр. 2., примј. 10.

Стр. 5. (испореди стр. 7. 37.) стоји: *Provinciae . . . addita est sub imp. Traiano regio Nikopolis ad Istrum.* То не може бити; то је подручје још године 136. припа-

дало Мезији, пошто је један међашки камен C. I. L. III., стр. 992.: *Antius Rufinus inter Moesos et Thraces fines posuit* нађен у Ходници јужно од Никопоља — Никуп, а не, како писац вели на стр. 7., пр. 5.: *lapis terminalis a. 136. inter Moesiam Inferiorem et Thraciam positus repertus est* supra *Nicopolim* septentriones versus. (Испореди придодану картицу по бугарској генералној карти). Погрјешки је ваљда повод дао навод у *C.: stetit Hodnitzae hora una a Nikopoli ad orientem, duobus a Turnovo* (= Трново) *ad septentrionem sur la rive gauche de la petite rivière Rouchitza* (= Росица), *au-dessus de son confluent avec l'Intra* (= Јантра[1]).

Момсен се је у „Römische Geschichte" V[3], стр. 282., примј. 1., опрезније изразио: „Мјеста, гдје су нађени Хадријанови међаши, чини се да га (Никопољ) такођер придружују Трацији". Киперт (Kiepert) вели н. др. мј., стр. 2., опћенитије: „Пошто је овдје у раније царско доба провинцијална међа Трације захватала далеко на сјевер преко Хемуса близу Дунава".

Острва Тасос, Самотраке и Имброс, која припадају Трачкој, посве су испуштена при означивању подручја.

Стр. 28. нема *Aquae Calidae;* по C. I. L. III. п. 1335. код данашњег Урум-Јеникој недалеко Бургаса.

Код Топира (стр. 46.) није се покушало локализовати град; Момсен је смјештавао у „Römische Geschichte" V., стр. 281., „недалеко Абдере", у Кишерта н. др. мј. XVII. сјеверозападно одонуд.

О односају Трајанопола (стр. 46.) према Дориску (стр. 27.) испореди сада Киперт н. др. мј., стр. 2., примј. 14.

Код Перинта (стр. 40.) вриједило је спомепути оба натписа C. III. 7394: *L. Pullaieno Gargilio Antiquo . . . leg. Augustor. pro. pr. prov. Thrac.*[2]) *ess designato, Gaius Alexander et Aelius Sacerdos et Flavius Valens cornicularii,* и 7395 . . . . . (непознат намјесник) *equites singular(es) eius*[3]). Ни у ком другом трачком граду нијесу се нашли натписи о намјесниковим официјалима. Пошто су споменици постављени различитим намјесницима, дакле припадају разним временима, пак су заступана два разреда принципала, *cornicularii* и *singulares,* те су ови, противно од бенифициарија, служили у најближој околини легата, може се изрећи мнијење, да је Перинт био столица трачког намјесника. *Philippopolis,* од Севера *μητρόπολις,* можда се само у толико може назвати „главни град" (Киперт стр. 2., примј. 17.), јер је ту било сједиште *κοινὸν τῶν Θρᾳκῶν.*

Из C. I. L. VI. 3828. узети назор (стр. 47.), да су од Домицијана преторијански легати мјесто дојакошњих прокуратора управљали провинцијом, у новије доба отклања Ст. Гсел, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien,* стр. 138.

Непоњатан мора се свакому, ко натписе Дбње Мезије иоле само познаје, учинити покушај, да „савез градова с лијеве стране Понта" излучи из те провинције. Што вриједе она разматрања у *Exc. B.* стр. 68. и д. спрам вијести, као C. I. L. III. 762. (*Odessus*): *Imp. Caesare T. Aelio Hadriano Antonin[o Aug. Pio p. m.] p. p. civitas Odessitanorum aquam novo [ductu addu]xit curante T. Vitrasio Pollione leg. Au[g. pr. pr.]*[4]).

---

[1]) При другом камену међашу C. III. 749, на жалост је одвећ опћенито назначен нахођај: „venisse eum ex Nikopoli ad Haemum".

[2]) За вријеме Piusa и divi fratres, испореди Либенам (Liebenam): „Forschungen zur Verwaltungsgeschichte", стр. 391., Калопотакес, стр. 52.

[3]) Испореди: Момсена adnotatio.

[4]) О намјеснику испореди Момсенове примједбе уз C. III. 6125 = 7420. В. Либенам н. др. мј. I. стр. 280.

или C. III. 7537. *(Tomi): Imp. Caesari ... Traiano ... res publica Tomit. Q. Roscio Murena Caelio Po[mp]. Falcone leg. Aug. pr. pr.*[1]) (испореди и C. III. 7539., 7540. [Tomi])? Та ови натписи уче чисто и јасно, да су *legati Moesiae inferioris* надзирали извађање општинских градња у Томина, Одесу и т. д., па да је по томе савез градова припадао њиховој провинцији. Надаље намјесници у тим градовима подижу како боговима тако и царевима олтаре и споменике: C. III. 7529. (Tomi) 7586 (Callatis), па их паче и овдје њихови официјали почитују: C. III. 767. = 7542 (Tomi). 6154. (испореди стр. 1358. Tomi). Испореди A. E. M. XVII. стр. 89., н. 15. У Томима је по свој прилици штацијониран један одио *exercitus* Дôње Мезије, *cohors VII. Gallorum* (C. III. 7548., испореди Момсен C. III. p. 2020.). Тијесну свезу грчких градова са земљом у залеђу потврђује то, што је један *civis Tomitanus* служио у једном викусу код Шумле као магистер[2]).

Када писац вели: *Accedit denique, quod nec Pentapolis neque Hexapolis Ponti Laevi κοινὸν vel conventus provinciae fuisse videtur. Nam sacerdos provinciae Troesmi*[3]) *fuit; si vero Pentapolis vel Hexapolis conventus provinciae fuisset, appellata esset τὸ κανὸν τῶν Μυσῶν (sicut τὸ κοινὸν τῶν Θρᾳκῶν), sacerdos autem eius Μυσιάρχης dictus esset. Tamen et Hexapolis τὸ κοινὸν τῆς Ἑξαπόλεως τοῦ εὐωνύμου Πόντου et sacerdos Ποντάρχης appellatur, ita ut appareat societatem illam ad provinciam non spectare,* то је он посве из вида пустио институцију засебних сабора за дијелове једне провинције. Либурнум, Тесалија, имали су своја засебна концилија, па ипак никоме не ће на ум доћи, да их за то отргне од Далмације, Македоније?

У погледу питања, који су градови припадали савезу, К. (стр. 66. и д.) донекле посредује између назора Момсенова („Römische Geschichte“ V[3], стр. 283., примј. 1.) и Маркарта (Marquardta стр. V., I[2], стр. 304 и д.). Из C. I. G. 2053 *d* изводи он попут Маркарта, да је Пентаполис састојала од градова Томи, Истрос, Одесус, Месембрија и Аполонија. Кад је Аполонија стала пропадати, онда да је на мјесто ње наступила Калатис. Хексаполис да је (под крај другог вијека) обухватала Истрос, Томи, Калатис, Дионисополис, Одесус и Месембрију. Марцијанополис брише К. из савеза, наводећи основане разлоге. — Ја мислим да би се баш и то могло питати, да ли је некоћ егзистирала Пентаполис, пошто је онда трајно слиједила Хексаполис; или да ли нијесу били наизмјенце петогради и шестогради савези. По дугом трајању те институције и то је могло бити. То нам још није посве јасно. Испореди Киперт н. др. мј., стр. 3.

Сарајево, крајем године 1894.

Карло Пач.

O. Schilling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia“. Lipsiae 1893., 8°, str. 76.

Ova je disertacija i opet rječit svjedok za ozbiljnost i prilježnost, kojom se obrađuju klasičke študije u historičkom seminaru lipiske univerze, kojim upravljaju Kurt Wachsmuth i C. Cichorius. To je dostojna našljednica Ritterlingove Povijesti

[1]) Либенам н. др. мј. „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVII., стр. 107.

[2]) O 7484. испореди сада „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVII., стр. 112. и д.

[3]) У C. III 7506. попуњује A. пл. Домашевски (Domaszewski) Tib. Vitales ex[bf?] vet. leg. V. Mac [sa]cerd(os)q(ue) provin[c(iae)]. Гледећи на високи цивилни положај, што су га имали Виталес, читао бих ја [ex ⏜ | = centurione] испореди „Revue archéol.“ 1888., стр. 397. ... praefecto fabrum, tribuno militum cohortis [Bel]garum, sacerdoti Romae et Augusti ad confluentem.

legije X gemina. Jasno, stvarno, često oštroumno obragjuju se ovdje vrijeme postanja, sudba, pridjevci i kotari novačenja obiju legija, koje su pripadale *exercitui* Germanije *inferioris*. Uz priliku ističu se i rješavaju i druga pitanja, koja se odnose na sveze četa. Znamenit je ekskurz o broju legija, koje je Vespazijan razriješio (34. i d.).

Za našu provinciju za to je zanimljiva legia *I Minervia* jer su, kako je Mommsen (*Ephemeris epigraphica* V. str. 202.) iz lijonskog natpisa *Boissieu* str. 59.: *Anfanis matronis et matribus Pannoniorum et Dalmatarum Ti. Cl. Pompeianus trib. mil. I Min(erviae)* zaključio, pod kraj drugog vijeka po Hr. u njoj služili Dalmatinci (isp. Schilling str. 30.).

Ja mislim, da se barem s nešto vjerojatnosti može odrediti, otkada se je u nas za legiju počelo rekrutirati. Ona je (isp. Schilling str. 60. i d.) pod Markom Aurelom i L. Verom učestvovala u partskom ratu. U ovim bojevima, a valjda i od kuge, koja je pod tim carevima vladala, biće da je tako stradala, da se je, prolazeći kroz *Illyricum* u ovim krajevima kompletirala i od onda jedan dio svoje momčadi odovud uzimala. Poznato je, da su baš u ono doba, kada su vladali *Divi Fratres*, peregrine u velikoj množini uzimali u vojsku.

Ne stoji Schillingova tvrdnja str. 69.: *„cohors III urbana, quae eind ab Augusti temporibus usque ad secundi saeculi finem Lugduni tetenderat“. Cohors III* je valjda štamparska pogrješka, treba da stoji *cohors XIII.;* ali ta kohorta nije od Augustovih vremena garnizonirala u Lionu. Ovdje je stajala po Vespazijanu ustrojena *cohors I urbana;* taj je bataljun tek po svome odlasku u Kartagu zamijenjen kohortom XIII.[1])

Za legio XIII. *gemina* valjalo je upotrijebiti str. 71. primj. 5. E. Schultze: *„De legione Romanorum XIII gemina“.*

Karlo Patsch.

„Starohrvatska Prosvjeta“, glasilo hrvatskog starinarskog društva u Kninu. Uregjuje Frano Radić, učitelj u Korčuli. Godina I., broj 1. Štampa Dioničke tiskare u Zagrebu.

Ovo je naslov lista, koji je početkom ove godine počeo izlaziti kao glasilo kninskog starinarskog društva te je sebi, kako uredništvo piše na uvodnom mjestu, stavilo u zadatak, da izučava i objavljuje arheološke i historijske prilike u razdoblju od VII. do XII. vijeka.

Osnivanje ovog lista dobar je korak za napredak u onoj grani nauke, kojoj list hoće da posluži. Na polju hrvatske povijesti prilježno se i do sad radilo i mnogo se uradilo, ali se pri tome radu do sele nije u dovoljnoj mjeri u pomoć prizivala arheologija. Arheološki Vjesnik zagrebački, koji je prije nekog vremena prestao da izlazi, nastojao je doduše da kultivira tu granu znanosti, ali valja istaći, da toj zadaći s mnogijeh uzroka nije mogao da zadovolji u onoj mjeri, kako to sam predmet zahtijeva po svojoj znamenitosti. I tako je specifično hrvatska arheologija dosta slabo napredovala, sve dok se je vrijedni predsjednik kninskog starinarskog društva, gosp. fra Luigj Marun nije prihvatio.

Nalazeći se na klasičnom upravu tlu, okružen spomenicima iz doba narodne dinastije Hrvata, nastojao je Marun da sačuva i pribere ove drevne starine. Uz

---

[1]) Mommsen E. E. V. str. 120.; Marquardt-Domaszewski St. V. II² str. 482. primj. 4.: „U Lionu nagjeni natpisi coh : XIII urb. ne dosižu do u Flavijsko doba“. Isp. i K. J. Neumann: „Der römische Staat und die allgemeine Kirche“ I., str. 29., primj. 6.

pripomoć malenog broja prijatelja on je prije nekoliko godina utemeljio starinarsko društvo u Kninu, minule mu godine proveo preustrojstvo, udarivši u isto vrijeme temelj tamošnjem muzeju, u kome se pribrao već priličan broj spomenika iz tamošnjeg kraja.

Marunova je zasluga, što se evo sada pokrenula i „Starohrvatska Prosvjeta". Na čelu prvog broja ovoga lista čitamo program, u kome se razlaže smjer, kojim će list udariti, te se onda redaju ovi članci:

Frano Radić: Tegurij starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina.

Fr. Stipan Zlatović: Topografske crtice.

Ot. Ivan Barbić: Stari šibenički kodeks u samostanu oo. franovaca — konventualaca.

A. Iv. Evans i Frano Radić: Ulomak pilastra iz VI. ili VII. vijeka.

Petar pop Kaer: O stećcima.

Frano Radić: Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem kapitulu kod Knina.

Vid Vuletić-Vukasović: Starobosanski natpisi.

Ot. Andrija Vukičević: Dalmacija i arbanaški jezik.

Grgur Urlić-Ivanović: Nečven kula, starohrvatska tvrgjava u kninskoj županiji.

Iza tijeh članaka slijede: „Izvještaj upraviteljstva društva o radu i napretku", „Pitanje na prijatelje domaćih starina i hrvatske prošlosti", „Bibliografija" i konačno „Pravila društvena".

Za nas su naročito zanimljiva ona dva članka Petra popa Kaera i učitelja Vuletić-Vukasovića, koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Gosp. Kaer je, kako se razabire, iz uvoda, raspravu svoju zasnovao na širokoj podlozi. Nadamo se da će cijenjeni pisac u nastavcima svoje radnje objektivnom kritičnošću prosugjivati materijal.

Natpis iz Vlahovića u ljubinskom kotaru, o kojem govori gosp. Vuletić-Vukasović, objavio je M. Bijelić još godine 1890. u Glasniku bos.-herc. muzeja (str. 226). Bijelić je taj natpis svakako bolje čitao, nego što nam ga sada tumači gosp. Vukasović u „Starohrvatskoj Prosvjeti". Izreka, gdje pokojnik o sebi veli: Н ꙁ4ГНБОѪЬ N4 РꙁМНРNОН ІСР4НNЄ С4 МОГ4 ГОСПОДНN4 ne da se drukčije tumačiti nego Н ꙁ4ГНБОХЬ N4 Р(4)ꙁМНРNОН ІСР4НNН[1]) ꙁ4 МОГ4 ГОСПОДНN4.

Gosp. Vukasović čita ovo mjesto drugojačije i kako se nama čini pogrješno [Н ꙁ4ГНБОХЬ N4 РОМНРNОН ІСР4Н NЄС4 МОГ4 ГОСПОДНN4], jer je sasvijem nevjerojatno i lokalno ime Romirna i osobno ime Nesa. Eksistenciju tih neslovjenskih imena trebalo bi tek zasvjedočiti. Ono pozivanje na današnje selo Romani u kotaru fočanskom nekako je usiljeno, jer ko će reći, da bi se ime ovog sela dalo izvoditi iz Romirna. U ostalom ističemo, da se čitanje vlahovičkog natpisa u našem listu osniva na samom originalu i na fac-similu, koji je vjerno snimljen upravo s natpisa. —

Uz pojedine članke donaša „Starohrvatska Prosvjeta" dobro izragjene slike, štampane u tekstu i table. Članovi kninskog društva dobivaju list besplatno, ostali uz cijenu od 4 for. na godinu (za inozemstvo 4 for. 50 novč.). —

[1]) Ovo Є je starinski suffix locativa te nije upravo rijedak u starobosanskih natpisa.

Различито. — Različito.

Народно глумовање у цуцком Трешњеву.

Приопћио **Ј. Ф. Иванишевић.**

Године 1893. у 3. књ. „Гласника земаљског музеја за Босну и Херцеговину“ на првом мјесту изашао је чланак дра. Лазе Костића, под насловом „Народно глумовање“, у којем учени др. Лаза међу осталим спомиње и мене као цуцког учитеља у селу Трешњеву и један мој допис, донекле штампан у „Гл. Црногорца“ од 2. фебруара 1891. год. — То ме покрену, да у интересу ствари, у реченом чланку изложене проговорим неколике, увјерен, да ће драго бити и дру. Лази, што ћу изнијети узрок онако кратког дописа и што ћу проширити оно, о чему будем имао биљежака.

Још док сам био ђак, волио сам и радо зароних у народни друштвени живот, гдје ће сваки истраживаоц из дана у дан наћи новога полета за своје настојање. Па, пребирајући врела супротних својстава у народном животу, опазих појаве богате грађе самоникле народне умјетности у нашој неписатој књижевности и дођох на ту мисао, да из неписменог народа, из те недочитане „живе књиге“ прибирам богату грађу и чисти производ самониког народног умовања, јер опажах, да та чисто самоникла народна умјетност ширењем просвјете и образовања све се ближе примиче своме крају. Тога посла прибирања прихватих се још 1889. год. те, како онамо то бјеху онда, као што су и данас — беспослице, а ја млади учитељ, чувах се, да ми ко не замјери, па се мало јављах правим именом, но „постави седло на магаре“ и потпиши име другога.

На дугијем мратињскијем ноћима сам више пута био по сеоским сијелима и — само се по себи разумије — примјетио сам, да сељаци избирају између себе највјештије, који и умију и знају приказат гледаоцима, да им се боље свиди и допане њихов приказ, што и јест главно у појавима самоникле народне умјетности. Па, ако ћеш, да остане онај живи огањ вјечите лепоте самониклог појава народне умјетности и у твом писменом приказу, то је тешко постићи, ако немаш хитрог биљежника — а, ако ти то народ опази, онда „ти водиш некакву полетику“.

Прибирах грађу сваковрснијех умотворина, а у томе је богато (особито играма) цуцко Трешњево и све Цуце, кад ми стиже глас, да потребом службе морам оставити Трешњево. И пошто не бјех најбоље смотрио и упазио рад и говор у оним, дром. Лазом приказаним играма тог дописа, а немах прилике даље их вићети, е је *repetitio mater studiorum,* написах их и послах онако кратке, без ријечи, пошто нешћех сам крпити и састављати, јер се за то хоће и вјештине и времена, и рада и помоћи, па да се изнесе чистијем народнијем говором, да буде од што боље свидљивости и допадљивости читаоцима, слушаоцима, гледаоцима.

Колико су ми позната нотња сеоска сијела, не сјећам се, да су сељаци богати пантомимима, нити сам узроком својих пресуда, да ли вриједи забиљежити и ријечи, па макар оне прешле маличак и границе учтивости, само кад се употребљују у друштвеном народном животу — кратио и крњио игре, но сам увјек биљежио и што видим и чујем, у колико запамтим — и то народним говором и изразима.

Познато ми је, да то по мишљењу „велеучених“ раде само беспосличари и да су то данас још више „беспослице“, јер има и тамо „изображенијих“ људи, који се не би могли спуштити у такву простоту, што не би у те народне умотворине долили маличак и своје велике — мудрости, те својим примјесама засјенили онај огањ вјечите љепоте.

Ја имам поуздане биљешке говора из игре „Вратило“, те ћу стога по савјету дра. Лаза говор о тој игри у свој простоти својој изнијети пред штована читаоца.

На сијелу једне ноћи од главе до пете се обуче Милован у прње; мјесто капе на главу стави овнујску кожу; зађеде за пас дрвени нож; о пасу објеси торбицу напуњену пепелом, а мјесто пушке узе у руку дугачку тољагу и тобож изненада, посагнут уђе преко прага, цотајући, једва се држећи на ногама од жалости:

— Обло вече!

— Топла ти срећа! — одговори му Периша, стари мајстор играча. Милован стаде на сред куће плакат, тужит и јецат, али му нијеси могао разумјети ријечи, док ће га запитати Периша:

— А дану ти пожнаниче, што ти је? Што плачеш? Кажи ми, да и ми жнамо, не бисмо ли ти што помогли?!

— А што цу ви казеват, мој блате? Имах једнога блата ка' нико; јунак да му нема пала; висок ка' копље, а танак ка' ђевојка; лумен ка' була, а јак ка' међед — аох! Блате, зељо зива! Па ево неколико дана дође помален, окошт и танак цојак без косуље и бос, лијеп и добал, ка' зло блијеме; изазва ми блата, плевали и посјеце; скиде халине с њега, па утеце. Те ја скоци за њим у поцељ и тлази га од сјутла на јутло до синоц на вече и од ондан вече до ономадне на подне — ниђе га наци — кимника!

— А би ли га по чему познао? — настави Периша.

— Како не бих кимника!? Бих за Бога, само да ми га је ђе опазити!

— А по чему би га познао?

— По свацем, м-и-л-и б-л-а-т-е — поново зајеца — по наказном облику, цлном облазу и дебелим лилицама (уснама), по избуљенијем оцима, по кљукатом носу и конскијем зубима — б-л-а-ц-к-о-г-а к-и-м-н-и-к-а — по длакавијем лукама и глибавијем ноктима, по плслијем петама и клвавијем хаљинама и по свацем. Ој! кимника! Куку блате——е! Лано моја! Сто цу сада!? О! да ми га је утлефити — појуначи се — када ми би блат озивио! А-ооох! Блаааа——! и не мога даље од плача.

Бива, да ви бих био досадан, кад бих докрајчио ово писање започетим начином сеоског говора, јер је допадљивија гласна ријеч сеоска, с тога даље и пишем ријечи чистијем изговором, премда сељаци тијем — назовимо га — муцавијем говором и довршс своје улоге. Никола узе једно вратило, натаче капу на врх њега и обмота је пасом — чалмом; на вратило обуче цемадан, гаће и гуњ, а проз рукаве гуња прођеде дугачки штап мјесто руку; преко гуња га опаса пасом и зађеде за пас двије кратке палице — мале пушке, па с једнијех побочнијех врата помаљаше и укриваше вратило као кад се оно ђеца баукају и сакривају једно од другог. Милован то

није опазио ни примјетио тобож нико од гледалаца, премда се вратило све то више указиваше, па га подоцкан опази Периша и викну:

— Пожнаниче! Пожнаниче!

— Аj! Што је! — трже се Милован као из сна.

— Неко се намаља с поља, но пази, да ти није оно крмник?!

Истрешти Милован очи, стави руку на чело, тобож да заклони очи од сунца и погледа, куд му Периша руком показује, а у то се цијело вратило показа иза вратнице. Стрекну Милован, спусти руку низа се и лати се оружја, а вратила нестаде. Опет стави Милован руку на чело, па заминује и заскаче, да боље види вратило, а све се дохваћа за оружје; у томе се вратило поново показа на вратима, подижући се и навијајући као да кога плаши.

— Ето га! Оно је он! Јест! Мој крмник! Овамо га! — викаше Милован, дижући нож и дофаћући се торбе с пепелом; омјери пушком и пуче пушка: просу се шака пепела, а Никола поче јаокат и врискат, поскакујући вратилом у напријед пут Милована, те се Милован поче измицати, стрецати, крити, уметати и бјежати између гледаоца од вратила.

— Стан, крмничко котило, доћу и тебе врх главе — кликташе Никола (вратило) притркујући за Милованом — доста сте јели сиротињску муку, нека и земља почине од вас!

Милована угризе срамота пред оноликим свијетом од једнога бјежати и то од крвника његова брата, па искочи на средину и викну:

— Није, куго љуцка, како ти велиш и оћеш, но како Бог дâ; — ако си њега преварио, нашао си онога, ко ће ти вратит тај зајам, е ја за своје и свога дајем имање и живот, али не част и поштење! — па још једном испали пушку и одбаци је, а извађеним ножем прилеће вратилу, удари га по рамену, па одбаци и нож, а поче се јакати и хрвати с њим по средини куће.

Окрећу се и јакају, шкргући и шкрипући зубима, варкају се и одиже он вратило, а вратило њега, баш као кад се оно два јака момка пофатају. Носише се неколико по кући, па обали вратило врх себе; поче појекнивати, хукати и копрцати се, док се варкну и преврати вратило под собом. Тако се вратило неколико пута окрета под њим и он под вратилом, док најпошље умородави вратило и притиште га под собом; притиште га доњим трупом, а рукама га стискаше за грло, туцаше му главу о земљу, гризаше га зубима за нос, те пошље дохвати нож и откиде му главу — стаче му капу и чалму. Разумије се, да је Никола одступио од вратила онда, кад га је Милован шчепао у своје руке.

Он поче нарицати и исплака се на брацкијем хаљинама, па му узе глибаву капу, којој бјеше испрскано и доње дно, те је вирио кроз њу перчин:

— Е — поче Милован — има двадесет мучнијех и трудњијех година, како му је покојни тато купио у Џабодаваловића за дванаест јест, није бијелијех пара; вјерно му главу топљаше, а и он је чуваше од прања и сваке муке, те му доживље оволико година, а и још ћаше, да бруку срамота љуцка не изједе. Греота је и срамота, да и моја глава под њом јад јадује и на брацке ме ране сјећа, но имам ли међу вама топла пријатеља, који ће ову залогу по јевтиној цијени узети, да зло макнем са огњишта.

— Имам ја, ако се погодимо! — прије му Марко.

— Погодићемо, како не!

— Пошто?

— Осам оћеш, нећеш, излизанијех пара!

— Ако може бити шест и јест за мене, не ли, тражи другога муштерију?!

— Ево ти је и сретња ти била, под њом те ни глава не заболела, ни нос окинуо! — пружи му је Милован.

— Тамо та' твој! — Марко је прими и однесе.

— Ево му пустога гуња — поче га Милован раширивати — покојна му прабаба Трља много је муке виђела, док је покупила, опросила и покрала по свему селу тринке и очинке, те их скрпила и гуњ саставила, намјењујући га несретњему праунуку за упокој њезине проклете душе, да је Бог помилује и намјести у рају вјечите муке, као што је овај гуњ многогодишњијем неопрањем и дерањем у власти њезина праунука гнијездио у себе легла ушију и бува. Брацком ми је крвљу натопљен, а на нечовјечнијем плећима ношен, па ми је крвав и гледат, а нека ли га носит; но имам ли међу вама још којега врућега пријатеља, да ме сачува и од ове муке и узме гуњ за јевтину цијену, а у спомен велике бруке, која се догодила?

— Биће ја, ако се погодимо без надметања — прије му Мило — но пошто је?

— Као тебе не ћу скупо, е си чојак и од боце уља; ево ти га за шездесет мање двије лажи — мажи мједенијех пара!

— Није скупо, није — скочи Периша и још неколицина — ако мишлите и ви паринскијем путевима поћи!

— Ни ми отишли, нити не ви не замијенили! — одговори им Мило и прими гуњ.

— Тек сада се сјетих — дофати Милован нас — да му је ову утегу донијела покојна ми матер из рода, пошто је (утега) дуго година била подпруг на самару једне старе коњине нашега ујака, па урасао у њу глиб, те се уличила и брату ми се умилила, да се њом опашује, е никакав коњ не ћаше раздријет по толико потпруга, колико он пасова. А, пошто му је у томе шличан Ђуро Николин, то ћу му и дароват ову утегу, дако и њему у брзо изброји године и надживи га! —

Сличним начином предаје пушку, чалму и гаће и тим се игра свршава.

Но, како ви се допада?

Свиђа ли ви се? Јесу ли ови разговори старијег или новијег укуса? То ви сами разбирајте и пресуђујте, ја се за сада ограничавам на овоме, а даном приликом проговорићу коју и о другим нотњим играма, које ми буду познате, па и о неким дневним играма, а могуће је, да ће ми замјерити велики књижевници, изображени људи, разображени надрикњиге, многострући приповједачи, сваковрсни савремени пјесници-појачи и остала њихова браћа, што се забављам овијем и овакијем беспослицама, али ми опростите ви дозрели старчеви, што ве овијем заглушујем, е је вредније по потоку злато купити, но по ваздуху прах сијати.

Bajanje.

Prilog narodnog ljekarstva Bosne i Hercegovine.

Priopćio **H. Fazlagić.**

Narodno se maštanje nigdje nije u tolikoj mjeri razvilo, koliko u lječničkoj narodnoj struci. Ne zadovoljava se samim preogromnim bilinskim carstvom, već prekoračuje u carstvo životinja i ruda, ali se ni tude ne ustavlja, već ide i u carstvo duhova i traži u njemu pomoći u nevolji.

Čudnovata vrsta narodnog liječenja jest „bajanje“, koje — rekao bih — zauzima posebno poglavje u narodnoj patologiji.

Sama riječ „bajanje“ donekle navješćuje, kakvo je to liječenje, jer bajati upravo znači: u sebi nešto mrmljati.

One osobe, koje tim bajanjem liječe, zovu se bajalice, a obično su to stare, iznemogle i za svaki posao nesposobne žene. Kako ta vrsta liječenja nije časna, to su bajalice obično stare ciganke, ali ipak ih ima pa i nijesu od tog mileta; — vrlo rijetko vrše taj posao i muški.

Za onog, koji pati, kaže mu se, da mu je bajanje. To su bolovi u pojedinim člancima tijela, kao u ruci, nozi, vratu itd., kad od jednom bol nastupi. Narod kaže za ovake bolove: sijeva mu u nozi, u ruci, u vratu itd.

Pošto se sve vrste narodnog liječenja upotrebiše i „travaricama“ kao i ostalim nije pošlo za rukom pomoći nevoljniku, to onda potraže bajalicu, kao najzadnju instanciju. Bajalica ponosna, što i ona i njezina moć ima pristupa u narodu, dogje i dostojanstvenije se drži, nego obično, kad privatnim poslom ulazi u kuću.

Najprije se raspita za narav bolesti u dotičnog bolesnika i onda obično potvrdi, da mu je bajanje, i da se dobro uradilo, što se ona na vakat pozvala, jer bi bajanje zastarjelo i onda bi ga teže bilo istjerati. Ona počinje svoje operacije ovako:

Ispruži, recimo, bolesnu nogu bolesnikovu. Uzme u ruke što god od gvožgja, n. pr. nož, bašliju ili nožice (makaze). Počne makazama ili drugim obabranim gvozdenim orugjem tegliti od kuka, pa sve do dolje, biva do prsta, a pri tome govori bajući, da se nikako ništa ne može razumjeti, nego se samo čuje mrmljanje. Formula pri bajanju glasi.

„Izigji pogana poganice!
U visoke visine,
U duboke dubine,
U široke širine,
U visoke planine,
Gdje sjekira ne sječe,
Gdje vo ne riče,
Gdje ovca ne bleji,
Gdje koza ne veći,
Gdje kokot ne pjeva,
Gdje koka ne kokoće.“

Ako je bajanje u vratu, onda se bajalica služi drugom formulom; ova glasi:

„U sijerme[1]) devetero djece;
Od devetero — osmero,
Od osmero — sedmero,
Od sedmero — šestero,
Od šestero — petero,
Od petero — četvero,
Od četvero — troje,
Od troje — dvoje,
Od dvoje — jedno,
Od jedno — nijedno.“

Bajalica to neprestano govori, povlačeći makazama kao i prije. Nikad ne će povratiti makaze uz nogu, nego kad je došla do prsta, podigne ih i spusti na kuk, pa ponovo niz nogu. Svojta bolesnoga kao i bolesnik zapanjeno gledaju u bajalicu. Gledaju, hoće li se bajalici početi zijevati. Ako se u dobar čas počne bajalici zijevati, to joj je ta bolest i njoj samoj dokunisala i bolest je konstatirana, namjerila se vila na Halila jer bajalica šale ne pušta, dok je sa svim ne istjera. Jà, da vi je onda vidjeti bajalicu! Njezina je sada dolina! Pitaju je: je li bajanje, a ona potvrgjuje mahanjem glave i Bože sačuvaj, da bi i riječcu progovorila. Najdostojanstvenije je sjela, pa sve udovima baca komandu. Ona okom, a ukućani skokom dodaju joj, što joj treba.

Pošto se nabajala, onda prestane i počine.

U odsutnosti bajalice treba takogjer pomoći bolesniku. Bajalica, kad je počinula, donesu joj haptovine *(Sambuccus Ebulus)* ili pomoćnice *(Solanum nigrum* L.) te nabaje na

[1]) Sijerma se valjda zove bolest bajanje.

te biljke, koje imadu istu snagu kao i sama bajalica i tim travama oblože bolesne udove. Čim sjutra dan na novo dogje bajalica, izgube svaku dalnju bajalačku moć.

Pasja lubanja igra veliku ulogu u ovoj vrsti narodnog ljekarstva. Kad nije moguće naći bajalicu, to onda obično traže pasju lubanju. U mnogim kućama imade nabajatih pasjih lubanja i one imadu trajnu moć bajalačku, samo ako je na nju već jednom bajano. Metnu lubanju na bolesno udo, te je ondje drže kroz neko vrijeme, a gdjekad i povlače lubanjom po bolesnom udu.

Tako se tim bajanjem liječi sve dotle, dokle se bolesniku ne okrene na bolje, ili se ne vidi, da mu nema baš nikakve koristi od bajanja i onda se utvrdi, da mu nije bajanje, pa se na novo traži pomoć u drugih.

Дарови босанско-херцеговачком земаљском музеју.

Течајем године 1894. стигоше музеју између осталог ови већи дарови:

Археолошко-хисторијском одјељењу:

Госп. Геза пл. Сирмај (Szirmay), кот. предстојник, више пршљенова од иловаче из Чунгараи разне бронце из Градине, за тим два римска новца.

Госп. Вилим пл. Сирмај (Szirmay) чланкасти прстен од бронца из Мутника.

Госп. Филип Балиф (Ballif), грађевни савјетник, бронцана фибула из Тијесна на ријеци Врбасу.

Госп. Хуго Једличка, инжинир, 43 предмета од иловаче, кости, камена и бронца из Чунгара; за тим збирку разних прехисторијских и средњевјековних предмета од иловаче и гвожђа, нађених пригодом градње цесте у долини Врбаса.

Госп. Иван Јакубовски, кот. предстојник, наруквице од бронца и уломак бронцаног предмета из Јајца.

Госп. Иван Келнер, грађевни савјетник, два камена бата из Присапа крај Ливна.

Госп. Мајсторовић, учитељ у Герзову, двије бронцане сјекире, једно гвоздено копље, фрагменат бронцане фибуле, разне уломке од иловастих посуда и један камен за брушење, све нађено на Пјануши.

Заповједништво оружничке постаје у Неуму, пробушени камени чекић.

Заповједништво оружничке постаје у Отоци, два шиљка од гвозденог копља.

Госп. музејски пристав Фрањо Фиала, разно камено и рожнато оруђе из моравских пећина.

Госп. Вилим Свобода, управитељ духанског откупног уреда у Љубушком, један гвоздени мач из доба сеобе народа и једну бронцану коњску орму, оба предмета из Љубушког.

Госп. Петар Бошњак, опћ. тајник у Метковићу, 18 комада римског новца.

Госп. Виктор Апфелбек, музејски пристав, један колут од бронца и један конзуларни денар.

Госп. Људ. пл. Талоци (Thálloczy), један бановски денар и двије брактеје.

Госп. Оскар Веселски, рударски мештар у Дњој Тузли, девет комада бакреног римског новца.

Госп. Др. Јустин Карлински, један илирски денар, један бронцани новац Филипа II. макед. и један римски новац.

Госп. Иван Зовко, учитељ у Коњици, један конзуларни новац из Горњег Вакуфа.

Госп. Сава Мандић, учитељ у Дервенти, један талијер.

Госп. Едуард Рада, надинжинир, накитни крст од бронца, нађен у гробу код хана Пролога.

Госп. Зухди ефендија Бакаревић, кајмекам у Рудом, двије руком грађене посуде, нађене у Рудом и Соколовићима.

Госп. Тома Драгичевић, оружнички стражмештар у Власеници, двије римске земљане посуде и више рбина од иловаче из градине код Кусоње.

Госп. Александер Шенбухер (Schönbucher), рударски мештар у Фојници, разно рударско оруђе и оправе, нађене у старом рудокопу у Чемерници крај Фојнице.

Госп. Ото Колб, управитељ минералних врела у Сребреници, рударске справе из старог рудокопа крај Сребренице.

Природознанствено одјељење:

Госп. Јосип Сукуп (Soukup), посједник мајдана у Фојници, неколико лијепих комада руде из Баковића.

Госп. Јосип Мартерер, шумски мештар, двије терцијарне окаменине из околине Прњавора.

Госп. Ђорђо Костић, трговац у Дервенти, три лијепе окамењене шкољке.

Госп. Фрањо Рихтер (Richter), управитељ угљеног мајдана у Зеници, збирку окаменина и горског камења из околине зеничке.

Госп. Тома Драгичевић, оружнички стражмештар, овећу збирку мармарошких дијаманата из Папраће у власеничком котару.

Госп. Др. Теобалд Крипер (Krüper) у Атини, велику скупину рептилија и конкилија у шпириту, за тим разних геолошких предмета.

Поједине животиње подарише пак за зоолошке збирке господа: геометер Ангстер у Прњавору, надзорник лова Бахтиг у Пазарићу, надлугар Бек у Коњицу, управитељ приједорске штације Гиронколи, ц. и кр. управитељ љекарства Хеданек у Сарајеву, капетан Јаски (Jaschi) у Сарајеву, директор Караман у Сарајеву, инжинир Каут у Бабин-потоку, професор Кнотек у Сарајеву, надпоручник Лауб у Рогатици, инжинир Љоминski у Дбњем Вакуфу, надзорник лова Љузецки у Фојници, шумски инжинир Миклау у Сарајеву, трговац Ракић у Метковићу, надлугар Редер у Санском Мосту, тајник поштарске управе Шеф у Сарајеву, натпоручник Сехарс (Seehars) у Мостару, надлугар Сторел у Дубоштици, управитељ испоставе Вилхар у Суторини, надлугар Вајдл (Weidl) у Гламочу и натпоручник Цајлер (Zeiller) у Невесињу.

Коначно дароваше: музејски пристав Апфелбек око 5000 инсеката, сабраних на острву Крфу и у околини Вида; збирку инсеката с Иван планине у 10.000 ексемплара и око 1000 инсеката, сабраних у алпинској регији Татра планине; — учитељ Петар Шарјановић у Д. Храсну збирку инсеката, сабраних у околини Г. Храсна.

Свим даровateљима изриче овиме дирекција музеја своју најусрдniју благодарност.

Ocjene djela „Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha)".

Ovo djelo našeg kustosa Otmara Reisera, u kome je izložen rezultat proučavanja ptičijeg svijeta kneževine Bugarske zajedno s Istočnom Rumelijom i Dobručom[1]), razaslalo se, kako se to čini i s drugim publikacijama bosansko-hercegovačkog muzeja, mnogijem zoološkim zavodima i stručnjacima na polju prirodnih nauka.

Tim su nam povodom stigla pisma, u kojima se izriče laskavi sud o tom djelu i mi držimo, da se ne ćemo ogriješiti o skromnost, ako ovdje iznesemo odlomke nekojih od ovih pisama.

Njegova kr. Visost, knez bugarski Ferdinand, koji se u velike zanima ornitologijom i drugim granama prirodne nauke, blagohotno je primio dostavljeni mu primjerak djela te je od predstojnika njegove privatne kancelarije stiglo pismo od 9. februara (28. januara) o. g., iz koga vadimo ovo:

„Imam čast dojaviti Vašem gaspodstvu, da sam uz Vaše cijenjeno jučerašnje pismo primio jedan eksemplar Reiserove „Ornis balcanica, II. Bulgarien", *koji je namijenjen mojem premilostivom gospodaru.*

Njegova kr. Visost blagoizvoljela je narediti, da umolim posredovanje Vašeg gospodstva u to ime, da se priopći bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj vladi Njegova iskrena blagodarnost na ovom vanredno zanimljivom i bogato opremljenom djelu.

Njegova kr. Visost umoljava Vaše gospodstvo, da izvolite njegovu ličnu blagodarnost do znanja staviti preuzvišenom gospodinu c. i kr. zajedničkom ministru financija pl. Kállay-u na tome, što je odredio, da mu se rečeno djelo dostavi, te je ujedno blagovoljno na znanje uzelo izraze blagodarnosti bosansko-hercegovačke zemaljske vlade na pripomoći, koja je pružena gosp. Reiseru pri znanstvenom istraživanju njegovom u Bugarskoj."

„(Ich beehre mich, E. E. den Erhalt des geschätzten Briefes gestrigen Datums und des demselben anverwahrten, für meinen Allergn. Herrn bestimmten Exemplares: „Reiser's Ornis balcanica, II. Bulgarien" *anzuzeigen.*

S. k. H. der Fürst geruht mich zu beauftragen, die liebenswürdige und gütige Vermittlung E. E. anzusprechen, auf dass der bosnisch-hercegovinischen Landesregierung der besondere Dank meines Agn. Herrn für die Ueberreichung dieser so sehr interessanten und reich ausgestatteten Publication zum Ausdrucke gebracht werde.

S. k. H. würde E. H. ersuchen, Seiner Excellenz dem k. und k. gemeinsamen Finanzminister von Kállay Höchstseine persönliche Erkenntlichkeit für die Aufmerksamkeit übermitteln zu wollen, mit welcher Seine Excellenz die Zusendung des obgenannten Werkes an S. k. H. veranlasst hat. Von dem Ausdrucke des Dankes von Seite der bosnisch-hercegovinischen Landesregierung für die Förderung der wissenschaftlichen Expedition Reiser's hat S. k. H. allerhuldvollst Kenntniss zu nehmen geruht.)"

Direktor prirodno-historičkog muzeja u Bernu (Švicarska) gosp. Edmund pl. Fellenberg piše:

„Od Vaše Preuzvišenosti primio sam prije više vremena Reiserovo djelo: „Ornis balcanica". *Za ovo znamenito i dragocjeno djelo, koje je naročito za naš muzej od velike vrijednosti, imam čast u ime muzejske komisije izraziti najtopliju zahvalnost, žaleći pri tome, da to nijesam prije učiniti mogao.*

---

[1]) Vidi „Glasnik zem. muzeja", god. VI. (1894.) svezak.

„(Aus dem Ressort Euer Excellenz ist dem Unterzeichneten von längerer Zeit ein Exemplar von „Reiser's Ornis balcanica“ *richtig zugekommen. Diese, namentlich für unser naturhistorisches Museum sehr werthvolle und wichtige Publication beehrt sich der Unterfertigte namens des Museumscommission* wärmstens zu verdanken *und spricht sein Bedauern aus, dass letzteres wegen Krankheit nicht früher hat geschehen können.)“*

Zoološki muzej u Turinu (Italija):

Zajedničkom ministarstvu u Beču izjavljuje svoju osobitu blagodarnost Lorenzo Camerano za interesantno djelo Reiserovo „Ornis balcanica, II. Bugarska“.

„(Vielen Dank sendet dem gemeinsamen Ministerium in Wien Lorenzo Cameram, für den interessanten Band „Reiser's Ornis balcanica, II. Bulgarien.)“

Profesor Dr. Antun Dohrn, direktor carsko njemačke zoološke stacije u Napulju piše:

„Imam čast Vašoj Preuzvišenosti dojaviti svoju smjernu zahvalnost za dostavljeno mi djelo „Reiser: Ornis balcanica, II. Bugarska“. *Ovo vanredno pohvalno djelo pohranio sam u knjižnici zoološke stacije“.*

„(Euer Excellenz beehre ich mich, für das mir übersandte Werk „Reiser's Ornis balcanica, II. Bulgarien“ *hierdurch meinen ergebensten Dank auszusprechen. Die höchst schätzenswerthe Publication ist der Bibliothek der zoologischen Station einverleibt worden.)“*

Vladimir grof Dzieduszycki, utemeljitelj i upravitelj muzeja, što ga je ova grofovska familija u Lavovu utemeljila, Zoološko-botaničko društvo u Beču, profesor Dr. Marchesetti u Trstu i P. Erich Brandis, učitelj pri velikoj gimnaziji u Travniku izraziše se uz blagodarnost svoju veoma pohvalno o toj publikaciji, pri čemu P. Brandis još dodaje: *„Neka mi bude dozvoljeno, da izrečem nadu, da će našoj zemaljskoj vladi biti moguće postići još i druge znamenite uspjehe na polju prirodnih nauka“.*

Sličnim načinom dojaviše svoju blagodarnost i ocijeniše djelo Reiserovo megju ostalim ovi zavodi i ovi zoološki stručnjaci: barun d' Hamonville, generalni savjetnik okruga Meurthe-Mosell u Francuskoj; Dr. G. Radde, carsko ruski tajni savjetnik i direktor muzeja u Tiflisu; R. Collett, profesor u Christianiji u Norveškoj; kralj. muzej u Berlinu (zoološko odjeljenje); direkcija kralj. zoološkog, antropološkog i etnografskog muzeja u Dražgjanima; Dr. H. Nitsche, profesor šumarske akademije u Tharandu (Njemačka); pl. Burian, poslanik i upravitelj c. i kr. diplomatske agencije i glavnog konzulata u Sofiji; c. i kr. ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u Beču; ornitološko društvo u Beču; magjarski narodni muzej u Budimpešti; István Chernelházi Chernel u Köszegu (Ugarska); Ivan pl. Csató, podžupan u Nagy Enyedu (Ugarska); britanski muzej (odjel za prirodne znanosti) u Londonu (British Museum, Natural-history).

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

ISPRAVCI.

Cijenjeni čitatelj neka izvoli u članku gosp. Frana Radića *„Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli“* (Glasnik 1894., četvrti svezak) pod tačkom 11. poslije riječi: „Ima dosta punu ali“ ovo prilijepiti:

oblu i kratku bijelu bradu i brkove. Lijevom rukom stiska biskupsku štaku sa zavojicom, okrenutom na polje. Natpis mu je:

S BLA
SIVS

t. j. *S(anctus) Blasiu(s).*

12. Nad sv. Katarinom je poprsje sv. Nikole putnika. On je gologlav s kolutom svetinje. Ogrnut je ružičasto-rumenim plaštom sa palijem kao i sv. Vlaho. Na paliju su crni krstovi, ali bez ikakva uresa megju njima. Okrenut je put desne gledaoca kao i sv. Vlaho, malo da ne u potpunom profilu. I on drži podignutu desnu ruku u položaju blagosivanja sa pruženim kažiputom i srednjakom; drugi su prsti stisnuti; ali mu je dlan put vanka više okrenut nego u sv. Vlaha. U njega je puna ali kratka obla bijela brada kao što su mu i brkovi. Lijevom rukom podupire se o crnu knjigu, koja ispod plašta vodoravno leži. Pred njim je natpis:

U četvrtom svesku godišta VI. (1894.) potkrala se pogrješka, koja treba da se ispravi. Na stranama 758. (5. redak odozgo) i 759. (4. redak odozgo) treba mjesto: *god. 1100.—1500.* da stoji: *1100.—500. prije Hrista.*

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

Strana — Страна

Ivan Kellner: Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. (Sa 127 slika i 10 tabli u tekstu) . . . . . 161—198

Фрањо Фиала: Римски гробови с паљевином код Рогатице. (Са 1 сликом и 2 табле у тексту) . . . . . 199—206

Othmar Werner: Bilješke o makro-lepidopterima, prikupljenim na poluostrvu Pelješcu . . . . . 207—214

Др. **Ћиро Трухелка**: Абраксас-гема из Сарајева. (Са 1 сликом у тексту) 215—216

V. Radimský: Arheološke crtice. (Sa 11 slika u tekstu) . . . . . 217—230

Ковачевић-Пач: Рушевина у селу Дољанима и римски натписи, ондје нађени. (Са 6 слика у тексту) . . . . . 231—236

Dr. **Karlo Patsch**: Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini. (Sa 6 slika u tekstu) . . . . . 237—240

Људевит пл. Фирер: Продужена посматрања на орнитолошком пољу у Црној Гори године 1895. . . . . 241—258

Dr. **Ćiro Truhelka**: Starobosanski natpisi. (Sa 30 slika i 1 tablom u tekstu) 259—284

Карло Пач: Епиграфско набирчење. (Са 14 слика у тексту) . . . 285—292

Književnost — Књижевност . . . . . 293—299

K. Patsch: Fr. Bulić: „Anctarium inscriptionum, quae a mense Iunio a. 1892 ad mensem Iunium a. 1894 in Museum Archaeologicum Salonitanum Spalati illatae sunt". (Sa 1 slikom u tekstu.) — Dr. **Ćiro Truhelka**: Publikacije Jugoslavenske akademije u Zagrebu za godinu 1895. — **К. Пач**: Henrici Kiepert: „Formae orbis antiqui".

Različito — Различито . . . . . 300—308

Luka Grgjić-Bjelokosić: Još nešto o vagjenju žive vatre, ili o izvijanju ognja, kao što narod veli. — **Душан Поповић**: Какањ-Кокањ-Кукањ?! — **H. Fazlagić**: Za što Jahudije imadu bajato lice? — **Стеван Милијевић**: Благо. — **O. J. Lužecki**: Muscicapa parva. Muharica crvenovoljka (Der Zwergfliegenfänger) za Bosnu i Hercegovinu utvrgjena.

Cetiri sveska čine jedno godište. — Четири свеска чине једно годиште.

Sarajevo, april—juni. **1895.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva.

Napisao

Ivan Kellner, gragjevinski savjetnik.

Još pred nekoliko godina u daljim krajevima gotovo nepoznate sumporne toplice Ilidže[1]) izašle su na glas, otkako je u zimi 1892./93. otvoreno novo toplo vrelo, otkako su za ugodnost banjskih gostiju podignute zgrade za kupanje, stanovanje, blagovanje i zabavu, i otkako je u tu svrhu udešen prostran perivoj i lijepa šetališta, a sagragjene ceste i željeznice. Te kupke najjače pritežu sve one žitelje zemlje, kojima treba odmora i mira ili pak pate od bolesti, od kojih nahode lijeka u toplicama, banjama s tresetom ili u okrepljivim studenim vodama, a i strani putnici sve više amo dolaze.

U vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine po austro-ugarskoj monarhiji god. 1878. bila je u Ilidžama samo primitivna banjska zgrada, koja je sastojala od dva, kubetima nadsvedena basena, megju kojima je bilo dosta mršavo vrelo tople vode. Ona je bila od prilike na onome mjestu, na kome je danas reservoar II. (vidi nacrt *tab. I. slika 1.),* dok je za obitavanje služio običajni u zemlji han na onome mjestu, gdje je danas „stara banja" i povrh toga još onaj han, koji je i danas uz lijevu obalu Željeznice blizu mosta, preko koga vodi cesta. Banjska zgrada, kao i prvi onaj han, zajedno sa zemljištem, koje im pripada, bijahu vlasništvo otomanskog erara. U prijašnja vremena, vele, da je upotrebljavanje kupki bilo sasvim besplatno; istom pošto je ustrojena islahana (zavod za izobražavanje mladeži u raznim obrtnim strukama), koja je postala nekoliko godina prije okupacije, stadoše pobirati malu banjsku pristojbu (piastar za kupku), a čisti prihod bio je namijenjen islahani u Sarajevu.

Gradnje, što ih bosansko-hercegovačka zemaljska uprava izvela, kako je preuzela banju Ilidže, dale su prilike, te je zemljište onuda na mnogo mjesta, i to dosta puta vrlo duboko raskopano, pri čemu se je osobito pazilo, ne će li se naići na starije gragjevne ostanke, kako se je to očekivalo.

[1]) Izvedeno od turske rijeći „ili" = mlako.

Ma da je pri hrpi kuća neposredno sjeverozapadno od banje Ilidža i uz šetalište, koje vodi vrelu Bosne, po prilici $^1/_2 km$ od ove banje, nagjeno ostanaka od rimskih zidina, krovnog crijepa i ploča od taraca, opet se pri gradnjama do god. 1893. ni na što drugo naišlo nije. Jedino pri kopanju jednoga toplika u Ilidžama god. 1887. nagjen je nasred sige dobro očuvan malen bakreni novac (rimski as Antonina Pija, 138. do 161.[1]). Nekoliko vrlo zargjanih, plosnatih konjskih potkova, nagjenih 60 *cm* pod zemljom, možda takogjer potječu iz rimskog doba.

Tek ljeti 1893. naišlo se pri gradnji rezervoara II. blizu novog vrela, onda u jesen 1893. pri gradnji hotela Bosne, na rimske zidine, te se je iza toga počelo tačno pretraživati zemljište, pri čemu je gospodin arhitekt August Butscha veoma prilježno i uspješno sudjelovao. Ma da pretraživanje još nije dovršeno, opet će, gledeći na mnogostrani interes, što ga je na se navraćala banja Ilidže, biti opravdano, da se objavi, što se je dosele našlo.

Rimski gragjevni ostanci blizu rezervoara II. prikazani su u *tab. II. slici 2.* u osnovi i presjeku.

Ti gragjevni ostanci sastoje od okruglog gragjevnog sklopa i od zida, koji su pripadali nekoj kvadratičnoj ili pravokutnoj prostoriji. Prvi ima unutrašnji premjer od 4·00 *m* i betonski tarac od komada cigle i kreča. Zidine su se održale u visini od 0·50 *m* i sastojaše od 13 *cm* debelog unutrašnjeg sloja opeke i od 30 *cm* debelog spoljašnjeg sloja od sitnog lomljenog kamena. Ti su ostanci sa sigastim brežuljkom, koji se je nad njima tečajem stoljeća uzdigao do znatne visine — u najdubljem presjeku *EF* do 1·00 *m*, a u najvišem presjeku *AB* gotovo do 4·00 *m* visine — zbijeni gotovo u jedinstvenu masu, tako da je veoma teško bilo, pojedine komade opeke iz zidine odlučiti.

Ne može se stalno odrediti, na što je nekoć služila ta zgrada, nego biće, da je tu bio basen za kupku. To osim posve okruglog oblika svjedoči i položaj te gragjevine nasred područja toplica i mnoge stare izbušene jame uokolo. Voda, koja je ključala iz tih jama, i koja se je valjda prikupljala u primitivnom rezervoaru, biće da je uvirala u taj basen, koji je valjda služio kao zajednička banja.

Ostale tri razvaline jednake su konštrukcije, kao okrugla zidina, te je i ovdje posve jednak betonski tarac, samo što je za 70 *cm* na više položen. Zidine su bile očuvane na visinu od 70 *cm*, a pripadahu 3·90 *m* širokom prostoru. Siga, koja se je nakupila nad tim taracom, dostigla je, kako pokazuje presjek *GH*, takogjer visinu od 2·00 *m*.

Četvrtog zida, koji pripada pravokutniku ili kvadratu, nije više bilo, te je očevidno prije već razoren.

---

[1]) Ernst Ludwig: „Schwefelbad Ilidže bei Sarajevo", str. 5.

Ti su gragjevni objekti, kao i drugi rimski objekti u području toplica, po svoj prilici na silu razoreni, jer sigasti sloj iznad obje razvaline čini čvrst konglomerat, po kome su zidne opeke, ciglene ploče, žmurnjaci i komadi kamenja razbacani u najvećem neredu (isp. presjeke *F F* i *G H*).

Pri tom otkopavanju se je odlučio jedan dio duvara od cigle *(slika 3.)*. Po tome se komadu poznaje, da na vezanje cigle nije uložena osobita pomnja, jer opeke najvišeg reda vazda ne pokrivaju zglobove dônjeg. Taj nedostatak bio je s pogledom na izvrsni lijep, kojim se je zidalo i koji je sada tvrd kao kamen, vrlo neznatan, a nastao je djelomice zbog toga, što se je uzimala cigla razne dužine. Tako je najdônja opeka na lijevo

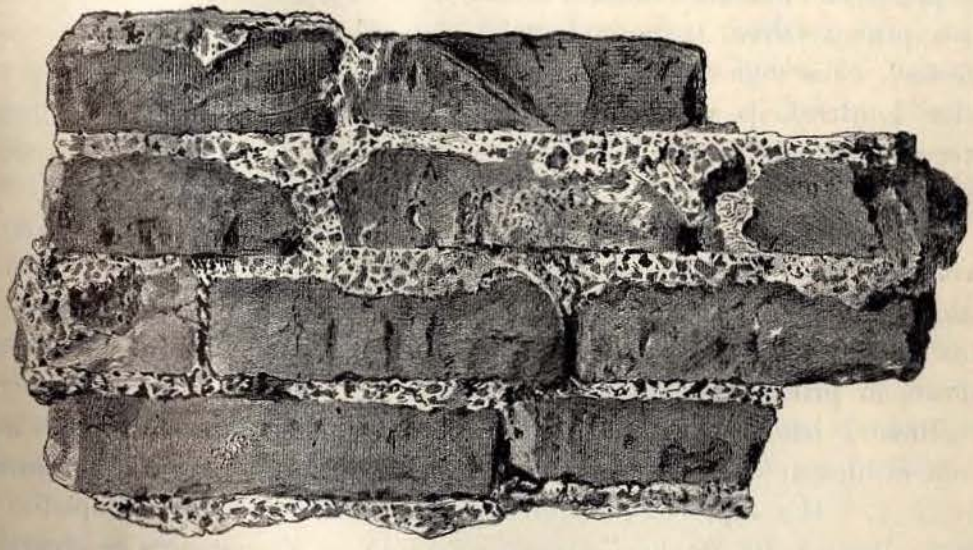

Slika 3. (1/4 nar. vel.).

24 *cm* duga, dok ostale opeke imaju dužinu od 18 *cm* do 19 *cm*. Zglobnice ispod opeka dosta su široke, od $1^1/_2$ *cm* do 2 *cm*, dok su zglobnice izmegju krajeva opeke uže, i to $^1/_2$ do $^3/_4$. Pošto su opeke 5 *cm* debele, to razmjer izmegju zglobnice i opeke izlazi 1 : 2·5, dok je u kasnijih rimskih gragjevina zglobnica bila jednako debela kao opeka, a i deblja od nje[1]). Lijep je od bijelog kreča, množine stucanih, do 2 *cm* dugih komadića cigle i vrlo malo pijeska.

Pri razgrtanju sloja sige nagjeno je odlomljenih gragjevnih komada (dva temelja od stupova, *slika 2.*, lijevo dolje i desno gore, goleme ploče od vapnenca, *slika 2.*, iznad okruglog basena), i uz to više manjih kamenitih ploča. Nivô, na kome su nagjeni rečeni gragjevni ostanci, vidi se u *slici 2.*, presjek *A B* i *G H*.

---

[1]) J. Durm: „Die Baukunst der Etrusker und Römer", str. 236.

Po ovim gragjevnim ostancima može se suditi, da su onuda negda bile veće, arhitektonički pobolje uzidane zgrade, koje su valjda takogjer služile svrhama banje.

Da je bilo i drugih zgrada, to svjedoči tarac od opeke *(opus spicatum*[1]), nagjen pri kopanju jednog kanala odmah pred zgradom rezervoara — koji je udešen od opeke, po dužini dobro složene, u raznim bojama (otvoreno žuta, crvenkasto žuta i ciglasto crvena). Te su opeke 11 *cm* duge. 6·5 *cm* široke i 2 *cm* debele.

Pri gradnji hotela „Bosne" otkopane rimske razvaline prikazane su u nacrtu *tab. III. sl. 4.* Najprije je pri kopanju temelja oko 70 *cm* pod prirodnim tlom presječeno nekoliko rimskih zidina, koje su u glavnom bile orijentirane u dva pravca *(slika 4.,* poput ostalih ostanaka od rimskih zidina tamno šrafirane), osim toga nagjeno je više arhitekturnih komada, novaca, sprava, nakita, konštrukcija poda i t. d. Pošto se je broj nahogjaja množio prama sjevernom pročelju hotela „Bosne", priklonjena im je naročita pažnja, u koliko je dopuštala brzina radnje, koja je zavisila od drugih prilika.

Pošto je nagjen figuralno ukrašen pod od mozajika pod kapijom pri sjevernom kraju gragjevine, otpočelo se je sustavnim prekopavanjem i ostalog zemljišta, i to ponajprije u sjevernom i istočnom pravcu, pri čemu su na vidjelo izašli tamnim šrafiranjem označeni ostanci zidina, i otvorenim šrafiranjem prikazani podovi od mozajika.

Radovi istočno od hotela „Bosne" za sada su dovršeni, pošto se u onome zemljištu, koje se neposredno hvata hrpe rimskih gragjevnih ostanaka, *slika 4.* I. i II., nije više moglo naći ostanaka od zidina. Zapadno od hotela „Bosne" tik do hrpe, označene sa IV. i V., prostiru se gragjevni ostanci svakako još vrlo daleko, kako se to i s polja poznaje na humci od ruševine, koja lagano prelazi u ravnicu, te su na njoj djelomice bosanske kuće. Radovi u tome pravcu morali su se megjutim za sada obustaviti, pošto je zemlja onuda, izuzevši jedan dio južno od hrpe IV., privatan posjed, pošto se najprije ili ta zemlja kupiti, ili kakva pogodba učiniti mora, po kojoj bi se zemljište onuda smjelo prekopavati.

Otkopani gragjevni ostanci nijesu za se odijeljena osobina, te je očevidno i nekadašnji gragjevni materijal, nagjen u iskopima, djelomice već prije služio za druge gradnje, valjda za starije banjske gragjevine i obitališta, kao i poslije za bosanske kuće, koje još stoje. Tako je gragjevna hrpa I. prekinuta u južnom, hrpa II. u sjevernom, zapadnom i istočnom pravcu, sa III. označena hrpa prekinuta je u južnom, zapadnom i istočnom pravcu. Za sada se s toga ne može prikazati osnova cijelog onog nekadašnjeg

---

[1]) „Testacea spicata Tiburtina", v. pavimenta po Vitruviju. VII., 1.

mjesta, ali se opet jasno razabira, da su rimski objekti prilično pojednako bili orijentirani, pošto gotovo sve zidine imaju pravac od juga prama sjeveru, ili od istoka prama zapadu. Biće, da ostanci, koji su se očuvali, potječu od više razlučenih zdanja; tome u prilog govori spoljašni oblik hrpe I.—III.

Objekat hrpe I. imao je u jednoj 12·23 *m* širokoj zgradi više pravokutnih odaja, koje su po svoj prilici mahom imale podove, uregjene za grijanje. Pod jednim prostorom konstatovani su stupovi i praefurnium udešenih ondje hypocausta, dok ostale prostorije u tome pravcu za to nijesu pretraživane, jer u njima ima ostanaka od poda s mozajikom, koji je za sada ostavljen na mjestu. Ali da su i u tim prostorijama bili hipokausti, može se zaključiti iz valovitog oblika podova (isp. presjeke *A B* i *C D*).

U ovom, kao i u ostalim presjecima *slike 4.* ništicom *(o)* označena linija nivoa prikazuje visinu poda prizemnog salona u hotelu „Bosni"; podovi hrpe razvalina I. bar su za 1·62 *m* dublje i najmanje 38 *cm* ispod prirodnog tla. Ako uzmemo na um sadašnju visinu Željeznice, koja onuda sasma blizu protječe, kad naraste, to onda, pošto se ne može misliti, da su rimske zgrade perijodički bile poplavljene Željeznicom, dolazimo do tog zaključka, da se je od vremena rimskog gospodstva podiglo i dno Željeznice, i zemljište uokolo. Temeljni su zidovi hrpe I. 50 *cm* do 85 *cm* debeli, te, (kako detalj *m slika 4.* pokazuje) većinom uzidani od ovećeg, djelomice ondje zatečenog lomljenog kamena. Opeke ima u temeljnim zidinama vrlo malo. Stupovi hipokausta u hrpi I. imaju kvadratičan presjek od 19 *cm*, udaljeni su izmegju sebe za 36 *cm* do 45 *cm*, te su uzidani od opeke, sige ili od opeke i kamena. Tik do hrpe I. ima ostanak okrugle neke uzidane gragjevine, valjda bunara.

U hrpi II. samo su ostanci od nekoliko temeljnih zidova, debelih 40 *cm* do 69 *cm*, prekinutih nekolicinom otvora. Ovo su valjda bili prilazi do prefurnija, jer se u razvalini nahode ostanci na daleko razgranjenih hipokausta. Spoljašnjim radijem $r = 3{\cdot}14$ *m* uzidana okrugla zidina mogla bi, gledeći na vezanje kamena, možda biti mlagja, nego ostale zidine, pa bi otuda slijedilo, da su rimske gragjevine u Ilidžama duže vremena stajale. Od rečenih hipokausta očuvala se je množina stupova, uzidanih od plosnate opeke. Oni su visoki 33 *cm*, a u presjeku mjere 29/29 *cm*, odnosno 19/19 *cm*. Razmak je stupovima od boka do boka 40 *cm*.

Sasma slična hypocausis ima u razvaljenim zidinama, označenim sa III., koje je najmučnije protumačiti, i ovdje bih ja, zbog zida koso uzidanog u sustav hipokauze i zbog basena *r*, uzidanog od opeke, koji kanda je kasnije sagragjen, rekao, da je to zdanje kasnije preudešavano. Najistočniji zid hrpe III. pokriven je, kako to slika naznačuje, plohastim crijepom.

Ostanci zidina pri hrpama IV. i V. tek će se kasnije sasvijem moći raskopati. Valoviti oblik podova s mozajikom u tim hrpama (presjek *E F*) svjedoči, da su onuda uregjeni hipokausti. Dok se pod objekata u hrpi I. u najvišoj tački nahodi 1·62 *m* ispod gore naznačenog isporednog nivoa, nahode se podovi u hrpi IV. i V. u najvišoj tački 1·22 *m*, odnosno 1·02 *m* ispod njega; po tome su rimske zgrade, koje bijahu po mjestima IV. i V., bile na više nego ona u I. situirane.

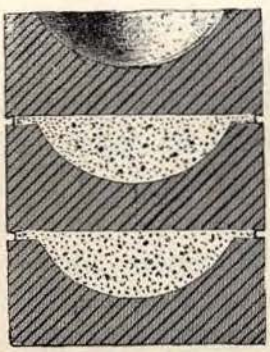

Slika 5. ($^1/_5$ nar. vel.)

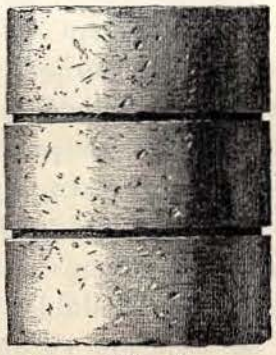

Slika 6.

Od podzigja tih zdanja očuvao se je nadalje još betonski tarac, na kome su nasagjeni stupovi za hipokauste. On sastoji od gornjeg, 20 *cm* debelog sloja finog do krupnog šljunka, i od 13 *cm* debelog sloja od ovelikih oblutaka. Sudeći po visini stupova bio je prostor hipokauza iznutra 33 *cm* visok. Od njihovog stropa ima samo još množina ciglenih ploča, većinom vrlo oštećenih.

S dimenzijama, što ih je Vitruv (lib. V. 10) naznačio za hipokaustične uredbe: presjek stupova 24/24 *cm*, visina oko 60 *cm*, razmak stupova takogjer 60 *cm*, podudaraju se one u Ilidžama samo približno. Podzigju valjaće nadalje još pribrojiti od okrugle opeke uzidani dio zida — *slika 5.* i *6.* — u hrpi III., koji nam prikazuje drugi oblik, što su ga Rimljani primjenjivali za stupove hipokausta. Premjer je opeci 17 *cm*, visina opeke 7 *cm*, svaka opeka ima zdjeličastu, mazom (klačardom) popunjenu udubinu, koja je radi konštrukcije valjda odabrana za umnožavanje otpora protiv natiranja postraničnim pomicanjem opeke. Pošto je natrpani u onu udubinu maz tvrdo slijepljen s kolutastim, 3/4 *cm* debelim lijepovim vezom, to u istinu nije moglo biti govora o pomicanju jedne opeke duž druge.

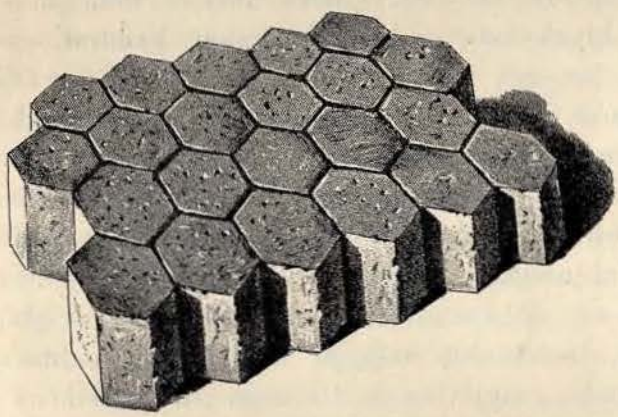

Slika 7.

Od gornjeg dijela zdanja očuvale su se tamo oveće partije konštrukcije poda. O jednoj od njih bio je već govor. Druga jedna, sastavljena od šestostranih zagvozdica *(slika 7.)*, nagjena je u hotelu „Bosni“. Da dobro

pristanu uz površinu, izoštrene su opeke ispod kuta. Visina im je 4·2 *cm*, gornja je strana šesterokuta 2·6 *cm*, dônja 2·3 *cm*, mast je crvena u svim razlikama.

Take se zagvozdice u Bosni i Hercegovini nahode i na drugim mjestima, tako u naseobini Franje Josipa kod Bijeljine, u Županjcu i Gradini kod Srebrenice[1]).

Prije već spomenuta, pri gradnji ceste do vrela Bosne, $^1/_2$ kilometra od banje nagjena opeka iz taraca, što je sada u zemaljskom muzeju, kvadratična je i vrlo stanjena, 9·5 *cm*, visoka, gore 4·2 *cm*, dolje samo 1·3 *cm* široka.

Od česti poda nadalje su nagjene dvije vrste kamenitog mozajika. Jednostavniji je mozajik od zagvozdica od bijelih, parelelepipedno otesanih kamenčića, visokih 2·5 *cm* i 1·5 *cm* gornje kvadratne stranice; kamečki su poredani u nizove, ali ima ih poredanih na oblik klina, koji u nizove zalazi, pošto su zagvozdice mozajika nešto različite veličine, te su takvi umetnuti redovi više puta nužni bili radi izjednačenja. Pod mozajikom od zagvozdica bio je tavan betona, pomiješan od bijelog kreča, komada opeke i pijeska. Površina mozajika od zagvozdica samo je ponešto izbrušena.

Sastavljeni podovi od mozajika nagjeni su stranom u ulomcima, djelomice prilično cijeli, u gragjevnim grupama *slika 4.*, I., IV. i V.

U hrpi I. *tab. IV., V., VI.* u *slici 8.a, 8.b* i *8.c* prikazani su ostanci podova od mozajika. Pri dnu zida ima gotovo u svu duž široka bordira od bijelih, sivih do crnih zagvozdica. Samo pod *8 a* pokazuje u pravcu prama podu *8 c* ponešto različitu bordiru. U nje ima od malešnih bijelih kamečaka sastavljeno polje, na kome su od crnih kamečaka načinjene linije, koje sastavljaju pravokutnike s umetnutim kvadratima, kojima je veličina ravna manjoj stranici pravokutnika. Središte kvadrata označeno je crnim kamečkom. Široke bordire hvata se u *slici 8. a* 26 *cm* široka, od šarenih uskih trakova sastavljena uža bordira, kojoj bijeli temelj oživljavaju uspravljeni crni kvadrati s bijelim središnjim tačkama i s kvadratima u uglovima. Od okvirene na taj način 2·76 *m* duge i 1·94 *m* široke figure očuvalo se je samo nešto više od jedne trećine. Ta je figura zapletenim meandarskim motivom na crnom, bijelim okvirima s crnim trakom duž sredine, uzdignutom temelju, podijeljena na kvadratična polja. Jedan dio ornamenta od opletenih trakova sastavljen je od žutih, crvenih i bijelih nizova zagvozdica, drugi od nizova bijelih, crvenkastih i žutih zagvozdica. Kvadrati, koji su nastali meandrovim ornamentom, okvireni su jednakim ornamentom od spletenih trakova, čime su nastali manji središnji kvadrati, koji su različito popunjeni.

[1]) Radimsky: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 230.

Tehnika poda s mozajikom *slika 8. a* dobra je; veoma su spomena vrijedni kasniji popravci, koji se vigjaju i na slici, pri kojima se nije gledalo na stariji urnek mozajika, te su po načinu jednostavnih mozajika sa zagvozdicama dosta priprosto izvedeni. I iz toga može se izvesti poduže trajanje i polagano propadanje rimskih gragjevina u Ilidžama.

Pod s mozajikom *8 b* samo se je malim dijelom očuvao, ali mu je radnja još pomnija, nego *8 a*, te se pri njemu boje mnogo življe ističu. Ovdje se gore spomenute široke bordire hvataju dvije uske bordire, kojima je okvirena površina figure, a zajedno su široke 46 *cm*. Pri spoljašnjoj uskoj bordiri popunjen je bijeli temelj zatvorenim, od lûkova sastavljenim crnim ornamentima, pri unutrašnjoj uskoj bordiri popunjen je crni temelj lijepim pletivom. Od toga pletiva pokazuje ona jedna traka bijelu, žutu i sivu mast, druga je bijela, otvoreno crvena i rumena. U pogledu slabo očuvane površine slike može se samo reći, da je vrlo nježno pletivo (bijelo-crveno i bijelo-žuto) sačinjavalo djelomične površine u slici, ograničene pravim crtama i kolobarima, koji su bili raznoliko popunjeni. Ma da se *8 b* sa *8 a* u nekom pogledu podudara, opet bih ja zbog nejednake izrade rekao, da je izmegju *8 a* i *8 b* isprva bio zid, koji je duguljastu površinu dijelio na dvije, gotovo kvadratične površine.

Kako u tehnici, tako i u desenu od *8 a* i *8 b* različit je pod, *slika 8 c*, pri kome uz široku bordiru na bijelo-smegjem temelju ima kvadrat sa stranicom od prilike 1·90 *m* dugom, koji je popunjen zvjezdolikim urnekom. Urnek ima crne konture, a kvadrati, rombi i trokuti, koji su time nastali, različito su popunjeni (megju ostalim urnekom na oblik šahovog polja i crtežima jedne vaze, sve crno na bijelo-smegjem). Cijeli desen odaje neku sličnost s različitim dijelom široke bordire, spomenutim pri *8 a*. I na tome se podu vigja naknadni priprosti popravak.

U pobočnoj prostoriji ima do *8 a* (u pravcu pismena *A)* još ostanak široke jedne bordire; čini se po tome, da je i u toj prostoriji, a valjda i u onoj s hipokauzom, bio pod s mozajikom.

Najljepši i najbolje očuvan pod s mozajikom je u hrpi IV. *tab. VII. slika 8. d.* On je bio u kvadratičkom prostoru sa stranicama po 4·16 *m*, a sastoji od 66 *cm* široke bordire, 28 *cm* širokog okvira i od mozajičke slike od 2·28 *m* površine. Bordira je od zagasitih vapnenastih zagvozdica, kojim šara pokazuje različite nianse zelene i žute masti, kako su prikazane u *slici 8. a.* Okvir mozajičke slike sastoji s polja i iznutra od po dva reda crnih vapnenastih zagvozdica, dok je na temelju, sastavljenom od žućkastih zagvozdica, izveden u *slici 8. a* prikazani geometrički ornamenat.

Sredina cijelih i prepolovljenih kvadrata, sačinjenih tim ornamentom, markirana je crnim zagvozdicama, koje su upotrijebljene i za udešavanje

ornamenta. Tamo amo posute su po temelju i posve bijele vapnenaste zagvozdice. Mozajička je slika pletenim ornamentom od vrlo sitnih crnih, crvenih i bijelih kamečaka na crnom temelju podijeljena na devet polja (srednje polje, četiri medaljona po uglovima i četiri pobočna polja) te se svojim posve bijelim temeljem lijepo ističe iz okvira. Pri kopanju temelja za pretkućnicu hotela „Bosne" razorena je na žalost svjetlija strana mozajičke slike, jer radnici zbog kiše nijesu odmah raspoznali, da tu ima mozajik. Naznake, koje se odnose na razoreni dio, valja dakako samo smatrati nagagjanjem, ali ovo u toliko ne će biti bez temelja, pošto se po neoštećenom većem dijelu stalno može uzeti, da je mozajička slika bila sasvim simetrički izvedena, pa je s toga razloga i pokušana rekonštrukcija *slike 8. d.*

Osam od rečenih 9 polja imaju osobito uske, crvene i žute, ili samo žute okvire, dok srednje polje ima širok okvir od žutih, crvenih, crnih i zelenih kamečaka. Eliptičke figuralne površine četiriju medaljona u uglovima imaju na bijelom polju po jednu ribu. U one dvije figure, što su se očuvale, valja pohvaliti čistoću konture, živost i harmoniju boja. Od četiri pobočna polja očuvano je na žalost samo jedno posve, a jedno više od polovice. Prvome je figuralna površina žuta, onome na polak očuvanome je žućkasto-bijela. U prvome je na crnome motiv palmete, drugome je uz kraj uspravljen, od više koncentričkih linija sastavljen polukrug, na koji je postavljena vaza s ručicama, dok je lijevi ostatak figuralne površine popunjen divno izragjenim morskim konjem. Valjda je u onom dijelu figuralne površine, koji je ogragjen najmanjim polukrugom, bio još jedan malešan figuralni ornamenat.

Srednja figuralna površina, kojoj je okvir djelomice oštećen, ima na žućkasto-bijelom temelju ubavo, lako odjeveno žensko poprsje, valjda neki mitološki lik. Atributi, koji se vigjaju pri srednjoj slici, precrtani su, što se je vjernije moglo, ali ih se dosele nije moglo pouzdano protumačiti. Ribe u medaljonima, što su u uglovima, morski konj u pobočnom polju, možda i posuda s ručicama biće da ovu žensku glavu označuju kao glavu nimfe vrela, možda zaštitne boginje nekadašnjih rimskih kupki.

Tehnika toga mozajičkog poda podudara se uopće s onom ostalih podova s mozajikom. Zagvozdice su uopće najrazličitijeg oblika i veličine; povrh paralelepipedskih zagvozdica upotrijebljeni su i kockasti i posve ravni kamečki. O materijalu zagvozdica odlučivao je šar, kakav je kada trebao. Bijeli, smegji i crni su vapnenci, za crvenilo uzimali su komadiće najbolje pečene opeke, za žuti šar pješčenjak. Osim toga uzimali su se neprozirni stakleni kamečki.

Pošto se desni gornji i donji ugao bordire mozajičkog poda *8 d,* koji pada daleko izvan zida pretkućnice pred portalom, nijesu mogli potegnuti

u svedeni natkrovak, koji sada zaštićuje samu mozajičku sliku, to ih se je izvadilo, pri čemu se je mogao ispitati sloj, koji je bio ispod toga.

Na betonu, izmiješanom s krupnim komadima opeke, debelom 10 *cm*, ima 2 *cm* debela podloga od stuka, u kojoj se opeka nije upotrijebila i u koju su utaknute zagvozdice mozajika. Sloj stuka vrlo je čvrst i lako se odlučuje od betona. Hipokauza nije nagjena.

Od podova mozajika, koji su bili pri hrpi V., očuvali su se samo pojedini dijelovi, koji su prikazani u *tab. VIII., IX., X.* u *slikama 8 e* 1., *8 e* 2., *8 e* 3. i *8 e* 4. I ovdje je do zida, kojim je prostorija bila ogragjena, kao i pri mozajičkim podovima *slike 8. a, 8. b, 8. c* i *8. d* bila široka, gotovo jednolika sivo-bijela bordira. Ta je bordira figuralnu površinu neposredno okvirila s tri strane, dok je, kako pokazuje *slika 8 e* 1., megju figuralnu površinu i bordiru uložen bijel trak, širok 1·06 *m*, podijeljen na veće i manje pravokutnike, na položene i uspravne kvadrate.

Uži okvir 3·85 *m* duge i 3·60 *m* široke figuralne površine čini, kako *slike 8. e* 1., *8. e* 2. i *8 e* 4. pokazuju, ornamentalno pletivo (analogno *slici 8. a* i *8. d*), koje se (kao što se najbolje vidi u *slici 8. e* 2., što se neposredno hvata poda) nastavlja u figuralnoj površini, te je dijeli na veća i manja, gotovo kvadratična polja.

Temelj je ornamentalnom pletivu plavkast, a trake su bijelo-žutocrvene i ljubičasto-bijele. Polja, koja su time nastala, (isp. *slike 8. e* 2., *8. e* 3., i *8 e* 4.) bijahu popunjena stranom geometrijskim, stranom figuralnim ornamentom. Za geometrijski ornamenat služili su trokutni i kružnički motivi, urneci šahovog polja i raznovrstno pletivo (*slika 8. e* 2. i *8. e* 4.). Od figuralnog ukrasa posve su se održali: 2 maske, (*slika 8. e* 2. i *8. e* 3.) kojim kvadrate valja zamišljati tačno jedan ispod drugog, motiv, koji je i pri prekopavanju u Pompejima nekoliko puta nagjen[1]), — 2 ptice zelena perja, jedna postavljena spram druge ukraj maske, *slika 8. e* 3. — 1 ptica crvenkastog perja desno od maske, *slika 8. e* 2. Od figuralnog ukrasa ostali su ovi ulomci: komad repa jedne ptice, koja je služila kao premica onoj u *slici 8. e* 2., komad repa jedne ribe (lijevo gore u *slici 8. e* 3.), komad repa jedne ptice (sredina gore u *slici 8. e* 3.) i stražnji dio zajedno s repom četveronožne životinje, valjda lava (desno gore u *slici 8. e* 3.). Oba potonja figuralna komada bila su, kako *slika 8. e* 3. pokazuje, u zajedničkom većem polju na bijelom temelju (kao i sve ostale slike), te valjda pripadaju većoj središnjoj slici, koje je na žalost sasvim nestalo. Da se vidi, kako dijelovi *8 e* 1., 2., 3. i 4. jedan drugomu pristaju, zabilježeni su znakovi *e* 1., *e* 2., *e* 3. i *e* 4. i u nacrtu *slika 4.*

---

[1]) Overbeck, Pompeji, str. 279, (Casa della caccia antica).

Drugi ostanci podova osim ovih nijesu dosele u Ilidžama nagjeni, ali može biti, da je 2 *cm* debela, plosnata opeka — *slika 9.* s otisnutim na njoj rombičkim urnekom bila u taracu.

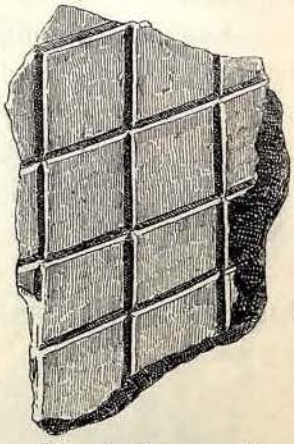

Slika 9. (1/4 nar. vel.)

Od gornjih dijelova rimskih zgrada nije se osim jednoga zida, koji se mjestimice uzdiže na 20—30 *cm* iznad zemlje, ništa održalo. Nasuprot u ruševini, nagrtanoj razorom tih objekata, nagjeno je raznovrsnih gragjevnih ostanaka i sprava, po kojima se može suditi, kako su ta zdanja bila udešena i na što su služila. Osamce nagjene cigle više su ili manje plohaste, malo kad potpuno održane i pokazuju najrazličitije dimenzije, od kojih su dosele ove utvrgjene:

dužina	10	*cm*	širina	8	*cm*	debljina	3 1/2	*cm*	} spicae
„	11	„	„	3·8	„	„	2	„	
„	11	„	„	6	„	„	2	„	
„	17	„	„	17	„	„	5	„	
„	18	„	„	18	„	„	6	„	
„	19	„	„	19	„	„	6	„	
„	23	„	„	13	„	„	4 1/2	„	
„	28	„	„	20	„	„	5 1/2	„	
„	29	„	„	21	„	„	5 1/2	„	
„	29	„	„	29	„	„	6	„	
„	30	„	„	28	„	„	5 1/2	„	
„	31 1/2	„	„	29 1/2	„	„	5	„	
„	33	„	„	17	„	„	5 1/2	„	
„	34	„	„	16 1/2	„	„	6	„	
„	52 1/2	„	„	?	„	„	6	„	

Opeke rijetko kada imaju strogo prizmatički oblik, često su iskrivljene, a veličina cigala razlikuje se po svakoj od tri dimenzije do 1 *cm*. Materijal opeke divno je obragjen, pečena je vrlo dobro. Na dojako nagjenim komadima vigjaju se ili samo utisci prsta, prostom rukom načinjeni kolobari ili paralelni pràvi ili valoviti trakovi. Okruglu opeku, *slika 5.* i *6.* sa 17 *cm* premjera i 7 *cm* debljine, onda šesterouglastu ciglu, visoku 42 *mm*, sa stranicama dugim 26 *mm* gore i 23 *mm* dolje, već smo prije spomenuli.

Mnoštvo fragmenata krovova crijepa svjedoči, da su rimske gragjevine u Ilidžama poznatim načinom bile pokrivene ravnim, na kraju uzvrnutim crijepom *(tegulae)* i žmurnjacima ili kišnjakom *(imbrices)* nad sastavcima plohaste cigle. Na nekim od prvih vigjaju se poznate poprečne brazde, u

koje su zahvatali pojedini redovi; oni su debeli 3 *cm*, dok je uzvrnuti okrajak s polja visok 5 *cm*. Plohasti je crijep širok 40 *cm* do 43 *cm*, dug oko 40 *cm*.

Kišnjak (ćeremit) je čunjast, dolje 15 *cm*, gore 8 *cm* širok, 22 *cm* dug i 1 *cm* debeo. Po mjeri nagjenih brazda zahvatali su pojedini redovi kišnjaka 6 *cm*. Naročitog crijepa za zabat (First-Ixen) ili za kišnicu (Traufziegel) nije se do sad našlo. I na crijepu vigjaju se prstom utisnuti kolobari i sl., tako n. pr. *slika 10.* Nekoliko je fragmenata kišnjaka na unutrašnjoj strani narebreno.

Za odvogjenje zraka, ugrijanog u hipokauzi, duž pobočnih zidova nagjene su osim poznatih ogrijevnih cijevi *(tubuli)* i zidne ploče s bradavi-

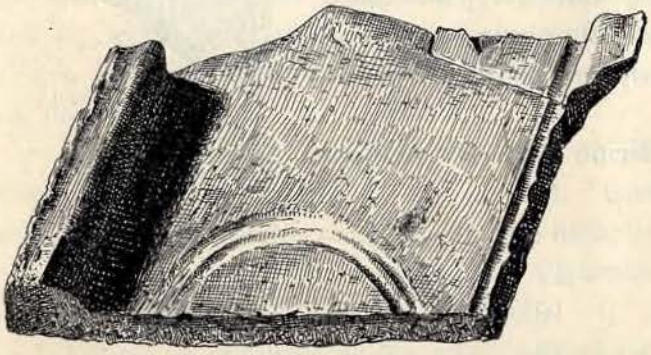

Slika 10. ($^1/_6$ nar. vel.)

Slika 11. ($^1/_{10}$ nar. vel.)

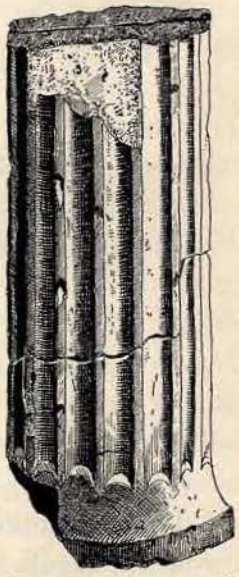

Slika 12. ($^1/_{10}$ nar. vel.)

camama za pričvršćivanje uz duvar. Prve su duge 24 *cm* do 25 *cm*, široke 10 *cm* i 17 *cm*, a bokovi su im debeli 1 *cm* do $1^1/_2$ *cm*. Na jednoj od tih opeka vidi se na strani otvor za komunikaciju, dug 10 *cm*, a širok 5 *cm*. *Tegulae mammatae* debele su 5 *cm*, dok se ostale dimenzije nijesu mogle utvrditi.

Jedna, pri gradnji rezervoara nagjena kvadratična ploča duga je 1·15 *m*, široka 0·80 *m* i visoka 0·52 *m*. *Slika 11.* prikazuje temelj polovičnog stupa od pješčenjaka s kvadratičnom i cilindričnom plintom. Na gornjoj površini temelja, koja ima 33 *cm* premjera, ima udubina za solidno nasagjivanje stupovog debla. Jonskim načinom kanelirano deblo polovičnog jednog stupa od pješčenjaka, *slika 12.*, ima 28 *cm* u premjeru. Ukupna se dužina ne može utvrditi. Stup je ponešto stanjen i izbočen; kanelira prestaje ondje, gdje počinje prijelaz u temelj.

Drugi fragmenat polovičnog stupa od pješčenjaka nije kaneliran, već samo na krupno izravnan, visok 62 *cm* sa 40 *cm* premjera, dolje ima ploču; nadalje nagjeni su komadi jednog brušenog stupa od vapnenaste breccie sa 27 *cm* premjera i drugi temelji stupova.

Ulomak jedne korintičke glavice od pješčenjaka *(slika 13.)* naviješta viši neki arhitektonički ukras rimskih objekata. Glavica je visoka 15 *cm*, abakus je širok 38 *cm*. Listovi akanta oštro su rezani, šiljasto nareckani, i vrlo izbočenim piskovima jedan od drugog razlučeni. Radnja i ako je zanatlijska i priprosta, opet se mora označiti solidnom. Dok su u komada *slika 13.* volute po uglovima otkrnjene, te se samo vide središnje volute, prikazuje *slika 14.* fragmenat korintičke glavice, na kojoj su se održale volute po uglovima zajedno sa ponešto uvijenim akantom na uglu. Inače ta glavica naliči na prvu. Za izragjivanje nužne konštruktivne linije zaparane su na gornjoj i dônjoj pograničnoj površini i dobro se vide.

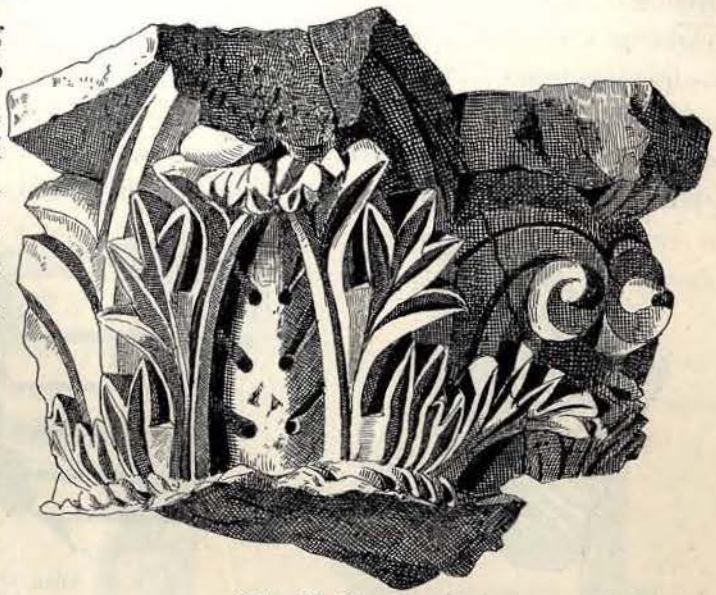

Slika 13. ($^1/_3$ nar. vel.)

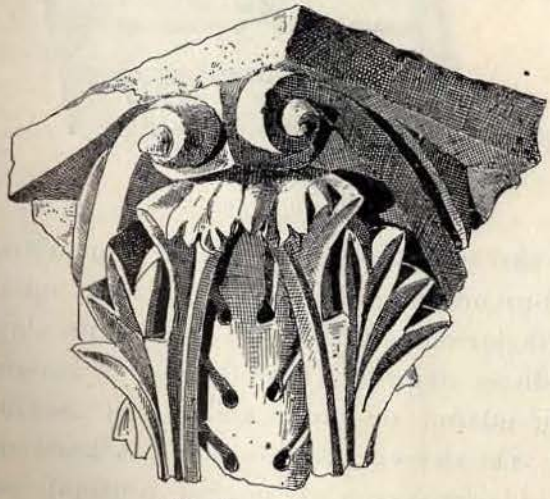

Slika 14. ($^1/_3$ nar. vel.)

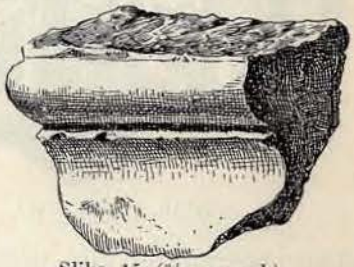

Slika 15. ($^3/_8$ nar. vel.)

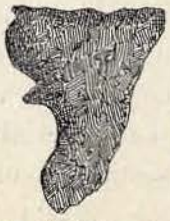

Slika 16. ($^3/_8$ n. v.)

Slika 15., 16. fragmenat je korniža od pješčenjaka. Drugi dijelovi, koji bi taj komad nadopunili do potpunog korniža, nijesu dosele nagjeni.

Komad pješčenjaka, *slika 17.*, koji je udarcima u dva pravca umjetno učinjen hrapavim, pokazuje na toj strani jasne tragove lijepu, te valjda pripada nekom arhitekturnom predmetu, koji je bio prizidan na zidnu

površinu. Kao materijal za oblaganje zidova valjda su služile i brušene mramorne ploče, od kojih su nagjena dva fragmenta, debela 13 *mm* i 20 *mm*.

Izmegju više od stuka priregjenih arhitekturnih sastojaka bili su i komadi: *slika 18.* (pogled i presjek jednog korniža), *slika 19.* (neka vrsta jajastog niza) i *slika 20.* (plosnat zubni presjek sa zrnastim nizom. Taj je valjda načinjen drvenim kalupom).

Lijep od stuka i danas je još, ma da je vijekovima bio izložen utjecajima vode i iz zemlje i iz zraka, vrlo čvrst. Potonjim svojstvom odlikuju se uopće svi ostanci lijepa sa zida, koji su se održali; oni su 5 *cm*

Slika 17. (1/2 nar. vel.)

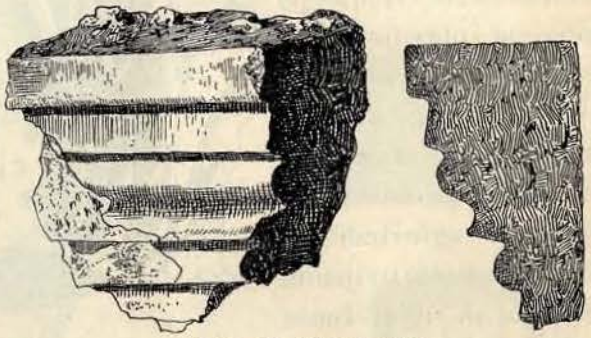

Slika 18. (3/8 nar. vel.)

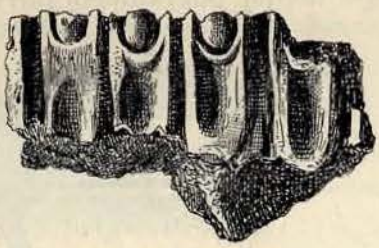

Slika 19. (1/2 nar. vel.)

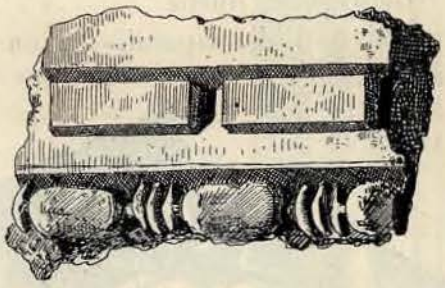

Slika 20. (1/2 nar. vel.)

debeli i sastoje od više slojeva. I ako se onih šest slojeva, što ih po Vitruvu (VII. 3, 5) treba, da zid bude dobro omazan, nije moglo utvrditi, opet se raspoznaje, da je i pri rimskim gragjevinama u Ilidžama maz u više slojeva nalijepljen. Pojedince uzevši, vidi se najprije krupniji maz od zamućene pržine, debeo 4 *cm*, kao prvi sloj, udaren po zidu (koji je sloj megjutim može biti takogjer sastavljen od više slojeva), nadalje finiji žućkasti maz, debeo 7 *mm* (kome je valjda već primiješana mramorna prašina), onda posve fin bijel lijep, debeo 3 *mm*, zamućen od mramorove pržine, i najposlije pregjašnjem sloju skoro posve jednak, ali šarovit sloj, kome se debljina može izreći samo ulomcima milimetara. Ovog šarovitog sloja nema samo na nekoliko ostanaka lijepa, pa se po tome može uzeti, da su rimske zgrade obilato bile ukrašene šarovitim duvarovima. Slikarija je bez sumnje

udarana al fresco i vigjaju se na njoj sva obilježja analognih radnja iz Pompeja[1]). Slikarija lanenim uljem ni u kojoj se prigodi nije mogla konštatovati. Ostanci lijepa vazda imaju jednolik temelj, i to pompejsko rumenilo, žuto, zeleno ili crno polje, koje je finim linijama ili uskim trakovima okvireno ili podijeljeno. Bordire su 2 do $4^1/_2$ *cm* široke, obično zagasite i svijetlim linijama od temelja oštro odijeljene. Gdjekoja je užim trakovima, obično crnim još i dalje razdijeljena. Nije zasvjedočeno, da su figuralna polja, koja su takim okvirima nastala, bila ukrašena slikama, ali se to čini vjerojatno, pošto se na nekim komadima lijepa raspoznaju lisni motivi, geometrijski ornamenti, a na jednome ostanak zdjelice s voćem. Pošto su šare još dobro održane, to će biti, da su se pri slikariji upotrebljavale samo anorganske masti.

Od željeznih gragjevnih ostanaka valja prije svega spomenuti u velikoj množini nagjene čavle razne veličine i oblika. Pošto se oni u glavnom

Slika 21. ($^1/_2$ nar. vel.)

Slika 22. ($^2/_3$ nar. vel.)

Slika 23. ($^2/_3$ nar. vel.)

Slika 24. ($^2/_3$ nar. vel.)

podudaraju s današnjim kovačkim čavlovima, nema, što bi nas u njih osobito moglo zanimati. To se može reći i za nagjene gvozdene veze i spone (Kloben und Arben) i prijeklade (Bankeisen). Može se tek napomenuti, da, kao i pri otkopavanju Pompeja[2]), megju raznolikim željeznim materijalom nije nagjen ni jedan šaraf, te se mora, dok se drugačije ne pokaže, misliti, da su za spajanje drveta jedino klinci upotrebljavani, običaj, koji pri domaćim gragjevinama u Bosni i Hercegovini danas još vigjamo. U drugu ruku mora se megjutim istaknuti, da je gospodin muzejski pristav Fiala[3]) našao rimski šaraf za drvo od bronca.

Višu pažnju zaslužuje u *slici 21.* prikazana željezna brava zajedno s broncanim mandalom *slika 22.*, koji joj pripada. U *slici 23.* prikazani

[1]) Overbeck, Pompeji str. 569.
[2]) Overbeck l. c., str. 508.
[3]) „Glasnik" V., 1893., I., str. 149., tab. III., sl. 8.

ključ, ma da je nagjen u ruševini rimskih zgrada, potječe iz kasnijeg vremena. Broncani mandal *slika 22.* valja pomišljati paralelno s nacrtanim položajem tako na bravi, da jedan od zareza na mandalu dolazi nad veći zarez u bravi, koji je valjda za to bio odregjen, da se u nj uvodi ključ. Drugi broncani mandal s motivom kukastog krsta prikazan je u *slici 24.*

I staklo se je upotrebljavalo neposredno za gragjevne svrhe, da li za rasvjetu (prozore) to je dakako pitanje, ali nema sumnje, da su se njime oblagali zidovi, pošto su nagjeni komadi staklenih ploča, na kojima se na jednoj strani jasno vidi trag lijepu, kojim su bile pričvršćene uza zid.

Samo ćemo radi potpunosti napomenuti, da je bilo kruto pečenih komada ilovače u vidu žmurnjaka ili cijevi, za tim i uglasto izragjenih kamena.

Svrha rimskih gragjevnih ostanaka, koji su na onom mjestu, gdje je hotel „Bosna“ ili ukraj njega, ne može se za sada još odrediti. Ali ako se pripozna, da je na onom mjestu, gdje je danas rezervoar, nekoć bila rimska banja, onda su na onom mjestu, gdje je danas hotel „Bosna“ i u najbližoj mu blizini valjda bili takvi objekti, koji su u prvom redu služili za stanovanje, koje mnijenje ujedno potkrepljuje množina predmeta svagdašnje potrebe, što su onuda nagjeni. Time se ne misli poreći, da su na onom mjestu bili i objekti za kupanje. Pouzdano se u sadašnjem štadiju radnja o tome tim mučnije može suditi, gdje je dosele nagjen samo jedan jedini fragmenat jednoga natpisa sa nekoliko samo pismena *(slika 25.)*. Dr. Patsch očituje se o tome nahogjaju ovako:

Slika 25. (1/5 nar. vel.)

„Laporna je ploča na sve strane razbijena, gore, lijevo i dolje je uglagjena; visoka 0·09 *m*, širina 0·085 *m*, debljina 0·056 *m;* za redove su zaparane crte.

Drugi ostanak u prvom redu, kako se vidi, nije pismo, ja bih ga smatrao brojem = Lν = 5000. Prvi fragmenat pismena može da potječe od C, G, O ili S; gledeći na brojku, koja slijedi, izlazi da je pošljednje pismo najvjerojatnije. Ja uzimam, da je u tome redu stajalo EXH]S↙[N̄, dakle naznaka svote, koja je izdana za kakvu zgradu ili za kakvu javnu dobrotvornu svrhu.

U drugom redu imamo najprije, po svoj prilici, ostanak pismena R, onda neku riječ, koja počinje sa ID ili DI. U tome redu možda je bio naznačen uzrok, za što je taj novac darovan, dakle: *[ob hono]r(em),* radi počasti, koja je iskazana onome, koga se tiče, i dalje možda *id(emque).* U trećem je redu ostanak od V“.

Orugje, namještaj i pribor od najrazličitije gragje: kosti, bronca, željeza, olova, kamena, ilovače, stakla i t. d. nagjeni su rijetko kad cijeli, nego većinom samo u fragmentima.

Od koštanih predmeta nagjeno je:

Tri koštana ivera, istrošena upotrebljavanjem.

Dvije žličice, jedna na dršku na pet mjesta narovašena *(slika 26.)*.

Šest bočki s malom okruglom glavicom, od kojih se je samo u *slici 27.* prikazana, 10 *cm* duga bočka održala cijela.

Tri bočke s konički odrezanim gornjim krajem (samo je *slika 28.* održana cijela).

Dva fragmenta od šivaćih igala *(slika 29.* i *30.)*.

Slika 26. (2/3 nar. vel.).

Slika 27. Slika 28. (2/3, 2/3 nar. vel.).

Slika 29. (2/3 nar. vel.).

Slika 30. (2/3 nar. vel.).

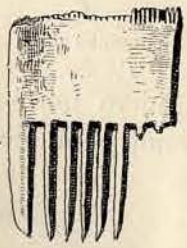

Slika 31. (2/3 nar. vel.).

Slika 32. (2/3 nar. vel.).

Slika 33. (2/3 nar. vel.).

Slika 34. (1/1 n. v.).

Slika 35. (1/1 nar. vel.).

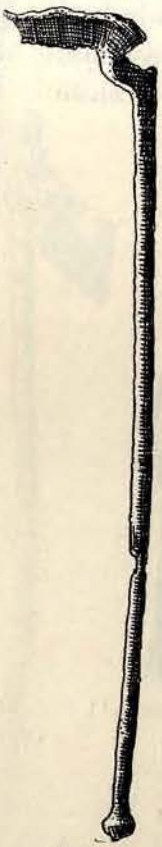

Slika 36. (1/1 nar. vel.).

Slika 37. (1/1 nar. vel.).

Ulomak stilusa i različiti ulomci igala.

Ulomak dvostrukog češlja *(slika 31.)* sa zubovima različite debljine na obje strane.

Plitka, vrlo tanka, od drška odlomljena žlica *(slika 32.)*, koja je valjda služila u farmaceutičke svrhe.

Usukan, dugmetu sličan poklopac malene kutijice *(slika 33.)*.

Od množine nagjenih broncanih predmeta biće da su komadi *slike 34., 35., 36.* i *37.*, služili pri kupanju i toaleti, za što se po svome

obliku čine podesni. Predmet, *slika 38.*, nepotpun je; na dvoje mu podijeljeni dônji kraj ima zglavkastu jamu za uticanje nekog drugog dijela. *Slike 39., 39. a* i *39. b* dobro su održani stilusi.

Slika 40. ulomak je rimske mjere, kojoj pravokutni presjek po malo prelazi u kvadratičan. Jedan je kraj imao okruglu jamu, po čemu se može

Slika 38. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 39. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 39. *a* ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 39. *b* ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 40. ($^1/_1$ nar. vel.).

suditi, da je ta mjera bila udešena, da se može složiti i da je u onoj jami bio utaknut zglavak za okretanje. Mjera je previnuta. *Slika 41.* prikazuje ju radi isporegjivanja s jedinicama rimske mjere u pruženom obliku. Različito od mjera, nagjenih u Pompejima[1]), gdje je rimska stopa (jednaka 12 uncija po uncijalnom dijeljenju ili jednaka 16 digita po tehničkom dijeljenju) na jednoj strani tačkama podijeljena na 12 uncija, a na dônjem

Slika 41. ($^1/_1$ nar. vel.).

[1]) Overbeck: „Pompeji", str. 460.

bridu na 16 digita, ima ova mjera samo uncijalnu podijelu, dok se niže dijeljenje po tehničkoj mjeri samo indirektno može razabrati. Dvjema djelomičnim crtama, koje skroz prolaze te se udubljenim kolobarom osobito ističu, isto tako dvjema u svu duž povučenim crtama bez kolobara markira se pô uncije (semuncia = 12·3 *mm*[1]), dok je odjelom izmegju djelomične crte s kolobarom i takve bez kolobara odsječen jedan *sicilicus* = 6·2 *mm*. Novi brojevi, naznačeni po H. Nissenu za jedinice rimske mjere potvrgjuju se, kako *slika 41.* pokazuje, i na mjeri u Ilidžama.

Bočke su nagjene u oblicima, prikazanim u *slikama 42., 42. a, 43., 44., 45.* i *45. a*. Fragmenat bočke, *slika 42.*, načinjen je vijastim usukavanjem broncane žice. *Slika 42. a* je na dva komada prelomljena šivaća igla. Na bočku s okruglom glavicom, *sl. 44.*, nataknuto je dvostruko modro stakleno zrno.

Bočka, *slika 45.*, ima u probušenoj ušici kolutić s privješenom, srcolikom plojkom.

Slika 42. (1/1 nar. vel.).

Slika 42. *a* (1/1 nar. vel.).

Slika 43. (1/1 nar. vel.).

Slika 44. (1/1 nar. vel.).

Slika 45. (1/1 nar. vel.).

Slika 45. *a* (1/1 nar. vel.).

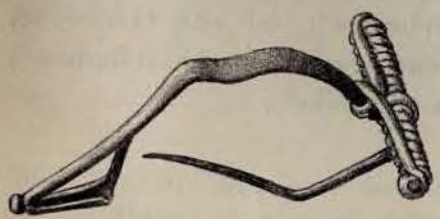

Slika 46. (1/1 nar. vel.).

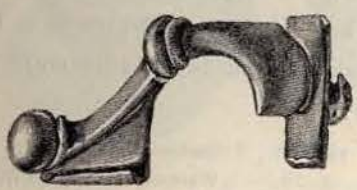

Slika 46. *a* (1/1 nar. vel.).

[1]) Heinrich Nissen: „Griechische und römische Metrologie" 1886.

Bočka, *slika 45. a* gore je raširena u plojku sa četiri uresne crtice i ima okruglu rupicu, valjda takogjer odregjenu za kakav privjesak.

Megju fibulama je *slika 46.* najstarija vrsta jedne strelaste fibule iz kasnog la-tenskog doba s uskom, ravnom stremenkom, oko vrata joj je namotana gornja tetiva, a završna mala jabučica je neobičnog oblika.

Slika 46. a je tipična strelasta špiralna fibula iz ranog rimskog doba s punom plojkom, uz koju je pričvršćen jezičac, s priječkom na glavici i kukama za tetivu, nalik na više njih, koje su nagjene u Jezerinama[1]).

Slika 47. mlagja je streličasta fibula sa šarnijerima sa po tri glavice na krajevima bridaste stremenke i tipično profiliranom nožicom. Završne jabučice streličine priječke odlomljene su. Neobična su oba dugmešca po stranama na dônjem kraju stremenke i mala završna jabučica. Od posve jednake fibule nagjen je fragmenat noške. Toj je fibuli sličan fragmenat fibule, *slika 47. a* koji, sudeći po ljevenim švovima, što se na njemu vigjaju,

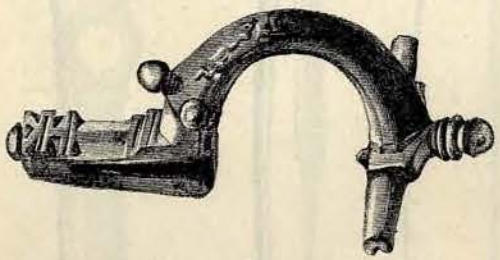

Slika 47. ($^1/_1$ nar. vel.).

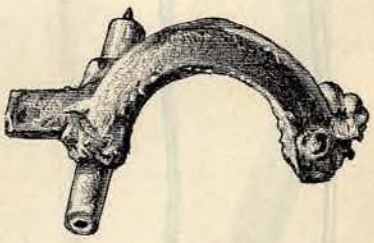

Slika 47. *a* ($^1/_1$ nar. vel.).

potječe od nedovršenog komada. Jabučica na gornjem kraju i priječka na glavici imali su se iz tog ljevenog komada tek turpijom izraditi.

Fibula, *slika 47. b* vrlo se je dobro održala, a pripada razredu u okupiranom području obilato zastupanih pregnutih fibula sa šarnijerima. Takve, makar u pojedinostima i različite fibule poznajemo već iz Čerina u Brotnjem polju[2]), iz kurije i toplica u Domaviji (Srebrnica[3]), od rita Gorice na Plivi[4]), iz Čitluka (Glasinac[5]), Stóca[6]), iz Potpećina, gromila br. IX. (Glasinac[7]) i Bilimišća kod Zenice blizu tamošnje rimske bazilike[8]).

---

[1]) „Glasnik" 1893., V., 2. Radimský: „Nekropola na Jezerinama", str. 297., tab. XIV., sl. 5, 6., 10., 12., 13. i tab. XV., sl. 73. — „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. III., sl. 41., 43., 73, 101., 104, 374.

[2]) Dr. M. Hörnes: „Alterthümer der Hercegovina", Sitzungsberichte der k. Academie in Wien 1880. Sv. XCVII., str. 531, sl. 9.

[3]) „Glasnik" 1891., 1. sv. V. Radimský: „Domavija", str. 17., sl. 32. — „Glasnik" 1892., 2. sv. V. Radimský: „Domavija", str. 11., sl 10.

[4]) „Glasnik" 1893., 3. sv. V. Radimský: „Arheološke crtice", str. 482., sl. 4.

[5]) „Glasnik" 1892., 4. sv. F. Fiala: „Glasinac", str. 403., sl. 19.

[6]) „Glasnik" 1893., 3. sv. F. Fiala: „Prinesci rimskoj arheologiji", str. 516., tab. III., sl. 9.

[7]) „Glasnik" 1893., 4. sv. F. Fiala: „Glasinac", str. 753., sl. 67.

[8]) „Glasnik" 1893., 4. sv. Dr. Ć. Truhelka: „Iskopine u dolini Lašve god. 1893.", str. 686., sl. 3.

Na našem komadu valja istaknuti završnu jabučicu, špiralni zavojak stremenke iznad glavice, oblik i ukras nožice s polukružnom plojkom pred njom kao sastojcima.

Jednostavnija je i posve običajnom tipu pregnute fibule slična *slika 47. c* s malom polukružnom plojkom na glavici, ali opet ponešto zasebnim načinom

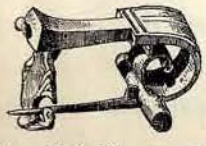

Slika 47. *b* ($^2/_3$ nar. vel.).

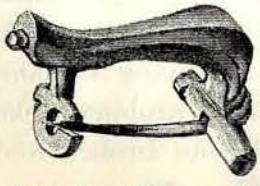

Slika 47. *c* ($^1/_1$ nar. vel.).

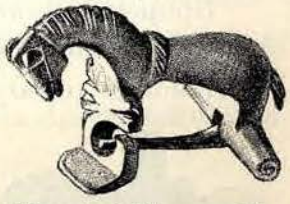

Slika 47. *d* ($^1/_1$ nar. vel.).

upriličenom nožicom. Spomena je vrijedna štilistička sličnost tih pregnutih fibula (u pogledu nožice naročito kod prve) sa životinjskom (konjskom) *slika 47. d.* Na konjskom tijelu, koje čini stremenku, natuknuta je uzda i kolan.

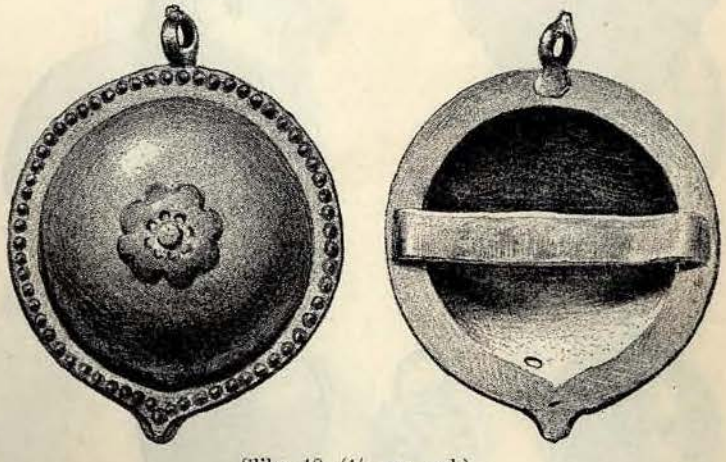

Slika 48. ($^1/_1$ nar. vel.).

Dok se obje pregnute fibule ističu vrlo lijepom patinom, ima životinjska fibula *47.d* sivozelenu prevlaku, po kojoj se može suditi o drugojačije sastavljenom broncu.

Nabrojićemo sada nekoliko ukrasnih predmeta od bronca:

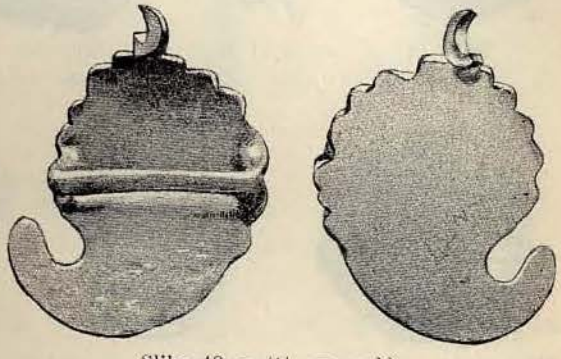

Slika 48. *a* ($^1/_1$ nar. vel.).

Grbi slično dugme sa zrncima duž okrajka, rozeta u sredini, ušica na tjemenu i jezičac odzada *(slika 48.)*. Mala okrugla rupa dolje bez sumnje je pogrješka u ljevanju.

Plohast ukras na oblik lista s previnutom vršikom takogjer s ušicom i jezičcem *(slika 48. a)*.

Srcolik tanak prevjesak s peltastim izrezima i kukom (dosta običan oblik, *slika 48. b)*.

Probijen ukras s kukom *(slika 49.)*. Probijen listu sličan privjesak s ušicom *(slika 50.)*. Odzada su dva mala kalema, za koje je, — što sudimo

po rgji, kojoj se sačuvao trag, — bila pričvršćena slična stremenka, kao odzada u *slici 48.*

Grbasto dugme s ušicom, odzada jezičac, duž okrajka zrnca. U sredini rozeta i radijalni traci od sitnih zrnaca *(slika 51.)*, veoma slično *slici 48.*

Ukrašen privjesak sa dvije ušice *(slika 51. a).*

Ispupčen ukras na oblik lista s previnutom vršikom, zrncima duž okrajka i rozetom u sredini, fragmenat *(slika 52.).*

Polovica (otražnja strana) srcolikog medaljona *(slika 53.).*

Ulomak probijene okovice *(slika 54.).*

Pozlaćeno broncano dugme s jezičcem odzada,

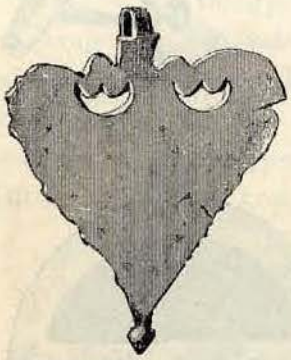

Slika 48. *b* ($^1/_1$ nar. vel.).

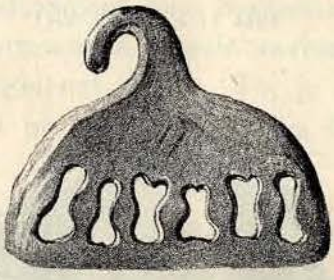

Slika 49. ($^1/_1$ nar. vel.).

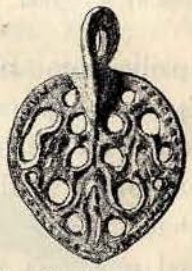

Slika 50. ($^1/_1$ nar. vel.)

Slika 51. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 51. *a* ($^1/_1$ nar. vel.).

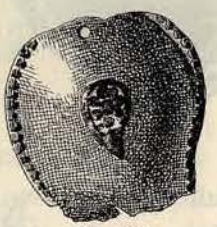

Slika 52. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 53. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 54. ($^1/_1$ nar. vel.).

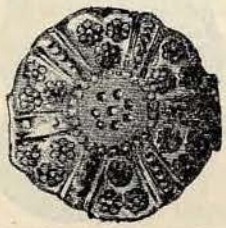

Slika 55. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 56. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 57. ($^1/_1$ nar. vel).

Slika 58. ($^2/_3$ nar. vel.).

rozeta u sredini, zrncima na oblik radijalnih trakova i u poljima megju njima po tri male rozete *(slika 55.).*

Dugme s crtežima krsta, u poljima emalj, odzada dvije petlje *(slika 56.).*

Praporac s petljom, *slika 57.*

Ukrasna dugmeta s velikom gukastom glavom, kao *slika 58.* nagjena su razne veličine te su valjda služila za ukrašavanje drvenih sprava.

Probijena okovica sa remena sa četiri dugmeta na otražnjoj strani *(slika 59., 60.)*.

Toka sa dva dugmeta s traga *(slika 61.)*.

Okovica sa štiliziranom à-jour-prikazom delfina. Četiri zglavka po uglovima *(slika 62.)*.

Od kolutića bilježimo: kolutić sa brnjice četverouglastog presjeka i uzvrnutih krajeva s dugmetima *(slika 63.)*, neizlizan od jezičca, pa za to valjda i neupotrebljavan.

Zatvoren trakolik kolutić sa 4 *cm* premjera, možda dječija narukvica.

Prsten s malom plojkom *(slika 64.)*.

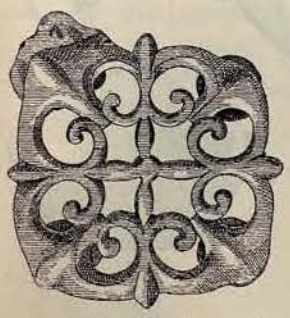

Slika 59. ($^1/_1$ nar. vel.).

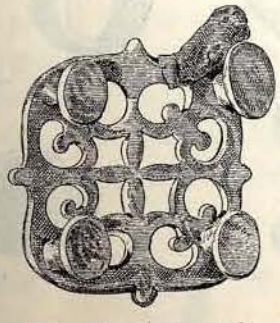

Slika 60. ($^1/_1$ nar. vel.).

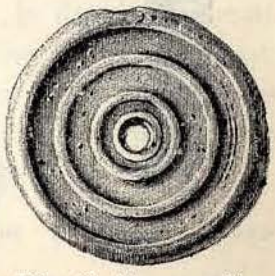

Slika 61. ($^1/_1$ nar. vel.).

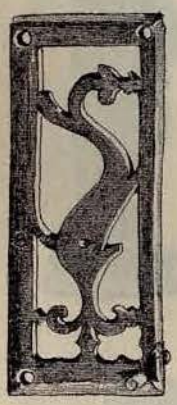

Slika 62. ($^1/_1$ nar. vel.).

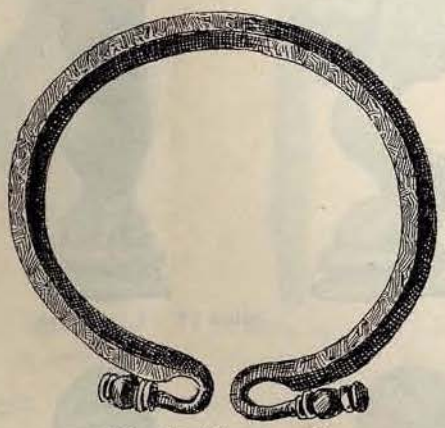

Slika 63. ($^1/_1$ nar. vel.).

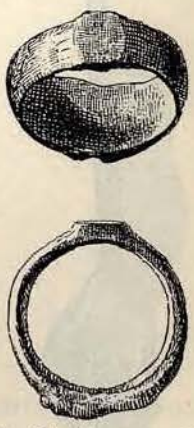

Slika 64. ($^1/_1$ nar. vel.).

Nekoliko posve glatkih, zatvorenih prstena.

Naušnjak s okrajkom, ukrašenim na oblik bobica. Isto takav s drugim ukrasom; isto takav od dvostruke žice.

Pet neuriješenih naušnjaka.

Šuplje kaplje u filigranskom okviru od žice i s ušicom, možda od naušnjaka. Bikonički šuplji prevjesak u filigranskom okviru i s petljom, isto tako.

Namotak od špiralne žice, valjda iz predrimskog doba *(slika 65.)*.

Fragmenat nekog nakita, koji se ne može odrediti.

Prsten od žice s privjeskom, valjda imitacija nekoga ključa *(slika 66.)*.

Karika nalik na brojku 8 *(slika 67.)*.

Neodregjen nekakav broncani predmet *(slika 68.)* s pravokutnom rupom, udešenom da se u nju može zataknuti drugi neki predmet, s dva broncana zglavka; možda od nekake sprave sa stativom.

Dugme (Zwinge) s rupom *(slika 69.)*.

Zdjelici sličan komad *(slika 70.)*.

Slika 65. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 66. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 67. ($^1/_1$ nar. vel.).

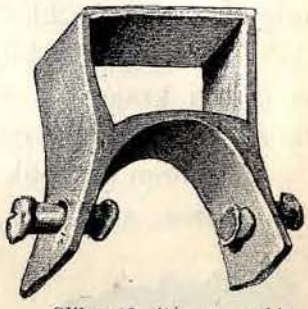

Slika 68. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 69. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 70. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 71. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 72. ($^1/_2$ nar. vel.).

Siika 73. ($^1/_2$ nar. vel.).

Sito s drškom *(slika 71.)*.

Najzanimljivijim broncima iz Ilidža pripadaju tri noge neke sprave, lavske noge s lavskim glavama *(slika 72.)* i tri ljudska poprsja, valjda s iste tronožaste sprave *(slika 73.)*. Tih šest komada ležahu u zgradi,

označenoj kao hrpa I. *(slika 4.)* blizu jedan do drugoga, a nedaleko od mozajičkog poda, označenog sa *a.*

Lavje su noge do neznatnih različica sasvim jednake izmegju sebe. Imaju profilirane, okrugle osnove sa 35 *mm* u premjeru, a visoke su 84 *mm;* gornji je pravokutni dio (20 *mm* : 25 *mm*) šupalj; rupa je gore 10 *mm*: 16 *mm* velika, te zalazi u nejednaku dubljinu gotovo na oblik piramide.

Ljudska su poprsja postavljena na pravokutnim osnovama od 17 *mm*: 19 *mm,* koje su sasvim analogno, kao i gornji dio nogu, šuplje ljevene, te su u svemu 80 *mm* visoke. Poprsje, *slika 73.* na lijevo, ima posve pràv, šiljat nos, kojim se nastavlja linija, povučena od čela, slabo naznačena usta, šiljatu jagodicu, glatka prsa i umjetnu frizuru, sastavljenu od 20 pruga, koja je prikupljena na tjemenu. Obim je drugim slikama nos na profilnoj liniji čela ponešto odijeljen i ponešto tubast, imadu oštro izražena usta, široke jagodice i izrazitu grudnu kost. Kosa je u srednje slike podijeljena u 21 prugu, pri slici

Slika 74. (1/3 nar. vel.).

Slika 75. (1/3 nar. vel.).

Slika 76. (1/3 nar. vel.).

Slika 76. *a* (1/4 nar. vel.).

Slika 76. *b* (1/3 nar. vel.).

na desno u 19 pruga. Na tjemenu imaju obje slike izrezano plosnato mjesto polukruglastih okrajaka. Razlike u izvagjanju tumače se nejednakom izradom ljevenih komada, koji su izašli iz jednog kalufa.

Svako od ta tri poprsja imalo je odzada stremen od 9 : 11 *mm,* kome je horizontalna ruka s polja 30 *mm* duga a vertikalna ruka s polja 24 *mm* visoka. Bridovi su stremena u slici s lijeva vrlo jasno, u desne slike nikako zaobljeni. U srednje je slike stremen odlomljen.

Željeznog pribora održalo se je poviše.

Željezni dvostruki kladivci *slika 74.* i *75.* biće da su služili u zidarskom zanatu (kao klesarsko orugje), *slika 76.* kao vitilj ili dlijeto, *slika 76. a,* kome je držak usukan poput vijka, kao kalufno orugje (?), *slika 76. b,* kao oputa (?).

Orugje s otvorenim tulcem, fragmenat *slika 77.*, i oštrica s kukastim drškom, *slika 77. a* ne mogu se lako označiti odregjenim imenima.

Predmet *slika 78.* je željezna kuka za vješanje; *slika 78. a* i *78. b* (oba nagjena kod banje) može biti da su bile jednostavne kuke za haljine.

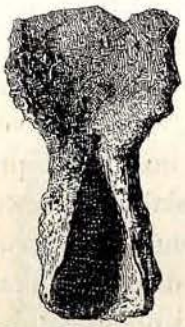

Slika 77. (1/3 nar. vel.).

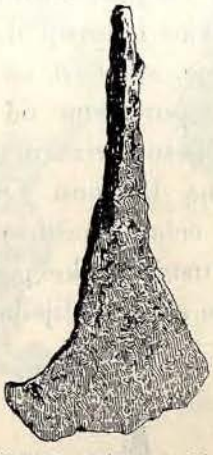

Slika 77. *a* (2/3 nar. vel.),

Slika 78. (1/3 nar. vel.).

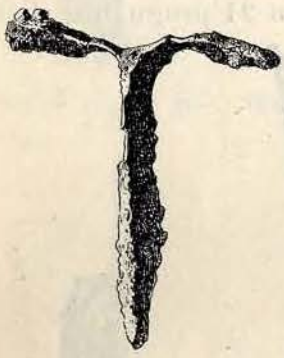

Slika 78. *b* (1/3 nar. vel.).

Slika 78. *a* (1/3 nar. vel.).

Slika 79.
(1/1 nar. vel.).

Slika 79. *a*
(1/3 nar. vel.).

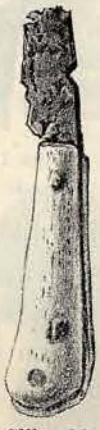

Slika 80.
(1/2 nar. vel.).

Slika 81.
(1/2 nar. vel.).

Slika 81. *a*
(1/2 nar. vel.).

Željezni noževi, prikazani u *slici 79.* i *79. a* imaju dug jezičac za držak, isto tako *slika 80.*, kome su se koštane, sa tri broncana zglavka pričvršćene korice još očuvale. *Slika 81.* prikazuje broncan kolutić na kuki neke željezne sprave, *slika 81. a* koštani cilindrički držak od noža s broncanim kolutom.

Slike 82., 83., 84., 85. i *86.* jesu željezne oštrice od kustura, na *slici 86.* vigja se još koštani držak, kao i broncani zglavak, kojim je pričvršćen, i koji je ujedno služio kao osovina, oko koje se je oštrica okretala pri otvaranju i zaklapanju. Oštrice od noževa, *slike 83.* i *85.*, imaju kolutić, za koji je nož valjda visio o pojasu.

Željezni se je svrdao, *slika 87.*, tako dobro održao i tako se malo razlikuje od svrdlova, koji nam danas u kući služe, da se slobodno može

Slika 82. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 83. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 86. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 87. ($^4/_9$ nar. vel.).

Slika 84. ($^4/_9$ nar. vel.).

Slika 85. ($^4/_9$ nar. vel.).

Slika 88. ($^1/_4$ nar. vel.).

Slika 88. *a* ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 89. ($^1/_3$ nar. vel.).

sumnjati, da li potječe iz rimskog doba, ma da bi to slijedilo po onome mjestu, na kome je nagjen.

Slika 88. željezni je šilj, kome se ne može odrediti svrha.

Slika 88. a je igla, duga 35 *cm.*

Slika 89. željezne su nožice na pero, kako se od la-tenskog doba nahode u varvarskim zemljama, a i danas se još mnogo upotrebljuju. Slične su rimske nožice već više puta nagjene, tako u Bosni kod Putičeva[1]).

[1]) „Glasnik“ 1893., sv. 4. Dr. Ć. Truhelka: „Iskopine u dolini Lašve,“ 1893., str. 693., tab. I., sl. 3.

Slika 90. je rgjom vrlo oštećen šestar, *slika 91.* kresalo.

Karika, *slika 92.*, ima pet dvostrukih članaka i jedan jednostavni članak.

Slika 93. ne može se odrediti, možda je okrajak konjskih žvala.

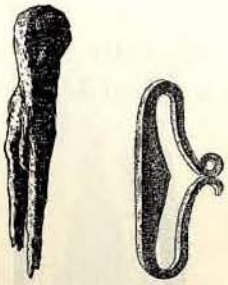

Slika 90. (1/3 nar. vel.).

Slika 91. (1/3 nar. vel.).

Slika 92. (1/3 nar. vel..).

Slika 94. (1/1 nar. vel.).

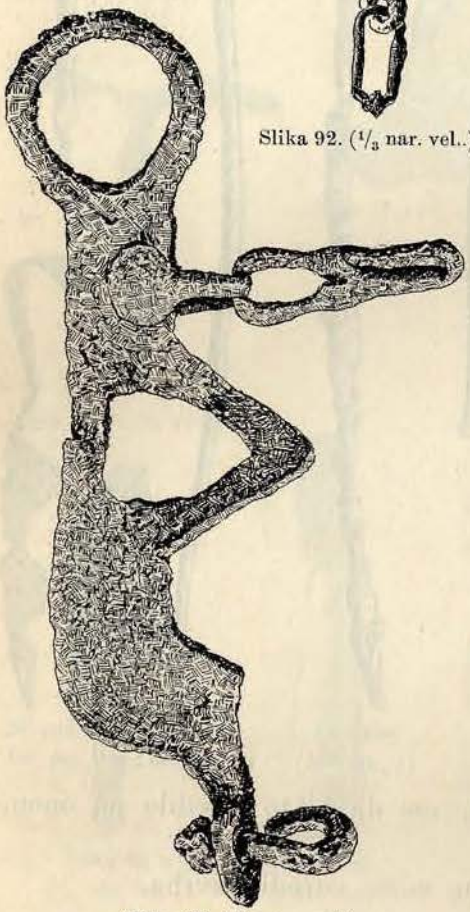

Slika 93. (1/1 nar. vel.).

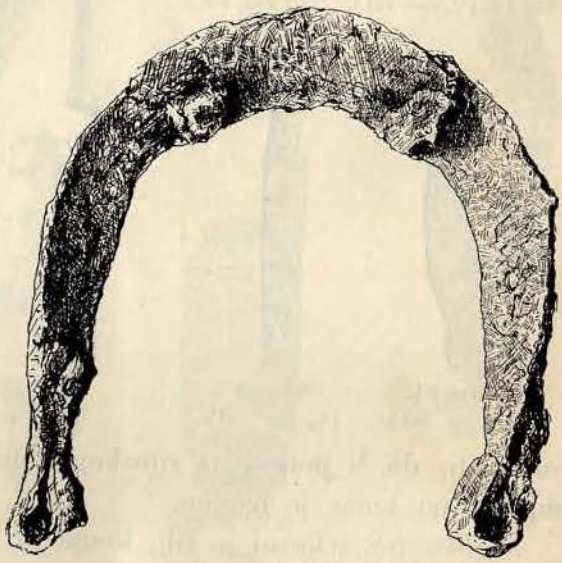

Slika 95. (1/1 nar. vel.).

Slike 94. i *95.* dvoje su potkove, kakve su već više puta nagjene. Na njima se vigja više rupica za klince, na krajevima zagibi; da li potječu iz rimskog doba, to se ne može odrediti.

Slične su potkove uz rimske gragjevne ostanke često i drugdje nagjene, tako na Salburgu kod Homburga[1]), ali se mora sumnjati, da li su Rimljani običavali potkivati konje.

Potkovanje konja u Rimljana literarno doduše nije zasvjedočeno, ali je u kasnije carsko doba po množini nahogjaja i po slikama vrlo običajno za mazge, mule i male konje. Naročito je u mnogo prilika utvrgjeno za sjeverne pokrajine rimske države (Schanffhausen u „Rhein. Jahrb." LXXXIV., Bonn 1887., str. 28.).

Predmeta od drugih kovova, kojima djelomice još treba analiza, nagjena je množina, većinom u ulomcima. Tako plojka *slika 96.* sastoji

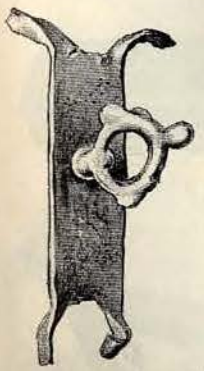

Slika 96. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 97. ($^2/_3$ nar. vel.).

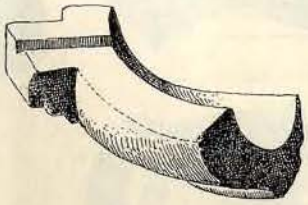

Slika 98. ($^1/_3$ nar. vel.).

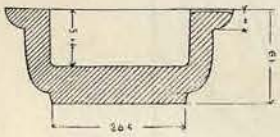

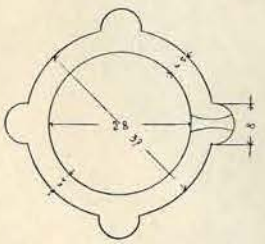

Slika 99. ($^1/_{15}$ nar. vel.).

od bronca, kolutić na njoj od olova je; a sve su to mogle biti okovice na pokućstvu. I predmet *slika 96. a* od olova je, isto tako uteg *slike 96. b*, oko koga je možda bio plašt od bronca ili željeza. Ostanci od bronca, bakra, olova, potonje i u vidu cijevi, vrlo su često nagjeni. Od srebra *(slika 97.)* su samo gotovo kao papir tanke, na oblik lista narebrene ukrasne okovice. Zagasitije partije crteža valja zamišljati samo da su u sjenu, a ne da su s drugog mjesta, druge masti ili drugojačije površine, nego što su jasniji dijelovi.

Slika 96. *b* ($^2/_3$ nar. vel.).

Od kamena je fragmenat jedne zdjelice *slika 98.* (pogled i presjek) sa žljebićem, vrlo čisto ragjen (bijel vapnenac); onda *slika 99.*, zdjelica sa 28 *cm* nutarnjeg premjera i $11^1/_2$ *cm* nutarnje dubljine sa četiri ušice,

[1]) Dr. L. Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit", sv. IV., tab. 28.

od kojih jedna služi kao žljebić za izljevanje. Nagjene su i rbine velike, takogjer vrlo dobro ragjene zdjelice od vapnene breccije (profil i gornji pogled, *slika 100.).* Gornji joj je premjer 75 *cm,* nutarnja dubljina 17 *cm,* debljina bokova 5 *cm.*

Velika je množina fragmenata raznog pribora, većinom posuda od žežene ilovače. Svekoliko je sugje gragjeno na točilo, različito profilirano i crno, ili žarko i crveno. Crnih fragmenata ima manje. Ovdje ćemo iznijeti ove probe:

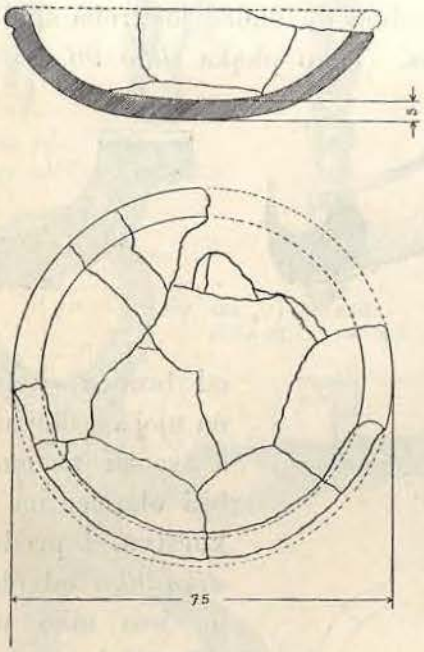

Slika 100. ($^1/_{15}$ nar. vel.).

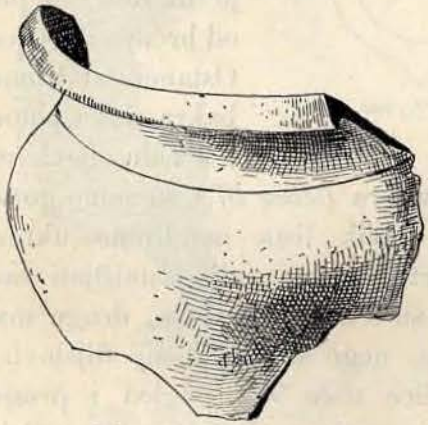

Slika 101. ($^1/_2$ nar. vel.).

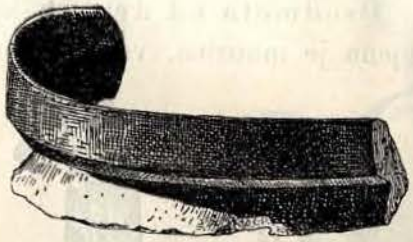

Slika 102. ($^1/_2$ nar. vel.).

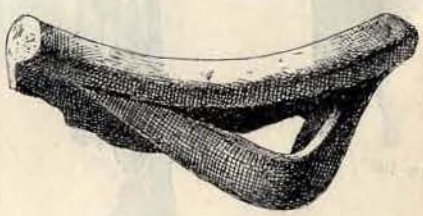

Slika 103. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 104. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 101. okrajak trbušastog lonca sa oštro podrezanim okrajkom zjala; *slika 102.* komad okrajka od lonca sa oštro podrezanim okrajkom; *slika 103.* gužvast okrajak s horizontalnom ručicom.

Za jasne posude upotrijebljena ilovača vrlo je dobro obragjena, kadšto baš izvrsna i većinom vrlo dobro pečena. Po masti su ili otvoreno žute, žućkasto crvene, otvoreno ili zagasito crvene. Na tim se posudama često vigjaju zaparani ili naslikani ukrasi (zagasito na otvorenijem temelju).

Slika 104. okrajak neke posude, sivo žut sa dvije rupe (za vješanje). *Slika 105.* fragmenat zdjele izbočenog okrajka. *Slika 106.* ručica od amfore, od dvije cilindričke šipke, rumena. *Slika 107.* rbina od vrča sa dvije ručice, od žarke, slabo pečene ilovače.

Slika 108. rbina od slične, manje, otvoreno žute posude. *Slika 108. a* lonac sa tri ručice, visok 14 *cm*, $5^1/_2$ *cm* široko dno, $8^1/_2$ *cm* široko zjalo, slabo pečen,

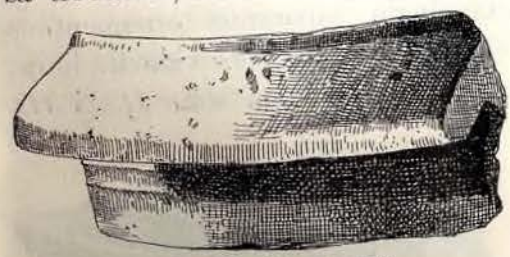

Slika 105. ($^1/_2$ nar. vel.).

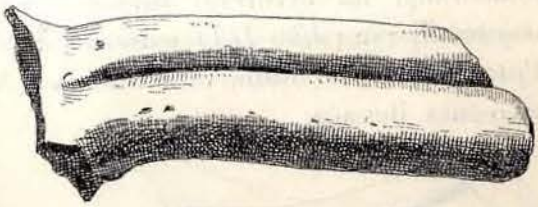

Slika 106. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 107. ($^1/_4$ (nar. vel.).

Slikn 108. *a* ($^1/_2$ nar. vel.)

Slika 108. ($^1/_2$ nar. vel.).

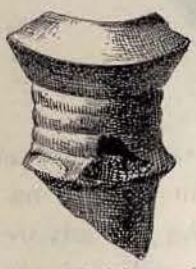

Slika 109. ($^1/_2$ n. v.).

Slika 110. ($^1/_2$ nar. vel.).

žućkasto-bijel s tragovima mrkog, po zonama poredanog ornamenta.

Slika 109. grlić boce od žućkaste ilovače, sa žućkastim kalajem (možda ne potječe iz rimskog doba).

Slika 110. fragmenat okrajka od otvoreno žute ilovače s ostancima rgjastog kolobara, kojim je bio optočen.

Slika 111. rbina od zdjelice sa crvenom, ponešto sjajnom slikarijom na otvoreno žutom temelju. Na toj se slikariji vidi, svagdje pri početku gdje se povuklo kistom, sasvim bujno rumenilo, koje prama najbližem, kistom povučenom traku pomalo prelazi u žuto, koje je samo nešto zagasitije od temelja. Taj se način šara najčešće nahodi u Ilidžama po žutim posudama. Često se nalazi i onakav šar, kakav se vidi na okrajku *slike 112.*, bez niansiranja na otvoreno žutom temelju. Megju zaparanim ornamentima najobičnije su *(slika 113.)* jednostruke i višestruke *(slika 114.)* valovite linije. Potonje su više milimetara duboke. Materijal je rbinama *slike 113.* i *114.* sivo-žuta ilovača.

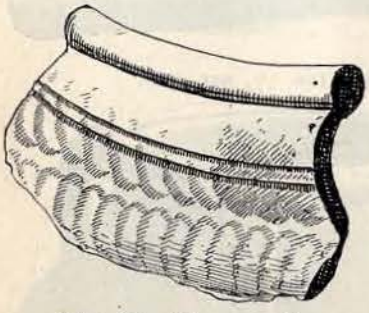

Slika 111. (1/2 nar. vel.).

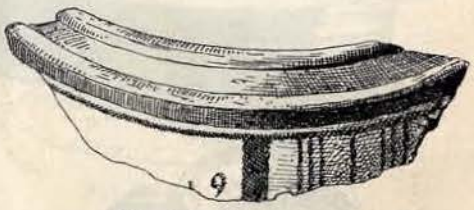

Slika 112. (1/2 nar. vel.).

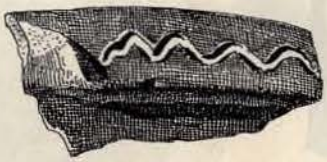

Slika 113. (1/2 nar. vel.).

Slika 114. (1/2 nar. vel.).

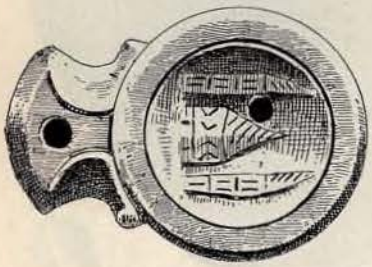

Slika 116. (1/2 nar. vel.).

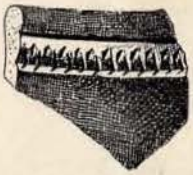

Slika 115. (1/2 nar. vel.).

Slika 117. (2/3 nar. vel.).

Od mnogih rbina sa tamno-crvenom pastom prikazuje *slika 115.* jedan eksemplar s nazubljenim trakom na okrajku.

Slika 116. Svjetiljka od otvoreno žute ilovače, s tragovima crvene masti. Na dnu se samo vidi pet okruglih udubina.

Slika 117. potrto dno svjetiljke od žuto-crvene ilovače s natpisom:

C. Des[si]

Pečat je iz Busovače[1]) već poznat.

[1]) „Glasnik" 1894., VI., 1. Fr. Fiala: „Rimski nahogjaji", str. 96., sl. 3.

Slika 118. svjetiljka s ušicom (za vješanje) od crvene ilovače, $12^1/_2$ *cm* duga, ima dvije 6 *mm* široke rupe za naljevanje ulja, a blizu 13 *mm* široke rupe za fitilj, još jednu 4 *mm* široku rupicu za reguliranje fitilja. Rupa za fitilj garava je od upotrebljavanja. Na dnu ima natpis VIBIANI (Vibiani, isp. C. I. L. III. 3215_{17} i 10184_6). *Slika 118. a* rbina od svjetiljke od crvene ilovače; od toga oblika nagjeno je u Ilidžama više fragmenata.

Ostanci staklarije vrlo su razne vrste.

Rbine od sugja ili su bez boje, ili bijele, zelene, otvoreno ili zagasito modre, providne ili potamnjele (opak) i često ljevene od stakla, poput

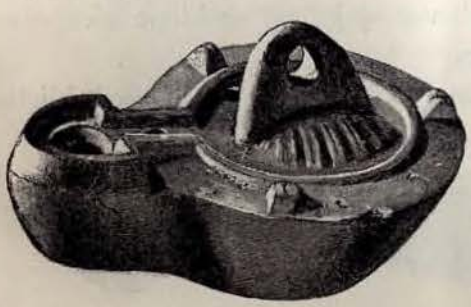

Slika 118. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 118. *a* ($^1/_2$ nar. vel.).

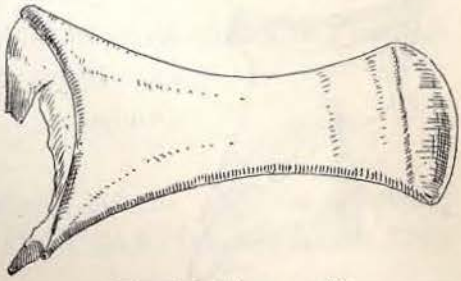

Slika 119. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 120. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 121. ($^1/_2$ nar. vel.).

hartije tanka; uresi ili su izbrušeni, ili u emaljnoj tehnici izragjeni. Od množine ostanaka samo ćemo navesti ove:

Slika 119. ručica neke posude, na oblik drška, maslinasto zelena, s izbrušenim, hrapavim poprečnim trakovima, da se mogu bolje prihvatiti.

Slika 120. 2 *mm* debeo fragmenat plitke, otvoreno zelene posude s izbrušenim, radijalnim ukrasom.

Slika 121. tamno-zelena trakolika ručica od boce s ljevenim prugama po dužini. Rbine takih flaša ponovno su se našle.

Slika 122. fragmenat gotovo bijele, 1 *mm* do $1^1/_2$ *mm* debele staklene posude, s uresom ljevenim na relijef.

Slika 123. fragmenat millefiori-posude. Temelj je rumen kao breskvin cvijet; polja su zlatno-žuto okvirena (okviri zahvataju do preko polovice u temeljnu pastu). Polja su mjedenkasto zelena, središnja su polja sada zbog kemičkih promjena zagasitija; po tragovima, koji su se još sačuvali, bila su nekoć rumena.

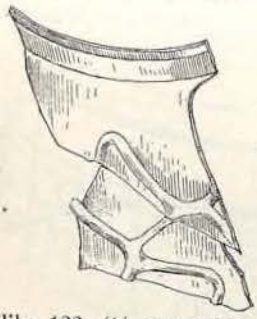

Slika 122. ($^1/_2$ nar. vel.).

Gmiza živog svilenog sjaja, od staklene žice, usukane na oblik špirale.

Slika 124. sivo-modra gmiza s prucima od bijelog emalja.

Slika 123. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 124. ($^1/_1$ nar. vel.).

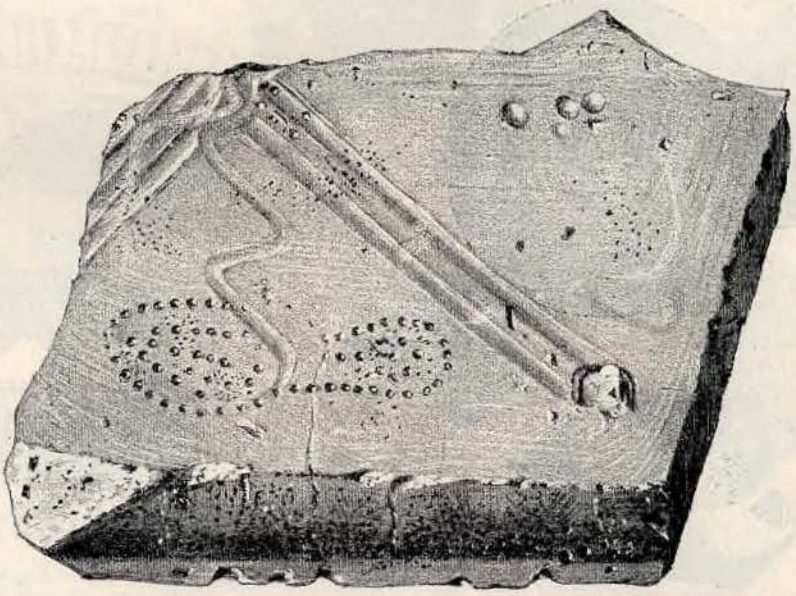

Slika 125. ($^1/_5$ nar. vel.).

Već je gore rečeno, da su nagjeni i ulomci od staklenih ploča i klinci za mozajik.

Slika 125. prikazuje ulomak velike, $6^1/_2$ *cm* debele pločaste cigle, s preciznim otiskom sandale, klincima potkovane. $22^1/_4$ *cm* dugi, pri peti 5 *cm*, pri članku palca $7^1/_4$ *cm* široki potplat sandale bio je uokolo običajnim načinom[1]) okovan množinom klinaca *(clavi caligares).*

[1]) L. Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit". Sv. IV., tab. 37., sl. 10., 11.

Nagjena je množina ulomaka od kućica nekog morskog puža *(murex)*, svinjskih zuba i životinjskih kosti. Nekoliko ljudskih lubanja izručeno je antropološkoj zbirci zemaljskog muzeja radi mjerenja.

Od rimskih novaca nagjena su 63 komada, od ovih 50 broncanih, devet od billona i četiri od srebra. Četiri još nijesu pobliže ispitana, ostali su spremljeni stranom gospodinu vladinom savjetniku, direktoru dru. Friedrichu Kenneru u Beču, stranom gospodinu dru. Karlu Patschu u Sarajevu. Pri tome se 13 komada broncanog novca, kojima je izlizano pismo, nijesu mogli odrediti; 46 komada moglo se je odrediti kako slijedi:

1 srebrni novac, Vespasian, Cohen 177.

1 broncani novac, 18 *mm* premjera, 2·86 *gr* težak, Trajan. Lice: poprsje carevo s lovorom vijencem, pravcem na desno i natpis:

IMPTRAIANOAVGGERDACPMTRPCOSVIPP

Pismo: Moneta, stojeći na lijevo, u pruženoj desnici vaga, u spuštenoj ljevici tobolac. Naokolo natpis: METALLIVLPIANIDELM *(Slika 126.)*

Slika 126. ($^1/_1$ nar. vel.).

Veoma rijedak rudarski novac, koji Cohen i u drugom izdanju svog velikog djela s opisima novaca od rimskih careva poznaje samo u jednom eksemplaru dvorske novčane zbirke Previšnje carske kuće u Beču, te ga cijeni na 30 franaka. O zemljopisnom položaju Metalle Ulpiane piše nam gospodin direktor Kenner:

„Da li je Metalla Ulpiana u Moeziji ili Daciji (Erdelj) bila, nije sasvim poznato, valjda je bila u ovom pošljednjem kraju, jer je nazvana po porodičnom imenu Trajanovom, a ovaj je osvojio Daciju. Čini se dakle, da je on rudokope preuzeo za carstvo, iznova uredio i bolje iscrpio, nego što su to umjeli domaći Dačani."

O vremenu, kada su ti rudokopi tako preuregjeni, izriče dr. Patsch svoje mnijenje kako slijedi:

„Trajan je bio šesti put konzul god. 112., on tu još nema počasnog pridjevka *Optimus,* koji je dobio tečajem godine 112.; isto tako nema pridjevka *Parthicus,* što ga je uzeo 116. Po tome pada taj novac na početak godine 112. poslije Hr."

2 broncana novca, Hadrijan, jedan nije baš pouzdan.

1 srebrni novac, Hadrian, Cohen 479.
2 broncana novca, Antoninus Pius, jedan iz vremena izmegju 140. i 145. poslije Hr.; drugi iz vremena 145. do 161. po Hr.
1 billonski novac, Antoninus Pius.
1 srebrni novac, Antoninus Pius, 140.—143. po Hr., Cohen 7.
1 broncani novac, Faustina starija, Cohen 33.
1 broncani novac, L. Verus.
2 broncana novca, Faustina (mlagja ?).
1 broncani novac, M. Aurel, iz god. 174. po Hr. *(Slika 127.)*.

Slika 127. (1/1 nar. vel.).

1 broncani novac, Mark Aurel.
1 broncani novac, Commodus kao caesar.
1 broncani novac, Commodus iz god. 182.
1 broncani novac, Commodus.
3 billonska novca, Septimius Severus.
1 broncani novac, Julia Domna.
1 srebrni novac, Caracalla, mladolik.
1 broncani novac, Alexander Severus, Cohen 248.
1 billonski novac, Alexander Severus, Cohen 109.
1 broncani novac, Maximus Maximini filius.
1 broncani novac, Gordian III. (?)
1 broncani novac, Gordian III. 242. po Hr., Cohen 297.
1 broncani novac, Decius. (?)
1 broncani novac, Gallus.
1 broncani novac, Valerianus junior. (?)
1 billonski novac, M. Julius Philippus, Cohen 133.
1 broncani novac, Gallienus.
1 broncani novac, Gallienus, Cohen 106.
1 billonski novac, Aurelian.
1 broncani novac, Probus.
1 broncani novac, Konstantin Veliki.
1 broncani novac, Licinianus Licinius, Cohen 75.
1 broncani novac, Crispus.
1 broncani novac, Constantius II. (?)

1 broncani novac, Constantius II., Cohen 227.
1 broncani novac, Constantius II., Cohen 279.
1 broncani novac, Constantius II., Cohen 242.
1 broncani novac, iskvareni Vota-dinar IV. vijeka.
1 broncani novac, Gratian.
1 broncani novac, Valens. (?)

Po tome je iz I. vijeka po Hr. samo jedan novac, iz II. i III. vijeka 17 i 18 komada, iz IV. vijeka 10 komada. Osim rimskih novaca nagjeno je još 45 drugih, većinom bakrenih novaca, i to turskih, mletačkih i austrijskih.

Prvo rimsko obitalište, sagragjeno u Ilidžama dopire valjda u I. vijek po Hr.; cvala je ta naseobina valjda u II. do IV. vijeka.

Da je ta naseobina po malo propadala, može se suditi po prikazanim u *8.a* i *8.b* manje vrijednim rekonštrukcijama mozajičkih podova.

Nacrt o položaju kupališta Ilidže pokraj Sarajeva.

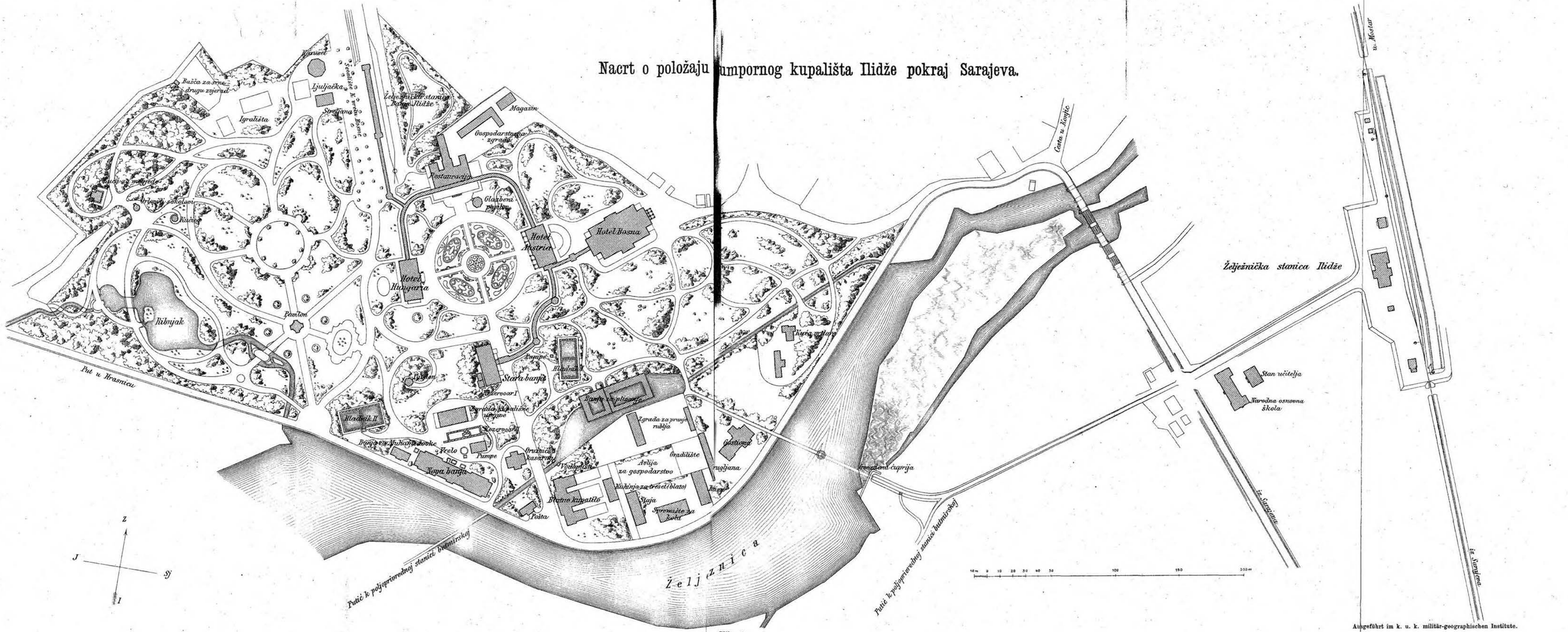

Slika 1.

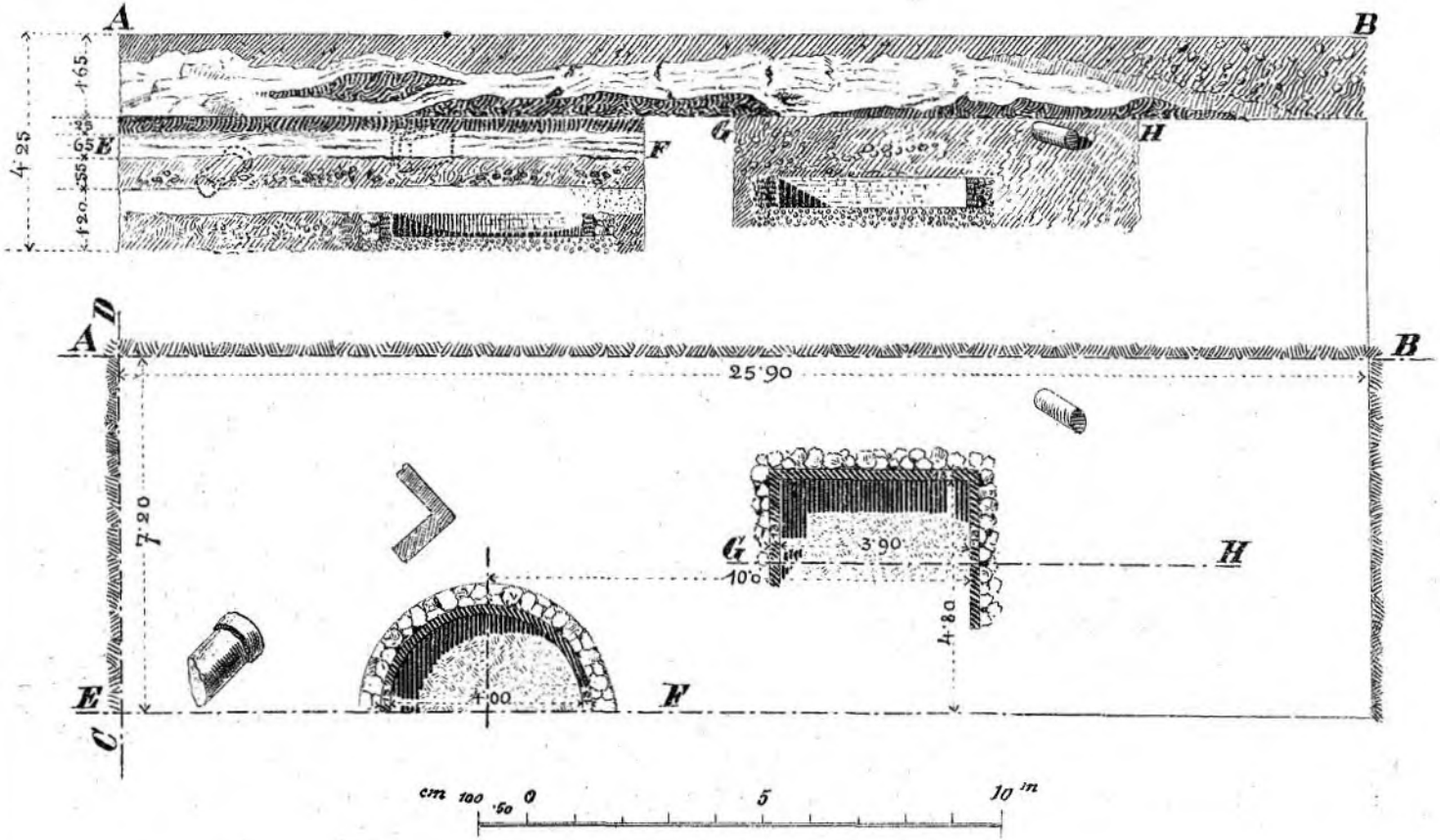

Slika 2. Ostanci rimskih gragjevina kraj novog vrela.

Tabla III.

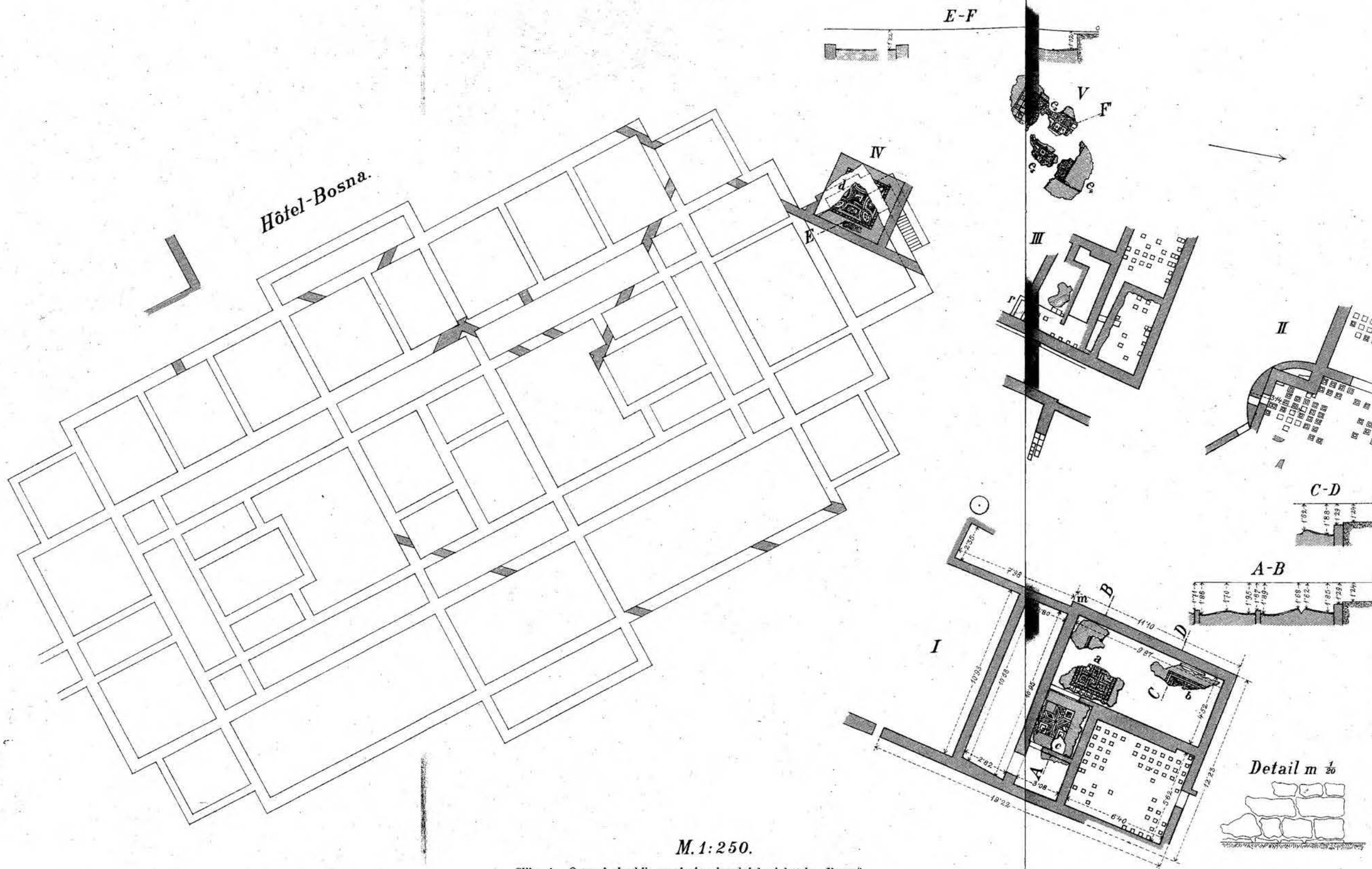

M. 1:250.

Slika 4. Ostanci rimskih gragjevina ispod i kraj hotela „Bosna“.

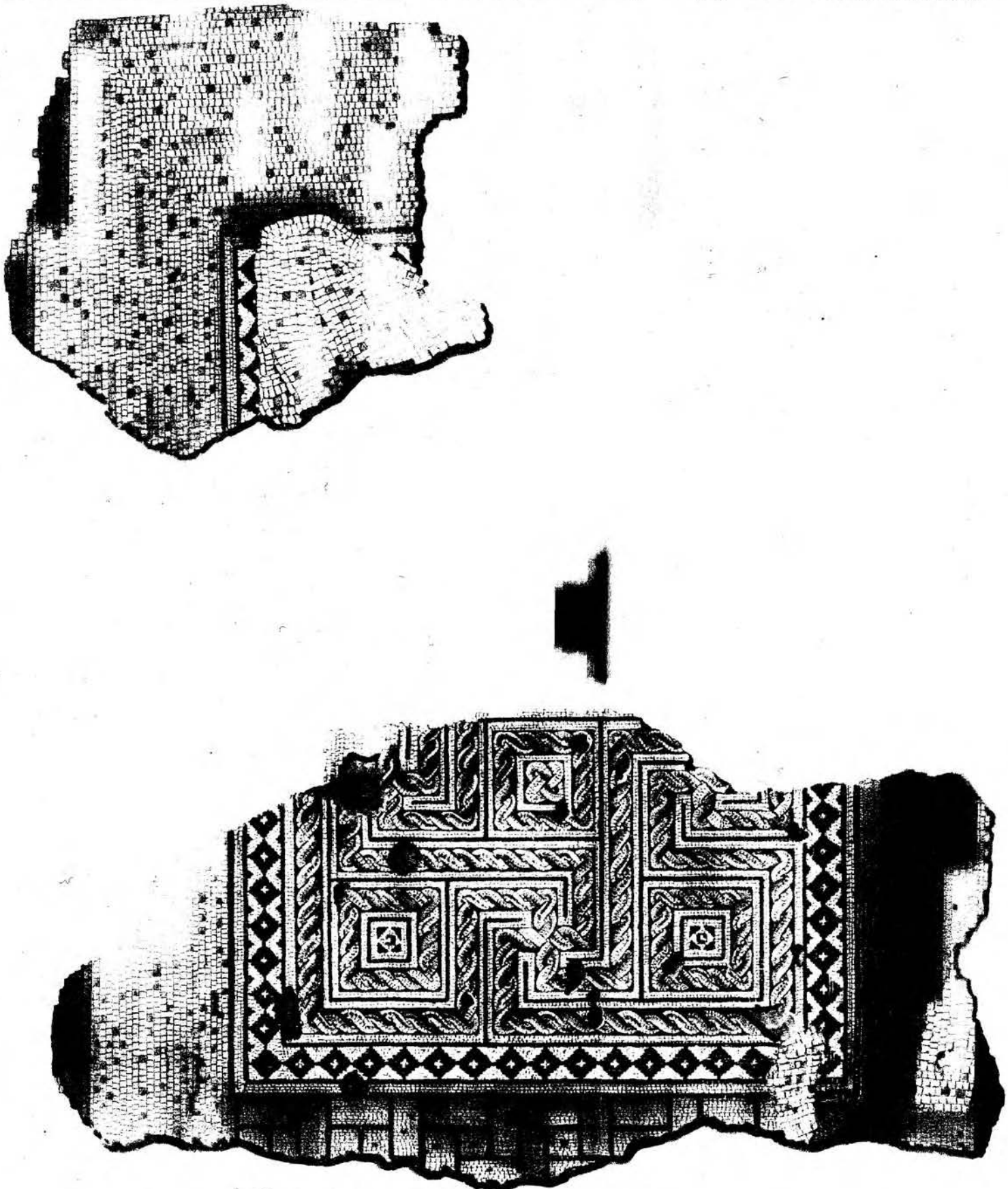

Slika 8 *a*. Mozajik u prostoriji *a* gragjevine I. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Tabla V.

Slika 8*b*. Mozajik u prostoriji *b* gragjevine I. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva".

Tabla VI.

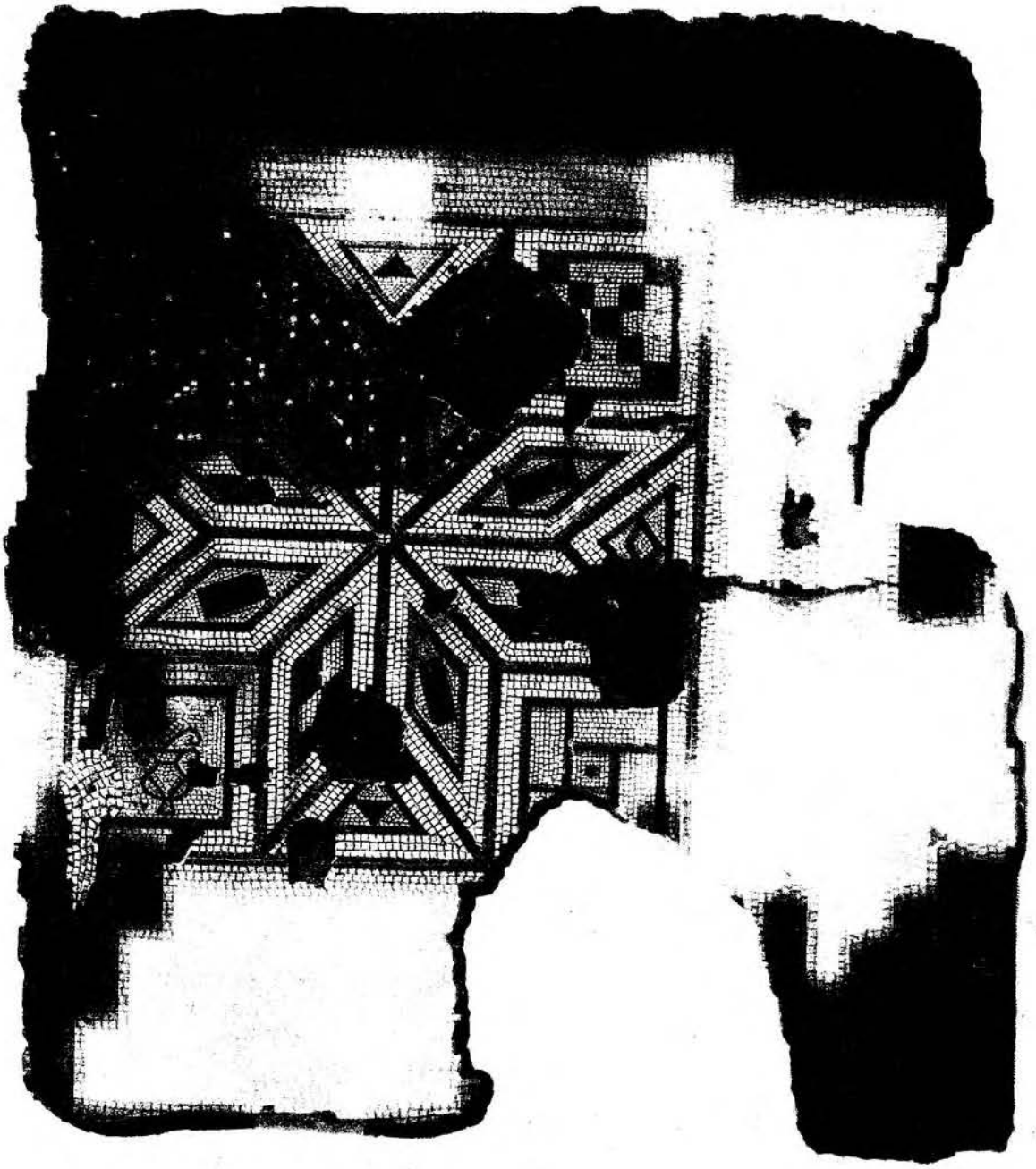

Slika 8 *c*. Mozajik u prostoriji *c* gragjevine I. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

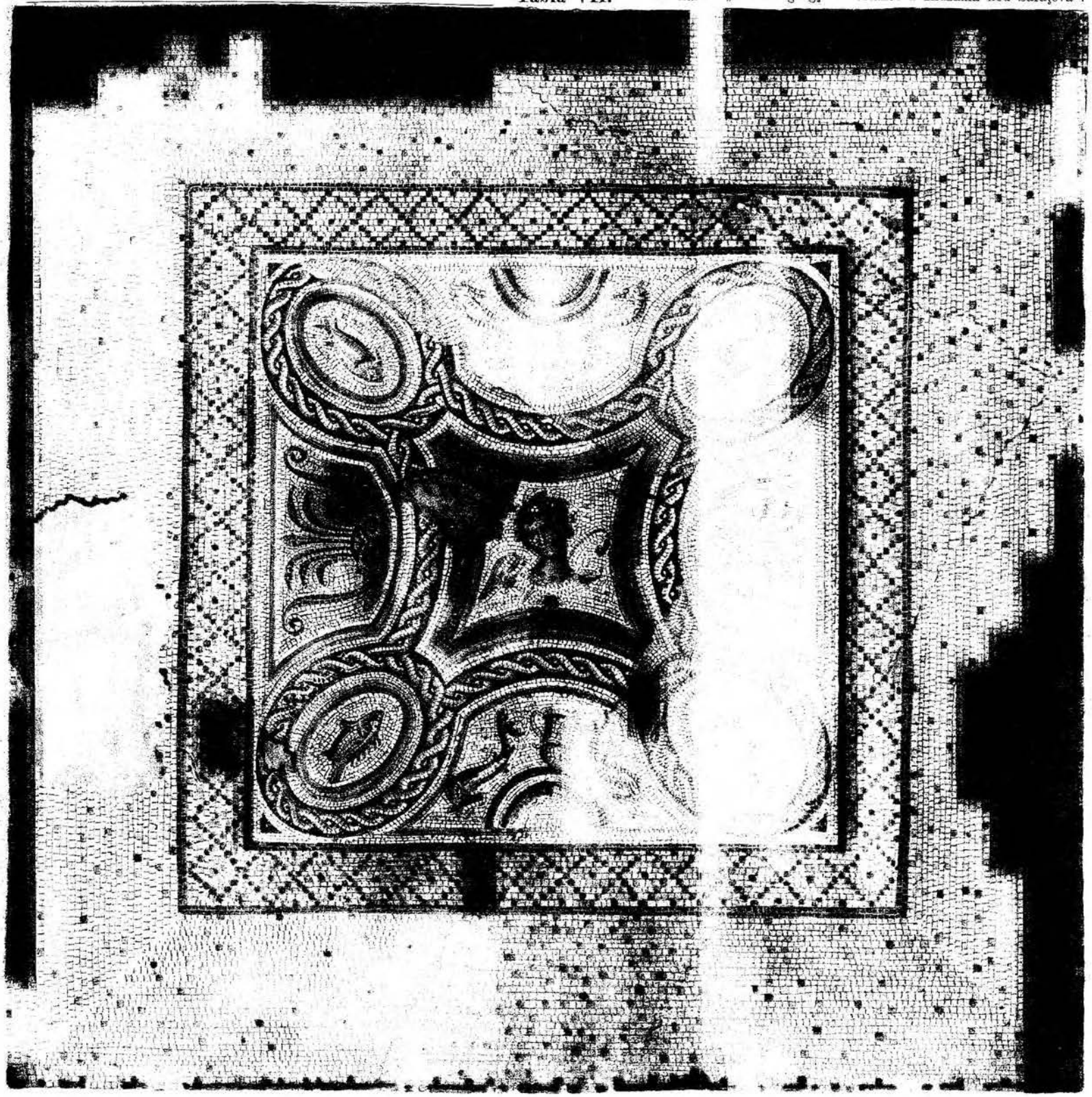

Slika 8 *d*. Mozajik ispod ulaza hotela „Bosna". (Prostorija IV., $^1/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva".

Tabla VIII.

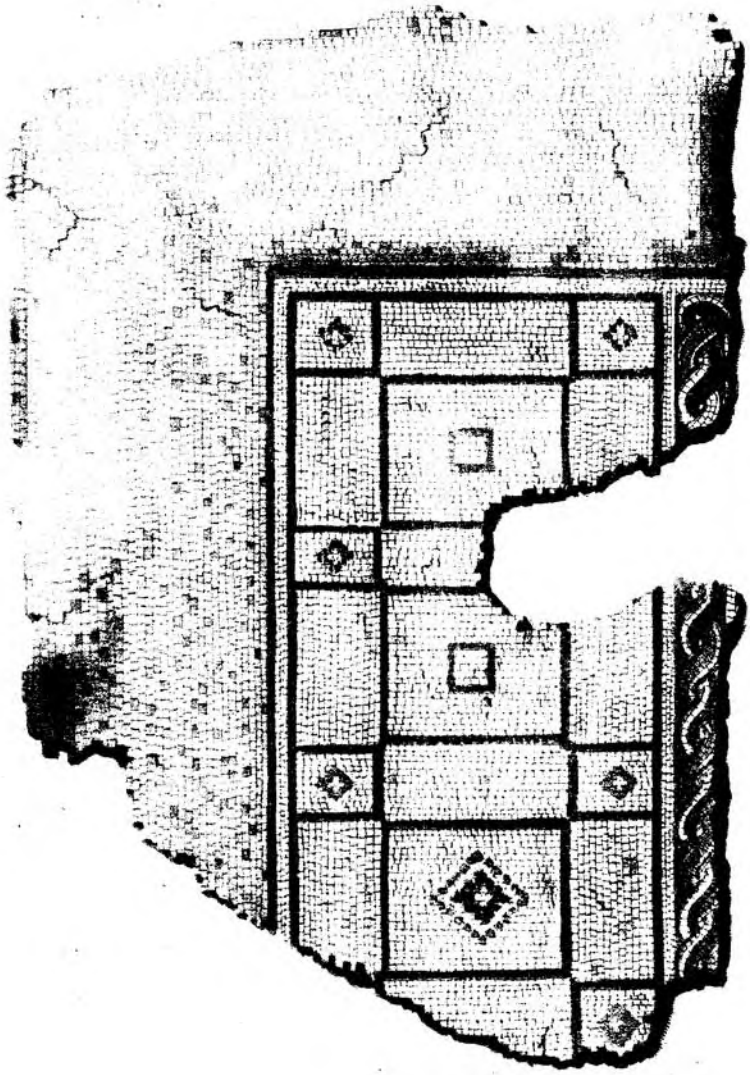

Slika 8 *e* 1. Mozajik iz prostorije V. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva".

Tabla IX.

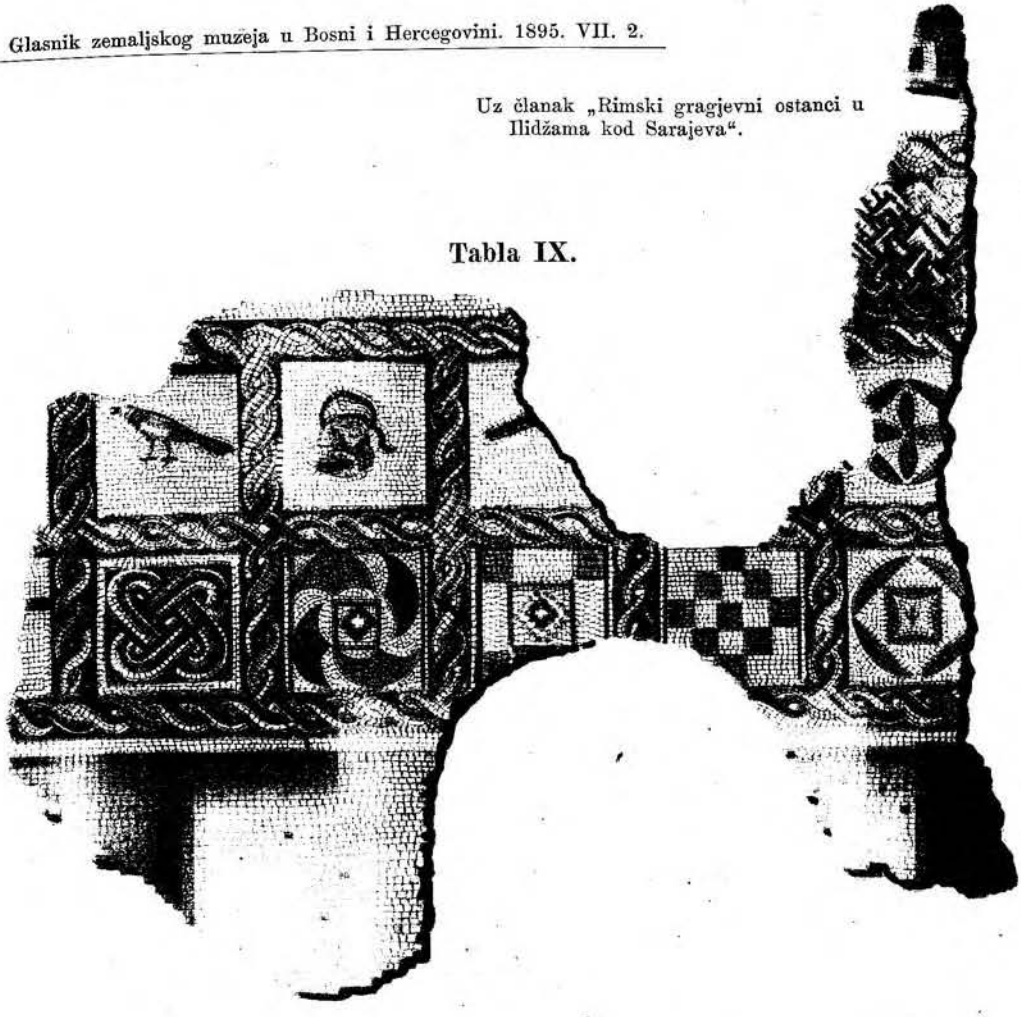

Slika 8 *e* 2. Mozajik iz prostorije V. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

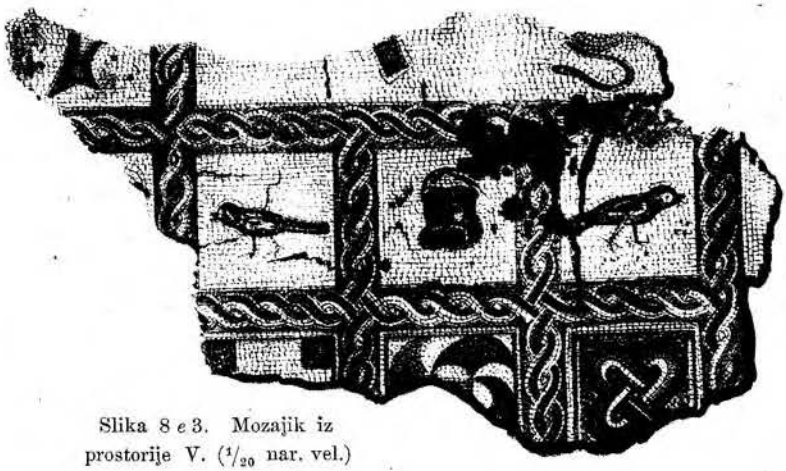

Slika 8 *e* 3. Mozajik iz prostorije V. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva".

Tabla X.

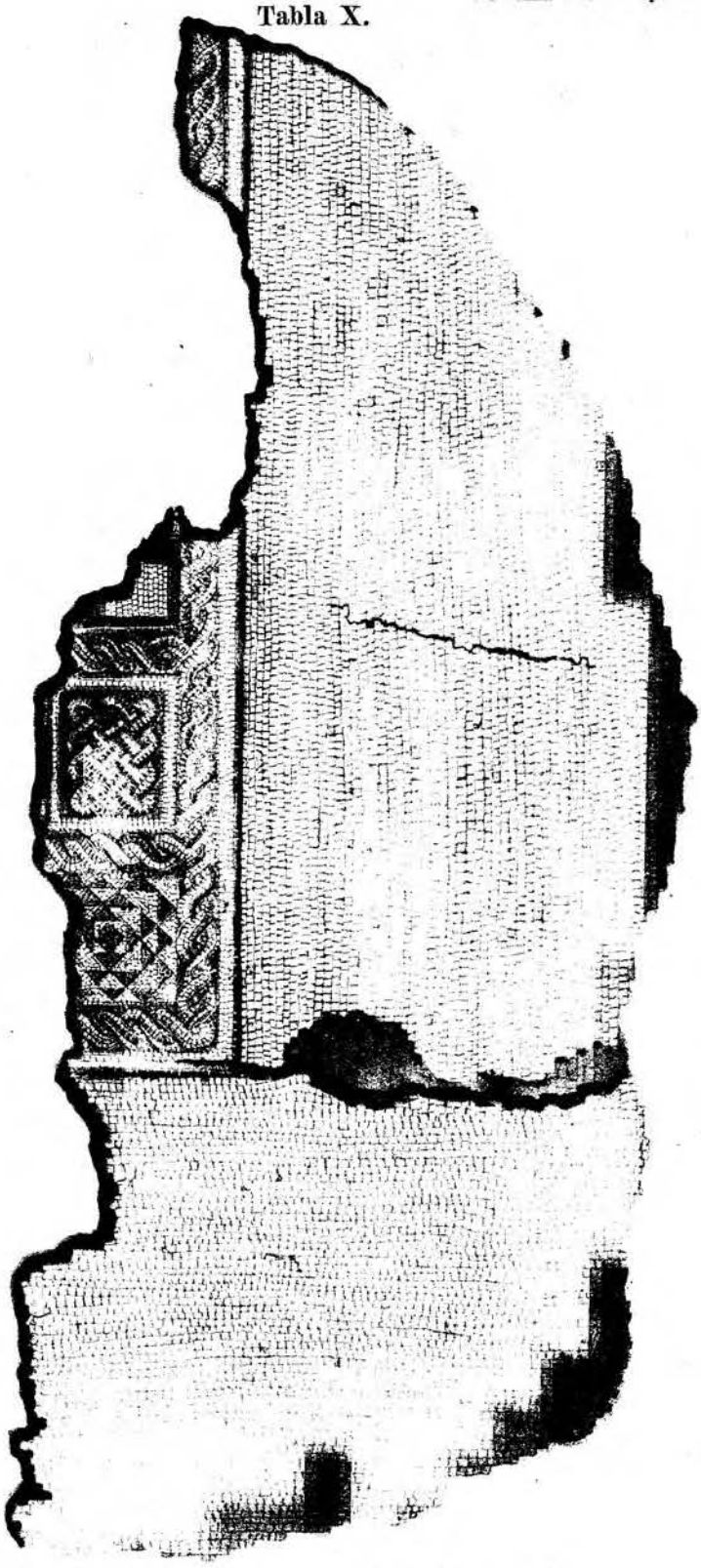

Slika 8 *e* 4. Mozajik iz prostorije V. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Римски гробови с паљевином код Рогатице.

Приопћио

Фрањо Фиала, музејски пристав.

Од котарског мјеста Рогатице води стари јахаћи пут кроз пријемет између Луња и Матовог брда у ~~источном~~ западном правцу у мјесто Добрачу, а одовуд у Прачу.

Ондје, гдје речени пут оставља градско подручје Рогатице напрема Кадиној чесми, виђају се при дну хрида „Циганска соколовина“ древне наплаве, које су бујице, што иза сваке пљуштавице са стрмог Луњбрда овамо јуре, разнолико еродирале, а мјестимице и посве разровале. У такој једној вододерини нашло се у мјесецу августу 1894. пригодом откопавања пијеска и пруда у горњем хоризонту на костуре, у дôњем на слојеве паљевине; од рукотворина нашло се онда уз паљевину римског иловастог суђа и једна бронцана стругалица. Обавијештен о тим нахођајима по госп. кот. предстојнику Гејзи пл. Барчају (Barcsay), отишао сам на оно мјесто, да се прекопавањем оријентирам.

Слика 1.

Нашао сам онај слој у дужини од 3 *m* и у висини од 2·3 *m* до живца камена раскопан. У горњем су хоризонту свуда провиривале неспаљене људске кости, у дôњем рбине суђа, комадићи угља и иверје од спаљених људских кости. *Слика 1.* приказује идејалан профил, какав сам добио даљим прекопавањем. Горњи дио слоја састоји од жуте глине, која је мјестимице измијешана слојевима пијеска и комадима истрошеног шкриљевца, иза тога долази иза једног тавана од једног метра 0·3 *m* дебео слој рушевине, које се хвата горњему слоју конформан, 1 *m* дебео слој до саможивог тла.

По мојој одредби буде слој откопан у дужини од 16 *m* и у дебљини од 2 *m* на такав начин, да је најприје макнут горњи дио са скелетима, а онда дôњи дио. Откопано је у свему шест костура, пет од одраслих и један од једног дјетета у дубљинама од 0·5 *m* до 0·8 *m*. Били су оријентирани од запада према истоку, главе наклоњене на десну страну, а руке положене на гњатове. Осим трулих комадића даске и жељезних клинаца нијесу се нашли никакви прилози.

Сазнао сам у Рогатици, да се оно мјесто од старине зове „Циганско копалиште“; бива да су се ондје прије Цигани укопавали. Данас то више не бива, јер се данас Цигани, према тому, да ли су мусломани или православни сахрањују у исламском или православном гробљу. Према стању кости може се рачунати, да им има најмање 200 година. Господин др. Глик утврдио је мјерењем за једну лубању да је типична цигањека, а пет их да су месокефали, који су се веома близу примакли брахикефалима.

У дôњем слоју откопана су два слоја с паљевином. Сваки је обухватао од прилике један квадратни метар површине, размак између обају био је 5 *m*. Први, који је лежао 1·5 *m* под површином, састојао је од конгломерата заједно стаљених комада бронца, жељеза и комадића кости, рбина и камења. На врху су лежале три цијеле посуде. Укупни дојам не да сумњати, да је мјесто сахрањивања уједно и мјесто ломаче. Глина испод паљевине била је мјестимице црвено допечена.

Између речене три посуде вриједи врч с ручицом, приказан на *таб. I., сл. 1.*, $^2/_3$ нар. вел., да се нарочито спомене. Грађен је на точилу, изљевни жљебић има кљун, висок је 180 *mm*, највећи премјер у трбушини 128 *mm*, а премјер равног дна 128 *mm*. Врч је зелено покалајисан. Облик је за Босну и Херцеговину нов; калај ми је те руке познат из Домавије (Сребрнице).

Друга посуда, *таб. I., сл. 3.*, $^2/_3$ нар. вел. здјелица је, грађена на точилу, висока 70 *mm;* при зјалу има 80 *mm* у премјеру; утиснуто дно које је украшено спиралом, има премјер од 33 *mm*. Иловача је интензивном ватром сасвим бијело печена. Обликом и техником разликује се посве трећи нађени комад. То је лончић с једном ручицом, грађен простом руком, *таб. I., сл. 4.*, $^2/_3$ нар. вел., облик, који је познат из прехистоличкпх насеобина Босне и Херцеговине, као на пр. Дебело брдо, Собунар, Градина на врелу Раме и т. д. и т. д.; висина је 61 *mm*, премјер при зјалу 65 *mm*, премјер глатког дна 37 *mm*.

Осим тога ископане су још рбине неке веће, лонцу сличне посуде, украшене валовитим орнаментом. Бронцева, који су се само врло мучно могли излучити из стаљене масе гвожђа, спржених кости, камечака и иловаче, слабо је нађено.

Фибула на облик стријеле са шарнијерима, с лучастим главицама, двије отворене гривне од жице, љевена, врло примитивно гравирана брњица, фрагменти лимене кутијице с поклопцем, плоснат, љевен накитни колут, и стилусу слична справа, били су ријетки они бронцани останци, који су се могли похранити.

Жељезних рукотвора било је више, али у врло лошем стању. Тако су нађени фрагменти од три бодежима слична, једнореза ножа, од једних ножица, више длијета и различитих комада, који се не могу одредити. Релативно најбоље се је одржала сјекира, приказана на *таб. II., сл. 2.*, $^2/_3$ нар. вел.

Она припада типу увијених уских сјекира; оштрица има према дужини коси правац, тулац је јајолик. Исто тако може бити, да је тај комад служио за халат, као и за оружје. У другом, 2 *m* дубоком слоју паљевине није било читавог суђа, али су се од нађених рбина могла конструирати два комада. Један је на точило грађена здјелица с нарецканим окрајком, висока 43 *mm*, 128 *mm* премјера у зјалу и 50 *mm* премјера на дну. *Таб. I., сл. 2.*, $^2/_3$ нар. вел.

Други је комад простом руком грађена здјелица са двије ручице *ansa lunata*, висока 67 *mm*, премјер зјала 65 *mm*, премјер дна 37 *mm*. *Таб. I., сл. 5.*, $^2/_3$ нар. вел. Фрагмената мале једне, на точило грађене посудице и више рбина с валовитим орнаментом нашао сам пожаром притврђене у слоју паљевине. Од бронцева пископани су ови: фибула на облик стријеле са шарнијером, с лучастим главицама, стременка и ножица гравирана, двије гривне чехасто љевене, савађене, *таб. II., сл. 3.*, $^1/_1$ нар. вел., двије гривне од жице с удубљеним на облик буздована крајевима, двије такве сплоштено искованих крајева, једна таква од шпирално увијене жице, *таб. II., сл. 8.*, $^1/_1$ нар. вел., двије брњице с ремена, *таб. II., сл. 4.*, $^1/_1$ нар. вел., један стилус, *таб. II., сл. 11.*, $^1/_1$ нар. вел., прстен са насавађеном плојком (двије змије усправљене украј једне цисте), два бронцана новца Констанса I. (*Flavius Julius Constans* 320.—350. по Хр.), и један римски новац с нечитљивим писмом.

Од накита из другог материјала нађена је бобица, резана од тучњака у виду пршљена, *таб. II., сл. 9.*, $^1/_1$ нар. вел.; једна бобица од жутог емаља с модрим, окастим пјегицама, једна таква од црног стакла са жутим пругама, двије зелене, ваљкасте гмизе, једна пробушена љуштура, *таб. II., сл. 7.*, $^1/_1$ нар. вел. и фрагменти једног жељезног прстена. Рбина стаклених посуда нађено је повише.

Остали предмети, који су још нађени, бијаху: једна жељезна, увијена, уска сјекира, *таб. II., сл. 1.*, $^2/_3$ нар. вел., један жељезни жличасти сврдао, *таб. II., сл. 6.*, $^2/_3$ нар. вел., један кратак, широк, једнорез нож,

таб. II., сл. 10., $^2/_3$ нар. вел., једно 267 *mm* дуго и 20 *mm* широко жељезно длијето, једно такво, дугачко 100 *mm*, с оштрицом широком 37 *mm*, један брус и један фрагменат опеке.

По многим објектима женског накита судећи бијаху у слоју паљевине останци двају ондје сахрањених мртваца, и то једног мужа и једне жене.

Још би ваљало ријешити питање, како је то, да је паљевина тако дубоко укопана: 1·5 *m* и 2·0 *m*, и то тим више, што је мјесто сахрањивања уједно било и гариште. Потанким претраживањем слоја увјерих се, да је ниво оне наслаге у оно доба био додирна линија 0·3 *m* дебелог слоја рушевине и дôњег 1 *m* дебелог слоја. Течајем времена одронио се је ваљда хрид, па се ондје сложила рушевина, на којој су онда буџице сталожиле најгорњи слој. Испрва је дакле био само један, 1 *m* висок слој, те се онда дубљина паљевине редуцира на 0·2 *m* и 0·7 *m*.

Она два гроба с паљевином, о којима горе бијаше ријеч, приликују провинцијалном римском типу каснијег римског царства.

Ови нам гробни нахођаји у првом реду тиме излазе занимљиви, што нам служе прилогом за датирање стреласте фибуле са шарнијерима и са лучастим главицама. У збиркама земаљског музеја заступана је она овим нахођајима: Рогатица, двије бронцане; Путичево код Травника, двије бронцане; Дôњи Унац, једна бронцана; Сребрница, двије бронцане; Дејчићи код Трнова, једна сребрна; Мостар, једна бронцана; Невесиње, једна бронцана; Столац, једна сребрна и једна бронцана; Љубушки, једна бронцана; Драчевица код Љубушког, једна бронцана; Ресановци код Грахова, једна бронцана, сребром окована; Врточе код Дôњег Унца, једна бронцана, сребром окована; и Гласинац, три бронцане (нахођаји из громила). Та је фибула конштатована и на три фигурална релијефна фрагмента са надгробних биљега из Зенице[1]).

Нађеним новцем ови су датирани: Рогатица, *Constans I.* 320.—350. по Хр.; Мостар, *Gallienus* 218.—268. по Хр.; Невесиње, *Claudius Gothicus* 218.—268. по Хр. и *Probus* 276.—282. по Хр.

Зенички релијефи припадају 4. вијеку по Хр.

За Босну и Херцеговину можемо дакле по нахођајима доселе познатим стреласту фибулу са шарнијерима и лучастим главицама прибројити 3. и 4. вијеку по Хр.

По дру. Тишлеру[2]) (Tischler) је то каснија римска главна фибула и припада од прилике 4. вијеку по Хр.

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", I. св., стр. 279.

[2]) „Gurina" von Dr. Meyer, Dresden 1885.

Други је занимљиви моменат нахођење руком грађеног суђа уз суђе, грађено на точило у једном те истом гробу.

Близина громилама засутог Гласинца и многих прехисторичких градина разјашњава то додуше, али нам уједно навијешта, да доласком Римљана за оно подручје тако карактеристична халштатска култура још није престала, него да се је у задњим својим огранцима помијешала с римском културом.

У Рогатици нађено је више римског камења с натписом и архитектурним фрагментима. Др. Пач[1]) мисли, да је на овоме мјесту била римска насеобина.

---

[1]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn", Wien (Беч) 1893., XVI. год. стр. 90.

Уз чланак „Римски гробови с паљевином код Рогатице".

Табла I.

Уз чланак „Римски гробови с паљевином код Рогатице".

Табла II.

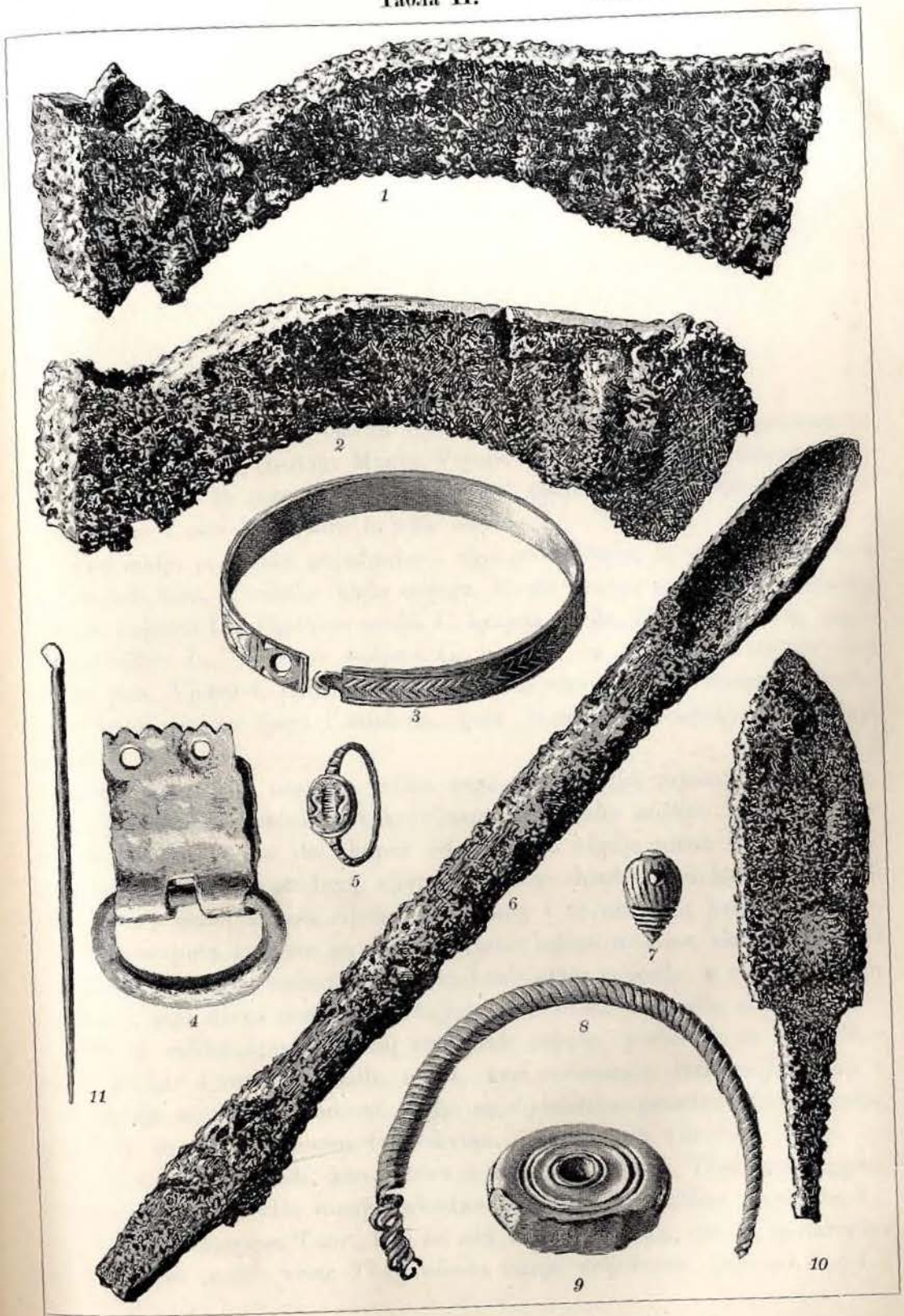

Bilješke o makro-lepidopterima, prikupljenim na poluostrvu Pelješcu.

Piše

Othmar Werner.

Spram dalmatinskog ostrva Korčule prostire se gorovito poluostrvo Pelješac sa 1200 *m* visokim Monte Vipera kao najvišom uzvisinom. Pri dnu pristranaka te gore prema ostrvu leži malo mjesto Kućište, gdje sam se ukonačio i oko koga sam najviše sabirao.

Podneblje je ovuda pojednako i zimi vrlo blago, te ovuda samo ima dugotrajnih kiša, a rijetko kada snijega. Cvate *Prunus spinosa* L. u martu, *Syringa vulgaris* L., *Phyllirea media* L. krajem aprila, *Rubus* sredinom maja, *Vitis vinifera* L., *Triticum vulgare* L. u maju, a grožgje dozrijeva već krajem jula. Vjetrovi, naizmjence s različitih strana, često dušu, a prevlagjuju vrući *sirocco* (jug) i studena, ljuta *bura* (sjeveroistok), pošljednja megjutim više zimi.

Početkom maja nastupa velika žega, koja daljih mjeseca udilj raste, pa je čovjek pri trudnim ekskurzijama bez ikake zaštite izvrgnut žaru sunčanih zraka; često da skapaš od žegji, a nigdje nema bistrog vrela, da te ukrijepi; samo studeniji vjetrovi malo te ohlade. Ponekad se naoblači vedro plavo nebo, a kiša rijetko kad pane, i to samo za kratko vrijeme. Već krajem juna sprženе su rijetke zelene ledine u samu slamu i uzalud se sklanjaš u sparne stanove. Istom kad zablistaju zvijezde, u večer, odahnu ti grudi i piju divni onaj miris, kojim su naranče napunile zrak.

Taj u velike opustjeli kraj ima malo mjesta, podesnih za zareznike. Šuma, makar i samo malenih, nema, kao većinom u Dalmaciji, samo u gori vigjaju se pojedini borovi. Gdje se mjestimice prostiru plodna polja, zasagjena su ona maslinom i smokvom, osobito pak vinovom lozom, — često samo mali komadi, kao ostrva u onoj goloj litici. Time nezasagjena mjesta većinom su više manje oskudno obrasla sa *Spartium scoparium* L., *Gnaphalium arenarium* Taur., koji se niti kose niti pasu, pa za to naročito kao boravišta raznih vrsta *Thalpochares* imaju vrijednost. *Quercus ilex* L.,

Pistacia lentiscus L., *Arbutus unedo* L., *Rubus fruticosus*, naročito *Phyllirea media* L. često na daleko čine gusto grmlje i šiprag, kroz koji se ne možeš proverati. Po tome grmlju zahvalan je posao tražiti, jer bi se potresanjem pojedinih grmova mnoge vrste, koje se po njemu skrivaju usplašile, pa sam na taki način našao mnoge *Noctuae*, naročito *Herminia*, *Hypena* i *Acidalae*.

Od lova pri svijeći slab je bio rezultat.

Na više nadalje nema drugo već isprekidan krš s ruševinom od plohastih kamenica, na kojima jedva može noga da se drži, pa je gotovo nemoguće iskupljati. Sve je ovdje većinom bez vegetacije. Pošto sam već 1890. i 1891. mjeseca maja i juna sabirao u Kućištu, odlučio sam 1892. ondje za duže vrijeme nastaviti svoj rad, u čemu me je visoko c. i kr. zajedničko ministarstvo financija znatno poduprlo, milostivo mi podarivši putnu pripomoć.

Ovdje dakle navodim rečenih godina u naznačeno vrijeme pokupljene macro-lepidoptere.

Rhopalocera.

1. *Papilio Podalirius* L. Dosta često krajem marta, u aprilu i maju, pa opet u julu i augustu, svijetlije boje, sličan odlici *Zanclaeus* Z.
2. *Papilio Machaon* L. U junu samo pojedince.
3. *Pieris Brassicae* L. Mnoštvo.
4. *Pieris Rapae* L. Rjegje se nahodi.
5. *Pieris Daplidice* L. v. *Bellidice* Hb. U prvoj polovici maja ne nahodi se često.
6. *Colias Hyale* L. Početkom juna ulovio sam mužjaka.
7. *Colias Edusa* F. Svuda početkom maja, većina eksemplara osobito veliki.
8. *Thecla Ilicis* Esp. Po cvijetu crne jagode dosta često.
9. *Polyommatus Phlaeas* L. v. *Eleus* F. Samo nekoliko mužjaka.
10. *Lycaena Telicanus* Lang. Samo pojedince u junu.
11. *Lycaena Astrache* Bgstr. Kao pregjašnji.
12. *Lycaena Icarus* Rott. Takogjer u maju i junu pojedince.
13. *Lycaena Bellargus* Rott. Isto tako.
14. *Libythea Celtis* Esp. Samo dva eksemplara krajem maja.
15. *Charaxes Jasius* L. Sredinom juna rijedak na ostrvu Korčuli, pa se zbog svog neumornog lijetanja teško ulovi. Ma da u okolini Kućišta nema biljke kojom se hrani njegova gusjenica, opet se često vigja po vrtovima te ogriza dudove.
16. *Limenitis Camilla* Fabr. Rijedak u junu i julu.
17. *Vanessa Egea* Cr. Pojedince u junu.

18. *Vanessa Polychloros* L. Isto tako.

19. *Vanessa Cardui* L. Ne često.

20. *Melitaea Didyma* O. Samo početkom juna jednoga mužjaka ulovio.

21. *Argynys Pandora* Schiff. Pojedince već sredinom maja, krajem jula do u august dosta često i lako se ulovi na čkalju.

22. *Satyrus Hermione* L. Dosta često u julu.

23. *Satyrus Briseis* L. Kao pregjašnji.

24. *Satyrus Semele* L. Isto tako.

25. *Satyrus Statilinus* Hufn. v. *Allionia* F. U julu često po vrtovima.

26. *Satyrus Cordula* F. U drugoj polovici juna rado po čkalju ne često.

27. *Pararge Roxelana* Cr. Samo jedan mužjak u julu.

28. *Pararge Maera* L. v. *Adrasta* Esp. U maju dosta često, ali se mužjaci prikazuju u boji samo kao prijelazi od glavne vrste.

29. *Pararge Megaera* L. v. *Lyssa* B. Svuda lijeta od aprila do jeseni.

30. *Epinephele Janira* L. U junu dosta često.

— *Epinephele Janira* v. *Hispulla* Hb. Nekoliko ženka ulovio zajedno s pregjašnjim.

31. *Coenonympha Pamphilus* L. Općenit.

32. *Spilothyrus Alceae* Esp. U junu pojedince.

33. *Syrichtus Malvae* L. ab. *Taras* Meig. Jedan eksemplar u junu.

34. *Syrichtus Sao* Hb. Isto tako.

35. *Hesperia Thaumas* Hufn. Pojedince.

36. *Syrichtus Actaeon* Esp. Nekoliko komada u junu.

37. *Hesperia Nostrodamus* F. Jedan eksemplar u junu.

Heterocera.

38. *Acherontia Atropos* L. Jedan u jesen ulovljen eksemplar uručen mi je ondje.

39. *Sphinx Convolvuli* L. Vrlo rijedak.

40. *Sphinx Ligustri* L. U junu jedan komad.

41. *Deilephila Livornica* Esp. Sredinom juna po vrtovima. U večer po cvijeću nekoliko komada ulovio. Gusjenica na Faseolus-u u njivama.

42. *Deilephila Nerii* L. Kako me uvjeravaše, nahodi se gusjenica po mladim oleandrima u vrtovima; ali po oleandru, koga ondje divljeg ima čitavih šuma, ne mogoh nijedne gusjenice naći.

43. *Macroglossa Stellatarum* L. Pojedince.

44. *Macroglossa Croatica* Esp. U junu vrlo rijedak.

45. *Sciapteron Tabaniforme* Rott. Početkom juna jedan komad na cvijeću crne jagode ulovio.

46. *Sesia Myopaeformis* Bkh. Isto tako.

47. *Zygaena Punctum* O. v. *Contamineoides* Z. Početkom juna pojedince.

48. *Zygaena Achilleae* Esp. Samo nekoliko komada početkom juna ulovio.

49. *Zygaena Filipendulae* L. v. *Ochsenheimeri* Z. Nije rijedak.

50. *Zygaena Ephialtes* L. ab. *Medusa* Pall. Vrlo rijedak.

51. *Zygaena Carniolica* Scop. ab. *Hedysari* Hb. Ima ga svuda.

— *Zygaena Carniolica* v. *Berolinensis* Std. Isto tako.

52. *Lithosia Caniola* Hb. Jedan par usplašio početkom juna.

53. *Arctia Villica* L. U maju prilično čest; bijela gornja krila zalaze ponešto u žućkasto.

54. *Cossus Cossus* L. Dosta sam puta ulovio gusjenice.

55. *Zeuzera Pirina* L. Samo jednu ženku krajem juna.

56. *Psyche Villosella* O. Dosta često krajem maja.

57. *Psyche Viciella* Schiff. Praznu čahuru našao na *Spartium scoparium* L.

58. *Typhonia Lugubris* Hübn. Nekoliko čahura u junu na litici prikupio, iz kojih krajem jula izletješe lepirovi.

59. *Epichnopteryx Sapho* Mill. U maju na litici nekoliko praznih kućica.

60. *Apterona Crenulella* Brd. U maju na jednoj kapeli u polju mnogo čahura pokupio, ali iz njih ne izmilješe lepirovi.

61. *Fumea Crassiorella* Brd. U aprilu mnoge čahure prikupio po stijenama i hridovima, iz kojih od početka maja do u julu imilješe mnogi lepirovi.

62. *Fumea Reticulatella* Brd. Prikupio s pregjašnjim, ali mnogo rjegje; lepirovi se pojaviše u drugoj polovici maja do kraja juna.

63. *Ocneria Dispar* L. Samo malenog blijedog mužjaka ulovio.

64. *Bombyx Quercus* L. Malen broj, većinom ženke ulovio, približuju se većinom *Callunae* Palmer. Gusjenice na *Spartium scoparium* L.

65. *Saturnia Pyri* Schiff. Nije rijedak. Gusjenica živi na *Ceratonia siliqua.* L.

66. *Agrotis Pronuba* L. 1891. u maju često usplašen, drugih godina ni jedan komad.

67. *Agrotis Comes* Hb. Dosta često u maju.

68. *Agrotis Ypsilon* Rott. Jedan komad krajem maja.

69. *Mamestra Chrysozona* Bkh. Više eksemplara u maju.

70. *Mamestra Cappa* Hb. Pojedince krajem maja.

71. *Ammoconia Vetula* Dup. Jedna gusjenica ulovljena početkom juna na niskom bilju, iz koje je u jesen izmiljela ženka.

72. *Dryobota Monochroma* Esp. Vrlo rijedak; u julu.

73. *Cloantha Hyperici* F. Jedan eksemplar u maju.
74. *Brotolomia Meticulosa* L. Jedan komad u junu.
75. *Eriopus Latreillei* Dup. U maju pojedince.
76. *Leucania Pallens* L. Nekoliko komada u junu.
77. *Leucania Obsoleta* Hb. Jedan komad usplašio.
78. *Leucania Vitellina* Hb. Početkom maja vrlo rijedak.
79. *Leucania L. album* L. Početkom juna usplašio.
80. *Caradrina Quadripunctata* F. Sredinom juna pojedince.
81. *Caradrina Kadenii* Frr. Više lepirova pojedince u maju.
82. *Dicycla* Oo. L. Nekoliko komada u junu ulovio.
83. *Orthosia Pistacina* F. Jedan komad uzgojio. Gusjenica po travama.
84. *Xylina Lapidea* Hb. v. *Cupressivora* Frr. Jednu gusjenicu našao u junu na *Cupressus pyramidalis* Targ., vrlo je dugo zapredena prije nego što se začahuri.
85. *Calophasia Casta* Bkh. Nekoliko gusjenica prikupio na niskom bilju i odgojio.
86. *Cucullia Blattariae* Esp. Gusjenica u maju i junu svuda množina na *Scrophularia canina* L.
87. *Plusia Chalcytes* Esp. Samo jednog lepira u julu usplašio.
88. *Plusia gamma* L. Pojedince.
89. *Plusia Ni* Hb. Više njih u maju ulovio.
90. *Heliaca Tenebrata* Sc. Nekoliko komada.
91. *Heliothis Dipsaceus* L. Više lepirova u junu.
92. *Heliothis Armiger* Hb. Ne baš često u maju.
93. *Acontia Luctuosa* Hb. Pojedince krajem juna.
94. *Thalpochares Suava* Hb. Samo jednu ženku ulovio sredinom juna.
95. *Thalpochares Velox* Hb. Isto tako.
96. *Thalpochares Dardouini* B. Nekoliko ih usplašio.
97. *Thalpochares Ragusana* Frr. U junu pojedince.
98. *Thalpochares Purpurina* Hb. Pregjašnji.
99. *Thalpochares Rosea* Hb. U planini početkom juna nekoliko lepirova, i na *Jurinaea mollis* Rchb. više čahura prikupio, iz kojih je sredinom juna izmilio lepir.
100. *Thalpochares Ostrina* Hb. Pojedince u junu.
— *Thalpochares Ostrina* v. *Carthami* H. S. Isto tako.
101. *Thalpochares Parva* Hb. Na mjestima, gdje rastu *Gnaphalium* u junu, početkom jula često.
102. *Thalpochares Viridula* Gn. Zajedno s pregjašnjim u velikoj množini.
103. *Prothymia Viridana* Cl. Nije čest. Krajem juna.
104. *Agrophila Trabealis* Sc. Isto tako.

105. *Zethes Insularis* Rbr. U maju više ih ulovio.

106. *Leucanitis Stolida* F. Isto tako.

107. *Grammodes Bifasciata* Petag. Samo jedan komad.

108. *Grammodes Algira* L. Dosta često u maju.

109. *Pseudophia Lunaris* Schiff. Rijetko u maju.

110. *Pseudophia Tirrhaea* Cr. Jedan eksemplar odgojio. Na pistaciji.

111. *Cathephia Alchymista* Schiff. Nekoliko usplašio.

112. *Catocala Dilecta* Hb. U julu jednog lepira nabô.

113. *Catocala Conjuncta* Esp. Isto tako.

114. *Catocala Nymphaea* Esp. Nekoliko komada početkom jula.

115. *Catocala Conversa* Esp. U drugoj polovici juna dosta često na niskom grmlju usplašio.

116. *Catocala Eutychea* Tr. Ova samo iz Grčke dojako poznata vrsta često se ovuda nahodi krajem maja i početkom juna. Pojedini se lepirovi nahode do početka jula. Usplašen.

117. *Catocala Nymphagoga* Esp. Sredinom jula samo pojedince.

118. *Spintherops Spectrum* Esp. Gusjenice u maju u velikoj množini na *Spartium scoparium* L. Većina se megjutim pokaza nabodena.

119. *Spintherops Spectrum* Esp. v. *Phantasma* Ev. Od mnogih čahura pregjašnje vrste samo jedan komad dobio.

120. *Spintherops Cataphanes* Hb. Više gusjenica početkom juna prikupio i odgojio; živi na *Spartium scoparium* L. pa se, kad se i najmanje poplaši, pritisne na tle.

121. *Exophila Rectangularis* H. G. Više komada krajem juna usplašio.

122. *Toxocampa Limosa* Tr. Vrlo rijedak krajem juna.

123. *Hermina Crinalis* Tr. Vrlo rijedak, sredinom maja do kraja juna i opet u augustu; vazda zavučen u najgušće grmlje. Gusjenica na *Quercus ilex* L. Jaje okruglo, bistro kao staklo, žućkasto.

124. *Hypena Antiqualis* Hb. Jednog mužaka ulovio 22. aprila 1892. U junu i početkom jula dosta ga ima po livadama.

125. *Hypena Lividalis* Hb. Krajem juna do početka jula nekoliko komada usplašio.

126. *Hypena Palpalis* Hb. U junu i početkom jula ne nahodi se često; u mraku sjedi kao crinalis.

127. *Hypena Obsitalis* Hb. S pregjašnjim zajedno, ali mnogo češći[1]).

128. *Pseudoterpna Pruinata* Hufn. Više komada u junu ulovio.

129. *Eucrostis Indigenata* Vill. Samo pojedince u maju, više po planini.

130. *Nemoria Viridata* L. Isto tako.

---

[1]) Od ovih vrsta samo Crinalis ulovljen nosi jaja.

131. *Acidalia Consanguinaria* Ld. Vrlo rijedak krajem jula.

132. *Acidalia Moniliata* W. V. Pojedini komadi u junu po ledini.

133. *Acidalia Sodaliaria* H. S. U maju i junu, po vrtovima se nahodi često, gdje sjedi na listu.

134. *Acidalia Virgularia* v. *Canteneraria* Bd. Kao pregjašnji.

135. *Acidalia Obsoletaria* Rbr. Nekoliko eksemplara u julu.

136. *Acidalia Incarnaria* H. S. Dosta često od sredine maja do u julu. Mnogi se komadi nahode više sivi.

137. *Acidalia Ostrinaria* Hb. Ne često krajem maja i juna.

138. *Acidalia Herbariata* F. Ne često, vazda po zidovima sjedeći u maju i junu.

139. *Acidalia Consolidata* Ld. Od sredine maja do kraja juna, onda opet u augustu.

140. *Acidalia Trigeminata* Hw. Pojedince.

141. *Acidalia Filicata* Hb. Često, maj, juni.

142. *Acidalia Rusticata* F. Samo nekoliko komada u junu.

143. *Acidalia Degeneraria* Hb. Pojedince u maju.

144. *Acidalia Marginepunctata* Göz. Isto tako.

145. *Acidalia Luridata* Z. v. *Confinaria* H. S. Koncem maja nekoliko komada.

146. *Acidalia Submutata* Tr. Samo jedan mužjak sredinom maja.

147. *Acidalia Emutaria* Hb. Početkom maja jedan mužjak.

148. *Zonosoma Pupillaria* Hb. Maj, juni, ne rijetko.

— *Zonosoma Pupillaria* ab. *Nolaria* Hb. S pregjašnjim zajedno ulovljen.

149. *Pellonia Calabraria* Z. U maju i junu svuda i visoko u gori, ženke se pojavljuju tek pod kraj izlijetanja.

— *Pellonia Calabraria* ab. *Taeniaria* Frr. Početkom maja ulovio mužjaka bez mane.

150. *Abraxas Adustata* Schiff. Samo jedan komad krajem maja.

151. *Crocallis Elinguaria* L. U junu jedan mužjak.

152. *Biston Graecarius* Stgr. Gusjenice svršetkom maja često našao na *Spartium scoparium* L.

153. *Nychiodes Lividaria* L. Svršetkom juna stresao jednog mužjaka.

154. *Boarmia Cinctaria* W. V. Dosta često sjedi po deblima masline.

155. *Pachycnemia Hippocastanaria* Hb. Veoma rijetko. Juni.

156. *Gnophos Respersaria* Hb. Dosta često. Maj i juni.

157. *Gnophos Sartata* Tr. Krajem juna, gdje sjedi po hridovima; rijedak.

158. *Gnophos Variegata* Dup. v. *Cymbalariata* Mill. Više komada u augustu usplašio sa stijena.

159. *Sterrha Sacraria* L. Više komada u junu usplašio.

160. *Minoa Murinata* Sc. v. *Monochroaria* H. S. Ne rijetko, druga polovica maja. Lepir se progonjen vješto sakrije na zemlju.

161. *Cidaria Salicata* Hb. Nekoliko u julu.

162. *Cidaria Tristata* L. Jedan eksemplar ulovio.

163. *Cidaria Bilineata* L. Sasvim pojedince.

164. *Eupithecia Pumilata* Hb. v. *Tempestivata* Z. U maju pojedince, u junu i julu često, gdje na deblima sjedi.

Абраксас-гема из Сарајева.

Госп. Вид Вулетић-Вукасовић шаље нам отисак једне у темељима куће Ристе Васиљевића Јовина у Логавини у Сарајеву 1880. ископане геме, која се сада чува у ризници старе православне цркве у Сарајеву. Приклопљене овдје двије слике показују главу и писмо те геме у правној величини.

То је ахат, овалног облика, те има у промјеру 33 *mm* и 25 *mm*.

Глава приказује Абракса с орозовом главом (лијеви профил) и змијским ногама, који је у десници замахнуо бичем.

Под ногама фигуре урезано је име бога ΙΑΩ, уоколо у три одломка ΑΒ-ΡΑC-ΑΞ, што изражава обично зазивање ΙΑΩ ΑΒΡΑCΑΞ.

На реверзу је овај натпис у четири реда:

ΑΒΡΑ
CΑΞ
ΛΙΛΩΕ
ΑΔΩΝΕ

То, што је гема нађена у темељима једне куће, свједочи, да се је и у овим земљама схваћало знамењовање таких абраксас-гема и да се је ту знало и за мистицизам, који се је на то надовезивао.

Да ли је формули преклињања ΛΙΛΩΕ ΑΔΩΝΕ једином сврхом била заштита куће, морало би се тек аналогијама утврдити.

Ова је гема доста слична оној, о којој проговорисмо у овом листу године 1893. на стр. 551.

Из овог поновног налаза абраксас-геме види се, да је некоћ и у Босни као и у осталој Европи било раширено оно источно празновјерје, које је створило ове геме.

Име Абраксе употребише први пут гностички Базилиданци; код њих та ријеч није означавала, како се је то кашње разумијевало, врховног бога, већ цјелокупни збор духова свемира. Изводило се то из тога, што грчка слова имена *Αβραξας* као бројке читана, дају бро годишњих дана 365. То сујевјерје о Абракси раширило се брзо културним свијетом средњега вијека те га поприми скоро свака магичка или алкимистичка секта.

Разни симболи и мистички, већином још непротумачени натписи урезани у камен, служили су као важни аманети у свакој невољи.

Каким је путем та мистика с истока ушла у Босну, то се не може установити, но могло би бити, да је овамо донесена истим путем као и источњачко богумилство, а можда баш и заједно с њиме.

Arheološke crtice.

Piše

V. Radimský.

Rimska ciglana kod Pijavica blizu Jajca.

Od prilike 2·5 *km* zapadno od grada Jajca podigoše godine 1889. na desnoj obali Vrbasa ukraj nove ceste Jajce—D. Vakuf u ritu Šedinama općine Pijavica novu ciglanu, pa sam začuo, da ondje u raskopanoj glini ima rasuta množina čvrstih komada vrlo lijepo ragjene opeke. Ipak sam to mjesto tek god. 1892. mogao razgledati prigodom moga puta u Jajce.

Gradeći ciglu, prekopali su megjutim ondje oveću površinu glinastog tla, te svuda od površine počevši, pa sve do na 1 *m* dubljine izbi u ilovači na dvor množina rasute rimske cigle najrazličitijih oblika, kao: opeke za zid, za tarac, žljebasti krovni crijep i žmurnjaci. Isto tako bilo je svekoliko zemljište u duljini od prilike 130 *m* i u širini od 70 *m* po prilici zasuto ulomcima isto takve cigle.

Ta je opeka djelomice vrlo dobro pečena i potpuno se je održala, ali se na njoj nikakav trag ne vidi lijepu, po kome bi se moglo zaključiti, da je prije bila uzidana. Djelomice je nasuprot prepečena ili deformirana, te očevidno odbačena otrebina. Nadalje ni na ciglani, ni u njenoj okolini nijesu nagjeni nikaki tragovi kakim zidinama, pa ja po svemu tomu sudim, da u ritu Šedinama mjesta Pijavica nije bila rimska naseobina, nego rimska ciglana.

Od cijelih ili gotovo cijelih komada opeke mogao sam ondje izmjeriti:

cigle za zid ili za tarac . . .	14 : 14 : 5 *cm*
„ „ „ „ „ „ . . .	29 : 29 : 4·5 „
ilovastih ploha	55 : x : 5 „

Iz ove nekoličine mjera vidimo, da je u Pijavicama gragjena opeka vrlo različite veličine, i da u nje, kao obično, prevlagjuje kvadratična forma.

Megju ruševinom ostanaka rimskih zgrada na desnoj obali Vrbasa južno od Pijavica blizu sela Sandžaka, koja je pri gradnji spomenute već ceste Jajce-Dônji Vakuf djelomice presječena, našao sam nadalje mnoge zidne opeke. Ja sudim, da je ta opeka dobavljana iz ciglane u Pijavicama, ma da je u tim razvalinama i takva jedna forma mnogobrojno zastupana, koja je više nalik na našu današnju opeku; jer su joj dimenzije 26 : 12 : 5 *cm.*

Po dobroti gospodina kotarskog predstojnika jajačkog, dra. Karla Windakiewicza, dobio je naš zemaljski muzej cijeli jedan žmurnjak, koji je nagjen u nekadašnjoj ciglani u Pijavicama. Taj žmurnjak, *slika 1.*, dug je 45 *cm*, širok 38 *cm*, a debeo 3 *cm*.

Ma da je vrlo isprevijan, pa po tome samo otrebak, opet za nas s toga razloga ima osobitu vrijednost, jer je to prvi potpuno očuvani rimski žmurnjak, što smo ga u Bosni našli. Jer makar da su rimske zgrade naših krajeva vrlo često bile pokrivene crijepom, ipak se ovaj pri iskopavanju samo nahodi razbijen, što se pri tako velikim i relativno tankim ilovastim plohama lasno može protumačiti padanjem s krova, kad su zgrade razorene.

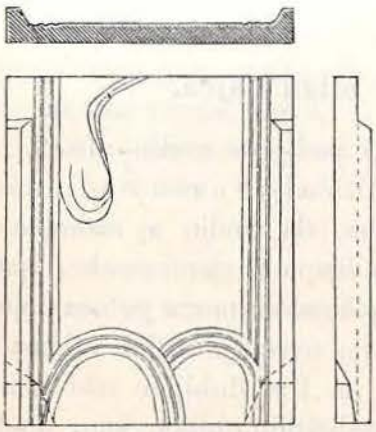

1/10.
Slika 1.

Pregibi uz žljebove toga žmurnjaka po strani visoki su 2·5 *cm*, gornja površina ukraj žljebova obilježena je usporednim pràvim crtama, izmegju njih gore na *S* nalikim, a dolje sa dva reda oblučastih crta. Nizovi crijepa zahvatali su po našem komadu jedan preko drugog, — kako to pokazuju izrezi žljebova na gornjem kraju, i zarezi na dônjem, — 11 *cm*.

Najstarija vijest o nekadašnjoj jednoj rimskoj ciglani u našoj zemlji, za koju ja znam, potječe od Oca Bakule[1]), koji za Vučipolje u kotaru ljubuškom ovo primjećuje:

„*In* Studena vrila *(fontes frigidi) reliquiae exstant antiquae laterum fabricae.*“ Ipak nam tu vijest dotle oprezno valja uzimati, dok ono mjesto ne bude pobliže potraženo, jer možda onuda rasuta opeka potječe od razvalina rimskih zgrada.

Drugu je rimsku ciglanu našao, takogjer u kotaru ljubuškom, zapadno od Gruda u Sovičkom polju, gospodin inžinir Hugo Jedlička prigodom gradnje ceste iz Ljubuškog prama Imotskom. Ima ondje u pravcu rečene ceste golema hrpa ruševine od komada rimske opeke bez zidnih temelja, gdje je od prilike u dubljini 1 *m* nagjena teška željezna lopata i izručena zemaljskom muzeju.

Treća rimska ciglana u Hercegovini leži u mostarskom kotaru, od prilike 3 *km* niz vodu od manastira Žitomislića, na lijevoj obali Neretve u ritu Kuparici, gdje se nahodi velika množina deformiranih i zajedno spečenih opeka u raznim položajima jedna na drugoj.

---

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina“. Spljet 1867., str. 158.

I u Bosni zna se već na više mjesta za ostanke rimskih ciglana. Tako sam ja tik Sarajeva na lijevoj obali Miljacke pri općinskom mlinu pruda našao ostanke rimske ciglane, a kod Todorovića u kotaru ključkom na lijevoj obali Sane razvalinu jedne, do sele u najmanjem dijelu raskopane rimske gragjevine, koju ja držim za ciglarsku peć, pa se možemo nadati interesantnim rezultatima, kada se stane potpuno raskopavati.

Najposlije je dr. Truhelka izvijestio o jednoj rimskoj ciglani u Lješanskom polju kod Skelana[1]) u kotaru srebrničkom.

Čini se po tome, da su Rimljani opeku za mnoge svoje gragjevine većinom u zemlji samoj proizvodili.

Gradina Ilijina Greda u kotaru trebinjskom.

Kada se iz Trebinja ide cestom, koja najprije južnim, a kasnije jugoistočnim pravcem vodi preko prijevora Čičevo-Tuli, onda se dolazi kod zadnjeg mjesta u bajkama obilno poznato polje kod Graba, gdje na jednoj glavici podignuta razvalina prostranog turskog kastela Ističana ponešto prekida pustoš žalosnog krša. Taj su kasteo tečajem hercegovačkog ustanka 1877. zauzeli i razorili Crnogorci, pa je to zadnji svjedok mnogih krvavih bojeva, koji su u ovom kraju bjesnili u burno doba prije godine 1878.

Mnogo stariji gragjevni spomenik nahodimo megjutim jugozapadno od mjesta Bogojevića selo na strmom obronku kose Ilijina Stijena, koja s istoka ogragjuje grabsko polje. To je prehistorička gradina Ilijina greda, koja se od Bogojevića sela posve lijepo može vidjeti, i za koju mi žitelji onoga kraja rekoše, da su to razvaline jedne gradine.

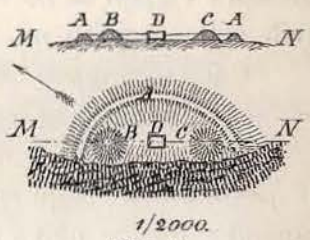

1/2000.
Slika 2.

Kako pokazuje *slika 2.*, sastoji ta gradina od jednog gotovo polukružnog bedema, visokog 1·2 *m* 1·3 *m*, kome se oba kraja naslanjaju na okrajak jednog hrida, štono strmo opada prama jugozapadu u grabsko polje.

Ogragjeni je prostor po nacrtu jednog suradnika zemaljskog muzeja, od sjeverozapada prama jugoistoku duž ostrmine dugačak 40 *m*, a najveća mu je širina 15 *m*. U opsegu toga bedema nadalje ima blizu obaju krajeva njegovih po jedna gromila od 7·5 *m* u premjeru i 2 *m*—2·5 *m* visine. Kako bedem *A*, tako i obje gromile *B* i *C* na mnogo su mjesta deformirani; nasuti su od prikupljenog kamenja, pa se čini, da se je od bedema i gromile uzimao materijal za gradnju jedne kršćanske kapele, koja je tu nekoć bila.

[1]) Vidi: „Glasnik“ 1891., str. 244. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ I., 1893., str. 313.

Razvalina te kapele *D*, za koju kažu, da je bila crkva sv. Ilije, stoji izmegju obje gromile, te su joj se zidovi još održali na 2 *m* visine. Ona je pravokutna, 5 *m* duga, 3 *m* široka, a od sjeverozapada pružena prama jugoistoku, pri čemu ulaz leži na sjeverozapadnoj užoj strani, dok je oltar bio uz jugoistočnu užu stranu. Po pričanju žitelja one okoline razvaljena je crkva sv. Ilije od godine 1858., kada ju je razorio Salih-paša.

U gradini i po površini nasipa ne vide se rbine ilovastog sugja, ali u prhkoj zemlji onuda često se nagju male rasute pečene grudine.

Još mi se čini vrijedno spomenuti, da su sjeverozapadno niže gradine ukraj polja tri oveće kamenite gromile.

Gradina Kosovača kod Kusonja u kotaru zvorničkom.

Gradina Kosovača, pod kojom je god. 1892. nagjena lijepa bakrena bradva, što ju je vrijedni žandarski stražmeštar, gosp. Tomo Dragičević spremio našem zemaljskom muzeju[1]), leži na strmom ogranku gore Kosovača kose ukraj sela Kosovače u općini Kusonjama zvorničkog kotara.

Gradina je uokolo ogragjena jednostavnom eliptičkom suhozidinom, kojoj su premjeri 74 i 38 *m*, ali se na jednoj, nešto lakše pristupačnoj, užoj strani, ponešto sužava. Ovdje je i jedini ulaz u gradinu, a neposredno pred njim stoje vapnenim lijepom ozidani temelji male pravokutne zgrade, valjda nekadašnje kule, koja je branila ulaz. Isto se tako preko cijele zidine prostiru temelji jednog platna (ograde, kojom je obzidan prostor), a u nutrašnjosti prostora vigjaju se na više mjesta razvaline manjih zidanih zgrada. Materijal svih zidina sastoji od lomljenog kamena.

Cijeli ogragjeni zaravanak gradine zasut je nadalje mnoštvom rbina od sugja, gragjenog prostom rukom, ali i na točilo.

Dragičević je u jednoj od zidina rečenih zgrada ponešto prekopavao, te je predmete, koje je našao, poslao zemaljskom muzeju. Megju njima ima komad staljenog olova i veća množina do ugljа sprženog žita, koje je nagjeno u dubljini od 1 *m* pod zemljom, a sastojalo od raži, pomiješane s pšenicom.

Otkopana je zemlja bila ispremiješana mnoštvom crvenkastih rbina, na točilo gragjenog rimskog ilovastog sugja, od kojih su se mogla rekonštruirati dva visoka poklopca s gužvastim okrajkom i po jednom kvrgom za prihvatanje. Jedan od tih poklopaca sa 13 *cm* premjera u zjalu i 8 *cm* visine prikazan je u *slici 3.* Ali je za nas to zanimljivije, što megju tim ilovastim rbinama ima i ulomak jednog ovećeg lonca *slika 4.*, koji je niže gužvastog okrajka ornamentiran trakom, sastavljenim od tri plitke

[1]) Fiala: „Glasnik“ 1893., str. 152., sl. 14.

brazde. Iznad tog traka i niže njega ima po jedna valovita linija. Po tome, što je rečeno, daje nam gradina Kosovača primjer prehistoričke utvrde, koju su kasnije zapremili Rimljani, po svome je načinu utvrdili te po njoj podigli zgrade za svoju momčad, kako smo to u Bosni i Hercegovini već na više mjesta našli. Nadalje vidimo ovdje na jednoj, bez sumnje rimskoj, ilovastoj posudi valovit ornamenat, koji se u sjevernoj Njemačkoj tek pojavljuje doseljenjem Slovjena.

Osim gradine Kosovače poznajemo u ostalom već više kako

1/2.
Slika 3.

1/2.
Slika 4.

bosanskih, tako i hercegovačkih mjesta, gdje je valoviti ornamenat na ilovastom sugju ili direktno u zidinama rimskih zgrada, ili bar u društvu tipičnih rimskih nahogjaja.

Tako je valovita linija u razvalinama rimskog rudarskog grada Domavije kod Srebrnice ornamenat, koji se ondje često vigja na ilovastom sugju, ali je ovdje vazda zaparana s češljastim trakom od 4 do 8 zubaca.

Gragjevni savjetnik Ivan Kellner našao je jednostavnu valovitu liniju kao čest ornamenat na sugju u razvalinama rimskih zgrada u Ilidžama kod Sarajeva, muzejski pristav Franjo Fiala našao ga je u rimskoj utvrdi na Debelom Brdu kod Sarajeva, u zidinama rimskih zgrada kod Stóca i Gràca blizu Posušja u Hercegovini, u rimskim grobovima spaljevinom blizu Rogatice, u gromilama s rimskim prilozima na Glasincu i uz jedan rimski ključ u staroj naseobini na brdu Naklu kod Vojkovića[1]) blizu Butmira.

Osim toga nagjen je valoviti ornamenat na ilovastim rbinama, gragjenim na točilo iznad sojenice kod Ripača blizu Bišća megju drugim rimskim

[1]) „Glasnik“ 1892., str. 213., sl. 9. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, I., 1893., str. 237., sl. 23.

nahogjajima, ne samo kao jednostavna linija, već i uz češljasti trak sa trinaest zubaca zaparan, onda kao jednostavna linija u jednom grobištu sa žàrama blizu ravnih rimskih skeletnih grobova kod Hodbine blizu Mostara[1]) i na gradini kod D. Vrtoća blizu D. Unca u kotaru petrovačkom[2]), koju su prehistoričku naseobinu kasnije naselili Rimljani.

Najposlije bi još valjalo spomenuti, da je na nekadašnjoj rimskoj utvrdi Gradini kod Malog Mošunja blizu Travnika nagjen fragmenat rimskog žmurnjaka, koji na gornjoj površini ima široko zaparane valovite linije[3]).

Po ovome, što rekosmo, poznavali su Rimljani valoviti ornamenat bez sumnje u našim krajevima i primjenjivali ga na svojim posudama, tako da bi pogrješno bilo, kad bi ga ko u Bosni i Hercegovini smatrao špeeijalno staroslovjenskim dekorativnim motivom.

Rimski miljokaz kod Trnova u kotaru jajačkom.

Ukraj jahaćeg puta, koji se odvaja od doline Plive kod Šipova, pa sjeverozapadno vodi prama Podražničkom polju, stoji jugoistočno od Trnova kod zaseoka Tegelće ili Tegelčije jedan rimski miljokaz, kome se mjesto može razabrati iz preglednog tlocrta *slika 5.*, i kome pogled pokazuje *slika 6.*, koju je prigodice uhvatio gosp. Oskar Pogatschnig.

Od jahaćeg puta do kamena ima samo nekoliko metara, pa je u špeeijalnoj karti austro-ugarske monarhije mjerilu 1:75.000, Z. 28., Col. XVI. zabilježen kao kamen megjaš. On se iz zemlje uzdiže na 135 *cm*, cilindričan je i gore prelomljen, ali se više nije moglo pronaći, kud je dospio onaj odlomljeni komad, koji ondje niko više ne pamti. Na odlomljenom komadu vide se na više mjesta rupe i prelomi iza odbijenih komada, što valjda potječe od pokušaja žitelja onoga kraja, da izvade blago, za koje su mislili, da je u tom kamenu. Ne mogu se na njemu više raspoznati tragovi natpisu, pa može biti, da je on bio na gornjem, izgubljenom dijelu kamena.

Pobliža situacija toga miljokaza vidi se iz pridanog ovdje nacrta *slika 7.* i presjeka *slika 8.*

Tik do kamena *a* sasvim se jasno raspoznaje planum rimske ceste *b* u širini od 2·5 *m* kao ravan zasjek, koji prilično uporedo ide s današnjim jahaćim putem i jednako s njime pada. Cesta je s obje strane kamena održana u duljini od 270 *m* po prilici, ali joj se na sjeverozapadu od onog mjesta, gdje se ukrštava s jahaćim putem *c*, posve izgubio trag. Na jugo-

[1]) Radimsky: „Glasnik" 1891., str. 165., sl. 5. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", II., 1894., str. 12., sl. 9.

[2]) Idem „Glasnik" 1894., str. 422., sl. 19.

[3]) Idem „Glasnik" 1892., str. 229., sl. 2. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", II., 1894., str. 68., sl. 14.

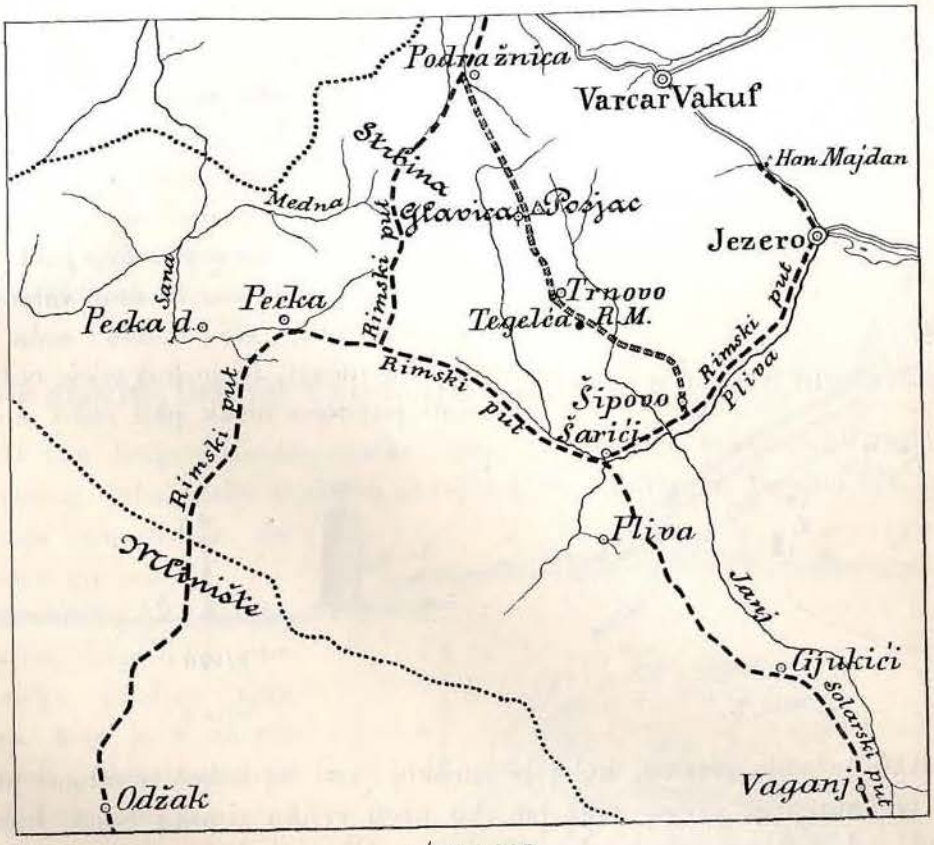

1/300.000
Slika 5.

Slika 6.

istoku joj se od granice polja *d* još donekle u polje poznaje kao ravan prijemet, a otuda dalje nikako je više nema. Kako ljudi onoga kraja vele, ta se je rimska cesta još prije nekoliko godina sasvim dobro vidjela na jugoistočnoj strani do šume Dubrave u dužini od 400 *m*. Ali kada je neki kršćanin kupio tadašnji pašnjak pa ga uzorao, nestalo je cesti ponovnim preoravanjem malo po malo temelja.

Što se onaj dio ceste, koji još postoji, sve do danas održao, to nam valja samo tome zahvaliti, što onuda sada teče poljanska megja, te je duž cijele ceste po sredini povučen nizak plot *slika 4. e.*

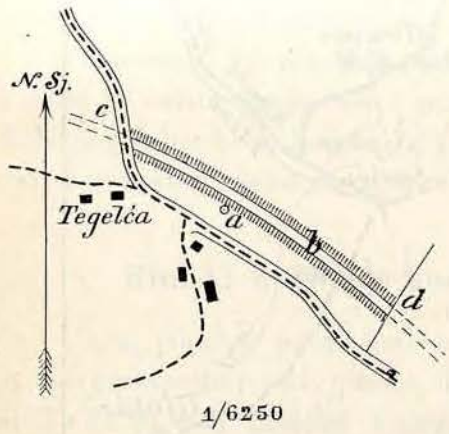

Slika 7.

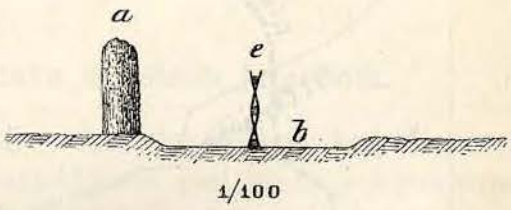

Slika 8.

Ako se sada pitamo, kojoj je rimskoj cesti taj miljokaz mogao pripadati, to nam prije svega valja na oko uzeti veliku rimsku cestu, koja je, počevši od Solina išla preko Prologa, Glamočkog polja i Banjeluke prama Serviciju, današnjoj Gradiški, te je ovuda morala prolaziti.

Ballif[1]) je toj cesti slijedio trag od zemaljske megje na Prolog-planini, preko Livanjskog polja, Staretine planine, Glamočkog polja i Crne gore do Pecke Dônje u gornjoj dolini Sane. On nadalje i to s razlogom, misli, da je ona od Pecke Dônje počevši išla dalje preko prijevora Strbine u Podražničko polje, kuda i današnja cesta iz Varcar-Vakufa ide u Glamoč.

Spram ovakog pravca ceste naš je ostanak ceste i miljokaz kod Trnova previše na istok, pa se nikako ne može misliti, da su Rimljani od Pecke Dônje počevši okolišili čak u dolinu Plive u Šariće ili Šipovo, da dogju u Podražnicu ili uopće na sjever.

Toliko megjutim svakako stoji, da je rimska cesta od Trnova prama sjeverozapadu prama konfiguraciji zemljišta samo mogla ići prama Podražnici, pa kako ondašnji žitelji vele, vide se tragovi nekog starog puta, koji isto tako kao današnji jahaći put, ide iz Šipova u Podražnicu preko klanca izmegju brda Glavice i Posjaca u zadnje mjesto.

---

[1]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., Beč 1893. str. 17 i d.

Gledeći na jugoistočni nastavak naše ceste valjalo bi u vidu držati rimsku cestu, koja po Ballifu[1]) ide iz Kupreskog polja u dolinu Plive, pa kod rimskih razvalina tik Šarića dostiže rijeku Plivu. Pràvi nastavak te ceste vodi nas u Tegelće, odnosno Trnovo, pa ja za to mislim da jedva griješim, ako uzmem, da se cesta iz Kupreskog polja nije svršavala kod one ceste, što je vodila dolinom Plive, nego da je preko nje prelazila, pa da je onda dalje išla pràvo preko Trnova, i da se je tek u Podražnici sastala s velikom cestom Salona-Servitium.

Nasute gradine Orlovac i Služanjska gromila u kotaru mostarskom.

U one krajeve hercegovačke, gdje najviše ima svake ruke ostanaka iz drevnog doba, valja svakako ubrojiti kotar mostarski, pa sam već nekoliko puta imao prilike, da o njemu govorim[2]).

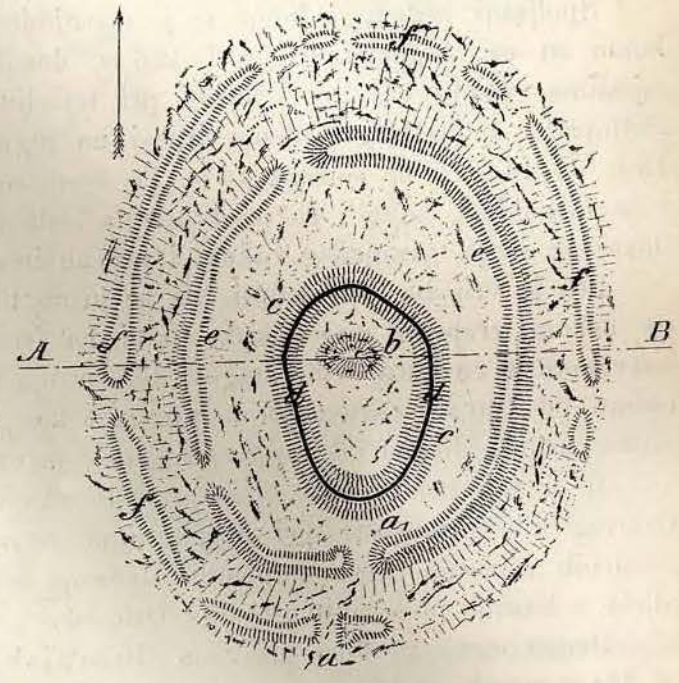

1/2000.

Slika 9.

Ovdje ću da u kratko prikažem dalje dvije prehistoričke gradine toga kotara, koje je u nacrtu prikazao jedan suradnik zemaljskog muzeja.

Prva je od njih gradina Orlovac u općini Razlomištu, koja jugoistočno od sela Razlomišta zaprema zaravanak jedne glavice od 473 *m* morske visine na gorskoj kosi izmegju grada Mostara i jugoistočnog kraja Mostarskog blata.

Ta gradina po tlocrtu i presjeku, *slika 9.*, ima eliptički oblik, a sastoji od tri koncentrična kame-

[1]) „Römische Strassen", str 24. i d.

[2]) Han Potoci „Glasnik" 1890., str. 337. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" 1893., I., str. 303. i d. — Bišće polje kod Mostara. „Glasnik" 1891., str. 159. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen" 1894. II., str. 3. i d. — Čitluk i Krehin gradac u Brotnjem polju. „Glasnik" 1892., str. 121. i d., onda „Wissenschaftliche Mittheilungen" 1894., str. 57. i d., najposlije Biograci i Polog. „Glasnik" 1894., str. 443. i d.

nita bedema s ulazom $a\,a_1$ na jugu, koji megjutim samo vodi kroz dva spoljašna bedema. Unutrašnji je bedem nasuprot uokolo zatvoren, te usred njega stoji prilično deformirana kamenita gromila *b* od 14 *m* premjera pri temelju i 1·8 *m* visine, koji je negda bez sumnje imao manji premjer, nasuprot pak bio viši.

Unutrašnji je prostor od sredine bedema do sredine bedema sjeverojužno dug 56 *m*, dostiže najvišu širinu od 37 *m* te se je bedem ovdje najbolje održao. Na tom se unutrašnjem, oko 3 *m* visokom bedemu *c* od 9 *m* do 12 *m* širine pri temelju prostire po cijeloj njegovoj dužini od prilike 1 *m* visoka i isto tako debela suhozidina *d*, podignuta od istog materijala kao i bedem, i to s puškaricama, koja je podignuta u kasnije, valjda tursko doba.

Srednji bedem *e* ima sjeverojužnu dugu os od 109 *m*, najdužu os širine od 85 *m*, visinu do 2·5 *m*, a širok je pri temelju do 9 *m*. Prostor izmegju ovog srednjeg i unutrašnjeg bedema iznosi na južnoj strani pri ulazu od podnožja bedema do podnožja bedema samo 5 *m*, na zapadnoj strani 16 *m*, na istočnoj strani 13 *m*, a na sjevernoj 28 *m*.

Spoljašni bedem *f*, kome se je mjestimice već posve zameo trag, te kome su osi dugačke 155 *m* i 126 *m*, dostiže, ali samo na pojedinim mjestima, visinu od 2 *m* i širinu pri temelju od 7 *m*. Razmak izmegju srednjeg i spoljašnjeg bedema iznosi na jugu 12 *m*, na zapadu i istoku 13 *m* do 14 *m*, a na sjeveru 14 *m*. Po svem unutrašnjem prostoru gradine i na bedemima, kako i po pristrancima brda rasuta je množina rbina od ilovastog sugja, gragjenog rukom i pečene ilovaste grude.

Još je vrijedno spomenuti, da se južno tik do kuća sela Razlomišta na uskom grebenu male okuke, koji na istoku strmo opada, naprosto nazvanom Gradina, vide tragovi terasiranja od prikupljenog kamena u obimu od 160 *m*. Zaravanak te gradine, kao i obronci brda takogjer su gusto zasuti rbinama od sugja, gragjenog prostom rukom.

Ili je na Gradini bila sama prehistorička naseobina, kojoj je gradina Orlovac bila pribježište pri dušmanskim navalama, ili se pri nastupu nemirnih vremena prosto napustila otvorena naseoba na Gradini, pa prenijela u kasnije podignutu gradinu Orlovac.

Druga manja gradina, nazvana Služanjska gromila, leži na glavici od 264 *m* morske visine, koja se na sve strane spušta položitim pristrancima, zapadno od ceste Mostar-Ljubuški, a sjevero-zapadno od mjesta Služnja. U nje je, kako pokazuje tlocrt i presjek *slika 10.*, mnogo jednostavnija konštrukcija nego u ove, što smo je gore opisali, te po svom uregjenju sjeća na gradine predjela Županjac-Livno. Na jugoistoku te gradine uzdiže se naime eliptična kamenita gromila *a* do visine od 8·5 *m*, kojoj temelj ima osovine od 42 *m* i 22 *m* dužine. Obiju uskih strana gromile

hvata se jednostavan, gotovo posve okrugao kameniti nasip *b* od 110 *m* premjera, kome je širina pri temelju 2·5 *m* do 6 *m*, a visina izmegju 70 *cm* i 2·5 *m*. Taj je nasip samo na jugu i jugoistoku na dva mjesta *c* i *d* u dužini od 5 *m* odnosno 14 *m* prekinut. Opet se čini, da je isprva ulaz bio ukraj

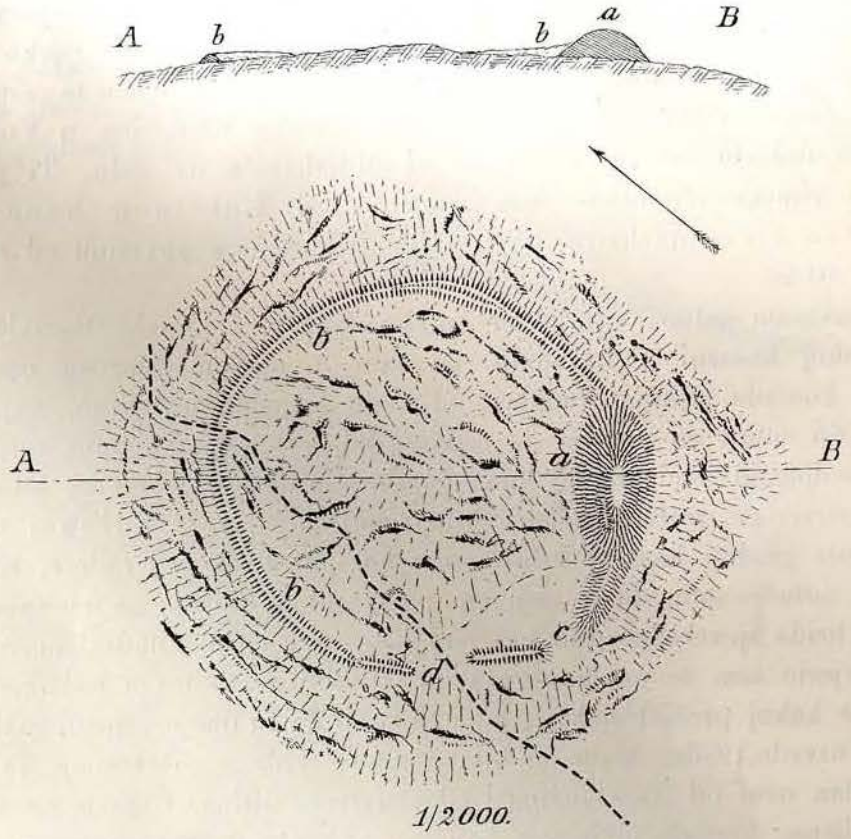

Slika 10.

gromile kod *c*, a širi otvor *d* da je istom kasnije postao. Ogragjenim se prostorom gotovo na sve strane prostiru grebeni, pa su onuda već po površini rasute rbine rukom gragjenog ilovastog sugja i grude pečene ilovače.

Rimska razvalina Gradina Mihaljević u kotaru srebreničkom.

Selo Mihaljević, i Ljubovija nazvano, prostire se na lijevoj obali Drine naspram srbijanskog kotarskog mjesta Ljubovije, te ima žandarsku kasarnu; u zidu njezinog vrta našao sam uzidan skulpiran fragmenat rimske stele[1]), koji je kasnije prenesen u zemaljski muzej. Nadalje sam

[1]) Radimsky, „Glasnik“ 1889., sv. III., str. 45. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“, I., 1893., str. 328. i d.

za naš zemaljski muzej dobio oveći bakreni novac Konstantinov, koji je nagjen pri gradnji one kasarne.

Rimska cesta Sirmium-Argentaria svakako mora da je prolazila kraj današnjih Mihaljevića, pa je ona prigodom gradnje ceste Bratunac-Faković od prvog mjesta počevši i otkopana na više kilometara dužine. Dr. Truhelka[1]) išao u ono vrijeme dalje njenim tragom uz rijeku i zasvjedočio ju je u ukupnoj dužini od 45 *km* po prilici. U opisu te ceste navodi rečeni gospodin takogjer razvaline jedne rimske naseobine u Voljevici, koje se nahode od prilike 4 *km* od Mihaljevića uz vodu. Ti prostrani ostanci rimske naseobine leže zapadno od Lutvinog hana u ritu Gradske njive na lijevoj obali Drine i zapremaju površinu od najmanje 20 do 30 *ha*.

Kad sam jednoć inšpicirao prekopavanje u Domaviji, boravio sam u žandarskoj kasarni u Ljuboviji, pa sam, u njenom dvorištu našao više velikih komada tesanog kamena, od kojih je jedan profiliran, a po svom materijalu mora da potječu iz nekog daljeg kraja. Na moje raspitivanje o provenijenciji tog tesanog kamenja doznao sam, da je ono, kao i malo prije spomenuti grobni kamen, dobavljeno sa blize Gradine i da se je uopće pri gradnji kasarne vrlo mnogo kamena uzelo iz Gradine. Kad sam to čuo, odlučio sam, da se uspnem na Gradinu, koja je na dacitnoj glavici jednog hrida sjeverozapadno baš nad kasarnom i vlada nad klancem Drine.

Uvjerio sam se pri tome, da na Gradini nema traga kakome nasipu ili inače kakoj prehističkoj gragjevini, ali da su ondje ostanci male jedne rimske utvrde. Zidu, kojim je bila opasana, vide se još temelji, te on čini nepravilan oval od 20 *m* dužine i 10 *m* najveće širine. Ciglom promiješane grude lijepa, komadi ciglastog betona, u kocke tesani vapnenac i drugi arhitekturni komadi u velikoj množini leže po nutarnjem, travom obraslom prostoru.

Na žalost mi kratko odmjereno vrijeme nije dalo, da ondje pokušam prekopavati.

Sjeverozapadno izvan zida, kojim je gradina opasana, leži oveća kamenita ploča s usjećenom, pravokutnom rupom za nogu stele, kako se to često vigja pri rimskom grobištu blizu Loznice na Drini[2]) i pri rimskim grobovima kod Lisičića blizu Konjica na Neretvi.

Po tome izlazi vrlo vjerojatno, da ta ploča pokriva rimski grob i da možda od toga groba potječe i ona stela, koja je prije svoga prijenosa u Sarajevo bila uzidana u zid kasarničkog vrta.

---

[1]) „Glasnik“ 1991., str. 239. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ I., 1893., str. 308. i d.

[2]) Radimsky, „Glasnik“ 1892., str. 119. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1894., II., str. 63.

Gradina Glavica kod Velikog Radića u kotaru krupskom.

Sjeverno od ceste Krupa—Bihać i od prilike pô sata hoda od crkvenog mjesta Velikog Radića uzdiže se na zaravanku djelomice ošumljene glavice od 521 *m* morske visine, kome se pristranci prama jugoistoku položito spuštaju, gradina Glavica, kojoj tlocrt i presjek prema jednom nacrtu geometra za evidenciju, gospodina Julija Graunera prikazuje pridana ovdje *slika 11.* Ona sastoji od jednostavnog uokolo zatvorenog

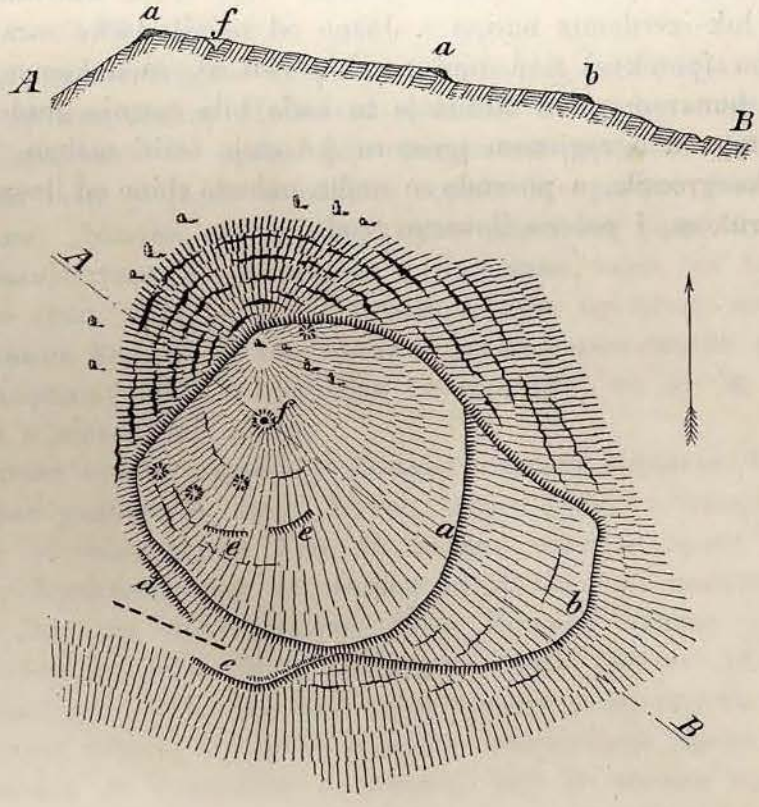

1/6250

Slika 11.

i gotovo posve okruglog glavnog nasipa *a,* koji na sjevernoj strani dostiže visinu od 3 *m,* a na južnoj takvu od 2 *m.* Premjeri su tom glavnom bedemu dugi od sjevera prama jugu 280 *m,* a od istoka prema zapadu 270 *m.*

Na jugoistočnoj i jugozapadnoj strani, gdje pristanci nijesu tako strmi, hvataju se glavnog bedema prednji nasipi *b, c* i *d.* Prednji nasip *b,* visok 1 *m,* ima nepravilan, gotovo četverouglast, ali s jugoistoka i juga oblučast oblik, te s obje strane dosiže do glavnog nasipa, tako da posve zatvara kao neko predgragje. Prednji nasip *c* hvata se s istoka takogjer glavnog bedema,

ali se od njega u polukrugu odmiče, dok kratki prednji nasip *d* teče uporedo s glavnim nasipom. Izmegju oba kraja tih dvaju nasipa, koji su takogjer 1 *m* visoki, ima ulaz u utvrdu, pa su nasipi *c* i *d* očevidno podignuti, da se bolje čuva ulaz. Gore naznačene visine svih nasipa, koji su nasuti od prikupljenog kamenja, ali obrasli ledinom, odnose se samo na spoljašne strane, jer iznutra sasvim prelaze u ravno.

Najveća je dužina utvrdi 390 *m*, najveća još širina 315 *m*, pa je za to valja pribrojiti najvećim prehističkim gradinama.

U nutarnjem prostoru glavne gradine vide se na zaravanku ostanci drugog, u luk izvedenog nasipa *e*. Južno od najviše tačke zaravanka ima jedna dolina (ponikva) *f*, a njoj na dnu vidi se, sada kamenjem zasuta jama, koju bunarom zovu. Možda je tu kada bila čatrnja gradine.

Osim toga u ogragjenom prostoru još stoje četiri malene, možda po 50 *cm* visoke gromile, a posvuda se ondje nahode rbine od ilovastog sugja, gragjenog rukom, i pečene ilovaste grude.

Рушевина у селу Дољанима и римски натписи, ондје нађени.

Ако пођеш од Бишћа петровачком цестом једно два сата хода, па се од мјеста, званог Дубовска елекнеш на десну страну преко планине Бараћуше — преко које потрошиш пјешице близу један сат — доћи ћеш у једно осамљено горско и врлетно село, које се зове Дољани. Дољани се протежу пуна два сата хода, те су куће у њима размјештене по долинама и брдинама тако, да би ријетко нашао које село, које би се у страновитијем предјелу налазило. У селу Дољанима има до 80 све самијех српско-православних кућа, које се уз земљорадњу баве и добријем сточарством, те су за то у том селу доста и живолазни људи.

С источне стране затварају Дољане огранци планине Бараћуше, а са сјеверне уздиже се брдо Љуточ, док с јужне и западне стране заокружује то село ријека Уна. С Дољана види се преко Уне село Небљуси у Хрватској, које се налази од Дољана на западној страни у размаку од два сата даљине. Село Дољани чувени су у свој Крајини босанској због битке дољанске, која бијаше 1858. Усред Дољана има једно узвишено брдо или правије рећи горска коса, која се од планине Бараћуше завлачи попут полуострва према Уни. На тој коси налази се старинска рушевина, коју је околни православни народ још од ваjкада црквином звао, те се ту састајао у народне зборове, особито о св. Тројици (Духовима), Убрусу и Цвијетима. Сматрајући то само мјесто као старинску светињу, поштовао је он и ту рушевину, више, него што се по неким мјестима данас поштују највелељепније и најукрашеније, по плану зидане цркве и црквице. Рушевина та сама по себи налпкује на цркву, те је то и народу повода дало, да мисли о њој е је била богомоља. Такве комбинације рађају се обично у нашега народа по свој Босни и Херцеговини. Још прије године 1875. народ је ту цркВину откопавао, не нашавши у њој готово ништа, осим у средини зидова два гроба, покривена великијем плочама, а под овима два човјечија костура.

Прије некога времена почео је тамошњи парох, госп. Стеван Ковачевић чистити ту цркву, да би ту — пошто је добио дозволу — подигао малу капелу за околни побожни народ. Том приликом нашао је поменути свештеник неколико изломљених плоча, на којима се виде разне шарке, а и латинска писмена, те је то све преписао и мени предао, док је те плоче уручио котарској области у Бишћу, која их је спремила у наш музеј у Сарајеву.

Додана овдје *слика 1.* показује нам тлоцрт зграде, из ког видимо, да је била управљена на исток и да има распоред, по коме би се могло мислити, да је некоћ служила као црква. У прегратку у средини зграде нађене су уз јужни дувар она два костура, о којима сам мало прије говорио. Са спољашне стране зграде уз сјеверни зид нашао се

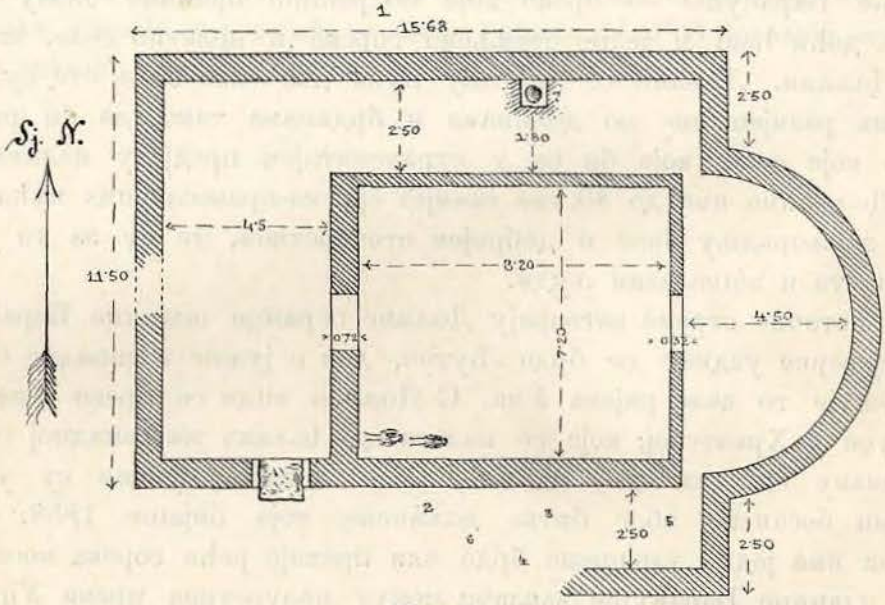

Слика 1.

(код тачке 1.) уломак камена с неколико латинских писмена; други један уломак с оваким писменима лежао је код тачке 5. На мјестима пак уз зид на јужној страни, која сам у тлоцрту означио са 2, 3, 4 и 6, нађопе се четири уломка, на којима се виде шарке у облику колутова са звјездама у средини или некаке усјечене удубине. Најзанимљивији је шпак камен, који је нађен у унутрашњости зграде на мјесту, означеном бројком 7. Он је истесан у облику коцке те показује на предњој страни натпис с латинским писменима, а на обје побочне стране некакове шарке. Камен је издубљен у облику четверокута те се та удубина на дбњој страни свршава попут здјеле; у средини провртена је јама до доље.

Оволико хтједох извијестити о овој развалини, а читање и тумачење нађених натписа препуштам музејској управи, јер ја нијесам вјешт овој работи.

Коста Ковачевић.

Епиграфски додатак.

Она три натписа, што се спомињу у горњем извјештају, већ су у музеју, па су овдје предочени у фак-симилима.

1. Вапненаста плоча без икаквог оквира и украса; десно одломљена; висина 0·3, ширина 0·22, дебљина 0·13; линије дубоко запаране, али нелијепа писмена неједнаке висине не сижу до линија. Нађена на оном мјесту, што је на плану назначено бројком 1.

Слика 2.

*D(is) [M(anibus)]. Urs[*o или *Urs[ae] .... posu[it ....*

2. Уломак вапненасте плоче, уоколо окрњене; висина 0·18, ширина 0·19, дебљина 0·045; линије дубоко запаране; али размјерно добра писмена не досижу до линија; нађена на мјесту у плану означену са 5.

Слика 3.

Редак 4. Оба останка слова потичу вальда од *S* и *A*.
D(is)] M(anibus). [Verec]undo .... [infe]licissim[o ....
Verecundus одговара простору више него *Secundus.*

3. Сандук за пепео од вапненца, без поклопца; висина 0·55, ширина 0·72, дубљина 0·71. Исписано поље, међу двије одскочене

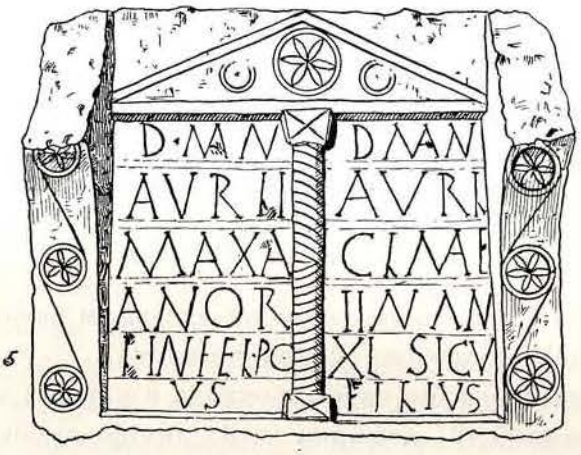

Слика 4.

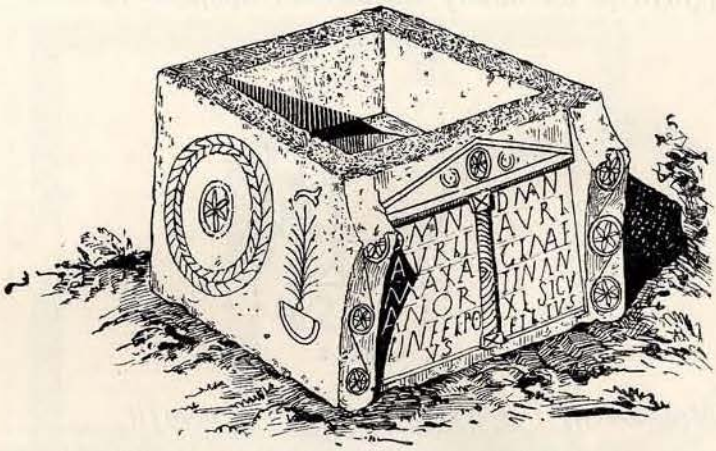

Слика 5.

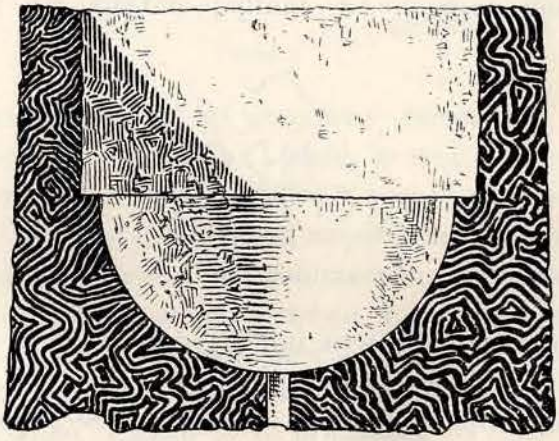

Слика 6.

Жара за паљевину: Слика 4. Предња страница. Слика 5. Поглед са стране. Слика 6. Просјек.

пријечке на једној и на другој страни, очевидно има да приказује прочеље храма. На забату, што га носи ступ шпирално канелиран, у два концентричка колобара по три звјездолике ружице. Три исто тако образоване ружице, које су запараним линијама спојене у шпирале, и опет са пријечкама по странама свезане, налазе се на обим пријечкама. — На површини лијеве стране сандука три концентрична колобара, украшена урнеком рибљих кости, а средиште им је ружица, око које су два концентрична колобара. Десно од тог главног украса дрво, које ниче из полукруга, састављена од двих концентричних црта; над њим примитивно израђена животиња.

Плохе на десној страни и страга нијесу украшене; посуда је с пепелом дакле стајала у куту гробне коморе. Нађен је на мјесту, у плану означену са 7.

У нутрашњости види се прије свега 0·50 дуга, 0·48 широка, 0·25 дубока, правокутна издубина, која је продужена полукружним наставком од 0·40 премјера. Дно је пробушено.

Линије запаране, припроста слова; орнаменти су насупрот помно израђени.

A. ред 1. = лигатура од *M* и *A* непоуздана. *A B* ред 2. Овдје је очевидно између *R* и *L* испало *E;* исто тако *B* ред 3. између *L* и *M* на истом мјесту и послије *E* једно *N;* у истом је реду *A* излишно. У *A B* ред 5., дотично 6. је текст конзеквентно проведеним преполовљењем понешто доспио у неред; ваљда треба да гласи *infel(icissimis* [отац и мати]) *posu(it) Sicu filius.* Клесар је у првом натпису *A,* ред 6. ставио *V* пред *S,* мјесто обратно. Како се види, није клесар особито био вјешт римској ортографији и језику[1]).

Овдје опет[2]) имамо податак, по коме можемо да судимо о степену школске наобразбе у нижих слојева народа.

D(is) M[a]n(ibus). Aur(e)li(a) Maxa a(n)nor(um) L. Infel(icissimis) posu(it).

D(is) Man(ibus) Aur(e)l(ius) Cl(e)mae(n)tin(us) an(norum) XL. Sicu filius.

Maxa биће да је фамилијарна кратица од *Maxima,* ако ту није језична погрјешка. *Sicu* је већ познато као женско име; C. I. L. III 707 (Македонија).

Сарајево, у јануару 1895.

Карло Пач.

---

[1]) Ко мисли, да смо одвише тога ставили на рачун клесара, тај нека испореди н. пр. горњоиталински натпис C. I. L. V 3808 (Верона).

[2]) Испореди: Натпис у Лисичићима у долини Неретве. „Гласник“ 1894., стр. 712.

Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini.

Pod tim naslovom hoćemo da redomice ustanovimo grčko-rimske spomenike onih zbiraka u našim pokrajinama, koje se dosad bilo s kog razloga nijesu mogle prisajediniti zemaljskom muzeju. Isto tako ćemo ovdje bilježiti, kad eventualno što novo pridogje ovim privatnim zbirkama. Otpočinjem antikama, koje ima stari i časni

Manastir Fojnica.

Ja sam ih na poziv velečasnog gospodina gvardijana fra Mije Batinića uredio i inventarizovao u vremenu od 11.—14. aprila o. g.

Zbirka nije velika, ali je dragocjena zbog toga, što su komadi u njoj pribrani mahom dobro očuvani, i jer od objekata sastoji, koji su prikupljeni u području manastira, u Fojnici i okolišu, i u Skoplju. S ovom zbirkom novaca slabo se koja privatna zbirka u Bosni i Hercegovini može isporediti. Tu su većinom novci od srebra i bilona. Naročito vrijedi da se istakne golemo čislo Gordiana. Oni potječu isto tako kao i novci daljih careva i carica iz onog nahogjaja, koji je po jednoj vijesti gospodina dra. Ć. Truhelke učinjen na jednome polju kod Fojnice, i od kojeg zemaljski muzej ima 62 komada (Alexander Severus do Salonine). Dobra je i Magnia Urbica.

A. Novčana zbirka

sastoji — dubleta i incerta amo ne računajući — od ovih 169 komada:

Apollonia: 2 (I. pl. Schlosser: „Beschreibung der altgriechischen Münzen“ n. 15, 38).
Accoleia: 1 (H. Cohen Description générale des monn. de la rép. Romaine n. 1).
Acilia: 1 (Cohen n. 11).
Afrania: 1 (Cohen n. 1).
Caecilia: 2 (Cohen 21, 37).
Carisia: 1 (Cohen n. 1).
Cassia: 2 (Cohen n. 7, 10).
Clodia: 1 (Cohen n. 11).
Coelia: 1 (Cohen n. 3).
Cornelia: 1 (Cohen n. 45).
Cupiennia: 1 (Cohen n. 1).
Domitia: 1 (Cohen n. 3).
Fonteia: 1 (Cohen n. 15).
Furia: 1 (Cohen n. 13).

Julia: 1 (Cohen n. 12).
Junia: 1 (Cohen n. 19).
Lucretia: 1 (Cohen n. 2).
Memmia: 1 (Cohen n. 8).
Minucia: 2 (Cohen n. 4, 17).
Naevia: 1 (Cohen n. 1).
Porcia: 1 (Cohen n. 7).
Postumia: 2 (Cohen n. 1, 7).
Quinctia (?): 1.
Roscia: 1 (Cohen n. 1).
Rubria: 2 (Cohen n. 1, 3).
Rutilia: 1 (Cohen n. 1).
Sempronia: 1 (Cohen n. 2).
Servilia: 1 (Cohen n. 3).
Thoria: 1 (Cohen n. 1).
Titia: 1 (Cohen n. 2).
Tituria: 1 (Cohen n. 3).
Volteia: 1 (Cohen n. 4).
M. Antonius: 7 (H. Cohen, Description hist. des monn. frappées sous l' empire Rom.[1]), n. 10, 11, 12, 14, 17, 21, 27).
Augustus: 5 (Cohen n. 52, 87, 167, 204).
Agrippa: 1 (Cohen n. 3).
Tiberius: 1 (Cohen n. 2).
Claudius: 2 (pismo se ne da protumačiti).
Nero: 2 (Cohen n. 80, 253).
Vespasianus: 4 (Cohen n. 154, 164, 192, na jednom pismo oštećeno).
Domitianus: 2 (Cohen n. 97, 323).
Nerva: 1 (Cohen n. 5).
Traianus: 6 (Cohen n. 38, 42, 145, 235, 534, pismo na jednom nejasno).
Hadrianus: 2 (Cohen n. 317, 729).
Sabina: 1 (Cohen 39).
Antoninus Pius: 7 (Cohen n. 45, 60, 232, 317, 580, na dva pismo nečitljivo).
Faustina sen.: 1 (Cohen n. 7).
Marcus Aurelius: 2 (Cohen n. 620, na jednom pismo nejasno).
Faustina jun.: 2 (Cohen n. 73, na jednom pismo nečitljivo).
Septimius Severus: 2 (Cohen n. 304, na jednom pismo nečitljivo).
Caracalla: 1 (Cohen n. 142).
Julia Maesa: 1 (Cohen n. 13).
Alexander Severus: 3 (Cohen n. 42, 78, 266).
Julia Mamaea: 1 (Cohen n. 72).
Maximinus Thrax: 3 (Cohen n. 50, 60, 83).
Gordianus: 26 (Cohen n. 15, 17, 29, 34, 39, 44, 45, 49, 52, 53, 70, 75, 91, 107, 109, 114, 121, 124, 126, 143, 145, 151, 161, 162, 166, 242).
Philippus pater: 3 (Cohen n. 9, 38, 103).
Otacilia Severa: 1 (Cohen n. 5).
Philippus fil.: 3 (Cohen n. 30, 34, 65).
Traianus Decius: 1 (Cohen n. 33).
Etruscilla: 1 (Cohen n. 13).
Herennius Etruscus: 2 (Cohen n. 11, 20).
Trebonianus Gallus: 2 (Cohen n. 37, 41).
Volusianus: 2 (Cohen n. 48, 80).
Valerianus pater: 5 (Cohen n. 17 [Billon], 91, 92, 159, 161).
Gallienus: 3 (Cohen n. 93 [Billon], 106, 237 [Billon]).

[1]) 1. izdanje; drugo u Fojnici ne imadoh pri ruci.

Salonina: 2 (Cohen n. 46, 91, žezlo koso).
Aurelianus: 4 (Cohen, n. 65, 73, 164; na jednom pismo oštećeno).
Probus: 2 (na oba pismo nečitljivo).
Magnia Urbica: 1 (Cohen n. 9).
Licinius pater: 1 (Cohen n. 82).
Constantinus Magnus: 4 (Cohen n. 237 [Avers bez legende], 335, 433; na jednom pismo nečitljivo).
Constantinus II.: 1 (Cohen n. 152).
Constans I.: 1 (Cohen n. 160).
Constantius II.: 3 (Cohen n. 217, na dva pismo nečitljivo).
Jovianus: 1 (Cohen n. 29).
Valentinianus I.: 1 (Cohen n. 55).
Gratianus: 2 (Cohen n. 53, 58).
Hadrianopolis: Gordian.
Viminacium (nejasno).

B. Statuete.

1. Attis zamišljen, s prednje strane.

Stoji na miru prebacivši lijevu nogu. U desnici drži jednu prama lijevoj nozi spuštenu baklju (ne pedum[1]), ljevicom se podnimio, valjda da podupre bradu. Mladić je obuven u cipele, ima tijesne anaxyride, opasan hiton s rukavima, koji idu do pregiba ruku; na lijevom ramenu nabran himation, na kudravoj mu je glavi frigijska kapa.

Bronc; visina 0·09, najveća širina 0·038, debljina 0·007, dosta vješta dekorativna radnja. Otražnja strana ravna, neobragjena, u sredini figure ima jama; te je po tome ona klincem bila pričvršćena za drugi neki predmet kao ures. Po Attisovom liku najprije se može pomišljati na posudu s pepelom. Kako tragovi na otražnjoj strani pokazuju, bila je i ova od bronca. Na desnoj strani posude bijaše bez sumnje Attis s podignutom bakljom.

Slika 2.

Slika 1.

2. Statueta zamišljenog bradatog čovjeka, koji je lijevu nogu nešto naprijed pružio, desnicom se hvata za bradu, a ljevicu drži pod togom. Toga je od lijevog ramena prebačena preko legja, pa onda ispod desne ruke navedena preko prsa prama lijevom ramenu i spušta se odzada.

[1]) Isp.: A. Rapp u Rosche-ovom Mythol. Lexikon, str. 727.

Straga na glavi i na zatioku ima ušica; ta je dakle figurica bila odregjena da se nosi. Kako se raspoznaje, pretopljene su noge u novije doba u klinast šiljak, valjda da se mogu zataknuti u plojčicu pečata.

Bronc; izlizan, a naročito na glavi i ramenima jako korodiran; vis. 0·051.

C. Rezano kamenje[1]).

1. Onyx-Intaglio; visina 0·015, širina 0·012.

Pod trogranim jednim deblom muze jedan pastir, sjedeći na desno, odjeven samo pileom, ovcu. *(Slika 3.)*

2. Achat-Intaglio; visina 0·013, širina 0·011.

Diana u dugom nabranom hitonu[2]), obrnuta na lijevo, uprla se na desnu nogu, lijevu ruku prislonila na oltar, iz kog je izrasla grana; u

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

desnici drži koplje; na legjima tobolac za strijele. Boginji na desno košuta, digla k njoj glavu. *(Slika 4.)*

3. Onyx-Intaglio; visina 0·016, širina 0·013.

Ithyphalski satir nepouzdano korača na desno, obje ruke pružio naprijed, kao da hoće održati ravnotežu. Pred njim, kako se čini, ptica, za njime stol s vrčom, iz koga raste grana. *(Slika 5.)*

4. Carneol-Intaglio; visina 0·011, širina 0·008, Hermes, samo s krilatom kapom, upire se, na lijevo obrnut na jedno deblo, stao desnom nogom; u pruženoj desnici novčana kesa, u naslonjenoj ljevici drži nevješto izragjen *caduceus (?). (Slika 6.)*

5. Achat-Intaglio; visina 0·015, širina 0·011. Boginja u dugoj haljini, obrnuta na lijevo, stala na desnu nogu, drži u pruženoj desnici pateru, u spuštenoj ljevici tobolac niz spušteni komad haljine.

Nekoć u samostanu još bijahu i drugi rezani kamečki, kojih sada nema. Jedan otisak od velikog ahat-intaglia ima u zemaljskom muzeju; prikazuje na desno obrnutu glavu Atene sa šljemom.

Sarajevo, u aprilu 1895.

Dr. Karlo Patsch.

---

[1]) Pridane ovdje slike crtane su prema otiscima dva puta povećane.

[2]) O Artemidi u dugoj haljini isp.: Th. Schreiber u Roscherovom Mythol. Lexikon, čl. Artemis str. 605. i d

Продужена посматрања на орнитолошком пољу у Црној Гори године 1895.

Пише

Људевит пл. Фирер (Führer[1]).

Благохотном предусретљивошћу Његовог Височанства, кнеза нашљедника Данила црногорског, који је вазда готов заштићивати и унапређивати науку, испунила ми се је најживља жеља, да своје испитивање у Црној Гори и ове године могу наставити.

Његово Височанство уручило ми је премилостиво препоручних писама за поједине капетане и упозорило ме на некоје крајеве, занимљиве у орнитолошком погледу, које сам при првом свом боравку у Црној Гори тек површно погледао.

19. јануара о. г. приспио сам у Котор, а два дана касније пошао сам пјешке на Цетиње. Пошто се због големих сметова путу није видјело трага, ишао сам преко круто смрзнутих сњежних пољана.

Иначе тако романтични предјели били су сада једнолика, жалосна пустош. Само у близини људских обиталишта било је зеба *(Fringilla coelebs* L., права зеба), жутке стрнатке (жути цип, *Emberiza citrinella),* врабаца *(Passer domesticus),* црних врана *(Corvus cornix).* У Буковици видио сам и неколико бравењака *(Turdus pilaris,* Wachholderdrossel) и имелаша *(Turdus viscivorus,* Misteldrossel). Изнад Ловћена лијетало је јато чавки (Alpendohlen, *Pyrrhocorax alpinus),* а тик Његуша видио сам и двије планинске пјевке (Alpenbraunellen, *Accentor alpinus).*

Иза напорног хода од шест сати стигох на Цетиње. Пошто сам учинио своје подворење код кнежевића нашљедника, који ме је најмилостивије примио, удостојало се је Његово Височанство кнез Никола I.

---

[1]) Пријазног читатеља уповорујемо на првашњи извјештај госп. писца, штампан у 4. свеску нашег „Гласника", годиште VI. (1894.), стр. 543.—608. Нека нам је при томе дозвољено, да најскромније поновно изразимо нашу дубоку благодарност, коју осјећамо спрам узвишеног кнеза нашљедника Данила због тога, што је и ове године своју високу помоћ поклонио раду госп. Фирера, те смо овако у срстном положају, да пред знанствени свијет можемо изнијети ове занимљиве, по природну науку ванредно важне црте о птичијем свијету Црне Горе. *Уредништво.*

примити ме у аудијенцију. У подне оставио сам пријестôницу и отишао на Ријеку, гдје сам остао до 20.

Исти дан рано у јутру путовао сам по хридовитој цести, која између грмља покадшто води близу обале Скадарског језера, на Вир, па сам ондје приспио у 2 сата послије подне. Осим малог вранца *(Carbo pygmaeus)*, црвеноноге прутке *(Totanus calidris)*, неколико патака и једног рибљег орла *(Haliaëtus albicilla)* нијесам ништа особито забиљежио.

По рђаву, или боље да речем — никаку путу ишао сам други дан у St. Rocco. То је било ужасно путовање, које је трајало од 6 сати у јутру до 5 сати на вечер — 5 сати био сам на арбанашком земљишту. Очима гледати нијесам могао готово ништа, јер је дувао оштар источњак, па ми киша ударала у очи. У приватној једној кући тога села преноћио сам за невољу.

У јутру 23. наставио сам свој пут дуж Бојане на опасном путељку између мочвара. *Pelecanus crispus* (пањац), *Ardea cinerea* (сива чапља), *Ardea egretta* (велика бијела чапља), надаље *Aquilla clanga* (сиви орао), *Vanellus cristatus* (мацудан) и јата патака и баљошки оживљавала су овај водом заливени крај.

Послије подне с великом муком стигох у St. Giorgio, гдје сам преноћио у неког Арбанаса. Истом касно иза подне 24. приспио сам преко Зогаја и Коџе у Улцињ.

Војвода Симо Поповић, губернатор улцињски, ванредно љубезан и интелигентан господин, веома се је занимао за мој потхват те ме је увјеравао, да ће ми у сваком правцу ићи на руку. Капетан Крцун и др. Петковић дивно ме примише. Исто тако пријазно дочекао ме је и лучки капетан, кавалијер пл. Замбели, да, овај је паче био тако љубезан, те ми помагао, да нађем стан и једног слугу. Стан је мрве мучно било наћи, слуга се брзо нашао, био је то устрајан, јуначан, несебичан и вјеран момак.

26. јануара. Рано пођох на Пињеш, откуда је на далеко диван поглед. Осим *Merula vulgaris* (кос) и *Turdus musicus* (бијели кос), који у великој множини зимују, забиљежио сам само чавки и врана. Овај крај, у коме сам по савјету Њ. Височанства удесио свој рад, наиме околица Улциња, нада све је занимљив у топографском, климатском, флористичком и фаунистичком погледу.

Ту су заступани сви животни услови за животиње и биљке, што се само замислити могу. Ту су наизмјенце крш и шума. Маслинови гајићи, којима су дебла по причању — а можда и по истини — стајала већ у Христово доба, окитили су на велику даљину брда уз морски жал, којим се о хридове при дну крше морски валови.

Непрегледно поље, коме је на средини Зогајско језеро с густом трстиком и рогозом, заградила је с југа Бојана, са сјевера дјеломице шумом обрасла и растргана Мужура планина, а са запада пруд, који ондје чини морски жал.

У ово вријеме приличи то поље великоме блату, које се мјестимице слијева с морем, јер Бојана, кад преплави, поплави сав онај крај, који је једва 1 *m* над морском површином. Пространа она шикара од трња и грмља, коју народ онуда зове „Забјел“ ове је године под водом; само је оно остало над водом, што је по главицама.

27. јануара. У зору са слугом Марком ишао сам преко Пињеша, а онда дуж хридовитог поморја стигосмо — јер због једног пријекопа, који је сад набујао, морадосмо далеко обилазити, — истом за 2 сата на пруд југоисточно од Улциња. Овај ондје чини мјестимице прекинут, око 20 *km* дуг, до 150 *m* широк насип.

Осим *Larus argentatus* var. *Michahellesi* (јужни галеб), *Larus fuscus* (смеђи галеб), *Chema ridibundum* (прости галебац), *Corvus corax* (црни гавран, Kolkrabe) и *Corvus cornix* (сива врана) забиљежио сам као новину за Црну Гору само *Larus minutus* (патуљасти галебац).

Јато од више него 50 комада тих љепушних галебова врзло се онуда изнад узбурканих и бучних валова или по њима. На пушкомет ми се примаче само један мужјак у зимском перју, кога сам и убио.

Ишасмо дуж пруда све до Гури-Ђерана, пресјекосмо онда непроходни шипраг Штој, који мјестимице састоји од трна и младе бјелогорице, те је ове године поплављен, да тако доспијемо до Зогајског језера.

По поплављеним ливадама и пољима врзла се множина *Vanellus cristatus* (мацудан), *Totanus calidris* (црвеноножна прутка) и *Alauda arvensis* (пољска шева). По шипрагу све је врвјело од *Merula vulgaris* (кос), *Turdus musicus* (бијели кос), *Dandalus rubecula* (црвеновољка) и *Accentor modularis* (сива пјевка). По блату самом били су некоји *Pelecanus crispus* (пањац), више *Ardea cinerea* (сива чапља) и *Ardea egretta* (велика бијела чапља), *Carbo pygmaeus* (фендак), *Carbo cormoranus* (велики вранац, корморан), исто тако вјероватно и *Carbo graculus* (морски вранац); врло се често виђају и *Buteo vulgaris* (прости мишар), *Circus aeruginosus* (ритска еја), *Anas boscas* (дивља патка) и *Fulica atra* (баљошка). Убио сам двије патке глуваре, Марко једног *Carbo pygmaeus* (мали вранац) и једног *Chema ridibundum* (простог галепца).

Да Штој не бијаше поплављен, нашли бисмо онуда мноштво шљука.

Кнежевић Данило убио је овдје доста пута у зимско доба у једном дану 50—60 комада.

28. јануара. Прије подне ишао сам до дрàге Val di noce, од прилике два сата од Улциња, да понесем своју пртљагу, која је приспјела с паробродом. Осим обичних типа забиљежио сам ондје и једну *Emberiza cia* (малу стрнатку) и убио једну шумску шљуку.

29. јануара. Због велике кише није се прије подне могло излазити. Послије подне ишао сам дуж морске обале у храстов и трновит шипраг источно од Улциња до Ђерана и натраг преко ошумљене главице Zabel sul Fasilhogje.

На кршевитом жалу само се је видио један модри кос *(Monticola cyanea)*, исто тако једна зидарица *(Tichodroma muraria)*, коју сам и убио. Надаље сам видио двије *Sterna cantiaca* (сјеверна чигра). У Забелу убио сам двије шљуке и промашио их исто толико, надаље сам убио једног *Coccothraustes vulgaris* (тустокљун), једну *Ruticilla titis* (домаћу црвенрепку) и једну *Acredula caudata var. rosea* Blyt. (дугорепу сјеницу). *Buteo vulgaris* (прости мишар), *Accipiter nisus* (кобац птичар), *Astur palumbarius* (кокошар), *Corvus corax* (црни гавран) виђали су се у великој множини. Иначе само обични типови, као: *Pica caudata* (шврака), *Garrulus glandarius* (крештелица), *Merula vulgaris* (кос), *Parus major* (обична сјеница), *Turdus musicus* (бијели кос) и т. д. Али под вечер кружаху изнад Греде на дно Ђеране два *Gyps fulvus* (бјелоглави лешинар) и једна врста *Circus* (врст еје).

30. јануара. Цијелу ноћ бјеснио је оркану сличан левант с мећавом, и то је невријеме потрајало цио дан.

Ми ићасмо кроз маслинове гајиће, онда преко Бијеле горе у Кодре и преко Пињеша натраг.

Јата *Fringilla coelebs* (праве зебе), међу њима и неколико *Fringilla montifringilla* (жута зеба), тражећи под дрвећем храну. Више *Columba palumbus* (голуб гривњаш) такођер се је видјело, исто тако неколико *Certhia familiaris* (пузавац, кључавац) и *Regulus ignicapillus* (ватроглави краљић). Иначе само обичне врсте. Убио сам једног *Merula vulgaris* (коса), једну *Fringilla coelebs* (зебу), *Certhia familiaris* (пузавца), *Regulus ignicapillus* (краљића), двије шљуке, једног копца, који је хтио одлетјети с једном зебом. Радо бих био ишао у Зогај, али се због олује и мећаве није могло.

31. јануара. Хтједосмо, да се чамцем повеземо на Блато, али није било могуће весларе на то склонити, јер је дувао опасан вјетар. Од кише и снијега сасвим промочени, дођосмо послије подне кући са двије шљуке.

1. фебруара. Рано у јутро ићасмо на мост на рѣи Конала, па се онда на чамцу кроз Брдјелу одвезосмо на Зогајско блато.

Докле оком можеш погледати, ништа већ вода. 3—4 *m* висока трстика једва што је за $^1/_2$ *m* надвисила воду. Шест пеликана, *Pelecanus crispus* (пањац) пливало је за један пушкомет од нас, баш тако, као да су нам хтјели показати пут. *Anas boscas* (патка глувара) и *Fulica atra* (баљошка) у јатима, неколико *Fuligula nyroca* (патка бјелокрила) и четири *Anas acuta* (патка репача), више *Ardea cirenea* (сива чапља) и *Ardea egretta* (воља, бијела чапља) рибариле су на плитким мјестима.

Два *Larus melanocephalus* (црноглави галеби) забиљежио сам као нове за Црну Гору; на жалост нам се не примакоше на пушкомет.

У трстики бијаху *Schoenicola schoeniculus* (ситникова стрнадица) у великој множини, па некоје убих, али све бијаху обичне врсте. Надаље сам забиљежио: *Podiceps cristatus* (велика пондурка), *Podiceps nigricollis* (златоуха пондурка), *Aquila naevia* (сиви орао), *Haliaëtus albicilla* (рибљи орао), *Buteo vulgaris* (прости мишар), *Circus aeruginosus* (ритска еја), *Carbo cormoranus* (велики вранац), *Carbo pygmaeus* (мали вранац, фендак) и *Larus argentatus* var. *Michahellesi* (јужни галеб). Код Томлоше изађосмо на сухо, јер се због вјетра није могло даље по силно узбурканом језеру.

По мокрим ливадама и стрништима врзаху се јата *Turdus pilaris* (дрозд бравењак), *Vanellus cristatus* (мацудан, обични вивак), *Totanus calidris* (црвеноногa прутка), *Alauda arvensis* (пољска шева, чиола) и *Sturnus vulgaris* (чворак).

Ловина бијаше: двије *Anas boscas* (патке глуваре), двије *Fuligula nyroca* (бјелокриле патке) и неколико *Turdus pilaris* (дрозд бравењак). Због отвореног сада земљишта мучно је ишта убити, осим ако птице случајно пролете на пушкомет.

Стадосмо се дуж пруда враћати.

2. фебруара. Због кише ићасмо само послије подне дуж жала, преко Башбуљука до Val di nose.

Нити сам што ново забиљежио, нити шта убио. Пред вечер видио сам јато гусака гдје над морем лете од југозапада прама сјевероистоку.

3. фебруара. Рано у Кодре, отуда преко Конала у Штој, онда уз жал до Топчије и истим путем натраг.

Као нове за Црну Гору забиљежио сам данас *Numenius tenuirostris* (средња угара) и *Cettia scricea* (водарица кроварица); од прве врсте падоше двије птице с ону страну Конала на једном угару, али се никако не могосмо до њих дошуљати, а онда одлетјеше. *Cettia scricea* (водарица) чуо сам више по поплављеном сада, веома густом трњу, те ми за руком пође и убити једног мужјака.

Шљука видјесмо осам комада, шест убисмо, исто тако једног *Turdus pilaris* (дрозда бравењака).

4., 5., 6., 7. и 8. фебруара само смо помало излазили у најближу близину вароши, јер је без престанка падала киша.

9. фебруара. Преко Бјелогоре у Вилину воду, а одонуд дуж хридовитог жала до Старог Улциња. Враћасмо се преко Val di nose. Ма да смо цио дан ходали, нити сам видио, што би имало каку вриједност, нити сам шта убио.

10. фебруара. Пођох само у Забелу код Ђерана, гдје сам убио три шљуке.

11. фебруара. С Марком преко Пињеша у Зогај, а отуда у Бринску гору (Mal Brino), понешта ошумљену косу, којој повор чини међу.

Од више година не смије стока у ту пустињу на пашу, исто тако никоме није слободно ондје дрва сјећи, пошто још није одлучено, да ли Бринска гора припада Црној Гори или Албанији, ма да је сада у црногорским међама.

Прије три године убише наиме тадашњи посједоници горе, који Арбанаси бијаху, неколико Црногораца, оставише за тим кућу и кућиште и побјегоше преко Бојане.

Ми пођосмо преко оних кршевитих поља према Шаш језеру, дугуљастом, сада веома великом горском језеру, коме се по средини вуче међа. Укупна је слика Малбрије необично непријазна и мртва, потоње и у орнитолошком погледу, јер сам уопће видио само неколико птица, а ове припадаху обичним типовима; бијаху то наиме вране, косови и сјенице.

Вратисмо се без икаког успјеха у вечер преко Граца и Голумбе прилично утрућени и не баш најбоље воље.

12. фебруара. Учинисмо одмор, па се опремасмо за други дан.

13. фебруара. При исходу сунца ићасмо по рђаву путу између окука, шикаре и појединих високих дебала, преко више од 600 *m* високе Мажуре планине у Бар, гдје смо стигли око два сата послије подне. Одморивши се у некоме хану, ићах још до Пристана, али на цијеломе путу све до Бара не видјех друго осим обичних врста, као: *Merula vulgaris* (кос), *Turdus musicus* (бијели кос), *Dandalus rubecola* (црвенвољак), *Accentor modularis* (сива пјевка), *Parus major* (велика сјеница), *Parus coeruleus* (модра сјеница), *Emberiza cirlus* (плоторна стрнатка), *Troglodytes parvulus* (краљић), *Passer domesticus* (врабац), *Corvus cornix* (сива врана), *Corvus frugilegus* (копач, обична врана), *Corvus corax* (гавран), најпослије и једног *Sytta syriaca* (лончар), једног *Astur palumbarius* (кокошар), и *Accipiter nisus* (кобац), као и више *Buteo vulgaris* (прости мишар).

14. фебруара. Подранисмо, па ударисмо цестом на Вир. Мучан бијаше пут преко Сутормапског кланца, јер цеста због сметова на више мјеста бијаше непроходна.

Крај је пун дивље романтике у правом смислу ријечи, ма да је сада у бијелом руху понешто пуст и без измјене. Дивна је слика, као ријетко која, Румија са својим растрганим врховима, сниježним пољанама и шумама. Дивно се ти шарени горски горостаси истичу спрам лазурног јужног неба, обасјани сунцем, које већ сада жари. Послије задњег успињања наградио нас је изванредно красан видик. Скадарско језеро, које са својим острвима сада приличи мору, иза кога се простире дрвећем обрасла Зета и Цемоско поље, синуло је у свој величини пред нама.

Панораму затварају испретргане кршевите горе, међу којима у својој врсти ненадмашена Проклетија с колосалним својим стијенама заузима прво мјесто.

Стигавши на Вир, одмарасмо се дуже времена, а онда узех чамац са два веслача, да преко језера доспијем у Плавницу.

Испрва била је вожња посве у реду, али одједном диже се од Бојане жесток grego levante, те веслачима ваљаде напрегнути све силе, јер нам валови запљускиваху чамац. Кад најпослије тек у вечер стигосмо на жуђену мету, била нам је барка готово до половице пуна воде, ма да Марко цијелог пута друго није радио, већ црпао.

На језеру све је врвљело од *Carbo pygmaeus* (фендак), *Carbo cormoranus* (велики вранац), *Anas acuta* (патка репача), *Anas boscas* (патка глуварa), *Anas querquedula* (патка кржа), *Anas crecca* (патка кричара), *Fuligula nyroca* (патка бјелокрила), *Fuligula cristata* (патка чапљарка), *Fulica atra* (баљошка), *Podiceps cristatus* (велика пондурка) и *Pelecanus crispus* (пањац).

Преноћили смо у једноме хану, а при исходу сунца 14. фебруара пођосмо даље у ушће Зетице до Говеђег брода на арбанашкој страни.

Два сива орла *(Aquila naevia)* и један рибљи орао *(Haliaëtus albicilla)* били су први, које смо у рано јутро, али из превелике даљине поздравили из пушака.

Доскора приспјесмо на оно мјесто, гдје сам лањске године 2. и 3. фебруара два гнијезда од рибљег орла (Seeadler) повадио. Већ из далека опазих на једној врби, која се је ради високе воде чинила врло малена, големо гнијездо; али примакнувши му се на близо, нађох, да је дјеломице разгрнуто и напуштено.

Сад иђасмо преко Говеђег брода, гдје сам узалуд тражио ону врбу, на којој је било друго гнијездо; ваљда је посјекоше.

Осим обичних врста нијесам видио ништа ново. Пошто смо били на арбанашком земљишту, чували смо се, колико могосмо, да не пуцамо; два пеликана (паньца) затекосмо у малој једној дрàги, и ласн их могосмо убити сачмом, исто тако неколико патака главара (Stock enten) и великих бијелих чапаља (Edelreiher).

Пошто се ради високе воде нигдје не могосмо заклонити, то само случају можемо захвалити, ако шта убисмо.

Вратисмо се, па онда уз Плавницу до Бериславца.

Buteo vulgaris (прости мишар), *Alcedo ispida* (водомар), *Podiceps minor* (мала пондурка) бијаху у великој множини.

Јата вивка и шкврљаца, међу њима и неколико *Totanus calidris* (црвеноногa прутка) и *Turdus pilaris* (дроздова) тражили су хране по натопљеним пољима и ливадама. Отуда се опет повезосмо низ воду у језеро, убисмо при ушћу неколико патака глувара *(Anas boscas)* и кржа *(Anas querquedula),* па онда повесласмо према острву Врањини.

Опет нам се ваљаде борити с вјетром, када се нађосмо на отвореном језеру; најпослије стигосмо до манастира. Од врба, које су иначе као каква прашума, вијале су се сада само крошње, а трстика једва за $^1/_2\,m$ вири из воде. Убисмо овдје неколико обичних патака, једнога мишара и једну ушару, која је излетјела из шуме.

Сада се повезосмо крај Лесандрије на Вир, гдје смо стигли у два сата, попили неколико кава и ракија, па онда, ма да су нас људи врло одвраћали, пођосмо у Бар. Била је свијетла, али врло студена ноћ. Око 7 сати у вечер стигосмо у Бар, а 15. у подне у Улцињ.

17. фебруара била је цича зима, а бивало је и мећаве са југоисточњаком. Послије подне ишао сам у маслинове гајеве у Val di nosce и преко Бијеле горе у Поље. Ново нијесам ништа забиљежио, а убио сам само двије шљуке.

18. фебруара. Преко Кодре у Зогај, онда преко Штоја на пруд. *Vanellus cristatus* (мацудан, прости вивак) и *Turdus pilaris* (дрозд бравењак) вијаху се у великој множини. Неколико гусака лијетало је преко језера од сјеверозапада према југоистоку, иначе било је само обичних патака, вранаца, баљошки, паньаца, црвеноногих прутки *(Totanus calidris)* и кључаћа.

19. фебруара. Вода је у пољу нешто опала, али се до жала свеудиљ још само може доћи надалеко обилазећи. Преко Ђерана до у Штоја-пламенац. Без успјеха.

20. фебруара. Студен још није попустила, исто тако вјетар од југоистока. Рано у јутру гледајући са прозора, видио сам неколико сјеверних чигри *(Sterna cantiaca),* гдје лете преко луке. Доселе вијао

сам само тамо амо по који ексемплар. Ја одох до Башбуљука, па стадох, заклоњен међу стијенама на неко уско полуострво, које је визало далеко у море.

Више пута пуцао сам на чигре, које су сваки пут у превеликој даљини пролијетале, оне далеко падоше у море и не уздигоше се више.

21. фебруара ишао сам близу свјетионика (на фењер), да убијем чигри. Сјеверних чигри *(Sterna cantiaca)* била је прилична множина, али на пушкомет ми се за дуго не примаче ни једна. Одједном прелетјеше сасвим на близу двије сјеверне и једна црноглава чигра, па сам ову пошљедњу убио. Послије подне убих и једног великог вранца, који се је изгубио.

22. фебруара. На далеко обилазећи стигосмо на пруд. *Larus argentatus* var. *Michahellesi* (јужни галеб) и *Larus canus* (бурни галеб) у врло великој множини, међу њима и један *Larus fuscus* (смеђи галеб), тамо амо по која *Sterna cantiaca* (сјеверна чигра) и *Larus minutus* (патуљасти галебац).

Два рибља орла дивно се вијаху изнад Греде на дно Ђердана, док их не растјераше гаврани и чавке.

Међу многима бравењацима *(Turdus pilaris)* било је и неколико имелаша *(Turdus viscivorus)*. У Штоју убио сам једну шљуку и промашио једног кокошара.

23. фебруара. Рано у јутру узех у луци једну барку и возих се дуж обале до Гури-Ђераниса, једне клисуре стрмих бокова, на којој нема никаке вегетације. Пошто сам причврстио барку, намјестих се у једној распуклини, да чекам на чигре и вранце. С првима нијесам имао среће, јер од неколицине, које су прелетјеле, ниједна ми се не примаче на пушкомет. При повратку убих већ пред вечер једног вранца мислећи, да је морски вранац *(Carbo graculus);* али на моју жалост видјех, да то бијаше обични велики вранац *(cormoran)* у зимском перју.

Изузевши једну пећину при дну Сука, у коју су долијетали многи дивљи голубови *(Columba livia),* не бијаше на цијелом морском жалу птица.

24. фебруара. Дуж обале до дрàге код Val di nose, гдје опет хтједох да покушам срећу са чиграма. Од више сјеверних чигри *(Sterna cantiaca)* и јужних галебова *(Larus argentatus),* који су пролетјели, убио сам двије прве врсте, али ми се опет изгубише, јер је таласање, које је потјецало од тако званог мртвог мора, било веома бурно, а вјетар духао од копна. На повратку ранио сам једног модрог коса *(Monticolla cyanea),* који ми се изгубио у једној распуклини.

25. фебруара. Дан ми прође у писању писама.

26. фебруара. Преко Зогаја до Бојане и натраг преко Кодара.

Овај пут је било врло много патака. Јата већином састојаху од глувара *(Anas boscas)*, кржа *(A. querquedula)*, а нарочито од звиждара *(A. penelope)*, које су пошљедње у великој множини падале на море. На обали Бојане близу Реча видио сам више великих угара *(Numenius arcuatus)*, а доскора је још придошло неколико малих угара *(Numenius tenuirostris)* и средњих угара *(Numenius phaeopus)*. То је први пут, што сам имао прилике, да научим разликовати све три врсте угара на слободи.

Они се нарочито разликују величином, али и крупнијим и ситнијим гласом.

На жалост не пође ми за руком, да се примакнем тим, како је познато, веома опрезним паткама, па сам узалуд у трстики сакривен чекао два сата близу обале. Убио сам двије патке, једну велику бијелу чапљу *(Ardea egretta)* и једну велику угару *(Numenius arcuatus)*.

27. фебруара. Опет на Бојану преко Зогаја. Угара бијаше још више — у ноћи бијаше југовина, па сам и убио двије велике угаре *(Numenius arcuatus)*, којих је била већина; исто тако убио сам код Кодара једног имелаша *(Turdus viscivorus)* и једну шљуку.

28. фебруара. Цио дан жестока југовина *(scirocco)*. Ишао сам још једном у Val di nose ради чигри, далеко од обале. За чудо бијаху све чигре на мору, па ја опазих, да вазда траже валове и чисту воду, и ради пошљедњег узрока и данас не долазе близу обале. Када је бура[1]), маистрал[2]), поненте[3]) и левант[4]), онда су принуждене долијетати к обали, јер је таласање само уз обалу. На повратку убих у маслини једног пузавца *(Certhia familiaris)*.

И моје посматрање и моја ловина бијаше у мјесецу фебруару слаба.

Непрестано рђаво вријеме, већином с југовином и буром, дуготрајне кише, шњегови у планини и оштра студен бијаше узроком, да су птице вољеле презимити у оним крајевима, гдје нијесу духали толики студени и влажни вјетрови, као Скадарско језеро, Зетско поље и Бјелопавлићко поље.

Чини се у осталом, да их у овим крајевима сваке зиме има знатно више, и то нарочито оних птица, које за вријеме љуте студени у планинама иду у блаже крајеве.

То се моје мнијење оснива нарочито на тому, да оне станарице и скиталице, које станују по сјеверним и источним крајевима земље,

---

[1]) Сјеверисток. [2]) Сјеверозапад. [3]) Запад. [4]) Исток.

желећи стићи на обалу, не прелазе преко 2000 *m* високе, оснијежене Румије планине, која се простире од сјеверозапада према југоистоку; него ће прије бити, да их један дио лети дуж Бојане према југу на простране, благе, вегетацијом и водом богате албанске обале.

Зимски житељи Румије а дјеломице и арбанашких међашких планина насупрот, били би, да је зими, као других година, била бура, долијетали на црногорску обалу.

Овогодишња мећава, која је подржала цио фебруар, присилила је међутим ваљда већину, те је презимила с ону страну Румије.

Како је ове године нарасла Бојана па поплавила готово цијело Улцињско поље, то особито мочварице ондје не могоше опстати. Томе у потврду наводим шљуке, које су — испоредивши с пријашњим годинама — само у маленом броју овдје презимиле.

1. марта. По жалу до Бишне, онда на Зогајско блато и преко Штоја натраг. Ништа ново.

2. марта. Исто тако. Пред вечер летјело је јато гусака са југозападом.

3., 4. и 5. марта. Преко Кодара у Зогај и дуж морске обале натраг. Ништа ново, само је бравењака било пуно мање, а патака више.

6., 7. и 8. марта. Сваки дан по жалу и у Штој. Ништа ново. Једнако југовина и од времена до времена киша.

9. марта. Исто тако. Близу св. Николе видио сам двије вивкарице, али ми за дуго не пође за руком, да стигнем те плашљиве птице, које су непрестано по обали тамо амо тркале, најпослије убих једну на велику даљину. То је мужјак од морског вивка *(Charadrius alexandrinus)* и нов за Црну Гору.

10. марта. Дуж обале до св. Николе. На жалу бијаху само бијеле пастирице *(Motacilla alba)*, круначе *(Galerita cristata)*, сиве вране *(Corvus cornix)*, и тамо амо по који јужни галеб *(Larus argentatus)*, бурни галеб *(Lurus canus)*. Угаре *(Numenius)* лијетаху врло високо, а далеко у мору бијаху велика јата патака, по свему се чинило, да бијаху звиждаре *(Anas penelope)*.

Кад сам стигао у мјесто, најљубезније ме је поздравио тамошњи лучки капетан Филип Ђокић, веома наображен и пријазан господин.

Послије подне ишао сам у пратњи капетана на ушће Бојане, ондје узесмо чамац и возисмо се према Хади, једноме трском обраслом острву, које ушће Бојане чини делтастим.

Занимљиво је, да то острво постоји истом од 30 година, а постало је тиме, што је ондје потонуо један талијански барк, па се по трупу накупило трске, земље и т. д. Напорели, капетан тога барка, још је жив.

То острво, које сваке године расте, те сада већ обухвата 40 km^2, састоји од старе, дјеломице неприходне трске, међу којом има замијешане врбе и другог дрвећа. То је острво заједничко власништво Арбанаса и Црногораца. На жалост није се могло на то, у сваком погледу занимљиво острво ступити ногом, пошто је сада већином било поплављено.

Више пањаца (несита, пеликана) и малих вранаца *(Carbo pygmaeus)*, који ваљда на Хади гнијезде, припадоше; изнад њих кружили су по висинама орао клокоташ *(Aquila naevia)*, сиви орао *(Aquila clanga)* и рибљи орао *(Haliaëtus albicilla)*. Одвезосмо се натраг и одосмо на чекање патака, али без успјеха.

Када смо у вечер стигли капетану, дивно нас је угостио. Иза вечере задиванисмо се, те нам вријеме врло брзо прође, јер је капетан Филип пропутовао свијета и зна потпуно девет језика, уз то је пасиониран ловац, па умије да ти скрати вријеме.

Рано у јутру опростисмо се с нашим врлим пријатељем, који нас је још донекле пратио, а онда ишасмо уз Бојану према Речу. Пут води преко натопљених њива и ливада, као и украј малих шума и кроз њих, које бих због њихове густоће, обиља повијуша и тропског обличја назвао прашумама à miniatur. Мјестимице само има ниског трња с појединим старим храстовима и тополама, на којима има много гнијезда од сврака и врана; него ми нађосмо и неколико родиних гнијезда и једно остављено гнијездо рибљег орла с једним јајетом. Сад ишасмо преко 100 m високог кршевитог бријега Мал-сутјела, обрнусмо се за тим опет према Бојани и стигосмо послије подне у Св. Ђорђа, мјесто тик арбанашке границе, гдје смо се кратко вријеме одмарали.

За цијелог хода виђао сам само обичне врсте, угаре *(Numenius)*, а међу њима и неколико средњих угара *(N. phaeopus)* бијаху у великој множини на мокрим њивама и ливадама, али су се вазда држале на отворену земљишту, па сам се више пута узалуд мучио, да коју узмем на нишан.

Становници оних мјеста, која су уз Бојану, зову угаре чирлик-кублаш, па мисле, да своје име имају од једне врсте рибе (кублаш), коју оне дозивају и која у пролећу у великој множини из мора долази у Бојану, да ондје мријести.

Од Св. Ђорђа настависмо свој пут иза тога при дну Мал-брије до Зогаја, гдје тек у вечер стигосмо.

У неког згодног Арбанаса, Марка Уико, заискасмо конака. Газда куће, дивска подоба, горди Шкрел[1]), марцијалног обличја, поздрави

[1]) Арбанашко племе с властитом заставом; носилац је те заставе бајрактар Том Даше и знаду га у Албанији ко јунака, који задаје страха; он је брат нашег Уике.

нас најусрдније и назове нам добродошлицу. Одмах буде донесена ока ракије и мала чашка, која је ишла од уста до уста, те боца доскора бијаше празна. Од једноћ изгуби се наш домаћин за неколико часака, па се сав мокар врати са неколико риба, које је мени на част мрежом уловио у потоку под воденицом. Једноставна, али добро приготовљена вечера, којој смо и ми придали неколико убијених шљука, баш нам бијаше слатка.

До касно у ноћ непрестано долажаху сељани, — међу њима и неки човјек са својом женом, којима је обојма заједно било 29 година, т. ј. њему 15, а њој 14, — да виде страног ловца, његовога пса, а нарочито његову пушку.

Јутром други дан ићасмо преко донекле ошумљене, врло кршевите горе Мал-брије, испрекидане понорима и гудурама, а пуне окомитих стијена, — све до Шаш-језера. Наш пријатељ, који је такођер припадао власницима те горске пустоши, не хтједе нас у томе нешто опасном крају оставити саме, па ићаше с нама. Од многих, већ спарених горских јаребица, које се појавише, буде их неколико убијено, исто тако и двије шљуке.

Осим једног орла крстача, више постолки (кликавац, соколић), крешталица, сврака, сивих и обичних врана, лончара *(Sytta syriaca)* и једне обичне бјелгузе *(Saxicola oenanthe)* нијесам ништа видио.

На језеру бијаше само неколико парова пањаца, сивих чапаља, вранаца, јужних галебова *(Larus argentatus)*, патуљастих галебова *(Larus minutus)* и пјегавих прутки *(Totanus ochropus)*.

У вечер стигосмо опет у кућу нашег пријатеља, те ондје остадосмо до у јутру.

13. марта одосмо на Зогајско блато. И ту не нађох ништа ново. Сада ударисмо путем преко Кудара у Улцињ, убисмо двије шљуке, а у вечер видјесмо над вароши јато ждралова, који су селили на сјевер.

14. марта. По жалу и преко Штоја натраг. Прве сеоске ластавице *(Hirundo rustica)*. Бијелих косова *(Turdus musicus)* слабо овуда има. Шљуке готово све отишле. У ноћи југовина.

15. марта. Штој до Пламенца. Прве црвеногрле пјевице *(Pyrrhophtalma subalpina)*. Патке кричаре *(Anas crecca)* и крже *(Anas querquedula)* у великим јатима. Брезја и врбикова зеница *(Phylopneuste trochilus* и *rufas)* појавише се и ноћу у неколико ексемплара.

16. марта. Из зогајског блата. Жестока бура присили нас, те морасмо остати близу обале. Црвеноглавих галебова *(Larus melanocephalus)* бијаше множина. На пушкомет ми се примаче само један, и тога промаших. Више малих и великих ронаца *(Mergus albellus* и *M. merganser)* такођер видјесмо.

17. марта. Преко Брделе до Реча. Ма да од неколико дана сјевер душе, све је данас врвљело на обали језера, по зраку, и на мокрим ливадама и пољима.

Јата, која су бројила на хиљаде, а састојаху од обичног вивка *(Vanellus cristatus)*, црвеноноге прутке *(Totanus calidris)*, пршљивца *(Machetes pugnax)*, од потоње врсте само мужјаци, оживљаваху онај крај.

Стотине црнорепих муљача *(Limosa aegocephala)*, кљунача *(Scolopax minor)* и ливадарки *(Scolopax major)* тражиле су хране по блатним мјестима.

Великих угара *(Numenius arquatus)* бијаше врло много, исто тако и неколико малих угара *(Numenius tenuirostris)* и средњих угара *(Numenius phaeopus)*. Око 80 ждралова пасли су за једном живицом, кад покушах, да се прикучим плашљивим угарама.

Убих једну малу угару *(Numenius tenuirostris)*, једну црнорепу муљачу *(Limosa aegocephala)* и неколико кржа *(Knäckenten)*.

18. марта. Исти пут као јучер. У ноћи тишина. Све је још овдје, али много мањи број. Убио сам само једну муљачу, а промашио угару.

Као нову забиљежих данас блатну прутку *(Totanus stagnatilis)*. Допузах потрбушке до једне хрпе од пет комада те, како је познато, врло плашљиве врсте, те ми једва на 25 корака слаже пушка; пукох додуше из друге цијеви, али не згодих ништа. Птице одлетјеше врло далеко према Бојани.

19. марта. Зогајско блато до Реча. *Junx torquilla* (вијоглавка), *Upupa epops* (пупавац), *Rallus aquaticus* (млакар) и *Gallinula chloropus* (црвеноглави пјетлић) у приличној множини.

20. марта. Исти пут. Витка прутка *(Totanus glareola)* у великој множини, црвеноногa прутка *(Totanus calidris)* и обични вивак *(Vanellus cristatus)* у големим јатима, бијела чиопа *(Cypselus melba)* и шарени пјетлић *(Rallus porzana)*. Убио сам витку прутку *(Totanus glareola)*.

Шарени пјетлић *(Rallus porzana)* и неколико звиждара *(Anas penelope)*.

21. марта. Дуж обале до Вилине воде, онда преко Бијеле горе натраг. Ништа ново.

22. марта. Преко Брделе и Константиновог моста до Бојане.

Жути вивак *(Charadrius pluvialis)* у јатима по сто и више комада, међу овима и неколико сјеверних вивака *(Charadrius squatarola)* и обичних жалара *(Tringa alpina)* ново за Црну Гору. Врло загаситу гуску видио сам такођер више пута, али је се не могох достати. Убио сам само два жута вивка *(Charadrius pluvialis)* и исто толико кржа *(Anas querquedula)*.

23. марта. Исти пут и дуж жала натраг. Вивкарица *(Charadrius)* помање. Код Ђердана убио сам мужјака сјеверне чигре *(Sterna cantiaca)*.

24. марта. На Бојану и дуж обале натраг. У ноћи појавише се небогледи *(Botaurus stellaris)* и велике угаре *(Numenius arquatus)* у великој множини, међу њима и неколико малих угара *(N. tenuirostris)*, од којих једну убих. Опазио сам, да се мала угара уклања, колико може, па се радије придружује јатима средње угаре *(N. phaeopus)*. У осталом никад нијесам видио од 5—6 ексемплара заједно, већином лутаху појединце тамо амо и бијаху ванредно опрезне. Близу Ђеране убих и једног небогледа.

25. марта. Исти пут. Ноћу јака југовина. Вивака и црвеноногих прутки помало, исто тако муљача, насупрот пак витких прутки у великој множини. Ријетко која угара; убио сам само једну муљачу.

26. марта. По жалу до Св. Николе. *Charadrius alexandrinus* (морски вивак) у великој множини. Као новину прибиљежио сам данас обичног каменичара *(Haematopus ostrilegus)*. Два ексемплара ове лијепе, али нада све плашљиве птице, тражила су хране по морској обали. Великом муком стигох да убијем мужјака близу Бојане.

27. марта. Исти пут. Од 30 по прилици обичних каменичара *(Haematopus ostrilegus)*, што их овуда бијаше, убио сам једну женку. На повратку прибиљежих и убих на Пињешу као новину за Црну Гору пјеницу црнопрхницу *(Pyrrhophtalma melanocephala)*.

28. марта. Дуж жала. Мали соколић *(Falco aesalon)* и два сива сокола *(Falco laniarius)*, као и двије барежне јејне *(Brachyotus palustris)* сједјаху на врбовим гранама, које је море напловило. Више средњих угара *(Numenius phaeopus)* бадаху до трбуха по мору, али се није могло до њих, јер је земљиште посве отворено.

Промашио сам једну прутку и мислим у тврдо, да је то била смеђа муљача *(Limosa lapponica)*.

29. марта. Зогајско блато. *Anas boscas* (патка глувара), *Clangula glaucion* (главоча), *Mergus merganser* (велики ронац) и *Mergus albellus* (мали ронац) бијаху у великој множини, исто тако *Podiceps cristatus* (велика пондурка) и *Podiceps nigricollis* (средња пондурка). Близу Брделе нашао сам у најгушћој трски гњездиште од пањца *(Pelecanus crispus)*. На једној око 100 m^2 великој чистини, која је настала згаженом трстиком, која бијаше тако чврста, да се је по њој могло ходати без бојазни, да ћеш пропасти, било је 39 гнијезда, у већини тек по једно јаје. Многа су јаја лежала и сасма просто без гнијезда, паче и на нешто узвишеним мјестима.

Птице никако не бијаху плашљиве, па сам их посве лако неколико могао убити сачмом. Ја сам само понио 10 јаја и лијепим тим птицама даље нијесам сметао, како ћу то мјесто касније моћи сликати са старима и младима, а то ће бити занимљива слика.

У најближој близини тога мјеста лежало је такођер у трски на јајима неколико сивих чапаља *(Ardea cinerea)* и *Circus aeruginosus* (ритска еја).

30. марта. На пруд. Ноћу бијаше југовина, те се појавише водарице рогашаре *(Calamoherpe phragmitis)* и *Saxicola stapazina* (јужна бјелгуза).

31. марта. У поље и дуж обале натраг. Угара *(Numenius)* опет много, нарочито пак витка прутка *(Totanus glareola)* и жута вивка *(Charadrius pluvialis)* у великим јатима. Обични вивак *(Vanellus cristatus)* остаде међутим посве осамљен.

1. априла. До Вилине воде и преко Бијеле горе натраг. *Pyrrhophtalma subalpina* (пјеница црвеногрла) у неизмјерно великом броју, неколико малих славуља *(Lusciniola minor)* и шумска женица *(Phylopneuste sybilatrix).*

2. априла. На пруд, онда у поље и преко Кодара натраг. *Limosa aegocephala* (црнорепа муљача) у јатима, у којима бијаше по више стотина. Преко ноћи указаше се надаље: *Oriolus galbula* (вуга), *Pratincola rubetra* (црноврати ковач), *Coracias garrula* (модровран), *Lanius senator* (црвеноглави сврачак), *Falco tinnunculus* (сокол кликавац), *Sylvia cinerea* (обична грмуша), *Sylvia atricapilla* (црноглава грмуша), *Circus cineraceus* (сива еја).

3. априла. Исти пут. Ништа ново.

4. априла. На ушће Бојане. Као нове појавише се: *Coturnix dactylisonans* (препелица), *Merops apiaster* (пчелар) и неколико *Cyanecula leucocyanea* (модровољак), од кога сам убио једну женку.

5. априла. У Зогај и уз обалу натраг. Ништа ново.

6. априла возисмо се ми, т. ј. господин капетан пл. Замбели, госпођица Зела и турски конзул, господин Серкис-ефенди, једном барком јадрењачом у Св. Николу. На обали видио се само један *Haemotopus ostralegus* (обични каменичар) и неколико *Larus argentatus* (јужни галеб).

У Св. Николи најљубезније нас је примио капетан Филип Ђокић. Ја сам онда још ловио цијело пополдне, али ништа нијесам убио, што би имало какву вриједност. При дивној мјесечини весласмо око поноћи лаким сјевероисточњаком кући и приспјесмо сви најбоље воље и у добром здрављу око 3 сата у јутру у Улцињ.

7. априла. По пруду преко Пињеша натраг. *Silvia orphea* (грмуша пјевачица) у неколико ексемплара. Убих само једну женку црвеногрле женице *(Pyrrhophtalma subalpina).*

8. априла. У поље и на обалу. Ноћу приспјеше *Calandrella brachydactyla* (краткопрста шева).

9. априла. На пруд и преко Зогаја натраг. Код Брделе убих једног соколића *(Falco aesalon)*, који је прогонио једну од мене настријељену патку кржу *(Anas querquedula)*.

10. априла. Јахао сам у Круче, да походим једног имућног Арбанаса, господина Николу Маровића. Никола Маровић, који осим свог материнског језика перфектно говори француски, пратио је 22 год. гласовитог орнитолога, конта Алеона (Conte Alléon), готово по својој Европи на његовим путовима као ловац и препаратор, па је при томе стекао обилато орнитолошко знање. Доброга је тога господина врло веселило, кад му се приказах, пошто шест година у својој осами у Кручама није имао прилике говорити о својој омиљелој теми. Он ме је у својој кући дивно угостио, он ми показа два лијепа мијеха од алпинске пјевке *(Accentor alpinus)*, коју је убио у Мужуру, те ће је послати своме доброме господину у Цариград.

11., 12., 13. априла. Сваки дан на пруд. Ништа нова.

14. априла. У Реч. Црвеноноги сокол *(Falco vespertinus)* и црвенкасти сокол *(Falco cenchris)* у великој множини.

15. априла. Исто. Ливадарке *(Gallinago major)* у јатима до 30 и више комада по мокрим ливадама.

16. априла. Исти пут. Неколико јужних чапаља *(Ardea purpurea)*, плотарица *(Sylvia curruca)*, више прутки *(Tringa subarquata)* и средњих угара *(Numenius phaeopus)*. Из једног великог јата женку пршљивца *(Machetes pugnax)* убио сам са два метка 19 комада, исто тако убих једну мушку средњу угару *(Numenius phaeopus)*.

17. априла. У Штој и Зогај. Без успјеха.

18. априла. По пруду до Реча. *Muscicapa grisola* (сива мухарка), *Muscicapa luctuosa* (црноглавка) и *Muscicapa albicollis* (бјеловрата) дођоше по ноћи.

19. априла. Исто. *Turtur auritus* (грлица), врло честа.

20. априла. По пруду до ушћа Бојане. Неколико црних чиопа *(Cypselus apus)*.

21. априла. Исти пут. *Ardea garzetta* (мала бијела чапља) и *Ardea ralloides* (жута чапља), честа. Више *Himantopus rufipes* (цревљара), од којих сам двије женке убио.

*

Успјех тога мога пута, који је трајао једва три мјесеца, може се сматрати прилично повољним, јер сам имао срећу опет 32 врсте установити за Црну Гору и примјерима обложити; међу овим има осам врста, којих при лањском мом боравку у Црној Гори нијесам видио. Ја сам дакле у свему у Црној Гори до сада забиљежио 257 врста,

а од 197 врста прибрао сам коже за збирке босанско-херцеговачког земаљског музеја.

На крају додајем списак о овогодишњем пролетном путовању у црногорском приморју.

Sterna cantiaca, од 23. II. до 10. IV.
Numenius, разне врсте, од 26. II. до 24. IV.
Vanellus cristatus, од 13. II. до 4. III.
Anser, 12. III.
Grus cinereus, од 13. III. до 23. III.
Saxicola oenanthe, 12. III.
Pratincola rubetra, 13. III.
Hirundo rustica, 14. III.
Scolopax rusticula, 14. III., сви одлетјели.
Turdus musicus, 14. III., највише одлетј.
Turdus pilaris, 15. III., сви одлетјели.
Pyrrhophtalma subalpina, 15. III.
Phyllopneuste trochilus, 15. III.
Phyllopneuste rufa, 15. III.
Larus melanocephalus, од 16. до 17. III., много.
Limosa aegocephala, 17. III., први.
Machetes pugnax ♂, 17. III.
Machetes pugnax ♀, 17. IV.
Anas querquedula, од 16. до 26. III.
Totanus calidris, 18. III., главно јато.
Totanus glareola, 18. III., прву.
Totanus stagnatilis, 18. III., 5 комада.
Jynx torquilla, 17. III.
Upupa epops, 19. III.
Rallus aquaticus, 19. III.
Gallinula chloropus, 19. III.
Rallus porzana, 20. III.
Totanus glareola, од 20. до 25. III., главно јато.
Cypselus melba, 20. III., један комад.
Charadrius pluvialis, од 22. до 26. III
Tringa alpina, 22. III., неколико.
Anas acuta, 23. III.
Ciconia alba, 25. III.
Botaurus stellaris, 25. III.
Actitis hypoleucus, 25. III.
Haematopus ostralegus, од 26. до 27. III.
Falco aesalon, 27. III.
Sylvia melanocephala, 15. III.
Brachyotus palustris, 27. III.
Charadrius alexandrinus, 27. III.
Saxicola stapazina, 30. III.
Saxicola aurita, 30. III.
Luscinia minor, 30. III.
Ruticilla phoenicura, 30. III.
Phyllopneuste sibilatrix, 30. III.
Nycticorax griseus, 1. IV.
Pratincola rubetra, 1. IV.
Lanius senator, 1. IV., један комад.
Hirundo urbica, 1. IV.
Circus cinereus, 2. IV.
Sylvia atricapilla, 2. IV.
Sylvia cinerea, 2. IV.
Oriolus galbula, 2. IV.
Coracias garrula, 3. IV.
Coturnix dactylisonans, 4. IV.
Merops apiaster, 4. IV.
Cyanecula leucocyanea, 5. IV.
Miliaria europaea, 5. IV.
Sylvia orphea, 7. IV.
Emberiza hortulana, 8. IV.
Calandrella brachydactyla, 8. IV.
Cuculus canorus, 9. IV.
Falco subbuteo, 9. IV.
Falco cenchris, 9. IV.
Falco aesalon, 9. IV.
Falco vespertinus, 12. IV.
Budytes flavus, 12. IV.
Gallinago major, 15. IV.
Ardea purpurea, 16. IV.
Tringa subarquata, 16. IV., неколико.
Muscicapa grisola, 18. IV.
Muscicapa albicollis, 18. IV.
Muscicapa luctuosa, 18. IV.
Turtur auritus, 19. IV.
Cypselus apus, 20. IV.
Ardea garzetta, 21. IV.
Ardea ralloides, 21. IV.
Himantopus rufipes, 21. IV.

Starobosanski natpisi.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka,**

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

I. Opličić.

U selu Opličiću, sat hoda jugoistočno od Domanovića, ima u mnogom pogledu zanimljiva sredovjeka nekropola. Ona sastoji od više grobnih tumba i spomenika na oblik sarkofaga i od četrdeset po prilici nadgrobnih ploča, a to je sve rasuto stranom po njivama tamošnje familije Jeftića, stranom po jednoj susjednoj livadi.

Ovi se grobovi doduše ni oblikom ni razmjerima svoje veličine bitno ne razlikuju od drugih spomenika te ruke u stolačkom kotaru, ali interes pobugjuju poglavito signaturom majstora, koja se na nekojima od njih vigja. Već u Boljunima, takogjer u kotaru stolačkom, imao sam prilike vidjeti takvu jednu nekropolu, gdje su domaći skulptori svoje ime zabilježili na svojim djelima, pa sam tamo i majstora opličićkih spomenika prvi put našao zastupana uz majstore Semorada, Obrada, Krilića i Petka. To je majstor, ili po narodnom nazivanju „kovač“, Grubač.

Ma da se to ime samo tri puta ondje nahodi, mislim ipak, da je većina opličićkih spomenika njegovo djelo.

Spomenici u toj nekropoli imaju oblik jednostavnih ploča, ili tumbi i sarkofaga, koji se uzdižu na temeljnoj ploči.

Već u Boljunima nahodimo na jednom po njemu skulpiranom sarkofagu, da mu je osobito drago prikazivati kojekakva životinjska čudovišta, koja je danas mučno odrediti, a uz to ima i prizora iz narodnog života. Taj pravac nalazim ja i ovdje zastupan, te ja u *slici 2.* reproduciram pročelje jednog ovećeg nadgrobnika, na kome je izragjena životinjska podoba, koju je mučno raspoznati, a koja po tumačenju samog majstora ima da prikazuje lava gdje vreba. Pred lavom vidi se srna, na koju je naišao, a za njom i treća sasvim malešna životinjica. Umjetnička je izradba što se samo može misliti surova i nespretna.

Na drugom nadgrobnom kamenu ima u plosnatom relijefu više jahačkih podoba. Treći jedan spomenik ukrašen je na gornjoj strani samo sa dva, ornamentalno ukrašena diska, a osim toga je na njemu majstorska signatura.

Megju opličićkim natpisima jedan je za to još naročito znamenit, jer se u njemu spominje jedna historička ličnost, knez Radivoj Vlatković, koji se u poveljama poslije godine 1458. više ne spominje, iz čega možemo zaključiti, da je on umr'o pri kraju šestog decenija XV. vijeka, pa pošto je Grubač i njemu sjekao nadgrobnik, to djelovanje tog narodnog umjetnika pada u perijodu tik prije zauzeća bosanske kraljevine po Osmanlijama.

Grubač sam biće da je sahranjen u Boljunima, gdje sam našao ovaj, njemu posvećeni nadgrobni natpis:

+ СЄ ПНСА ѠБР(А)Д П(О)ПОВЛАНА СЫНЬ НА ГРѪБАVѪ.

„Se pisa Obrad, Popovljana sin, na Grubaču“.

Najznamenitiji je natpis na južnoj dugoj strani jedne 2 *m* duge, 1 *m* široke i 0·5 *m* visoke tumbe.

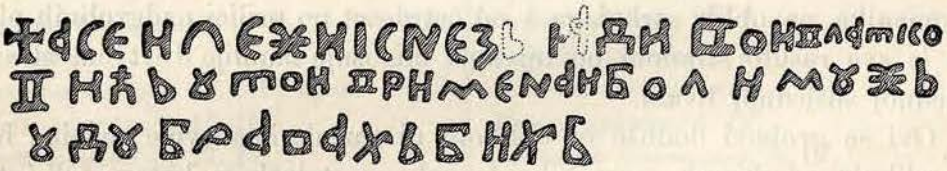

Slika 1.

+ АСЄН ЛЄЖН ІСНЄЗ[Ь] Р[А]ДН□ОН □ЛАТІСО□НѢЬ Ѹ ТОН □РНМЄ НАНБОЛН МѪЖЬ Ѹ ДѪБРАВАХЬ БНХЬ

t. j. *„Asei leži knez Radivoj Vlatković, u toi vrime najbolji muž u Dubravah bih“.*

Slika 2.

Na sjevernom zabatu ima povrh toga spomenuti već relijef, tri životinjske podobe, od kojih najveća ima kitnjast rep, a na zatioku izrastke, koji bi se mogli smatrati grivom. Nad ovim podobama takogjer ima natpis, kome je prvi dio nejasan. Glasi: □ЬРЄБ ЛА□Ь *(vreb lav)*. Možda je skulptor htio pisati: □РЄБА ЛА□Ь.

U dalja tri reda majstorova je signatura:

СЄН СѢVЄ ГРѪБАVЬ ІСО□АVЬ *„Sei sěče Grubač kovač“.*

Knez Radivoj, sin kneza Vlatka, koga naš natpis slavi kao najboljeg muža u Dubravama, to jest u onom šumskom kraju, što se prostire izmegju Stóca i Bune, pripadao je jednoj od najodličnijih plemićkih

porodica Huma (sada Hercegovine). Odličnu su ulogu imali sinovi kneza Vlatka, kao vogje ljute opozicije protiv mogućeg, radi svoje nasilničke samovolje omraženog hercega Stjepana od sv. Save. Porodici je u ono vrijeme bio na čelu vojvoda Ivaniš Vlatković, koji je sa svojom braćom, kneževima Markom, Žarkom, Andrijom, Bratulom (Bartolom), Tadijom i na natpisu spomenutim knezom Radivojem s republikom dubrovačkom 25. marta 1452. sklopio saveznički ugovor protiv hercega (isp. Miklošić: „Monumenta serbica“ 451., 454., 480.). Radivoj se pošljednji put spominje 1458., a pošto se njegova braća još spominju poslije godine 1463., ali bez njega, to onda možemo uzeti, da je knez Radivoj umr'o izmegju 1458. i 1463.

Slika 3.

Na jednoj ploči nedaleko od opisanog spomenika ima megju dvije linearno gravirane rozete na gornjoj strani jednostavna majstorska signatura: асе сѣче грѹбач *„Ase sěče Grubač“*. Ploča je 130 *cm* široka, 2 *m* duga i dolje ima stepenicu ponešto prostranijeg temelja. Na pobočnim plohama ukrašena je na odskok isječenom lozom s lišćem djeteline.

Crtež jedne polovine gornje strane prikazan je u *slici 3.*

Od ruke istog Grubača potječe nadalje još jedna tumba bez ukrasa, duga 160 *cm*, široka 83 *cm* i visoka 65 *cm*, koja je položena na prostranijoj temeljnoj ploči, sječenoj iz istog šulja.

Na sjevernoj strani tumbe usječen je ovaj natpis, koji se vrlo lako čita:

✝ асе лежи божидара вѹкчића
а сѣче грѹбачь ками

t. j. *„Ase leži Božidar Vukčić, a sěče Grubač kami“.*

U imenu божидарь i вѹкьчић je mjesto ь pogrješno usječeno а, te je вѹкьчићь patronimicon od вѹкачь, a ne čita se možda вѹкачићь.

Po spoljašnjem svom obliku udara u oči jedan spomenik na oblik dvostruke tumbe, koja označuje dvostruk grob. Takvi su spomenici vrlo rijetki, pa bih ja mogao one, što ih znam, na prste izbrojiti. Po obliku

su to dva iz jednoga komada sječena spomenika nejednake veličine, koji su po duljini srasli i obično su položeni na zajedničkoj temeljnoj ploči.

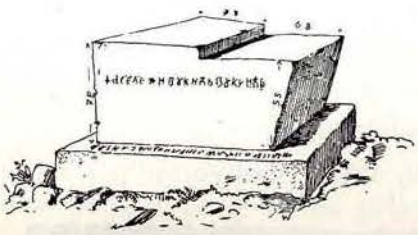

Slika 4.

Takav sam dvostruk spomenik s natpisom već spomenuo u mojoj raspravi o bosančici. On je kod Male Gostilje u kotaru višegradskom, a natpis mu glasi:

+ ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ ⲃⲩⲓⲥⲏⲧⲃ ⲥⲓⲛⲃ ⲃⲩⲓⲥꙗⲱⲏⲛꙗ
ⲛⲟⲥꙗⲓⲥⲟ[ⲃⲏⲧꙗ] ⲥⲃⲟⲓⲟⲙ ⲙꙗⲏⲓⲥⲟⲙⲃ ⲣⲩⲭⲟⲙⲃ

t. j. *„Ase leži Vukić, sin Vukašina Nosakovića svojom majkom Ružom“.*

Na spomeniku opličićkom spominju se i mati i sin, prva kao darovateljica spomenika. Natpis je usječen na istočnoj strani dvostruke tumbe u jednom redu, a nastavak na gornjoj strani temeljne ploče.

Nije ga mučno čitati do zadnjih slogova u trećem redu, gdje je kamen ponešto izrunjen, a ono što nema, lako se može prema smislu popuniti: ⲏ] ⲛ[ꙗ] ⲥⲉ *„i na se“.*

Natpis glasi:

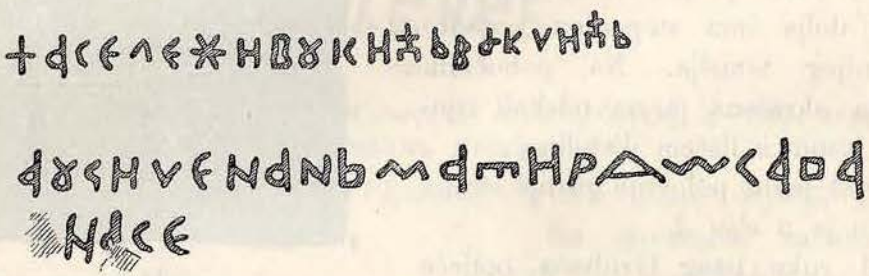

Slika 5.

+ ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ ⲃⲩⲓⲥⲏⲧⲃ ⲃⲩⲓⲥⲩⲏⲧⲃ
ꙗ ⲩⲥⲏⲩⲉ ⲛꙗⲛⲃ ⲙꙗⲧⲏ ⲣꙗⲇⲟⲥꙗⲟꙗ ⲏ ⲛꙗ ⲥⲉ

t. j. *„Ase leži Vukić Vukčić, a usiče nanj mati Radosava i na se“.*

Dvostruka tumba duga je 185 *cm,* široka 135 *cm,* visoka 72 *cm* odnosno 55 *cm,* izragjena je čisto, bez ikake šare.

Zbog rijetkog svog ornamentalnog motiva spomena je vrijedan u Opličiću jedan, u šiljast zabat završen, 150 *cm* dug, 130 *cm* visok sarkofag. U pročelju uklesana je profiliranim lukom okvirena plitka panjega, kojoj je polje popunjeno krinom (ljiljanom) na dugoj stablici. Isti se motiv ponavlja i na dugim stranama spomenika po tri puta (v. *sliku 3.* na tabli). Ljiljan, ovdje savršeno stilizovan, heraldički je motiv, importiran sa zapada, koji se je pod utjecajem Anžuvinaca i u Bosni odomaćio.

Lozom ovijeni štitovi i mačevi i ovuda se, naročito na pločama često nahode, pa ja jedan motiv reproduciram rozetom, okruženom kolutom, kao ukras štitu u dodanoj tabli, *slika 9.*

Na jednoj ploči ima sličan heraldički prikaz, a mač položen preko štita, osobito je zanimljiv s toga razloga, što glavica na balčaku ima oblik, kakav je običajan u franačkih mačeva *(slika 11.* na tabli). Da su ovaki mačevi i u Bosnu uneseni, može se pretpostaviti na osnovu nahogjaja kninskih.

II. Djedići.

U mjestu Djedićima, kotaru trebinjskom, ima neobičan kamenit stup znatne veličine. On je u dônjem dijelu zaokružen, te se gore završuje duguljastom, četverouglastom prizmom. Stup se sada izdiže nešto preko 2 *m* povrh tla. Glavica je prizme 40 *cm* široka i 80 *cm* visoka. Ta je prizma na tri strane ornamentalno ukrašena, dok je na četvrtoj do sada doduše poznat, ali vazda krivo čitan natpis.

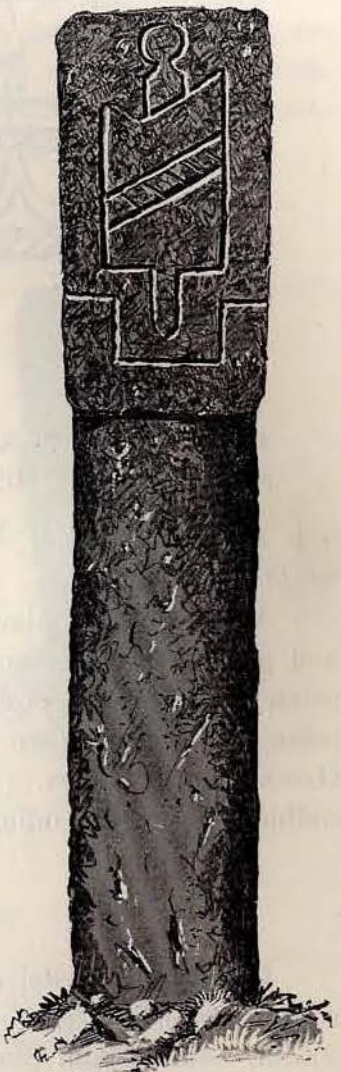

Slika 6.

Površina prizme na protivnoj strani od natpisa ima u jednostavno zaparanim konturnim linijama prikazan četverouglast, na desnom gornjem uglu izobljen štit. Iza štita ima kratak mač bez priječke. Preko površine štita upopriječila se na lijevo kosa, šrafirana greda *(slika 6.).*

Na desnoj strani prizme isklesan je duguljast krst, kome se krila ekscentrički proširuju *(slika 7.);* na lijevoj je takogjer krst, koji se od onoga samo razlikuje neobično širokim temeljem.

Natpis sâm ima devet redova, te je njime popunjena cijela četvrta površina prizme. Prvih šest redova dosta su jasno izvedeni. U sedmom su redu riječi ΝЄ ΜΗCΛЄ, te nam valja prema onoj riječi, koja je pred njom, ΜΟΛЄѦΗ popuniti sufiks participa ѦΗ: ΝЄ ΜΗCΛЄѦΗ. Osmi se red na to zgodno nadoniže, ali ipak moramo misliti, da je klesar izmegju ovog i zaglavnog reda, koji slijedi ispustio riječ ΜЄ, koju mi prema smislu popunjujemo. Prema tomu je natpis glasio ovako:

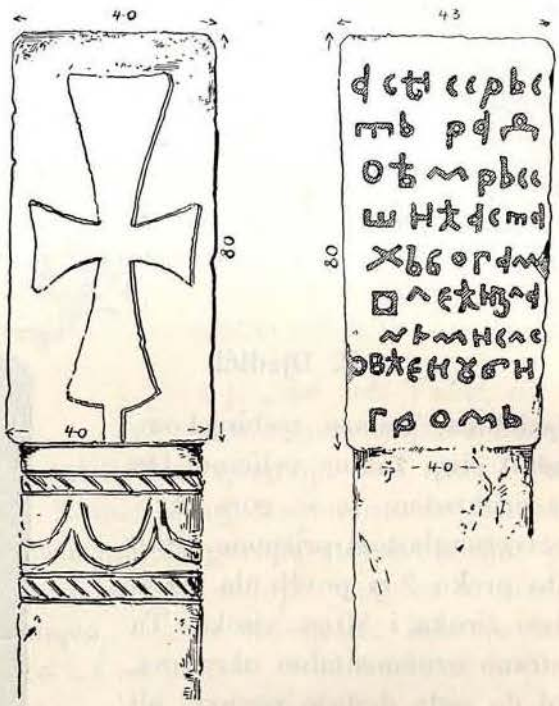

Slika 7.

ЧСН ІСРЬСТЬ РЧДОЬ МРЫСШНѦЧ СТЧХЬ БОГЧ МОЛЄѦН ЗЛЧ NЄ МНСЛЄ(ѦН) ОБѦЄІС ѪБН (МЄ) ГРОМЬ

t. j. *„Asi krst' Radoja Mrkšića. Stah' Boga moleći, zla nemisleći, ovgjek ubi me grom.*

Mrkšić je patronimikon, načinjen od Mrkša. Poznat je jedan Mrkša, koji je živio na početku XV. vijeka i imao carinaru u Avloni. Nadalje jedan Mrkša, vojvoda od Sikeva, za vrijeme despota Gjurgja i jedan Gjurg Mrkšić, koji je Ivanu Crnojeviću dao u zalog zemlje u Gornjem Dobrom. (Vidi Daničić: Rječnik.) Da li su ovi bili u kakoj rodbinskoj svezi s onim, što se spominje na natpisu, ne ćemo ispitivati.

III. Mrkalje.

Od prilike u istoj daljini od Trebinja, ali na desnoj obali Trebinjčice rijeke leži selo Dobromani, a megju ovim i rijekom staro groblje sa starim, neukrašenim pločama i nekoliko modernih krstova. Megju starim spomenicima toga mjesta ističe se svojim natpisom jednostavan, samo za nevolju otesan krst od vapnenca.

Krst je bez temelja, ukopanog u zemlju 150 *cm* visok, na prednjoj je strani narijeđen na odskok izvajanom maslinovom grančicom s voćem,

te je natpis na dônjoj ruci krsta, idući paralelno s njegovom osi, u dva reda svrstan. Tu je samo ime, a i ovo je pogrješno ispisano, pa ga valja popuniti.

U prvom je redu običajna formula: ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ. U drugom najprije ime: ⲏⲃⲛⲏⲱ. Valja nam pretpostaviti, da je tu ispao samoglasnik ꙗ, pa bi to ime imalo glasiti: ⲏⲃꙗⲛⲏⲱ. Onda slijedi prezime ⲣⲁⲱⲉ, pa je i u ovomu iza početnog slova ⲣ ispalo ꙗ: ⲣꙗⲁⲱⲉ. To je prezime genitivni oblik od očevog imena „Radoja“, pri čemu još smijemo uzeti, da je skulptor radi nestašice prostora ispustio patronimički sufiks ⲟⲏⲧ.

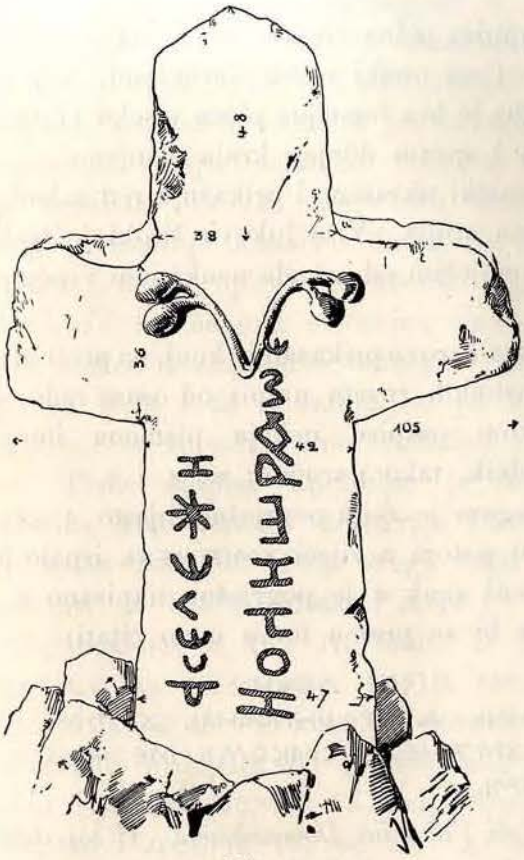

Slika 8.

Slika 9.

Natpis bi se prema tomu imao čitati:

ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ ⲏⲟ(ꙗ)ⲛⲏⲱ ⲣꙗⲁⲱⲉ

t. j. *„Ase leži Ivaniš Radoje* sc. *sin“*.

Ili:

ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ ⲏⲟ(ꙗ)ⲛⲏⲱ ⲣ(ꙗ)ⲁⲱⲉ(ⲟⲏⲧ)

t. j. *„Ase leži Ivaniš Radojević“*.

Na ovom se mjestu ističe još jedan, 1 *m* visok kamenit stup s krstom, istesanim na odskok, kao oblik, koji nije vrlo običajan. Prikazan je u pridanoj ovdje *slici 9.*

IV. Bogojević-selo.

Ukraj jahaćeg puta, koji vodi iz Graba prema Lastvi (kotar trebinjski) ima kod mjesta Bogojević-sela, — narod ga zove Bogojevo selo — vrlo zanimljiva sredovjeka nekropola sa preko 40 nadgrobnih spomenika, većinom ploča velikih dimenzija. (Jedna je od njih 240 *cm* duga i 183 *cm* široka.)

Najznamenitiji je spomenik megjutim jedna visoka, uska, na osnovnoj ploči položena tumba onakog oblika i na onaki način nariješena, koji je običajan za južnu Hercegovinu. Tumba je bez temeljne ploče visoka 160 *cm*, duga 120 *cm*, prosječno 58 *cm* široka i spram dônjeg kraja stanjena.

Obje su pobočne plohe arhitektonički ukrašene i prikazuju red arkada, u svake po četiri na relijef izragjena stupa. Više lukova široki je trak, uriješen lozom s djetelinim listom, a odijeljen od arkada usukanom vrpcom, nalik na konopac.

Na jednoj užoj strani linearno i dosta surovo prikazan je konj, na protivnoj pako strani urezan je pod nizom plastičkih rozeta natpis od osam redova.

Slika 10.

U ovom natpisu nekoja pismena imaju neobičan oblik, tako naročito: ж, ȣ i ꙗ.

U drugom je redu pogrješno mjesto ꙗ gravirano ь, u petom u riječi ȣм(р)нєхь ispalo je р, a zaglavni znak ꙗ je pogrješno napisano ь.

Natpis bi se prema tomu imao čitati:

ꙗсє лєжн
□ȣісꙗшнѡь ѧобрꙗшнѡ□нѣь ȣ тон
ѧобꙗ ȣм(р)нєхь с□ꙗісомȣ мє жꙗѡ
бн момь

t. j. *„Ase leži Vukašin' Dobrašinović'. U toj doba umrieh', svakomu me bi žao mom'“.*

Ime Dobrašinović nije nepoznato. Bila je jedna bosanska plemićka familija Dobrašinovići, koja po jednome rodoslovlju fra Joze Jakosića iz XVII. vijeka potječe iz Nikšića. (V. Fermendžin: *Acta Bosne*, str. 560.)

U dodanoj tabli, *slika 4.*, ima na pobočnoj strani jedne lozom okvirene ploče zaparana podoba muža, oružana mačem i štitom. Površni taj nacrt rijedak je podatak za sredovjeko bosansko oružje i opremu.

V. Vrhpolje.

U selu Vrhpolju, kojim se na južnom kraju završuje Ljubomirpolje, kotar bilećki, ima oko male kapele, Aćimove crkve, prostrana

nekropola. Ovuda obilate tumbe nadvisuje 210 *cm* visok monolit, dug 190 *cm*, a širok 65—78 *cm*, koji je položen na temeljnoj ploči 2 × 2·5 *m*.

Duge strane toga kamenitog kolosa ukrašene su arkadama, a iznad njih je nad usukanim trakom red rozeta.

Onu jednu usku stranu popunjuje diljem sve visine jedan od najznamenitijih natpisa, što su dosele pronagjeni u Bosni. Ispisan je u 22 reda, a znamenit zbog toga, jer nam plastičkim načinom prikazuje odnošaj bosanskih velmoža prema njihovim vazalima. Ovdje imenovani velmoža čuveni je bosanski veliki vojvoda Sandalj, koji je familiju Kosačića doveo do tolikog ugleda, da je njegov našljednik Stjepan Vukčić na osnovu stečevina Sandaljevih čak stekao dostojanstvo hercega. Natpis je povrh toga i za to zanimljiv, jer je prvi, u kome se spominje ime Sandaljevo.

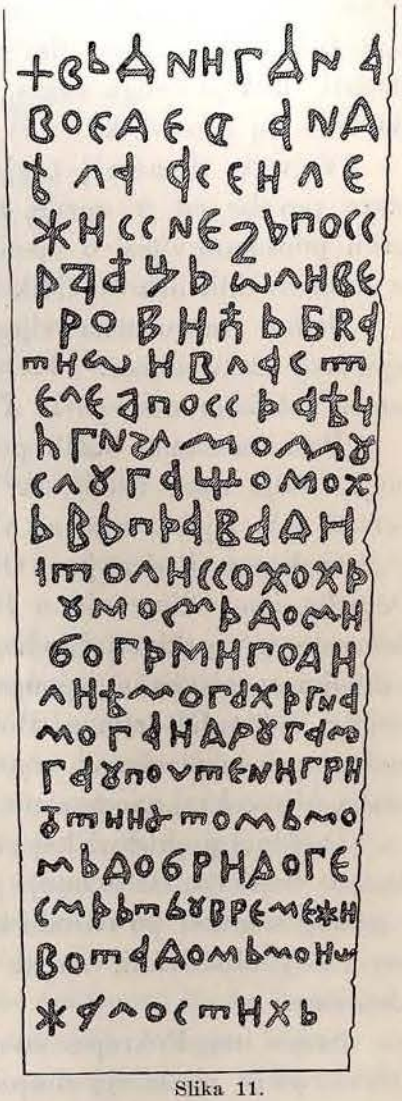

Slika 11.

Pisac natpisa upotrebio je nekoliko kratica, koje ponešto oteščavaju čitanje, pa ih treba tumačiti. Prije svega valja napomenuti ne baš neobičnu ГДNЧ i ГNЧ za ГОСПОДНNЧ u 1. i 15. redu. U 2. redu ВОЄДЄ za ВОЄВОДЄ, u 10. МОХЬ za МОГОХЬ, a u 12. ХОХЬ za ХОТЄХ. Neobična je primjena starog lokativnog sufiksa Н u riječima ДОМН, 13. red, ПОVТЄNН, 17. red i ДОБРН, 19. red za: (Ѹ) ДОМѸ, ПОVТЄNѸ i ДОБРѸ.

I etimološki oblik ДОГЄ (19. red) mjesto ДОѢЄ spomena je vrijedan. Četvrto slovo u 8. redu osakaćeno je ѣ (ja).

Ovo držeći u vidu čitam ja taj natpis ovako:

+ ВЬ ДNН Г(ОСПО)Д(Н)NЧ ВОЄ(ВО)ДЄ СЧNДѢЛЧ ЧСЄН ЛЄЖН КNЄЗЬ ПОКРЧѢЧЬ ѠЛНВЄРОВНѢЬ БРЧТНѠ Н ВЛЧСТЄЛЄ Ѣ ПОКРЧѢЧЬ Г(ОСПОДН)NѸ МОМѸ СЛѸГЧ ЩО МО(ГО)ХЬ ВЬ ПРЧВДН Н ТОЛНКО ХО(ТЄ)ХЬ Ѹ МОМЬ ДОМН БОГЬ МН ПОДНЛН Ѣ МОГЧХЬ Г(ОСПОДН)NЧ МОГЧ Н ДРѸГЧ МОГЧ Ѹ ПОVТЄNН ПРНѢТН Н Ѹ ТОМЬ ДОБРН ДОГЄ СМРЬТЬ Ѹ ВРЄМЄ ЖНВОТЧ ДОМЬ МОН ѠЖЧЛОСТНХЬ

t. j. „*V dni Gospodina voevode Sandalja. Asej leži knez' Pokrajac' Oliverović'. Bratio i vlastele, ja Pokrajac' gospodinu momu sluga, što mogoh' v' pravdi i toliko hoteh'. U mom' domu Bog' mi podili: ja mogah' gospodina moga i druga moga u počtenu prijeti i u tom' mom' dobru dogje smrt u vreme života, dom' moj ožalostih.*"

Iz natpisa slijedi, da je vojvoda Sandalj kod svoga kneza bio u posjeti, kad je ovoga stigla smrt, pa lasno može biti, da je sam Sandalj darovao taj spomenik.

Vojvoda Sandalj prvi se put spominje u sumnjivom prepisu jedne stare povelje od 9. aprila 1394. kao „palatin" bosanskog kralja. Ali prvu pouzdanu vijest o njemu nalazimo u jednoj povelji od 17. maja 1395. iz dubrovačkih arhiva. (Miklošić: *Monumenta serbica*, str. 226.)

Jedna dubrovačka vijest od 24. maja 1435. bilježi vijest o smrti njegovoj, kako slijedi: „*Voivoda Sandagl, qui ex baronibus regni Bosne non minor habebatur die martis XV. hujus suum diem clausit extremam.*"

Pošto nemamo bližih podataka, da odredimo vrijeme natpisa iz Vrhpolja, valja nam uzeti, da je taj spomenik nastao od prilike u prvoj četvrti XV. vijeka, a svakako prije godine 1435.

O knezu Pokrajcu Oliveroviću nemamo dosad nikakih vijesti. Očinsko ime Oliverović u Bosni je posve neobično, te se samo u Srbiji dešavalo u rijetkim prigodama. I prvo ime Pokrajac dosad samo jednoć nahodim u pismenim spomenicima. U januaru godine 1417. šalje naime Grgur Vukosalić jednog Pokrajca Bra(no?)jevića u Dubrovnik, da podigne dospjeli danak, nazvan mogoriš (lat. *magarisium)* za bosanskog kralja (Jireček: „Spomenici" str. 70.).

O jednoj prehistoričkoj gromili u Bijeloj Rudini, kotar gatački, vele da ima tradicija, da je ondje jedan knez Pokrajac, koji je imao devet sinova i jednog nećaka, po narodu kamenovan. (Vjestnik hrv. arh. društva, 1888. str. 115.) Može biti, da se ta tradicija tiče osobe, s objema gornjima identične.

Samo ime Pokrajac izvedeno je od imena Krajko. Jedan Krajko Oliverović bijaše sin despota Ioana Olivera. (Isp. „Glasnik srb. učen. društva", XIII., str. 298. i d.) Ali na identičnost tih osoba već za to ne smijemo pomišljati, jer se Krajko u ono doba, kada je Sandalj umr'o, kad je dakle spomenik u Vrhpolju već bio podignut, u spomenicima još navodi kao nedoraslo dijete despotovo.

VI. Radmilović-Dubrava.

Jedna je od najveličajnijih sredovjekih nekropola kod mjesta Radmilović-Dubrave u općini Baljke, sat na sjever od Bileća.

Već čim se iz Bileka uspinješ na kraj Baljskog polja, nailaziš pred mjestom Radmilovićima na dvije male grupe starih grobova, većinom surovo izragjenih ploča, kadšto s kamenitim krstom na uzglavju.

Na jednoj od tih ploča ima na gornjem lijevom okrajku plitko usječen natpis. On glasi:

Slika 12.

АСЕ ЛЕЖИ ДОБРИШ ВꙊКИЋЕВИЋ

t. j. *„Ase leži Dobriš Vukićević“.*

Nešto neobično u nas ime Dobriš ili Dobriša poznajemo kao korijen patronimikona Dobrišević.

Radivoj Dobrišević zvao se jedan „dijak“ hercega Stjepana od sv. Save (1454., u Miklošića. Mon. 465.); ovaj isti se i 1466. spominje kao tajni sekretar ДИѢКЬ ꙊНꙊТРЬНИ hercega Vlatka (Ib. 469., 500., 505.).

Ukraj spomenute već ploče ima jedna druga, kolobarima i poprečnim crtama nariješena ploča, na kojoj takogjer bijaše natpis. Jedan je red bio iznad rozeta, drugi ispod njih, ali se površina kamena, škriljastog vapnenca, tako na vremenu oljuštila, da se iz ono malo preostalih slova ne da izvesti nikaka sveza. Samo početna slova АСЕ ЛЕЖИ mogu se još jasno raspoznati.

Pred pločom podignut je na prosto upodobljen i isto tako izragjen krst.

Prošavši kroz selo, dolazi se odovud do velike nekropole Radmilovićke.

U nekropoli imade 206 nadgrobnih spomenika, megju kojima uz goleme tumbe (30) i 7 krstova iz novijeg doba; najviše ima ploča (169).

Jednu od najslikovitijih grupa iz ove nekropole prikazuje pri svršetku članka pridana skica: kolosalan kamen na oblik sarkofaga, položen na ogromnoj temeljnoj ploči, uzdigao se nad malom prirodnom humkom pa nadvisuje nekoliko bilo uspravljenih, bilo već oborenih stećaka i kamenitih ploča *(slika 30).*

Na uzdužnim stranama toga 2 *m* visokog kamenitog kolosa uklesan je u ovim južnim predjelima dosta običajan motiv arkada, sa nizom rozeta i širokom prugom uriješenom linearnom mrežicom povrh njih.

U pročelju stećka usječen je štit sa gredom, koja se s desnog gornjeg u lijevi donji kraj proteže; u njoj je u dva reda natpis.

Na žalost je baš ta strana od naravi krhkog kamena obrnuta buri, te je od vremena vrlo korodirana, pa se natpis samo mukom može pročitati:

ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ ⲣⲁⲱⲟⲉ

t. j. *„Ase leži Rašoe“.*

Osim ovih slova nijesam vidio drugih, a sva je prilika, da ni iz prvine nije bilo na kamenu više nego što sam upravo čitao.

Na jednoj tumbi nedaleko odonud, s arkadama na dugim stranama, ima na zabatu ispod bordire od loze ovaj natpis:

Slika 13.

ꙗⲥⲉ ⲗⲉⲭⲏ ⲃⲁⲛⲃⲩⲃ ⲣⲁⲱⲟⲟⲏⲭⲃ

t. j. *„Ase leži Banac Rašović“.*

Rašović je patronimikon od Rašoja, te je Banac valjda sin onog prije spomenutog.

Mjere su tumbi: 133 *cm*, širina 67 *cm*, dužina 165 *cm*.

Druga je jedna tumba 67 *cm* široka, 117 *cm* duga i 125 *cm* visoka, te ima u čelu i na dugoj strani, koja se ovoga hvata, natpis u dva reda. Natpis je jasno izveden, ali mu treba nekoliko ispravaka. Tiče se dvojice

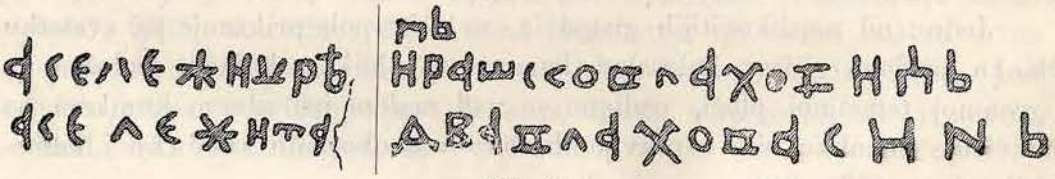

Slika 14.

braće. Ime je jednome upola na pročelju, upola na dugoj strani iznad reda i glasi: ⲩⲣⲉⲡⲃ. Drugi red počinje na pročelju, pokazuje početnu

frazu: асе лежи, ali bi ovdje, pošto se natpis odnosi na dvije osobe, morala biti dualna forma асе леже. Najposlije slijedi takogjer iz smisla natpisa, da bi pošljednje pismo imalo biti ne ь, nego а. Natpis po tome valja čitati (vidi *sliku 14.)*:

асе лежи црѣпь и рашко влаховићь
асе леже та два влахова сина

t. j. *„Ase leži Crjep i Raško Vlahović, ase leže ta dva Vlahova sina“.*

Na jednoj, pred Rašojevim spomenikom oborenoj tumbi ima ovaj natpis u osam redova:

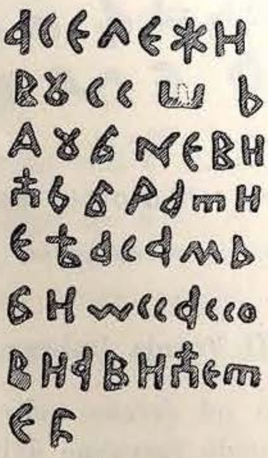

Slika 15.

асе лежи вукшь дубнєвићь братие ѣ самь био како
ви а ви ћете б...

t. j. *„Ase leži Vukša Dubnjević. Bratie! Ja sam bio kako vi, a vi ćete b...“.*

Ovdje je „kovač“ sam prekinuo tekst, jer ondje kamen ni malo nije oštećen već gladak. Samo po sebi se razumije kako valja nadovezati na ono, što je kovač ostavio nedovršeno. Imala bi biti običajna formula:

ѣ самь био како ви а ви ћете б(ити како ѣ)

t. j. *„Ja sam bio kako vi, a vi ćete b(iti kako ja).*

Tumba je 183 *cm* visoka, 75 *cm* široka i 170 *cm* duga.

Na otražnjoj strani prikazan je jahač s uzdignutim mačem u konturnim linijama.

Na periferiji nekropole Radmilovićke ima velika množina sirovih, jedva za nevolju otesanih ploča, koje pripadaju nekoj mlagjoj perijodi, ali ih jedna postojana tradicija veže za velike stećke u središtu nekropole.

Na dvijema od tih ploča imade natpisa, koji se po govoru i pismu priključuju gornjim. Natpisi su ovi:

РАДА РАИЧЕВА

t. j. „*Rada Raičeva*“.

Na drugoj ploči blizu ove opet je uklesano:

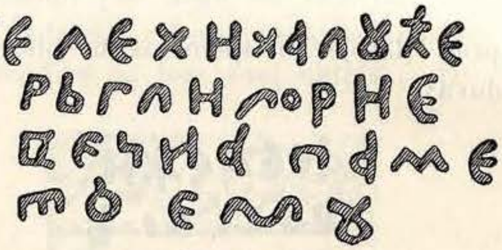

Slika 16.

АСЕ ЛЕЖИ КАЛУЂЕРЬ ГЛИГОРИЕ ВЕЧНА ПАМЕТЬ ЕМУ

t. j. „*Ase leži kalugjer' Gligorije, večna pamet' jemu*“.

VII. Vranja Dubrava.

Pô sata sjeverozapadno od rečene nekropole, kod mjesta Vranje Dubrave, nahode se usporedo razvaline dviju malih crkava. Unaokolo leži oko dvadeset starih nadgrobnih ploča, većinom u zemlju propalih. Na najvećoj od njih vide se tragovi natpisa, ali su pismena tako izlizana da se ne mogu pročitati. Jasno sam mogao razabrati samo početnu formulu АСЕ ЛЕЖИ. Od ostalog teksta raspoznao sam samo nekoliko pismena, od kojih nijesam mogao sastaviti smisla.

Na manjoj jednoj, za nevolju obragjenoj ploči na zidu apside istočne crkve ovaj je natpis:

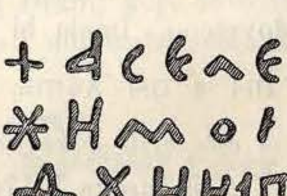

Slika 17.

+ АСЕ ЛЕЖИ МОИ ДУИЧА ТРОКОСИЋ

t. j. „*Ase leži moj Duica Trokosić*“.

Na dva malena kamenita krsta takogjer su natpisi iz novijeg vremena. Jedan je u sredini prepukao. Mislim da nagjene znakove ovako mogu popuniti:

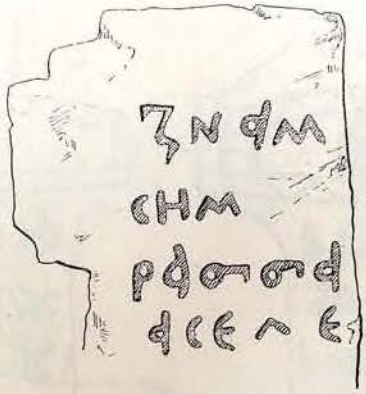

Slika 18.

ʒNЄM[ЄNЄ] CHM[Є] PɋБ(ɋ) Б(OЖЄГ)ɋ ɋCЄ ΛЄЖH

t. j. „*Znamene Sime raba božega ase leži . . .*“.

Na drugom je krstu ovaj kratki natpis:

Slika 19.

ɋCЄ ΛЄЖH ꙉȢPɋ

t. j. „*Ase leži Gjura*“.

VIII. Trnavica.

Jedan sat sjeverno od Radmilovića, kod sela Trnavice, ima više starih grobova. Od prilike 200 koraka pred crkvom ima grupa sredovjekih ploča, na kojima niti se mogu razabrati natpisi, niti inače kakav ukras.

Oko crkve ima groblje, koje je upotrebljavano za pošljednih vijekova do u najnovije doba. Na oko najstariji od tih spomenika ima oblik krsta, te je s obje strane ispisan.

Natpis je usječen duboko i razgovjetno te glasi:

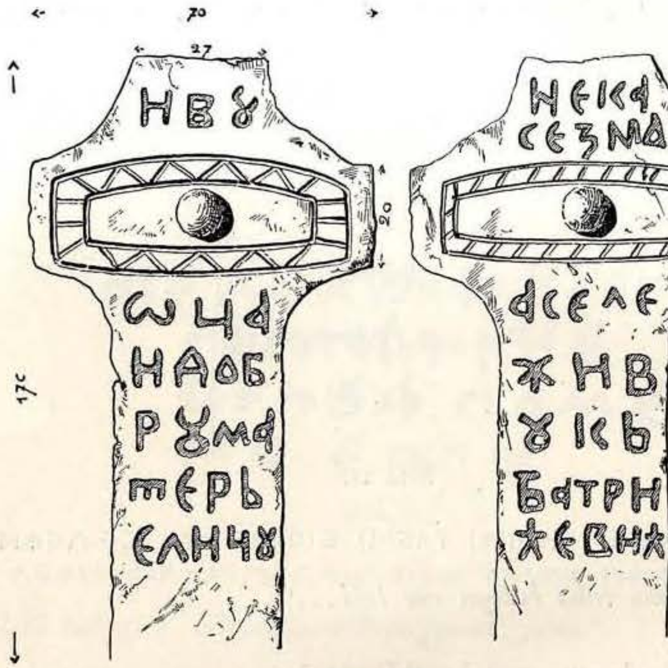

Slika 20.

НЕКА СЕ ЗНА АСЕ ЛЕЖИ ВУКЬ БАТРИЋЕВИЋ

t. j. „*Neka se zna ase leži Vuk Batrićević*".

U početku natpisa na drugoj strani krsta valja nam pretpostaviti, da je ispala jedna riječ, od prilike ПОМЕНИ (pomeni), i tek bi se onda natpis priključio:

(ПОМЕНИ) ИВУ ѠЧА И ДОБРУ МАТЕРЬ ЕЛИЧУ

t. j. „*(pomeni) Ivu oca i dobru mater Jelicu*".

Prezime Batrićević sačinjeno je od neobičnog donešto imena Batrić. Ali da je to ime živjelo u narodu, to svjedoči nadgrobni spomenik Batrića Semirovića kod Brajčevića, Gacko.

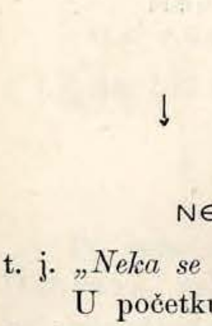

Slika 21.

Osim ovog natpisa ima ovuda nekoliko recentnih, vrlo površno i nevještom rukom zaparanih natpisa, od kojih ćemo jedan navesti, kao primjer za kasniji razvoj bosanskog lapidarnog pisma.

Natpis počinje brojem godine а̃ѡ̃д̃ = 1805, a dalji tekst glasi:

АСЕ ПОЧИВАЕ(ТЬ) РАБА БОЖ(А) И ЧАИЧА БАБИЋА

t. j. „*Ase počivaet raba božja i Čaiča Babića.*

IX. Simiova.

U mjestu Simiovoj, kotara bilećkog, ima nedaleko od kuće tamošnjeg kneza sredovjeka nekropola, koja većinom sastoji od velikih ploča bez ukrasa, a nadvisuju ih tri kamenita stupa neobične podobe.

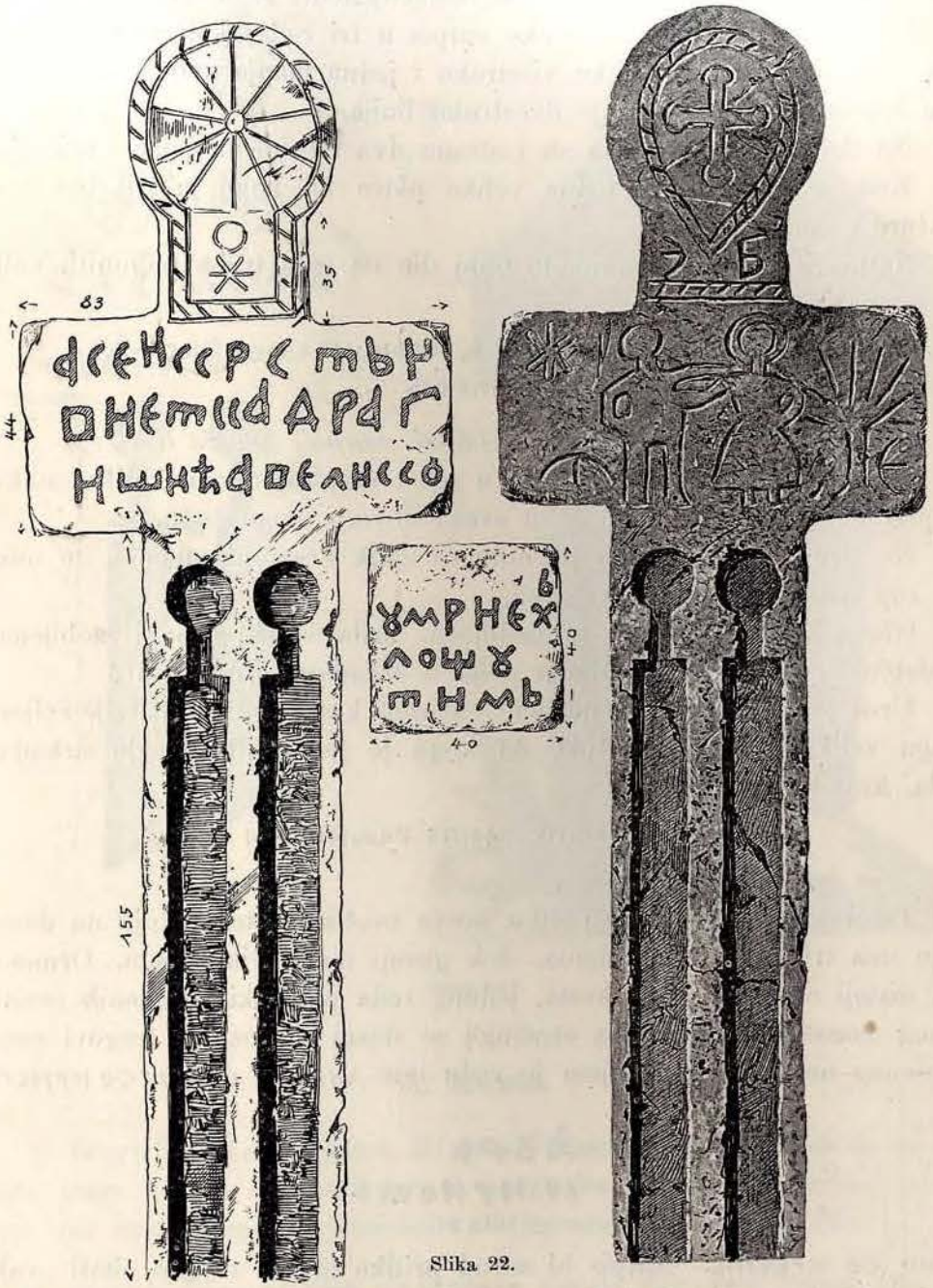

Slika 22.

Jedan od tih stupova ima oblik krsta, ali i drugi, ma da im oblik samo slabo sjeća na krst, imaju prema natpisu da prikazuju krstove.

Najveći od tih spomenika u podobi gore zaokruženog krsta, visok je preko 2·5 *m*, a ukrašen je surovim graviranim skulpturama.

Na prednjoj je strani prikazano zagrljenih dvoje čeljadi, iznad toga je u ovalnom, dolje zašiljenom vijencu krst. U polju su porazdijeljeni znakovi ж Б i Є, po položaju tri puta izmijenjenom: Є, Э, ⋒.

Otraga je duž poprečne ruke natpis u tri reda, koji se nastavlja na čelu. Nad natpisom je velika višetraka i jedna manja zvijezda, a izmegju toga kolobar. Cijelo okružuje dvostruka linija.

Na deblu krsta sprijeda su i straga dva udubljena polja s arkadama. Krst je uvrh glave jedne velike ploče na kojoj je štit bez svake tinkture i mač.

Natpis je oštećen a naročito onaj dio na čelu treba popuniti. Valjalo bi ga čitati:

АСЕ КРСТЬ ЦВНЕТКА ДРАГНШНЋА ВЕЛНКО(МЬ)
ꙊМРНЕХЬ Ж[А]ЛОЩꙊ ТНМЬ...

t. j. „*Ase krst' Cvietka Dragišića velikom' umrieh', žalošću tim'*...".

Osim slova ж, koje još spada u tekst natpisa, ono nekoliko znakova na prednjoj strani ne mogu se u svezu dovesti s natpisom.

Na drugom spomeniku prvotno se oblik krsta promijenio, te nastao lik, koji nam prikazuje naša slika.

Glava krsta duguljasto je zaobljena, krila su skraćena i zaobljena, a na deblu su opet ona udubljena polja u arkadama. *(Slika 23.)*

Ures je jednostavan: vijencem okružen krst, pod njim dvije zvijezde, otraga velika zvijezda. Natpis, od koga je jedan dio megju arkadama debla, kratak je:

АСЕ КРСТЬ МАТА РАДНШНЋА

t. j. „*Ase krst' Mata Radišića*".

Treći je spomenik po obliku posve neobična stela, koja na dônjem kraju ima tri polja u arkadama, dok gornji ima oblik zabata. Ornamentika sastoji od graviranog krsta, jednog reda plastički izragjenih rozeta i jednog łozastog motiva. Na otražnjoj se strani raspoznaju tragovi veoma istrošenog natpisa. U gornjem je redu ime ЋꙊРЬ, u dônjem СЕ КРНСТЬ,

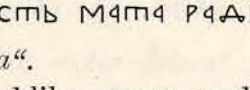

Slika 24.

mjesto СЕ КРЬСТЬ. Natpis bi se od prilike možda mogao čitati ovako:

СЕ КРЬСТЬ ЋꙊРА

t. j. „*Se krst' Gjura*".

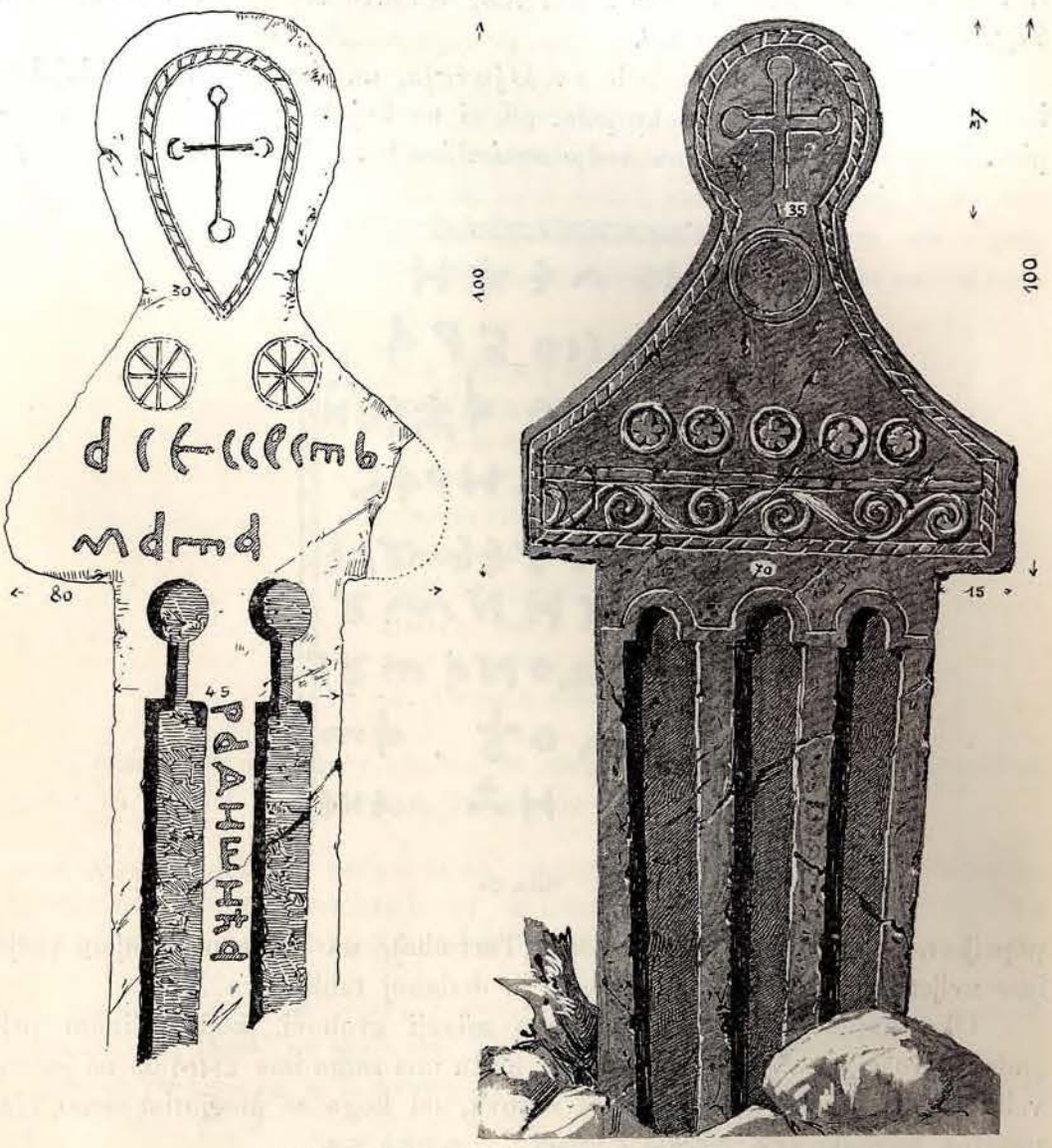

Slika 23.

X. Miruše.

U Gornjem selu općine Miruše, kotara bilećkog, nahode se razvaline stare kapele, a uokolo stare nadgrobne ploče. Na jednoj od tih ploča ima ovaj, u zadnjoj rečenici vrlo isprani natpis *(slika 25.)*:

ⰰⰥⰵ ⰿⰵⰶⰽ ⱅⱄⰽⰾⰻⰼⰽ ⱅⰿⰰⰼⰵⱅⰽ ⰱⰾⰶⰽ ⰼⰰⰱ ⰰⰥⰵ ⰳⰼⰵⰱ ⰿⱄ
ⰴⰵⰿⰰ Ⱕⰽⰿ ⰿⱄ ⰼⰰⰴⰾⰽⰰ ⰿⱄⰳⰾ ⰿⰾⰽ ⰵⰰ(ⰿⱄⰿ)ⰽ ⰼⰵ ⰿⰵⰿⰵ

t. j. *„Ase leži Vukobrat Vlačević, boži rab; ase greb mu dela sin mu Radona. Tugo moja za(tul)iće*[1]) *mene“.*

U istoj općini, kod kapele sv. Gjurgja, na lijevoj obali Trebinjčice, ima druga, znatno veća nekropola, ali ni na kojem spomeniku nema natpisa. Kraj jedne tumbe ima ovdje zanimljiva heraldička prikaza: na desno

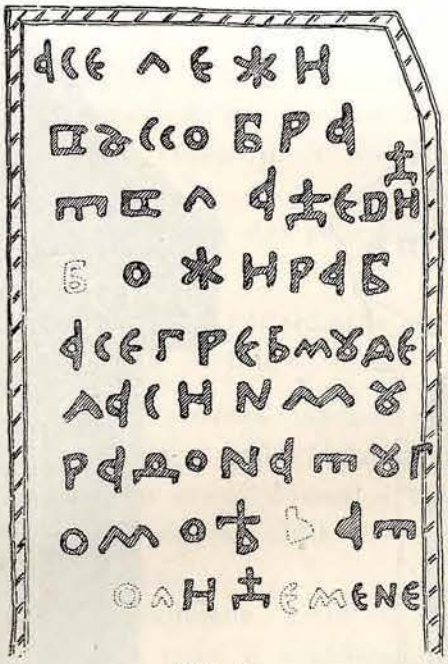

Slika 25.

popriječnom trakom razdijeljen štit (Tartsche), na kome u gornjem polju ima zvijezda, u dônjem polumjesec (u dodanoj tabli *slika 10.).*

Oko kapele rasuti su unaokolo mlagji grobovi, koji većinom pripadaju prošlome vijeku. Na jednom krstu ima samo ime СНМ(О,) na jednoj velikoj ploči bijaše natpis u više redova, od koga se megjutim samo vidi početna formula ꙗСЄ ΛЄЖН i znaci ...ДОБꙗ БЄ....

XI. Župa kod Tkelice.

Pošavši od Divina prema Plani nalazi se lijevo kraj ceste blizu sela Tkelice visok stećak. Natpis na tom stećku priopćio sam već u godini 1892. u „Glasniku“ na str. 115. Kako je natpis u dosta rgjavom stanju, mogao sam neke riječi u njemu nepouzdano pročitati; naročito mi se nije svigjalo ime donatora Hrištavić, koje sam tada čitao u 6. retku.

---

[1]) Zatuliće = zatuliti će = ugušiće.

Prolazeći opet tom cestom mogao sam se podulje zabaviti s tim natpisom, a mislim, da mi je ovaj put bolje pošlo za rukom, da ga korektno čitam i tumačim.

U šestom redu, koji glasi хриѡставил, ono р na drugom mjestu držimo da je obrnuti ь te njim završuje prijašnja riječ поставихь.

Ono ѡ je neobičan oblik za ω, a nalići zaobljenom ш-u, kako sam ga u prvom prepisu i čitao. Izmegju tog slova ѡ i onog т, što slijedi, nagjoh slabe ostanke sitno urezanog с, te valja taj redak čitati и ѡставихь.

Natpis dakle glasi:

асє лєжи иван
мрьчћь добр
опрѣбихь а з
ажи вота ѡви
камн постави
хр и ѡставих
лєгох напoло
винȣ тко ли
ћє ȣзєти да
є проклєть

Uvaživ, što sam gore opazio, te nadopuniv slova, koje je ili vrijeme zatrlo, ili ih je i skulptor sam izostavio, valja natpis čitati:

асє лєжи иван[ь] мрьч(и)ћь. добро прѣбихь; а за живота ѡви камн поставихь и ѡставих[ь]; (и) лєгох(ь) на половинȣ. тко ли ћє ȣзєти да є проклєть.

t. j. „*Ase leži Ivan Mr'č(i)ć. Dobro prebih'; a za života ovi kami postavih' i ostavih'; (i) legoh' na polovinu. Tko li će uzeti da je proklet'*".

Riječ прѣбихь u 3. brazdi od прєбивати sinonim je za живѣхь.

XII. Garevo.

U selu Garevu, od prilike dva sata istočno od Gackog, u dnu polja pri kapeli, sagragjenoj po poznatom vojvodi Zimoniću godine 1888., dvije su nadgrobne ploče s natpisima. Obje su ploče glatke i samo s nekoliko zaparanih, kolobarima okruženih krstova uriješene.

Na jednoj od tih ploča, 220 *cm* dugoj, 160 *cm* široko, ima u četverokutu, okvirenu linijama ovaki, lako čitljivi natpis *(slika 26.)*:

асє лєжи дєна мати попа вȣкашина

t. j. „*Ase leži Dena, mati popa Vukašina*".

Ukraj ove imade druga jedna ploča, duga 210 *cm*, 135 *cm* široka, u sredini je na njoj mač, s krstolikom priječkom pri balčaku usječen.

Slika 26.

S obje strane mača ima po jedan natpis usječen, te je ta ploča u tom pogledu unikum. Oba natpisa, ma da su raznim osobama posvećena, očevidno potječu iz istog doba i od iste ruke.

Natpis desno od mača dosad nigdje nije potpuno pročitan, pošto su zadnja dva reda prilično istrošena, ali se pri pomnom posmatranju mogu protumačiti. Natpis glasi:

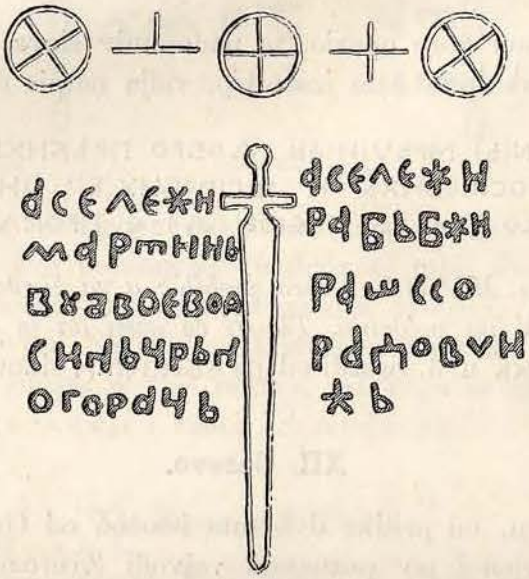

Slika 27.

ꙗсє лєжн мартнѣ вꙋѣ воєвод(є) снѣ чрьногорачь

t. j. *„Ase leži Martin' Vuja, vojvode sin', Crnogorac'“.*

Drugi je natpis bolje očuvan i glasi:

ꙗсє лєжн рабь бжн рашко радовѵнѫь

t. j. *„Ase leži rab' bži Raško Radovčić“.*

Kako je taj dvostruki grob nastao, o tom nam niti natpis ni tradicija ne daje tumača. Zanimljiv je pak svakako već s toga, jer iz njega razabiramo, da je već prije nekoliko vijekova izmegju Hercegovine i Crne Gore bila ista megja, koja je i danas, jer se inače na tome spomeniku, tako blizu današnje megje ne bi izrijekom napominjalo, da je Martin bio Crnogorac.

XIII. Brajčevići.

Pred mjestom Brajčevićima, u općini Nadinići, kotar gatački, ima masivni kameniti krst, koji u narodu zovu „Babov greb". Kako je taj grob došao do tog imena, nijesam mogao saznati, a i gornji to natpis ne tumači.

Krstu je deblo visoko 2 *m*, poprečne ruke široke su 90 *cm*. Na deblu ima ovaj natpis:

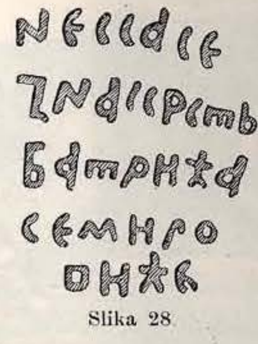

Slika 28

NЄКА СЄ ЗNА КРСТЬ БАТРНЋА СЄМНРОВНЋА

t. j. *„Neka se zna krst Batrića Semirovića"*.

Ukraj krsta ima sirova ploča, duga 170 *cm*, široka 80 *cm*, koja je takogjer ispisana, i kojoj će tekst biti u svezi s natpisom na krstu. Natpis je loše očuvan, a naročito su samo prva dva reda pogrješno ispisana, tako da im se može rastumačiti smisao:

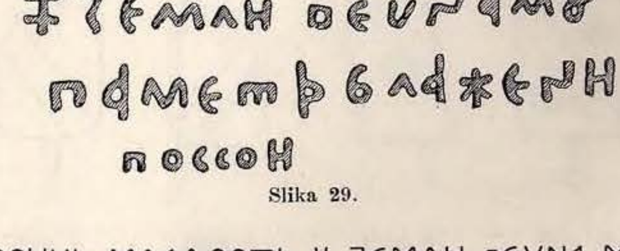

Slika 29.

ѠВО НЗNОСНХЬ МЛАДОСТЬ Ꙋ ЗЄМЛН ВЄVNА МꙊ ПАМЄТЬ
БЛАЖЄNН ПОКОН

Ja bih taj natpis ovako čitao:

ѠОО ИЗNОСИХЬ Ȣ МΛ4ДОСТИ ЗЄМΛИ ОЄVN4 МȢ
П4МЄТЬ БΛ4ЖЄNИ ПОКОИ

t. j. „*Ovo iznosih u mladosti zemlji večna mu pamet, blaženi pokoj*“.

Iz zbirke nacrta, što sam ih na svom ljetošnjem putovanju pribrao, prilažem na tablici nekoliko motiva, koje smatram dosta zanimljivim prilozima za razumijevanje i tumačenje naših sredovjekovnih spomenika.

Slika 30. Rašojev stećak u Radmilovićima.

Tabla.

Uz članak „Starobosanski natpisi".

Slika 1.
Stećak Vukašina Dobrašinovića u Bugojevu selu.

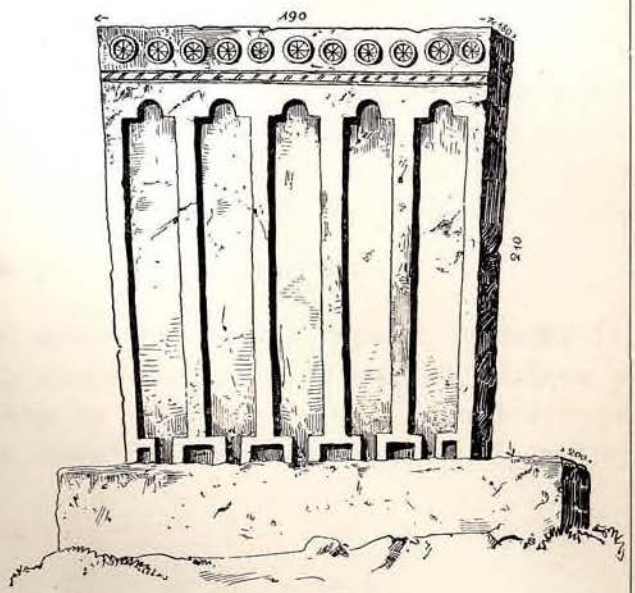

Slika 2.
Stećak Pokrajca Oliverovića u Vrhpolju.

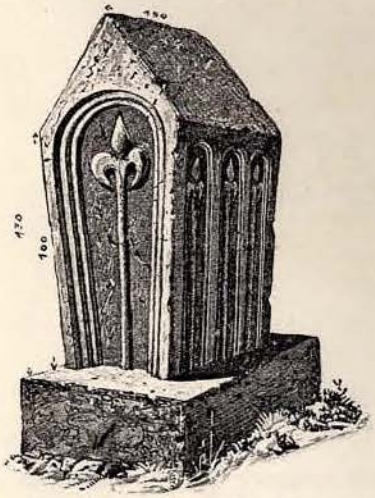

Slika 3. Stećak u Opličićima.

Slika 4.
Motiv iz Bugojeva sela.

Slika 5.
Motiv iz Opličića.

Slika 6.
Zborna gromila
(Gacko polje).

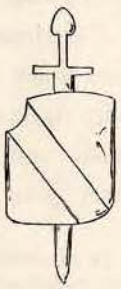

Slika 7.
Rudine
(Bilek).

Slika 8.
Rotimlja.

Slika 9.
Opličići.

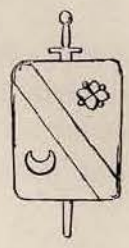

Slika 10.
Miruše.

Slika 11.
Opličići.

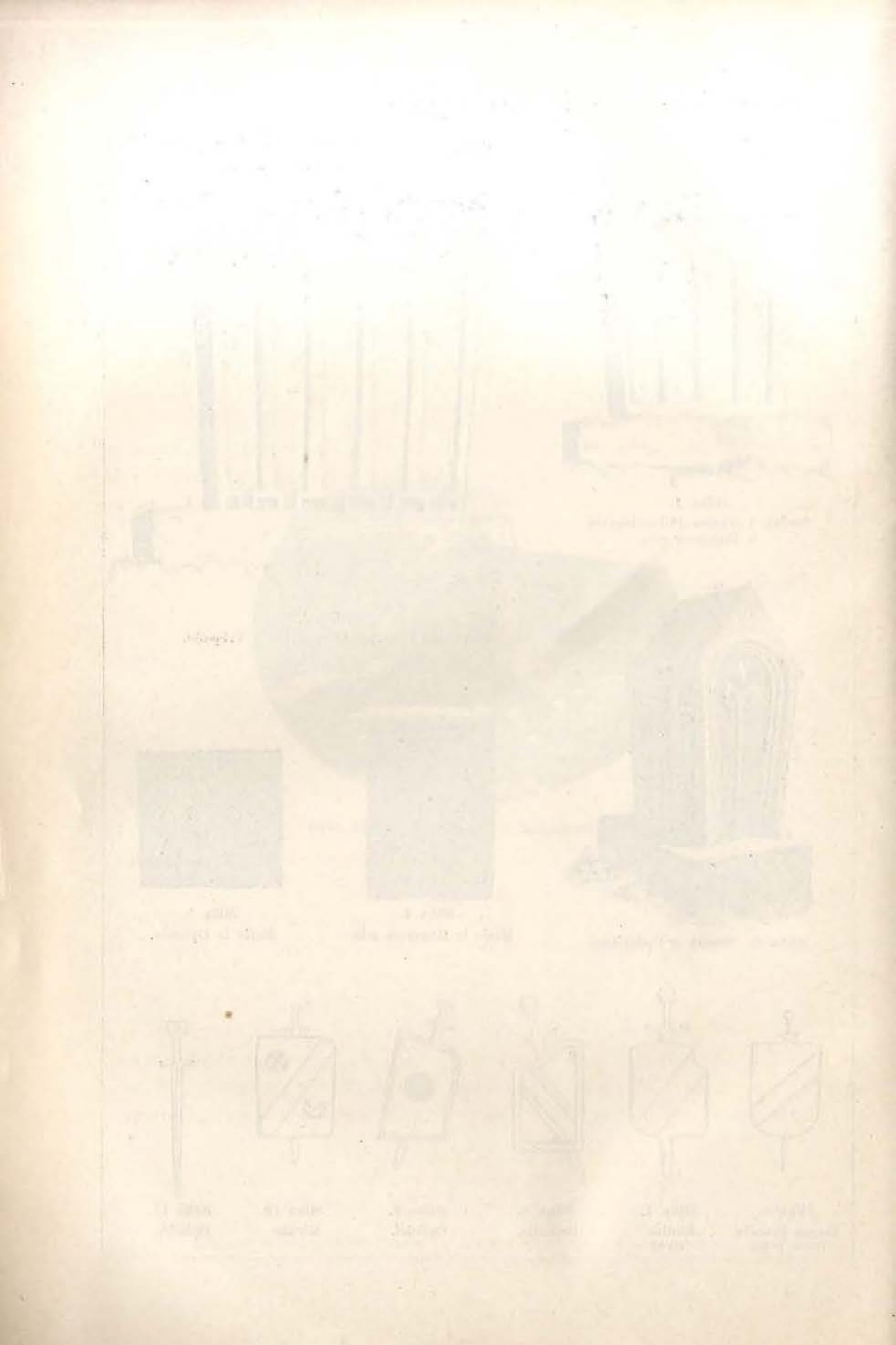

Епиграфско пабирчење.

I. Стипанићи у котару жупањачком.

Уломак вапненасте плоче; десно чини се да је окрајак; висина 0·34, ширина 0·215, дебљина 0·1; површина врло исплављена. Нађена у риту Жбаници, земљишту, које се простире јужно од јахаћег пута Жупањац-Бушко блато, међу селом Стипанићима и седлом Превалом; сада у музеју.

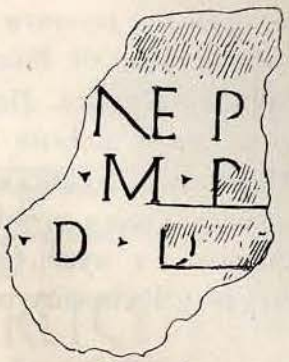

Слика 1.

. . . nus] Nep(os) [. . . b(ene)] m(erenti) p(osuit)[1]*. [L(oco) d(ato)] d(ecurionum) d(ecreto).*

Колико је тај уломак мален, опет има своју вриједност у погледу топографије Дувањског поља, гдје се — по моме мнијењу с разлогом — замишља Делминиум, које је Момсен локализовао у Гардуну код Триља у Далмацији[2]).

Средиште тога подручја бијаше, како се може судити по простору, по којем се находе развалине (барем 15 *ha*[3]), код данашњег котарског мјеста Жупања. Западно је од тога мјеста село Стипанићи, близу кога је нађен овај наш камен[4]). То је мјесто познато као поље римских

[1]) Сва је прилика, да ту пред собом имамо надгробни камен.

[2]) Evans „Archaelogia“ 1884., стр. 71.; Новаковић, Bull. Dalm. II., стр. 56.; Ф. Булић, Bull. Dalm. X., стр. 153.; исп. O. Hirschfeld C. I. L. III., стр. 2161.; H. Kiepert „Formae orbis antiqui“, прилог XVII., стр. 5., примј. 51.

[3]) Исп. В. Радимскога тачни опис тога котара. „Гласник“ 1894., стр. 304. и д.

[4]) Исп. нацрт у Радимскога на означеном мј. стр. 284.

развалина; Радимски[1]) му површину рачуна више од 3 *ha*. Наш натпис казује, да је општинско вијеће то мјесто за гроб Непосу даровало.

Тиме први пут дознајемо из натписа, да је у Дувањском пољу била варош. Пошто у Жупањцу бијаше главно мјесто тога подручја, то не можемо узети, да је код Стипанића (дакле близу Жупања) била још једна варош. Овдје је по свој прилици био *vicus*, који је био атрибуиран муниципију или колонији жупањачкој. Териториј једнога града заједно с његовим *vici* и *castelli* био је под управом и јурисдикцијом предграђа[2]). За то се на једном камену код Стипанића спомињу декуриони од Жупања.

Крај Стипанића пролазила је цеста Салоне—Трил—Хан Брекало —Жупањац[3]).

II. Отиновци.

Отиновци (југозападно од Бугојна на Врбасу; експозитура купрешка) били су од више времена познати као находиште римских останака[4]). То је у новије доба истакао Ф. Балиф, „Strassen“ I., стр. 22. (цеста Пролог—Ливно—Шујица—Купрес. Исп. стр. 60.) и примијетио, да су споменици код тамошње жупе нађени пригодом копања темеља за нову католичку цркву. На понуку музејске дирекције добављени су сви комади с натписима, архитектурним останцима и релијефима, који су у мјесту још били похрањени, у музеј, и придружени овдашњим збиркама, а управа експозитуре у Купрешу поближе је испитала, гдје је што нађено.

На мјесту данашње цркве стајала је базилика са три лађе (исп. *sliku 2.* по припосланом нацрту), којој су се субструкције до грађења нове цркве „још сасвим добро видјеле“. У базилики бијаше римско камење узидано као грађевни материјал. Отуда се тумачи једно стање тих останака:

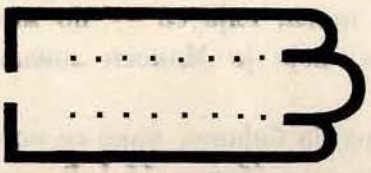

Слика 2.

ниједан комад није сасвим очуван а само су се неки могли дјеломице реконструирати. Унаточ томе може се на темељу множине уломака

---

[1]) На др. мј. стр. 311.

[2]) Marquardt St. V. I[2]., стр. 7. и д.

[3]) Ph. Ballif, Röm. Strassen I., стр. 25. и д.; Радимски на означеном мј. стр. 312. и д.

[4]) Исп. C. I. L. III. 2763.

и начина њихове израде, која показује обилату измјену орнамената — особито се угодно доимље варирање розете — поуздано тврдити, да је у Отиновцима била богата, овећа римска насеобина. Некропола њена биће да је била близу старе базилике и садашње жупне цркве.

Овдје слиједи нацрт и приказ знаменитијих комада.

1. Уломак горњег окрајка једне вапненасте плоче; над вишеструко оквиреним и понешто оштећеним исписаним пољем останци трокута од забата с једном патером (?) у средини и по једним великим листом по угловима; страга обијен. Висина 0·26, ширина 0·31, дебљина неједнака, од прилике 0·08. Како свједочи врста камена, величина и карактер писма, као и смисао натписа, припадају амо још два фрагмента, који се хватају један другог. Висина 0·145, ширина 0·26, дебљина неједнака, од прилике 0·03. Објављено у Ballif-Patsch:

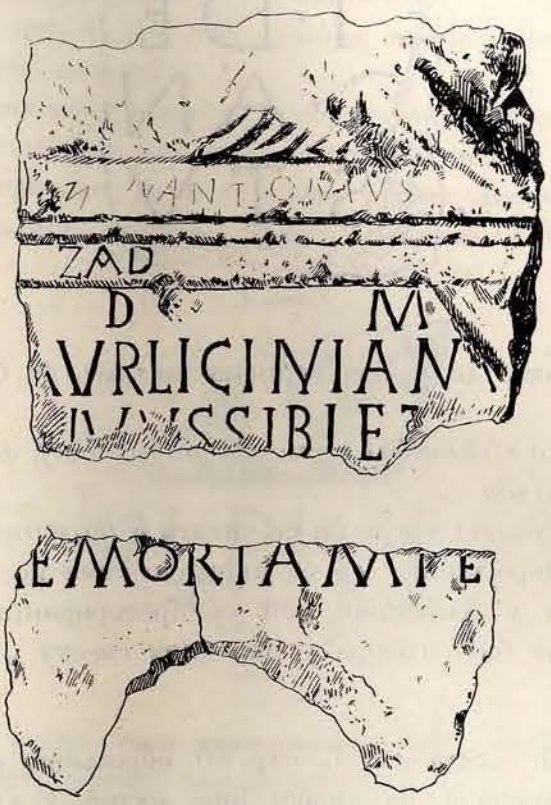

Слика 3.

„Römische Strassen“ I., стр. 60. на основу двају садрених снимака, који су у музеју. Исп. C. III 2763 = 13.230. Ради нејасности нацрта није се онда распознало, да уломци припадају један другому.

D(is) M(anibus). Aur(elius) Licinianu[s v]ivus sibi et ..... memoriam fe[cit.

На пријечкама над натписним пољем урезано је: ZAD а поврх тога као иглом запарано *Antonius;* црте пред тим именом биће да потјечу од M, које се је два пута покушавало написати. Прва су три писмена модерна; *M. Antonius* може бити антикно.

2. Уломак вапненасте плоче; уоколо окрњен; висина 0·26, ширина 0.18, дебљина 0·15. Објављено по једној фотографији у Ballif-Patsch: „Strassen" I., стр. 60. с разликама у р. 1. 3. 4.

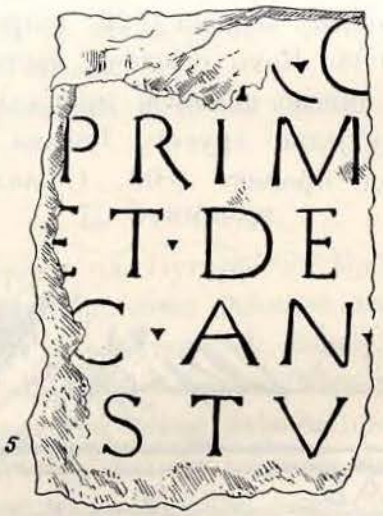

Слика 4.

Сва је прилика, да је ово војнички натпис. Ја би тај фрагменат овако попунио:

. . . . vete]r(ano) c[oh(ortis)] prim(ae) [pra]et(oriae), de[fun]c(to) an(norum) [. . . .? Po]stu[mia . . .

Мјесто *pra]et(oriae)* могло би се читати и *Ra]et(orum);* али мени се је прво чинило вјеројатније, јер се ништа о томе не зна, да је *cohors I Raetorum*[1]) била у Далмацији, док су преторијанци у нас били насељени, о чему ће бити говора у наредном свеску „Гласника".

У Ballif-Patsch: „Strassen" I., стр. 60. објављени други фрагменат, који можда амо припада, на жалост није доспио у музеј.

3. Три уломка од горњег краја неке вапненасте плоче; висина 0·22; дебљина 0·115; натписно поље остругано. (Види *слику 5.*)

У 1. ретку чини се да је треће писмо Q. Коса хаста иза пошљедњег A биће да је само случајно настала у остругапом пољу.

[1]) Исп.: Mommsen, E. E. V., стр. 179.

Слика 5.

D(is)] M(anibus) Aeq[uitin]o(??) ann(orum) [....et] Dasio....

За *Aequitinus* исп. С. III 2021. *Dasius,* такођер *Dassius* домаће име, које се у нас често находи.

4. Уломак, унаоколо окрњен, с горњег краја надгробне плоче од вапненца; страга одбијен; над неоквиреним натписним пољем у средини розета, а лијево трагови, како се чини, једног листа, коме је врпак био према спољашној страни обрнут. Висина 0·19, ширина 0·18, дебљина 0·13.

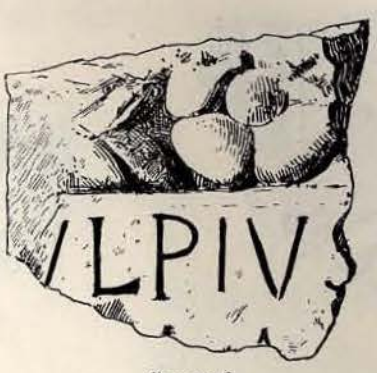

Слика 6.

Р. 1. *Ulpius;* прије тога мора да је нешто било, како се може судити по орнаменту круне; ваљда *pronomen M(arcus).*

Р. 2. Први останак писмена не да се одредити; друго бијаше А. Међу објема има овећи простор, мора се дакле узети, да је овдје била интерпункција. Можда према тому треба попунити *a[nn(orum)].*

5. Два уломка, који пристају један уз други, од вапненца, унаоколо поломљени, ваљда потјечу од сандука за пепео; висина 0·17, ширина 0·16, дебљина неједнака, од прилике 0·04. (Види *слику 7.*)

У 3. р. чини се да је десно слиједио прелом облине од О. Испод овог реда, судећи по празном простору под N, није ништа више било.

Слика 7.

Р. 1. .... *ma* ....

Р. 2. *test]ame[nto?*

6. Два уломка лијевог угла предње плоче сандука за пепео, који пристају један уз други; вапненац; висина 0·215, ширина 0·32, дебљина спрам спољашњег окрајка појачана 0·055. Натпис, од кога се је очувала само прва хаста М, бијаше у једној *tabula ansata*, око које је био обилат биљевни орнаменат. Лијево расте из вазе с двјема ручицама винова лоза. *(Слика 8.)*

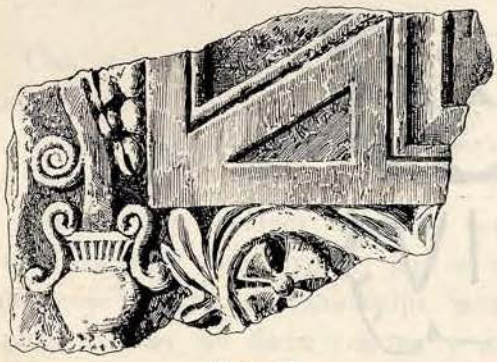

Слика 8.

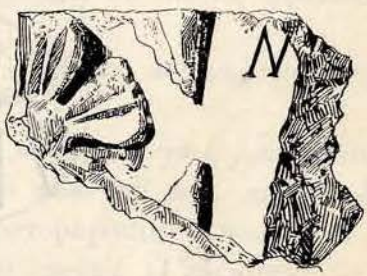

Слика 9.

7. Уломак од средине лијеве стране предње плоче шкриње за пепео од пјешчењака; висина 0·15, ширина 0·22, дебљина неједнака, од прилике 0·05. Натпис, од кога је само још остало М, био је у једној *tabula ansata*, којој ручице бијаху украшене по једном ружицом. *(Слика 9.)*

8. Два уломка једне лапорасте плоче, који пристају један уз други; уоколо окрњени. Неоседлан коњ, који на десно корача; мотив, који се као украс на надгробним споменицима у Далмацији како у

старом, тако и у средњем вијеку често налази. Висина 0·40, ширина 0·39, дебљина 0.09, висина релијефа 0·05. (Види *слику 10.*)

9. Уломци оквира од једног угла вапненасте плоче; висина 0·18, ширина 0·17, дебљина 0·007, у свакој пријечки винова лоза. *(Слика 11.)*

Слика 10.

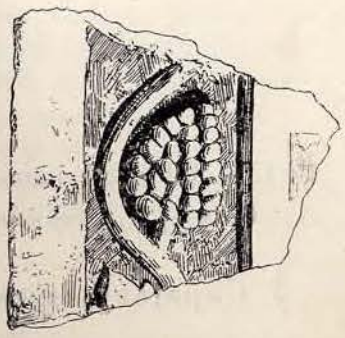

Слика 11.

10. Уломак вапненасте табле; висина 0·20, ширина 0·19, дебљина 0·08; четврти дио седмеролисте розете с листом; дугме изломљено; ваљда од поклопца неке касете; за украс надгробног споменика превелик. *(Слика 12.)*

Слика 12.

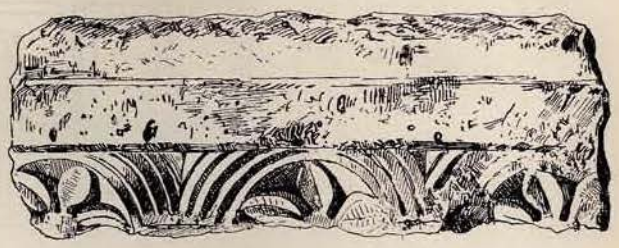

Слика 13.

11. Надгробни камен с фризом на облук, коме су отвори украшени розетама; ваљда од круне надгробног споменика; вапненац; израђен; висина 0·18, ширина 0·48, дебљина 0·20. (Види *слику 13.*)

III. Витез у долини Лашве[1]).

Уломак вапненасте плоче, унаоколо поломљен; висина 0·17, ширина 0·145, дебљина 0·035; лијепа писмена. Нађен у витешкој (или гучанској) капели, сјеверно од Витеза; доспио даром г. дра. М. Хернеса у земаљски музеј.

Слика 14.

C. I. L. III 8382 пометњом у р. 1.
.... *U]lpia[.... co]niu[gi....*

У Сарајеву, мјесеца априла 1895.

Др. К. Пач.

---

[1]) Од осталих старина из тога окружја исп. расправе Ћ. Truхелке и К. Пача у „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., стр. 240.

Књижевност. — Književnost.

Fr. Bulić: *„Auctarium inscriptionum, quae a mense Iunio a. 1892 ad mensem Iunium a. 1894 in Museum Archaeologicum Salonitanum Spalati illatae sunt."* Spalati 1894.

Ovaj katalog sadržaje natpise, koji su od juna 1892. do juna 1894. primljeni u c. kr. muzej u Spljetu. Veliki broj ovako sačuvanih spomenika svjedoči i opet, kolikim marom i kolikom vještinom postupa pisac, koji je tako zaslužan za Solun i njegove starine. Treba da mislimo i na to, da s onim svijetom, koji traži ondje stare spomenike, nije baš lahak posao. Istraživaoci starina biće zahvalni gosp. Buliću već

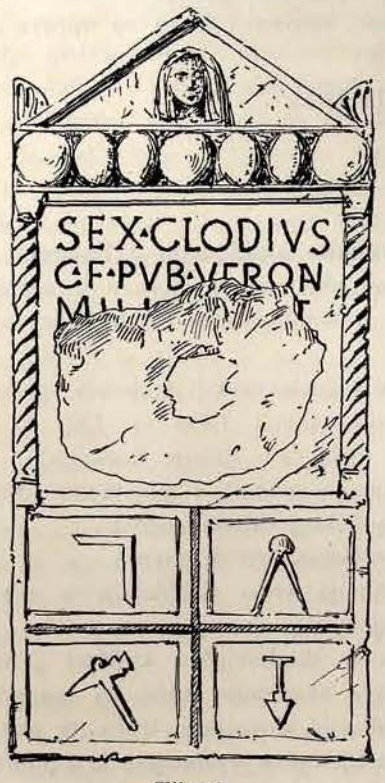

Slika 1.

s toga razloga, jer će sada biti mnogo lakše još jedared naknadno ispitati te starine, što će svakako nužno biti, kako se već sada opaziti može. Pojedine natpise ispravlja sam pisac pomoću J. W. Kubitscheka, i to u dodatku str. 620. f. Ja bih ovdje samo nešto primijetio. Natpis str. 538, br. 1982. (isporedi str. 620) kopirao sam ja u Spljetu. (Vidi dodanu *sliku.)*

Ploča od vapnenca sa zabatom, kojemu su u uglovima akroterije, sprijeda glava, gledajući izravno, s maramom, koja se s nje spušta, straga polovične palmete. Nad natpisom, koji je u novije doba znatno oštećen, te kojemu se s obije strane nalazi po jedan stup sa špiralnim uresom i šematički označenim kapitelima, ima podstrešnicu (Fries) sa sedam okruglih štitova. Ispod natpisa smješteni su klesarski znaci: ravnalo, šestilo, čekić i dlijeto. Visina 1·35, širina 0·46, debljina 0.19.

Sex. Clodius C. F. Pub(lilia) Verona, mil(es) l[eg(ionis) . . . . . *Cl(audiae) p(iae)] f(idelis)*. . . . .

Na str. 539., br. 1984. redak 2. čitao bih po snimku, koji je doduše dosta loš, radije Heraclea, čime bi se Domus i Tribus slagale.

Odlomak str. 574., br. 1833. čini se da je preostao od nekoga vojničkoga natpisa. Redak 1. *l[e]g(ionis);* zar ligatura od *L* i *E*? Redak 2. *sesq(uiplicarius).*

Isto je tako i za odlomkom str. 577., br. 1911. redak 1. *tess]erar[ius;* redak 2. *e]ques a[lae* . . .

Str. 586., br. 2030. ima se po svoj prilici sa *coh.] VIII [voluntariorum* upotpuniti.

Str. 581., br. 1900. trebalo bi čitati: *fi]l[i]o dulc[issimo].* I t. d.

Oprema knjige — što se naravno ne može upisati u grijeh piscu — ne odgovara zahtjevima, koji se danas od epigrafičkoga djela traže. Ornamenti, ligature, prelomljeni redovi i t. d. nijesu eksaktno izraženi. A to su upravo stvari, koje su zamašne pri prosugjivanju natpisa.

U Sarajevu, u aprilu 1895.

Karlo Patsch.

Publikacije Jugoslavenske akademije u Zagrebu za godinu 1895.

Primismo blagodarno od akademijske uprave prvu seriju publikacija jugoslavenske akademije za godinu 1895., u kojoj nalazimo ova djela, kojima je udarena niže označena knjižarska cijena:

1. Dr. Luka Jelić: „Zbornik jugoslavenskih umjetnih spomenika“ . . 2 for. — nč.
2. Ljetopis jugoslav. akademije za god. 1894. sv. IX. . . . . 1 „ — „
3. Tade Smičiklas: „Život i djela dra. Eranje Račkoga“ . . . . . 1 „ — „
4. „Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti“, knjiga CXXI. filologičko-histor. i filosofičko-juridički razred . . . . . 1 „ 50 „
5. „Rad“, knjiga CXXII. matemat.-prirod. razred . . . . . 2 „ 50 „

Besplatno ne će akademija svoje publikacije u napredak nikomu davati, osim onima, s kojima stoji u zamjeni.

Knjige ove dobivaju se u akademijskoj knjižari „Dioničke tiskare“ u Zagrebu, Jelačićev trg, pri čemu uprava akademije ističe, da ona gospoda, koja se samo predbrojiše na akademijske publikacije, ponajprije treba da plate pretplatu, jer im se prije toga knjige ne će uručiti. Iz Ljetopisa preštampan je u posebnoj knjižici „Pregled knjiga i rasprava, izašlih u akademijskim publikacijama do konca godine 1894.“ Cijena je ovom „Pregledu“ 10 novč. po komadu.

Druga serija akademskih publikacija za ovu godinu izaći će mjeseca decembra.

*

Na drugom mjestu (u ilustr. listu „Nada“ broj 13. od 1. jula o. g.) progovorilo se uopće o navedenim publikacijama vrijedne jugoslavenske akademije, te ćemo ovdje

još samo istaknuti, da je i ovim izdanjima ovo naučno društvo ponovno zasvjedočilo, da u punoj mjeri zaslužuje onaj dobar glas, što ga je steklo u učenim krugovima ne samo slovjenskih, nego i drugijeh krajeva. Valja nam ali svakako zabilježiti i jednu značajnu novu pojavu, koja nas prema zadaćama, kojima želimo da služimo, naročito zanima. Jugosl. akademija znanosti i umjetnosti pokrenula je naime i upravo izdala prvi svezak „Zbornika jugoslavenskih umjetnih spomenika“, čime je zadovoljila potrebi, koja se oćutila već od duljeg vremena u području, na koje je akademija protegla istraživanje svoje. U rečenom svesku Zbornika nalazimo raspravu učenog profesora Dr. Luke Jelića pod naslovom:

„Zavjetna spomenslika slavenskih Apostola i srodni njoj spomenici.“

Ta rasprava bavi se potanko onom starom slikom svetih apostola Petra i Pavla u bazilici sv. Petra u Rimu, koja se broji megju najstarije likove ovih svetaca.

Da istaknemo glavne vrline Jelićeve radnje, valja nam prije svega zahvalom spomenuti, da je dodao svojoj raspravi vjernu, photomehaničkim načinom izragjenu reprodukciju te slike, te je ovako i onaj, koji nije imao prilike vidjeti je pod staklom u Rimu, može dobro prosugjivati. Osim toga je pisac velikom pomnjom pribrao vas bibliografički materijal o toj starini i sve vijesti o njoj, bile one pouzdane ili nepouzdane. On te vijesti oštro prosugjuje, a onda na njima osniva svoj sud.

Mnoge će naše čitatelje interesirati, da što god saznadu o toj starini, pa ćemo s toga uz najvažnije momente Jelićeve radnje nadovezati nekoliko primjedaba.

Najstarija vijest o toj slici datira iz god. 1192. a pribilježio je neki pop Roman. Njegova vijest osnovom je legendi, koja se kašnje o toj svetoj slici razvila te se uz nju plela oko 600 godina. Ta priča veli, da je to ona slika sv. Petra i Pavla, koju je papa Silvestar pokazao gubavomu caru Konstantinu Velikomu, kojemu se usnilo, da mu se oba apostola ukazaše i da mu rekoše, da će ga Silvestar ozdraviti vodom krštenja. Car, misleći da je usnio dva boga, posluša te ode Silvestru, a ovaj ga uvjeravaše, da su to bili apostoli i pokaže mu sliku — istu našu, — ne bi li ih prepoznao. Videći car sliku upozna one osobe, koje je usnio, te se dade pokrstiti i ozdravi.

U novije doba, pošto su već 1596. dva ruska biskupa pročitala na toj slici slovjenska slova i pošto je i Asseman upoznao slovjensko porijetlo slike, zabacila se ta legenda, posumnjalo se o starini slike, a staru legendu zamijenila je na skoro nova.

Od naših učenjaka dvojica se osobito njome zanimahu: Kukuljević i Rački, a oba postaviše posebnu svoju teoriju. Kukuljević je u svom zanosu, da je u bazilici sv. Petra našao sliku sa slovjenskim natpisom ustvrdio, da je sliku izradio sv. Metod, kad je sa svojim bratom, sv. Ćirilom došao u Rim, da se pokloni papi Hadrijanu, te mu je darovao tu sliku. Sadržaj slike odgovarao bi potpuno tom historičkom momentu.

U gornjoj poli imadu likovi apostola Petra i Pavla, viš njih Isus blagosiljajući uz natpis IC XC., kraj likova apostola natpisi СЪТЫ ∴ ПЄТРЪ ∴ СТЫ ∴ ПѦВѦ

U dônjoj poli papa Honorije blagosiljajući sv. Metoda, koji pred njim kleči, a desno i lijevo od te grupe, koja je okružena lûkom, i opet su sv. Ćiril i sv. Metod.

Rački je na zdravom osnovu razmatranja o razvoju slikarske tehnike — pošto je slika — kako on mišljaše — uljem retuširana a tempera na platnu, a platno se uzimalo ko materija za slikanje tek početkom XIV. vijeka — pa još uz to i na osnovu simboličkog proučavanja, ustvrdio, da slika nije podnipošto onako stara, kako se je do tada mislilo i da nije opravdano, što se pripisuje sv. Metodu.

Dr. Jelić vraća se ponovo mnijenju Kukuljevića, te kuša da dokaže, e je slika slikana u IX. vijeku i da je od ruke sv. Metoda.

Dr. Jelić vrlo oštroumno dokazuje, da su one kape, koje nose oba donatora, biskupske mitre (Rački je to zanijekao), a u dokaz nabraja cijeli niz primjera mitara iz IX. i X. vijeka., koje bi oblikom podobale onima, što ih slika prikazuje. I s toga zaključuje dr. Jelić, da je slika nastala u doba, kad su onake mitre bile običajne, da je dakle vjerovatno Kukuljevićevo tumačenje, te je odista onu sliku slikao sv. Metod i to baš od 5. januara do 14. februara 868. god. i onda je darovao papi.

Račkijev prigovor, koji se odnosi na umjetničku tehniku, pobija dr. Jelić time, što tvrdi, da je slika slikana na daski, koja nije pokovana platnom, nego pergamenom. To je u kratko rezultat, do koga je Dr. Jelić došao nakon mukotrpnog izučavanja same slike i nakon pomnog sabiranja opsežnog arkeologičkog i arkivalnog materijala.

Samo je pitanje preveć zanimljivo i važno a da se udovoljimo samo time, da knjigu pročitamo i pohvaliv je da je stavimo u knjižnicu. Kako je djelo zanimljivo pisano, pogjosmo dalje tragom, koji mi pokrenu misli, a neka mi je dozvoljeno iznijeti ovdje nekoliko primjedbi, koje će možda pokazati, da Jelićevo izvagjanje nije baš neoborivo.

Cijela argumentacija Dr. Jelića u glavnom se osniva na obliku „mitre", što je nosi ona osoba, prikazana na slici, koju on drži sv. Ćirilom. On tu „mitru" prispodablja sličnim mitrama, kako su prikazane na italskim minijaturama, novcima i evangelistarima IX. i X. vijeka. Mi pitamo opet: tko nam jamči, da se taj oblik u isto doba pronio i na istok, gdje se Metod naučio slikarstvu? Ili je ovaj za kratkog svog boravka u Rimu proniknuo u tajne talijanske nošnje?

Za opredjeljivanje termina „post quem" taj je Jelićev argument neoboriv, ali nije dovoljan za tačno opredjeljivanje, jer isti oblik mitre, što ga nalazi na novcima pape Sergija III. i Benedikta VII. mogao bi naći i na novcima aquilejskih patriarka XIII. vijeka, na drugim frizaškim denarima a vrlo zanimljiv oblik takogjer na jednom novcu Ivana I., biskupa u Metzu (1225.—1239.) i t. d.

Po tom moglo bi se tvrditi s istim pravom, da je slika slikana u XIII. vijeku. Nu to samo nuzgredice.

Najteže će se održati Jelićeva hipoteza, ako pripomenemo, da slika u svojoj cjelini valjda nije načinjena od jednog već od dva majstora, koji se razlikuju stilom svojim i dobom, u kojem življahu.

Prvi i svakako stariji umjetnik naslikao je sliku apostola Petra i Pavla, te viš njih poprsje Isusa kako blagosilja. Apostoli prikazani su kako sjede, te su im se prvobitno vidjela na slici i krilo i koljena.

Drugi umjetnik naslikao je preko donjeg dijela te slike, od prilike od pâsa apostola pa do nogu, drugu sliku, koja predočava ovo: Na srijedi stoji neki biskup ili papa s mitrom, u položaju kako blagosilja onog bradatog čovjeka, koji gologlav pred njim kleči. Tu grupu okružuje široka pruga, koja se nad njom kao lûk nadvila. S desne strane od ove grupe stoji bradata osoba; bez sumnje ista, što ju vidimo, kako kleči pred papom ili biskupom, a s lijeve golobrada osoba sa nakitom na glavi, što ga Jelić smatra mitrom.

Dr. Jelić nazire u onom biskupu papu Hadrijana, u onom bradatom liku sv. Metoda, a u golobradoj podobi sv. Ćirila.

Meni se čini, da su te dvije slike slikale dvije različite ruke. Ona gore skroz je u bizantinskom duhu: konvencijonalna gesta, ukočeno držanje, bešćutan izraz lica a naročito nabori u odijela, koji su nerazumno i bez obzira na formu tijela poredani.

Dônja slika, istina od tehnički manje vještog slikara, imade nasuprot većih umjetničkih vrlina. Ona grupa na srijedi: figura koja kleči, blagosiljajući biskup — zar ne sjeća na slične prizore u Giotta i njegovog doba? Tu imade života, ako i jest oblik, u kojem se taj život prikazuje, još naivan. A nabori u onom biskupskom plaštu — zar ih je ikad umjetnik bizantinskog stila onako razborito poredao?

Opaziti nam je još i to, da obje slike u samom poredanju ne odaju ukusa umjetnikova, tà ona gornja slika nije od doljnje ni linijom, a kamo li ornamentalnim ćenarom odijeljena, kako se to obično činilo u takih kombinovanih slika, već je slikar naprosto obojio donji kraj slike jednakom bojom, a onda tamo naslikao iz nova one prizore. On je dakle ili slikao na samoj dônjoj plohi povrh prijašnje slikarije ili je — što nam se posmatranjem reprodukcije čini vjerovatnije, pokovao dônji kraj plohe novim platnom ili pergamenom, te na tome slikao. Pomno istraživanje originala daće tu lako jasna i pouzdana suda.

Izvjesni sud o toj zanimljivoj slici oteščava još i to, što su strukovnjaci izjavili, da je iz prvine slikana bojama à tempera, a preslikana uljenim bojama. Tu nastaje pitanje: da li je ona uljena boja trag restauracije kasnijeg restauratora, ili su obje boje od istih umjetnika položene jedna vrh druge. Dr. Jelić drži, da je slika uljenom bojom mnogo kasnije preslikana, a mi velimo samo to, da bijaše u Italiji nekoć jedna slikarska tehnika u običaju, koja je kombinovala obje navedene. Temeljne boje (Untermalung) polagale su se à tempera, a onda bi se dovršila slika prozračnim, žitkim uljenim bojama (lazurama). To je ona ista tehnika, što ju je nedavno neki barun Pereira uskrisio i na novo uveo u slikarstvo, a tom tehnikom radilo se slučajno baš u ono doba, kada se je počelo drvene daske, da od vremena i vlage ne raspucaju, i da sa njih boja ne opada, pokivati platnom ili pergamenom, kako je i ova slika pokovana. U riječ: bilo je to oko polovine XIV. vijeka.

Mi dakako ovime ne tvrdimo, da je slika iz XIV. vijeka, već iznesosmo, što opazismo u vjernoj reprodukciji uz Jelićevo djelo. Konačni sud o njoj moći će se samo onda izreći, ako se slika izvadi ispod onog stakla, te se na novo ispita u onom pravcu, o kojem ovdje progovorismo.

Važna ličnost na toj slici je ona golobrada, što ju Jelić drži za svetog Ćirila, no treba pitati, je li je to muški ili ženski lik? Mi držimo, da je žena. Ali recimo da je muško, onda je to mladić, komu još ne probiše brci, komu je možda jedva 20 godina, dočim je onaj tobožnji sv. Metod, muž duge brade, od kakih 40 godina. Zna se, da je sv. Ćiril bio stariji od Metoda, pa kad sve to držimo u vidu, ne možemo misliti, da je sv. Metod, ako je on slikao tu ikonu, svog brata mogao prikazati onako mladolika, gotovo s nježnijem crtama mlade žene.

Što se slovjenskog pisma na slici tiče, dr. Jelić konštatuje da je mlagje. Ono ili je kasnije dodano ili je popravljeno na sadanji oblik, te je bilo tako ili onako u ocjenjivanju starine slike posve irelevantno.

Pošto su ove primjedbe kadre, da osnovu, na kojoj je dr. Jelić razvio svoju teoriju donekle uzdrmaju, valjalo bi nam da reknemo što u prilog drugoj. No tu nam nije u taj čas ništa pri ruci, do li nagagjanje, koje ne će nikog obvezati, da u nj vjeruje.

1192. zapisao je Roman onu legendu o toj slici i o caru Konstantinu, ili bolje, kako Jelić dokaza o Konstanciju. Ta legenda vezala se uz tu sliku sv. Petra i Pavla kroz vijekove. Lako je moguće, da se s vremenom našao umjetnik, koji je tu legendu i slikovnim načinom spojio uz originalnu sliku, naslikao joj ilustraciju u dônje polje. Ona grupa u sredini predstavljala bi Konstancija u katahumenskom odijelu,

kako ga papa Silvestar blagosilja. Desno prikazan je isti, kako se moli prvacima apostolskim, a ona žena [?] lijevo, bila bi supruga mu carica Konstantina, udova Hanibalijanova. Onaj nakit na glavi golobradog lika nije u ostalom bez svake sumnje upravo biskupska mitra, pokovana plosnim srebrnim reljefom, već je više nalik na pokrivku, okićenu počelicom bilo prirodnog, bilo od zlata i dragulja okovanog cvijeća.

Najzanimljiviji dio u te slike jesu po nas bez sumnje slovjenski natpisi. Karakter slova, kakov je sada, sjeća nas listina iz XIII. i XIV. vijeka, ali time ne nagjosmo tumača, kako su došli na tu sliku, ni kako je ta slika, koju Rački držaše za proizvod kojeg svetogorskog ili kijevskog monaha, došla s istoka u Rim. — — —

Mi smo dru. Jelića dužni veliku hvalu, što je i opet upozorio učeni svijet na tu važnu sliku, a osobito što je to učinio na tako savršen način obzirom na opis, na reprodukciju i na uvaženje opsežnog znanstvenog materijala, koji je do sada skroz nepoznat bio.

Time je učeni pisac podao stručnom svijetu na ruke sredstva, da pitanje o postanju i znamenovanju te slike dalje istražuje i danas sjutra i odlučno riješi, da li je ta relikvija, koja se u sv. Petru do sada štovala kao najstariji lik apostola, za nas Slovjene važna kao relikvija slovjenskih vjerovjesnika, ili je sve to samo legenda, koja je potekla iz prvog zanosa i ushita prvih obretnika slovjenskih natpisa u Rimu; legenda kao i ona o caru Konstantinu?

Dr. Ćiro Truhelka.

Henrici Kiepert: *„Formae orbis antiqui“.* Berlin, D. Reimer. Svezak I. 1894.

Jedno od najboljih i najljepših djela, kojim nas je obdarila prošla godina, bez sumnje je prvi svezak velikoga atlasa X. Kiperta, to jest atlasa za staru povijest, pod naslovom *Formae orbis antiqui*. Ime Kipertovo poznaje svaki historik, filolog i arheolog i štuje tako visoko, te je već i samo ime dosta, a da osobitom pomnjom i velikim zanimanjem primi taj prvi svezak u ruke. Ta, ko nije već u drugom gimnazijalnom razredu imao u rukama atlas antiquus? I ovo djelo sadržaje sve ono, što smijemo da očekujemo od njegova autora. Nije to djelo nastalo potrebom knjižarskom; ono je plod skoro pedesetgodišnjega napornoga, ozbiljnoga i savjesnoga rada, koji je jasno vidio svoj cilj pred sobom.

Cijelo će djelo opsizati šest svezaka, a u svakom od ovih biće po šest karata; format mu je opredijeljen 52 : 64 *cm*. Svaka karta imaće prilog sa kritičnim tekstom, a uz to se još navode i vrela.

U prvom se svesku nalazi: zapadni dio Male Azije, otoci Egejskoga mora, sjeverna Grčka, današnje balkanske države: Turska, Bugarska i istočna Rumelija, Crna Gora, Srbija, Rumunija, rimske pokrajine u Austro-Ugarskoj (izuzevši Recijju), dalje Engleska i Španija. Još su pridodani kartoni od Delosa, Efeza, Mitilene, Trojaca (Troas), Dodone i t. d.

Karti XVII. imali bismo s naše strane nešto primijetiti. Panonsko-dalmatska granica morala bi se kod Ad-Fines — Topusko pomaknuti malko na jug. Jedna od obije Bistua sigurno je današnja Zenica, gdje su nađena dva natpisa s imenom municipija (ispореди Wissenschaftliche Mittheilungen I., str. 275., br. 1. i str. 278. br. 8., za tim isto djelo III. sv., str. 243., br. 16. i dodatak gosp. A. Hofera na str. 245.—247.), a osim toga i mnogobrojni rimski spomenici, kojih

нијесу могли донијети онамо из повеће даљине. Кад се је ондје прошле године искапало, нашло се на простор, гдје су нађени занимљиви темељи зграда. Равнина око Зенице, која је данас једна од првих творничких градова у Босни, управо је створена за то, да се ондје подигне град. Киперт (испор. прилог стр. 5.) ставља *Bistua-Nova* ондје, гдје се од прилике сада налази Путачево[1]), а *Bistue-vetus* источно од *Aequuma*. — Ја мислим, да та мјеста нијесу стајала раздалеко једно од другога, већ да су чинила један териториј, који се је раздијелио у два градска котара, кад је новији или млађи дио процвао.

Према најновијем истраживању није сасвијем оправдано, што се није премјестио *Delminium* из Гардун-Трнља у Жупањац, јер навод: „да на свој дувањској равнини нема ниједнога повећега мјеста“ данас више не стоји. В. Радимски нашао је код Жупања земљиште, у којем се нађоше развалине у површини од 15 *ha*[2]), а у предјелу Жбаници код села Стипанића (западно од Жупања[3]) нађен је фрагменат, од којега задњи редак *[L(oco) d(ato)] d(ecurionum) d(ecreto)* јасно доказује, да се ондје налазио некакав град[4]).

Pazina стављева је у сугласју с Булићем у Старе Паџене (сјеверно од Burnuma). J. B. Кубичек противи се томе мнијењу, те чита у натпису C. III 8783 и како мислим сасвијем право, *Azinum* (или *Azina?*), који тражи он „јужно од Салоне у Далмацији, Херцеговини или Црној Гори[5])“.

Подграђе код Бенковца зове се на карти *Aseria*, дочим се у *Corpus*-у према натпису C. III 9938 зове *Asseria*.

Pelva, коју на карти налазимо источно од Promone, можда ће бити истовјетна са Шарићима на Пливи код Јајца[6]).

Гледе мјеста, гдје су становали *Ditiones* и *Maezaei* испор. сада А. Бауера Arch.-epigr. Mittheilungen XVII., стр. 139.

Примједба у прилогу стр. 5. о „велегорској под римским господством слабо насељеној нутрашњости“ Далмације није исправна. Истраживања босанско-херцеговачкога земаљскога музеја изнијела су на свјетло таквијех ствари, да се мора управо противно закључити. Истина, досад немамо имена, али ево нам рушевина градова и мјеста. У Столцу и на Илици нађене су тако богато урешене зграде, да би се њима могла поносити *Baetica* или *Narbonensis*. Римска култура очитује се овдје и у моди и начину плетења косе[7]).

Незнатне ове примједбе не могу да потамне вриједност Кипертовог дјела. Што више, ми га препоручујемо топло за све више школе наше земље. Неопходно је потребно свим учитељима класичне филологије и повијести; јасне картографијске слике земаља, народа и градова, о којима се туде ради, изврсно ће им послужити и код обуке у вишим разредима.

Сарајево, у мају 1895.

Карло Пач.

---

[1]) О старинама, нађеним код Путачева или Путичева испор. такођер А. Хофер. — „Гласник“ 1895. стр. 50 ff.

[2]) „Гласник“ 1894. стр. 304. ff.

[3]) Испор. карту на означ. мј. стр. 284.

[4]) Испор. „Гласник“ 1895. стр.

[5]) Arch.-epigr. Mittheilungen XVI., стр. 109. ff.

[6]) Испор. „Гласник“ 1894. стр. 768.

[7]) Испор. „Гласник“ 1894., стр. 718.

Različito. — Различито.

Još nešto o vagjenju žive vatre, ili o izvijanju ognja, kao što narod veli.

Piše **Luka Grgjić-Bjelokosić.**

Gospodin gimnazijalni profesor u Sarajevu Emilijan Lilek, priopćio je u prvoj knjizi „Glasnika zemaljskog muzeja“ od 1893.: „Vagjenje žive vatre u Bosni i Hercegovini“.

U trećoj knjizi istog „Glasnika“ imade članak od gatačkog učitelja gosp. Stevana R. Delića pod naslovom: „Kako se oganj vadi“.

Oba pomenuta gospodina opisali su, kako se taj narodni lijek priregjuje, te nam je to gospodin Lilek i u slici objavio. Na isti način, kao što nam slika 1. u članku gosp. Lileka prikazuje, i ja sam gledao u Mostaru i u Gacku da se izvija oganj, s toga o načinu izvijanja ne ću dalje da govorim.

Tako isto gledao sam vagjenje živoga ognja iz gvožgja, kao što ga gosp. Lilek opisuje.

Ugljenje za lijek upotrebljava se onako kao što gosp. Delić piše.

Ja ću samo da razjasnim onu tačku, gdje gosp. Delić veli: „Kako i od čega postaje oganj — ne umijem vi reći. Tome kod naroda nijesam mogao ući u trag — bar za sad.“ —

Da je gosp. Delić upitao najprvu svoju komšinicu, Kosnu, majku Laka Kekića ili Ilinku Bjeloglavovu, ili ma koju ostariju ženu iz sela, svaka bi mu to umjela reći.

Po svoj prilici, ako je gospodin Delić raspitivao, raspitivao je po varoškinjama u Metohiji, ali pošto je ta varošica na novo naseljena, to su i varoškinje doseljenice većinom iz Mostara, Foče i Trebinja, te valjda s toga nije ni mogao uljeći u trag od čega postaje oganj.

Ovo napomenuh s toga, da na to upozorim gosp. Delića — inače vrijednog skupljača naših narodnih umotvorina, — kao i ostalu gospodu skupljače u Bosni i Hercegovini.

Uvijek je bolje narodne umotvorine, a osobito umotvorine ove vrste, kupiti po seoskim kolibicama, nego po varoškim kućama i čardacima; jer su se na selu vjernije očuvale.

O postanju ognja, ili bolje reći onih ranica po čeljadetu, a naročito po djeci, narod veli ovo:

I. Ako trudna žena vidi gdje požar, to jest da gori kuća, zgrada, pojata ili planina, pojaviće se na onome njenome djetetu makar kad oganj.

II. Ako trudna žena jede vukojedine ili zmijojedine (meso od hajvančeta, naklanog od vuka ili zmije), pojaviće se i tako ranice, koje je teško raspoznati od ognja.

Narodna mašta toliko daleko ide te veli: „Ako se ne pojavi, dok je dijete živo, pojaviće mu se na kostima u grobu“. To isto veli i za ospice.

Način liječenja.

Tek u krajnjoj se nuždi izvija drveni oganj i vadi gvozdeni, a prije se pokušaju ovi lijekovi.

Žena trudna, kada gdje ugleda požar, nakupi od onoga zgarišta ugljena pa ostavi u sanduk.

Ako se na onom djetetu, sa kojim je pri požaru trudna bila, pojave ranice, stuče se ovo ugljenje i pomiješa s mladijem maslom te se maže na onaj način, kao što gosp. Delić opisuje.

Ako ovaj lijek ne pomogne, a ranice idu u duboko, tad vele da je „vukojedina“ ili „zmijojedina“.

Za vukojedinu ili zmijojedinu traže kost od hajvančeta, naklanog od vuka ili zmije. Ova se kost dobro zgori, stuče u prašak, pomiješa sa mladim maslom i maže dijete.

Ako već ni ovaj lijek ne pomaže, onda se izvija drveni oganj ili vadi gvozdeni.

Gospodin Lilek na kraju svoga člančića veli, da se živa vatra čuva i prodaje, a ja sam opet čuo, da treba za svaki slučaj oganj na baška vaditi, i namijenuti za ono čeljade, komu se vadi.

Какањ-Кокањ-Кукањ?!

Прилог за синонима географске номенклатуре у Босни и Херцеговини.

„Географија и хронологија
то су оба ока историје.“

Заслужни наш књижевник госп. Стојан Бошковић вели: „Што год се догађа на свијету, све бива на неком мјесту и у неко вријеме, друкчије се ни помислити не може. Нити би то била историја, кад би се причало нешто не казујући гдје и кад је било“ [1]).

Али, на жалост, има их много, који врло често гријеше у погледу овог правила, које зачињава битност историје. Многи наши књижевници (већином из непажње) пренесу по који историјски догађај из једнога мјеста у друго, те управо отуда долазе оне силне топографске погрјешке у историји Босне и Херцеговине. Отуда неки прозваше Бобовац Травником, Врандук Вратником, Добој Добором, Какањ Кукањем, Јањиће Јањем — *et alia pene infinita!* — Томе су узрок не само многобројна синонима топографских назива у нашој Херцег-Босни, него и криво тумачена етимологија појединих ријечи, што све скупа многе наше књижевнике наведе на танак лед.

Ја се овдје усуђујем, да, по својим слабим силама, у погледу синонима и етимологије неких мјеста у Босни и Херцеговини — расвијетлим нека тамна мјеста у историји ових покрајина. — У то име почињем са знаменитим Сандаљевим градом Кукањем, кога историци просто из незнања пренесоше из Подриња, те га смјестише у горњу Босну — у мало и незнатно село Какањ!

---

[1]) Историја света, књига I. Београд 1866., стр. 5.

Има томе више година, како ми случајно дође у руке књига: „Српско-Далматински Магазинъ“ од године 1843. У томе „Магазину“ особито ме занимаше чланак покојног фра Ивана Јукића (Славољуба Бошњака): „Путовање по Босни“. — Описујући туде Јукић нахију (котар) Зенички, спомиње и село Какањ. Тадањи уредник „Магазина“, госп. парох Ђорђе Николајевић, сада митрополит Дабро-Босански, ставио је уз ријеч Какањ ову ноту: „Види повељу војводе Сандаља у Кукњу[1]) писану 1423. године“.

Тиме дакле госп. Ђорђе Николајевић потврђује, да је зеничко село Какањ онај знаменити историјски град, у коме се чувени велики војвода босански Сандаљ Хранић често налажаше и из њега повеље издаваше. Пошто је Какањ близу Зенице — мога завичаја, то сам одмах живо почео распитивати и истраживати: да ли у Какњу има каквих рушевина и другијех старина. Али ништа дознати не могох, што би приличило Сандаљевом граду Кукању. То ми бијаше довољан разлог, да посумњам у ону примједбу госп. Николајевића. Али да чујемо шта вели о Какњу покојни Тома Ковачевић: „Знаменитија места ове нахије (зеничке) јесу: Кокањ (у повељи војводе Сандаља 1423. године зове се Кукањ), сад село мухамеданско, а пре варош . . . .“[2]).

Ове Ковачевићеве ријечи још јасније нам свједоче, шта је мислио госп. Ђорђе Николајевић, јер је Ковачевић ону његову кратку ноту само раширио и тиме управо и разјаснио.

Сада знамо, шта обадва мисле: да је велики војвода Сандаљ 1423. год. издао повељу у Какњу, данашњем селу зеничком[3]), које је временом и своје име измјенило, те мјесто Кукањ, данас се зове Какањ. Али обојица ни помишљали нијесу, да има које друго синонимно мјесто. — Осим тога Ковачевић је учинио још једну погрјешку, означивши село Какањ новим именом Кокањ! Госп. В. Клајић вели о Какњу ово: „Kakanj, maleno selo sa jednom džamijom na utoku Ribnice u Bosnu, na drumu sarajsko-brodskom, negda znamenito mjesto radi velikih sajmova. Vojvoda Sandalj izdao je 27. prosinca 1423. u Kukanju (Kakanju?) Dubrovčanom pismo, da je od njih primio neki novac (jaspre)“[4]).

Госп. Клајић је дакле навео погрјешку Николајевић-Ковачевићеву, но ипак је уз име Какањ дометнуо знак питања, јер је њему већ било познато, да оно мјесто Кукањ, у којем је Сандаљ издао Дубровчанима писмо, није истовјетно с Какњем.

Овако размишљајући прихватим се Ђура Даничића:

„Даничићу, тебе сад братимим!
да са срца мало тугу снимим.“

И заиста најох у његовом „Рјечнику из књижевних старина српских“ ово забиљежено: **Коукан҃ъ**, војвода је Сандаљ био у **Коукан҃ѣ** и под **Коукан҃ѣмъ**: M. 329. II. б. 85. то ће бити садашње село Кукањ на Босни близу Врандука. Zem. bos. 38. на картама Какањ“[5]). Дакле и Даничић паде у исту погрјешку! Али Даничићу, као филологу немам што да приговорим, јер његов је рјечник у главном филолошко дјело. Њиме је чврст темељ положен историјскоме испитивању нашега

---

[1]) Правилно би требало казати у Кукању.

[2]) „Опис Босне и Херцеговине“, Београд 1879., стр. 51.

[3]) Село Какањ припадало је прије зеничком, а сада је у високом котару.

[4]) V. Klaić: „Bosna“, Zagreb 1878., str. 161.

[5]) „Рјечник из књижевних старина српских“, стр. 504.

језика. Али ипак нам овдје Даничић поможе, јер његово бистро филолошко око опази разлику наводећи, да је Сандаљ био у Кукању и под Кукањем. То ће нам бити доста, да могнемо наћи Сандаљев Кукањ. Зеничко, сада високо село Какањ деклинира се овако: Какањ, Какња, Какњу и т. д. Дакле испада оно „а“. А град Кукањ, у коме је често Сандаљ бивао, деклинира се, као што нам и Даничић наводи, овако: Кукањ, Кукања, Кукању и т. д. Дакле овдје оно „а“ не испада. — То је и граматичка разлика између босанског села Какња и Сандаљева града Кукања. И заиста не ћете наћи никога у зеничком и високом котару, да би казао Кукањ или Кокањ, него само Какањ и никако друкчије. Тако се спомиње и у нар. пјесми, коју ћемо доцније навести.

Па онда гдје је тај Сандаљев град Кукањ? То је мјесто у бившој покрајини Подрињу, близу данашње вароши Пљеваља (Таслица). Мој школски друг, госп. Јефто Цуковић, родом из Пљеваља, казиваше ми, да се код Таслице налазе развалине града Кукања. Распитао сам и за деклинацију истога града и Јефто ми рече, да се у народном говору деклинира исто онако, као што и Даничић наводи: Кукањ, Кукања, Кукању и т. д.

Госп. Ђорђе Николајевић и Ковачевић мислише на ону народну: „Вријеме руши земљу и градове“, а камо ли да се не ће кроз 400 и више година Кукањ претворити у Какањ. То је бар лако: од слова „у“ некаковим ваљда правом и духом времена постане „а“. Тако нам се многа имена искваришe, те мјесто Високи погрјешно пишу Висока, мјесто Брчки кажу Брчка, мјесто Коњиц кажу Коњица, мјесто Чајниче кажу Чајница и т. д. Али „ако су волови брзи — земља је подијељена“, вели наш народ. Свачему се мећа зна. Ако је хитро перо пренијело Кукањ из Подрињa у горњу Босну, то нам већ наука о језику исправља ту погрјешку, а мимо тога нам ове ријечи др. Јиричека јасно казују гдје је Сандаљев Кукањ: „Sandalj starb im J. 1435. Sein Fürstenthum reichte damals von der Narentamündung bis jenseits des Lim. Im Sommer lebte er auf seinen Schlössern an der Drina, in Samobor bei dem Handelsplatz Gorožda, in Kozman zwischen Foča und der Sutiskamündung, in seiner Hauptburg Sokol am Zusammenfluss der Piva und Tara, in Kukanj bei Plevlje, ...“[1])

Дакле сада смо на чисто са Кукањем. А чујмо шта год и о зеничкоме селу Какњу.

Јукић пише: „Kakanj, kraj Bosne na drumu, sad selo tursko, niegda znatno miesto od sajmovah“. А у ноти 20. вели и ово:

„Kraj puta ovdie je veliko tursko groblje, i dva nišana znatna; tkogod ovuda prodje, na jedan nišan (nadgrobni kamen) baci se kamenom; govore, da je to sevap, jer je on pèrvi u Bosni uveo kamatu. Drugi nišan na pola je gotov; strugaju ga žene, koje neimaju mlieka, te ga piju u vodi, da mlieka dobiju“[2])

То исто о Какњу пише и Тома Ковачевић, додајући још, да је Какањ у старо доба била варош, док није ту погинуо некакав Пашалија, па да људи због тога оглобљени бивши, осиромашише и раселе се[3]).

---

[1]) „Die Handelsstrassen“, стр. 40.

[2]) Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka, Zagreb 1851., стр. 38.

[3]) Тома Ковачевић, „Опис Босне и Херцеговине“, стр. 51.

У народу се сачувала жива успомена о једном догођају какањском у народној пјесми, коју је прибиљежио госп. Лука Грђић-Бјелокосић од Јеле Јеличићке из Фојнице овако[1]):

Збор се куни на Какањ-пазару;
До подне се дернек сакупио
А од подне тиха киша на'ђе,
Стаде ми се дернек разметати.
У шајку се лађу увезоше,
Увезоше по избор јунаци:
Пет Џиндића и пет Казначића,
С Попратнице Календар-спахија,
С њима још'те Осман скелеџија.
Кад су били Босни на матицу,
Проговара Џиндић Мехмед-ага:
„Махни скелом, отпале ти руке!
Да су моје гдје су твоје руке,
Давно бисмо Босну пребродили."
Ту бијаху у том разговору,
Шајка им се претурила лађа;
Потонуше по избор јунаци,
Пет Џиндића и пет Казначића,
С Попратнице Календар-спахија
А и они Џиндић Мехмед-ага.
Сви јунаци на крај испливаше
А не море Џиндић Мехмед-ага.
Другови му вичу са обале:
„Десном руком кабаницу мани,
А лијевом ти пуца распучај,
Не би ли ти Бог и срећа дала
Да испливаш води на обалу!"
Кад то чуо Џиндић Мехмед-ага,
Десном руком кабаницу снима,
А лијевом пуца распињаше —
И тако му Бог и срећа даде
До обале воде допливао.
Таман шћаше скочит на обалу
Бог убио рибу бродарицу[2])
Прихвати га води на матицу
Па с' утопи, жалосна му мајка! —
Мајка га је с вечером чекала
И Ајкуна под прстеном сека.
Ајка мајци тихо проговара:
„Хајде, мајко, да ми вечерамо,
Сад нам Мехо по Добоју[3]) хода
И он гледа Добојке дјевојке."
Ту сједоше па ми вечераше,
Оде мајка јацпју клањати,
Ајка сека у ћитаб гледати.
У том њима кара-хабер[4]) дође,
Кара-хабер а у кара доба,
Да се њима Мехо утопио.
Гдје је мајка сјела не устала,
Него она црче од жалости; —
Ајка сеја косе изрезала,
Објеси их на авлинска врата,
Ко год прође нека косе жали:
Ове косе у девлету расле,
У голему јаду откинуте —
Заклела се и не удала се. —

Народ прича, да је Какањ у старо доба било велико село као варошица са више дућана и ханова и да би велики пазар (вашар) у њему бивао.

Један пут се на пазару заметне кавга, отимајући се о кантар и у тој кавзи пане мртва глава. То ће бити тај Пашалија, кога Ковачевић спомиње. Дочувши за то везир из Травника, одмах забрани, да се више никада не смије у Какњу држати пазар (и од тада више никада није ни био) и још везир пореже на Какањ порез, да се мртва глава откупи. Казују стари људи, да је најбогатијег у Какњу запало да плати 17 гроша, што свијет не могавши тај грдни намет исплатити — расели се које куда.

Гдје је то село Какањ, то смо већ споменули. Код данашње жељезничке станице Какањ-Добој налази се на лијевој обали ријеке Босне Добујско поље. Пошавши тим пољем према Зеници дође се на једно мјесто на ријеци Босни, које се зове Скела, гдје се у чамцу преко Босне превози. Од те Скеле низ Босну за 10 минута дође се на мјесто, гдје је била ћуприја, коју је, по народном предању,

---

[1]) Речени господин уступио нам је ову нар. пјесму из своје збирке, коју за штампу приређује. *Уред.*

[2]) Биће, да је овај стих првотно гласио: „Бог убио Рибницу водицу".

[3]) Добој или Добуј, село близу Какња

[4]) Кара-хабер = црна вијест.

спалио принц Евђеније Савојски. Поље код ове ћуприје зове се Панађуриште[1]) Више овога поља има село Караула. Од Панађуришта па до Какња има 15 минута. Туде су били старински ханови, а џамија још и данас постоји. Туде је и ријека Рибница, која мало ниже утиче у Босну. Од овога Какња пошавши мало горе, дође се у село прави Какањ, гдје су били оџаци старинских бегова Делибашића и Алајбеговића.

Оволико имадох споменути о селу Какњу, које је сада у високом котару и о Сандаљевом граду Кукању, који се сада налази у развалинама у близини вароши Пљеваља или Таслице. Дакле Његово Високопреосвештенство, митрополит Ђорђе Николајевић, учинио је замашну погрјешку, рекавши, да је велики војвода Сандаљ Хранић год. 1423. издао већ више пута споминьату повељу у селу Какњу, а ето видјесмо, да је град Кукањ у бившој провинцији Подрињу. Николајевићеву погрјешку усвојио је Тома Ковачевић, а од овога опет донекле и Вјекослав Клајић. А Даничић Ђуро вели, да је село Кукањ на Босни близу Врандука само због тога, што је у Јукићевом „Zemljopisu i poviestnici Bosne“ у зеничкој нахији нашао и Врандук и Какањ, па је помислио, да су та мјеста у близини једно до другога. Није се ни он досјетио, да су то слична имена од двају удаљених мјеста. Свакако при другом издању Даничићева „Рјечника из књижевних старина српских“ требало би тај пасаж поправити.

У Маглају, мјесеца априла 1895.

Душан Поповић, учитељ.

Za što Jahudije imadu bajato lice?

Po narodnom pričanju zabilježio **H. Fazlagić**, učitelj.

U davna vremena vladaše Palestinom neka bolest, koja haraše nesmiljeno po jahudinskom narodu. Ostatak odluči da se bijegom spasi od te pošasti. Zbilja napusti jahudinski narod svoja pradjedovska ognjišta i pogje tražiti novu postojbinu, gdje ga ne će više nikakva bolest ništiti i gdje će se moći mirno razvijati. Ali što je čovjeku sugjeno, to mora da premetne preko glave; druge mu nije. Od toga se izbjeći ne može, pa gdje bio, da bio. Na jednom Jahudije u putu nagje neki vrući vjetar i svi, staro i mlado, muško i žensko tu na putu ispuste dušu. Ležali tude više dana. Neki pejgamber putujući onuda, naigje na silne lešine i vidje da to mora biti iskorjenjen nekakav cijeli narod. Sažali mu se, digne ruke i stane moliti Boga, da taj narod ponovo oživi. Ne postoja dugo, puhne studeni vjetrić sa planine i cijeli jahudinski narod, koji tude hotijaše istrunuti, oživi, ali mu ipak osta na licu znak mrtvački: bljedilo ili bajatost, da se vidi, što je sugjeno, da se ispod toga izbjeći ne može.

---

[1]) На овоме панађуришту налази се онај нишан, гдје је закопан онај, који је први у Босни интерес завео, како забиљежише Јукић и Ковачевић.

Благо.

Написао **Стеван Милијевић**, учитељ.

Наш народ приписујући врлине у карактеру, јунаштву и другим својствима својим прецима, тврди то и о богатству њихову. — Силан су они новац имали. И дан дани је расут широм Босне и Херцеговине. Ондје је закопан под земљом; тамо је спуштен пун казан у некакву стару бунарину; овдје је зазидан све сами жутац у хладне стијене које градине; ено опет широке плочурине, гдје је притисла цијелу јаму сама злата и сребра. Видите ли оне огромне гвоздене кавчежине тамо у оној развалини, а на њима се савила гуја присојкиња? Ено јој и круне на глави. Она је краљева кћи. Није се хтјела растати с парама . . . . Проклео је за то отац или мати, па их и данас чува. Сандуци пуни, ко туљак, свакаких јаспри. Она се по вас дан на њима сунча. Кад би се ко усудио да га она цмокне у чело: умах би се претворила у дјевојку, а јуначини се не би пикакво зло десило. Нашла би кључе те отворила оне сандучине и ето пуста блага, колико ти душа хоће. — Крај тог и тог извора натурају „паметни“ људи, да би се могла која парица ишчепркати. А шта велиш? — како би било копнути испод дуда у омсичиној башчици? И ондје би се, што било, засвијетлило. У гробљу, у гробљу, ама оном старом — постао би човјек, данас, сјутра — један по један. Па ни она стијена није празна. Ја бих запарао, па што Бог дâ. — Знаш Марка? . . . Он бијаше гô ко прст. Ништа у лијевој ни у десној. — Погледај га сад . . .! Одједнôч узе мах. Он је морао негдје нешто наћи . . . јер се, на данашњем земану, не дâ заобадати, ако не напипа гдје год какве бреспослене готовине. Шта ћеш — човјек био капац, па зар упозно пламен и ено га данас.

Онај врели зној од превртања црне земљице задојио је нашег трудољубивог тежака овим варљивим надама. Нешто то, а нешто хиперболично приказивање својих прадједова и великана улило је у њ ово вјеровање, ал' за што и многи варошки трут сања о закопаној срећи. . .

Новац гори и то у очи обојих Благовијести, у очи оба љетна Иванђана и у очи православног Ђурђева дне. Букне пламен управ на оном мјесту гдје су паре закопане. Пламен је модар. — Неки кажу: сјајан, ако су дукати, а блиједа ако је сребро. — Три пута плане. Први пут највише, па онда силази све на ниже. — Тежаци из села Милошеваца, Милосаваца, Драговића и др., котара бањалучког и прњаворског, кажу, да пламен искрсне из земље на самом мјесту, гдје се налази новац. Други пут даље, а трећи још даље. — Бива, вјетар га оћера. — Пламен је највише до изнад кољена. Чим згледаш пламен, мораш бацити какву било ствар на оно мјесто, да не заборавиш, гдје је горјело. Бациш ли капу: толико ћеш копати, док дођеш до пара. Хитиш ли пâс: онда ћеш се осафуњати зноjем, док изровиш онолику јампурину, колико је дугачак појас. Еле, треба пазити, шта ћеш бацити. — Други кажу да је висина пламена и дубљина до новаца иста.

Прошле је године питао наш „Школски Вјесник“ у својој петој свесци на стр. 288. како наш народ назива „блудеће свјетло“ — Irrlicht. — Ја сам због тога апелирао на ове моје мајушне подајнике, а они гракнуше из својих грлашца: „парогор, парогор“. Послије сам питао Луку Барукчића, тежака из влашке Махале, у котару дервентском, па и он вели: парогор. Исто сам чуо и у селу Поточанима

од многих сељака. — И сасвим је наравно то име, јер наш народ вјерује да оно само новац гори, а у Босни зову новац: — паре.

Па и осим овога право је звати парогор, јер наш народ сваки плин назива паром, а оно у истину и гори плин или пара.

И добро кажу наши сељаци парогор. Јест парогор, јер се фосфор развија из кости, које су под земљом, у облику паре или плина. Та пара чим избије испод земље и дође у додир с овим зраком на земљи — запали се, баш као она црна креса док се дотакне своје кутије — плане, а креши је не знам о што не ће се упалити. Новац је од злата, сребра, бакра и никла. То су ковине, и оне не горе пламеном осим једне, која се зове магнезиј.

Кад си забиљежио удри, копај. Ако нађеш: не подижи својом руком, јер не ћеш видјети хасне од њих. Умријећеш прије године. Привежи за каку било животињу, па нек их она само покрене с оног мјеста. Онда ти, ако хоћеш, упрти на се, опет ти се не ће никакво зло догодити.

У Бањојлуци се прича, да их је ископао Адем Црнковић. Вели: он и његов брат опазили у очи Ђурђевдана пламен на оном малом мезарлуку у Пустом сокаку. Адем био паметнији и рекне брату: Растави де котлић од земље — ти си јачи. Он се сав надме док га је покренуо с мјеста. Попану њих двојица котао међу се па с њим кући. Брат истога мјесеца у земљу а Адему остану све паре. Он код толиког блага бави се преко 15 година баштованлуком да отпита ону своју нејач.

Гријешна душа не може назрети пламена, нити се при копању смије што зло помислити или опсовати, јер тад не ће наће пара, да копаш таман дан и годину. — Приповиједа се, како су у селу Дажници, кот. дервентски, копали новац, кад из рупе нешто залаја као пас. Они копај даље, али преста лајање, а узе нешто блечати. Умукну и ово, а стаде рика вола. Готованџијама се најежи кожа од страха и натисну бјежати. — Сличних бајки може се доста чути.

Ланске су године готовани у Бос. Новом ноћу развалили један зидани извор недалеко жељезничке пруге. Свијет је говорио, да су нашли паре, али тешко.

По свој нашој домовини расути су многи стећци и по гдјекоји кип. Народ је дошао до тога, да је и у њима грдан новац затвореп. Казују, да су у неком селу крупског котара, у окружју бихаћком, имали окамењену лисицу. Сељаци су је метали на дрљачу при брнању, па се била сва орунила. На једноћ избије у то село некакав варошлија. Начује за ону лисицу и обећа платити, ко му је донесе да је од чуда види. Они нађу ону каменесницу па преда њ. Варошлији се она свиђе те је однесе са собом, да покаже и другим, нек виде што видјели нијесу. Чак након пô године сазнали су сељаци, да је она била пуна пунцата паретина. Али оде ли — оде. Другог је сељака још на тањи лед навело. — Он имао од камена међеђу главу. Држао је пред кућом мјесто стôца. Тај сељак ишао је почесто у Задар по вино и то све једном трговцу. Једном, кад се хтио с вином вратити кући, упита га трговац за ону главу. Сељак се зачуди оклен он зна за њу и каже му. Душе ти, вели трговац, кад други пут скастиш амо: баци је коњу у антрешаљ, да видим то чудо нечувено. — Хоћу брате; јéре не би? обећа сељак. — Првом приликом донесавши је трговцу рече овај, пошто ју је разгледао: „Ах није ништа. . . . Баци ту пред подрум да је опет не вуцариш кући.“ — Кад је тај сељак и по трећи пут дојездио по вино, — видје ону главу пô пôле врата отворену и — — шупљу. Сељак је подиже, ал спрам првошњом лагана ко перце. Упита трговца, но овај му нешто смрси, што сељак није могао разабрати. Сад трговац запита сељака, да нема у

селу ту још што слично. Овај одврати, да нема. Трговац му натовари двије мјешине вина и брез — ма пребијене паре, већ баш џаб-џабе. Он кад се вратио дома, исприча све својим комшијама. Душе ми, вели сусједи, глава је била наслагана самим новцима.

Тежаци веле, да писмени људи имају старостављне грчке књиге. У тим књигама је забиљежено, гдје је што остало, каквог је облика и т. д.

Лудо ради сваки онај, ко тражи закопаних пара, но пљуни у длане па запарај плугом, а онда ће се из земље засјати само благо, гдје год њим заровиш, јер да ти се не догоди као Николи П. — Он назрио у очи Иван-дана пламен под једном крушчицом уза саму планину Козару. Означи то мјесто и дигне се једне ноћи да тражи. Копај, копај док дође до жила. Попаде сад објема рукама дрмусати стабло. На крушци десио се међед па озгор гру — на Николу. Ошамари га неколико пута и — срећом — оде. Никола се од страха сав изгубио и — оглувио. Послије гдје год затеко људе одмах ће: Јест, јест, зла је звијерка међед, јер је мислио да свак само о међеду приповиједа. — Ето шта је он ископао.

Још се лакше може доћи до пара. Треба чекати, док се у очи православног Богојављења отворе небеса и јави се драги Бог. У тај мах погледај на оне небеске двери, па кад спазиш божије лице: заиштри што хоћеш — добићеш. Прича се, да је једна жена тај најнужнији час уврebала. Промоли главу кроз пенџерић и хтједе рећи: Дај ми, Боже, варићак дуката, ал се заборави и рече: Дај ми Боже малу главу колик варићак Бог јој дâ што је заискала, те морадоше још и прозор развалити.

Muscicapa parva. Muharica crvenovoljka (Der Zwergfliegenfänger) za Bosnu i Hercegovinu utvrgjena.

10. maja ove godine ustrijelio sam mladog mužjaka Muscicapa parva i to na mjestu od prilike 1 *klm* udaljenom od Ilidže prema rijeci Bosni. Ptica još ne imagjaše na podvoljku lijepog rgjastog crvenila, a upozorila me na sebe tihim i još slabo izrazitim pjevanjem. Njezino vabljenje zvučilo je kao da potiče od carića.

Ta je ptičica lijetala po voćkama, koje su prilično porazdaleko i po obližjem vrbiku, gdje je sretno pogodih zrnom iz flobertove puške (6 *mm*), koju uzeh za lov na vrane.

Ova je ptičica sada u zbirkama bos.-herceg. zem. muzeja. Po svoj prilici bila je osamljena na putu, jer druge ne mogoh do sele zateći ni opaziti.

U Ilidži, 5. juna 1895.

O. J. Lužecki

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns.

Organ der Münchener Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.

Redaction: Prof. Joh. Ranke und Prof. Nic. Rüdinger.

Bis jetzt erschienen 11 starke Bände mit reichem Text und vielen Tafeln.

Preis pro Band 24 Mark.

Mitglieder der Gesellschaft geniessen bedeutende Ermässigung.

Verlag von Fr. Bassermann in München.

Utemeljeno 1848.

VJEKOSLAV KREIDL U PRAGU.

Prve nagrade na svim izložbama.

C. kr. privil. tvornica i skladište

fizikalnih sprava za više, srednje i osnovne škole,

kao i

KEMIKALNIH SPRAVA, PREPARATA I REAGENCIJA,

Prirodoslovna učila, antropološki modeli, nadjevene životinje, kosturi, rude, botanički modeli i t. d.
Tehnološke zbirke, geometrijski modeli i instrumenti za mjerenje

Ratarski modeli i zbirke, pribori uz školsku tablu, globusi, zemljovidi, slike za duvar.

Risaći modeli i sprave i t. d.

Sva učila za osnovne i gragjanske škole.

Cijenici na zahtjev besplatno i franko.

Prodavači knjiga

U BOSNI I HERCEGOVINI,

u kojih se mogu kupiti svi zemaljskom vladom izdani i publici pristupačni zakonici, zbornici zakona „Glasnik zakonâ i naredaba", kalendari „Priručnik", „Bošnjak" i „Salname" (turski) kao i sve školske knjige, što je zemaljska vlada izdala na svijet.

Sarajevo: Ignatz Königsberger, Glišo H. Trifković, Bernhard Buchwald, Daniel Kajon, Milan Šarić. **U okružju sarajevskom**: Jovo Knežević u Foči, Josip Schreiber u Višegradu, Svetozar Vukašinović u Rogatici. **U okružju travničkom**: Cecilija Deyl u Travniku, Jakob Steiner u Zenici, Jakob D. Salom u Jajcu, Gjorgje Todić-Marinović u Bugojno. **U okružju bihaćkom**: Vujo Virjević u Bišću, Ivo Knežević u Ključu. **U okružju banjalučkom**: Josip Wolf u Banjaluci, braća Ruzojčić u Derventi. **U okružju tuzlanskom**: Živana Urošević u Srebrenici, Gjorgje Hanaman u Brčkom, Josip Aneigl u Gradačcu, Pero Jeremić u Bijeljini, Jul. pl. Meittinger i Marko Jovanović u Dol. Tuzli. **U okružju mostarskom**: Ant. Pacher u Mostaru, Vladimir Radović u Mostaru, Jovo Čelović u Trebinju, braća V. Vitković u Ljubuškom, Jovo Bogdanović u Stocu.

Bogato ilustrovani zabavno-poučni list

„NADA"

što ga izdaje,

zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu,

izlazi 1. i 15. svakog mjeseca (po novom kalendaru)

u dva izdanja

jedno latinicom a drugo ćirilicom.

Pretplatu prima zemaljski ekonomat i svaka knjižara.

Cijena je listu zajedno s poštarinom za svako izdanje:

na pô godine . . . . **3** for.
na čitavu godinu . . **6** for.

Na zahtjev šalju se pojedini brojevi na ogled besplatno i franko.

Богато илустровани забавно-поучни лист

„НАДА"

што га издаје

земаљска влада за Босну и Херцеговину,

излази 1. и 15. сваког мјесеца (по новом календару)

у два издања,

једно латиницом а друго ћирилицом.

Претплату прима земаљски економат и свака књижара.

Цијена је листу заједно с поштарином за свако издање:

на пô године . . . . . **3** фор.
на читаву годину . . . **6** фор.

На захтјев шаљу се појединн бројеви на оглед бесплатно и франко.

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

Strana — Страна

V. Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. (Sa 20 slika i 24 table u tekstu) . . . . . 309—336

Др. Ћиро Трухелка: Натписи из сјеверне и источне Босне. (Са 22 слике у тексту) . . . . . 337—356

Frano Radić: Povjesno-umjetničke bilješke sa dalmatinskih ostrva . . . 357—364

Фрањо Фиала: Прилози к римској археологији Херцеговине. (Са 12 слика и 2 табле у тексту) . . . . . 365—378

Dr. **Karlo Patsch**: Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja. (Sa 88 slika u tekstu) . . . . . 379—422

Фрањо Фиала: Viola Beckiana n. sp. E sectione Melanium D. C. Једна нова врста љубице. (Са једном таблом) . . . . . 423—424

Dr. phil. **Karlo Petri**: Revizija srednjo- i zapadno-evropskih vrsta roda Plinthus Germ. . . . . 425—444

Отмар Рајзер: Дивље кокоши (Rasores) Босне и Херцеговине . . . . 445—452

Književnost — Књижевност . . . . . 453—466

Uredništvo: Još jedna karakteristična ocjena djela Othmara Reisera: „Ornis balcanica II, Bugarska". — **K. Patsch**: F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra publiés avec une introduction critique". (Sa 1 slikom u tekstu.) — **Уредништво**: „Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien".

Različito — Различито . . . . . 467—478

H. Fazlagić: Štovanje trešnje. — **Ј. Зовко**: Бој на скакавце. — **Niko Vlašić**: Narodni običaji u okolici Gjakova o kosidbi i žetvi. — **Лука Грђић-Бјелокосић**: Бојење преље.

Četiri sveska čine jedno godište. — Четири свеска чине једно годиште.

P. n. pretplatnici umoljavaju se uljudno, da svaku promjenu u svojem prebivalištu dopisnicom pravodobno prijave zemaljskom ekonomatu.

П. н. претплатници умољавају се учтиво, да сваку промјену у својем пребивалишту дописницом правовремено пријаве земаљском економату.

Sarajevo, juli—septembar. **1895.** Сарајево, јули—септембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

Piše

rudarski satnik **V. Radimský.**

Već godine 1890. izrekao sam nadu, da ćemo u Bosni i Hercegovini i sojenica naći[1]), ali sam onda samo mislio na naselišta po jezerima, te sam Hutovo blato kod Metkovića, Jezero kod Jajca i Ševarevo blato kod Livna označio takim mjestima, gdje se s nekom vjerojatnošću mogu očekivati ostanci sojenica.

Od onda je doduše mimo svaku sumnju utvrgjeno, da u Hutovom blatu ima soha, ali dosad još nije razjašnjeno, da li one potječu od prehistoričkih sojenica ili iz novijeg vremena. O tome takogjer nemamo nikakih vijesti, da li te ruke tragova ima u Jezeru i u Ševarevom blatu.

Ali drugojačije, nego što mogoh očekivati, ispunila mi se je nada, pošto je kod Ripča blizu Bišća u Uni nagjena nesumnjiva riječka sojenica, te ću da ovdje govorim o njenim prilikama, u koliko su do sada poznate.

Kada sam godine 1891. prvi put posjetio nekropolu kod Jezerina blizu Bišća[2]), odveo me je sveštenik gospodin Kosta Kovačević iz Pritoke na jedno mjesto na desnoj obali Une naprema Golubićima, gdje je ta rijeka početkom sedamdesetih godina prigodom jedne poplave izrovila nov pobočni rukav pa načinila ostrvo. U plitkoj vodi novog rukava vigjale su se vrlo mnoge vršike ondje zabijenih soha, ali pošto na površini megju sojenicama ništa ne opazih, što bi spomena vrijedno bilo, a uz to mi se je onda baš i žurilo, odlučim, da ću ono mjesto drugi put potanje pregledati.

[1]) „Prehistorička nalazišta“ 1891., str. 106.

[2]) Isp. „Glasnik“ 1893., str. 37. i d., 237. i d., 369. i d. i 575. i d., za tim „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., 1895., str. 39. i d.

Ja se u ostalom u ono vrijeme baš nijesam nadao, da ću ondje naći prehistoričku sojenicu, jer sam više puta imao prilike vidjeti, da su stanovnici oko Une i Unca i danas još pravi sojeničari, koji kako svoje vodenice, tako i druge zgrade najvole i vješto umiju graditi nasred vode na sohama. Obje te rijeke imaju naime krečom veoma zasićenu vodu, iz koje se taloži mnogo sedre, pa se na podesnim mjestima često načine goleme zagrade od sedre. Na tim se zagradama, često u dugačkim nizovima jedna do druge, podižu vodenice, kao n. pr. u Ripču, u Bišću, u Bakšajiću, Brekovici i Otoci na Uni. Naročito kod Brekovice sagragjeno je oko 40 takih mlinova u više redova jedan nad drugim s velikom smionošću nasred velikoga slapa Kostela. Jedna partija takih recentnih vodenica na sohama na jednoj sedrastoj zagradi u Bišću prikazana je na *tabli IV.*

S obje strane tek pred kratko vrijeme izmijenjenih starih drvenih mostova kod Bišća na Uni i kod Kulen-Vakufa na Uncu bio je nadalje od jedne obale do druge podignut neprekidan red dućana na sohama, tako da su oba mosta bili kao kakvi bazari. Danas su doduše oba mosta razvaljena, ali se uz njihov nekadanji pravac u vodi još uvijek vidi množina soha, koje su ondje preostale.

Moje mnijenje dakle nije bilo bez osnova, da s pogledom na česte promjene u toku Une, one sohe, što su nagjene megju Pritokom i Golubićem, pripadaju novijem vremenu.

Uopće je za čudo, kako su se žilavo neke stare navike i forme u žitelja Unske doline očuvale do današnjeg vremena. Jer, ne gledeći na to, da u njih kao čunovi uopće služe izdubljena debla, upotrebljuju oni n. pr. danas još u mrežama utege od pečene ilovače, koji od ilovastih utega prehistoričkih naseobina najviše ako se razlikuju sirovijom izradom.

Ja sam sebi dobavio takih utega za mreže iz različitih mjesta kod Bišća, pa sam našao, da se razlikuju izmegju sebe kako oblikom, tako i

2/3
Slika 1.

2/3
Slika 2.

2/3
Slika 3.

veličinom. Najveći izmegju njih *(slika 1.)*, koje upotrebljuju ribari u Kraljima, imaju gotovo kruškolik oblik, te dostižu premjer od blizu 54 *mm*. Nešto su manji i više valjkasti ribarski utezi u Žegaru *(slika 2.)*,

koji su dugački 40 *mm* do 46 *mm*, a imaju premjer od 35 *mm* do 39 *mm*. Najmanji su utezi iz Golubića *(slika 3.)*, koji su poglavito valjkastog, rijetko kad krugljastog oblika, dužina im variira od 28 *mm* do 41 *mm*, a premjer od 30 *mm* do 37 *mm*. Svi su slabo pečeni, zagasito sivi, a na jednoj strani većinom zagareni.

Isto sam tako dobio kalup za lijevanje kruglja iz Golubića, kakvi su se u onom kraju upotrebljavali još do pred 20 godina. U *slici 4. a* jedna je polovica toga kalupa otvorena, u *slici 4. b* obje su polovice sastavljene.

Sastoji od tercijarnog lapora bihaćke okolice, a udešen je tako, da se u isto vrijeme mogu ljevati sedam krugljica s premjerom od 8 *mm*.

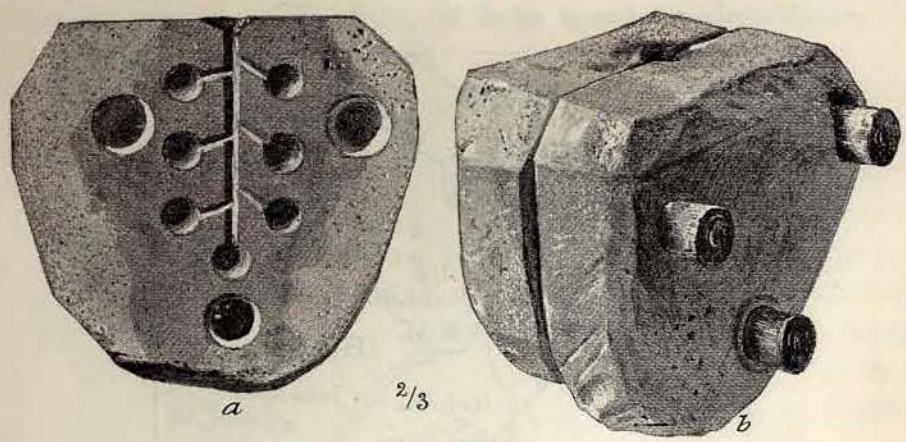

Slika 4.

Za sastavljanje obiju polovica bile su pri okrajku kalupa tri rupice, kroz koje su se zaticale drvene šipke.

Taj oblik živo sjeća na kalupe prehistoričkih perijoda za lijevanje bronca, te se na njemu još jasno vide tragovi, kako su se ljevale krugljice.

Nego smo mrve zastranili, pa da se vratimo samome predmetu našeg prikaza.

Prije nego što sam dospio, da sohe u pobočnom rukavu Une kod Golubića pobliže pretražim, obretena je god. 1892. u Ripču neosporno prehistorička sojenica, pa su time suzbijene moje sumnje o višoj starosti golubičkih soha, a danas je prethodnim ispitivanjem već utvrgjeno, da su u Uni kod Bišća osim Ripča još i u Golubiću, Ribiću, Kraljima i Brekovici bila prehistorička sela na sohama. Položaj svih ovdje navedenih mjesta vidi se na pridanoj ovdje kartici, *slika 5.*

Obretu ripačke sojenice bilo je povodom, što je od prilike za 1 *km* niz vodu od samog sela kod zemljišta Ružnića u Uni bio slap od sedre, koji je jednako rastao, pa najposlije bio uzrokom ponovnim popla-

vama zemlje uz one obale. Na molbu tamošnjih žitelja naredila je zemaljska vlada god. 1890., da se onaj katarakt rasprska, pa je time voda u Uni niže ripačkih katarakta pala za 1·5 *m*, i tako se je onoj nevolji doskočilo.

Time su vodenice na ona dva katarakta *f* i *g* (v. *tablu II.*) kod Ripča dobile veći pad, ali od toga nije bilo koristi nekojim vodenicama, koje su smještene izmegju ona dva ostrva kod Ripča niže mosta, jer je sad izbila jedna sedrasta zagrada, koja je niže otud u kanalu prije bila pod vodom, pa je sad vodu, koja je onamo padala, zajazila.

Da se tomu doskoči, pregoše vlasnici mlinova godine 1892., da prolome klisuru u rukavu izmegju oba ostrva *a* i *b*, te tom prilikom otkriše pod sedrastom podinom, debelom 1 *m*, množinu soha, megju kojima bijaše

Slika 5.

zagasit kulturni sloj s množinom rbina od ilovastih posuda, jelenovih rogova, veprovih zuba i životinjskih kosti.

Nadgeometar gosp. Julije Grauner, koga su u ono doba zvanični poslovi doveli u Ripač, pretražio je iskopani materijal kulturnog sloja, te je jednu kolekciju ilovastih, kamenitih i koštanih rukotvora, kao i neke nagjene bakrene i broncane predmete spremio u zemaljski muzej u Sarajevu, na što je zemaljska vlada odredila sistematsko prekopavanje nagjene sojenice.

Selo Ripač leži na jugoistočnom kraju lijepe i plodne bihaćke doline, 10 *km* uz rijeku od Bišća, gdje se je Una raširila poput jezera, te su u njoj spomenuta već dva ostrva *a* i *b*. Mjesto samo prostire se, kako nacrt

situacije, *tabla II.*, pokazuje, na obje obale raširene rijeke i na oba ostrva *a* i *b*. Cijelu površinu ostrva *a* zapremala je u srednjem vijeku gradina, kojoj su se bedemi, utvrgjeni sa više polukruglih kula, još održali na 3 *m* visine, i koju domaći narod onuda zove grad Forkolan. Grad Ripač spominje se u poveljama 1408. kao glavno mjesto Humske župe zauzet je 1589. prolazno, a 1591. definitivno po Osmanlijama, a godine 1697. razoriše ga karlovački graničari[1]).

Nego mora da je već u rimsko doba bila naseobina na ostrvu, jer na istočnom kraju tog ostrva nagjeni su temeljni zidovi nekog kvadratičnog zdanja *c*, 10 *m* duge strane, nazvanog kula, oko koga leži množina rimskog žljebastog krovnog crijepa i rbine od ilovastih rimskih posuda.

Ili su to ostanci rimske kule, ili kake zgrade, podignute na razvalinama i od materijala rimske zgrade.

Povrh toga i to svjedoči, da je u Ripču nekoć bila rimska štacija, što se na cijelom ostrvu često nahode rimski novci i množina rukotvora iz rimskog doba, koji su nagjeni pri otkopavanju sojenice, kako ćemo kasnije vidjeti.

Sojenica *d* zaprema, u koliko joj se obim dosele može prosuditi, sjeverni kraj ostrva *a*, zapadni dio ostrva *b*, kanal, što je megju njima i one dvije prudine *h* i *i*, što su u njemu. Najveća joj je dužina prema tomu 104 *m*, najveća širina 66 *m*, a površina 3753 m^2. Čini se megjutim, da se je sjeverozapadno prostirala do veće pješčane grede *e*, pošto i pri njenom južnom rtu proviruju sohe iz vode, pa je takogjer vjerojatno, da je ona zapremala i veći dio ostrva *a*, na kome su sada kuće.

Pogled ostrva *a* od Ripča od južnoistočne strane prikazuje nam *tabla III.*, gdje se vidi sjeverni rt ostrva, na kome je sojenica bila, desno od džamije.

Pogled vrhova od soha, što iz vode proviruju, niže mosta, prikazuje nam nadalje *tabla V. slika a.*

Treću, vrlo zanimljivu sliku sojenice na zapadnoj obali ostrva *b* pri niskoj vodi, prikazuje najposlije *tabla V. slika b*, tu takogjer vidimo nad vodom uzdignutu bijelu gredu 50 do 60 *cm* debele sedre, na kojoj stoje i sjede djeca, što se kupaju. Ispod nje vidi se zagasiti kulturni sloj, a iz njega i pred njim proviruje više soha iz vode.

Prekopavanje.

Prije nego što je otpočeto prekopavanje sojenice ripačke, nad kojim mi je bio povjeren vrhovni nadgled, naredio sam s odobrenjem zemaljske vlade, da se dalje još rasprska spomenuta već sedrasta greda na zemljištu

[1]) Lopašić: „Bihać i Bihaćka krajina". Zagreb 1890., str. 2., 17., 87., 108. i 263. i d.

Ružnići, pa je time voda pala još za dalji jedan metar, tako da sada pri niskoj vodi ljetnih mjeseci sojenica do najdônjih 30 *cm* do 40 *cm* sasvim nad vodom stoji, pa se tako lako može temeljito pretražiti, kako se rijetko u sojenica dešava.

Prekopavanje je otpočelo pod neprekidnim nadzorom gospodina nadgeometra Julija Graunera u Bišću dne 28. jula 1893., završeno je 11. septembra 1893., a god. 1894. opet je nastavljeno od 3. jula do 2. septembra. Stanje radova svršetkom kampanje 1894. prikazuje priklopljeni nacrt *tabla I.*

Sojenica je prekopavana počevši od sjevera uz vodu prama jugu, te je obuhvatala svu gredu pruda i kao i sjeverni rt većeg ostrva *a*. Nadalje je još prekopana dalja jedna mala površina na jugu uz istočnu obalu ostrva *a* naprama sjevernom rtu prudovite grede *H*, jer je na tome mjestu otkriven dio skele *br. 3.* na nacrtu, pa je bila opasnost, da bi tu još održanu drvenu gragju mogla razoriti prva povodnja. Sva dojako prekopana površina obuhvata 865 m^2.

Površine *K*, *L* i *H* na nacrtu, na kojima je zauhvano nastavak sojenice, te se, gledeći na tamošnje prilike zemljišnog posjeda, lako mogu otkopati, imaju 1797 m^2. Na nacrtu su označene lakom šrafažom. Sve sohe, koje su izbile na dvor otkopavanjem i padanjem vode poslije rasprskanja greda, tačno su u nacrtu prikazane kao crni kolutići prema mjerilu njihovog premjera. Nego je, kako ćemo kasnije vidjeti, i u jednom višem horizontu bilo soha, koje su u nacrtu za razliku označene malim krstićima.

Geološka raščlanjenost pojedinih slojeva u raskopanom dojako dijelu sojenice vidi se iz uzdužnog i poprečnog prereza *tabla XI., slika 1—6.*, pa neka za razumijevanje oznaka, odabranih za prikazivanje ovih slojeva, služi ova tablica, *slika 6.*

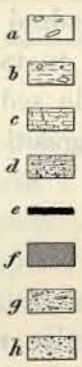

Slika 6.

Humus *a* samo pokriva mjestimice više partije otkopane površine, kao u *tabli XI., slici 2.* do 50 *cm* debljine, ali ga na dubljim mjestima obale nikako nema, a samo ga mjestimice zastupa pijesak ili prud.

U crnici ima samo nahogjaja iz rimske perijode, megju njima često i ostanaka žljebastog krovnog crijepa i predmeta još kasnijeg doba.

Pod crnicom je siva, lugom veoma izmiješana i većinom pjeskovita zemlja *b*, u kojoj, kao i u crnici, ima rasutih većih i manjih komada pruda. U tome, mjestimice do 130 *cm* debelom sloju već ima ostanaka iz prehističkog doba, kao rbina od ilovastog sugja, tkalačkih utega, pršljena, rjegje metalnih rukotvora, onda i životinjskih kosti i koštanih rukotvorina. Mjestimice se u tome sloju vide pruge od drvenog uglja *(tab. XI., sl. 1.* i *5.)*, te obuhvata na drugim mjestima zagasit, prugama od drvenog uglja izmiješan kulturni sloj od 30 *cm* do 50 *cm* debljine *(tabla XI., slika 2.*, desno i *slika 7.* u tekstu), pod kojim onda obično ima pješčani sloj slične debljine.

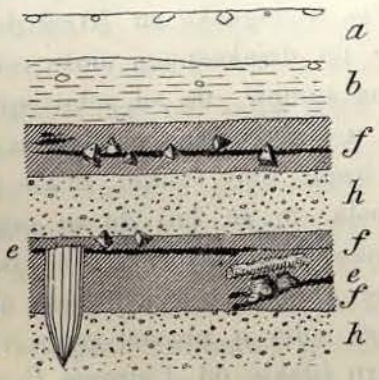

1/50
Slika 7.

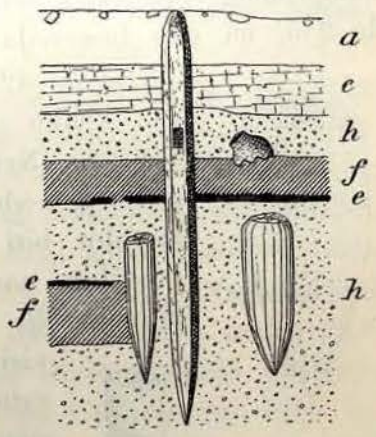

1/50
Slika 8.

U drugim partijama sojenice zastupana je ta lugasta zemlja sedrastim slojem *c* s pješčanim slojem *h* ispod njega *(slika 8.)*, ili pak ispod lugaste zemlje ima vapnenom sedrom izmiješan pješčani sloj *d (slika 9.)*

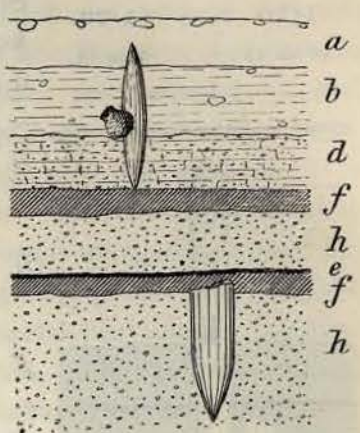

1/50
Slika 9.

Pod pepeljastom zemljom ima ispod cijele sojenice neprekidan kulturni sloj *f* od 10 *cm* do 80 *cm* debljine, u kome se većinom u gornjem njegovom dijelu vidi sloj drvenog uglja *e*, a rjegje sloj sagnjilog drveta od 5 *cm* do 10 *cm* debljine. Očevidno su to stranom spaljeni, stranom sagnjili ostanci nekadašnje gragje skela i koliba.

Kulturni sloj sastoji od mrkog, žilavog, pepelom izmiješanog gliba, u kome ima množina biljevnih ostanaka, govegjeg gnoja, gubastih komada drveta i iverja, kadšto i pijeska, i gdje se nahodi većina rukotvora, kao i mnoštvo živinskih kosti i mnogo komada lijepa s duvarova.

Pod kulturnim slojem ima za tim pijesak *h*, kao nekadašnji temelj sojeničke naseobe, u koji su bile zabijene sohe.

U Ripču nam dakle valja razlikovati drugi neprekinuti kulturni sloj *(tabla XI., slika 1. i 3—6.)* i drugi viši kulturni, većinom ujedno paljevinski sloj *(tabla XI., slika 2.* i *slika* u tekstu *7.* i *9.)*; tek se ovaj potonji može naći samo na pojedinim mjestima sojenice. Takve kulturne slojeve, koji su jedan nad drugim, pokazuje i fotografska slika *(tabla VII., slika a)*.

U dônjim neprekinutim kulturnim slojevima nalazimo sada množinu soha samog sojeničkog sela. One su u nepravilnim razmacima od 50 *cm* do 2 *m*, na oko bez reda zabijene u pijesak na dnu, imaju premjer od 15 *cm* do 42 *cm*, a dugačke su 70 *cm* do 160 *cm*. Vrhovi su im, koliko se po dojakošnjem može reći, mahom do uglja sažeženi. Nema sumnje, da su sohe isprva bile puno duže, pošto je voda u Uni veoma nestalna, a skele na svaki način morahu biti iznad one visine, dokle bi Una za obične povodnje narasla, te će biti da su prigodom požara, koji je najposlije naseobinu razorio, sohe izgorjele do tadašnje visine vode. To svjedoči ta okolnost, što sadanji vrhovi soha u pravcu pada vode od juga prama sjeveru (dakle od *A* prama *B* na presjeku *slika 1., tabla XI.)* sasvim isto tako opadaju u omjeru 1:50, kao što to na tome mjestu pokazuje voda Une. Sohe su većinom od hrastovine, a samo su pojedini komadi od jelovine, većinom su okrugle, a samo u rijetkim prigodama rascijepane *(slika* u tekstu *10.)*, a dolje su uvijek zašiljene. Šiljevi hrastovih soha ili su četvero- ili petero- ili šesterouglasti, šiljevi jelovih soha vazda su četverouglasti.

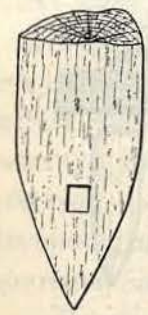

1/20

Slika 10.

1/20

Slika 11.

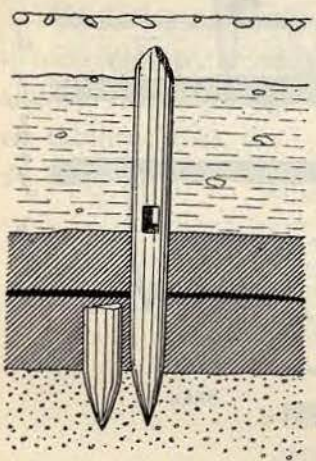

1/50

Slika 12.

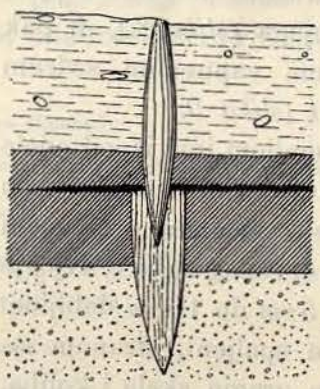

1/50

Slika 13.

Samo jedan jedini okrugao hrastov stup nagjen je megju sohama, koji je dolje ravno odrezan i nasagjen na podmetnut ravan vapnenac *(tabla XI., slika 4.)*.

Ukupno su dosele pobilježena u tom dônjem redu 1324 komada. Pojedine su sohe tik iznad šilja probušene *(slika* u tekstu *10.)*, ili pak narovašene *(slika* u tekstu *11.)*, ali se danas ne može odrediti, za što je to služilo.

Osim ovih na niže udarenih soha nagjeno je i viših soha od hrastovine, kojih su dosele nabrojene samo 54 *(tabla XI., slika 2.* i *6.*, onda *slike* u tekstu *8., 9., 12.*, i *13.)*.

Fotografski prikazi prekopanog dijela *(tabla VI., slika a* i *b, tabla VIII., slika a,* i *tabla IX. slika a* i *b)* pokazuju nam sohe gornjeg i dônjeg reda. kako prirodno jedna naprama drugoj stoje, a *tabla VII., slika b* nekoliko iskopanih soha, od kojih kraće potječu iz dônjeg reda, dok srednja, velika, probijena soha pripada gornjem redu.

Te gornje sohe bitno se razlikuju od množine soha dônjeg reda. One su naime pri dužini od 120 *cm* do 170 *cm* s obje strane zašiljene, kadšto su i sa zaobljenim bridovima na četiri ugla otesane *(slika* u tekstu *8.)* i pravokutno probušene *(slika* u tekstu *8.* i *12.)*; ali nikojoj vrh nije sažežen. Vrhovi im dosižu do u današnji sloj crnice, dônji šiljak nasuprot samo do u gornji dio velikog kulturnog sloja *(tabla XI., slika 2.)*. Nagjena je i takva, gdje je šiljak gornje sohe zabijen u vrh dônje *(slika* u tekstu *13.)*.

Sve se te gornje sohe nahode tek u južnom dijelu sadanje površine otkopavanja, gdje je zemljište već nešto poviše, pa i ako im se doba ne može sasvim pouzdano odrediti, to će ipak svakako biti da potječu iz kasnijeg doba, kada sojenice kao takve više nije bilo, nego je mjesto nje postala kopnena naseobina, kojoj su kuće bile podignute na sohama. Jedna kuća na ostrvu ripačkom stoji u ostalom i danas još na sohama, a stari mi ljudi pripovjediše, da su u prijašnja vremena sve kuće na ostrvu bile na sohama. Pošto te gornje sohe po tome svakako ne pripadaju našoj sojenici, to o njima dalje ne ćemo govoriti, pa gdje se ovdje dalje bude govorilo o sohama, treba vazda razumijevati dônje sohe od sojenice.

Već je spomenuto, da su sohe u nejednakim razmacima zabijene u zemlju. Nego i ako se u sadašnjem njihovom položaju u pojedinostima i ne može razabrati pravilnost, opet se, kada se pogleda plan *tabla I.*, neki pravilni raspored u općem razmještaju soha ne može previdjeti. Vigjamo naime izmegju tačaka α i ε megju gušćim hrpama soha praznu prugu, koja se proteže od sjeveroistoka prama jugozapadu, i od koje se opet i prama sjeverozapadu i jugoistoku odvajaju jednake prazne pruge kod tačaka β, γ i δ. Bez sumnje to bijahu otvorene ulice megju pojedinim, pravokutnim skelama, na kojim su potonjima bile zgrade naseobine. Nego su na tri mjesta u tačkama 1., 2. i 3. nacrta nagjeni još i očuvani ostanci nekadašnjih skela, pa pri svim tim dijelovima skela nalazimo gragju, kojom su bile prekrite, redovno položenu od sjeverozapada prama jugoistoku.

Pri najsjevernijoj od tih skela u tački 1. nacrta, kojoj tlocrt prikazuje *tabla XII.*, a presjek *tabla XIII.*, bio je pod od jelovih oblića, koji imaju premjer do 32 *cm* i dužinu do 4 *m*, jedan komad pače do 6·4 *m*. Bili su

položeni stranom na hrastovim sohama, stranom na oblim poprečnim hrastovim gredama, sa 15 *cm* premjera. Taj dio skele bijaše oko 7 *m* dug i preko 3 *m* širok.

Srednji očuvani dio skele u tački 2. nacrta pokazuje drugu konštrukciju, te joj je tlocrt i presjek prikazan na *tabli XIV.* Taj je dio spao do pješčanog temelja kulturnog sloja, dug je 5 *m*, a širok 1·6 *m* i sastoji od dva reda u jednakom pravcu kalanih jelovih trenica *a*, položenih jednih iznad drugih. Te su trenice široke oko 5 *cm*, debele 3 *cm* do 4 *cm*, na jugozapadnoj strani zagragjene su na uglove otesanom jelovom gredom, širokom 12 *cm*, a debelom 7 *cm*, koja je u razmacima od 14 *cm* po prilici probušena. Pravokutne joj rupe imaju dimenzije od 7 i 9 *cm*, te su očevidno služile za usagjivanje stupića prislona, koji je bio po strani. Kako trenice, tako i spomenuti donji prijeboj veoma je opaljen, pa za to dobro očuvan.

Na toj skeli, kao i pod njom nagjeno je poviše sprženog ječma a i dvije gvozdene sjekire, *tabla XVIII., slika 7.* i *8.* ležale su neposredno na trenicama skele.

Iznad skele u visini vrhova od soha nagjena su najposlije dva komada rascijepanih, takogjer opaljenih jelovih dasaka *b*, od kojih je veća bila duga 1·2 *m* i široka 40 *cm*.

Najviše kompliciran i s pogledom na konštrukciju najzanimljiviji dio skele bijaše najsjeverniji kod tačke 3. nacrta, kome tlocrt prikazuje *tabla XV.*, a presjek *tabla XVI.* Jedan je presjek zajedno sa slojem zemlje, koji ga pokriva i s najbližom okolinom toga dijela skele nadalje prikazan na *tabli XVII.* Isto tako prikazuje fotografska slika *tabla X., slika a* gradnju, iza kako je otkopana.

Očuvani dio skele dug je i širok od prilike 5·5 *m*, ima dvije ograde od greda, *tabla XV.*, presjek *A B* i *tabla XVI.*, presjek *G H*, razmaknute za 2 *m* jedna od druge. Obje su ograde podignute megju dvije okrugle hrastove sohe od 15 *cm* do 28 *cm* debljine i 70 *cm* do 1·6 *m* dužine, sastoje od hrastovih direka, tesanih na uglove, od 8 *cm* do 20 *cm* debljine i 3 do 3·4 *m* dužine. Iz ograda *A* do *B* sagragjenih od greda, proviruju s polja na oba kraja hrastove grede do 1·4 *cm* dužine, koje se u presjeku *C D (tabla XVI.* i *XVII.)* vide po svojoj dužini.

Prostor izmegju obje ograde bio je ozdo nasut prikupljenim kamenicama, a ozgo riječkim šljunkom do vrha, kojega materijala nema u neposrednoj blizini gragjevine, pa je u svoje vrijeme valjda od nekuda dobavljen.

Prostor izmegju ograda bijaše nadalje na oblik skele prelożen jelovim okruglim deblima od 5 *cm* do 10 *cm* debljine, a na tim okruglim gredama ima nekoliko cijepanih dasaka od jelovine, debelih 4 *cm*, dugih do 2·6 *m* i širokih do 38 *cm*.

Izvan ograde *A B* bilo je nadalje nešto na niže više takogjer rascijepanih hrastovih dasaka, širokih od prilike 22 *cm.*

Ma da je ta skela s dvije strane otvorena, opet je to po svoj prilici sanduk, koji je sagragjen u vodi.

Vrhovi dviju soha, *tabla XVII.*, koje stoje desno odonud, dakle na sjevernoj strani, te su od prilike 30 *cm* dublje, nego natkrovak sanduka, bijahu očevidno žeženi. Da li je i gornji dio sjevernog duvara od greda bio žežen, nije se više moglo konštatirati, jer je drvo bilo veoma sagnjilo. Jelove grede i trenice na njima nijesu megjutim bile opaljene.

Na sjevernoj strani jasno se je megju rečenim sohama na kulturnom sloju razabirao sloj paljevine, koji se je nastavljao prama sjeveru, dok se je na južnoj strani samo vidio sloj sagnjilog drveta, pa se po time čini, da su se zapalile kolibe, koje su sjeverno bile kraj sanduka, ali da se je požar samo na sjever prostirao. Svakako pak taj ogragjeni sanduk pripada prehistoričkom vremenu, pošto su neposredno na skeli povrh njega nagjena dva tkalačka ilovasta utega i velika koštana strelica. U šljunku sanduka ispod skele nagjene su takogjer ilovaste rbine, onda dvije male ilovaste zdjelice, nekoliko tkalačkih utega i pršljena, probušenog kamenja i odrezana ružica od jelenovog roga.

U kulturnom sloju na sjeveru i istoku sanduka bilo je osobito mnogo nahogjaja, te je tu osim množine ilovastih ploča jednog ognjišta ostala sila sprženog žita, prosove slame s plodom i mnoštvo fragmenata opletene kotarice, *tabla XLII., slike 408.* i *413.* I onih sedam ilovastih idola *(tabla XXIV., slika 116.—119.)* nagjeno je ovdje još na okupu.

Po svemu, što je rečeno, sagragjena je sojenica u Ripču po svoj prilici pod zaštitom sedraste zagrade *f (tabla II.)*, koja je već onda postojala, makar i u drugoj formi, u mirnoj vodi Une, i to u takvo vrijeme, kada sadašnjeg ostrva *a* još nije bilo. Sva je prilika naime, da je tek sagragjena ondje sojenica dala povoda postanju ovog ostrva.

Za sohe upotrebljavana je velikom većinom hrastovina, a samo gdješto jelovina, dok su nasuprot preložene grede, kalane letve i cijepane trenice na skelama većinom od jelovine.

Sojeničko je to selo, slično kao većina takih naseobina, propalo požarom, što osim opaljenih sohastih vrhova i dijelova skele zasvjedočuje na 18 različitih mjesta nagjeno sprženo žito, spržena slama, žeženi lijep s duvarova, i mnoštvo komada vapnenca bez oblika, većinom ogarenih, koji se potonji često nahode u kulturnom sloju, te se raspadaju u sitne komadiće, kada se podignu. Očevidno je to kamenje negda na skeli nečemu služilo, pa je pri požaru sojenice palo u vodu i kako se je naglo ohladnjelo, popucalo.

Ali naseoba na onom mjestu i poslije požara nije za prehističkog doba sasvim prestala. Jer i ne gledeći na gornje sohe, kojima ne znamo iz kog su doba, ima na pojedinim mjestima sojenice nad velikim, cjelovitim ganištem još viših, makar i ne tako prostranih ganišta i kulturnih slojeva, kao *tabla VII., slika a,* onda *slike* u tekstu *7.* i *9.,* u kojima je takogjer nagjeno ostanaka iz prehističkog doba.

Tako je n. p. na dônjem kulturnom sloju *slike* u tekstu *7.* nagjen tavan žežene gline od 2 m^2 po prilici, koji očevidno potječe od ognjišta i na kojem su ležala dva piramidalna ilovasta utega. Desno ukraj toga nagjene su rbine od dvije oveće posude, zdrobljene izgorjelom gredom, koja se je na njih srušila. Jedna od tih posuda mogla se je rekonštruirati, a to je veliki lonac *(tabla XXV., slika 139.).* Na gornjem ganištu i kulturnom sloju nagjeni su nasuprot jedan uz drugi šest tkalačkih utega.

Rukom gragjenih ilovastih posuda i njihovih rbina nagjeno je često u ostalom i u višim slojevima pepeljave zemlje ili u pijesku nad kulturnim slojem, kao na *slici* u tekstu *8.* i *9.,* onda na *tabli VIII., slika a* i *b* i *tabli X., slika b,* gdje su nad kulturnim slojem nagjene ilovaste posude te ruke, slikane, odnosno fotografisane *in situ.*

Nego se čini, da ta kasnija prehistorička naseobina, po onome, što se je dosele moglo vidjeti, nije više bila sojeničko selo, nego već naseljeno ostrvo, a u rimsko doba nalazimo na ostrvu, koje se je megjutim konsolidiralo, već i zidanih zgrada.

Nahogjaji.

Materijal nagjenih ostanaka, kojih je dvogodišnje prekopavanje u ripačkoj sojenici iznijelo vanredno golemu množinu, bio je veoma raznolik. Moglo se je pretpostaviti, da će se u takome mjestu na vodi, koje već u prehističko doba bijaše naseljeno, onda po Rimljanima okupirano, koje je kasnije u srednjem vijeku kao jaka povodna utvrda služilo u ponovnim bojevima izmegju kršćana i napadača Osmanlija, i koje je i danas još lijepo naseljeno, pri potanjem pretraživanju naći ostanci iz svih ovdje spomenutih kulturnih perijoda zemlje, ali ja moram priznati, da je faktični uspjeh nadmašio svako očekivanje u tome pravcu.

Ne samo što su naime na vidjelo izašli rukotvori iz najrazličitijih vremena, nego i onaj materijal, od koga sastoje, neobično je raznoličan. Tako su rukotvori od željeza, bakra, bronca, srebra, olova, kamena, ilovače, stakla, kosti, drveta i druge biljevne tvari nagjeni stranom u sojenici, stranom izvan nje, nego je povrh toga u sojenici nagjena i množina životinjskih kosti, onda mnoštvo sprženoga raznolikog ploda i biljevnog sjemenja, slame i gnoja.

Mi ćemo ovdje poglavito govoriti o nahogjajima prehističke sojenice, te ćemo nahogjaje kasnijih vremena, izuzevši nekoje rimske, samo uzgredice napomenuti. S pogledom na raspoznavanje doba pojedinih nahogjaja primjećujemo, da se, i ne gledeći na oblik i tehniku prehističkih nahogjaja, razlika izmegju prehističkih i kasnijih nahogjaja obično posve lako raspoznaje, jer potonji leže stranom u vodi, stranom u sedri, stranom u tankom sloju crnice po vrhu, pa su za to ili obaviti sedrastom korom, ili su veoma zargjani. Prehistorički nahogjaji nasuprot bijahu u glibu kulturnog sloja ili bar u dubljem pepeljavom sloju sojenice, pa su puno manje iskvareni, tako da je i samim željeznim artefaktima površina kadšto doduše pocrnjela, ali inače čista.

Željezne rukotvorine.

Od željeznih rukotvora, što ih je nagjeno u zagasitom kulturnom sloju, te po tome na svaki način pripadaju prehističkom vremenu, treba prije svega navesti dva mala srpa. U prvog je od njih *(tabla XVIII., slika 1.)* u lûk savijena, šiljasta oštrica i dug jezičac za držak. Oštrica je duga 16·5 *cm*, najveća joj je širina 2 *cm*, a jezičac je dug 11 *cm*.

U drugog, mnogo manjeg srpa *(tabla XVIII., slika 2.)* savijena je oštrica gotovo u pravi kut, a na gornjem je kraju zaobljena. Mali jezičac od drška svršava se malim, unatrag okrenutim nastavkom. Oštrica je duga 13·2 *cm*, najveća joj je širina 3·3 *cm*, a dužina jezičca 3·3 *cm*.

Isto tako pripadaju i one tri savijene oštrice od nožâ *(tabla XVIII., slika 3.—5.)* prehističkom vremenu. Prva je od njih *(slika 3.)* 13·2 *cm* duga, od čega 9·2 *cm* dolaze na oštricu, a 4 *cm* na probušeni jezičac. Najveća je širina oštrice 2·7 *cm*.

U drugog je noža *(slika 4.)* 3 *cm* dug jezičac, te je oštrica pri najvećoj širini od 2·4 *cm*, duga 10·5 *cm*.

U najveće od tih noževih oštrica *(slika 5.)* ima na dva mjesta probušen jezičac, a u svemu je duga 18·2 *cm*.

1/2

Slika 14.

1/2

Slika 15.

Inače prehističkome inventaru još valja pribrojiti dvije slične, čitave noževe oštrice s jezičcima i dva fragmenta oštrica. Za ostalih 56 nagjenih noževih oštrica stranom se ne može stalno odrediti vrijeme, stranom pak pripadaju kasnijim perijodama, nekoje pače i novijem vremenu.

Tako su n. pr. dva jednoreza noža sa u lûk savijenim oštricama, *slika* u tekstu *14.* i *15.*, neosporno stari oblici, ali se ne bih usudio vrijeme im tačno odrediti. U manjeg je od njih spoljašna, konveksna strana oštra, pri čemu je oštrica duga 4·3 *cm*, jezičac pak 4·7 *cm*. Taki se noževi obično smatraju britvama.

U noža *slika 15.* duga je oštrica 10 *cm*, jezičac takogjer 10 *cm*, ali je nutarnja, konkavna strana naoštrena, kao u naših kosijera[1]).

Nego su za nas mnogo znamenitije od noževa dvije bojne sjekire, kojim su tulci po strani načinjeni previjanjem debelih zalistaka. Ti zalisci jedan s drugim nijesu spojeni, nego su samo preloženi jedan preko drugog. Obje su sjekire ležale neposredno jedna kraj druge na održanom dijelu skele *tabla I., tačka 2.* i *tabla XIV.*

Manja od njih *(tabla XVIII., slika 7.)* duga je 9·6 *cm*, od kojih 5·3 *cm* dolaze na plohu, za tim 4·3 *cm* na tulac, a na lûk savijena oštrica široka je 3·7 *cm*.

Veća sjekira *(tabla XVIII., slika 8.)* duga je 10·2 *cm*, od toga oštrica zaprema 5·2 *cm*, a tulac 5 *cm*. Oštrica joj je splošteno u lûk savijena i široka 4·8 *cm*. Oba ta oružja pripadaju oblicima la-tenske perijode, dakle onome vremenu, iz koga potječe i većina grobova blize nekropole na Jezerinama.

Istoj kulturnoj perijodi biće da pripada i dvostruka udica *(tabla XVIII., slika 11.)*, duga 3·5 *cm*.

Nadalje nagjena su dva čelika za kresivo *(tabla XVIII., slika 9.* i *10.)*, pa ma da im doba nije pouzdano odregjeno, opet su za nas s toga zanimljivi, jer su u nekropoli na Jezerinama kod skeleta iz groba br. 31. ukraj jedne halštatske i jedne la-tenske fibule[2]), onda u tački br. 453. ukraj jantarevih zrna[3]) nagjeni posve slični čelici.

Nagjeno je i rimskog oružja i sprava od željeza, kao n. pr. tri ključa, od kojih je jedan prikazan na *tabli XVIII., slici 6.* Isto tako biće da ona dva noža svaki sa po dvije jednoreze oštrice, koje su naopako postavljene jedna spram druge, a srednji im je držak usukan poput konopa, potječu iz rimskog doba, pošto je isto takav nož nagjen i u razvalinama rimskih zgrada na Ilidžama kod Sarajeva. Ja sudim, da su noževi te ruke služili kao britve[4]).

U prvog od ta dva noža *slika* u tekstu *16.* veoma su uvijene oštrice, dug je 28 *cm*, a oštrice su široke do 2·5 *cm*. Drugi, na *tabli XIX., slici 12.* prikazani slični nož, kome je oštrica odlomljena, izuzetno ima pràvu oštricu, široku 2·3 *cm*.

---

[1]) Isp. Keller: „Pfahlbauten II. Zürich 1858". Tab. III., sl. 36. i 37., dva slična kosijera iz Bielskog jezera u Švajcarskoj.

[2]) Isp. „Glasnik" 1893., str. 77., sl. 45. i „Wissenschaft. Mittheilungen" III., 1895., str. 71., sl. 83.

[3]) Isp. „Glasnik" 1893., str. 425., sl. 51. i „Wissenschaft. Mittheilungen" III., 1895., str. 166., sl. 513.

[4]) Isp. „Glasnik" 1894., str. 433., sl. 6.

Druga je, u crnici nagjena rimska sprava bradva *(tabla XIX., slika 18.)* sa jako zavijenom oštricom, koja je duga 16 *cm*, a pri oštrici široka 7 *cm*. O sličnoj bradvi iz jednog groba s rimskim nahogjajima iz Reichersdorfa u Brandenburškoj izvijestio je i Lindenschmidt[1]).

Od oružja nagjen je stranom u crnici nad sojenicom, stranom u vapnenastoj sedri šiljak od sulice i 18 šiljaka od strelica, valjda takogjer iz rimskog doba.

Suličin šiljak *(tabla XIX., slika 13.)*, dug 11·5 *cm*, kome je u tulcu još zataknut kraj od drvene motke, ima kratku, sploštenu i rombičku plojku bez povora po sredini. Oblikom je sličan suličinim šiljcima na dva nadgrobna kamena rimskih vojnika iz Majnca, koje je Lindenschmidt[2]) nacrtao i opisao.

Šiljci od strelica imaju za rimske streličke šiljke karakteristični piramidalni rt[3]), te su različite veličine. Ona su tri eksemplara *(tabla XIX., slika 14.—16.)* 6 *cm* do 9 *cm* duga, te im šiljak, ozgor ga gledeći, čini kvadrat. Uži šiljak *(tabla XIX., slika 17.)*, od 6 *cm* dužine nasuprot ima, ozgor gledan, rombički oblik.

Osim spomenutih ovdje nagjena je čitava množina željeznih rukotvora i fragmenata, koji pripadaju najrazličitijim vremenima. Ima megju njima mnoštvo klinaca, onda bradava, baglama, kolutića, okovica, komada žice, makaza modernog oblika, fragmenat pile, svrdlova, komada lanaca, željeznog tenećeta, potkova, mamuza, konjskih žvala, komada mačevih oštrica, otpornih priječki, dočekaljki (Parierstangen), sredovjekih mačeva, tulaca od kopalja, kaluf za ljevanje krugalja, krugalja do 28 *mm* premjera i t. d.

1/2
Slika 16.

Bakreni rukotvori.

Od bakrenih ostanaka nagjena je samo jedna plojka od okovice sa 7 *cm* premjera *(tabla XX., slika 44.)*, koja u sredini ima guku, a oko ove kolobar. Na dônjoj su strani dva zglavkasta klinca za pričvršćenje plojke na kajiš ili sl.

Osim toga nagjena su samo dva mala komada metaličkog bakra, valjda odregjenog za ljevanje bronca.

---

[1]) „Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit". Mainz, IV. sv., tab. 38., sl. 4.

[2]) „Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit", Mainz, I. knj., sv. III., tab. 7., sl. 1. i sv. XI., tab. 6. sl. 2.

[3]) Ibid. I. knj., sv. XI., tab. 4., sl. 10. i 18.—22.

Broncani rukotvori.

U sojenici ripačkoj nagjeno je ne doduše mnogo, ali vrlo zanimljivih bronceva, od kojih ću najglavnije evo ovdje da prikažem.

Od predmeta za upotrebu nagjene su četiri šivaće igle, od kojih su tri naslikane na *tabli XIX., slici 21.—23.*[1]). Pošljednja od njih odlikuje se osobitom svojom dužinom od 15 *cm* te je pri uški odlomljena, dok su se obje druge posve održale, te su duge 6·3 *cm* i 7·2 *cm.* Šivaćih igala sličnog smo oblika u Bosni već našli u nekropoli na Jezerinama[2]). Ali po Fiali nagjene su i na Sobunar-Debelom brdu[3]), a po Stratimiroviću i u grobovima na Glasincu[4]).

Nego većina bronceva dolazi na nakit, megju kojim su fibule za nas osobito znamenite.

Mala je fibula *(tabla XIX., slika 19.)* fibula na lûk, stremenka joj je od zapetljane žice, a jezičac joj visi u zadnjoj petlji pri glavici. Nožica je sa žljebićem odlomljena, te je fragmenat dug 4 *cm.* Taj halštatski oblik fibule[5]) nagjen je i u nekropoli na Jezerinama[6]).

Druga je fibula iz halštatskog doba dvostruka špiralna fibula *(tabla XIX., slika 20.),* kojoj su špiralne plojke spojene na oblik brojke 8 savijenom žicom. Premjer plojke 3·7 *cm,* cijela širina fibule 8 *cm.* Ta je vrsta fibule nagjena i u Halštatu[7]).

Na Glasincu nadalje nagjeno je više dvostrukih špiralnih fibula od željeza i bronca, ali bez spoja osmicom megju obje plojke[8]). Na Jezerinama kod Bišća najposlije nagjene su, i ako ne prave fibule, a ono ipak oveće špiralne dvotoke sa sponom u vidu osmice[9]); i u Prozoru kod Otočca u Hrvatskoj nagjene su fibule posve jednakog oblika[10]).

Isto tako pripadaju kolu oblika halštatske perijode dvije oblučaste fibule *(tabla XIX., slika 29.* i *30.),* od kojih prva ima glatku, a druga na

---

[1]) Isp. Wosinski: „Das Schanzwerk von Lengyel" I. tab. XX., sl. 155., onda Keller: „Pfahlbauten" II. Bericht. Zürich 1858. Bieler See, tab. II., sl. 26., 31.—33. i 36., najposlije Schliemann: „Ilios" str. 630. sl. 1250.

[2]) Isp. „Jezerine": „Glasnik" 1893, tab. III., sl. 19. i „Wissenschaft. Mittheil." 1895. III., str. 178, sl. 579.

[3]) Isp. „Glasnik" 1890, str. 217., sl. 22. i 23., onda 1894., str. 120. i tab XIV., sl. 16. i 17., nadalje „Wissenschaftliche Mittheilungen" 1893. I. str. 50., sl. 40.

[4]) Isp. „Glasnik" 1891., str. 363., sl. 28. i „Wissenschaftliche Mittheilungen" I. 1893., str. 125., sl. 33.

[5]) Isp. „Popis arheologičkoga odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu." Od prof. Ljubića I. Zagreb 1889. tab. XX., sl. 92. i 93., nadalje: „Das Grabfeld von Hallstatt." Od dra Ed. pl. Sackena. Beč 1868., tab. XIII., sl. 12.

[6]) Isp. Radimský: „Glasnik" 1893., tab. IV., sl. 11., dalje „Wissensch. Mittheil." III. 1895., str. 95., sl. 175.

[7]) Sacken, tab. XIII., sl. 9.

[8]) Isp. Fiala: „Glasnik" 1893., str. 728., sl. 30., dalje „Wissenschaft. Mittheil." III. 1895., str. 13., sl. 35.

[9]) Isp. Radimský: „Glasnik" 1893., str. 370. i 415., tab. XVI., sl. 1. i 2., dalje „Wissenschaftliche Mittheilungen" III. 1895., str. 123., sl. 307. i str. 159., sl. 482.

[10]) Isp. Ljubić: „Popis ark.", tab. XVIII., sl. 43.

tjemenu udebljanu i sa tri nastavka ukrašenu stremenku[1]). Dužina je obiju fragmenata 8·3 *cm* i 10 *cm*.

Osobito su megjutim zanimljive gusjeničaste oblučaste fibule *tabla XIX., slika 25.—27.*, jer je isti taj oblik često nagjen na Jezerinama[2]).

Očevidno je to od halštatske gusjeničaste fibule izveden oblik, pa se od nje samo time razlikuje, što je pri glavici mjesto špirale karičica, koja leži u osovini stremenke, i u koju bi se privjesila ili igla, kao u *slici 27.*, ili lančić, kao u *slici 26.*

Izmegju 54 komada takog nakita na Jezerinama nije nijednoga bilo, o koji bi bila privješena igla, pa sam ja i zbog drugih prilika, u kojima su nagjena, sumnjao, da su služili kao fibule.

Slika 27. pokazuje nam megjutim neosporno, da se je taj nakit u bihaćkom kraju djelomice barem u istinu upotrebljavao kao fibula, kako smo to sa grobišta kod Prozora[3]) već prije znali.

Pošto se te ruke fibule moraju smatrati derivatom halštatske gusjeničaste oblučaste fibule, pa su kako na Jezerinama[4]), tako i na Glasincu[5]) nagjene i od želježa izragjene, valjaće ih računati na kraju halštatske i na početku la-tenske perijode.

Nego su u Ripču nagjene i fibule iz rimskog doba, od kojih je na *tabli XIX.* u *slici 28.* naslikana stremenka fibule sa šarnirima, u *slici 24.* dijelak nožice koljeničaste fibule, a u *slici 31.* fragmenat streličaste oblučaste fibule sa lučastim glavicama. Naročito su obje pošljednje rimske fibule po našim krajevima vrlo proširene, pa ih nahodimo po svim većim naseobama Rimljana kako u Bosni, tako i u Hercegovini.

Nagjene bočke, *tabla XX., slika 32.—42.* pokazuju mahom halštatske oblike, te im se glavica svršava nad udebljanim obično ili crtama ukrašenim vratom dugmetom, ili koničkom plojkom[6]), kao na *slici 32., 33., 36., 40.*

---

[1]) Isp. Ljubić: „Popis ark. Prozor", tab. XX., sl. 96. i tab. XXI., sl. 99., nadalje pl. Sacken: Hallstatt. Tab. XIV., sl. 4., onda Radimský: „Gradina Čungar". „Glasnik" 1894., str. 498. i 512, tab I., sl. 4.

[2]) Isp. Radimský: „Jezerine." „Glasnik" 1893, tab. XIII., sl. 1.—10. i tab. XIV., sl. 1.—3., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 76., sl. 99.; str. 92., sl. 163. i 164.; str. 96., sl. 180.; str. 102., sl. 201.; str. 110., sl. 236.; str. 113., sl. 254.; str. 123., sl. 308.; str. 142., sl. 394.; str. 152., sl. 451.; str. 159., sl. 484. i str. 173., sl. 499.

[3]) Isp. Ljubić: „Popis ark.", tab. XIX., sl. 52.—54.

[4]) „Jezerine." „Glasnik" 1893., tab. III., sl. 10., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 164., sl. 506.

[5]) Fiala: „Glasnik" 1893., str. 733., sl. 38., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 17., sl. 45.

[6]) Isp. Ljubić: „Prozor. Popis ark.", tab. XVI., sl. 7—14. — Truhelka: „Glasinac". „Glasnik" 1890., str. 86., sl. 46/7. i „Wissenschaft. Mittheilungen" 1893., str. 95., sl. 136. — Fiala: „Glasinac". „Glasnik" 1893., str. 723. i d., sl. 18. i 19., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III 1895., str. 10., sl. 18. i 19. — Radimský: „Jezerine." „Glasnik" 1893., tab. XV., sl. 11. i 12., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 89., sl. 159. i str. 115., sl. 267.

i *41.*, ili je gornji kraj bočke samo zasukan[1]), kao u *slici 34., 35., 37.—39.* Samo fragmenat, *slika 42.* daje nam nov oblik bočke, u koje glavicu čini kolutić nad kvržicom na vratu.

Spomena je vrijedno to, da je jedan dio bočki, kao *slika 35.—37.*, posve jednakim načinom, kako smo to vidjeli na Jezerinama, jako pregnut ili bar previnut[2]), te se po tome pregibanju čini, da su te bočke upotrebljavane u kasnije vrijeme.

Kao ostanci nakita nagjeni su i raznoliki lančići *(tabla XX., slika 47. i 50.)*, kako smo ih i na Jezerinama vrlo često nalazili[3]).

Od narukvica nagjen je samo fragmenat špiralne narukvice od širokog iznutra ravnog, a s polja ponešto konveksnog tenećeta *(tabla XX., slika 43.)*. Ona u svoja dva ulomka sastoji od četiri zavojka, pa je pri svom malom premjeru od 3·6 *m* mogla služiti samo za posve malenu dječiju ruku. Narukvice posve jednakog oblika nagjene su ponovno i na Jezerinama[4]).

Od nagjena četiri prstena pripadaju dva komada, *tabla XX., slika 46.* i *49.* prehistoričkome vremenu, dok ona druga dva, *tabla XX., slika 45.* i *48.*, koji imaju plojku, odnosno kutijicu za kamen, po svoj prilici potječu iz rimskog doba.

Od inih prstenova nagjen je samo prsten, *tabla XX., slika 44.*, okruglog presjeka i sa 2·7 *cm* u premjeru.

Nagjena su tri plohasta koluta, od kojih onaj, što je prikazan na *tabli XX., slici 53.*, ima spoljašnji premjer od 6·9 *cm* i širinu središnjeg zjala od 2·1 *cm*. Drugi plohasti kolut, *tabla XX., slika 51.* od 2·7 *cm* spoljašnjeg premjera, imao je sada odlomljen nastavak, te je to valjda fragmenat jednog dijela kakog zaponca[5]).

Uvijena trouglasta kuka od zaponca, *tabla XX., slika 58.* ima najposlije oblik, na koji nailazimo ne samo na Jezerinama[6]) nego i u Prozoru[7]) i u Halštatu[8]).

---

[1]) Isp. Sacken: Hallstatt, tab. XVI., sl. 2. i 3. — Truhelka: „Glasinac." „Glasnik" 1890. str. 86. sl. 46/3. i „Wissenschaft. Mittheilungen" I. 1893., str. 95., sl. 132., onda Radimský: „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XV., sl. 9., 10. i 19., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 75., sl. 94.; str. 137., sl. 373. i str. 168., sl. 527.

[2]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XV., sl. 9., 13.—16. i 19., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895.. str. 75., sl. 94.; str. 97., sl. 187.; str. 105., sl. 210.; str. 119., sl. 285.; str. 108., sl. 228. i str. 137., sl. 373.

[3]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XVI., sl. 6. i 7., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 80., sl. 122. i str. 83., sl. 132.

[4]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XVIII., sl. 5. i 6., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 84., sl. 131. i str. 140., sl. 387.

[5]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XX., sl. 6., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 167., sl. 519.

[6]) Isp. i d. ibid. tab. XXIII., sl. 24., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 162., sl. 501.

[7]) „Popis ark.", tab. XXV., sl. 10.

[8]) Sacken: Hallstatt., tab. XI., sl. 11.

Jedina nagjena toka, *tabla XX., slika 52.* od 4·8 *cm* premjera ljevena je, ima izlistan okrajak, na dônjoj strani četiri previnuta klinca za pričvršćenje na kajiš, te se na njoj jasno razabiru tragovi nekadašnje pozlate na gornjoj površini.

Megju privjescima nahodi se onaj oblik, što je prikazan na *tabli XX., slici 57.* u našim krajevima često, pa je i na Jezerinama nekoliko puta nagjen[1]), dok privjesak *tabla XX., slika 56.* ima oblik brnjice, pa je sudeći po rasporu, što se na njemu vidi, takvom valjda i služio[2]).

Od dugmeta nagjena su samo dva komada, od kojih svaki u sredini ima šiljak *(tabla XX., slika 55., a* i *b),* pa su nam te ruke dugmeta sa šiljkom poznata kako sa Jezerina[3]), sa Sobunar-Debelog brda kod Sarajeva[4]), iz gradine Majdanske kod Jajca[5]), i iz jedne velike gromile kod Varvare blizu Prozora u Bosni, najposlije iz Prozora u Hrvatskoj[6]).

Nego mnogo je znamenitiji za nas od prikazanog ovdje nakita kelt, *tabla XX., slika 62. a* i *b,* koji je nagjen u kulturnom sloju, te nam služi dokazom, da su stanovnici naše sojenice umjeli ljevati bronc, za što ćemo u ostalom još naći i drugih dokaza.

Taj je kelt u kalufu pokvaren komad posve hrapave površine, s probijenom rupom i iskrivljenom ušicom, na kojoj se unaokolo još vidi šav od taljenja. Dugačak je 9·5 *cm,* a tupa oštrica široka je 4 *cm.*

Zanimljiv je i trokrili streličin šiljak, *tabla XX., slika 61., a* i *b,* dug 2·7 *cm,* jer je to karakteristična forma halštatske perijode. Taki su šiljci naime nagjeni u samome Halštatu[7]), a kustos I. Szombathy[8]) navodi iz jednog vojničkog groba halštatskog doba od Sv. Marjana u Kranjskoj 87 takih trokrilih streličkih šiljaka.

U Bosni je Fiala[9]) u jednoj gromili kod Ilijaka na Glasincu takogjer našao takav strelički šiljak od bronca.

Dalje je spomena dostojan nahogjaj lijep rimski uteg *(tabla XX., slika 59.)* od 4·1 *cm* premjera i 3·4 *cm* visine. On ima obični oblik rimskih utega, a na gornjoj ravnoj strani dva u srebro uložena pismena *A.* Taj je

---

[1]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XXIII., sl. 12 i 21., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 107., sl. 224. i str. 114., sl. 263.

[2]) Isp. Keller: „Pfahlbauten". Bericht VII., sl. 1876. „Möringen am Bieler See", tab. IX., sl. 38.

[3]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XXIII., sl. 3., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 113., sl. 255.

[4]) Fiala: „Glasnik" 1891. str. 429., sl. 9. i „Wissensshaftliche Mittheilungen" I. 1893., str. 51., sl. 48.

[5]) Radimský: „Glasnik" 1893, str. 482., sl. 3. i „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 286., sl. 3.

[6]) Ljubić: „Popis ark.", tab. XXVII., sl. 187.

[7]) Sacken: Hallstatt, tab. VII., sl. 10.

[8]) „Mittheilungen der anthropolog. Gesellschaft in Wien" 1894. XXIV. knj., str. 229.

[9]) „Glasnik" 1893., str. 732., sl. 37., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 17., sl. 44.

komad težak ravno 327 *gr*, pa pošto je rimska libra težila 327·45 *gr*[1]), to se taj uteg samo za 0·45 *gr* razlikuje od normalnog rimskog utega.

Osim spomenutih bronceva nagjeno je i vrlo mnogo fragmenata, kao žica, komada tenećeta, špiralnih cjevčica, stremenki, ulomaka od sugja i t. d. iz različitih doba. Što su mnogi od tih bronceva zajedno staljeni, lasno se tumači s pogledom na to, što su u sojenici ponovno nagjeni ostanci požara. Nekoliko prizmatičkih komada od bronca bili su valjda materijal za ljevanje bronca.

Srebrni rukotvori.

Od srebrnih predmeta nagjen je samo jedan narebren privjesak *(tabla XX., slika 60.)*, na kome se vigjaju tragovi nekadašnje pozlate, te je valjda nekoć pripadao naušnjaku. Taj nakit od 2·1 *cm* premjera biće da pripada kasnijem la-tenskom ili rimskom vremenu, te je veoma sličan onim srebrnim bobicama, što ih poznajemo iz nekropole na Jezerinama[2]).

Olovni rukotvori.

Olovni predmeti, koji su prekopavanjem izneseni na vidjelo, čini se da pripadaju vrlo različitim vremenima, te bi se valjda samo vrijeme jednog debelog i nataljenog komada tenećeta od 28 *cm* dužine i 25 *cm* širine moglo odrediti, koje valjda potječe od krova jedne rimske zgrade.

Inače olovni rukotvori sastoje od različitih fragmenata, nataljenog grumenja, okruglih šipki, prizmatičkih komada i kruglji.

Novci.

Varvarskih novaca nije nagjeno, nasuprot pak nagjeno je 7 rimskih broncanih novaca i 7 novijeh novaca, megju ovima i jedan srebrni novac cara Karla V.

Gospodin dr. Karlo Patsch je rimske novce, u koliko su se još mogli raspoznavati, odredio, pa je megju njima našao:

1 Antoninus Pius (?) (138.—161.)
1 Alexander Severus (222.—235.)
1 Gordianus (238.—244.) Cohen 220.
1 Philippus F. (244.—249.) Cohen 57.
2 defektna novca od svršetka III. i početka IV. vijeka.

---

[1]) Nissen: „Griechische und römische Metrologie". Nördlingen 1886., str. 14.

[2]) „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. XXV., sl. 6. i 7., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 66., sl. 57.

Ti novci obuhvataju vrijeme od polovice II. do početka IV. vijeka, te po tome svi pripadaju kasnijem vremenu careva.

Produkti taljenja.

1/2
Slika 17.

Naknadno metalnim nahogjajima valja spomenuti neobičan produkat taljenja, koji je u obliku konkavne, do 3 *cm* debele pogače od 14·5 *cm* premjera nagjen u pepeljavoj zemlji nad sagnjilom skelom sojenice, te je prikazan u *slici 17.*

Taj je komad dosta težak i sastoji od nekake troski slične, porozne i sive mase, koja je po kemičkoj analizi u laboratoriju c. kr. generalnog opitnog ureda u Beču ovako sastavljena:

I.

olovo	44·26%
bakar	18·84 „
kositer	6·61 „
vizmut	—
nikalj	1·90 „
cink	—
glina, u kojoj ima željeza	6·30 „
vapno	4.10 „
magnezija	0·40 „
kremikova kiselina	2·50 „
ugljična kiselina (izračunana)	3·60 „
kisik (izračunan)	10·40 „
Ukupno	98·91%

Nego u toj nemetaličkoj masi ima množina metaličkih zrnaca nepravilnog oblika, otvorene bakrene boje, koja su po analizi rečenog generalnog opitnog ureda ovako sastavljena:

II.

bakar	81·41%
kositer	15·78 „
antimon	0·25 „

olovo	0·20%
srebro	tragovi
vizmut	—
nikalj	0·83 „
željezo	0·16 „
cink	—
Ukupno . .	98·63%

Metalička su zrnca po tome plemenit bronc, kome je prehistoričko postanje time zasvjedočeno, što u njem ima nikalja, ali nema cinka. Poznato je naime, da u rimskim i još kasnijim broncima ima cinka i što su bez nikalja, dok je za prehistoričke broncane nahogjaje ponovo, kao n. pr. pretraživanjem sojenica na Bielskom jezeru u Švajcarskoj — utvrgjeno, da u njima nema cinka, ali ima nikalja.

Nemetalička siva masa one pogače po gornjoj analizi I. nije silikat, te po tome ni troska, za što sam je isprva držao, nego je to vrlo vjerojatno talijonički produkat, dobiven pri rafiniranju bronca, kakav se je možda na površini načinio pri takom pretaljivanju olovom pomiješanog broncanog materijala, koje ne reducira.

Gospodin profesor, rudarski nadsavjetnik Karlo Balling od rudarske akademije u Přibramu piše mi o tome ovo:

„Pošto obje analize ne pokazuju ni traga sumporu, to se ne može uzeti, da se je kositer primiješao bakrenim rudama, nego su pri priregjivanju bronca zajedno talile gotove metale, bakar i kositer. Množina olova, sadržanog u nemetaličkoj masi, može se time rastumačiti, što je po svoj prilici olovo upotrebljavano za rafiniranje bronca i valjda i za uklanjanje nikalja, jer u broncu ima samo 0·83% nikalja, a u masi s olovnim sjajnikom nasuprot 1·9%, dakle više nego dvojinom toliko.“

„Da je pak olovo u svako doba služilo za rafiniranje metala, naročito zlata, poznato je iz doba Grka Teofrasta (rogj. oko 390. pr. Hr.). Ali to poznavanje može biti mnogo, mnogo starije; jer sve naše vijesti, što ih imamo o najprije poznatim metalima, kao: zlato, bakar, željezo, srebro, kositer i olovo, vazda ih tako spominju, kao da ih je već odavna bilo.“

Olovo neosporno pripada najstarijim poznatim metalima, pa makar da mi u Austro-Ugarskoj nijedno mjesto nije poznato, gdje se je olovo već u broncanoj perijodi upotrebljavalo, opet vigjamo, gdje ga u halštatskoj perijodi najraznoličnijim načinom upotrebljuju, kao n. pr. u grobovima Sv. Lucije kod Tolmeina u Primorju za dekoraciju i repariranje ilovastih posuda[1]), ili u grobovima kod Frögga u Koruškoj za ornamentiranje ilovastih posuda, figura i za potpuna kola[2]).

[1]) „Mittheilungen der anthropolog. Gesellschaft in Wien“ 1889., knj. XIX., str. (151.)

[2]) Ibid. 1884, knj. XIV., str. 141. i d. Sl. u tekstu 9. i 10., onda tab. III.

Svakako je nagjeni talionički produkat veoma zanimljiv komad, jer nam dokazuje, da su prehistorički žitelji naše sojenice ne samo umjeli bronc taliti, nego i rafinirati, te da su po tome već morali imati znatno metalurgičko znanje.

Kameniti rukotvori.

Ovih je nagjeno više nego metalnih predmeta, što se u ostalom lako tumači malom cijenom toga materijala.

Najznamenitiji su nam od svega 13 kalufa za ljevanje broncanih predmeta od pjeskovitog lapora i od pješčenjaka, koja se oba kamena kod Ripča često nahode. Nekoliko tih kalufa prikazano je na *tabli XXI., slici 63.—69. Slika 63.* i *64.* prikazuju oblike za igle, *slika 65.* takve za suličin šiljak, *slika 66., 67.* i *69.* kalufe za kelte, *slika 68.* kaluf za pet bočki, kojim se je glavica tekar kasnije imala izraditi[1]), i najposlije *tabla XXII., slika 76.* kaluf za jedan kolut. Glavica bočke i sulički šiljak neosporno potječu iz broncanog doba, pa pošto u našim krajevima nikad još nije kelt nagjen megju nahogjajima iz halštatskog doba, to i kaluf za kelt moramo računati u broncano doba. Biće spomena vrijedno, da su ona tri kalufa za keltove nagjeni jedan tik drugoga na izgorjeloj skeli, svi pak ostali kalufi u kulturnom sloju ispod skele.

Sličnih, stranom kamenitih, stranom ilovastih kalufa poznajemo već sa više mjesta u Bosni, tako iz kasnije rimske utvrde Crkvenice kod Doboja[2]), iz gradine Sokóca kod Bišća[3]) iz sobunarske naseobine na Debelom brdu[4]), onda iz nasute gradine radmanićke kod Banjeluke[5]) i varvarske kod Prozora.

Ali su nagjeni i nekoji stranom tesani, stranom ulašteni kameniti rukotvori, koji pripadaju neolitičkoj perijodi. Megju ovima u prvom redu valja spomenuti uglagjeni ulomak jednog žljebastog dlijeta, *tabla XXI., slika 70.* od zelenkasto-sivog okremenjenog glinastog škriljevca, onda tesani iver od noža *tabla XXI., slika 71.* od istog materijala. Sličnih noževa, ali od crvene i garaste jašme ima još u dva dalja eksemplara, i isto tako nekoliko ivera od šarene jašme.

Osim toga valjaće ovim najposlije navedenim kamenitim rukotvorima pribrojiti strelički vrh bez drška od 4·6 *cm* dužine od lugastog vapnenca

---

[1]) Isp. Keller: „Pfahlbauten" VII. Zürich 1876., tab. XVII, sl. 12, sličan kaluf za više bočki iz sojenice kod Möringena na Bielskom jezeru u Švajcarskoj, nadalje Montelius: „The Civilisation of Schweden". London 1888., str. 49., sl. 49. Sličan kaluf za četiri pile.

[2]) „Glasnik" 1891., str. 259., sl. 24. i „Wissenschaftliche Mittheilungen" I. 1993., str. 269., sl. 26.

[3]) „Glasnik" 1893., str. 47., sl. 17., dalje „Wissenschaft. Mittheilungen" III. 1895., str. 47., sl. 17.

[4]) Ibidem 1894., str. 118., sl. 12. i str. 132., sl. 8.—12.

[5]) Ibidem 1894., str. 327., sl. 1.

(tabla XXI., slika 24.) i strelicu od 7·6 *cm* dužine s odlomljenim vrhom od žućkasto-sivog bjelutka *(tabla XXI., slika 73.)*

U velikoj množini nagjene su nadalje sprave od nekog žućkastog, žućkasto-sivog ili sivog, djelomice pjeskovitog vapnenog lapora, od kojih su nekoje prikazane na *tabli XXII., slici 86., 88.—92.* i *tabli XXIII., slici 93., 100.* i *102.* To su stranom sprave za probadanje i bušenje, kao *slika 86., 88. i 92.*, stranom sprave nalik na strugalice različitog oblika, kao *slika 89.—91., 93.—95., 98.—100.* i *102.*, stranom sprave za cijepanje, kao *slika 96.* i stranom nožu slične sprave, kao *slika 97.*

Za one strugalicama slične sprave valja primjetiti, da su ili samo na uskom kraju, kao *slika 91.* i *93.—95.*, ili na jednom bridu po dužini kao *slika 102.*, ili na dva brida po dužini, kao *slika 89.*, ili najposlije unaokolo istrošene, odnosno uglagjene, kao *slika 98.—100.*

I gladilice svake ruke često su nagjene, te *tabla XXI., slika 72.* prikazuje vrlo istrošen gladilački iver, dug 6 *cm* od mekog ilovastog škriljevca, u kome ima milovke; *tabla XXIII., slika 103.* prikazuje čunjastu gladilicu od žućkastog vapnenca, *tabla XXIII., slika 105.*, čunjastu gladilicu od lugaste jašme, *tabla XXIII., slika 104.* gomoljastu gladilicu od sive jašme, *tabla XXIII., slika 107.* valjkastu gladilicu od zagasitog bjelutka, *tabla XXIII., slika 108.* bradvastu gladilicu od ponešto sivog vapnenca, *tabla XXIII., slika 109.* prizmatičku gladilicu od crvene jašme, *tabla XXIII., slika 112.* takogjer prizmatičku gladilicu od sive jašme i *tabla XXIII., slika 114.* krugljastu gladilicu od sivog vapnenca.

Nadalje je nagjeno više probušenih kamena od vapnenastog lapora i vapnenastog pješčenjaka, koji su bez sumnje služili kao utezi ili za pritezanje mreža. Tako je prirodni kamen *tabla XXII., slika 77.* probušen ljudskom rukom, nasuprot su oba probušena utega *tabla XXI., slika 75.* i *tabla XXII., slika 78.*, isto tako kockasti komad *tabla XXII., slika 79.* izragjeni u svom sadašnjem obliku. Plojka *tabla XXII., slika 82.* i mala plojka *tabla XXII., slika 83.* u sredini su takogjer probušene, dok su nasuprot plojka od vapnenog lapora *tabla XXII., slika 80.* na svojoj periferiji samo na dvije protivne strane narovašena, a obje plojke *tabla XXII., slika 81.* i *84.* prva od vapnenog lapora, a druga od pješčenjaka punog tinjca, sasvim cjelovite.

Ali je nagjeno i četverouglasto izragjenih kamenitih plojki, od kojih je jedna, od vapnenog lapora, *tabla XXII., slika 87.*, od 5·2 *cm* dužine, 4 *cm* širine i 0·8 *cm* debljine, na obje duge strane uvijena.

Neobična su nadalje oblika dvije uokolo izragjene plojke *(tabla XXII., slika 85.)* od crvenog werfenskog pješčanog škriljevca, duga 7·5 *cm*, 6·1 *cm* najveće širine i 1 *cm* debela, koje su valjda služile kao hamajlije.

Od ostalih kamenitih sprava valja napomenuti brusove različitog oblika i veličine, kojih je nagjena prilična množina. Oni su svi od pješčenjaka

različito krupnog zrnja, te ih je nekoliko prikazano na *tabli XXIII., slici 106., 110., 111., 113.* i *115.* Dva su taka omanja brusa, kao *slika 110.* za vješanje probušena, a na jednom se vide tragovi bronca, što je dokaz, da su se njime brusile broncane sprave.

Oblutaka za drobljenje, trenje i tucanje prikupljena su 23 komada, a sastoje od crvene i žute jašme, sivog i crnog bjelutka, sivog kremenastog pješčenjaka, sivog vapnenca, žućkasto-sivog vapnenog lapora, i crvenog konglomerata, u kome ima željeza. Takav kamen za drobljenje od vapnenca sa 7 *cm* premjera i 5 *cm* visine, prikazan je na *tabli XXIII., slici 101.*

Žrvnja posve jednakog oblika, kako ih poznajemo iz neolitičke naseobine kod Butmira blizu Sarajeva u velikoj množini, nagjeno je u Ripču 29 komada, i to kako dônjaka tako i gornjaka. Takav žitni mlin prikazan je u *slici* u tekstu *18.*, te znatno istrošeni dônjak, dug 43·5 *cm*, širok 27 *cm*, debeo 11·5 *cm*, sastoji od vrlo krupnozrnog, konglomeratu sličnog pješčenjaka, nasuprot je materijal gornjaka, koji je 26 *cm* dug, 13·5 *cm* širok i 6 *cm* debeo, sitnozrni pješčenjak.

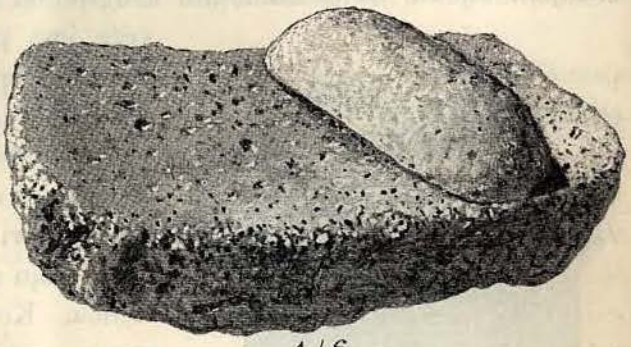

1 / 6
Slika 18.

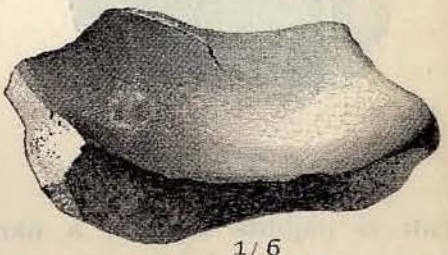

1/ 6
Slika 19.

Još je znatno finiji materijal dviju ploča za trenje od pjeskovitog vapnenog lapora, od kojih jednu prikazuje *slika 19.* u tekstu. Površina im je posve glatko utrta i koritasto istrošena. Ja po tome mislim, da su na takome kamenju za trenje komadi željeznog crljenca, kojih u sojenici ima silna množina, satrti u boju, te se je ovom možda ličilo tijelo. Za prevlačenje ilovastih posuda prije nego što su se pekle, kako bi se postiglo živo rumenilo, kako je to n. pr. bilo na posudama u gradini Čungaru kod Cazina[1]), nije se taj crljenac po dojakošnjem posmatranju u Ripaču upotrebljavao. Vrijedno je još spomenuti nekoliko očevidno onamo donesenih komada raznolike šarene jašme, bjelutka i drvenastog opala, od kojih su nekoji odbijeni od većih komada.

---

[1]) Isp. „Glasnik" 1894., str. 502.

Svi kameniti rukotvori, o kojima je dojako bio govor, pripadaju stranom po svome obliku, stranom po prilikama, u kojima su nagjeni, prehistoričkom vremenu, ma da im se doba u svakoj prigodi i ne može odrediti; ali je u crnici nad sojenicom nagjeno još nekoliko kamenitih rukotvora, koje valja pribrojiti historičkom vremenu.

Amo ide jedna posuda od žućkastog vapnenog lapora sa četiri nastavka, *slika* u tekstu *20.* To je cilindrička rimska posuda, 20 *cm* visoka, 19 *cm* gornjeg premjera i 13 *cm* unutrašnje širine, tako da su joj bokovi debeli 3 *cm.* Slične je kamenite posude gragjevni savjetnik Ivan Kellner nekoliko puta našao u razvalinama rimskih zgrada na Ilidžama kod Sarajeva[1]).

Drugi su kameniti rukotvori, koji megjutim valjda već pripadaju srednjem vijeku, dvije kamenite kruglje od smegjeg vapnenca, od kojih veća ima premjer od 18 *cm,* te je valjda onamo dospjela prigodom različitih opsada sredovjeke utvrde.

1/4

Slika 20.

Cijelo dno valovite Bihaćke doline zapremaju mlagji tercijarni vapneni i ilovasti lapori s kongerijama, koje djelomice prekrivaju aluvijalne taložine, a djelomice crnica. Kolo brda, koja dolinu sa svih strana zatvaraju, sastoji od vapnenaca, koji na jugoistočnoj i južnoj strani pripadaju triaskoj, na istočnoj i sjeveroistočnoj strani jurskoj formaciji, i najposlije na istočnoj i sjevernoj strani kredi.

Sve ovdje spomenute vrste kamenja i mineralija, od kojih sastoje odnosni nahogjaji ripačke sojenice, mogu dakle potjecati iz najbliže okolice, a naročito se ovuda često nahode bjeluci kao grumenaste izlučine vapnenaca.

Ilovasti rukotvori, koji su nagjeni pretraživanjem naše sojenice, veoma su obilni. Oni sastoje od idola, jedne životinjske podobe, sugja raznog oblika i njegovih rbina, utega, pršljenova, mosura, kuhačkih koluta, ploča, kotura, kruglja, različitih sprava, bobica i komada lijepa sa duvara.

Idola nagjen je jedan veći i šest manjih, od kojih su na *tabli XXIV., slici 116.—119.* prikazana četiri komada. Više su bili na okupu na sjevernoj

[1]) Isp. „Glasnik" 1895., str. 189., sl. 99.

strani održane skele br. 3.; svi su sivi, vrlo surovo ragjeni, te se bitno razlikuju od onih idola, koji su nagjeni u Butmiru kod Sarajeva[1]).

Najveći od njih *(slika 116.)* gotovo sasvim je održana ženska figura jasno istaknutih grudi, kojoj je očuvana desna vrlo kratka ruka, ali se ipak na njoj raspoznaje podlanica i prsti. Vrat je samo markiran plitkim urezom, nos velik, oštar i savijen, nosnice i obrve naznačene rovašenjem, usta pak zaparanom poprečnom crtom. Relativno veoma velike uši daleko odstoje, a na tjemenu ima nastavak, koji ili predstavlja vlasi ili kapu. Prerez figure od 14·4 *cm* visine, 4·2 *cm* širine i 2·8 *cm* debljine nad prsima gotovo je pravokutan sa zaobljenim bridovima.

Tri manja idola *(slika 117.—119.)* još su surovije izragjena, gotovo su jednako duga 8·3 *cm* i imaju eliptičan presjek. Lice je samo naznačeno nosom i plitkim očištima, uši jedva se mogu razabrati, a ruku nemaju nikako.

U životinjske figure *(tabla XXIV., slika 120.)*, koja očevidno prikazuje goveče, te je takogjer od sive ilovače, nema stražnjeg dijela ni nogu nikako. Presjek joj je okrugao sa 3 *cm* premjera, te je 7·4 *cm* duga.

(Nastavak i svršetak slijedi.)

---

[1]) Vidi: „Butmir" I., tab. II., sl. 1.—11. i tab. III., sl. 1.—12.

Tabla I.

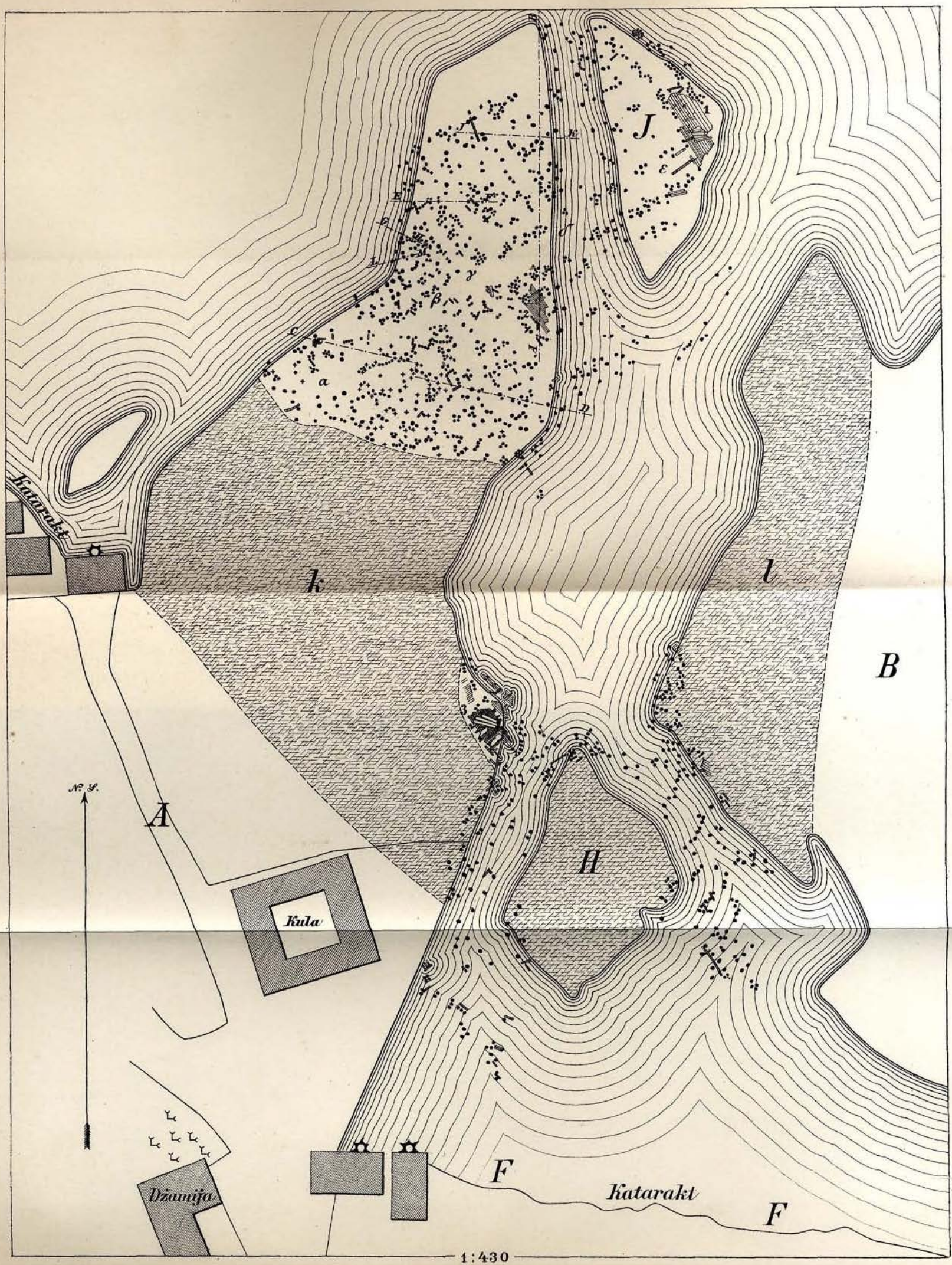

Tabla II.

1/3125

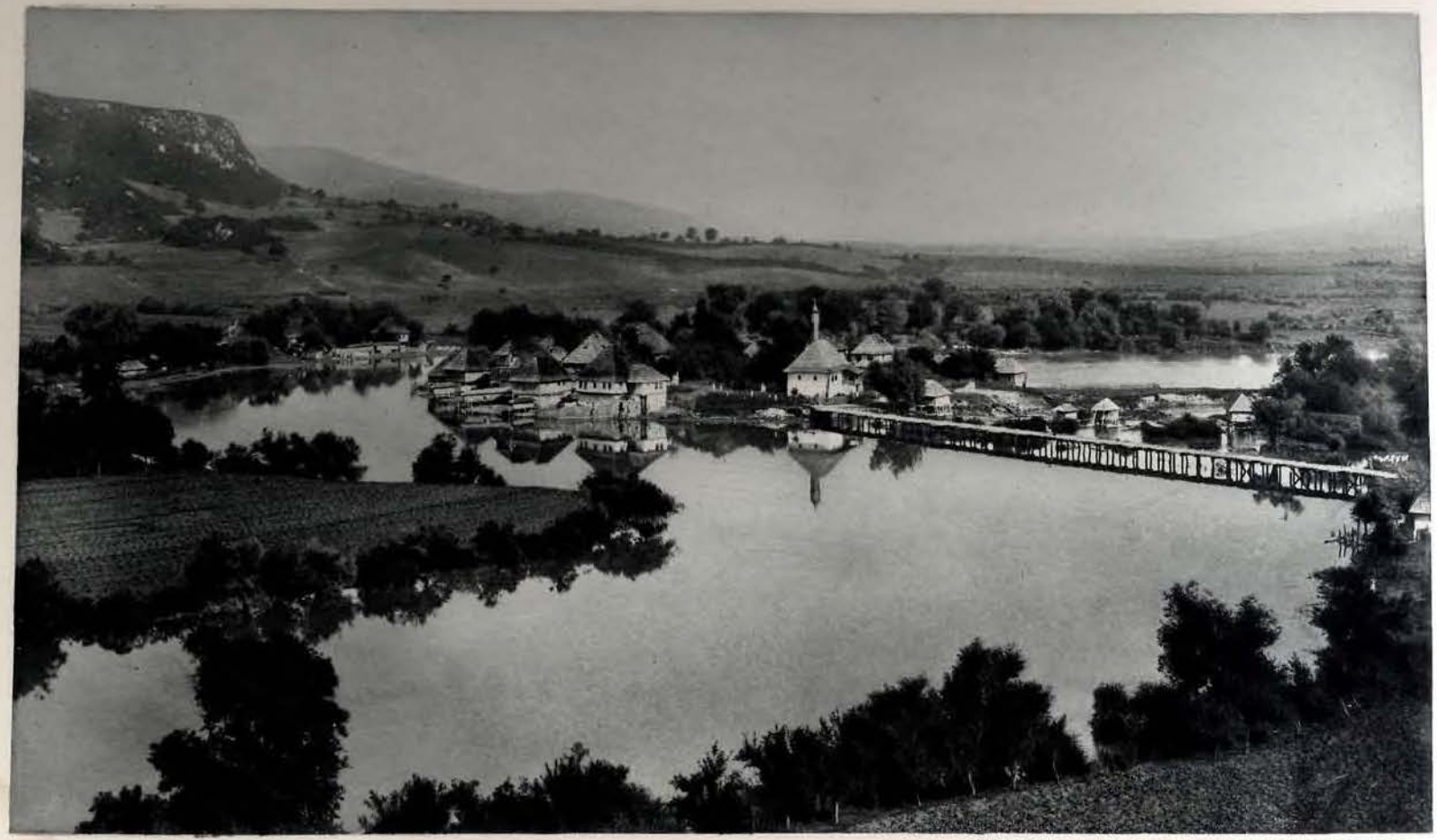

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

Pogled na Ripač.

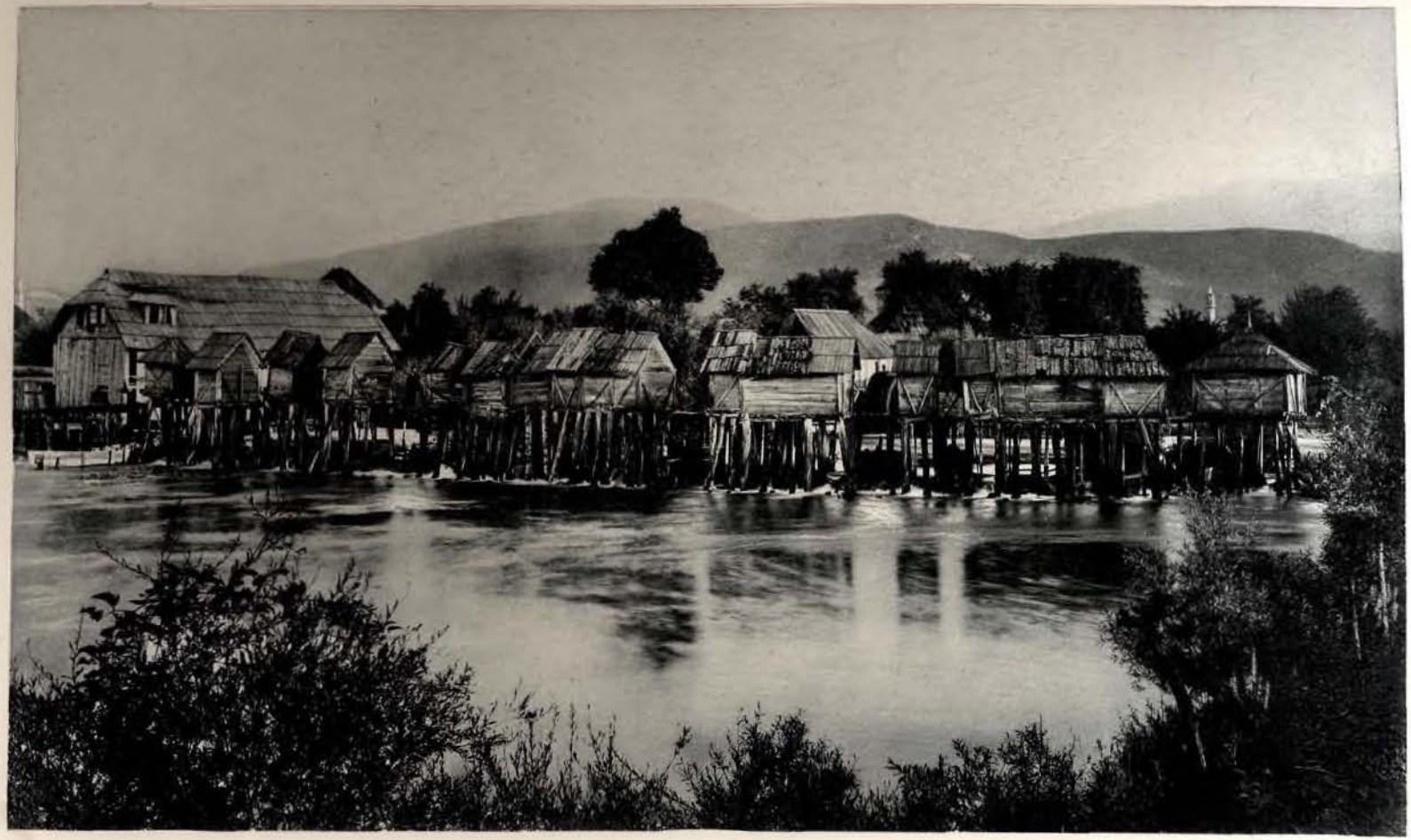

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

Mlinovi u Bišću.

Tabla V.

a

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

b

a

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

b

Tabla VII.

a

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

b

Tabla VIII.

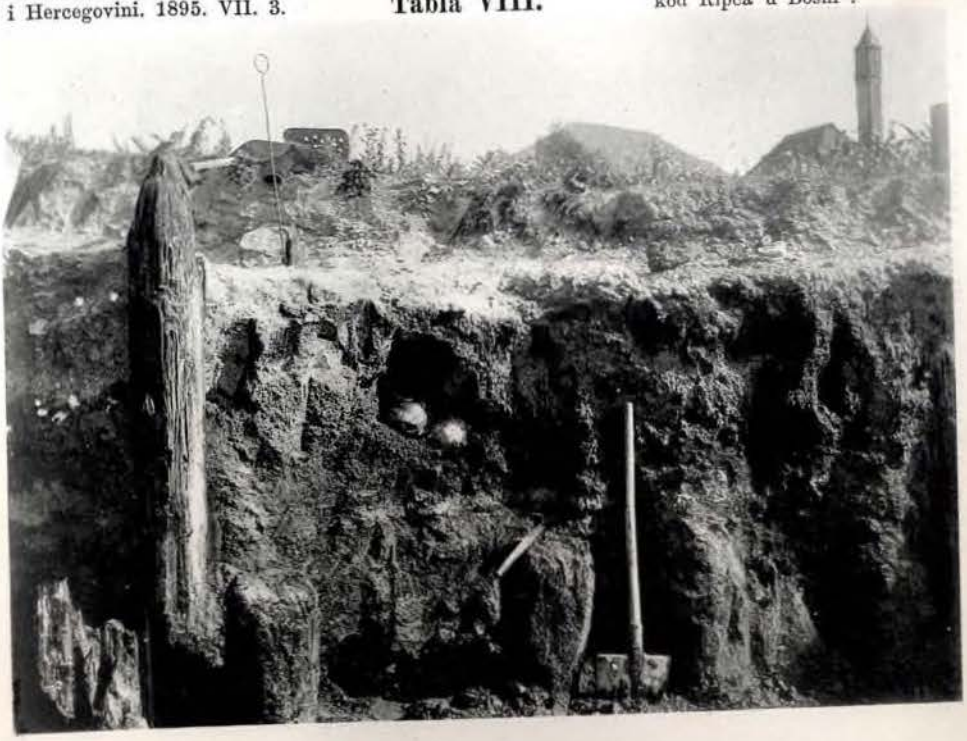

a

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

b

a

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

b

Tabla X.

a

Svjetlopis izradio J. B. Obernetter u Monakovu (München).

b

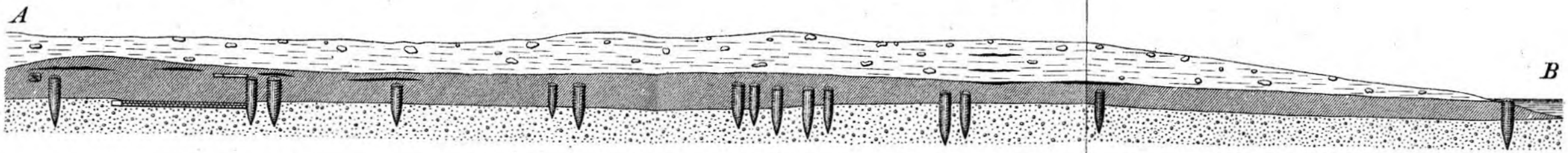

Fig. 1.

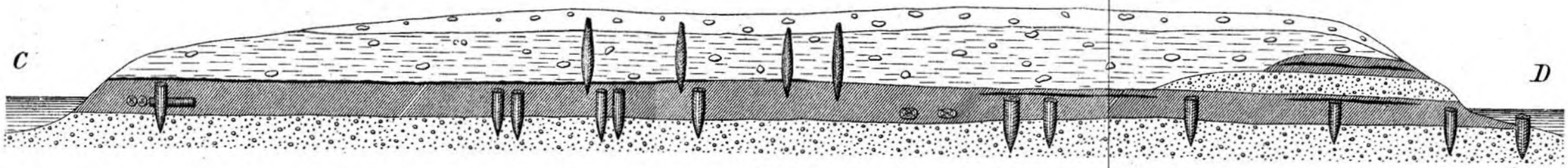

Fig. 2.

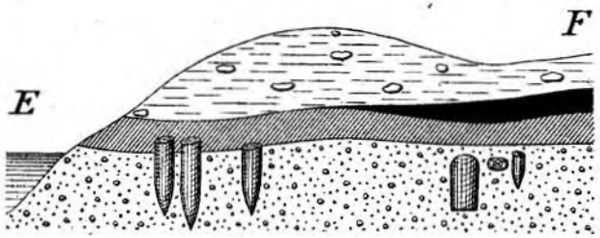

Fig. 3.

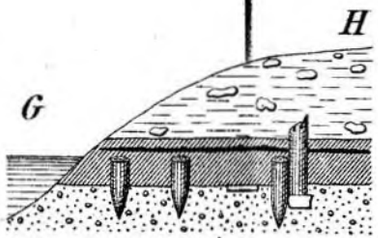

Fig. 4.

1/100.

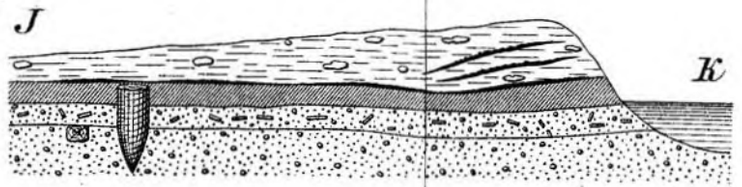

Fig. 5.

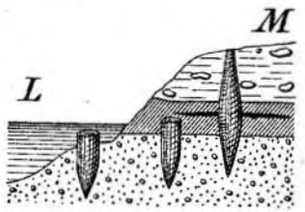

Fig. 6.

Tabla XII.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

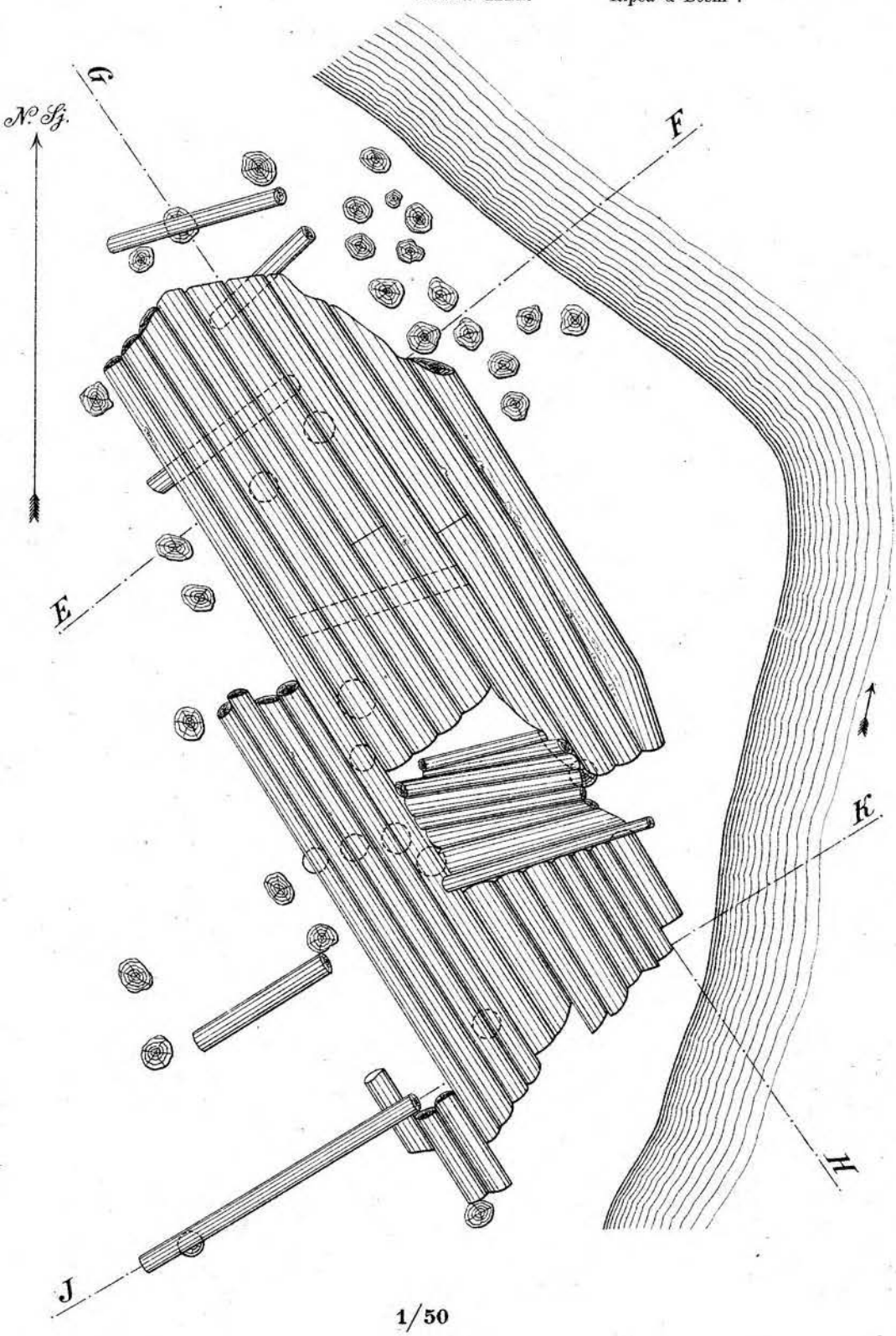

1/50

Tabla XIII.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

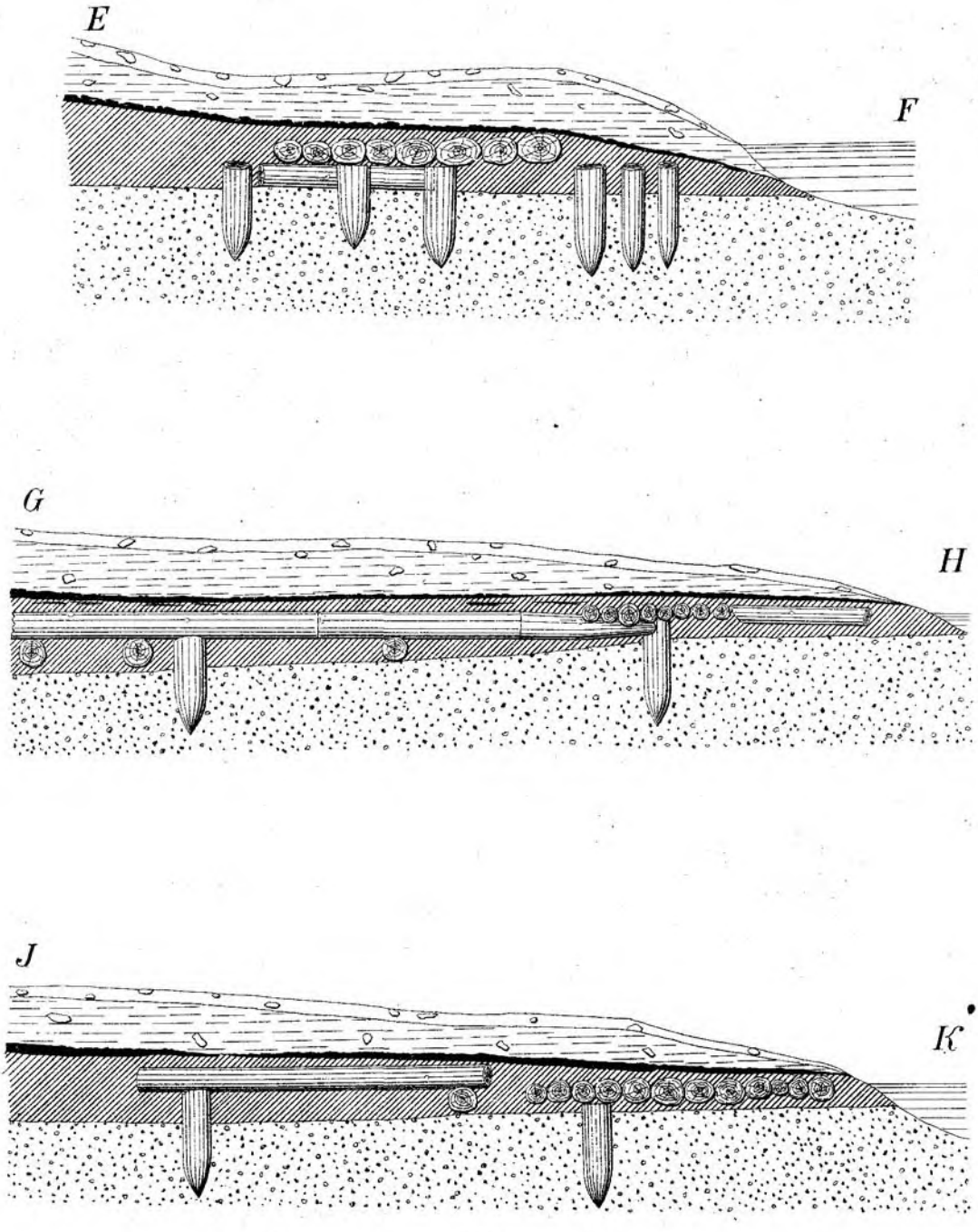

1/50

Tabla XIV.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

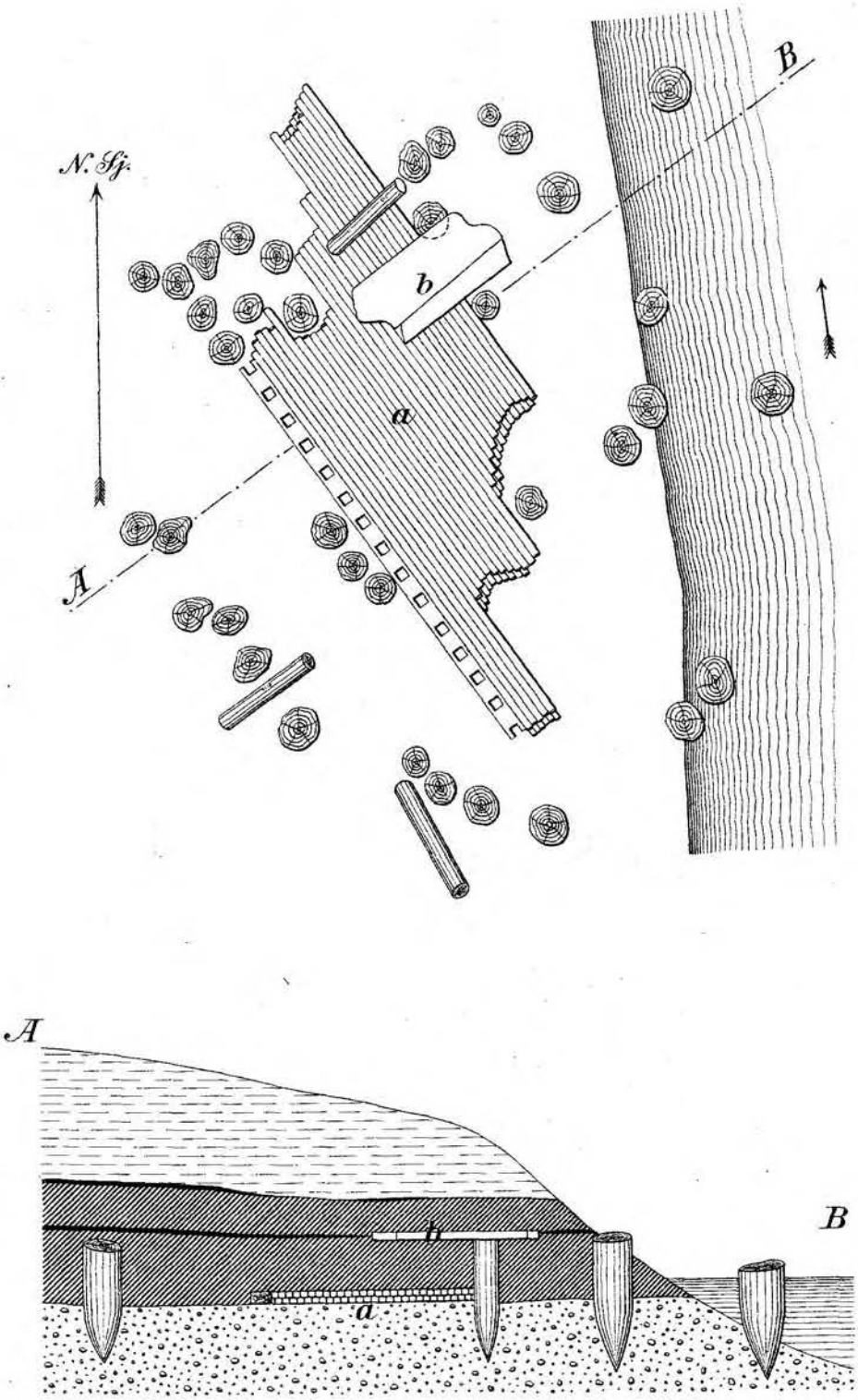

1/50

Tabla XV.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 3.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni“.

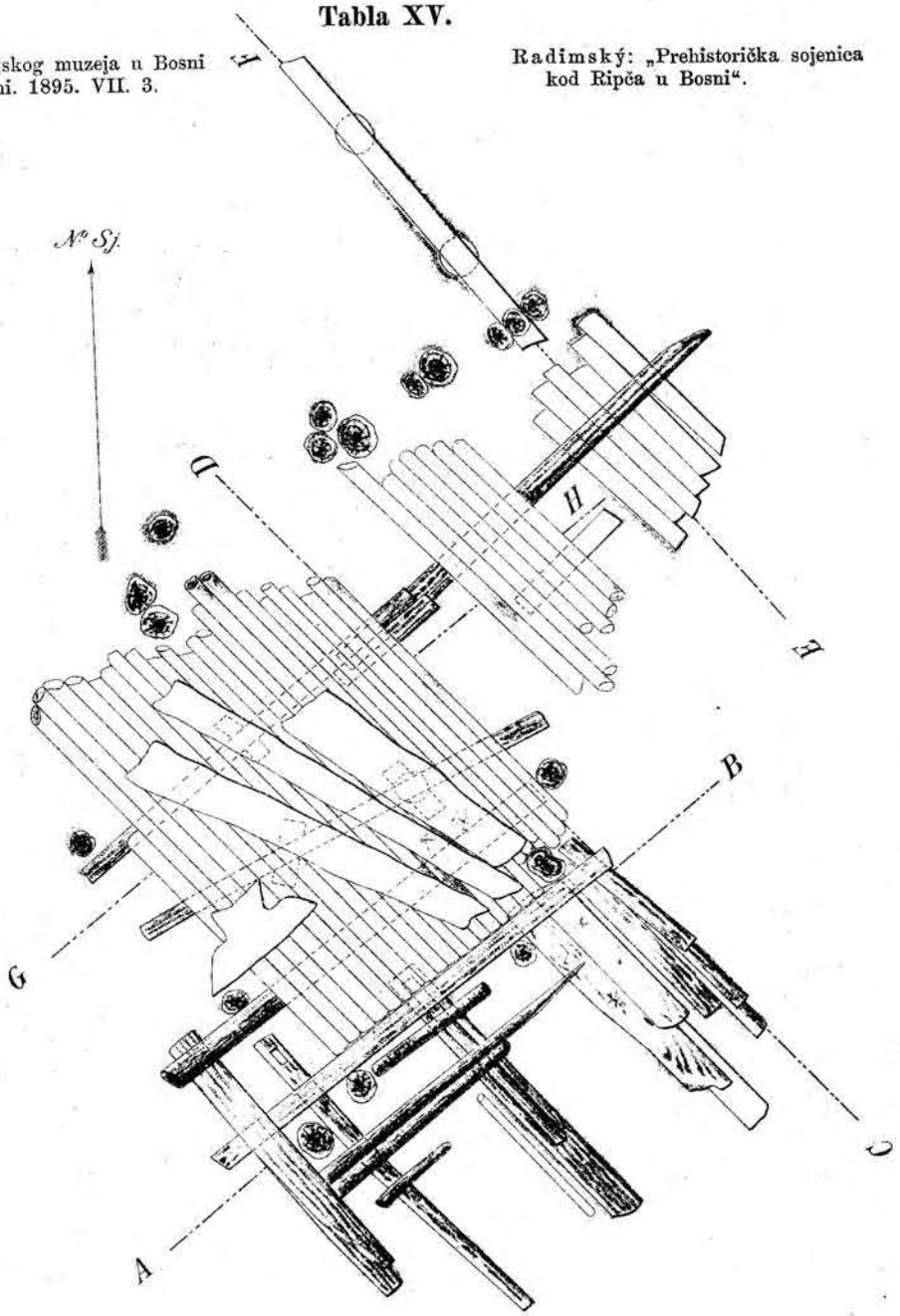

A-B

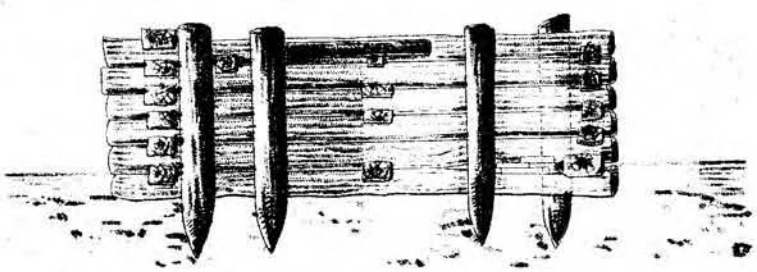

1:50

Tabla XVI.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 3.

C-D

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

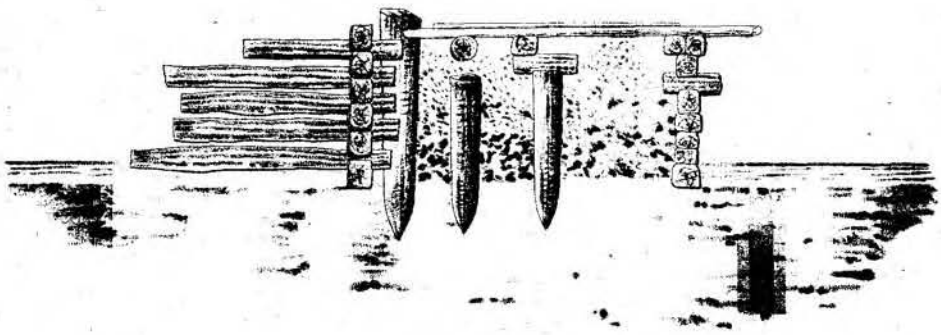

E-F

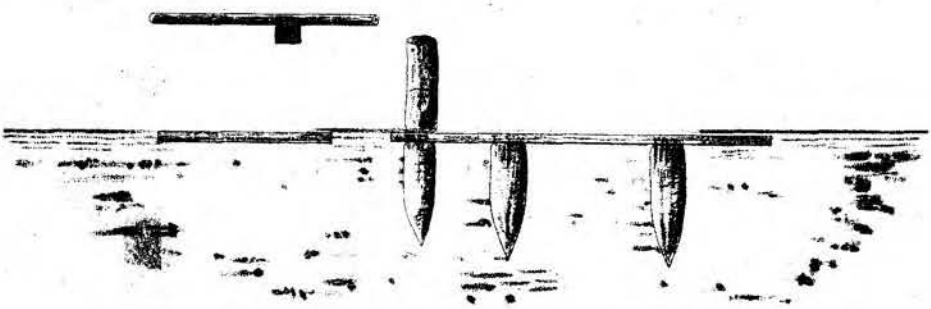

G-H

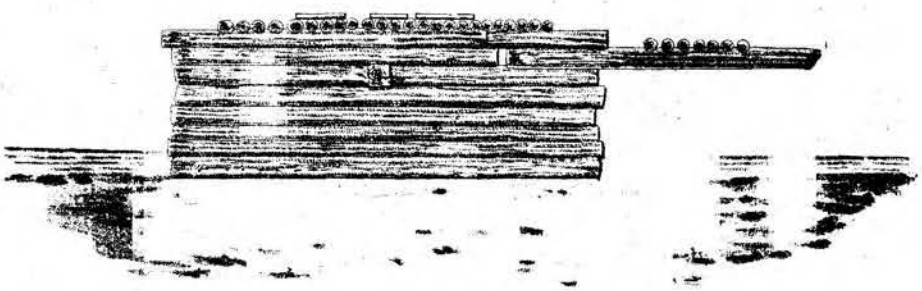

1:50

Tabla XVII.

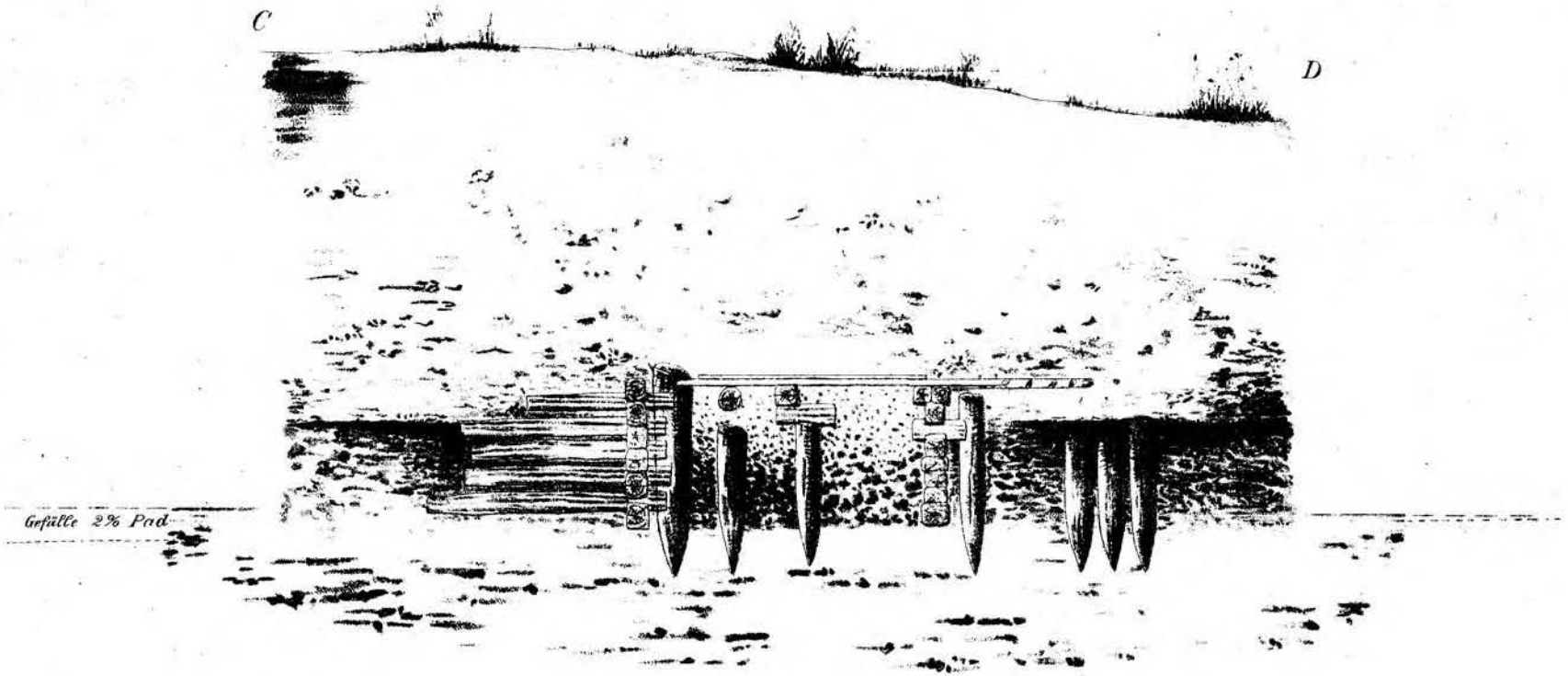

1:50

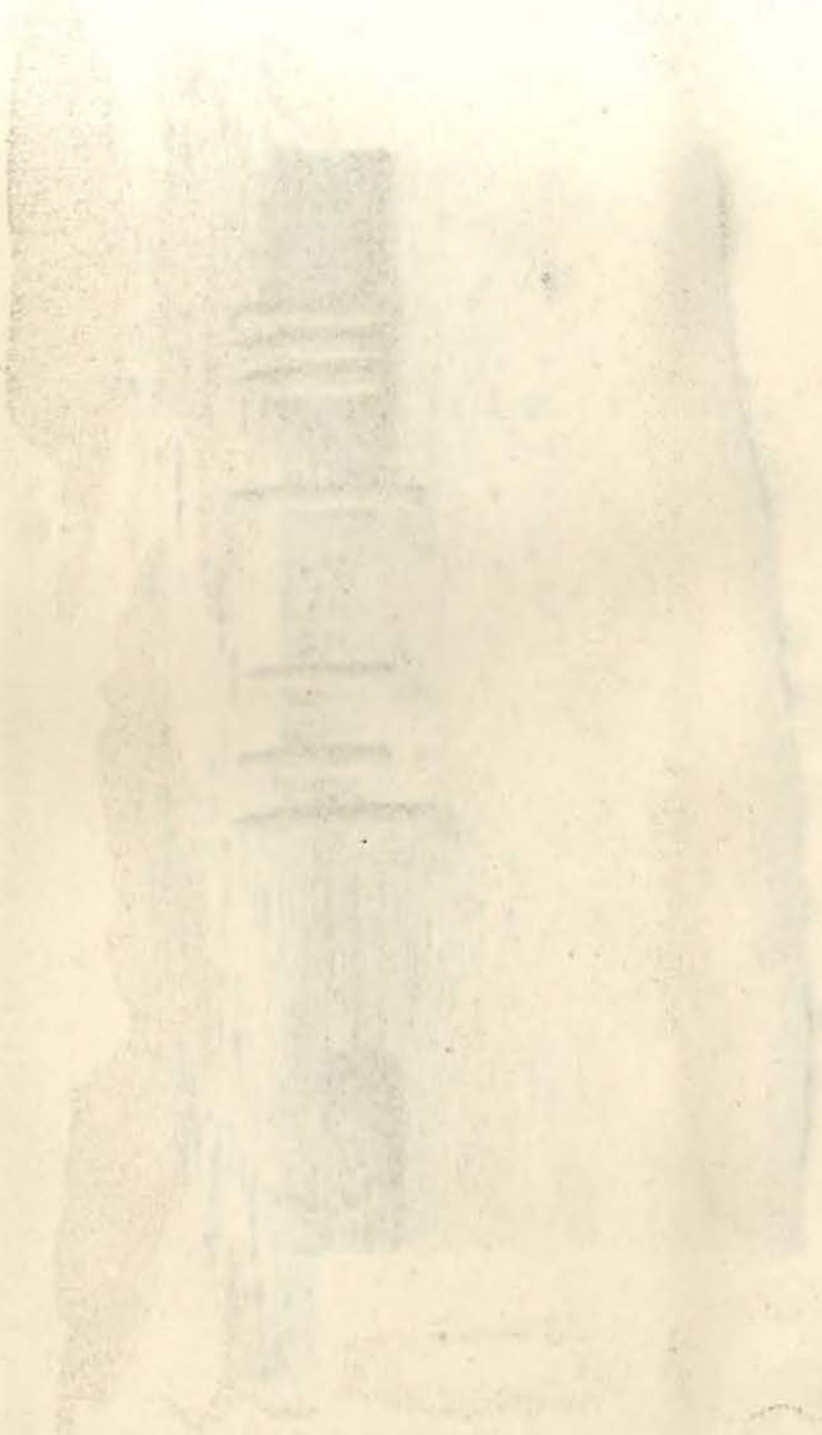

Tabla XVIII.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

Tabla XIX.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

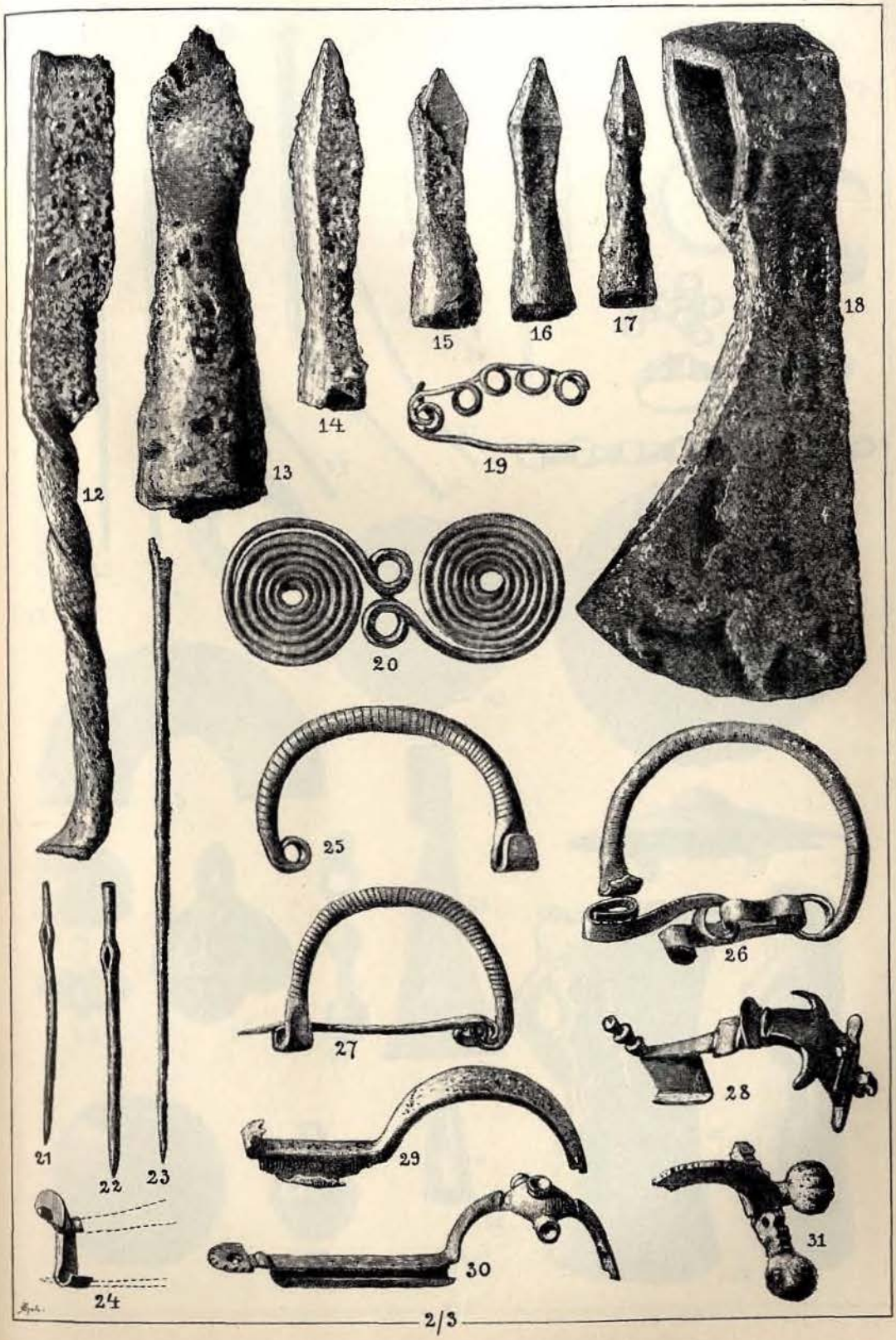

Tabla XX.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

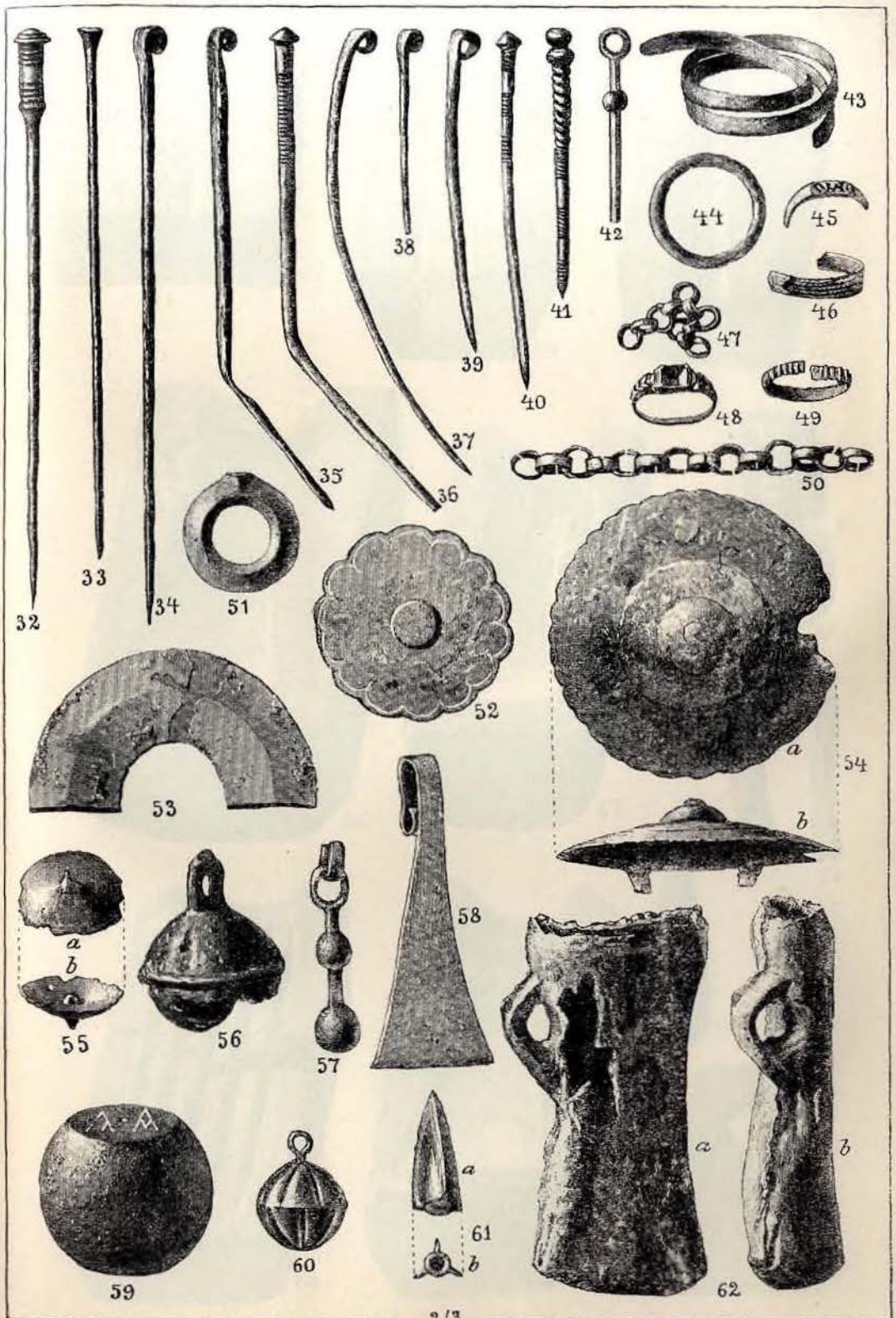

Tabla XXI.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

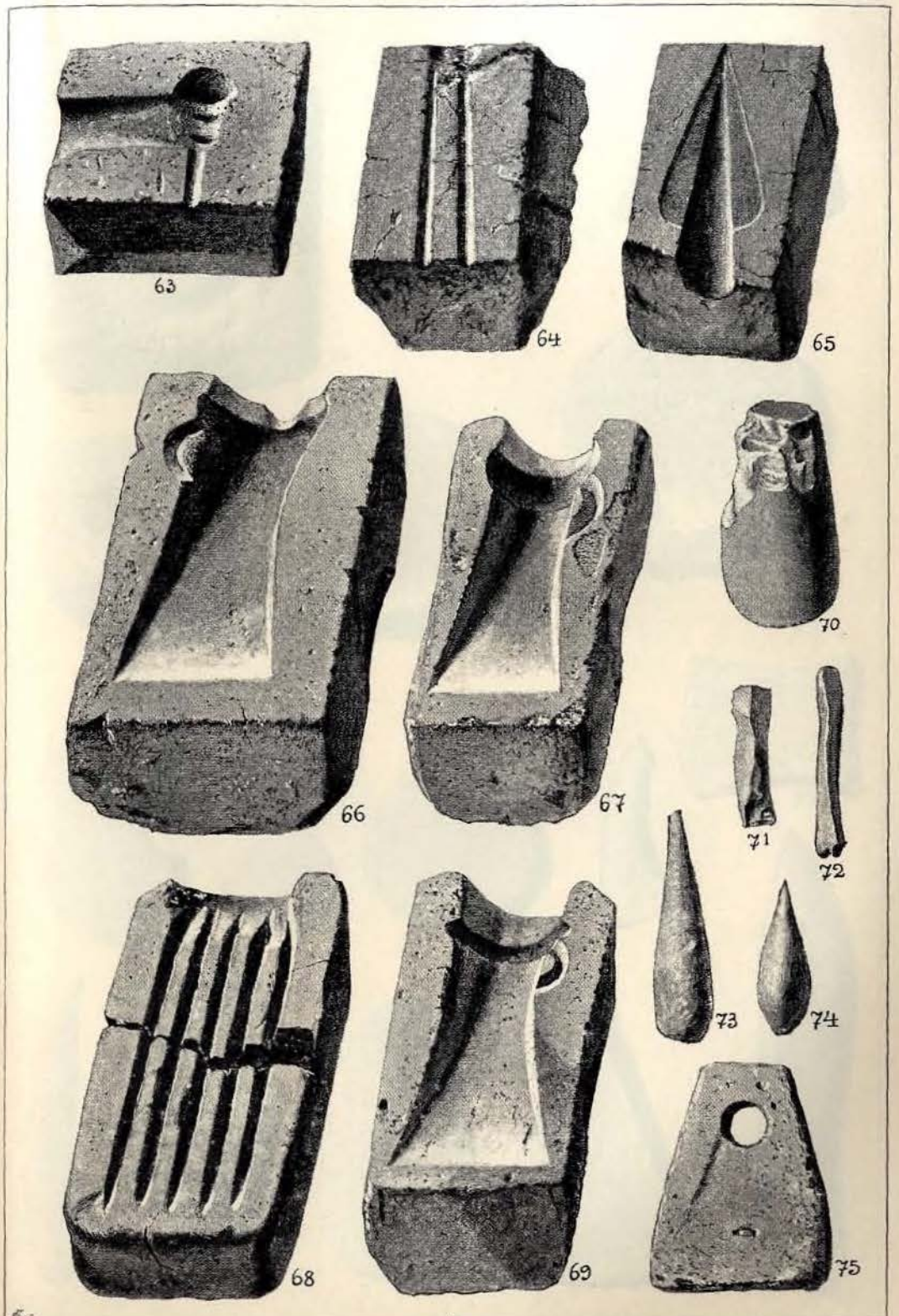

1/2

Tabla XXII.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

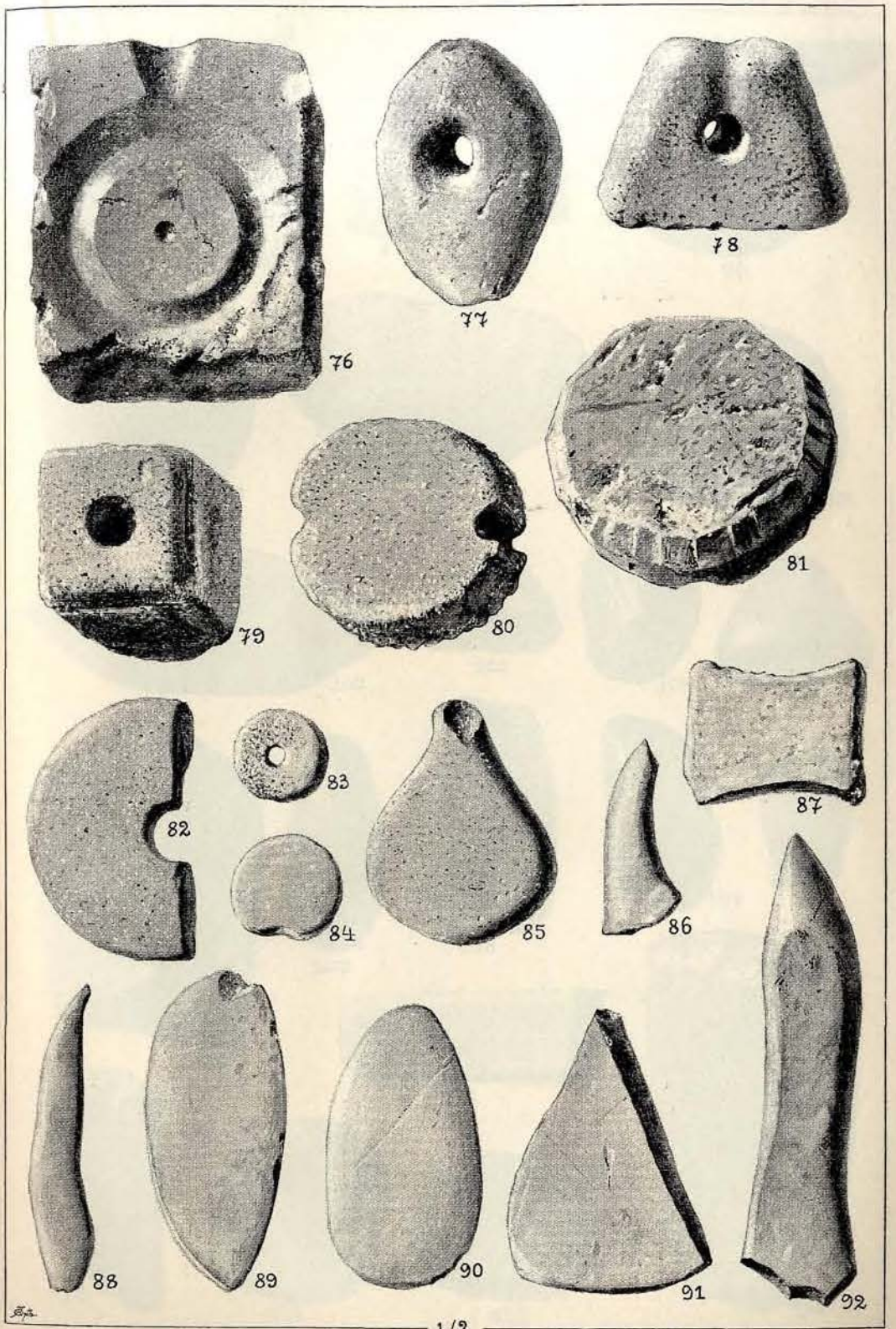

Tabla XXIII.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

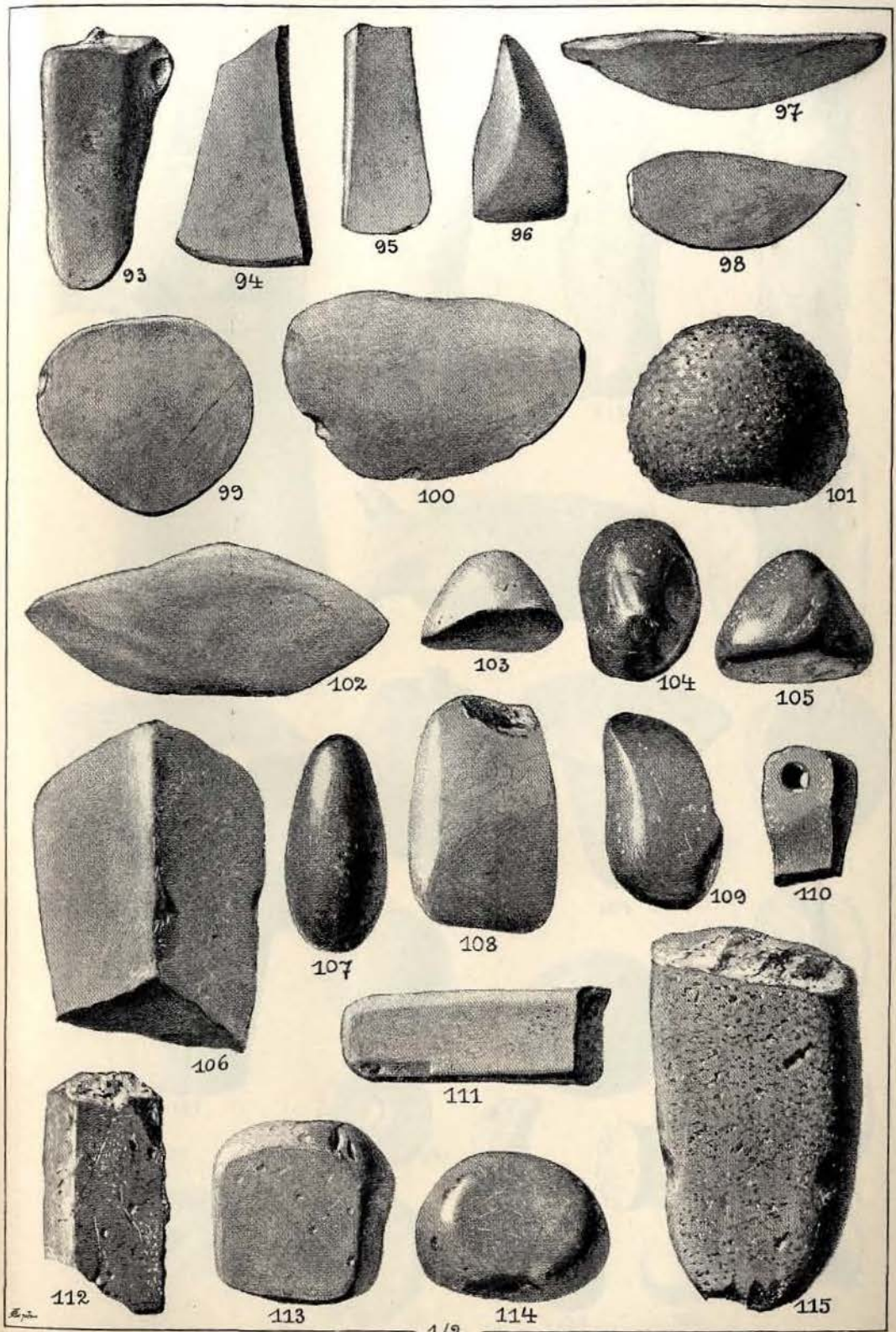

1/2

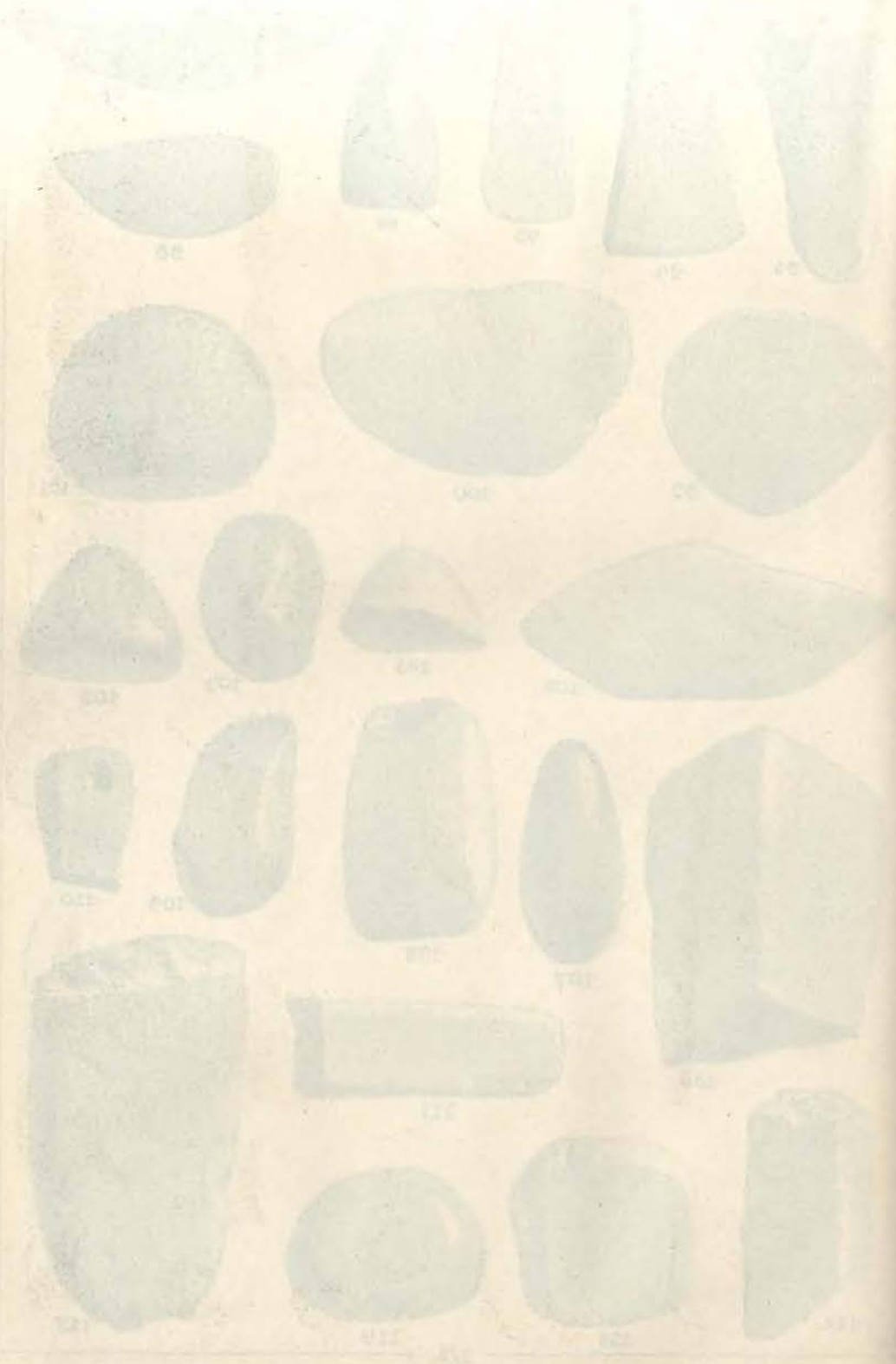

Tabla XXIV.

Radimský: „Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni".

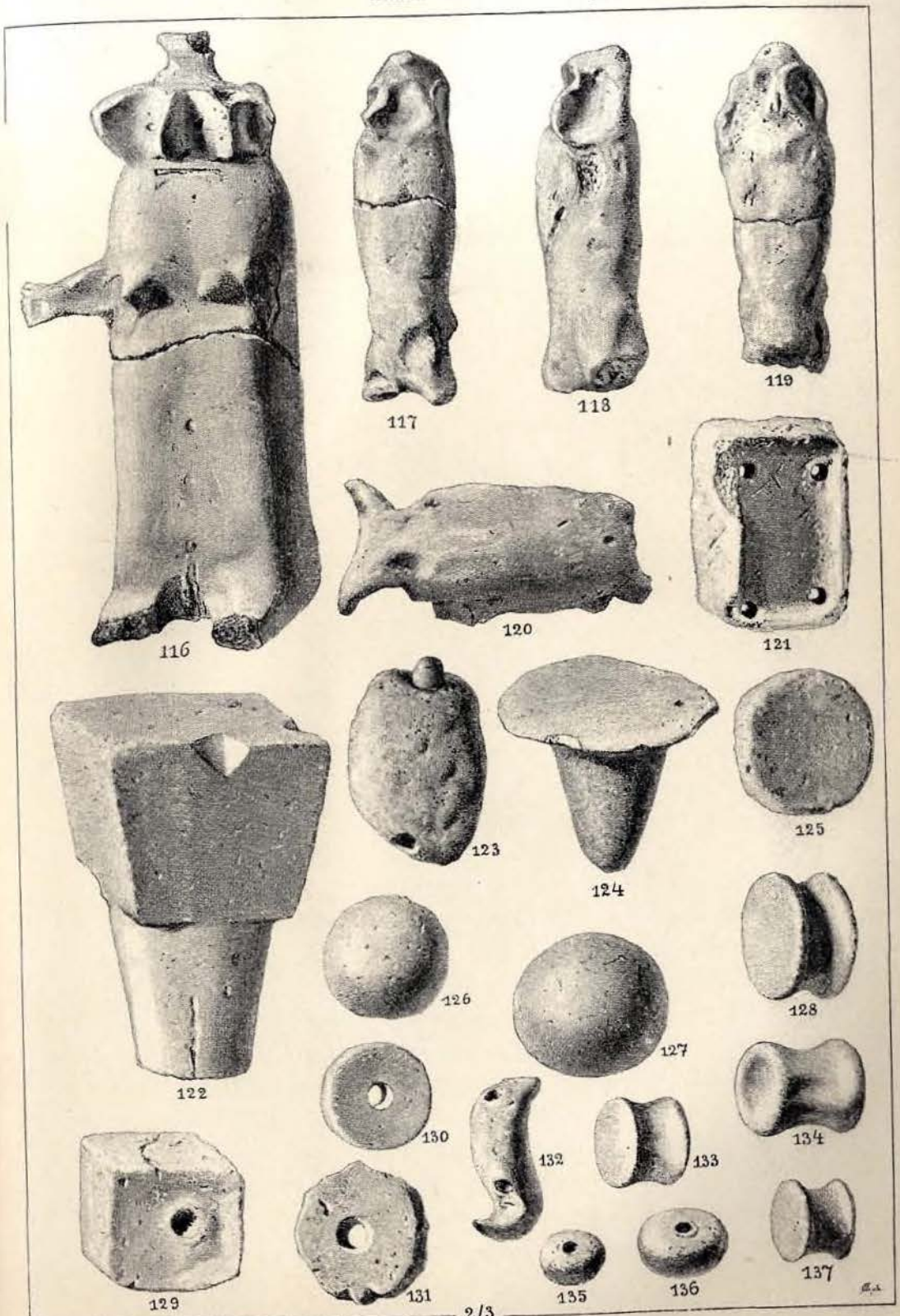

Натписи из сјеверне и источне Босне.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка.**

У сјеверној Босни далеко су рјеђи средовјеки мраморови, него у јужној или у Херцеговини. Разлог тому није никако тај, да су ондје у средњем вијеку културне прилике и народне традиције биле другојачије него у осталој Босни, већ треба томе узрок тражити само у одношајима тла. Док јужна Босна и Херцеговина обилују добријем каменитим материјалом, што га је родила терцијарна формација нашега планета, у Посавини тога камена нема никако, а истом у Мајевици помиља се камен, који међутим није онај тврди станац, из кога истесаше стари Бошњаци своје монолите, већ мекана пјесковита миљевина, која се додуше лако теше али се и лако истроши. Од тог самородног камена тесани су споменици у сјеверном дијелу тузланског окружја, а ако их се размјерно мало нађе, узрок је што се је само у мало мајдана могао вадити материјал довољне величине. У источним странама Босне, у старом Подрињу више је тих споменика.

Ту су нека брда од доброга вапненца, а гдје је прилика дала, доважао се материјал и из одаљенијих крајева.

Статистички пријеглед средовјеких мраморова у тузланском окружју најбоље ће показати, како се произвађање тих споменика владало по приликама околице. У наплавама Саве их никако или врло ријетко има: у Градачцу 0, у котару Брчком 20, Грачаници 35, Бјелини 209, Маглају 158. Од Мајевице планине помиљају се чешће, те су све гушћи, што се иде ниже вапненим планинама средње Босне: у котару Кладњу их се набројало 1021, у зворничком 1023, у сребрничком 2327, у власеничком 6325.

Гледе облика тих мраморова ваља нам истакнути, да се и туда находи облик саркофага или тумбе, основане на плочи, ако и нијесу ти стећци величином равни херцеговачким. Тек на југ Мајевице нанизало их се повише у некрополе, а ту их је наћи и у одличним величинама. Прве велике стећке нашао сам код Ђурђевика, близу

развалине града Невренче, на лијевој обали Гостиље. Један споменик на облик саркофага величином својом сјећао ме сублизу горостасних споменика на Влаћевини код Рогатице.

Уз споменуте, нама већ обичајне облике ваља ми истакнути неколико локалних, којима до сада аналогије нијесам нашао у јужној и централној Босни.

У Подрињу врло се често налази облик четвероугластога ступа, налик на стари мухамедански нишан, само што је у размјерју крупнији и нижи, а не завршује се пирамидом као овај. Тај ступ, *слика 1.*, чини се, да је дошао у Босну из Србије. Каниц, који је у „Гласнику бечког антропол. друштва[1])“ описао надгробне споменике прошлих стољећа у Србији, наводи неколико, који имаду исти облик (l. c. сл. 213., 214.), при чему додаје, да се у Србији почесто налазе и на гробницама новијега доба (сл. 215., 216.), тако да је сва прилика, да су Подрињаци с ову страну попримили тај облик од својих сусједа с ону страну Дрине.

Слика 1. Стећак у Сопотници.

Особит облик мраморова налази се у оном дијелу босанске Посавине, који се протеже од Саве до Спрече. То су дугуљасте плоче, усправно засађене, које се горе завршују у забат. Гледајући те плоче с лица, наликују на остале стећке, гледајући их са стране, врло су уске. Ти стећци нијесу вазда с лица и с леђа равни, већ им се цијелом дужином од врха до темеља пружио уздигнути повор.

Орнаментике налазимо мало у којег од ових стећака, а разлог је томе било материјал, који се није вазда могао вјешто длијетом обрадити а било и тај, да су ти споменици поријетки, те се „ковачки“

[1]) Festschrift zur Begrüssung der Theilnehmer an der gemeinsamen Versammlung der deutschen und Wiener anthropolog. Gesellschaft. Wien 1889.

занат није онако усавршио у овим крајевима, као даље на југ, па се ни у натписима не спомиње нигдје назив „ковач“.

Мотиви су малобројни, врло једноставни, а у цјелини локалног значаја. Најзнаменитији је камен с погледом на скулптуре „мрамор на Дрини“ код Сопотника, око 2·5 *km* од Дрињаче пошавши Сребрници. Тај је мрамор четворасти ступ, висок 155 *cm* изнад земље, а широк 85 *cm*. Чело, зарубљено изрецканим ћенаром, украшено је пластичном орнаменталном композицијом, која се састоји од спиралних завојака и звјездица, те у цијелости подсјећа на хералдички крин. Остале стране украшене су вијама, из којих наизмјенце ничу спиралне гране и звијезде (испр. *слику 1.*).

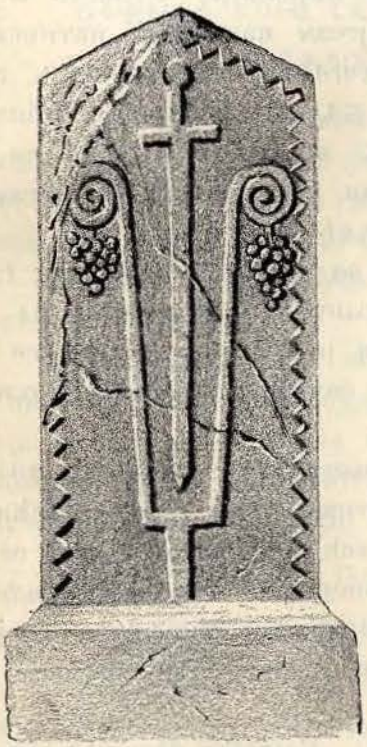

Слика 2. Стећак у Вукосавцима.

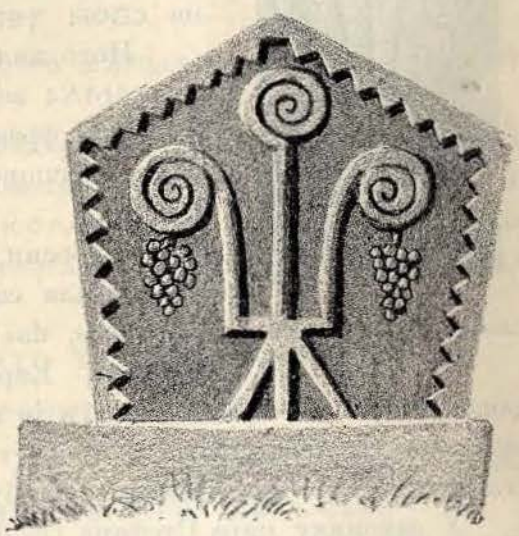

Слика 3. Стећак у Снијежници.

Тај мотив, који сам чешће налазио, и ако не онако лијепо израђен, биће да је у Босну унесен такођер из Србије. Каниц је приопћио у слици 208. у наведеном дјелу стећак из Оклеца на Дрини, који је уријешен сродним мотивом.

Занимљив је локални мотив симетричка грана, састављена од двије завојнице, низ које се спушта по један грозд, који нам свједочи, да се је и у овим крајевима његовало виноградарство. Тај се мотив често нађе у Херцеговини, гдје се и у пријашња времена много лозе садило, али нам је по Каницу позната слична приказа и из Србије (слика 205. о. с.).

У приложеним нацртима предочује нам се такав мотив из Вукосаваца, са једне стеле од вапненца, гдје је између оне завојке положен мач са дугим гвоздацем, *слика 2.*, те један једноставнији мотив на гробљу у Снијежници од прилике сат и пô на југ од Лопара, *слика 3.*

Сличан мотив приопћујем из Золића код Прњавора (Зворник) у *слици 4.*, гдје га виђамо двострука а крајеви му се завршују у цвјетове.

Натписи су врло ријетки у овим крајевима, можда још рјеђи него у јужној Босни. Писмо је исто као у осталих споменика, али се више приближило ћирилици. Угласто □ (в) овуда примјерице нијесам нашао. У натписима назива се споменик камень или билигь, или јекавским правописом бѣлѣгь. Текст је обично кратак и једноставан, но занимљиво је, да се скоро у свакомъ наводи, да је покојник положен на свои земли племенитои.

Слика 4. Плоча у Золићима.

Исто видјесмо и на јужним натписима, гдје се земла зове и баштина племенита.

Ова фраза једини је израз, који нам се на каменим споменицима сачувао о босанској племштини.

У Босни за средњега вијека није баштина означивала само баштину, како је ми схваћамо (*hereditas,* das Erbe), већ бијаше оно, што се у западној Европи означивало именом *feudum,* дакле добро *(dominium)* што га је начелник државе подјељивао својим вазалима уз нека права и повластице, док су ови били обвезани на становиту, обично војничку службу.

У законику цара Стефана (P. J. Šafařik: „Památky dřevniho pismenictví Jihoslovanův“ Prag 1851.) наређује се о баштинама ово:

баштине вьсе да сохть свободне оть вьсѣхь работь и поданькь царьства ми, развѣ да давають коние и воиском да воюють.

У истом смислу разумијевала се „баштина“ и у Босни.

Така баштина не стојаше само у лежећој земљи већ и у зградама. Тако дароваше Дубровчани војводи Хрвоји у дубровникѹ полачу у племенито и у баштину[1]); Которани имадијаху своје баштине у Дубровнику[2]) и т. д.

---

[1]) Миклошић, 238.

[2]) Ibidem 170.

И сами људи овисни од властелина (кметови) сматраху се баштином, како наведени законик спомиње: ѡТРОІСЄ, VТО НМ҂Ю ВЛ҂СТЄЛЄ, А҂ НМЬ СОѪ ОѪ БѢШНОѪ, Н NЫІНХЬ АѢЧ҂ ОѪ БѢШНОѪ ВѢVNОѪ А҂ СОѪ.

Власници такове баштине зваху се баштинаници — БѢШТНЬNНІСЬ, посјед сам бијаше БѢШТНЬNЬ, БѢШТНЬСІСЫІН.

Такве баштине подјељивао би, истина, сам владар, али оне се могаху и купити и продати; испореди:

БѢШНЄ ІСОЄ СЄ ІСѪПЄ ВЬ ЖѪПЄ ѴѢШОН (Микл. 285.)

А҂ ІСѪПНМО ЄАNѪ БѢШНѪ Ѫ NНХЬ ІСОТ҂РѪ (Ibid. 349.)

У натписима јужним налазимо обично израз ПЛЄМЄNНТ҂ БѢШТНN҂, у сјеверним је мјесто тога у пораби израз ПЛЄМЄNНТ҂ ZЄМЛ҂, а прелаз том називљу већ налазимо у законику, гдје се спомиње БѢШНNN҂ ZЄМЛН҂.

Спомиње се такођер: ѢРЬ СМО ІСѪПНЛН ВѢШѪ ПЛЄМЄNНТѪ ZЄМЛѦ (Пуцић 21.)

На том одношају посједа, подијељеног од краља или државе, оснивало се босанско феудално племство. Не бијаше вазда онај племић, који је био од ІСОРЄN҂ или од ІСОЛЄN҂, већ онај, кому је владар подарио Z҂ ПЛЄМЄNНТО неки посјед или ПЛЄМЄNЬШТНNѪ, ПЛЄМЄNЬШѢNѪ. Испореди:

БѢШЄ МѪ ПЛЄМЄNНТО Т҂ ЖѪП҂ (Микл. 217.)

СВОѦ БѢШНѪ ПЛЄМЄNНТѪ СТ҂РѪ (Ibid.)

Таква племенштина могла се отети и вратити ХОТѢСМО NНМЬ ВР҂ТНТН NНХЬ БѢШНЬNО Н ПЛЄМЄNНТО (Микл. 217.)

Одавле се развила у босанском куријалном стилу титуларура ПЛЄМЄNНТ҂ ГОСПОА҂, ПЛЄМЄNЬСТВО ВН, а давала се и краљевима и царевима.

Колико се у Босни цијенила племенита баштина и земља, види се из тога, што се на гробним натписима вазда спомиње, да ли је покојник на њој сахрањен. Ако је покојник сахрањен ван своје баштине, то ће се увијек истаћи, као н. пр. на оном натпису у Опрашићима, који гласи:

Ч҂СНЄ БНЛЄГЬ ПОѴТЄN҂ Н ГЛ҂СНТ҂ ОЄОАЄ Р҂АНОѢ ѡПР҂ШНѢ҂. АОІСЛЄ БНХЬ ПОѴТЄNО Н ГЛ҂СНТО ПРЄБНХЬ Н ЛЄГОХЬ Ѫ ТѪѢОN ZЄМЛН Ч БНЛЄГ(Ь) МН СТОН N҂ БѢШНNН.

У Бољунима каже се за племениту баштину да је „одмирача“ мака, блага, а Радосав Влаховић на Некуку код Стоца вели на свом крсту: МЄ СПАСЄ САМА ЄРЄ ЛЄГОХЬ НА СВОН ПЛЄМЄНИТОН БАШТИНИ.

Натписи, што сам их имао прилике прибрати у сјеверној Босни, важни су такођер с тога што по њима дознајемо неколико имена клесара, који су нам до сада били непознати. То су два „дијака“ Прерад Тврђеновић у Кикаћима, Радосав (? Јурјевић) у Пушковцу Гојћин поп у Трњачкој, Братол или Бартол Радмиловић у Пељавама и Митровић на Гласинцу.

Пељаве.

На путу, који води из Прибоја у Пељаве имаде „мрамор“ у облику тумбе, дуг 160 *cm*, широк 75 *cm*, а без подношка висок 65 *cm*. Споменик је од пјесковите миљевине, те имаде на челу и са једне стране овај, врло разговијетно уклесан натпис:

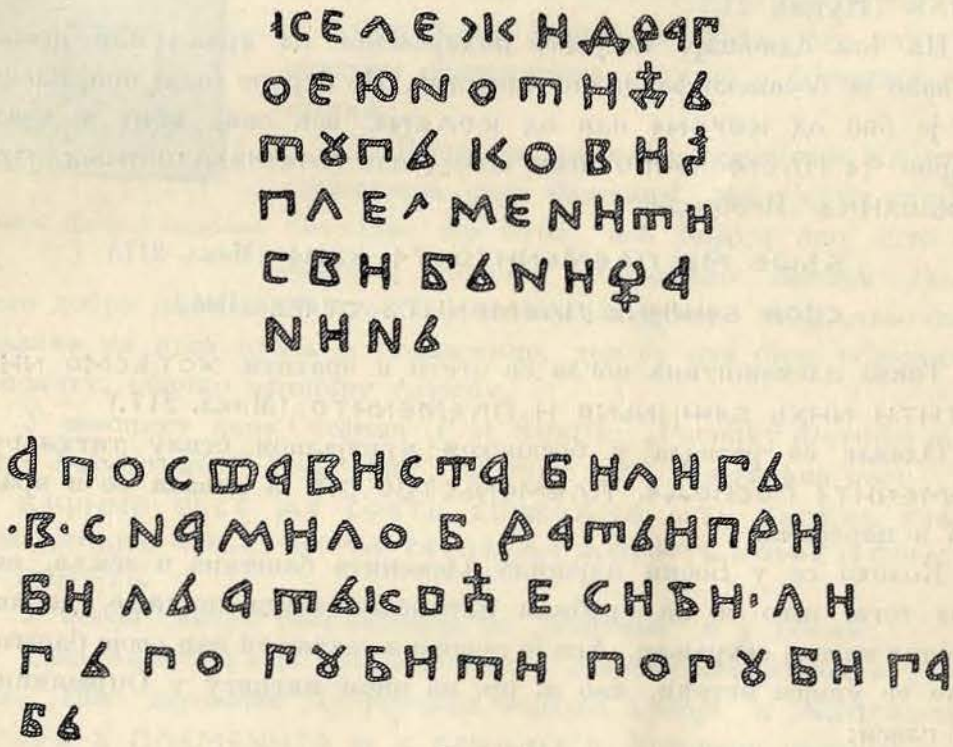

Слика 5.

То јест: АСЄ ЛЄЖИ ДРАГОЄ ЮНОТИЋЬ ТУПЬКОВИЋ ПЛЄМЄНИТИ СВИБЬНИVАНИНЬ А ПОСТАВИСТА БИЛИГЬ 2 С(И)НА МИЛОБРАТЬ И ПРИБИЛЬ А ТЬКО ЋЄ СИ БИЛИГЬ ПОГУБИТИ ПОГУБИГА Б(ОГ)Ь.

У том натпису занимљиво је име покојника, гдје се уз име и презиме (Драгоје Јунотић) додаје пришивак Тупковић те име његове племенштине Свибнице. Нарочито ваља истакнути старословјенски дуални облик ПОСТѦВНСТѦ, који је у осталим босанским натписима истога доба давно изгинуо.

Близу приопћеног натписа налази се оборен ступ, висок 2·25 *m* кому су странице широке 0·40 *m*, односно 0·62 *m*. На двим странама налази се овелики натпис. Прва пола његова односи се на покојника, друга на донацију споменика. Натпис гласи:

I. страна:

ѦСЄ ΛЄЖН
РѦДЬМНѠ
БРѦНІСОВН
ѪЬ БОΛЄРѦД
О ВЬ ▒ ѲNѲІСЬ
NѦ · СВѠН ҘЄ
МЬΛН ПΛЄМ
ЄNНТОН NѦ
▒ ѦІСѠВН
ТЫСО ѪЄ СН
БНΛГ ПОГѲБ
ТН ПОГѲБН
▒ Ѧ БГ

II. страна:

Ѧ ПОСТѦ
ВН ПНСМ
ОСНNЬ Є
ГОВЬ NѦ
НМΛѦД Н
Н · ВРѦТО
ΛЬ СВОЄ
МѲ ѠТ
ЬЧѲ N
Ѧ ОГ

Натпис је од исте руке као и пријашњи те се лако чита. На жалост окрњен је девети редак, у којем се поименце спомињало име племените баштине покојникове: ...ѦІСОВѦ. На другој страни нејасна су слова у пошљедњем ретку. Могуће је, ако и неби уствр дио, да означавају годину ΛѦѲГ (= 1403). На то мнијење нас наводи, јер је изрека и без она четири задња слова потпуно изражена.

Чита се дакле натпис: ѦСЄ ΛЄЖН РѦДЬМНѠ БРѦНІСОВНѪЬ БОΛЄРѦДОВЬ ѲNѲІСЬ NѦ СВѠН ҘЄМЬΛН ПΛЄМЄNНТОН NѦ [...]ѦІСѠВН. ТЫСО ѪЄ СН БНΛ(Н)Г(Ь) ПОГѲБ[Н]ТН ПОГѲБН [Г]Ѧ Б(О)Г(Ь).

Ѧ ПОСТѦВН ПНСМО СНNЬ ЄГОВ(Ь) NѦНМΛѦДНН ВРѦТОΛЬ СВОЄМѲ ѠТЬЧѲ ?Λ(ЄТО) ? 1403?

Натпис износи нам и опет име једному скулптору, сину Радмилову, Вратолу или Бартолу.

Снијежница.

У селу Снијежници близу Теочака у котару зворничком налази се на путу, којим се из Снијежнице иде у Теочак, у близини куће Ибре Хоџића споменик на облик саркофага, дуг 120 *cm*, висок 40 *cm*, а широк 50 *cm* осим подношка. На њему је овај горе оштећен натпис:

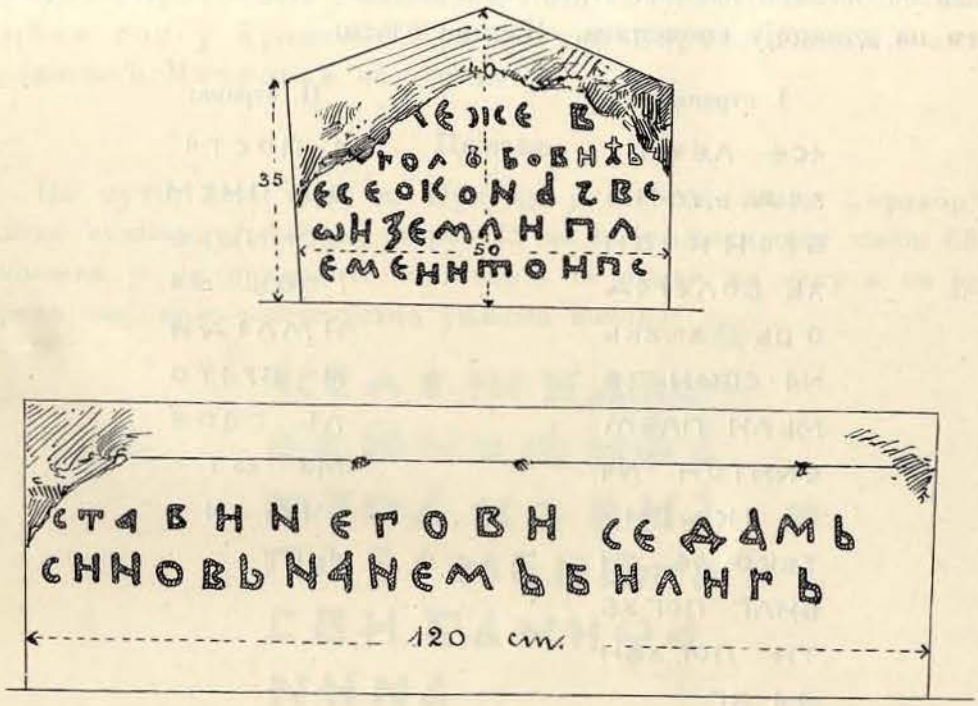

Слика 6.

Мањкави почетак лако је попунити, а ваља примијетити, да је клесар по свој прилици заборавио да уклеше презиме, те своју погрјешку опазио, пошто је довршио посао и накнадно ситнијим словима уметнуо између првог и другог реда. Према тому читаћемо:

ꙗсе] лєжє вєсєоко голꙋбовнѫь нꙗ своѡн ꙁємлн плємєнитон постꙗвн нєговн сєдꙗмь снновь нꙗ нємь бнлнгь.

У близини овог стећка леже у шикарју два друга, од којих је један сломљен те на челу уријешен цртежом, што га приказује *слика 3*.

Липовица.

У селу Липовици, које се налази на путу у Лопаре, има код куће Миле Стипића старинско гробље са неколико саркофага и стела од мекане миљевине.

Један од тих мраморова (дуг 160 *cm*, висок 70 *cm*, широк 72 *cm*) имаде на челу и с једне стране овај натпис:

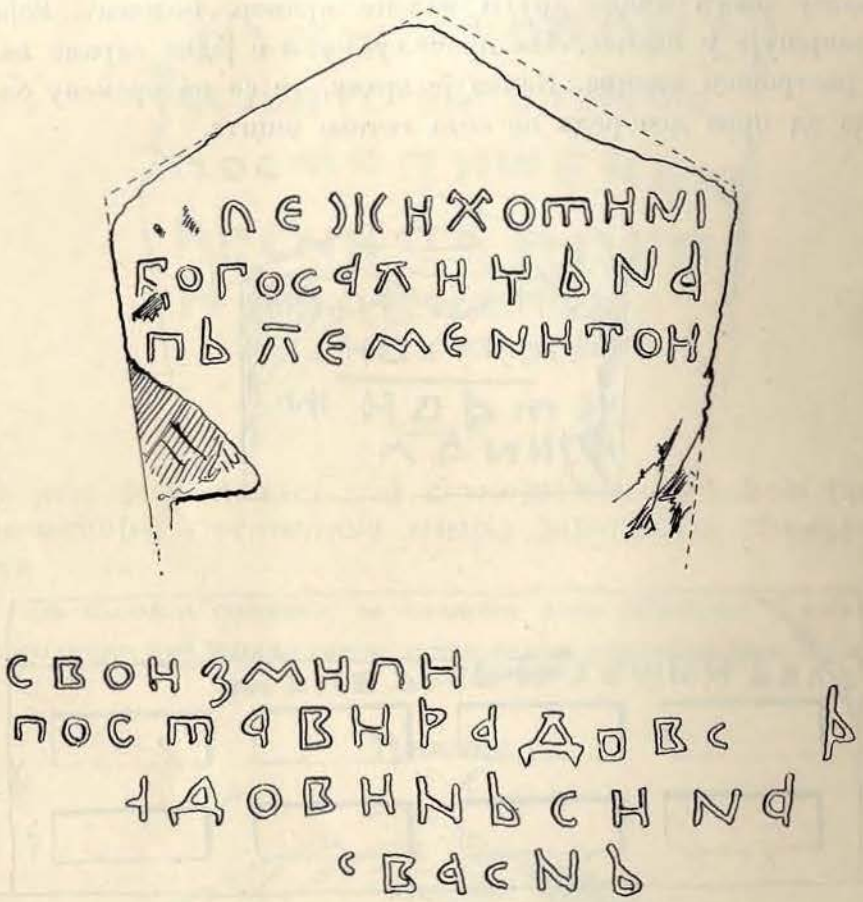

Слика 7.

ᴀсе] лежи хотинь богосалнѣь на племенитон свои з(е)мьли. постави радов[ан]ь [и р]адовинь синь [и] свасnь.

Пошљедња ријеч свасnь није можда криво читана, јер је нађох и у другом једном натпису, али значења јој не могу наћи. Могуће да је локални израз за сваст (свасть).

Вукосавци.

У селу Вукосавцима, на путу, који пролази међом села Тобуда и Вукосаваца, налази се близу садањег гробља, у огради крај пута старо гробље са 12 мраморова.

Један од тих, данас оборен, бијаше усправна стела од вапненца, украшена завојкама, гроздовима, а по сриједи мачем. Клесарија је врло помна и ако припроста.

Близу овога имаде други малени мрамор, положит, који се по врху завршује у шљеме. На прочељу му и с једне стране налази се доста растрошен натпис. Камен је крхак, те се на времену ољуштио, тако да од прва два реда не оста готово ништа.

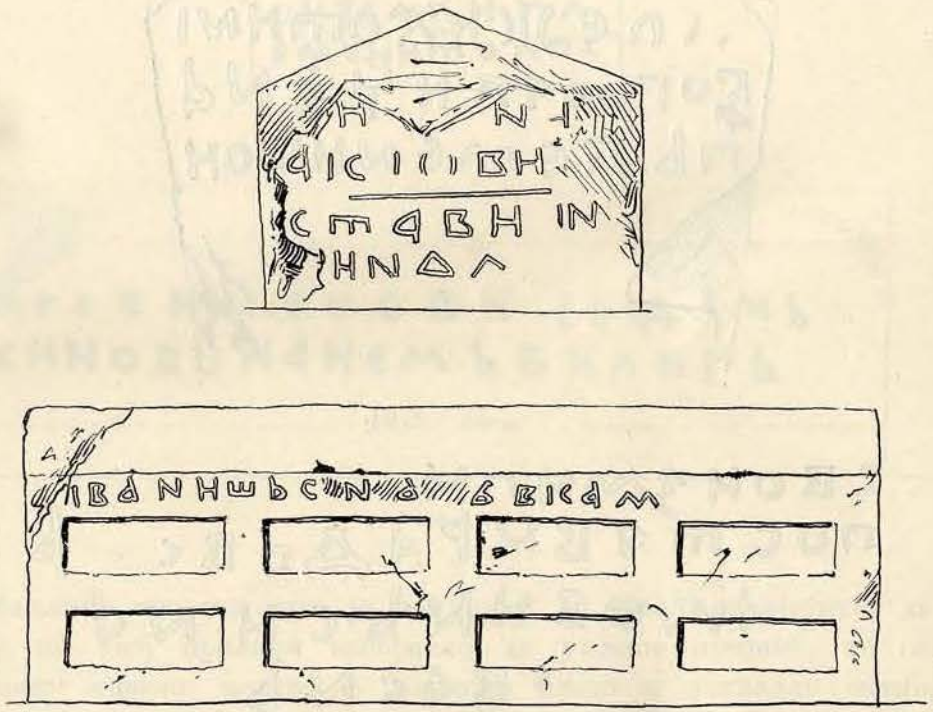

Слика 8.

Мислим да тај натпис ваља овако читати:

[ꙗсє лєжн]ꙗкоВн[ѣь] стꙗВн N[ꙗNь с]нNь м[ꙋ] нВꙗ-Nншь ..... [N]оВ[ь] кꙗм[єNь].

Уздужна страна тог стећка раздијељена је у осам удубљених поља, а натпис је ту само у једном реду по врху исписан.

Други један стећак знатно је већи: 180 *cm* дуг, 90 *cm* широк, 90 *cm* висок, а имаде натпис у прочељу, који је такођер у горњем дијелу оштећен, тако да нема имена.

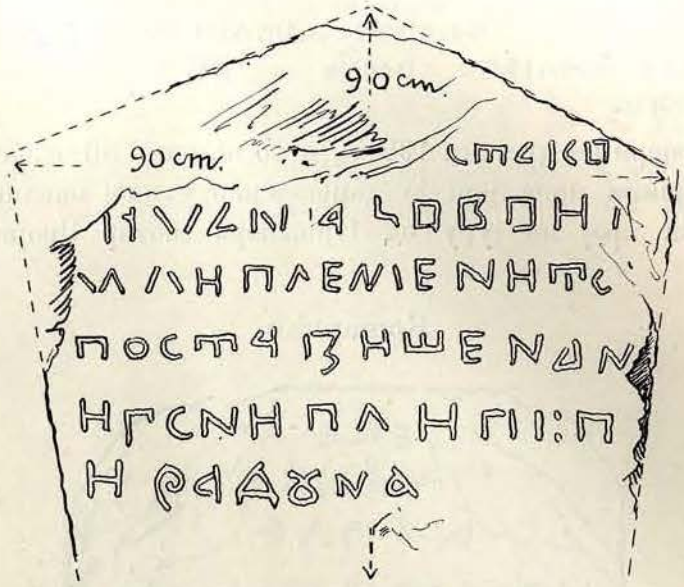

Слика 9.

То јест: [ꙗсє лєжн . . . . .] стꙗсо[в]нvь нꙗ сьвон [ꙁє]млн плємєнито[н] постꙗвншє нꙗн(ь) [в]нгꙗн н ?прнбнл(?) н рꙗдꙋнꙗ.

У оба натписа спомињу се чланови исте обитељи, Стаковићи, а то породично име нашао сам и данас ондје, случајно баш у свог вође.

Трњачка.

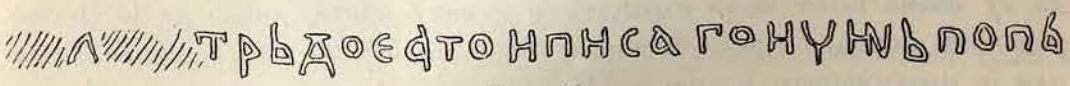

Слика 10.

Близу села Трњачке, на међи опћине богутске, а на путу, који води из Пељава преко Јање уз брдо те оданле у Богутово село, бијаше неколико мраморова, које је народ разбио, те остаде само један са овим на жалост посве лоше сачуваним натписом:

[ase лежн .... на свон зе]мл[н племе]н[нт]он (ase) [пост]авнста [бнл]ѣгь свасnь ....[н] трьдое а тон пнса гонvннь попь.

Стећак мјери по дуљини 190 *cm*, а по ширини 80 *cm*, висок је 50 *cm*.

Име Гојчина попа још је данас живо у оној околици, а цијели један шумски крај на југу од Прњавора (котар Зворник) зове се Гојчин.

Кошарићи.

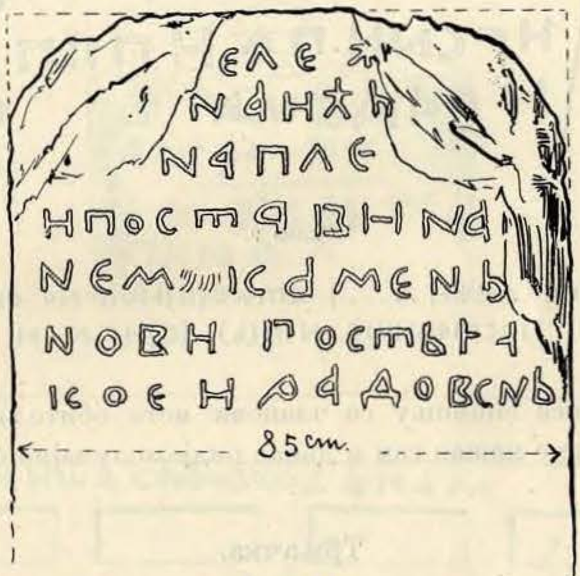

Слика 11.

ас]е леж[н радо.....] нанѣь [на свон] на пле[меннто]н постави на нем[ь] камень новн гость ра[ш]кое н радов(ь) с(н)нь.

Натпис је на стели, високој 130 *cm*, широкој 85 *cm*, дебелој 35 *cm*. Стела лежи у њиви Лазе Лазића у Кошарићима. Име је покојниково Радо, јер се о донатору Рашкоји вели да је радов снь.

Натпис је важан, јер се у њему спомиње, да је тај рашкое био гость. Пошто се син јамачно не ће звати очевим гостом, нема сумње, да ту назив гост ваља схваћати у смислу части, дакле да је то био редовник народне цркве босанске (богумилске). Уз овај натпис лакше нам је протумачити и онај на Пуховцу код Зенице.

Недалеко од овога споменика, на Мићином брду у Вучјак-махали има други писани споменик, голема на просто отесана тумба, дугачка 160 *ст*, висока и широка око 90 *ст*, која је на пола утонула у земљу.

Натпис усјечен на једној уздужној страни гласи:

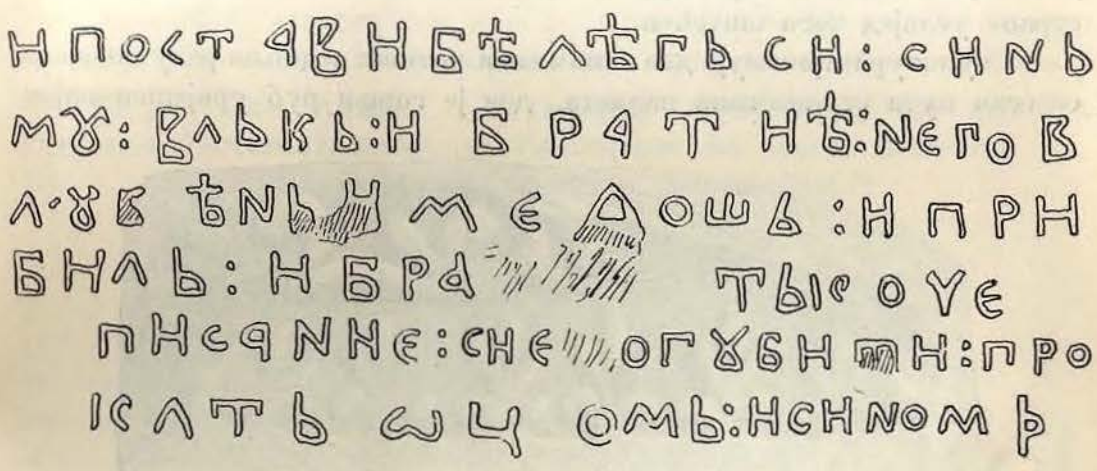

Слика 12.

Н ПОСТѦВН БѢЛѢГЬ СН : СНNЬ МЖ : ВЛЬКЬ : Н БРѦТНѢ : NЄГОВ[Ь Л]ЖБѢNЬ Н МЄѦОШЬ : Н ПРНБНЛЬ : Н БРѦ[NІСО?] ТЬІСО ѦЄ (погр. VЄ) ПНСѦNНЄ : СНЄ [П]ОГЖБНТН : ПРОІСЛ(Є)ТЬ ѠЧОМЬ : Н СНNОМЬ.

Занимљива су ту народна имена Лубјан (Лубљан) и Медош, на које овдје први пут наилазимо, док су имена остале браће Вука, Прибила и Бранка или можда Брајка чешћа.

Слова врло су разговијетно и дубоко урезана те се натпис сасвим лако чита.

У истом селу Богутову, а у самој махали Кошарићи има једна плоча од пјесковите миљевине. Показује нам овај натпис, који се посве лако чита:

ѦСЄ ΛЄЖН РѦѦОЄ
ПРНГОЄВН VЬ
ОБРѦѦО ВНV [Ь
Ѧ ПОСТѦВН БѢЛѢГЬ
ΜѦТН ТРЬѦНСѦВѦ

Пушковац.

У пушковачком гробљу, које се налази уз цесту, што води из Челића у Бијељину, једно четврт сата од Кораја, имаде велики стећак

од миљевине, дуг 180 *cm*, широк 70 *cm*, висок 85 *cm* на широком подношку, истесаном из једне стијене са осталим спомеником. Стећак ; издјелан на облик тумбе, то јест горња му је плоха равна, а до је оштећен. Особито горњи рубови окрхани су му на све стране, је и орнаментална скулптура с једне и натпис с друге уздуж стране услијед тога оштећен.

Скулптура приказује два занимљива мотива: у дôњем реду понавља се осам пута стилизована палмета, док је горњи руб уријешен вијом

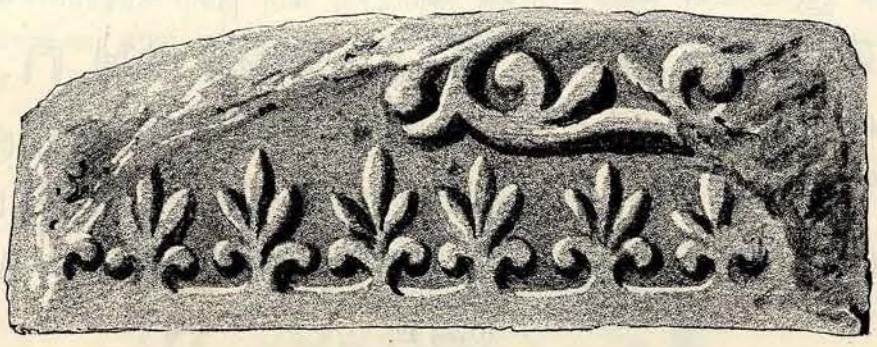

Слика 13. Скулптуре на стећку пушковачком.

са гранчицама, које правилно из ње ничу. Та вија врло је оштећена *(слика 13.)*.

У натпису је с друге стране окрхан први ред, а остала још четири разговијетним и лијепим су писмом урезана у мехак камен. Име покојниково одбијено је; испустивши то име читаћемо:

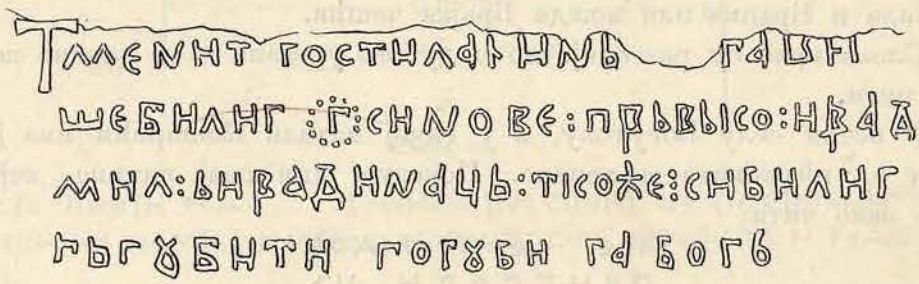

Слика 14.

+ [ѧсє лєжн ..... плє]мєнит[н] гостилѧнинь [пос]тавишє билигь 3 синовє: прьвыко: н рѧдмил: ь н рѧдинѧчь: тко ѫє: си билиг[ь] погубити погуби гѧ богь.

У прочељу споменика бијаше забиљежено име скулпторово, али од тог натписа не оста више него неколико знакова:

..... вь ѧнѣкь

Дакле: [ѧсє пишє ?рѧдосѧ]вь ѧнѣкь.

Да је име тому дијаку било Радосав, можемо закључити по ломку једног натписа, који се налази на плочи неколико минута удаљеној од тог гробља на такозваној Црквини у Корају:

— — — — — — — —
ѦМНТРОМЬ NЧ СВОѰН ..МЛН
ПОСТ
ЂО ПНСЧ ѦНЂІСЬ РЧДОСѦВЬ НЮРЬН

То јест: ЧСЄ ЛЄЖН ..... ?СНNОМ] ѦМНТРОМЬ NЧ СВОѰН [ꙁЄ]МЛН [ПЛЄМЄNНТОН Ч] ПОСТ[ЧВН NЧ NЄМЬ БНЛНГЬ ....] ПНСЧ ѦНЂІСЬ РЧДОСѦВЬ ЮРЬН[ЄВНѫ?]

Липик-махала.

Слика 15.

У сеоском гробљу у Липику, од прилике 10 *km* уз цесту, пошавши из Бијељине према Корају, имаде усправна стела од шупљикавог вапненца, висока над земљом 1·50 *m*, широка 70 *cm*, а дебела 35 *cm*.

Горе завршује у забат, а спреда и страга имаде цијелом дужином по сриједи повор.

С једне стране уклесан је по дубоко натпис, који је мјестимице сасвим оштећен, те се тако затрло име покојниково и донаторово.

Натпис гласи:

ЧСЄ ЛЄЖН [? ГРѪБ]ЬЧЬ ХОР[Н]ѪЬ Ч ПОСТЧВ[Н N]Ч NЄМЬ БѢЛѢ[ГЬ ??]СТЧNЬ БРЧ[ТЬ] ЄГО[ВЬ] ✱

Кикачи.

Лијево од цесте из Тузле у Зворник налази се између села Кикачи и Чакловићи (котар Д. Тузла), код мјеста, звана „Читлук“

недалеко од хана Чоршулића једна тумба, дугачка 190 *cm*, широка 90 *cm*, висока 59 *cm*.

Натпис на њој уклесан је с дуже стране, обрнуте цести, те га је госп. В. Вулетић приопћио по једној фотографији, која му је ради колационирања послата, у „Гласнику“ од год. 1889., св. 2., стр. 78. до 80. Његово читање бијаше врло непотпуно, те је било нужно у биљешци уредништва то читање попунити, колико се могло на основу фотографије. Имајући прилику да видим тај камен, ревидирао сам натпис, који је на оригиналу посве разговијетан и лако читљив:

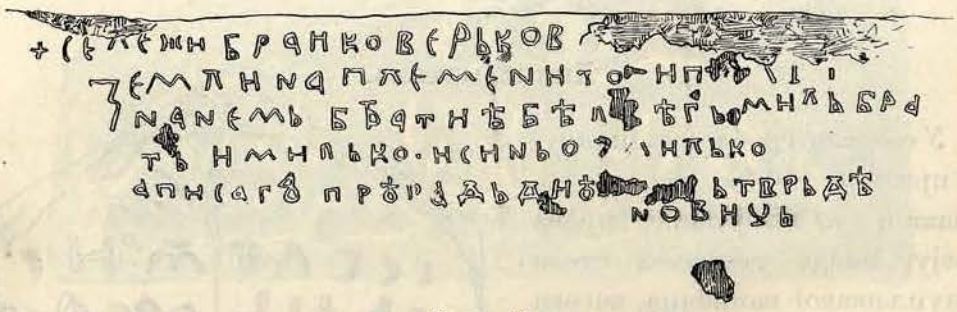

Слика 16.

+ СЕ ЛЕЖИ БРАНКО ВЕРЬКОВ[ИЋЬ НА СВѠИ] ЗЕМЛИ НА ПЛЕМЕНИТ[ОИ ПОСТАВИШЕ] НА НЕМЬ БРАТИѢ БѢЛѢГЬ МИЛЬБРАТЬ И МИЛЬКО · И СИНЬ О..МИЛЬКО А ПИСА ГА ПРѢРАДЬ ДИѢ[К]Ь ТВРЬДѢНОВИѴЬ.

Тиме дознајемо поузданије име „дијаково“; зове се Прерад Тврђеновић.

Ђурђевик.

С десну страну цесте, којом се иде из Тузле у Кладањ, код петнаестог километра, лежи у селу Ђурђевику у дôњо-тузланском котару под једним млином на ријеци Гостиљи стећак на облик саркофага. Мјери по дужини 2·06 *m* (на основи), а 2·23 *m* (на шљемену); висок је 84 *cm*, а широк 70 *cm*. У челу стећка уклесан је стојећи коњ окружен изресканим округлим ћенаром. На страни је подубоко и разговијетно уклесан овај натпис:

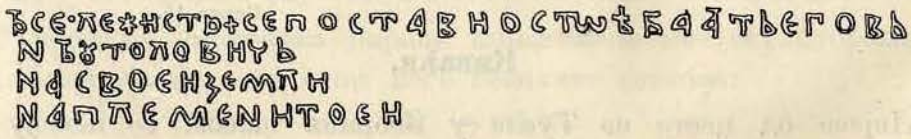

Слика 17.

Да га боље прочитамо, ваља одијелити сигнатуру дароватеља споменика, која је додана другој половини првог реда:

ѧсє л҃єжн стоѣ — сє постѧвн остѡѣ брѧть єговь
нь ѹтоловнѵь
нѧ своєн ꙁємлн
нѧ плємєнитоєн

Натпис гласи дакле:

ѧсє лєжн стоѣнь ѹтоловнѫь нѧ своєн ꙁємлн нѧ плємєнитоєн. сє постѧвн остѡѣ брѧть єговь.

Штријепци.

У селу Штријепцима (опћина Зовик, котар Брчка), имаде „Старинско гробље“ са капелицом св. Рока, гдје су гробови означени малим каменицама. Једна је од истијех плоснатог облика те је само с лица отесана, а на крајевима окрнута. Она имаде натпис, доста разговијетно уклесан. Плоча је висока око 1*m*, широка 57*cm*, на десној страни одломљена. Натпис гласи:

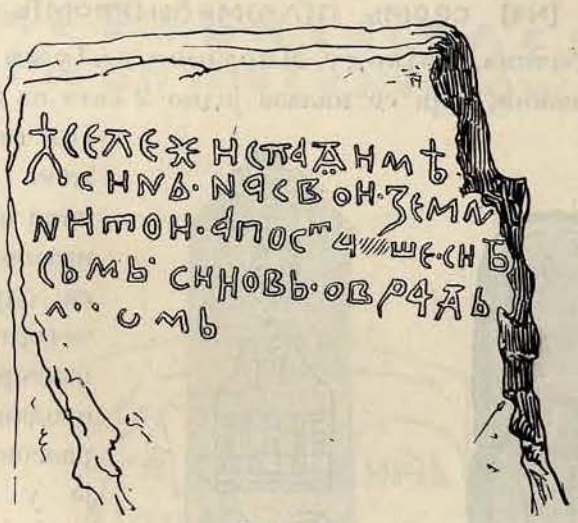

Слика 17.

+ сє лєжн спѧдимѣ ..... снь · нѧ свон · ꙁємл[н нѧ плємє]нитон · ѧ постѧ[вн]шє · сн б[нлнгь нѧ н]ємь · снновь овраѧь .....

Задња ријеч л..омь није ми јасна.

Сељани.

Код врела „Турска вода“ у Сељанима, 6 *km* од Рогатице крај вишеградске цесте имаде средовјеко гробље, а у њем велики двоструки

стећак, то јест споменик, постављен двојици, што се изражавало и у облику стећка, који наличи двим стећцима, сложеним у један. Већи стећак имаде шљеме, мањи је горе раван. Дуљина му је 2·40 *m*, висина, односно ширина већему 77 *cm* и 64 *cm*, мањему 40 *cm* и 56 *cm*. Подножак имаде величину 1·50 × 2·80 *m*.

Натпис налази се на горњем рубу са три стране већега стећка те гласи:

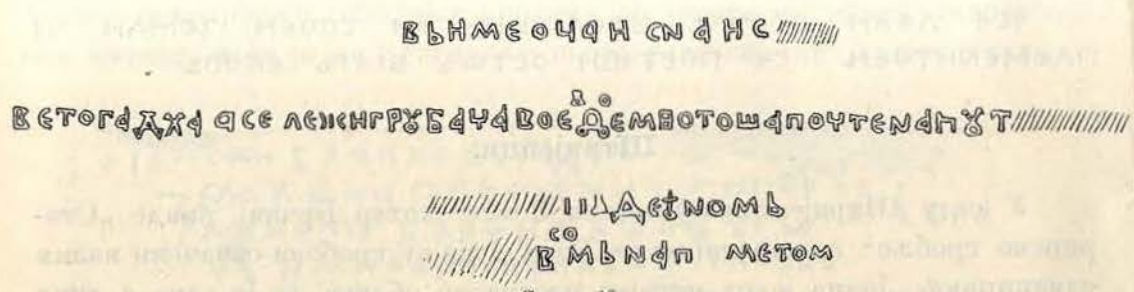

Слика 18.

ВЬ НМЄ ОЧ҂ Н СН҂ Н СВЄТОГ҂ АХ҂ ҂СЄ ΛЄЖН ГРꙊБ҂В҂ ВОЄВОДЄ МНОТОШ҂ ПОVТЄН҂ (t. j. ЖЕН҂) Н Ꙋ Т[ОМЬ ΛЕЖЄ] СЬ ДЄЂNОМЬ [N҂] СВОМЬ П(ΛЄ)МЄ(NН)ТОМ[Ь.

Мужа Грубачина, војводу Миотоша с Лужина, познајемо из натписа у Влађевини, који се налазе једно 2 сата на запад од Сељана. По тим натписима можемо сублизу установити и вријеме постања натписа у Сељанима те га одредити на прву четврт XV. вијека. Карактер писма посве је сродан, а натпис, иначе разговијетан, оштећен је у првом реду на трећој страни. Мањкаво мјесто можемо попунити или како сам то у транскрипцији учинио или са Н Ꙋ ТО ꙊМРНЄ или слично.

Слика 19. Скулптура у Сељанима.

Слика 20. Нишан код Шаторовића.

Име Грубачине кћери Дејане необично је те га први пут налазимо.

Од осталих споменика у тој некрополи спомена је вриједна једна мала, просто отесана плоча са примитивно приказаним људским ликом *(сл. 19.)*.

Нузгред спомињем и један стари турски нишан, што сам га нашао пред селом Шаторовићима, пошав из Рогатице у Думаниће са стилизованим људским ликом *(слика 20.)*.

Пошто су Мухамеданцу забрањене слике, занимљив је тај споменик, а знам само још један сличан, на кога сам се у Варвари код Прозора намјерио.

Ковани.

У гробљу у Кованима, једно 4 *km* уз стару цесту, која води из Рогатице на Гласинац, имаде крај пута мрамор, дуг 162 *cm*, висок 74 *cm*, широк 60 *cm*, а на њему је натпис. Мрамор је врло оштећен, али се натпис ипак може по смислу посве добро попунити. Натпис урезан је дубоко и разговијетно, гдје камен није окрхан. Чита се:

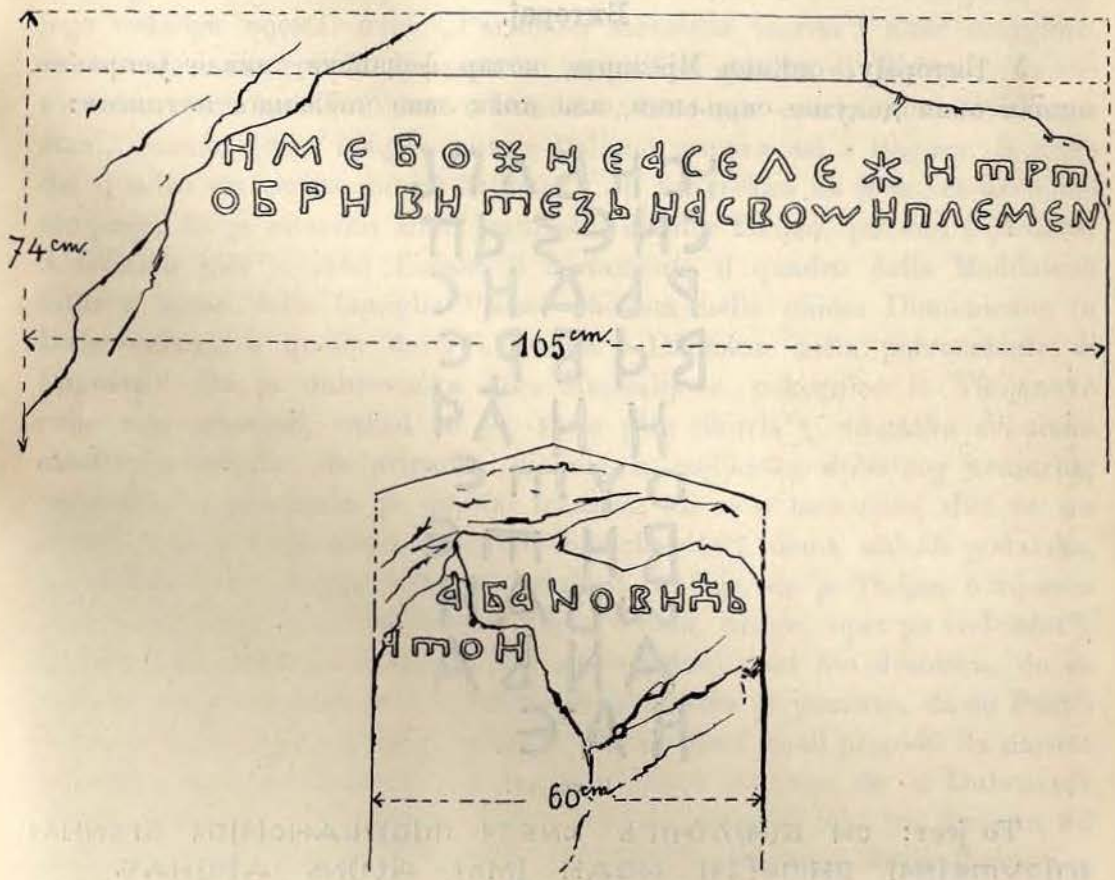

Слика 21.

ВЬ] НМЄ БОЖНЄ ѧСЄ ЛЄЖН ТРТ[НШ]ѧ БѧNОВНѪЬ [А]ОБРН ВНТЄЗЬ Nѧ СВОѠН ПЛЄМЄННТОН.

Црквина на Гласинцу.

На старом великом гробљу, што га народ на Гласинцу Црквином зове, има међу оном силом стећака и један, на којем се разабиру нека слова. Вријеме је врло затрло та слова, те сам се, и ако често дођох онамо, увијек узалуд мучио да натпис прочитам. И љетос сам се бавио тим разореним натписом, а мислим, да ми је пошло за руком прочитати га. Натпис садржаје ову мајсторову сигнатуру:

СѢЕVЕІІМН РЛ4ДНМНР4ПН С4 МНТРОВ ћ
ІЗ N4ҺСС

Ја читам:

СѢVЕ КАМН ВЛ4ДНМНР 4 ПНС4 МНТРОВ(Н)ћ НЗ N4ҺС.....

Натпис бар је у толико вриједан, што њиме добивамо на ново имена двојице народних скулптора Владимира и Митровића.

Биторај.

У Биторају, опћина Мрежица, котар фочански, имаде усправни нишан овим додуше окрњеним, али ипак лако читљивим натписом:

Слика 22.

То јест: СН Б(Н)Л(Н)ГЬ КNЕЗ4 Т[В]РЬДНС[4]В4 БРСNНћ4 [П]ОVТЕ[N4] ВНТЕ[З4] ѠВДН [МѸ] Д(4)NЬ Д[О]НДЕ.

Задња фраза ѠВДН МѸ Д4NЬ (sc. задњи) ДОНДЕ сјећа нас оне ОВДН МѸ МЕД4NЬ или КОNЬVНН4 ДОДЕ, што их већ нађосмо на старим босанским натписима.

Povjesno-umjetničke bilješke sa dalmatinskih ostrva.

Priopćio

Frano Radić.

1. Oltarska slika (pala) Svetih Kuzme i Damjana na Lastovu. Moj vrijedni i dobri učitelj prof. Melko Lucijanović, Lastovac, pisao je 1877. god.[1]) ob oltarskoj slici župne crkve Svetih Kuzme i Damjana, svojega rodnoga mjesta, ovo: „Particolar menzione merita l' altar maggiore, dove vedesi in grande formato un magnifico quadro di Tiziano, rappresentante i SS. fratelli Cosma e Damiano, fatto per commissione dei Lagostani, quando quest' insigne pittore Italiano attrovavasi a Ragusa. A tergo del quadro sta scritto *pinxit Titianus.*" Ja bih rekao da je uopće usvojeno mnijenje, da je oltarsku sliku lastovsku izradio Ticijan, jer eno i profesor J. Gelcich piše[2]): „Del Tiziano è certamente il quadro della Maddalena fatto a spese della famiglia Pozza, che sta nella chiesa Domenicana (u Dubrovniku), e quello dei SS. Cosma e Damiano nella parrocchiale di Lagosta." Da je dubrovačka slika Mandalijene pokornice iz Ticijanove ruke nije sumnjati, otkad se je, kako piše Skurla[3]), mletačka slikarska akademija izrazila: da pripada „djelima iz najljepšeg doba tog neumrlog umjetnika" i procjenila ju 60.000 franaka; ali se o lastovskoj slici to ne može kazati. Prije svega, kako isti Gelcich piše[4]), nema stalnih podataka, po kojima bi se mogla dokazati istinitost predaje, da je Ticijan 5 mjeseca dana proboravio kod Pucićeve obitelji u Gružu, drugo, opet po Gelcichu[5]), opstanak tih dviju slikâ (a ėto sad samo jedne) nebi bio dostatan, da se dokaže slikareva prisutnost u Dubrovniku, dočim je poznato, da su Pucići onoga doba putovali po Italiji, pa da su i Lastovljani imali prigode da naruče u Italiji jednu dobru sliku. Da je pak Ticijan putovao do u Dubrovnik i ostao tamo skoro pô godine dana, nebi to izbjeglo bilo bar kojemu od tolikih njegovih životopisaca, kako nije izbjeglo putovanje Matije Rosselli-a,

[1]) Manuale del Regno di Dalmazia pel biennio 1876—77.

[2]) Dello sirluppo civile di Ragusa, 1884., str. 108.

[3]) Ragusa, Cenni storici, Zagreb 1876., IV.

[4]) Nav. dj., str. 108.

[5]) Ibidem, str. 108.

dočim toga nije nijedan napomenuo. Svakako pak cijenim, da sam prof. Lucijanović nije vidio što piše, da je iza slike zabilježeno *pinxit Titianus*, nego da mu je to kogod kazao, a on da je na dobroj vjeri prihvatio tim lašnje što se slagalo sa dotadašnjom tradicijom.

Kod gosp. Frana Ivančevića Gjurova u Korčuli našao sam lastovski rukopis dijelom iz prošastoga, dijelom iz predprošastoga vijeka, kao izvadak iz knjigâ: „Dei Diuersi", „dell' Vniuersita di Lagosta", a u njemu isprave, po kojima se jasno ruzumije, da je slika Svetih Kuzme i Damjana i ostalih pet, koje se sve nahode na velikom oltaru župne crkve Svetih Kuzme i Damjana u Lastovu napravljene 1632. god. u Rimu, i to baš od glasovitog slikara *cavalier Giovanni Lanfranco* i od drugog manje poznatog *Giovanni Scriuelli.* Cav. Giov. Lanfranco življaše od god. 1581.—1675. On je slavan slikar Caracci-eve bolonjske, eklektične škole, dapače pravi učenik najprije Agostina, a po njegovoj smrti, Hanibala Caracci-a[1]). Slike su lastovske dakle postale više od pô vijeka nakon smrti Ticijanove. Ja sam o njima ovako bio pisao nazad tri godine:

„Velik je oltar vas od kamena bojadisana i pozlaćena. Po srijedi mu je krasna slika SS. Kuzme i Damjana, kojoj se je čuditi kako je živo sačuvana i viješto izvedena, pa treba svakako da potiče od majstora prvoga reda. Dva su Sveca tako naravski pretstavljena, u sred Božje prirode baš kao da je oltar rastvoren, pa da jih kroza nj' vidiš gdje se pomaljaju iz daleka. Desno i lijevo su po druga dva sveca, a više oltara je poprsje Boga oca raskriljenim rukama nizdol okrenuta u sivu plaštu sa naborim uprav velikoga sloga. Sve su te slike baš nenadkriljive ljepote, a mogle bi se s njima dičiti i najljepše crkve na svijetu. Meni je u velike žao, što u jedan sami dan boravka u Lastovu nijesam mogao bolje da proučim to remek-djelo slikarske umjetnosti[2])."

Po osobitoj ljepoti srednje i gornje slike razumije se, da su one napravljene od *cav. Giov. Lanfranco,* čijim se slikama diče Belvedere u Beču, Museo Nazionale u Napulju, te vatikanske galerije u Rimu, a četiri pobočne biće napravio *Giov. Scrivelli,* koji se, kako ja mislim, nije domogao svjetskoga glasa. Evo megjutim lastovskih još ne objelodanjenih isprava.

I.

Sboro per le Mrescize p. 116 e entrata del parocho p. 121.

Adi 1 di Luglio 1631: —

Essendosi radunato il sboro di licenza, et in presenza del Molto Ill.^e Sig Francesco Tudisio Conte per tratare diuersij negotij publici, com-

[1]) De Boni: Biografie degli artisti. Str. 592.

[2]) Bullettino di archeologia e storia dalmata, an. XV., N. 9., pag. 136.

parue il Sig̃ D Antonio Diodati esponendo d' hauer in deposito Ducati 121 di g^si 40 per Ducato delle entrate della Parochia di Lagosta acumulate, absente Parocho consignatili per rendergli a chi ordinaua molto Ill^e Arciuescouo[1]), in essecutione del S. Conciglio di Trento secundo. Sogiungendo che ora m^to sud^to e li suoi curialisti uogliono detto denaro aplicare alla fabrica del Palazzo Archiepiscopale, priuando la propria Chiesa e Poueri del loco contra ogni rægione e uolere del S Concilio, e che percio d^ti ministri li fanno uiolenza etiam con letere obrobriose che facia la consegnia e pero lui, per liberarsi di tante molestie e uolendo sciuare (schivare) qualche inconueniente propose di uoler d^ti denari impiegare per la fabrica del Altare principale nella Chiesa Parochiale, non hauendo quella, ne entrata, ne altro modo di erigerli, ne pagare artefice, et essendo mancate le elemosine per il mancamento dell' entrate, il che apreuorno (approvarono) tutti, e lodorno (lodarono) la risoluzione nemine discrepante, prometendo tutti a d^o Diodati che se mai da alcun Giudice Eccl.^o e competente, in questa causa sara giudicato che d^to denaro, sia mal impiegato, ò che fosse sforzato, à renderlo, e che percio fose molestato che lo soleuarano d' ogni danno et interesse non solo della sommasud.^ta ma ancora delle spese che facesse in liti, uiagi, ò altro per questo interesse, cosi tutto il sboro, e ciascuno in esso s' obligo. Hoc, et omni meliori modo, dando à me infrascrito Canciliere facolta, et ordine far la scritura publica per cautela d' esso diodati questo di et anno sud^to

Francesco Tudisi Conte.

II.

Sboro per Duc^ti 121 del auanzo di entrata Parochiale in che deuono spendersi p 129

Adi 4 di $\frac{bre}{9}$ 1631.

Per la p̃nte oblega si dichiara inanzi il Mag.^co Sig̃ Conte Ms Nicolo Gio di Palmotta et suoi honorandi Giudici, qualmente Gio di Bogdan Diodati confessa hauer hauuto e riceuuto Duc^ti 121 da Steffano di Cosmo, quali ha hauuto dal Arciuescouo di Ragusa e sono delle entrate della Chiesa di SS. Cosmo e Damiano di Lagusta per douergli spendere nelle cose necesarie per la detta Chiesa a suo arbitrio, e con tal peso li riceua il soprad^o Gio, e si obliga di spendergli come di sopra, e di dar sempre conto, a chi bisogniara di d^ti Duc^ti 121 cusi si obliga il soprad^to Gio con tutti li sua beni stabili et mobili ut supra.

Nicola Palmota Conte

[1]) Razumije se nadbiskup dubrovački, čijoj je dijecezi pripadao otok Lastovo, kao što se je i politički podložio bio dubrovačkoj republici početkom XIV. vijeka.

III.

In X̃pi Nomine Amen Adi 2 $\frac{bre}{9}$ 1631 in Lagosta

In Tempo del Mag^co^ Sig̃ Conte Ms Nicolo Gio di Palmota, e suoi honorandi Iudeci Giorgio Aletta, Gio Paulouich, et Florio di Gio in presenza loro. Essendo radunato il sboro Generale dauanti la Chiesa di S^ti^ Cosmo e Damiano per tratare diuersi negotij publici, e fra le altre cose tutti unitamente stabilirono nemini discrepante che li Ducati 121 auanzati dalle entrate di questa Parochia nel tempo che non fu il uero Parocho, *si spendano per la pitura del Altare fabricato di nouo nella Chiesa di S^ti^ Cosmo e Damiano di Lagosta,* per essere cosa la piu necessaria in d^ta^ Chiesa, e che tal carico si dia al R Sig̃ D Antonio Diodati accioche *facia fare la pitura à Roma di qualche ualent homo con Commissione, non bastando d^ti^ Ducati 121 che spenda, e piu accioche si habbia cosa fina.*

Nicola Palmota Conte.

IV.

Adi 28 februaro 1633.

Dauanti il Mag^co^ Sig̃ Conte Ms (Messer) Andrea Basegli, Giorgio Aletta, e Gio Paulovich Giudici del anno passato confessorno che *li quadri sei furono mandati da D Antonio Diodati di Roma, e posti sopra l'Altare Grande li quali quadri ouer piture, sono stati comprati alli soprad^ti^ denari, et il Mag^co^ Sig̃ Conte sud^to^ con li suoi Giudici aprouorno il Conto mandato da Roma da Sig̃ Diodati* per bono e giusto, il quale conto appare registrato nel pñte Libro a f° 26 A tergo

Andrea Basegli Conte.

V.

Segue il Conto delli Duc^ti^ 121 f 26 A tergo

Adi pri^mo^ Marzo 1633.

Di mandato del Mag^co^ Sig̃ Conte Ms Andrea Basegli e suoi honorandi Giudici si registrano l' Infrascritti Conti ad instanza di Gio Diodati.

Noi Camillo, e Guido del Palagio di Roma faciamo fede qualmente hauuiamo pagato per ordine, e conto del Sig̃ D Antonio Diodatti le infrascrite partite, e dato gliene debito nel suo Conto al nostro quaderno di Cassa segnato G a car^te^ 254:

Adi 14 Aprille 1632 *sc^i^ cinquanta* di moneta *pagati* con ordene del detto Sig̃ Antonio Diodati *al* Sig̃ *Cau^re^ Gio Lanfranco* porto cont disse *per alcuni quadri che fa per la Comunita, e Chiesa di Lagusta* et adi 21 d^to^ *s^i^ quindeci* moneta *pagata* con ordine come sopra *a Gio Scriuelle Pitore*

per d^to^ Conto disse *a Conto di quadri, che deue fare,* e adi 21 Giugno *s^i^ cinquanta* m^ta^ *pagati* con ordine come sopra *al Caua^re^ Gio Lanfranco* porto contij disse *a bon conto di una Pitura che fa per la Chiesa di Lagosta,* e adi 6 Agosto *s^i^ dicci* m^ta^ *pagata* come sopra *al d^to^ Caua^re^ Lanfranco* **per Pitture,** e adi 27 d^to^ *s^i^ dieci pagati* con ordine come sopra *a Gio Scriuelli Pittore* disse *per resto, et intiero pagamento* di *due Quadri per la Chiesa di Lagosta.* Et in fede del uero la presente sara firmata di mano del nostro Sig̃ Guido q°: di 27 Otom^bre^ 1632

Cam°, e Guido del Palagio

Io Christoforo Starani faccio fede che la soprad^ta^ mano e del Sig̃ Camilo, Guido del Palagio Banchiere, et in fede per manu propria.

Io Gio Luca Antizza[1]) faccio fede che la soprad^ta^ mano, e del Sig̃ Camile, e Guido del Palagio, et in fede per la sottoscritione di mano propria.

VI.

Sabatto adi 14 Agosto 1632

Ancona una cassetta lunga de un Quadro libre trentatre al Sig̃ Marino Lalich dal Sig̃ Antonio Diodati franco con giulij trentatre, et per la consegna baiochi settanta.

Partita cauata del Libro delle poste del Sig Orsato Maggalotti da me Gio Lucca Antizza

Andrea Basegli Conte[2]).

---

2. Drveno Svetoshranište za Presv. oltarski Sakramenat sa devet kipićâ u crkvi Svetih Kuzme i Damjana na Lastovu. Ne znam da li još obstoji to Svetoshranište. Ova isprava, koje sam prepis našao u istoj gori spomenutoj rukopisnoj knjizi, svjedoči nam u toliko o ljubavi Lastovaca k lijepoj umjetnosti u XVII. vijeku i o njemačkom ili, po svoj prilici, flandrijskom drvorezbaru Urbanu von ili van Lurgge, koji je u to doba stanovao u Dubrovniku. Evo te isprave:

„Diuersi del 1638 in 43

Tabernaculo del Santissimo (fol 9)

Adi 23 di Marzo 1638. In Lagosta.

In Nomine Domini Amen. Li Procuratori di Corpus Christi di Lagosta di nome Iuan Iuiceu, Gio Antonio, et Marino Antizza. Hauendo desiderato

---

[1]) Treba da je to Lastovac, jer ima nekoliko vjekova da je u Lastovu pleme Antizza.

[2]) Po propisu lastovskog zakonika, knez ostrva bio je dužan da potpiše svaki opis lastovske kancelarije, i bez toga potpisa spisi nijesu imali nikakove vrijednosti.

da molto tempo in qua di fare uno Tabernaculo per il Santissimo Sacramento in questa nostra Chiesa Parochiale di S^ti^ Cosma, è Damiano, et hauendo fatto uenire un ***Maestro*** à nome ***Vrbano di Iurgge Germano*** *adeso abitante* alla *citta di Ragusa* con il quale hauendo, et hauendo piu uolte con d.° Maestro parlato et Venuto à patto, et accordo perche sud^to^ Maestro Vrbano ci debbia fare il d^to^ *Tabernacolo alla moderna*[1]) *piu bello che si po* (può) *di altezza pie tre, e mezo, senza statua che deue essere in Cima nel quale Tabernaculo deuono essere noue statue in tutto,* et che sia tenuto il d^to^ Maestro uenire in qua metere al suo loco, et che noi li siamo tenuti di *dare per d^to^ Tabernaculo duc^ti^ 50 di g^si^ 40* per D^to^ et di *donarli uno barilo di uino,* et che sud^to^ maestro sia tenuto a *fare di suo legname,* et *tutte altre cose necessarie, quale si apartengono alla sua mastoria,* et che *sia di bon legname,* al quale li *habbiamo datto a bon Conto* et per *parte di detta opera D^i^ 18 di g^i^ 40 per Duc°* et che d^ta^ *opera sia finita al piu mesi dua.*

Andrea Basegli Conte.

---

3. Oltarska slika župne crkve Bl. Gospe od Milosrdja u Bolu na otoku Braču. Po srijedi gori Bl. Gospa, bijelom koprenom oko glave, u ružičastoj tunici, a zaogrnuta preko ramenâ modrim pallijom. Gleda doli $^3/_4$ okrenuta put desne strane. Gospi na koljenima sjedi gô djetić Isus sa bijelim platnom oko bedara. Milokrvno je to živahno djetešce rude, plave kose te gleda preda se, a desnicom udjeva prsten na prstenac lijeve ruke sv. Katarine Aleksandrinske. Za istu ruku drži Gospa s. Katarinu svojom desnom rukom. Sv. Katarina, lijepa plavokosa djevojka, u kraljičinoj odori, stoji pred Gospom s desne strane. Gospi s lijeve je druga plavokosa, mlada, bjelokrvna svetica (sv. Marija Mandalijena), koja preda se vrhom kažiputa lijeve ruke podupire zatvorenu urešenu srebrnu jajoliku posudu sa dragocjenjenom pomasti, i pruža ju Gospi. Slika se je vremenom dosta pokvarila, te je boja otpala naročito sa odjeće sv. Mandalijene; ali je slika pokvarena i dosta prikrivena srebrnim ili posrebrenim krunama, prišivenim na postavi, od kojih su tri jedna vrhu druge nad Gospinom glavom, a po jedna nad glavama spomenutih svetica. U zraku nad Gospom lebde simetrično dva angjela, koji bi imali držati megju rukama naslikanu krunu, koja ostaje pod srebrnima. Pred sv. Katarinom, s desne strane slike, je sv. Petar Apostol s ključem u lijevoj ruci. Okrenut je u $^3/_4$, u bijeloj bradi. U desnoj ruci drži baziliku sv. Petra u Rimu, kojoj se vidi pročelje. Odmah do

[1]) T. j. u preporodnom slogu, koji je onda vladao.

sv. Petra je sv. Dominik, koji preda se gleda; odjeven je u odjeću svojega reda. S lijeve dolnje strane slike su još, u srijedi sv. Pavao Apostol s knjigom pod lijevim pazuhom, a do njega svetac, koji lijevom obuhvaća drvo križa (možda sv. Filip Apostol). Slika je, i ako je u nekim čestima pokvarena, ipak toliko sačuvana, i toliko lijepa, da je posve dostojna restauracije.

Uz Bolsku župnu crkvu je od početka XV. vijeka dominikanski samostan, čiji je jedan član vazda bio, po juspatronatu, mjesnim župnikom. U samostanskoj knjižnici čuvaju se starinske knjige (od god. 1520.), u kojima su pobilježeni svakdanji troškovi samostana. U jednoj od tih knjiga našao sam i bilješke, koje ovdje priopćujem, i po kojima se doznaje, da je opisanu sliku napravio slavni mletački slikar Jakov Tintoretto, pa je i to znamenit razlog, s kojega se ona preporučuje osobitoj skrbi slavnog c. kr. središnjeg povjerenstva za čuvanje i uzdržavanje umjetničkih spomenika u Beču. Sad eto spom. bilježaka:

„1563

Item dedi a *maistro Jahomo depentor* per conto *dela pala* cento e vinti ducati a rason de lire sie e soldi quatro al ducato montano . . . . . *L* 144 *s* —

Die prima septembris dedi a *m. iacomo tintoreto depentor* per conto et suplemento de duchatj 220 per una pala; et li for datj duchatj 100 arason de liri sei e soldi quattro il duchato . . . . . *L* 620 *s* —

— . Item al dito per una del azuro ultramarin . . . . *L* 31 *s* 4

— . Item al dito per oro mazinato . . . . . *L* 8 *s* —

— . Item per oro inpera qual fo portado . . . . . *L* 4 *s* 12

— . Item al dito quelo aveva dato ali fachini per portar li adornamenti dela pala dal indorador in chasa sua: et per aver fato portar le chase ne qual sono inchasatj li adornamenti dala butega in Casa del depentor . *L* 9 *s* —

— . Item per beverazo ali garzonj del intaiador indorador et del depentor . . . . . *L* 3 *s* 8

— . Item per legname per far le chase nele qual sono inchasate li adornamenti et in prima per tavole 40 para longe pidi 11 e pare . . piedi . 9 . una per laltra montano *s* 13: montano in tuto . . . . . *L* 26 *s* —

— . Item tauole: 13 longe piedi . 13 . large uno pie ÷ a soldi ogni una: *s* 33 montano tuto . . . . . *L* 21 *s* —

— . Item per una tavola de un pe e m . 9 *s* larga . . . *L* 1 *s* 12

— . Item per tavoli . 4 . a soldi — 8 luna . . . . . *L* 1 *s* 12

— . Item per schorcj . 14 . per li tresi dele Chase: a soldi 2 ÷ *L* 1 *s* 15
— . Item per chjoldi uno mier de vinti cinque et quatro cento de chanal . . . . . *L* 5 *s* 14
— . Item per li fachini li quali ano porta le taule nela butega *L* 2 *s* 2
— . Item per schorcj . 12 . culi quali *fo fodrata la tela dela pala* et per chioldi . . . . . *L* 1 *s* 16
— . Item al m̃ el qual afato li *Casonj* neli *quali fo incasata la pala:* et per inchasar la dita pala . . . . . *L* 1 *s* 6
— . Item a la piata per portar tuta la pala in barcha et a 8 fachinj li quali ano charga nela piata et ano descharga deschargar dela piata nel navilio . . . *L*“ (Ovdje je knjiga razdrta.)

Još je za bolski samostan malo nakon oltarske slike bila u Mlecima dobavljena i slika Samaritanke, jer se nahodi u spom. knjizi i bilješka:

„1564 ms lulij

Item dedi per far depenzer la samaritana sopra el c̃filo *L* 6 *s* 16“

ali je te slike nestalo.

Прилози к римској археологији Херцеговине.

Приопћио

Фрањо Фиала, музејски пристав.

Драчевица код Пробоја близу Љубушког.

Године 1893. конштатовао сам на ливадној парцели Драчевици неколико зидина, које ми се учинише, да потјечу из римског доба. Нађени у најближој околини останци, које сам у „Гласнику зем. музеја“ 1893. описао под „Прилози римској археологији Херцеговине“, битно ме утврдише у моме мишљењу. Народ оно мјесто, гдје се развалине находе, назива „Црква свете Руже“. Прекопавање на томе мјесту год. 1894. изнијело је ове резултате (види нацрт *слика 1.)*.

На даљину од 30·6 *m* бијаху двије зграде са зидинама једнаког правца једна спрам друге, тако да би се простор међу њима могао сматрати неке врсте двориштем. Сјевероисточна развалина, којој темељи бијаху према здању од 26 *m* дужине и 11 *m* ширине, показивала је у својој нутрашњости само почетак попречног зида. Дебљина зида од простог ломљеног камена бијаше 0·5 *m*, на којим мјестима виђаху се трагови наљевеног пода. Кров је био покривен цријепом. Предмета је мало нађено у тој згради; фрагменти од црвено печених посуда, грађених на точило, стаклено иверје, жељезни чавли и два римска бронцана новца с нечитљивим писмом карактеришу постање те зграде. На једном комаду нађеног цријепа видио се је печат „PANSIANA“, који се тако често у Херцеговини находи.

Друга зграда, која се наспрам ове простире у дужини фронте од 63 *m*, састоји од 39 *m* дугог и 12 *m* широког средњег здања и од два крила с обје стране. Али лијево крило није сасвим откопано, јер се због једне шумице, која је приватан посјед, рâд на оној страни није могао наставити. Усправне зидине биле су у цијелом здању очуване до висине од 1·75 *m* и састојаху од ломљеног камена, узиданог

лијепом, међу којим тамо амо бијаше по која цигла. Кров бијаше од црijепа. Од цигле нађена је многа са биљегом „PANSIANA“, а само на једној бијаше „CAII TITI HERMEROTIS“.

Средње здање бијаше раздијељено на шест једнако дугих просторија, од којих су двије средње широке 8 *m*, остале 6·8 *m*, 4·5 *m*, 4·3 *m* и 3 *m*. Четири очувана улаза бијаху 2·6 *m* широка. Друга, трећа и четврта просторија, с лијеве стране рачунајући, имале су наљевен под, док је у осталих био набој. Лијепу или шару по зидовима не бијаше трага. Ширина 63 *m* дугачког главног зида бијаше 0·7 *m*, осталих 0·5 *m*.

Највише останака нађено је у оне три просторије с наљевеним подом.

Доста се је нашло оруђа, ратарских и кућних справа, од

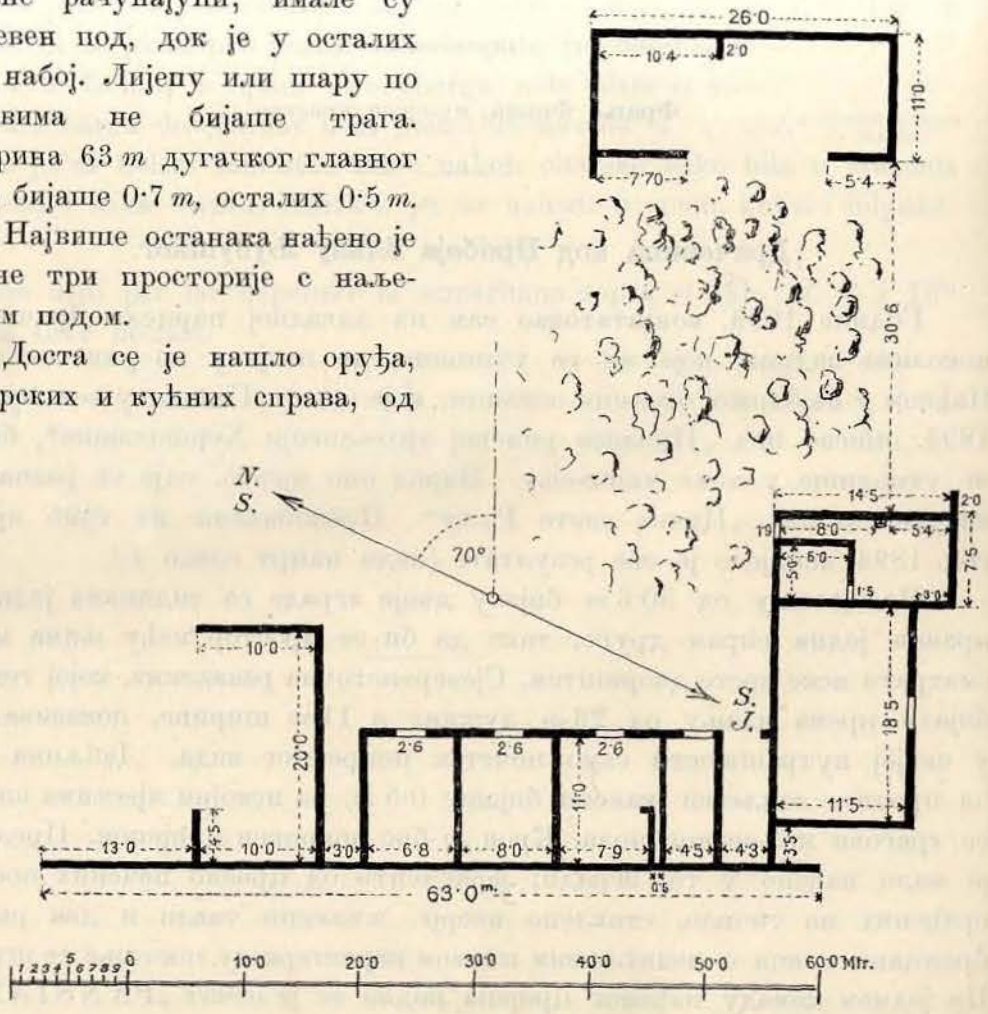

Слика 1.

којих су главне приказане на *табли I.* Нађено је: 3 жељезна винцилијерска ножа, *таб. I., сл. 1.* и *2.*, $^2/_3$ нар. вел., како се у врло сродну облику још данас находе у народа у Херцеговини, 3 жељезна српа, *таб. I., сл. 5.* и *6.*, $^2/_3$ нар. вел., 3 жељезна цртала од плуга, *таб. I., сл. 4.* и *15.*, $^2/_3$ нар. вел., 1 жељезне ножице за стрижење оваца, *таб. I.*,

сл. 17., $^2/_3$ нар. вел., комад жељеза, кованог на облик спајала (Löthkolben), *таб. I., сл. 3.*, $^2/_3$ нар. вел., жељезни пожарач, *таб. I., сл. 10.*, $^2/_3$ нар. вел., дубач (Hohleisen), *таб. I., сл. 11.*, $^2/_3$ нар. вел., жличаст свредао, *таб. I., сл. 8.*, $^2/_3$ нар. вел., длијето, *таб. I., сл. 16.*, $^2/_3$ нар. вел., 3 жељезне лопате с држалима, *таб. I., сл. 14.* и *9.*, $^2/_3$ нар. вел., жељезна кука, *таб. I., сл. 7.*, $^2/_3$ нар. вел., 7 жељезних крављих прапорача (Kuhschellen), 6 жељезних ножевих оштрица различитог облика, 2 жељезна копљана шиљка, *таб. I., сл. 12.*, $^2/_3$ нар. вел., 2 жељезна сјекача, *таб. I., сл. 13.*, $^2/_3$ нар. вел., 4 жељезна римска кључа, чавлови различитог облика, куке, различито жељезно иверје.

Бронца, већином накита нађено је ово: фибула са шарнијерима, на облик стријеле с лучастим главицама, прегнута фибула, 4 обичне фибуле са шарнијерима, једна фибула с брњицом, *таб. II., сл. 8.*, $^1/_1$ нар. вел., фрагменат округлог плохастог зрцала, бочка, *таб. II., сл. 10.*, $^1/_1$ нар. вел., 2 тутула, *таб. II., сл. 9.*, $^1/_1$ нар. вел., 2 дугмета, брњица с ремена, *таб. II., сл. 2.*, $^1/_1$ нар. вел., фрагменат неког накита, *таб. II., сл. 15.*, $^1/_1$ нар. вел., 2 римска кључа, 2 чавла с округлим главицама и један накитни комад, коме се не зна за што је служио, *таб. II., сл. 11.*, $^1/_1$ нар. вел.

Накиту ваља још прибројити двије црне, наребрене, двојако пробушене стаклене пасте, *таб. II., сл. 12.*, $^1/_1$ нар. вел., фрагменат наруквице од црне пасте и један овални, брушени калцедон.

52 нађена бронцана новца страном припадају царевима Антонину Пију, Галијену Пробу, Максимијану, Максенцију, Константину II., Констанцију II. и Јулијану II., страном им се писмо више не може распознати.

На крају инвентара нађених предмета ваљало би још напоменути овеће множине фрагмената иловастог суђа типичне римске провинцијалне технике, различитих рбина стакленог суђа, љуштура (ostrea, pecten, murex) и кости обичних домаћих животиња.

Што се тиче питања, какој су сврси служиле ископане зграде, ваља унапријед споменути, да на самоме мјесту није могла бити овећа римска насеобина, јер су Бигесте (Хумац) једва 2 километра зрачном линијом одонуд. По моме суду имамо ту пред собом само депенденцију Бигеста, сеоско боравиште с већим господарственим зградама, како их се у околини речене насеобине повише находи (Пробој, Храшљани Кутац, Љубушки). Једноставан, готово суров начин градње, до три округла ступа без икаког архитектонског украса и многе господарствене справе, које су нађене у различитим просторијама, канда потврђују изречени назор.

Грађевине су пропале пожаром. Кровни цријеп био је готово сав нагарен, на жељезним стварима виђали су се трагови интензивне жеге, а многи новци били су стаљени у грумење. Судећи по најмлађем нађеном новцу (Јулијан II.), разорена је зграда од прилике у другој половици четвртог вијека по Хр.

О натписима, нађеним недалеко од находишта прама Пробоју и око Љубушкога, добио сам од мога пријатеља, дра. К. Пача (Patsch) ове примједбе.

1. Нађено на пољу И. Томића у Пробоју, сада у земаљском музеју. Уломак десног горњег угла вапненасте плоче; над оквиреним исписаним пољем опточен троугласт забат с розетом у средини; у угловима лијево (одломљено) и десно од пошљедње половице палмета у релијефу; над трокутом оштећен шљеменски акротерион; висина без акротериона 0·35 *m*, с њиме 0·43 *m*, ширина 0·35 *m*, дебљина 0·18 *m*. Добра писмена. *Слика 2.*

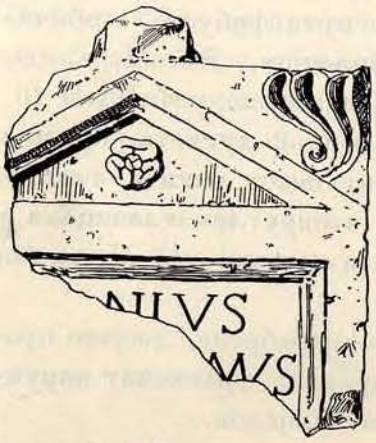

Слика 2.

Надгробни споменик неког . . . . *nius* . . . . *mus* . . . .

2. Нађено на хрпи камења у Драчевици. Два каменита уломка, који један другоме пристају, од лијевог окрајка вапненасте плоче; лијево оквир очуван; висина 0·33 *m*, ширина 0·26 *m*, дебљина неједнака, највећа 0·11 *m;* добра писмена. *Слика 3.* Дôњи је дио већ објављен у III. дијелу „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ стр. 283., али погрјешним начином „са десне обале Требижата код Хумца“ као находишта.

Слика 3.

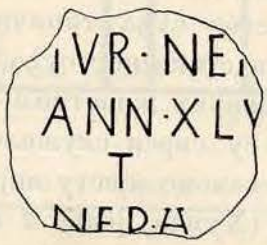

Слика 4.

Ред 2. Друго писме мора да значи кратицу; кад би припадало исписаној ријечи, онда би се останци оних писмена, која слиједе, морали одржати на површини десно од P.

Ред 3. као да би требало овако попунити:

. . . . *ac[tar(ius) co]h(ortis) p(rimae)* . . . . . *sti[p(endiorum) . . .] vi[xit an]n(os) X* . . . . .

О чину једног актуара исп. П. Кауер (Cauer) E. E. IV., стр. 429.

У реду 2. може бити да је *coh. I Lucensium* . . . . названа *coh. Belgarum,* пошто су оба одјељења била у посади у Хумцу—Бигестима, гдје је близу Драчевица.

3. Находиште на пољу Ј. Миличевића у Хумчу, сада у манастирском музеју у Хумцу. Уоколо одломљени уломак вапненасте плоче, висина 0·173 *m,* дебљина 0·145 *m; слика 4.*

. . . . coh(ortis) . . . tur(ma?) Ne[potis?? stip(endiorum) . . .] ann(orum) XLV . . . . t(estamento) [f(ieri) i(ussit). I]n fr(onte) [p(edes)? . . . ., in a(gro) p(edes) . . . .].

4. Находиште Кутац, код куће Алије Садиковића. Лијева страна вапненасте плоче, горе оквир очуван; висина 0·4 *m,* ширина 0·35 *m,* дебљина 0·16 *m,* површина мјестимице оштећена; дебело оличена, бијаше у кући Османа Месиховића узидана. Сада у земаљском музеју. *Слика 5.*

Слика 5.

У С. III 8494 с неким разликама. Ред 1. Пред Т можда се распознају останци од Е. Ред 2. Да ли је попречна црта очувана у TVR, мучно је рећи, јер је камен оштећен.

Ред 3. Можда би се могле назирати и друге хасте од М, исто тако хаста од А, што слиједи.

Ред 4. особито је страдао; кад сам камен још једноћ размотрио, уклонивши вапнену кору, мишљах с Хиршфелдом (Hirschfeld), да сам иза XXV нашао трагове од V/LLR.

Ред 5. Пред Т можда још останци од Е. Између А и М се сада слабо види тачка.

D(is) M(anibus) . . . e]ti, eq(uitis) coh(ortis) I [Belg(arum)] tur(ma) Valeri, [nat(ione)] Delm(ata) an[n(orum) . . . ., stip(endiorum)] XXV. [Va]ler(ius) [. . . . e]t Valeria M[axima? et M]amilia Inge[nua . . . .

Хиршфелд попуњује у 6. реду *et f]amilia inge[nua.* У реду 2. попунио сам ја *Belg(arum),* јер се по свој прилици исти *Decurio Valerius Proculus* спомиње на два камена ове кохорте. С. III 8762 и 9739.

Кохорта је без сумње године 173. по Хр. била у Хумцу; исп. С. III 8484.

Груде.

У околици тога мјеста, које лежи у љубушком котару, неколико је пута нађено останака римских насеобина. На обронцима „Градине“ усред села, развалине с површином од 1000 m^2 по прилици, с темељним зиданама узиданим лијепом и римском опеком, сплављивају се за велике кише римски новци, накити и покућство. Овдје ћемо у кратко

споменути малу серију таких нахођаја, која је доспјела у збирке земаљског музеја. *Таб. II., сл. 3.*, сребрна фибула на облук са шарнијерима, $^1/_1$ нар. вел., одржана у фрагментима. Сребрна фибула са шарнијерима, стременка на облик птице, *таб. II., сл. 13.*, $^1/_1$ нар. вел. (сличан је комад нађен у Ротимљи, котара столачког); фрагменат ручице од љевеног бронца, крај се свршава делфиновом главом, *таб. II., сл. 14.*, $^1/_1$ нар. вел.

Мостарско блато.

Слика 6.

На парцели једне оранице на јужном крају тога периодичког језера нашао је један сељак при орању у *слици 6.*, у нар. величини приказани објекат. То је ручица неке римске посуде од љевеног бронца. Дôњи крај наставка приказује мушко попрсје с варварско-азијском ношњом и на тај начин уређеном косом. Горњи дио ручице извинут је из власи на глави, од којих је тројим гужвама одвојен, у оштром куту. Мотив је тај доста обичајан у римских врчева с ручицама, у италских и њемачких нахођаја виђају се томе многе аналогије.

Дретељ.

Слика 7.

Пригодом копања неког јарка за дренажу ископана је у селу Дретељу на жељезничкој прузи између Мостара и Чапљине римска иловаста лампица; да ли она припада какоме гробу или не, не умједоше радници више да рекну. Занимљива је декорација уљенке, она приказује врло невјешто израђену рибу, *слика 7.*, $^2/_3$ нар. вел. Симбол рибе је старокршћански, те би по томе та лампица била један од оних ријетких споменика, које је варварско бјеснило поштедјело у нашој земљи.

Столац.

Прекопавање године 1894. и 1895. ишло је за тим, да надовезујући на прекопавање пређашњих година откопа даље дијелове

римске вароши. Сондирањем близу пријашњег мјеста прекопавања на парцели Ахмета Обрадовића близу католичког жупног дома тик пута из Стоца у Њивице наишло се на више грађевина, које су онда посве раскопане. Основа трију малих здања види се на скици *слика 8.* Најмање, 5 *m* дуго и 3·9 *m* широко здање с улазом широким 1·5 *m* било је узидано од ломљеног камена, у коме је тамо амо било помијешано опеке; зидови су упопријеко дебели 0·5 *m* и одржани су у висини од 1·7 *m*.

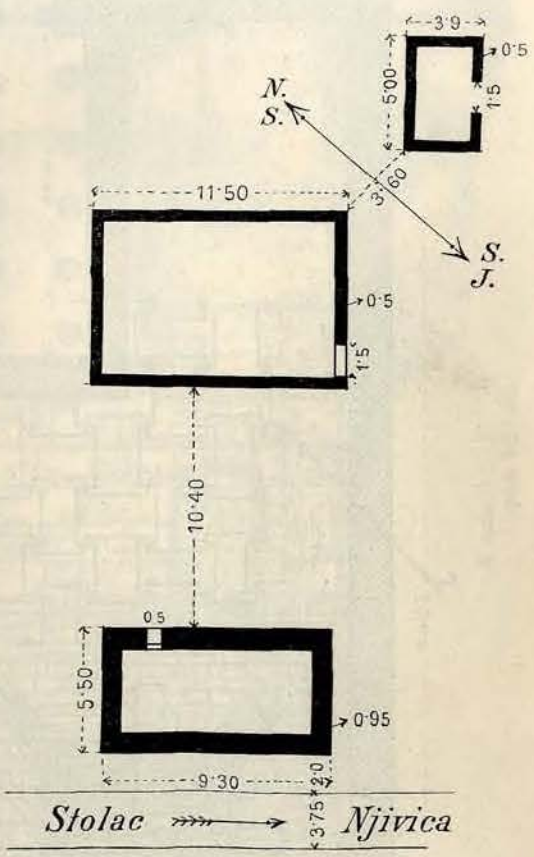

Слика 8.

Под је био наљевен лијепом, а на лијепу, којим је био ожбукан зид, видјели су се трагови шаре, црвено заокружених поља. Од нарочитих находјаја ваља напоменути два колута од бронцане жице, уломке од оловних цијеви, више новаца (бронц) *Constancius II* и *Jovianus.*

Два фрагмента округлих ступова од вапненца, који су такођер нађени у рушевини, чини се да су само случајно онамо доспјели, јер не пристају уз архитектуру зграде.

Друга зграда, 11·5 *m* дуга и 7·3 *m* широка, очувана у усправним зидинама до висине од 1·4 *m*, показује исту грађевну конштрукцију, као и она прва. Бронцана брњица, *таб. II., сл. 1.*, $^1/_1$ нар. вел., бронцана розета, *таб. II., сл. 4.*, $^1/_1$ нар. вел., фрагменат бронцане оковице, *таб. II., сл. 5.*, $^1/_1$ нар. вел., бронцани запонац од појаса, *таб. II., сл. 6.*, $^1/_1$ нар. вел., множина бронцаних новаца из доба царева од Галијена до Валентинијана I., уломци од стаклених и иловастих посуда, мноштво клинаца, загвоздица и оковица од жељеза, као и два разбијена жрвња од ручних млинова, то је, што је нађено од рукотвора.

Трећа кућа, 9·3 *m* дуга и 5·5 *m* широка, одликовала се је знатном дебљином зидова 0·95 *m* и врло примитивно и површно узиданим зидинама. Зидови су сасвим припросто били ожбукани, под бијаше наљевен лијепом; осим неколико бронцаних новаца Константина I.

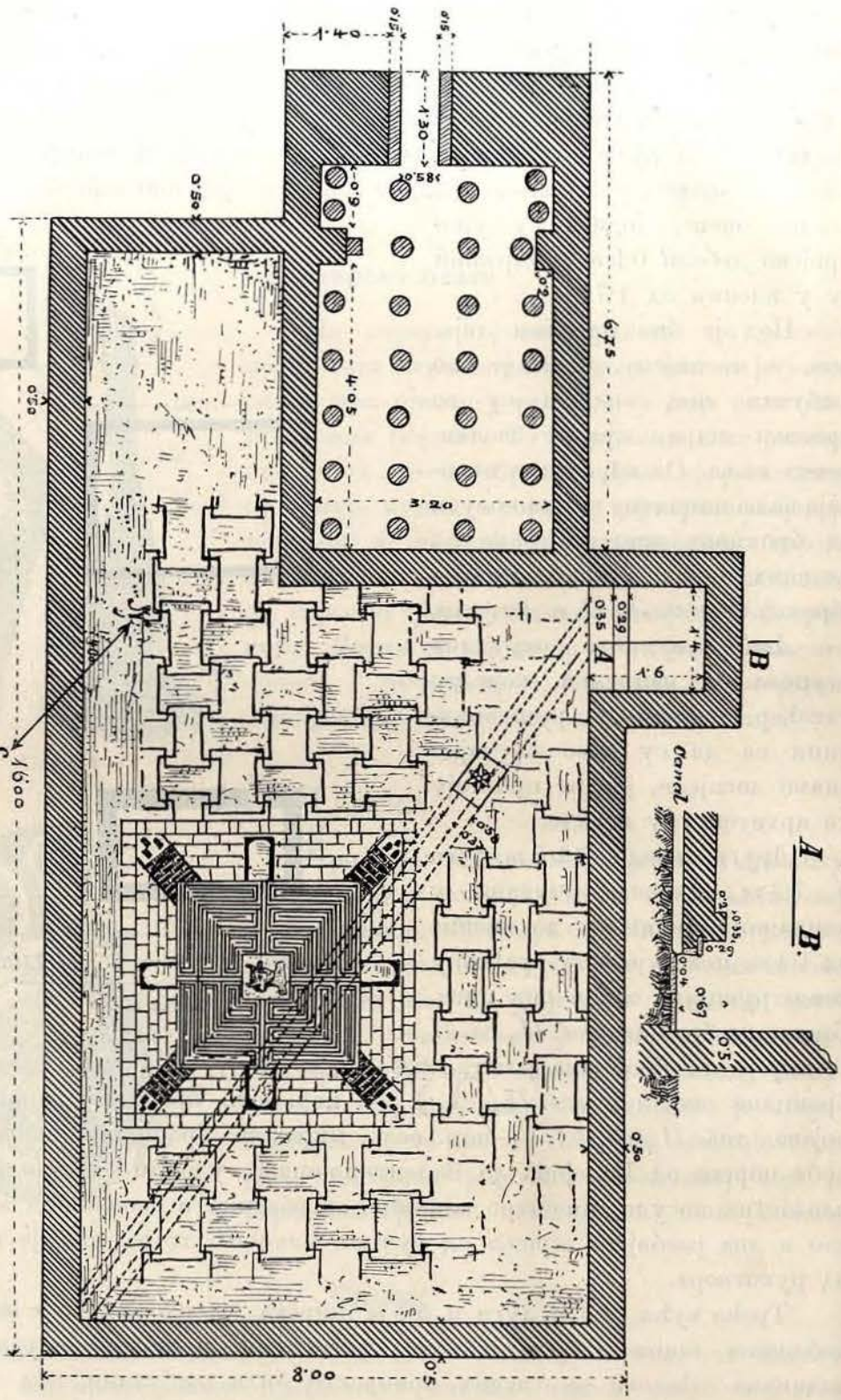

Слика 9.

и Константија II., надаље различитих клинаца и загвоздица није ништа нађено. На једном кровном цријепу видио се је печат ...OLON..

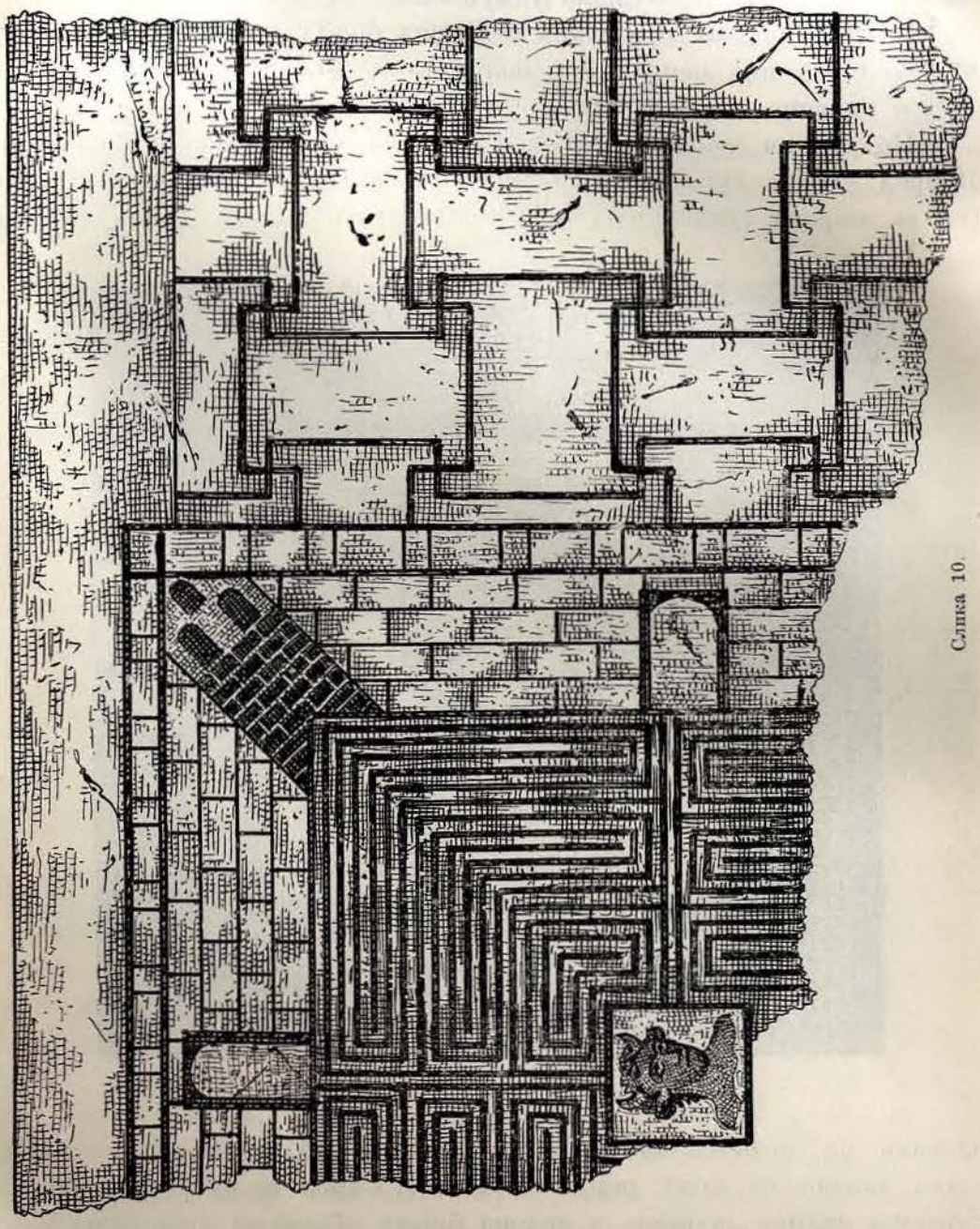

Слика 10.

можда SOLONAS или SOLONATE, тип, који се често находи на далматинској обали и на оближњим острвима.

Ако се двије напријед приказане зграде сматрају кућама, онда је трећа могла служити само као спремиште или господарствена зграда.

Можда све те убикације припадају купкама, што су биле за 60 *m* одонуд, па су то можда били станови и господарствене просторије оног особља, што је служило у купкама.

Четврти објекат столачких ископина бијаху мало прије споменуте купке. Оне чине неправилан полигон од 20·4 *m* највише дужине и 11·1 *m* највише ширине *(слика* у тексту *9.)*.

Подјела на *caldarium, tepidarium* и *frigidarium* лијепо се распознаје. Испред 6·75 *m* дугог и 3·2 *m* широког калдарија има 1·3 *m* дуго и 0·58 *m* широко грijалиште, које је изнутра обложено 0·15 *m* дебелим

Слика 11.

плочама од пјешчењака. Хипокаусте носе 45 *cm* високи ступићи, сваки узидан од шест округлих опека. Строп те просторије био је украшен зидним шарама, а зидови бијаху обложени мраморним плочама. Фрагменти штукатурне радње, розете и лозе, чини се да потјечу од стропа. Рукотвора у рушевини није нађено никаких.

Украј калдарија има простор, одвојен од тепидарија; овај од њега додуше није био прегрaђен зидом, али се по томе, како нема мозајика, мора сматрати засебним простором, можда за одијевање.

Украсом је тепидарију био дивни, на жалост слабо очувани мозајик, *слика 10.*

Средина по назору моме и мога пријатеља дра. Пача приказује лабиринат с попрсјем Минотауровим, спољашње поље реченог мозајика приказује зид, који у средини квадратичних страница има улазе, а у угловима је фланкиран са четири куле. Унутрашње поље запрема геометрички лабиринтски мотив, док је у средњем пољу од 38 *ст* премјера Минотаурово попрсје, *слика 11.* Тај технички савршени мозајик састављен је од црних, сивих, мрких и бијелих камечака.

Око описаног овдје средишњег поља вио се је примитиван геометријски заплетени орнаменат. Подлога мозајику бијаше дебело наљевен бетон. Фригидариум, који је састојао од 1·1 *т* широке и 1·4 *т* дуге копање, обложене плочама од пјешчењака, лежи за 0·34 *ст* дубље него тепидариум. Канал за одвађање воде води од копање попријеко кроз тепидариум испод бетонског слоја на двор. Бијаше узидан од ломљеног камена са наљевеним лијепом и обложен плочама од пјешчењака. У самом тепидарију бијаше отвор за отјецање у каналу остављен, који је био покривен 72 *ст* дугим, 54 *ст* широким, 17 *ст* дебелим, пробијеном розетом украшеним каменом, *слика 12.* Рукотвори, нађени у тепидарију, били су незнатни.

Слика 12.

Релативно још најзнаменитији бијаху нађени новци, међу овима су један Диоклецијан, 16 Констанција I., један Валерије, четири Лициниј I., шест Константина I., један Делмата, 16 Констанција II., један Јулијана II., један Валентинијана I., 28 их се ради прејаке оксидације није могло одредити.

Осим тога још је нађено: један жељезни римски кључ, дуг 72 *тт*, једна овална зелена гмиза, једна црна емаљна бобица с украсима од бијелог стакла, мавена гмиза на облик шестеробриде призме, пробушене на три мјеста, бронцана плојка од оковице на облик колутића с оструге са двије загвоздасте куке отрага, бронцана оковица дуга 70 *тт*, фрагменат бронцаног жигала (кирургички инструменат) и фрагменти иловастих посуда и балсамарија. Усправни зидови купке били су очувани до 1·3 *т* висине; та се купка броји у највеће зграде, које су доселе нађене у Стоцу.

Табла I.

Уз чланак „Прилози к римској археологији Херцеговине“.

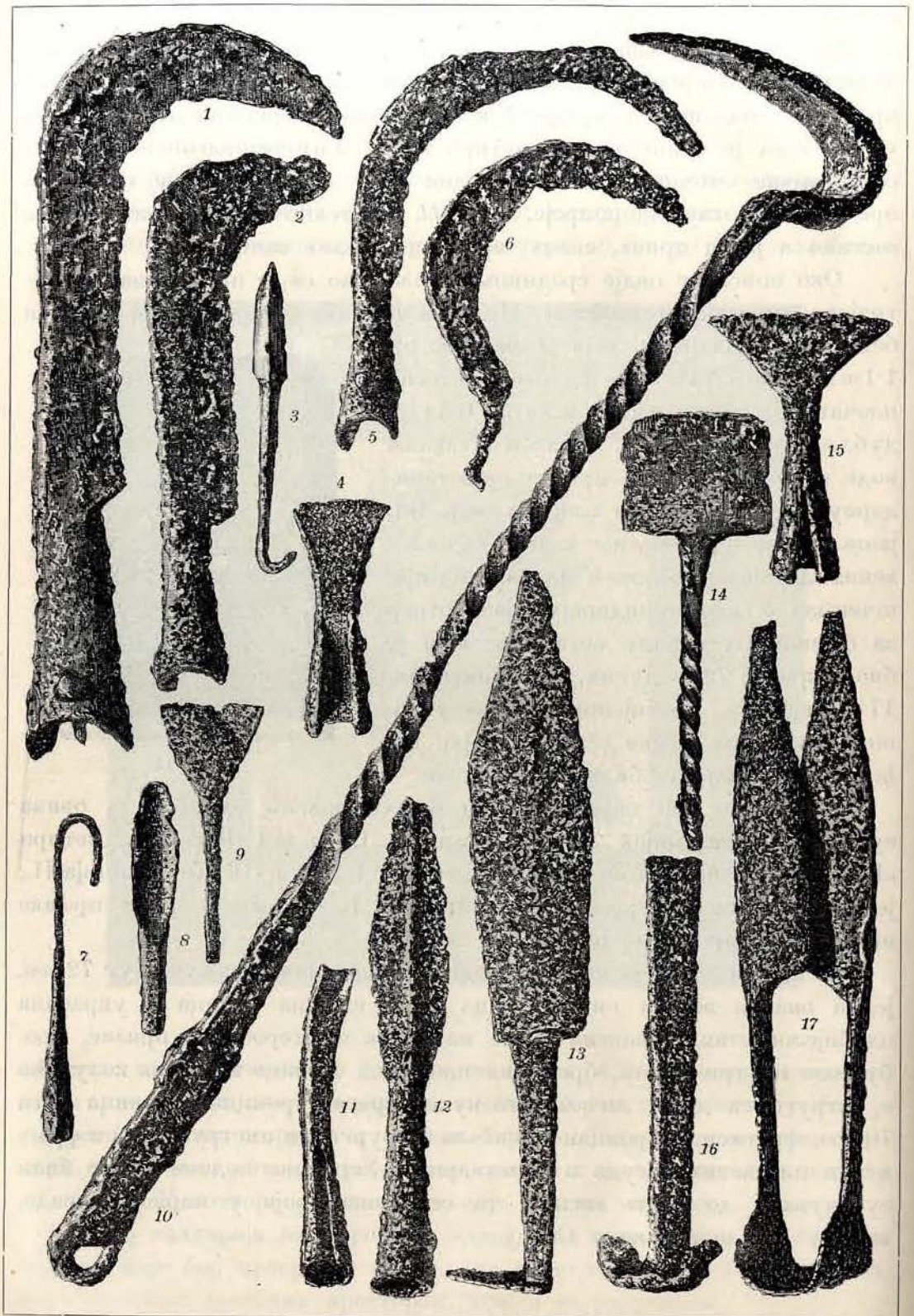

Табла II.

Уз чланак „Прилози к римској археологији Херцеговине".

Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja.

Obilje historičkih spomenika iz najrazličitijih epoha u kninskoj okolici dovelo je do konštituiranja starinarskog društva u starom gradu na Krki „Hrvatskog starinarskog društva u Kninu“. Rukovogjeno djelotvornim muževima razvilo je ono intenzivnu djelatnost, te je u jednu ruku prikupilo, što je prije nagjeno, pa je ležalo rasuto i svakom vandalizmu izloženo, nastojeći da to u jednom muzeju pohrani i održi, a u drugu je i samo u manju i u veću mjeru stalo prekopavati, i to osobito izdašnim načinom na brežuljku kod Kapitula i na Kosovom polju. Glavna svrha bijaše, da se razjasni slovjenska kultura ovih krajeva u srednjem vijeku; staro doba bijaše u drugom redu. Ali pri blizini tako znamenitih rimskih tačaka, kao *Burnum, Municipium Magnum, Promona, Scardona* i t. d., nije moglo izostati, da je vremenom i rimskih spomenika velika množina izašla na vidjelo. Oni su sada pohranjeni u jednoj odaji muzeja, koji je u zasebnoj kući. Dobro poredani i tačno inventirani svakomu se ispitaču najliberalnijim načinom prepuštaju na študiju. Ja sam kamenite spomenike — anticaglie su neznatne i malo ih ima — uz najprijazniju pripomoć društvenog predsjednika gospodina P. L. Maruna u septembru 1894. snimio, te im ovdje prikazujem katalog. Pri tome nijesam se u ostalom stegao na muzej, ja sam u taj katalog uzeo i ono, što sam pri kratkim svojim izletima iz Knina mogao stići i kopirati.

Objekti su svrstani prema nahodištima, poredanje, koje će posjetnicima muzeja biti ponešto nepodesno, ali će spoljašnim ispitačima, koji se budu služili tim spiskom, biti preglednije.

Primjećujem još, da je ono kamenje, za koje nije naznačeno, gdje je sada pohranjeno, u muzeju; ali i ja sam ondje opet vidio samo one spomenike, koji su ovdje popisani; C. III 9971 n. pr. uzalud sam tražio u Kninu.

Burnum.

1. Ulomak, straga obijen; lijevo okrajak očuvan; vapnenac; visina 0·26, širina 0·24, debljina 0·05; površina ponešto sastrugana. Nagjen u Burnumu.

Slika 1.

I(ano?) [p(atri)] P. Ae[l(ius)] Cas[tus?] v(otum) s(olvit) libe(n)s [l(aetus)] m(erito) so[mnio admonitus?].

U 1. retku prije sam pomislio na Jana nego na Jupitra, jer bi se, da je ara ovome bila posvećena, morali vidjeti ostanci od *O* iznad *C* i *A*. Posvete Janu u Dalmaciji se, i to baš u ovom kraju zemlje, isporedivši je s ostalim ilirskim provincijama vrlo često nahode. Isp. C. III 2881 *(Corinium)*, 9932 *(Asseria)*, 2969 *(Aenona)*, 10.072 *(Albona)*, 3030 *(Flanona)*, 3158 *(Incerta)* i dolje tačka 36.

2. Ulomak jednog miljokaza od vapnenca. Nagjen u Burnumu blizu tako zvane ceste, koja, kako se jasno razabire, humku od ruševine siječe. Inv. br. 35.

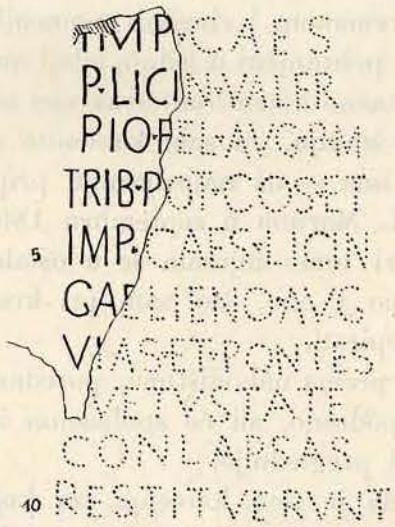

Slika 2.

R. 6. kako je naznačen, čini se, da se je pri zadnjem pismenu potkrala pogrješka.

Imp(eratori) [Caes(ari)] P. Lici[n(io) Valer(iano)] Pio F[el(ici) Aug(usto), p(ontifici) m(aximo)], trib(unicia) p[ot(estate), co(n)s(uli) et] Imp(eratori) [Caes(ari) Licin(io)] Ga[llieno Aug(usto)] vi[as et pontes vetustate conlapsas restituerunt ....

O nejednakosti u titulaturi oca i sina isp. n. pr. C. III 4653.

Na istu konštrukciju, kakva je ovdje uzeta *(imperatori — restituerunt)*, i inače se često nailazi, n. pr. C. III 4630. Tu je izražaj počasnog natpisa pomiješan s gragjevnim natpisom. Imena nijesu eradirana, što se za ovih careva uopće rjegje nalazi, isp. Momsen uz C. III 4653.

Natpis pada u doba od 253. do 260.

Kojoj cesti miljokaz pripada, ne može se reći, pošto su iz Burnuma polazile četiri ceste. Isp. H. Kiepert: *„Formae orbis antiqui“* tab. XVII.

3. Dva ulomka jedne mramorne ploče, koji pristaju jedan uz drugi; s gora okvir očuvan; visina 0·16, širina 0·21, debljina 0·06. Nagjeni u Burnumu.

Slika 3.

Po materijalu i formi kamena i po veličini pismena vidi se, da je to ploča od nekog znamenitog spomenika, koji je neka velika osoba podigla ili je takvoj osobi postavljen. U jednom taboru valja nam iza careva u prvom redu pomišljati na namjesnike. Od ovih se u Dalmaciji najčešće spominje P. Cornelius Dolabella, koji je ovdje za vrijeme cara Tiberija razvio veliku djelatnost. Isp. zbirku natpisa kod W. Liebenama „Forschungen zur Verwaltungsgeschichte“ I. str. 153. i d. Ja mislim, da njemu i taj fragmenat možemo pripisati.

P.] Corn[elius P. F. Dola]be[lla....

4. Dônji dio vapnenastog šulja; visina 0·89, širina 0·88, debljina 0·29; okvir lijevo i desno oštećen, dolje očuvan: cvijeće postavljeno napremice. Nagjen *„ad arcus Romanos“*, poslije bijaše u Kninu u kući Nakićevoj uzidan. Inv. br. 7.

Slika 4.

C. III 2734 (isp. str. 1036.) = 9893.

R. 1. Hirschfeld je taj natpis vidio potpuniji, on je čitao VDIVSA; drugo pisme ne može biti *D*, trbušna je linija za to pisme premalo savijena.

R. 2. početak je vidio Paulović *ER*.

R. 3. Hirschfeldovo mnijenje „*P..... adfuit fortasse initio*“ v. 3. potvrgjuje tačka prije *F*.

D(is) M(anibus). A....]ubius A.[f(ilius)? Cel]er, (centurio) leg(ionis) XI C(laudiae) [p(iae)] f(idelis), domo Verona, ann(orum) LXIII, stip(endiorum) XXXXIII, t(estamento) f(ieri) iussit; Pantagathus lib(ertus) f(aciendum) c(uravit).

Iz Verone, koja se je u veliko pritezala na vojničku službu, potječu još nekoji drugi kapetani jedanaeste legije; isp. C. I. L. V 3374, 3375.

Da je Burnum bio glavni stan *legionis XI Claudiae piae fidelis*, tome pri množini ondje nagjenih spomenika ne treba više dokaza. Isp. Mommsen C. III str. 282., 368.

5. Nadgrobna ploča, gore i dole polomljena; lijepa, velika pismena. Iskopao 1894. P. Marun u Burnumu; sada u muzeju.

Slika 5.

Po jednom snimku, što ga je priposlao gosp. Marun.

D(is) M(anibus)..... V]aleriani, mil(itis) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis), ann(ornm) XXXVII, [stip(endiorum)....

6. Ulomak, kako se čini, neke ploče; vapnenac; uokolo i straga obijen; visina 0·20, širina 0·17, debljina 0·07; nagjen u Burnumu.

Slika 6.

...mil(es) c[oh(ortis) III Alp(inorum)?] ann(orum)... [stip(endiorum)...]

R. 4. je plemensko ime, kao *[Apul]eiu[s], Canul]eiu[s]* vjerojatnije nego *eiu[s.*

Po redu 2. mogao je pokojnik služiti samo kod jedne auxiliarne kohorte; na rimsku gradsku četu mučno je ovdje pomisliti. U Burnumu samom osim jednog fragmenta, koji će odmah slijediti, nije nagjen natpis kojeg auxiliarnog vojnika; nasuprot nagjeno je ovo u okolici Burnuma:

a) na Kapitulu (isp. dolje br. 39.), na Kadinoj Glavici (C. III 2759), Matkovine (C. III 2748), u Scardoni (C. III 9886) po jedan natpis *cohors III Alpinorum;*

b) u Teplju-Promoni natpis *cohors I miliaria Delmatarum* (C. III 9829);

c) na istom mjestu kamen *cohors I Lucensium* (C. III 9834).

Najbliže je nahodište Kapitul, kuda se je za gradnju basilike valjda iz Burnuma dobavljao kamen; za to i pošto na najbližem natpisu svakako valja popuniti *coh(ortis) ... [p(iae)] f(idelis),* koji je počasni pridjevak po C. III 4665 *a b,* koliko znamo, od dalmatinskih odjeljenja imala sama *cohors III Alpinorum,* to mislim, da oba ta kamena treba pripisati toj kohorti.

7. Ulomak, kako se čini, jedne ploče; vapnenac; uokolo (i straga) odlomljen; visina 0·12, širina 0·18, debljina 0·06; lijepa pismena. Nagjen u Burnumu.

Slika 7.

R. 2. Pred prvim pismenom ima nešto poveći razmak, pa se može uzeti, da su tu sigle bile.

m]il(es) coh(ortis) [? III Alp(inorum) p(iae)] f(idelis), ann(orum) [.... stip(endiorum) ....

O *coh. III Alpinorum* isp. što je rečeno pod 6.

8. Vapnenasta ploča sa zabatom (u njemu rozeta) i ugaonim akroterijama; okvir sa strana obijen; dolje odlomljena; visina 0·63, širina 0·73,

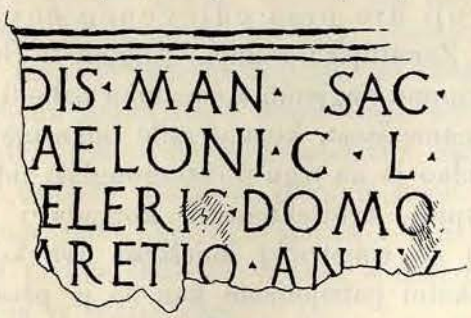

Slika 8.

debljina 0·20. Nagjena 1845. u Burnumu. Inv. br. 40.

C. I. L. III 2840 isp. 9894, sada nema reda 5. i 6.

Dis Man(ibus) sac(rum) [C.? M]aeloni C. l. [C]eleris domo Ar(r)etio, an(norum) LX, [Maelonius Erastus patrono p(osuit)].

Pošto se tako lako ne može razumjeti svojevoljno naselenje Arretinca u Burnumu, kao u dalmatinskom kojem pomorskom gradu, to će se moći uzeti, da je Celer došao s nekom vojničkom osobom u Burnum, pa se, pošto je pušten na slobodu, naselio u *canabae* legije. *Arretium* je ponovno zasvjedočen kao *domus* dalmatinskih legijonara: C. I. L. III 2071, 2678, 8764, isp. Mommsen str. 281., Hirschfeld str. 1475.

9. Ulomak dônje strane neke ploče; dobra pismena; iskopan 1894. po P. Marunu u Burnumu; sada u muzeju.

Slika 9.

Po snimku, što ga je poslao P. Marun.

.... i]us Bene[dict]us f(aciendum) c(uravit) arbi[tratu...] Papiri Maxi[mi....]ia ex d(ecurionum) d(ecreto).

Da se je iz *canabae* kod Burnuma razvila varoš, to zasvjedočuju i C. III 2828 (isp. 9890) i 2830 (isp. 9891); najstariji natpis, koji to zasvjedočuje, potječe iz godine 118.; nego će biti, da je ta taborska varoš već prije dobila varoško pravo; možda kao naknadu za premještenje XI. legije.

10. Ulomak nadgrobne ploče od vapnenca; gore, desno i dolje odlomljen. Visina 0·20, širina od prilike 0·60, debljina 0·18. U udubljenom polju, flankiranom po jednim (samo lijevo održanim) stupom sa spiralnim kanelirama glava i gornji dio prsa odjevenog čovjeka, licem naprijed. Visina reljefa 0·12. Zanatlijska radnja. Nagjen u Burnumu. Inv. br. 49.

Jedan dio u Burnumu nagjenih spomenika nahodi se sada u Kistanju, gdje su oni najviša znamenitost, koja se rado pokazuje strancima. Gospodin Gjorgjo Sundečić uzidao je na trgu u četverouglast zid oko čatrnje množinu rimskih reljefa, natpisa, arhitektonskih komada i temelja od počasnih spomenika. Na zidu su simetrički smještena dva kolosalna poprsja. Taj priznanja dostojni lokalni patrijotizam kan' da je prešao na sadašnju generaciju; i danas u općinskoj kući nastoje, da ostanke te ruke sačuvaju od raznašanja i osakaćenja. R. pl. Schneider već je škulpture većinom opisao u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 53. i d. Ja ovdje

ponavljam najglavnije, jer sad mogu da objavim i slike tih spomenika, koji nijesu bez vrijednosti za proučavanje, kako je bio uregjen rimski tabor. — Natpise sve priopćujem izuzevši C. III 2830, koju aru ja nijesam vidio.

11. Kolosalna Jupitrova glava od mramora *(slika 10.)*, nakudranih vlasi i brade; straga obijena, nos oštećen; visina 0·65, surova radnja.

Slika 10.

Slika 11.

R. pl. Schneider na spomenutom mjestu str. 53.

12. Kolosalno poprsje Neptunovo (?) od vapnenca *(slika 11.)*, spuštenih vlasi i kovrčaste brade. Surova radnja.

R. pl. Schneider na spomenutom mjestu str. 53.

13. Ulomak friza od vapnenca; desno odlomljen; visina 1·08, širina 0·89, Juno s paunom *(slika 12.)*. „Božica sjedi na lijevo, a odjevena je hitonom, koji se spušta s lijevog ramena, i epiblemom, koja je omotana oko nogu. Ako nevara jedan ostanak na ramenu, to se je straga s glave spuštao duvak. U nemarno, na krilo položenoj desnici drži žezlo. Nekom nasilnošću, koja je karakteristična za kasniju i provincijalnu vještinu, stoji na koljenu uspravljene desne noge božice njena sveta ptica paun, koji je, okrenuvši glavu svojoj gospodarici raširio rep. Repna pera imaju na krajevima duboko izbušene okrugle jame. Taj je reljef desno polomljen; figura nema glave, lijevog ramena i velikog komada draperije. Lijevo je osovan, od prilike 0·45 širok trak s ornamentima, sastavljenim od loze, koja se uzvija iz jedne vaze[1])."

U reljefnom polju moderno šaranje.

---

[1]) R. pl. Schneider na spomenutom mjestu str. 53.

14. Ulomak friza od vapnenca, lijevo i desno obijen; površina oštećena; visina 0·88, širina 1·0 *(slika 13.)*. „Na fragmentu su tri ženske podobe. Samo srednja se je potpuno održala. Ona stoji uspravno s licem naprijed obrnutim, a odjevena je hitonom i himationom, kojim je pošljednim omotan zatiok i ruke. Od figure na lijevo održala se je samo lijeva ruka i kalatos na ramenu, koji drži rukom. Ona desno s golim gornjim tijelom i skrštenih nogu, koje su pokrivene odjećom, dotiče se desnicom kruglje na jednome stupu, te je to dakle Urania. Nema joj glave ni lijeve ruke. Ni po štilu ni po veličini ne može se reći, da je taj komad sa sarkofaga[1])."

Slika 12.

Slika 13.

15. Relijef od vapnenca *(slika 14.)*; lijevo dolje i desno gore odbijen; visina 1·52, širina 0·92. U udubljenom, pravokutnom polju maslina, iz šuplje joj jedne grane dolje izlazi zmija, dok se gore na jednoj grani niše ptica. Na okvirima po strani

[1]) R. pl. Schneider gore spom. mj. str. 53. i d.

lijevo i desno uska debla s napramnim liščem. R. pl. Schneider na označenom mjestu str. 54.

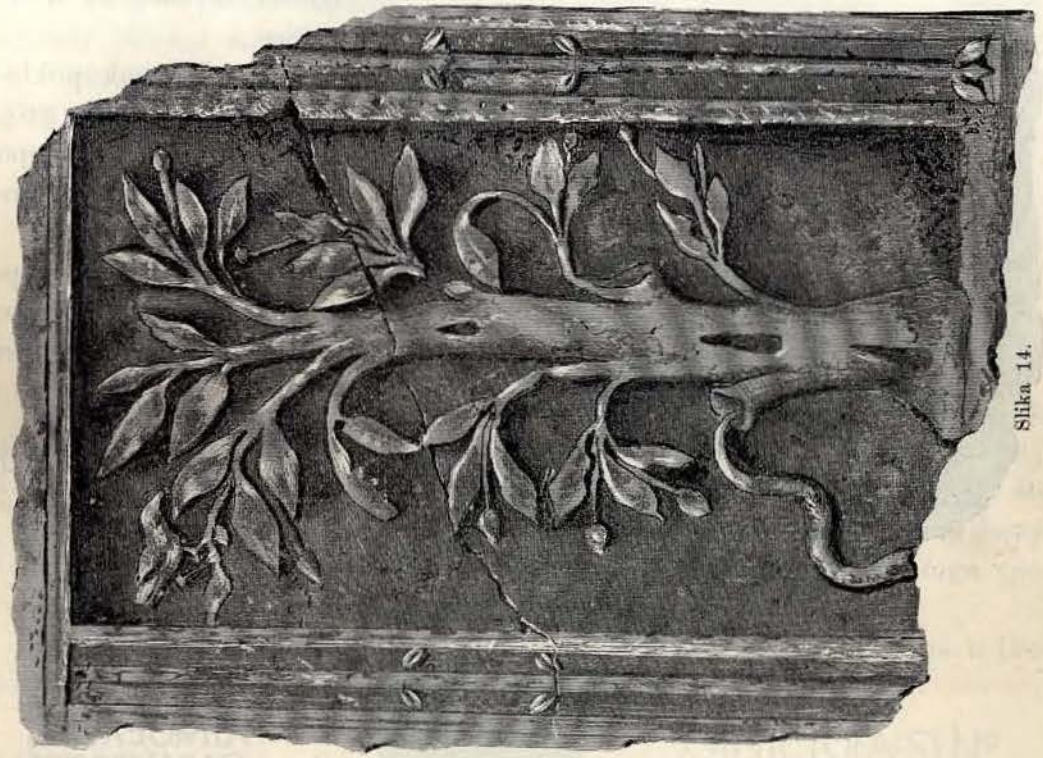

Slika 14.

Slika 15.

15 *a*. Ulomak isto tako okvirene masline u jednakoj udubini. R. pl. Schneider, gore spomenuto mjesto str. 54.

16. Relijef od vapnenca. *(Slika 15.)* Visina 0·97, širina 0·85. U udubljenom, okvirenom, pravokutnom polju plodom obilna vinova loza, izrasla iz vaze sa dvije ručice.

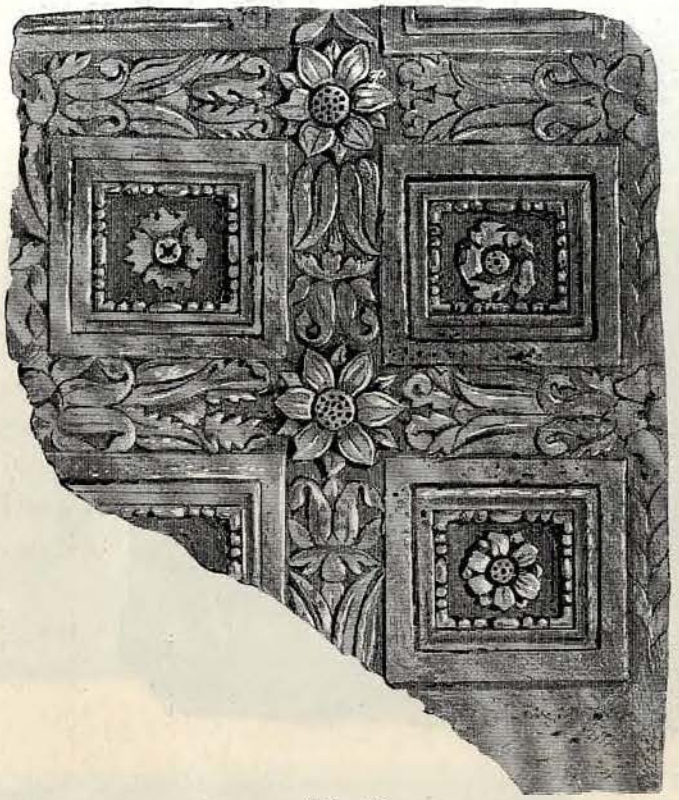

Slika 16.

17. Ulomak poklopca od kasete *(slika 16.)*, nešto oštećen, sa lijepo izragjenim vegetabilnim motivima.

18. Ara od vapnenca, lijevo oštećena; visina 0·46, širina pri

Slika 17.

temelju 0·27, debljina pri temelju 0.18; gore u sredini patera, lijevo i desno guke. C. I. L. III 2821.

C. Helvius Maximinus Iovi optimo maximo ex viso aram posuit.

19. Ulomak s gornjeg kraja are od vapnenca; visina 0·31, širina 0·39.

Slika 18.

C. I. L. III 2822. Mommsen je 2. i 3. red pročitao ovako:

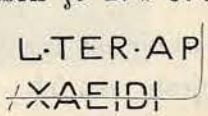

Ja mislim, da je zadnje pisme u 2. redu isto tako krivo čitano, kao treće u 3. redu, te da možemo čitati:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) L. Ter(entius?) A[le]xan[der .... v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

20. Temelj od vapnenca; visina 1·09, širina pri temelju 0·74, inače 0·62, debljina pri temelju 0·74, inače 0·60.

Slika 19.

C. I. L. III 2825, isp. str. 1627.

Ja taj natpis po načinu, kako su usječena pismena i kako su malena naprama veličini ispisanog polja smatram modernim. Na temelju stoji kolosalno poprsje, spomenuto u tački 11., pa je to valjda bio povod, što je usječen natpis; pregledalica sa I·O·M·C ima u području Burnuma dosta. Isp. dolje br. 31. I Hirschfeld i Glavinić primjećuju u pogledu toga spomenika: *„nobis ara antiqua, titulus recens visus est.“*

Isp. o sličnoj mistifikaciji Hirschfeld C. III uz br. 9898. jedne u Ivoševcima kod Kistanje nagjene Jupitrove are.

21. Donji dio jedne are od vapnenca; visina 0·29, širina 0·08; na podnožju obijen.

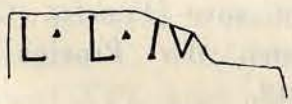

Slika 20.

.... v(otum)] l(ibens) l(aetus) m(erito) [s(olvit).

Možda je taj fragmenat ostanak izgubljenog natpisa C. III 2820.

22. Temelj od vapnenca; ispisano polje oštećeno; ljepušna mala pismena.

C. III 2830 (isp. 9891 = Dessau I. L. S. 1059) s nekim razlikama u detalju. U 5. redu čini se da iza GEMINAE ništa nije slijedilo.

Slika 21.

Se]x M[i]nicio Faustino [C.?] Iu[li]o [C. f]il(io) Serg(ia) Severo [v(iro) c(larissimo), se]viro t[u]rmae V eq(uitum) R(omanorum), III[I] viro

viarum curandarum, XV viro [s(aeris)] f(aciundis), t[rib(uno)] m[il(itum) l]e[g(ionis) XIIII geminae, [q]uaestor(i) provinciae Macedoniae [c]andida[t]o di[vi Tr]ai(ani) [P]arthici, trib(uno) pleb(is) candidato [ei]usdem, praetor(i), leg(ato) leg(ionis) XIIII geminae, [l]eg(ato) pr(o) pr(aetore) imp(eratoris) Traiani Hadriani Aug(usti) [p]rovinciae Daciae, co(n)s(uli), leg(ato) pr(o) pr(aetore) provinciae Moesiae inferioris, leg(ato) pr(o) pr(aetore) provinciae Britanniae, leg(ato) pr(o) pr(aetore) [pr]ovinciae Iudeae, leg(ato) pr(o) pr(aetore) [pro]vinciae Suriae. Huic [senatus a]uctore [imp(eratore)] Caes(are) [Tr]aiano Hadriano [Au]g(usto) ornamenta trium[p]halia decrevit ob res in Iudea prospere gestas. [D(ecurionum)] d(ecreto).

Slika 22.

Taj, kome je učinjena ovaka počast, poznata je historička ličnost; bio je *consul suffectus* godine 127. Isp. o njemu Mommsen u adnotaciji uz C. III 2830; W. Liebenamovo ispitivanje o upravnoj povijesti I., str. 97. i d., gdje se on unatoč Hirschfeldovoj primjedbi u „Archäolog.-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 30. još krivo zove *Vinicius*. J. Jung: „Fasten der Provinz Dacien“ str. 42.

23. Ploča od vapnenca sa stalkom i zabatom; u potonjem rozeta, lijevo i desno od njega primitivno izragjene polovice palmeta; visina 2·28, širina 0·77, debljina 0·20. Pod natpisom klesarsko orugje: ravnalo, kutomjer, olovo (prije neg željezo za graviranje) i šestar[1]). Takvi se prikazi često nahode na nadgrobnom kamenju (isp. n. pr. C. III 3102 i

[1]) Isp. R. pl. Schneider: „Archäolog.-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 54.

više kamena u spljetskom muzeju); ali ni u kakoj svezi nijesu s kamenom pokojnikovim. Valjda će imati isto znamenovanje kao ascia-relijefi.

C. III 2833 (isp. str. 1627.) s pogrješkom u 6. redu.

L. Cassius L. f. Trom(entina) Martialis Aq(uis) Sta(tiellis), mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis centuria) Pulpidi Silvestris, stip(endiorum) XII, an(norum) XXXV, t(estamento) f(ieri) i(ussit), h(eres) f(aciundum) c(uravit).

24. Ploča sa zabatom (u njemu rozeta) i glatkim akroterijama; dolje odlomljena; visina 0·9, širina 0·5.

Slika 23.

C. I. L. III 2835 s malim razlikama.

T. Cominius C. f. R[o]milia Ateste, miles leg(ionis) XI, annorum XL, stip(endiorum) XVI; h(ic) s(itus) e(st). Frat[e]r fratri posuit.

Vixsi quad potui semper bene pauper honeste:

[Fr]audavi nullum: nunc iuvat [o]ssa mea.

„Quad est qua ad saepius in titulis inventum“, primjećuje Mommsen. Natpis potječe iz vremena prije godine 42. poslije Hr. Te je godine legija dobila pridjevak *Claudia pia fidelis*, koga ovdje još nema.

Ivoševci kod Kistanja.

25. Ploča od vapnenca sa staklom, zabat (u njemu rozeta) i akroterije po strani (svaka sa pô palmete); visina 1·57, širina 0·63, debljina 0·19; ispisano polje flankirano je sa svake strane po jednim stupom sa spiralnim kanelirama. Nagjena u Ivoševcima kod Kistanja. Sada u općinskoj kući u Kistanju.

Slika 24.

Bull. Dalm. XVI str. 49., br. 29. C. III 13263.

Sub hac inscriptione M. Cupitius M. f. Pol(lia) Paulus Amasia, miles leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis), stipendiorum XVII; Cupitius Polio frater faciundum curavit.

U Ivoševcima, koji su 2 *km* zapadno od Burnuma, mora da je bio Jupitrov hram, jer su ovdje na zemljištu Sime Jankovića najednoć nagjena četiri oltara toga boga.

C. III 9398: *Coranus Iovi v(otum) s(olvit)*

9899: *Iovi op(timo) m(aximo) T. Fufisius sig(nifer) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

9900: *C. Voc.... M. f. Iovi....*

9901: *....Iovi o(ptimo) m(aximo) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Vrlo bi se preporučilo sistematičko prekopavanje na ovom mjestu; možda bi nam se time razjasnio i položaj burnumskih kanaba.

Radušići.

26. Lijevi dônji ugao vapnenaste ploče u vidu tabule ansate; oko ispisanog je polja lezbička kyma; visina 0·70, širini 0·45, debljina 0·17;

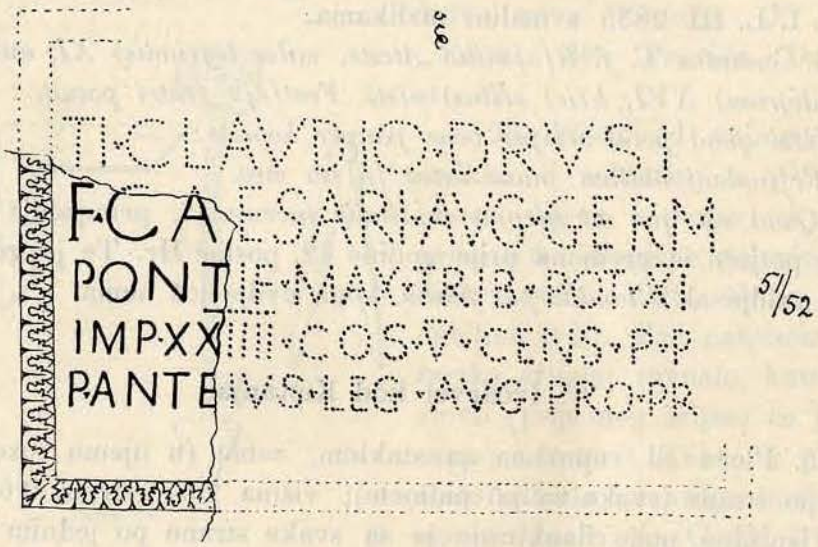

Slika 25.

veoma lijepa pismena. Bijaše u Radušićima u kući Simeuna Radića uzidan, sad je u muzeju kninskom.

R. 3. Po poprečnoj crti iznad drugog X može se poznati, da je još bilo brojeva. Ja sam natpis nadopunio po C. III 1977 (isp. str. 1030. nagjen u Epetiumu), gdje se P. Anteius spominje kao legat za godinu 51/52. Nepouzdani su brojevi, uzeti za iteraciju, pošto je Anteius mogao biti namjesnikom i prije i poslije 51/52., te imperatorske aklamacije Claudija baš u ovo doba slijede ubrzo jedna za drugom.

[Ti. Claudio Drusi] f(ilio) Ca[esari Aug(usto) Germ(anico)], pont[if(ici) max(imo), trib(unicia) pot(estate) XI], imp(eratori) XX[IIII, co(n)s(uli) V, cens(ori), p(atri) p(atriae)], P. Ante[ius leg(atus) Aug(usti) pro pr(aetore)].

Slika 26.

Po širini natpisa i po njegovoj izradi može se suditi, da je to bio neki oveći spomenik ili da je s kakve velike zgrade.

O P. Anteius isp. W. Liebenam: „Forschungen zur Verwaltungsgeschichte“ I str. 157. i d.

Uspomena na doba namjesništva Antejevog održala se je i u imenima salonitanskih libertinskih familija:

a) C. III 1947 (isp. 8566): *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et divo Claudio Caesar[i] Aug(usto) German(ico) trib(unicia) XIIII P. Anteius P. Antei Syntrophi l(ibertus) Herma IIIII vir et Aug(ustalis)*[1]*) porticum (dat), v(oto) s(oluto) l(ibens) m(erito), loc(o) accep(to) d(ecurionum) d(ecreto).*

b) C. III 2172 (isp. 8602): *P. Anteius Secundinus et Titia Artemisia eius vivi sibi posuerunt.*

c) C. III 2173: *Dis Manib. Anteiae P. f. Crispinae cinerib. sacr.*

27. Vapnenasta ploča sa zabatom; dolje odlomljena; visina 0·69, širina 0·31. Bijaše u kući Simeuna Radića u Radušićima uzidana; sada u muzeju *(slika 26.)*.

S(itus?) e(st?). Crudelem funus puaero G. Paetronio Val(enti) an(norum) XIIII parentes [d]esola[ti ....

Radušići, sjeveroistočno od Burnuma, jedva da će biti nahodište natpisa (br. 26. i 27.), barem će valjda broj 26. potjecati iz Burnuma.

---

[1]) Isp. E. Hula: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XIII., str. 94.

Mokropolje.

28. Ulomak vapnenaste ploče; dolje očuvan okrajak; visina 0·21, širina 0·16, debljina 0·085. Nagjen 1887. u Mokrom polju na zemljištu P. Vagića.

Slika 27.

C. I. L. III 9905 s pogrješkom u 1. r. Iznad 1. r. čini se da ništa nije bilo.

Q. Val[erius Q. f.? Tro]m(entina) Sta[t(iellis)....] (centurio) leg(ionis) [XI?....

Čitanje drugog reda predložio je Hirschfeld na drugom mjestu, udara samo u oči, što je ispušteno *Aq(uis)*. U Burnumu služilo je više ljudi iz tog gornjoitalskog grada. Isp. C. III 2833 (vidi d. br. 41.), 9904 (vidi d. br. 35.). Isp. C. V str. 850.

Mokropolje, 18 *km* sjeverozapadno od Knina, takogjer je nahodište veoma zanimljivog natpisa C. III 6416. *P. Fanniu[s...] Ani. Cremon. eq. leg. XI.*

Biće da je u Mokrompolju, gdje je bila rimska naseobina (isp. dolje br. 29., 30. i C. III 9916), zbog veće daljine od Burnuma bilo jedno

Slika 28.

odjeljenje legije. Oba su vojnika Talijani, te dakle nijesu umrli kod svoje rodbine.

29. Osam ulomaka vapnenaste ploče, koji pristaju jedan uz drugi, s odlomljenom glavicom; visina 0·91, širina c. 0·61, debljina 0·17; lijepa pismena. Nagjeni u Mokrompolju na zemljištu P. Vagića. Inv. br. 15.

C. I. L. III 9915 s pogrješkama.

P. Cloel[i]o P. l(iberto) Hilaro et Cloeliae P. l(ibertae) Fuscae, optime de [se] meritis, patronus po[s(uit).

Taj *patronus*, koji svoga imena ne spominje u natpisu, zvao se je, kako se razabire iz reda 1.—3., *P. Cloelius*. To je ime u Dalmaciji veoma rijetko.

30. Ulomak ploče od vapnenca; lijevo gore očuvan okrajak; visina 0·16, širina 0·16, debljina 0·07; površina desno izragjena. Nagjen 1888. u Mokrompolju. Inv. br. 24.

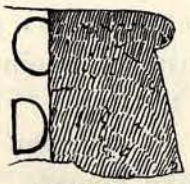

Slika 29.

C. I. L. III 9925*b* r. 1. nije C; *Q(uintus)?*

Oton.

31. Po svoj prilici ara, izragjena; vapnenac; visina 0·90, širina 0·39, debljina 0·19; površina nešto sastrugana. „Rinvenuta circa l'a. 1856 a Otton nel terreno di certo Rokvic"; sada u kući D. Sudarevića u Kninu.

Slika 30.

C. III 2824 (isp. str. 1046.) = 13249.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) C(apitolino) P. Aelius Andes Barcini (filius) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Mjesto *C(apitolino)* može se u 1. r. čitati i *c(ustodi), c(onsevatori), c(oelesti)* ili *c(ulminali).*

Dedikant je, kako mu svjedoči *cognomen* i ime njegovog oca, sam tek stekao rimsko gragjansko pravo i to po imenu i plemenskom pridjevku neposredno ili posredno po caru Hadrianu. *Andes* je epikorsko ime, koje se više puta nalazi. *Andes* (kod Mantove) zove se i rodno mjesto Vergilovo, a isti je korijen i u imenu poznate dalmatinske tvrgjave Andetrium. O riječi Andes kao „tepanju za Andecavi“ isp. A. Holder: „Altceltischer Sprachschatz“, str. 146. *Barcinus,* koje sjeća na Barcino (Barcelona) u Španjolskoj, ovdje se prvi put spominje, isp. Holder na istom mjestu str. 346.

Kapitul.

1 *km* istočno od Knina uzdiže se na desnoj obali Krke brežuljak Kapitul. God. 1885. naišlo se ovdje pri gradnji željeznice na prostrane zidine, koje je starinarsko društvo u Kninu posve otkopalo, pri čemu je našlo substrukcije bazilike na tri lagje.

U razvalinama nagjena je množina rimskih spomenika, većinom osakaćenih i upriličenih u onake komade, kakvi su zidaru trebali.

Kada je bazilika sagragjena, prijeporno je pitanje; jedni vele, da je postala u 8. vijeku, dok drugi vele u 13.

Za turskih ratova teško je ta crkva stradala, ali je još stajala godine 1688. Isp. F. Bulić: „Les monuments du Moyen âge de Knin“ u *Ephemeris Bihačensis,* str. 12. i d. „Spomen-knjiga otvora prvoga muzeja hrvatskih spomenika“ str. 71. i d.

Jedan je dio spomenika za cijelo iz Burnuma amo donesen.

Nedaleko od Kapitula pokazaše mi Topolje kao nahodište rimskih starina.

32. Ulomak ploče od vapnenca; gore okrajak očuvan; visina 0·19, širina 0·34, debljina 0·07. Nagjen na Kapitulu.

Slika 31.

Mučno je nadopuniti taj natpis; može se to na različit način, n. pr. *Res]titu[tori orbis,* to radi pismena prije nego *Imperator] Titu[s Caesar...*

U Vel. Stražinama kod Vrlike nagjen je C. III 13.220 *Titus;* oba fragmenta po onome, što mi u Kninu rekoše o tome, gdje su nagjeni, ne će biti identični.

33. Ploča od vapnenca; gore odlomljena; visina 0·49, širina 0·41, debljina 0·19; nepotpuna interpunkcija. Nagjena 1886. na Kapitulu. Inv. br. 21.

Slika 32.

C. I. L. III 9903 s pogrješkama. R. 2. iza V nema pismena. R. 5. nad XI nema horizontalne crte.

T. Lolliu[s] T. f(ilius) Clau(dia) Tarviso, mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis), h(ic) s(itus) e(st).

Za tribus grada Tarvisuma ili Tarvisiuma isp. C. V str. 201.

34. Dva ulomka vapnenaste ploče, koji pristaju jedan uz drugi, gore i dolje odlomljeni; visina 0·42, širina 0·66, debljina 0·12. Nagjeni 1886. pri gradnji željeznice na Kapitulu. Inv. br. 14 + 25.

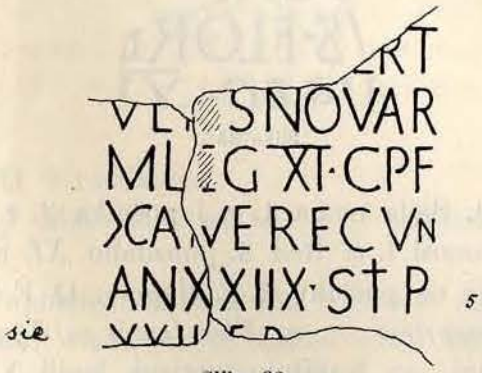

Slika 33.

C. I. L. III 9906 s mnogim pogrješkama. R. 3. drugo je pisme više nego ostala; ostanci pismena biće da su zbog prostora megju njima sigle.

. . . . T]ertull[u]s Novar(ia), m(iles) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) (centuria) Gai Verecun(di), an(norum) XXIIX, stip(endiorum) XXII. T(estamento?) p(oni) [i(ussit).

Kako se vidi, potkrala se je pogrješka ili pri naznaci godina života ili godina službe; prema gornjem ima samo šest godina razlike.

35. Ulomak ploče od vapnenca; lijevo i desno okvir oštećen; visina 0·4, širina 0·61, debljina 0·20. Nagjen 1888. na Kapitulu. Inv. br. 29.

Slika 34.

C. I. L. III 9904 s mnogim pogrješkama. U 1. r. nema prostora za riječ *Sempronius,* koju Hirschfeld predlaže. R. 3. megju *S* i *A* nema tačke.

C. Sem ... ius C. f. Trom(entina) Se[ver?]us Aq(uis) Sta(tiellis) [vet(eranus) l]eg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) [signi]fer (?) ....

Isp. uz popunu C. III 1478, V 5832.

36. Ulomak ploče od vapnenca, na sve strane odlomljen; visina 0·18, širina 0·31, debljina 0·125; lijepa pismena. Nagjen na Kapitulu. Inv. br. 39.

Slika 35.

C. I. L. III 9909. Sada nema 1. r. i početka 2. r.; održani su redovi potpuniji, nego što donosi l. c. Red 3. pouzdano *XI,* a ne *XX.*

Upotrijebivši prije na početku 1. r. vigjeno: Q · F izlazi ovako čitanje:

.... Q. f(ilius) Scap(tia) ....us Flore[entia m]il(es) leg(ionis) XI....

Pošto i onaj drugi, na Kapitulu nagjeni, legiji XX. pripisani natpis, kako ćemo vidjeti kod br. 49., ne pripada toj legiji, to ta regimenta u Dalmaciji ima samo tri natpisa. Dva od njih (C. III 2030 *[Salonae]* i 2911. *[Jader])* pripadaju veteranima, treći spominje nekog centuriona, koji je umr'o u Burnumu: C. III 2836 *Sal(vius) Frebranus T. f. Quir. Baculus has(tatus) pri(or) leg(ionis) XX.*

Ta legija pripadaše do 10. godine po Hr., kada je premještena u Germaniju, exercitu dalmatinskom, gdje joj je, kako se vidi iz rečenog natpisa, u Burnumu bio glavni stan.

37. Ulomak ploče od vapnenca; desno održan okvir; visina 0·29, širina 0·29, debljina 0·15. Nagjen u septembru 1887. na Kapitulu. Inv. br. 30.

Slika 36.

C. I. L. III 9908 s manjim pogrješkama. E. Hula popunjuje taj ulomak u „Archäolog.-epigraphische Mittheilungen“ XIII., str. 101. ovako:

.... mil(es)] leg(ionis) XI [tess]erar(ius), [b(ene)f(iciarius) et] corni-[cular(ius)] leg(ati) Aug(usti) ....

Ostanci u r. 1. ne smiju se, kako ja mislim, popuniti u *m]il(es)*, ta oznaka staleža biće po svemu da je stajala u 2. redu prije *leg.*

38. Ulomak ploče od vapnenca, uokolo odlomljen; visina 0·18, širina 0·14, debljina 0·09; nagjen 1888. na Kapitulu.

Slika 37.

C. I. L. III 9911 s razlikama.

..L]icin[ius...] Maeri[nus, mil(es)....,] stip(endiorum) X [..ann(o-rum)....

39. Ploča od vapnenca sa zabatom, u ovome rozeta; gore izragjena; desno i dolje obijena; visina 0·61, širina 0·50, debljina 0·23. Nagjena 1889. na Kapitulu. Inv. br. 16. *(Slika 38.)*

C. I. L. III 9907 s mnogim pogrješkama.

Verus Ve.... cae f(ilius) do[mo] Bediontius, mil(es) coh(ortis) II[I] Alp(inorum), a⟨a⟩n[nor(um)...], stip(endiorum)....

Jednog zemljaka i druga Verovog spominje natpis iz Humca C. I. L. III 8495, isp. „Mittheilungen“ I., str. 16. i d.

Čitanje ovog pošljednjeg kamena bilo je dosele prijeporno. Ja ga ovdje još jednoć priopćujem, pošto sam ovom prilikom original, koji je sad u našem zemaljskom muzeju, sam ispitao.

Natpis je od nespretne ruke izvagjen iz mosta, u koji je bio uzidan, i oštećen. Ali i u ovakom stanju moglo se je poznati, da je odljev u našem muzeju, koji je bio temeljem publikaciji u „Mittheilungen“, vjeran; samo je svršetak u 1. redu nešto nejasan, te se čini da je ondje bilo III; prva hasta otpada sasvim, druga potječe od T, a treća je ligatura od I i F.

Slika 38.

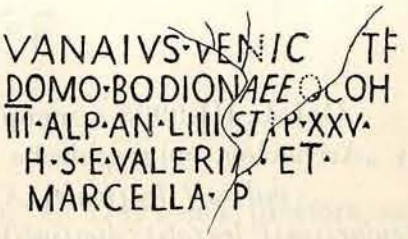

Slika 39.

Vanaius Venio ... ti f(ilius) domo Bodionae, eq(ues) coh(ortis) III Alp(inorum) an(norum) LIIII, stip(endiorum) XXV, h(ic) s(itus) e(st). Valeria et Marcella p(osuerunt).

Isto ime *Bodiontius* raspoznaćemo na tri rgjavo predana natpisa iz Nizze. C. I. L. V 7885: T. AVRELIO .... BODIONIO = BODIONIO. 7890 (isp. str. 931.): LVCENTIVS RVFANI · F BODI · MIL | COHO · LIG .... 7902: BODI | MILITI.

O gornjem plemenu Bodiontika, kako ih naziva Plinije n. h. 3., 37., isp. Hirschfeld C. I. L. XII, str. XIII, 49., 184.

40. Dva ulomka jedne vapnenaste ploče, koji pristaju jedan uz drugi; lijevo i desno okvir, a iznad natpisa ornamenti izragjeni; visina 0·69, širina 0·60, debljina 0·09; dobra pismena. Nagjeni 1886. na Kapitulu. Inv. br. 10.

Slika 40.

C. I. L. III 9919.

Orcleca Daphne C. Orcleco Scaptia Felici .... [patrono? ....

Ime *Daphne* upućuje nas na to, da je žena bila na slobodu puštena, te valjda i supruga Felixa.

Imena *Orclecus, Orcleca*, koja se toliko razlikuju od latinskih rodovnih imena, nalaze analogija u natpisima u Piquentumu (Piquente), kao *L. Clangocus Adventus* (C. V 436), *L. Fervalocus Pudens* (C. V 437) i t. d.

Isp. Mommsen: Primjedbe C. V str. 44. i d. Kako se sumnja naš Orclecus ili njegovi pradjedi naselili su se iz Istrije u Dalmaciju.

41. *a)* Ulomak desnog dônjeg ugla laporne ploče; visina 0·41, širina 0·27. Debljina varira izmegju 0·055 i 0·07; pod zadnjim redom prazan prostor. Nagjen 1886. pri gradnji željeznice na Kapitulu. Inv. br. 20.

b) Po svoj prilici amo pripada ulomak lijevog gornjeg ugla laporne ploče, visina 0·21, širina 0·25, debljina različita c. 0·08. Inv. br. 22.

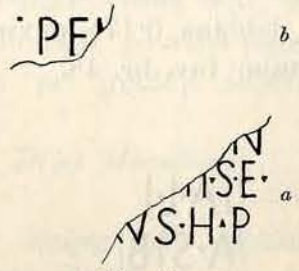

Slika 41.

C. I. L. III 9923 *a* i *b* s manjim pogrješkama.

P. Fl[avius? .... vixit an]n(os) ..... H(ic) s(itus) e(st). .... rus h(eres) p(osuit).

42. Dva ulomka, koji pristaju jedan uz drugi, kako se čini, od jedne ploče; sa svih strana (i straga) polomljeni; vapnenac; visina 0·19, širina 0·18, debljina 0·045. Nagjeni 1888. na Kapitulu.

Slika 42.

C. III 9912 s pogrješknma.

..? M]aelon [... e]t Antia .... [quae vix(it)] ann(os) XX....

Ime u prvom redu spominje se i u n. 8., na žalost i tamo nepotpuno, gdje pokojnik za se i to veli, da je nadležan u Arretiumu (u Italiji). Pošto se to ime inače u Dalmaciji ne nahodi, može se uzeti, da je izmegju obojice bila nekaka rodbinska sveza; onaj, što se spominje u n. 8., stariji je. U 2. redu čini mi se predložena popuna bolja, nego možda *Con]stantia.*

43. Ulomak ploče od vapnenca, uokolo razbijen; visina 0·13, širina 0·39, debljina 0·12. Nagjen 1888. na Kapitulu. Inv. br. 28.

Slika 43.

C. III 9913 s pogrješkama.

....vixi]t ann[os...] VII Aelia....

44. Ulomak desnog gornjeg ugla vapnenanste ploče; lijevo odsječen; visina 0·18, širina 0·285, debljina 0·17; okvir obijen. Nagjen 1886. pri gradnji željeznice na Kapitulu. Inv. br. 48.

Slika 44.

C. I. L. III 9923*g* nešto manje tačan.

....ia L(uci) l(iberta) ....a sibi [et....

45. Ulomak lijeve strane vapnenaste ploče; visina 0·24, širina 0·24, debljina 0·12; površina oštečena; mala pismena. Nagjen na Kapitulu. Inv. br. 33.

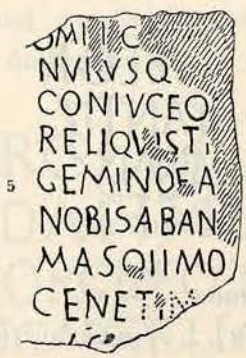

Slika 45.

C. I. L. III 9922, nešto različan. Pošljednji red nepouzdan. Taj fragmenat jedva da bi se mogao popuniti; Hirschfeld o tome primjećuje: *„Reliquiae versuum videntur esse.“*

46. Ulomak lapornog šulja; visina 0·075, širina 0·21, debljina 0·27. Natpis u primitivnoj tabuli ansati, gore, desno i dolje nepotpun; površna pismena. Nagjen pri gradnji željeznice 1886. na Kapitulu. Inv. br. 36.

Slika 46.

C. I. L. III 9923 *c* s krivom naznakom lomne linije.

47. Ulomak ploče s trouglastim zabatom; u potonjem rozeta i listovi urezani; visina 0·31, širina 0·16, debljina 0·09; redovi linirani, površna pismena. Nagjen 1886. na Kapitulu pri gradnji željeznice. Inv. br. 5.

C. I. L. III 9923 i d. *D(is) M(anibus)* ....

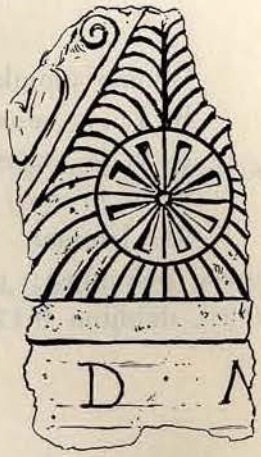

Slika 47.

48. Ulomci od lijevog dônjeg ugla vapnenaste ploče; visina 0·29, širina 0·28, debljina 0·17; dobra pismena. Nagjeni 1887. na Kapitulu. Inv. br. 47.

Slika 48.

C. I. L. III 9924 *a* s netačnom naznakom prelomne linije.

..... *patro[no bene] merit[o posuit.*

49. Ulomak vapnenaste ploče, uokolo odlomljen; visina 0·53, širina 0·50, debljina 0·18. Nagjen 1886. pri gradnji željeznice na Kapitulu. Inv. br. 13.

Slika 49.

C. I. L. III 9910 pogrješno. Red 1. stalno nije *leg(ionis)] XX,* nego kako je naznačeno. Isp. gore n. 36. Pod r. 3. prazan prostor.

.... *ii Rom[ani...] H(eres) f(aciundum) c(uravit).*

Za *tribus Rom(ilia)* je mjesto na natpisu prenisko.

50. Ulomak, uokolo polomljen; vapnenac; u lijevoj dugoj strani bazilike uzidan.

Slika 50.

Ovome ulomku možda pripada br. 54.

R. 1. .... *mus*

R. 2. je svršetak plemenskog imena i početak prezimena.

R. 3. *h(eres)] f(aciundum) c(uravit) ex [testamento.*

51. Ulomak od dônje strane ploče od vapnenca; lijevo odsječen, inače polomljen; pod zadnjim redom prazan prostor; visina 0·29, širina 0·25, debljina 0·12; ispisani prostor odbrušen. Nagjen 1887. na Kapitulu.

Slika 51.

C. I. L. III 9924 *c* (niti pripada uz *a*, niti uz *b*). R. 1. potpunije *///FA////* Pošljedni je red, kako se po razmaku može suditi, sastojao od sigli.

R. 2. *vixit an]n(os) XXXV....*

R. 3. *f(ieri) t(estamento) i(ussit), h(eres) [f(aciundum) c(uravit)]?*

52. Ulomak desne strane vapnenaste ploče; visina 0·19, širina 0·22, debljina 0·165; okrajak odsječen. Nagjen na Kapitulu.

Slika 52.

R. 3. Tačka iza *F* mogla je slučajem postati.

R. 1. i 2. ...*? Lo]llio [? Maxi]mo f(ilio).* R. 3. *[t(estamento)] f(ieri) i(ussit)?* R. 4. *arbitr]atu ....?*

Za *Lollius* isp. gore br. 33.

53. Ulomak vapnenaste ploče, uokolo odsječen; visina 0·17, širina 0·14, debljina 0·055. Nagjen 1887. na Kapitulu. Inv. br. 45.

Slika 53.

C. I. L. III 9924 *b* čitamo u 2. r. *ATO;* ja mislim, da je okrajak ondje samo slučajno zaokružen. Ne pripada uz 9924 *a.*

.... a]nno[rum ... ? p]at[ri ....

54. Ulomak vapnenaste ploče, uokolo polomljen, visina 0·25, širina 0·14, debljina 0·12; nagjen na Kapitulu. Inv. br. 50.

Slika 54.

Isp. br. 50. R. 3. Pred *S* prazan prostor; po tome stajale su ovdje valjda formule.

R. 1. *? F]aus[tus, ? F]aus[tinus*

R. 2. *an]no[rum?*

R. 3. *hic] sit[us est?*

55. Ulomak desne strane vapnenaste ploče; visina 0·095, širina 0·19, debljina 0·12. Nagjen na Kapitulu.

Slika 55.

R. 2. *Ael(ius)?*

56. Ulomak vapnenaste ploče, uokolo odlomljen; visina 0·13, širina 0·15, debljina 0·07. Nagjen 1886. pri gradnji željeznice na Kapitulu.

Slika 56.

C. III 9923 *d* s pogrješkama.

R. 1. uglasti ostanak pismena nerazumljiv mi je.

R. 2. ..... *a, q(uae?) [v(ixit)* ....

57. *a)* Lijevi gornji ugao glavice od nadgrobne ploče od vapnenca; visina 0·39, širina 0·27, debljina nejednaka od prilike 0·09. Zabat, u njemu, kako se čini, rozeta; u kutu lijevo od zabata pola palmete i loza. Na okviru oko razorenog ispisanog polja bijaše loza sa naizmjence gore i dolje obrnutim cvjetnim čaškama. Nagjen na Kapitulu. Inv. br. 3.

57. *b)* Friz od akantovog lišća, megju lišćem ptice (izmegju ovih orao naprijed obrnut) i zmije. Vapnenac; lijepa radnja. Leži još u razvalinama na Kapitulu.

Biskupije.

Kako na Kapitulu, tako se i na brežuljku u prostranom, plodnom Kosovom polju, Biskupije zvanom, 8 *km* jugoistočno od Knina uzdiže sredovjeka bazilika. I ovuda je nagjena množina ulomaka rimskih sarkofaga, nadgrobnih i počasnih natpisa i drugih spomenika; ali nijesu svi upotrijebljeni kao gragjevno kamenje. Sarkofazi su još i u srednjem vijeku upotrebljavani, te su istom iza propasti crkve osakaćeni. I ovdje će jedan dio nagjenih ostanaka biti iz Burnuma.

58. Ulomci mramorne ploče, desno kan'da je okrajak; visina 0·14, širina 0·07, debljina 0·11. Nagjeni u baziliki u Biskupijama. Inv. br. 33.

Slika 57.

Po materijalu mogao bi biti carski natpis:

R. 1. *Anton]in(i).*

R. 2. *nep(os).*

R. 3. *trib(uniciae) pot]es[t(atis).*

59. Ulomak desne strane ploče od vapnenca; visina 0·16, debljina 0·11. Nagjen 1889. na Biskupijama.

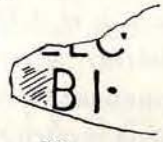

Slika 58.

C. I. L. III 9926 *a* s pogrješkama.

.... *leg(ionis)* .... *[si]bi* ....

60. Ulomak lijevog gornjeg ugla vapnenaste ploče, odsječen; visina 0·43, širina 0·105, debljina 0·24; straga sredovjek natpis i ornamenti. Nagjen u baziliki na Biskupijama.

Slika 59.

Megju 1. i 2. r. valjda kraći red.

R. 2. i 3. možda: *m[il(es) leg(ionis)] X[I* ....

61. Ulomak od vapnenca; ukraj sredovjekog ornamenta ostanci rimskog natpisa. Nagjen na Biskupijama.

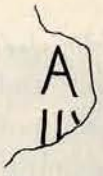

Slika 60.

C. III 9918 s pogrješkama.

R. 2. *(duum)vir* ....*?*

62. Četiri ulomka ploče od vapnenca, koji pristaju jedan uz drugi; dolje okrajak održan; visina 0·20, širina 0·59, debljina 0·135; lijepa pismena, nepravilna interpunkcija. Nagjeni na Biskupijama. Inv. br. I. 29.

Slika 61.

C. III 9914. Ondje pod *a* i *b* publicirane ulomke treba naznačenim načinom spojiti.

.... def(unct..) ann(orum)....] et Cl(audi..) .... def(unct..) ann(orum).... Cl(audius) Ursus et Ael(ia) Marciana parentes.

63. Ulomak ploče od vapnenca; gore okvir očuvan; visina 0·22, širina 0·16, debljina 0·10; površina sastrugana; pod r. 2. čini se da ništa nije bilo. Nagjen u Biskupijama. Inv. br. 23.

Slika 62.

C. III 9920 s pogrješkama.

.... Quint(us) ..... an(norum) LX.

64. Ulomak ploče od vapnenca; uokolo polomljen; visina 0·17, širina 0·23, debljina 0·105; ispisano polje ostrugano; straga sredovjeki ornamenti. Bio je uzidan u jednoj kući kraj bazilike na Biskupijama.

Slika 63.

R. 1. i 2. desno potpuni.

....? o[t]ae [puel]l(a)e in[felicis]s(imae), qu(a)e v[ixit annos....

65. Dva ulomka sarkofaga od vapnenca; visina 0·63, širina 0·84, debljina 0·16; natpis gore i desno potpun, na jednoj tabeli ansati; u ansi rozeta, oko ispisanog polja kanelire, koje teku ozgor dolje. Nagjeni 1888. u baziliki na Biskupijama, gdje je taj sarkofag u srednjem vijeku valjda upotrijebljen kao lijes. Inv. br. 23.

Slika 64.

C. III 9918 s pogrješkama. R. 2. *E* stoji na okviru.

Le]pidi[(a)e .... pientis]sim(a)e, [quae vixit annos..] XX .... Ne[pos?...

Mjesto *Lepidiae* moglo bi biti i *E]pidiae* ili sl.

66. Ulomak mramornog sarkofaga, visina 0·47, širina 0·94, debljina 0·14; natpis na tabuli ansati. Nagjen 1889. na Biskupijama, gdje je po svoj prilici u srednjem vijeku služio kao lijes. Inv. br. 28.

Slika 65.

C. I. L. III 9927. To je natpis iz ranijeg doba pisma.

... et ... e bibi (= vivi) arca(m) .... a comparab(erunt). [Si quis super] ea dua corpo[ra alia voluerit ordinare, dare debebit .....

Najljepšim komadima kninskog muzeja, koji bi i većim starinarskim zbirkama bili na diku, valja baš pribrojiti u razvalinama bazilike na Biskupijama nagjene fragmente sarkofaga.

67 *a.* Ulomak gornjeg okrajka mramorne ploče; visina 0·30, širina 0·33, debljina 0·16; visina relijefa 0·065. U udubljenom, jednostavno okvirenom polju ima jahač; skočivši sa svoga na desno obrnutog konja,

Slika 66.

Slika 67.

Slika 68.

kome uzde ljevicom drži, obraća se na lijevo, a desnicom je veoma uzdigao mač za snažan udarac. *Slika 66.* Na glavi mu je kaciga, a odjeven je kabanicom, koja mu se mota oko prsa i ramena. S druge strane konjske glave vidi se pružena ruka, koja je visoko uzdigla koplje da nasrne na dušmanina, koji navaljuje.

b) Ulomak gornjeg okrajka mramorne ploče; visina 0·26, širina 0·22, debljina 0·16; visina relijefa 0·065. U udubljenom, jednostavno okvirenom polju navaljuje vojnik, držeći pred sobom ovalan štit, na desno. Na glavi

mu je korintska kaciga s kristom i zatiljnim štitom, a oko ramena kabanica. *Slika 67.*

c) Ulomak mramorne ploče, uokolo polomljen; visina 0·45, širina 0·36, debljina 0·16, visina relijefa 0·065. Podoba u lepršavoj haljini na konju desno, natrag se osvrćući. Glave ni ruke nema. Po haljini i po mekim oblicima izlazi da je žena[1]).

Ta tri komada bez sumnje pripadaju jedan drugomu. Na to nas mnijenje navodi isto nahodište, ista vrsta kamena, jednaka debljina ploče, jednaki okvir kod *a* i *b*, jednaka visina relijefa i jednaka radnja.

Slika 69.

Goli muževi u borbi i žene na konjima od prve nam kažu, što se prikazuje: to su ostanci amazonomahije.

Spomenik sam bio je, kako se vidi po obliku ulomaka i po sadržaju, sarkofag.

S istih razloga, s kojih rekosmo da ta tri ulomka pripadaju jedan drugomu, možemo i ova tri ulomka, što slijede, pripisati jednom te istom spomeniku, takogjer sarkofagu.

68. *a)* Ulomak mramorne ploče, uokolo okrnjen; visina 0·36, širina 0·28, debljina 0·16; visina relijefa 0·10. Otražnja strana satira, kome je dônji dio tijela odjeven, a raspoznaje se po jasno naznačenom repiću. Upire se na lijevu ruku. Lijevo dolje vinova loza. *Slika 68.*

b) Ulomak gornje strane mramorne ploče; na tri strane okrnjen; površina oštećena. Visina 0·71, širina 0·46, debljina 0·16; visina relijefa 0·10. Na gornjoj površini očuvan je žlijeb za pokrov. *Slika 69.* Djevojka u dugoj, visoko pasom pritegnutoj haljini i s kabanicom lako prebačenom preko ramenâ, obrnuta na desno, ljevicom bere grozd s plodnog trsa. Desno od djevojke gô mladić naprijed obrnut (glave ni vrata nema), koji se desnicom hvata trsa, pa ga nastoji pritegnuti, valjda da svojoj drugarici pomogne pri branju.

U prikrajku su, kako je već spomenuto, kvrgasti trsovi s lišćem i grožgjem; na jednome grozdu zoblje ptica.

[1]) Na žalost se od toga fragmenta ne može pridati slika, jer je aparat iznevjerio. Isp. na tom mjestu nejasni cliché u „Starohrvatskoj prosvjeti" I., str. 98.

Onaj je goli mladić, ako za razjašnjenje i onaj fragmenat *a* upotrijebimo, satir, a djevojka menada. Ukras sarkofaga uzet je dakle sa Bahovog thiasosa.

69. Sarkofag od vapnenca. Poklopac na njemu nekoć nije tome sarkofagu pripadao; u kršćansko je doba opet upotrijebljen. Dônji dio, od jednog komada tesan, pokazuje na jednoj strani u udubljenom, više puta okvirenom i s obje uske strane u obliku polukruga zatvorenom polju dva jedan prema drugomu obrnuta hipokampa. Poklopac, odsječen, na jednoj je strani ukrašen lozom. Nagjen na Biskupijama. Inv. br. 34., 35.

Koljani na Cetini.

70. Ara od vapnenca; visina 0·7, širina pri kornižu glavice 0·45, inače 0·39, debljina pri kornižu glavice 0·31, inače 0·29; korniž glavice ukrašen sa tri udubljene patere; straga neuglagjena. Nagjena u Koljanima kod Vrlike u razvalinama stare jedne crkve. Inv. br. 37.

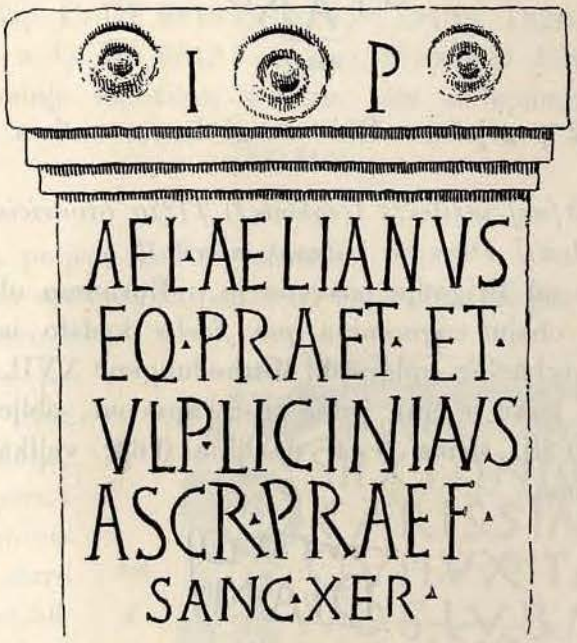

Slika 70.

C. III 13208. *I(ano) p(atri) Ael(ius) Aelianus eq(ues) praet(orianus) et Ulp(ius) Licinianus a scr(iniis) praef(ecti praetorio) sancxer(unt).*

O posvetama Janu, što ih ima u ovome kraju Dalmacije, isp. gore br. 1. F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra“ str. 177. popunjuje r. 1. *I(nvicto) p(aterno),* nego uz to

primjećuje: „M. Sticotti lisait la première ligne *Iano patri*, ce qui est aussi possible, et même plus probable vu l'époque de l'inscription“[1]).

Oba ta pretorijanca ja sam na drugom mjestu u ovom listu poredio s kamenjem drugih njihovih drugova, što je nagjeno po sjevernoj Dalmaciji, pa sam nastojao dokazati, da je njihovo prisuće u svezi s ustankom epihorskog naroda protiv rimske vlade pod carem Pijom (138.—161.).

P. Sticotti ističe u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., str. 49., neobično upotrebljavanje riječi *sancire* za *consecrare*, a O. Hirschfeld upućuje na C. III 3126: *statuam poni sanxerunt fel(iciter)*.

71. Ulomak are od vapnenca; lijevo i gore okrajak očuvan; visina po prilici 0·22, širina 0·23, debljina 0·16; straga ostavljena neuglagjena. Nagjen 1890. u Koljanima. Inv. br. 31.

Slika 71.

C. III 13212 pogrješno. Oni mnogi konzonanti u r. 2. bez sumnje su sigle.

Aur(elius) Tit[us] m(iles?) l(egionis?) T(?)a (diutricis?) p(iae) [f(idelis)] v(otum) [s(olvit)] Dian[ae l(ibens) m(erito)].

Vojnik legije od Brigetija posvetio je u Burnumu oltar C. III 2823. Da je jedno od obaju cognomina *pia fidelis* kadšto izostalo, dokazuje megju ostalim i „Archäolog.-epigraph. Mittheilungen“ XVII., str. 194., br. 57.

72. Ulomak, kako se čini, jedne are; vapnenac, obijen; lijevo okrajak očuvan. Visina 0·20, širina 0·44, debljina 0·64; velika lijepa pismena. Nagjen u Koljanima.

Slika 72.

C. III 13200. Čitanje Ljubićevo je bolje nego Stanićevo.

.... *Mad[ocus?] Dian[ae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.

Za *Madocus* isp. C. III 2786 *(Riditae): Panto Madoci f.*

---

[1]) Isp. A. pl. Domaszewski: „Die Religion des römischen Heeres“ str. 59., primj. 252.

U natpisu iz Vrlike C. III 2755

MAT DD
VITALIETMAXIMUS
FRATER

valjaće možda u rgjavo predanom 1. redu isto ime reštituirati.

U Koljanima, kao uopće u dolini Cetine, dugo se je održao epihorski elemenat. Isp. natpise od Vrela Cetine (C. III 2754, 2757 = 9817), Garjak (C. III 2749, 2752, 2753, 2756), Dragović (C. III 2750, 9822), Ševače (C. III 9810) i t. d. i Mommsen C. III str. 361.

Za mnijenje, što ga je izrekao i obrazložio Robert Schneider u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" IX., str. 34. i d., 63. i d.[1]), da Diana i Silvanus podobaju starim ilirskim božanstvima, nalazi se i u ovome dijelu Dalmacije potvrda u tome, što se oba ovdje, gdje se je, kako je već spomenuto, stari način i običaj dugo sačuvao, veoma poštovahu, te se megju dedikantima osobito nahode ljudi s epihorskim imenima.

U Velikim Stražinama (zapadno od Koljana) mora da je, kako se poznaje po velikom broju ovdje nagjenih posvetnih oltara, bio vrlo ugledan hram Silvanov. Isp. C. III 9813 *b*, 9814 = 13198, 13201—13206. Ja bih primjetio, da je u C. III 9813 *b* *S. A. s. V(alerius) Firmus v. s.* nazvani dedikant bez sumnje identičan s onim, što se spominje na ulomcima C. III 13214:

IRMV
POS

Oba natpisa potječu iz istog mjesta.

73. Dônji dio sanduka za pepeo od vapnenca; visina 0·36, širina 0·62, debljina 0·48; lijevo i desno od natpisa po jedna patera i lišće okrenuto gore i dolje; površina orunjena. Nagjen u Koljanima u razvalinama stare jedne crkve. Inv. br. 36.

Slika 73.

C. III 13215 s pogrješkama u r. 1. i 2.

....f]ecit sibi et Sextoni coni(ugi) carissim(a)e, qu(a)e v[i]xit annos LV, b(ene) m(erenti) et suis.

[1]) Isp. Friedländer: „Sittengeschichte" III[6] str. 584., primj. 3. — A. pl. Domaszewski: „Die Religion des römischen Heeres" str. 53., 56., 80.

Sexto je odmah u najbližem susjedstvu zasvjedočeno kao žensko ime C. III 2754 (isp. 9804 nagjeno *„ad caput Cettinae prope Babin grad“)* i 2757 = 9817 (nagjeno *„in castello rupto Gradinae ad fl. Cettinam“).*

74. Ulomak od lijevog dônjeg ugla ploče od vapnenca; visina 0·28, širina 0·31, debljina 0·17; veoma priprosta pismena. Nagjen u Koljanima. Inv. br. 18.

Slika 74.

C. III 13227.

.... sibi et... coni[ugi]... et sui[s...

75. Šulj od vapnenca, gore i dolje odlomljen; visina 0·28, širina 0·36, debljina 0·20. Eros, na lijevo obrnut, uzdiže desnicu i u spuštenoj ljevici drži baklju; motiv, koji su, kako je poznato, osobito rado primjenjivali na dječijim grobovima. Nagjen u Koljanima. Isp. sličan relijef sa ostrva Lošinja u R. pl. Schneidera „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 78.

Promona-Teplju.

76. Ulomak, gore okrajak očuvan, inače (i straga) polomljen; vapnenac; visina 0·16, širina 0·17, debljina 0·065; bez okvira. Nagjen u groblju Marasovini, općina Oklaj kod Promine.

Slika 75.

R. 2. Prva hasta potječe od V.

? Ti. Caesari div]i Aug(usti) f(ilio) D[ivi n(epoti) Augusto ..... imp(eratori) VII ?....

U Oklaju je nagjen i jedan fragmenat (C. III 9833) iz vremena namjesništva L. Volusija Saturnina (pod Kajom), koji je, kako se čini, pripadao jednome kamenu megjašu.

77. Vapnenasta ploča, na okrajcima oštećena; visina 0·82, širina 0·55, debljina 0·19; površina ponešto orunjena. Nagjena u junu 1889. u Razvogju kod Promone kod vrela Bunarače. Inv. br. 32.

Slika 76.

C. III 9832 s nekim razlikama. Pošljednji je red prije previgjen. Ja sam ostanke pismena tek na snimku opazio. Taj će dio kamena valjati još jednoć ispitati. Oba su pismena RV na pobočnoj površini, nešto su manja i u opreci sa samim natpisom nemarno su izragjena. Ona, kako je to već E. Hula u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XIII., str. 103. (isp. Fr. Bulić: „Bull. Dalm.“ XII., str. 116. i d.) primijetio, ne pripadaju natpisu na prednjoj strani. R. 1. Pošljednja hasta ne potječe, kako je to Mommsen u Hirschfelda mislio u adnotaciji, od kognomena, nego pripada, kako je Hula to raspoznao, riječi T[RIB]; za potpuno ispisanu riječ premalen je prostor.

....? Vib]ullius, t[rib(unus) le]g(ionis) VII, et L. Sal(vius) M. Sueto, ce[nt]uriones leg(ionis) X[I, iu]dices dati ex [c]omventione a [L. V]olusio Satur[n]ino, leg(ato) pro pr(aetore) [C.] Caesaris Aug(usti) [Ger]manici, inter ....? tine[s] e[t....

Komentara je tome natpisu Hula na rečenom mjestu zadosta pridao.

S djelatnošću te komisije valjaće u svezu dovesti i fragmenat C. III 9833, koji je nagjen u Oklaju kod Promone, te istoga legata spominje.

78. Žara za pepeo, sad u crkvi sv. Petra u Promoni. *(Slika 77.)*

Po jednom prijepisu gospodina P. Maruna.

D(is) M(anibus). Suttis (filius) posuit sibi an(norum) LXI.

Suttis je ilirsko ime. Genetiv mu već bijaše poznat iz nadgrobnog kamena jedne žene, koja potječe iz Dalmacije, a umrla je u Daciji: C. III 1262 *(Alburnus)*.

Avilliae Pietatis domo Aeq(uo) Dasa Suttinis coniug. piiss. f. c. Isp. C. III 1585 (Dacia): *Sutta Epicadi,* 4851 (Virunum): *T. Aelio Suttiho.*

Slika 77.

Na početku trećeg reda bilo je doduše ime očevo; ali ja nijesam našao imena takog oblika, koji bi podobao rečenome.

An(norum) LXI. Biće da je kasniji dodatak, ali se u tom pogledu mora sam kamen ispitati.

79. Dônji dio sanduka od vapnenca za pepeo; visina 0·47, širina 0·35, debljina 0·30; izdubina je duga 0·19, široka 0·15 i duboka 0·17. Prednja strana naliči pročelju jednog hrama; u zabatu krst s kukama. Ispisana površina oštećena; surova slova. Nagjen u Promini.

Slika 78.

R. 1. i 2. potpun, pred R odnosno A ne bijaše ništa. Zadnje slovo u r. 1. čini mi se da nije ligatura; poprečna crta nastala je time, što je kamen ondje oštećen. Sva su imena nova; za *Ritus* može se kao srodno po korijenu navesti *Ritumarus, Ritumara* (C. I. L. III 5092). U r. 2. i 3. ne smije se pomišljati na ime *Pladomenus,* koje se više puta spominje. Ovdje su ispala 2 do 3 pismena.

Ritus Druanus Pla... nini f(ilius).

Da su domaći imali dvostruka imena, to je poznato.

Kukasti su krstovi na dalmatinskim spomenicima iz rimskog doba veoma rijetki. Koliko sam ja mogao razabrati, ima takvo znamenje samo zenički relijef „Wissenschaftliche Mittheilungen“ I., str. 278., tab. I., sl. 4., gdje se kukasti krst vidi na haljinama triju ondje prikazanih osoba. Dok bismo ga u pošljednjem slučaju možda mogli smatrati utajenim simbolom kršćanstva, ima ono na našem sanduku za pepeo za cijelo samo dekorativnu svrhu[1]), upravo kao i na sredovjekim bosanskim stećcima, gdje se više puta nahodi u zajednici s listom od djeteline, rozetama, polumjescima i t. d.[2]).

80. Dônji odlomljeni dio sanduka od vapnenca za pepeo; visina 0·56, širina 0·45, debljina 0·37; nutarnja je udubina duga 0·30, široka 0·23, duboka 0·28; ispisano je polje okvireno, na okvirima po stranama ovo je urezano: gore rozeta, okružena sa dva koncentrična kolobara, poniže polukrug i pravi kut; ispod natpisa dvije zvjezdaste rozete okružene kolobarom i jedan polukrug. Ovako složen sjeća taj ukras živo na sredovjeki način dekoriranja na bosanskim spomenicima. Dno je u sanduka probušeno. Zaparane linije; površna pismena. Nagjen u Promini.

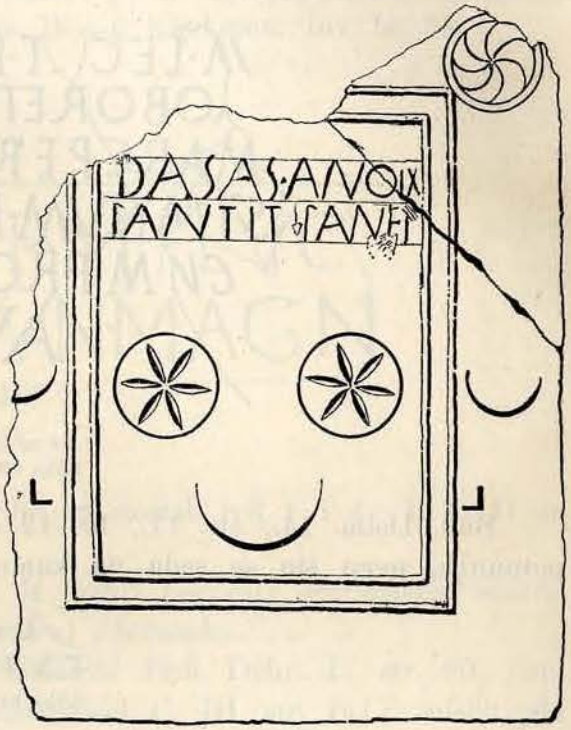

Slika 79.

Prvi je red jasan. U drugom nalazimo, mislim, ono, što se je htjelo kazati, ako na osnovu onoga, što smo spoznali u 1. redu, i što onaj, koji je pisao, nije mogao pravilno skratiti, hederom razdijeljene hrpe slova još jednoć razdijelimo: *Pantit* u *Pan—Tit* i *Panfi* u *Pan—fi*, pa onda čitamo *Pan(to) Tit(uces? filius) — Pan(to) fi(lio)*. Da ilirska muška i ženska imena mogu biti posve jednaka, pokazao sam u „Glasniku“ 1894., str. 714. U *Tit*... može biti da je mjesto očevog

[1]) M. Hoernes ga je vidio i na nekim ilovastim poklopcima i na dnu jedne tave kastelijera u Villanovi na Quietu (Istra). Isp. „Insbručki spomen. spis“ 1894., str. 7., primj. 1., str. 8., 18., sl. 143.

[2]) Hoernes· „Alterthümer der Hercegovina“ str. 563., sl. 27., II., 803., 820., sl. 3., sl. 27.; „Dinarische Wanderungen“ str. 337.

imena i drugo ime samog tog čovjeka. Za *Tituces* isp. C. I. L. III 5080 *Tamacus Tituces.* — Za *Dasas* isp. „Glasnik“ 1894., str. 716.

Dasas an(n)o(rum) IX, Pan(to) Tit(uces? filius et) Pan(to) fi(lio).

Kako se vidi iz ovog i iz gornjeg natpisa, kao i iz C. III 9839., održalo se je i oko Promine domaće biće u rimskoj odori.

Vedropolje.

81. Pet ulomaka ploče od vapnenca; visina od prilike 1·10, širina 0·60, debljina 0·15; pod zadnjim redom visoka prazna površina. Nagjeni u oktobru 1890. na zemljištu N. Malića: „sub colle Vedropolje presso il villagio di Uzdolje, nella campagna Kosovo polje di Knin“. Inv. br. 34.

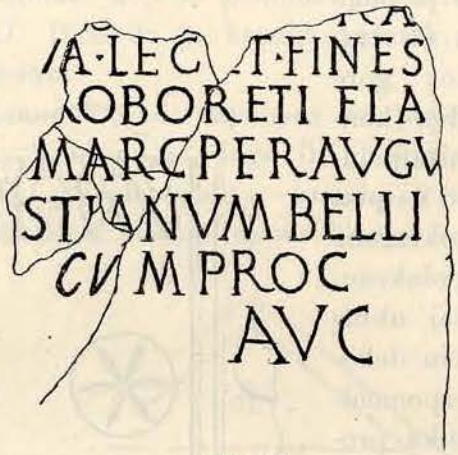

Slika 80.

Bull. Dalm. 14., str. 17., br. 12. C. III 13250, u r. 2. i 6. nešto potpunije, nego što se sada na kamenu vidi. Da li oštrbak, što leži

Slika 81.

kraj fragmenta, ovome pripada, mučno je odlučiti.

Termini p]o[s(iti) inter p]ra[t]a leg(ionis) et fines roboreti Fla(vii) Marc(iani) per Augustianum Bellicum proc(uratorem) Aug(usti).

U r. 1. i 2. pristaje prostor puno bolje za *p]ra[t]a* nego za *p]ra[ed]ia.* A. Schulten Hermes XXIX, str. 491. ima u 2. redu TA, otkuda, to doduše ne znam, pošto je Hirschfeld, na koga se on poziva, čitao IA. *Flavius Marcianus* je vlasnik Roboretuma, a ne možda namjesnik dalmatinski (isp. C. III 10489); to zemljište moralo se pobliže označiti; ne može se uzeti, da bi se skratilo ime namjesnikovo, gdje je prokuratorovo sasvim ispisano. Za Roboretum isp. Bulić na spom. mj.

Za *prata* vojničkih zborova isp. A. pl. Domaszewski: „Die Religion des römischen Heeres“ str. 99. i d. i E. Bormann „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVII, str. 198. Ja mislim, da djelatnost onog oficira, što je objavljena u natpisu *Apronius Maximus trib(unus) coh(ortis) prat(a) pub(lica) terminis circu[m]c[l]usi* ima svoju najbližu analogiju u reguliranju megja izmegju dalmatinskih plemena po tribunima i centurionima.

Municipium Magnum. Balijina glavica.

82. Lijevi gornji ugao ploče od vapnenca; visina 0·33, širina 0·69, debljina 0·13; ispisano polje okvireno; lijepa pismena. Nagjen 1871. na brijegu Balijina glavica (5 *km* od Kljake) po fra Antoniju Mlinaru; kasnije uzidan u spoljašnjem zidu crkve sv. Ilije u Kljakama. Inv. br. 38.

Slika 82.

C. I. L. III 6565 = 9798, gdje su izostali red 1. i 4. R. 1. D na okviru s kraja.

D(is) [M(anibus)] M. Aur(eli) M. f(ilii) Luc[ani] dec(urionis) mun(icipii) Magn[ens(ium)], (duum)viri i(ure) [d(icundo)....

Na temelju toga je natpisa Glavinić Bull. Dalm. I., str. 90. (isp. Mommsen E. E. IV., str. 112., Hirschfeld C. III str. 1617. mislio, da *Municipium Magnum* valja identificirati sa Balijinom glavicom kod Drniša.

Osim našeg natpisa *Municipium Magnum* još se spominje u tabuli Peutingeriani i na jednom porajnskom vojničkom kamenu Brambach 1621: *mil. coh. I Asturum c(ivis) Dalmata ex municipio Magn(o).* Možda i jahač u C. I. L. III 4576 (Vindabona) potječe iz Magnuma:

T. F. Verecund(us) Mag.... eques alae I Fla(viae) Aug(ustae) Brit(tonum miliariae) c(ivium Romanorum); ali je za Dalmaciju zasvjedočena samo *cohors I Flavia Brittonum miliaria,* da je ondje bila; isp. „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., str. 79.

Iz toga, što se grad naziva po *dec.*, ne smije se izvoditi, da je *Lucanus* u drugom gradu bio *duumvir*, isp. C. III 2087 *(Salonae): T. Vettio Augustali decurioni colon. Salon., quaestori, aedili, (duum)vir iure dic. praef. et patrono coll. fabr. ob merita eius coll. fabr. ex aere conlato.*

83. Ulomak ploče od vapnenca; visina 0·31, širina 0·25, debljina 0·18; lijevi okrajak očuvan; pod 3. r. prazan prostor, nije dalje bio nikoji red. Nagjen 1889. na Kadijinoj glavici nedaleko od Balijine glavice. Inv. br. 19.

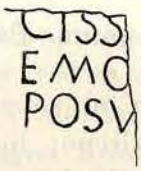

Slika 83.

C. I. L. III 9800 s nepravilnom naznakom prelomne crte. Drugog pod istim brojem objavljenog ulomka nijesam našao.

.... dul]ciss[im .... m]emo[riam] posu[it ....

84. Ulomak lijeve strane vapnenaste ploče; visina 0·19, širina 0·20, debljina 0·14; lijepa pismena, stalno 1. vijek. Nagjen na Kadijinoj glavici. Inv. br. 26.

Slika 84.

C. F(?) .... L. f(ilius) .... M....

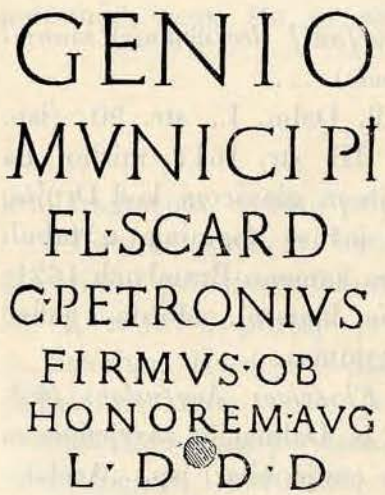

Slika 85.

Scardona.

85. Šulj od vapnenca; visina 0·90, širina 0·66, debljina 0·34; ispisano polje okvireno; glatke pobočne plohe; gore nema udubine; lijepa pismena. Nagjen u sredini prošlog vijeka u Scardoni. Inv. br. 9.

C. III 2802 isp. str. 1035. U r. 7. u sredini rupa.

Genio municipii Fl(avii) Scard(onae) C. Petronius Firmus ob honorem aug(uratus). L(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).

Pridjevak *Flavii* dokazuje, da je Scardona tek od Flavija dobila gradsko pravo. Ali je municip već za julsko-klaudijske dinastije bio najuglednije mjesto sjeverne Dalmacije. On je bio predgrađe trećeg dalmatinskog konventa, kome su *civitates* ovdje imali zasebnu *Ara Augusti*, koja je bez sumnje već za Augusta podignuta. God. 31. po Hr.[1]) utemeljili su u tom pokrajinskom saboru sabrane *civitates Liburniae* Neronu, sinu Germanika u Scardoni kip. Isto su tako već prije Vespazijana ovamo dovedeni veterani *IIII legionis Macedonicae*[2]).

Osim Scardone, koliko mi znamo, samo je još jedno mjesto pod Flavijcima konštituirano kao grad, *Doclea*, na jugu provincije[3]).

86. Prednja strana nekog temelja; straga odsječen. Visina 1·04, širina 0·74, debljina sada 0·21, gore je očuvan jedan dio rupe za nasagjivanje, u kojoj je bila pričvršćena štatua; natpis nije okviren; dolje jedna 0·145 visoka priječka na temelju. Iz Scardone. Inv. br. 8.

NERONI·CAESARI
GERMANICI·F·TI·
AVG·N·DIVI·AVG·PRO
FLAMIN·AVG
CIVITATES·LIBVRNIÆ

Slika 86.

C. III 2808 isp. 9879. Hirschfeld veli: *„inferior lapidis pars non scripta est, destinata fortasse nominibus civitatium Liburniae incidendis“*. To se, kako ja mislim, nije namjeravalo, a i u C. III 1741 *(Epidaurum)* jednostavno se kaže: *P. Cornelio Dalabellae cos ..... civitates superioris provinciae Illyrici.*

Neroni Caesari Germanici f(ilio), Ti(berii) Aug(usti) n(epoti), divi Aug(usti) pro(nepoti), flamin(i) Aug(usti), civitates Liburniae.

Spomenik je u vrijeme prije smrti nesretnog cesarevića[4]), koji je poginuo god. 31. po Hr. podigao zemaljski sabor, koji je na pose postojao za Liburniju, te je, kako to dokazuje i taj kamen i C. III 2810, zasjedao u Scardoni.

87. Ploča od vapnenca sa primitivno zaparanim ornamentima nad natpisom; u zaokvirenom zabatu rozeta i listovi; u uglovima lijevo i

[1]) C. III 2808 v. p. br. 86.
[2]) Mommsen uz C. III 2817. A. Schulten Hermes 1894., str. 506.
[3]) Hirschfeld C. III, str. 1476. Cagnat Bull. Dalm. 1895., str. 56. i d.
[4]) O njemu i njegovoj braći isp. Mommsen: „Die Familie des Germanicus, Hermes“, XIII, str. 247, i d.

desno od trokuta po jedna polovica palmete; visina 0·58, širina 0·38, debljina 0·085. Nagjena u Scardoni. Inv. br. 11.

Slika 87.

C. III 2813 isp. str. 1626. Ona pismena I s kovrčicom nad redom, upućuju nas na kasnije doba careva, isp. Mommsen Adn. uz C. III 1955.

D. M. Oppi(a)e Marti(a)e Oppius Cosmus fil(ius) matri b(ene) m(erenti).

Jednakost gentilnog imena u matere i sina i kognomen ovog pošljednog dokazuju, da su oboje potekli iz neslobodnog staleža.

Nepoznato nahodište.

88. Ulomak desne strane vapnenaste ploče; visina 0·28, širina 0·19, debljina 0·17. Ne zna se gdje je nagjen. Inv. br. 27.

Slika 88.

Pod zadnjim redom prazan prostor.

. . . . a]nn(orum) [. . . .? stip(endiorum)] XX . . . .

Možda identično sa (naopako prepisanim) fragmentom C. III 9842 iz Teplje.

Sarajevo, dne 1. jula 1895.

Dr. Karlo Patsch.

Viola Beckiana n. sp.

E sectione Melanium D. C.

Једна нова врста љубице.

Пише

Фрањо Фиала, пристав земаљског музеја.

Viola Beckiana *n. sp. E sectione* ***Melanium*** *D. C. Radice perenni, fusiformi, pluricipite et stolones elongatos, pallidos, remote squamatos formante. Caulibus glabris, saepe e basi aphylla elongata procumbente ascendentibus vel subcaespitosis, obtuse triangularis, sursum copiose foliatis, cum pedunculis 12 ad 20 cm longis. Foliis caulinis lineali-lanceolatis, basim versus longe cuneatis, acuminatis, remote serrulatis, 26—45 mm longis, 2—5 mm latis, parce scabro-pilosulis; inferioribus brevioribus rhombeo-lanceolatis, infimis subspathulatis, minimis.*

Stipulis foliis dimido brevioribus, margine retrorsum hirtis, inferioribus anguste linearibus, subintegris, superioribus pinnatis; segmentis anguste linearibus, utrinque 1—3, pare infimo cauli insidente.

Pedunculis axillaribus et pseudoterminalibus, longissimis, folia multo superantibus 6—12 cm longis, erectis, glabris, supra mediam bracteolas minimas membranaceas gerentibus.

Floribus nutantibus, maximis; limbo 2·5—3·8 cm longo, 2 ad 3 cm lato.

Sepalis oblongo-lanceolatis, obtusiusculis vel acuminatis, appendice quadrato praeditis, 9—10 mm longis, 2—3 mm latis, saepe serrulatis, glabris.

Petalis superioribus latissime obovatis, abrupte unguiculatis, lateralis paulo minoribus, basim verso purpureo striolatis et barbulatis; iufimo obcordato vel obovato faucem verso aurantiaco et velutino, quinque striolato, calcarato; calcare cylindrico, paulo curvato, appendices sepalorum vix duplo superante.

Corolla tota luteola vel excepta macula faucis petali infimi intense purpureo-violacea.

Capsula oblonga, glabra, 10 mm longa, 6 mm lata. Habitat in lapidosis (substr. serpentino) montis Smolin, distr. Žepče Bosniae; alt. 1100 m.

Floret Aprilio—Junio.

Наша је врста љубице у првом реду сродна са *Viola allchariensis* J. Beck (Dörfler: Jahrescatalog des Wiener botanischen Tauschvereines. 1894, стр. 6.), али се ипак од ње сасвим лијепо може распознати по голоћи лишћа и стабала, по зашиљеним режњима залистака, по недрвенастим стаблима, по затубастим лаповима чашке и по много тањој и краћој оструги.

Од *Viola heterophylla* Bert. на први се поглед разликује готово уским, линеарно-ланцетастим листом, дугуљастим, затубастим лаповима чашке и кратком оструги.

Од *Viola elegantula* Schott. (ö. B. Z. 1857, стр. 167.) = *Viola gracilis* Vis. *non* S. S., *Viola Clementiana* Boiss., *Viola gracilis* S. S. и сродних разликује се кројем лишћа, залистака и двојином краћом оструги.

Viola speciosa Pant. (Ö. B. Z. 1873, стр. 79.) има округло дôње и елиптичко горње лишће, лирасто-перасте залистке, који достижу дужину цвјетних петељки, и двојином дужу оструги.

Viola prolixa Panč. = *Viola Orphanides* Boiss.

Viola Nicolai Pant., *Viola Grisebachiana* Vis. Panč., *Viola macedonica* Boiss. A. Heldr. и *Viola declinata* W. K. мање су јој сличне.

Ту је биљку најприје замијетио господин шумарски асистенат Фриц (Fritz) као „љубицу необично уског лишћа“, а најприје ју је господин кустос О. Рајсер пригодом једног орнитолошког научног путовања прикупио за ме. Једино је досад познато станиште Смолинпланина у жепачком котару.

Најволи обасјане, камените шумске ливаде (чаире) у висини од 1100 *m* по прилици, гдје је има множина уз *Daphne Blagayana* Tr. и *Erica carnea* L. (бијелог цвијета). Шумску хладовину не воли.

Геолошки је субстрат серпентин, односно серпентинов пруд. Цвате од средине априла до јуна.

Ја сам ту нову врсту у част господина дра. Гинтера Бека, витеза од Манагете (Günther Beck Ritter von Mannagetta), ц. кр. кустоса у природословном дворском музеју и приватног доцента универзе у Бечу, у велике заслужног за изучавање босанско-херцеговачке флоре, назвао „*Viola Beckiana*“.

Тумачење слика на приложеној табли:

Слика 1. Цијела биљка у $^1/_1$ нар. вел.
Слика 2. Петељка с гримизно-љубичастом одликом цвијета, $^1/_1$ нар. вел.
Слика 3. Латица чашке у $^1/_1$ нар. вел.
Слика 4. Мохуница затворена у $^1/_1$ нар. вел.
Слика 5. Мохуница отворена у $^1/_1$ нар. вел.

Уз чланак „Viola Beckiana n. sp. E sectione Melanium D. C. Једна нова врста љубице“.

Табла.

Revizija srednjo- i zapadno-evropskih vrsta roda Plinthus Germ.

Priopćio

dr. phil. **Karlo Petri,**

gimnazijski profesor u Šegešvaru.

Predgovor.

Najnoviju meni poznatu radnju, koja se tiče srednjo-evropskih razreda subgenusa *Meleus*, publicirao je gospodin E. Reitter u njemačkom entomološkom listu (Deutsche entomologische Zeitschrift), knj. XXX., sv. 1., 1890. Nego se ne može reći, da je ta radnja u svakom pogledu zadovoljila, pošto ona u jednu ruku slabo na oko uzima sposobnost toga razreda za variacije, dok su u drugu ruku neke vrste osnovane samo na temelju slabo konštantnih obilježja, kao ljuske, škulptura rilca i t. d., a stariji su opisi premalo kritički obragjeni. S toga se tom tabelom vrste ne mogu tačno odrediti. Ja sam se za to pothvatio, naročito potaknut po gospodinu L. Gangelbaueru, koji mi je na raspolaganje stavio obilati materijal zbirke bečkog dvorskog muzeja, da srednjo-evropske zastupnike genusa *Plinthus* podvrgnem ponovnoj reviziji, te pomnim ispitivanjem materijala dogjoh do takih rezultata, koji do duše u gdjekojem pogledu odmiču od nazora, običajnih u novije doba, ali se i sa starijim nazorima potpuno ne slažu. Kako pri novijim, tako sam i pri starijim često našao opisa, koji se doimaju, kao da nijesu opisane vrste, nego individui, pa bi često teško bilo razjasniti, u čemu stoji sinonimija, da mi pri tome nije poslužio jedan obret, koji je doduše s uspjehom već primijenjen pri drugim familijama coleoptera, ali, koliko ja znam, ne pri curculionidama: naime karakteristično ustrojstvo penisa, koje možda takogjer, kao i druga obilježja, variira, ali je ovdje stalan kriterij, koji me ni u kojem slučaju nije iznevjerio. Time ja ne bih htio tvrditi, da će to obilježje pri svakom plemenu isto tako odlučivati, ali u buduće ispitivanje penisa ni u kojoj prigodi ne će valjati propuštati.

Svoj onoj gospodi, koja su pripošiljanjem materijala za ispitivanje ovaj posao unaprijedila, izričem ovim najusrdniju zahvalnost; to su naročito

gospodin kustos Ganglbauer u Beču, koga sam već spomenuo, gosp. kustos-pristav V. Apfelbeck, koji mi je dostavio ugledni materijal iz zbirke bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja, i danas već pokojni gospodin Ivan pl. Frivaldszky, koji mi je prepustio osobito zanimljivi materijal iz ugarskog narodnog muzeja.

Revizija srednjo- i zapadno-evropskih vrsta plemena Plinthus Germar.

Gen. Plinthus. Germ. Ins. spec. vol. I. 1824, p. 527. *Antennae geniculatae, mediocres, intra medium et apicem rostri insertae, funiculo septemarticulato, articulis duobus basalibus funiculi obconicis, reliquis brevibus aut subrotundatis aut subturbinatis, clava ovata, subsolida, triarticulata, articulo clavae primo ceteris subaequali.*

Rostrum thoraci subaequale aut brevius, cylindricum, scrobe apice desupve conspicua, totum rostrum percurrente, basin rostri versus sensim subtus flexa, supra carinatum; mentum angustatum, maxillas haud velans.

Oculi ovati, immersi, laterales, distantes.

Thorax basi truncatus, anterius semper angustatus, subtus ante coxas profunde emarginatus, haud canaliculatus, lateribus pone oculos sublobatus, ciliatus dorso carinatus.

Scutellum minutissimum, occultum.

Coleoptera basi plus minusve emarginata, abdomine haud breviora, punctato-striata vel striata-punctata, interstitis alternis saepe elevato-costatis.

Pedes fortes, subaequales, anteriores coxis approximatis vel distantibus, trochanteribus seta distinctis, femoribus omnibus clavatis, plerumque dentatis, tibiis compressis, apice exteriore inflexo in dentem amplificatis, supra apicem margine ciliato instructis, tarsis 4-articulatis, latis, subtus spongiosis, articulo paenultimo bilobato, unguiculis simplicibus.

Corpus ovatum, durum, obscurum, plus minusve squamosum atque setosum, apterum.

Subgenus Meleus Lacordaire: *Corpus ovatus vel subovatus, coleoptera thorace latiora, coxae anteriores approximatae, penis supra sulcatus, ductu ejaculatorio membrana teneriore tecto.*

Subgenus Plinthus s. str.: *Corpus elongatus, coleoptera thorace vix latiora, coxae anteriores approximatae, penis supra haud sulcatus, ductu ejaculatorio tegumento duro contecto.*

Subgenus Neoplinthus Bedel: *Corpus elongatus, coleoptera thorace vix latiora, coxae anteriores distantes, penis supra haud sulcatus, convexus, ductu ejaculatorio tegumento duro contecto.*

Vrste *Plinthus*-a srednje Evrope, o kojima ću niže da govorim, imaju više manje jasno razvijeno rilce umjerene debljine, kome je dužina jednaka dužini vratnog štita ili je pak manja. Koljenčasti su pipci pri vrhu ili blizu njega tako ugnuti, da se razgovijetna brazdica pipaka, obrnuta prama dônjem kraju očiju, sprijeda gore jasno vidi. Peteljka im jedva siže do očiju, te je prema vršku udebljana poput buzdovana. Prva dva članka sedmeročlanog sastojka pipka duguljasti su, izmegju sebe se dužinom slabo razlikuju, slabo su čunjoliki; pet daljih su kratki i više manje krugljasti, rijetko kad

nešto poprečni; prvi je članak buzdovanca pipkovog barem tako dug, kao ostali članci zajedno. Duguljaste, okomite oči su ravne, fino facetirane. Vratni štit, koji je u pojedinih vrsta različitog oblika, ima vazda u sredini povor; s obje mu je strane često plitka, duguljasta rupica, po strani nije nazubljen, na prednjem kraju ima slabe očne kapke, a ispred prednjeg bedra je nazubljen. Na očnim su kapcima guste žute trepavice. Prednji kukovi, koji su jedan do drugoga, ili su razdvojeni jasnim nastavkom prostereuma, stoje iza sredine prednjih prsa, a šupljine članaka po strani su i odzada vazda zatvorene; na trochanterama vigja se jasna, uspravljena čekinja. Pokrilje je kad god više manje jasno tačkama isprutano; naizmjenična polja izmegju tih pruga od šva pa do 7 polja sad su više, sad manje izvišena i više manje zrnasta; peto pred vrhom čini razgovijetnu brazgotinu. Ona su izmegju sebe srasla, te zadak potpuno pokrivaju. Slabo razvijeni štitac obično se ne vidi. Srednji su kukovi rastavljeni nastavkom mesostereuma, koji je puno uži od srednjih bokova; episterne se ozgor ne vide. Ne baš jako razvijeni metastereum razdvaja po strani srednje kukove od stražnjih kukova, ali je megju njima samo uzak, jedva pola tako širok kao srednji kukovi. Slabo poprečni stražnji kukovi razdvojeni su izmegju sebe širokim nastavkom prvog abdominalnog segmenta. Oba su prva abdominalna segmenta duga, duža nego ostali zajedno, 3. i 4. kratki, prilično jednake dužine, 5. je nešto duži; svi se jedan iznad drugoga mogu pomicati. Noge imaju vrlo buzdovanaste, gusto nazubljene krakove, i donji su krakovi vazda deblji nego stražnji. Komprimirane su goljenice na spoljašnjem okrajku vrška previjene iznad onog mjesta, gdje se prvi članak trupa uvija; previjeni je dio produžen u vodoravnu ostrugu, ćelav; iznad previjenog dijela su tvrde čekinje. Četveročlane su tarze široke, treći je članak dvolist i dolje ime čekinjice; stopala su jednostavna i razlučena.

Mužjak ima spoljašna spolna obilježja; obično su mu oba prva abdominalna segmenta utisnuta, u ženke su ili ravni ili svedeni. Prednji je rub zadnjeg hrptenog segmenta u mužjaka gužvasto udebljan, u ženke jednostavan. Izraziti spoljašni dimorfizam obaju spolova osobito se ističe u subgenusa *Neoplinthus*. Pokrilje je u mužjaka sve do iza sredine prilično usporedno, onda zaokruženo suženo i pri vrhu zajednički zaokruženo; u ženke više manje trbušasto a pri vrhu ima bodljiku *(mucronatus)*, na dugo zašiljenu *(granulatus)* ili u šilj zaokruženu *(porcatus, tigratus)*.

Svim je vrstama *Plinthus*-a tijelo pokriveno sitnim, okruglastim ljuskama, koje su kadšto rasute, pojedince, ili čine pjege i pruge, ili pak čine gusto, ljuskavo ruho, koje temeljni šar više manje potpuno prikriva; osim toga ima megju ljuskama čekinjastih ili ljuskastih dlaka, koje su obično napolak uspravljene, a rijetko kad položene; samo u *setorus*-a su buzdovanasto uspravljene. Za čudo je, što megju većinom, obično na gusto ljuskom pokrivenim vrstama ima i takih komada, u kojih je ljuska rijetka, te se čini, kao da su vezani za stanovita mjesta, pa su tako dali povoda za postavljanje naročitih vrsta, n. pr. *styrianus* Bohem. *(granulifer* Bohem.) u *Findeli*-a, *granulifer* Reitter ex parte u *Tischer*-a; i kod *Megerlei*-a ima kadšto golih komada, kao što sam u *Parreyssii*-a takih našao, ali se čini, da su ovi samo orunjeni.

Penis i ovdje pokazuje neke razlike u obliku, koje su vrlo znamenite pri ispitivanju nekih vrsta. Germar je u svom gore navedenom djelu najprije postavio pleme *Plinthus*. Njegova diagnoza plemena obuhvata sva tri subgenera. Schönherr (l. c.) razlikuje najprije dva roda *(stirpes)*, te vrste *Plinthus*-a zdepnastog tijela stavlja u prvi, a one sa duguljastim tijelom u drugi rod.

Lacordaire i s njim Reitter[1]) i Seidlitz[2]) dijele vrste *Plinthus*-a sa zdepnastim tijelom kao rod *Meleus* od onih ispružena tijela, koji se takogjer shvaćaju kao zaseban rod *Plinthus*-a, pri čemu se pošljednji dijele na dva niža roda, od kojih se oni sa razdvojenim bokovima s Bedelom smatraju kao subgenus *Neoplinthus*, a oni sa zbliženim prednjim bokovima uzimaju kao *Plinthus* s. str. Ma da k ovim razlikama u podobi i spoljašnjoj gragji chitin-skeleta još pridolazi i druga bitna razlika u ustroju penisa, ne mogu ja ipak pristati uz takav postupak. Meni se čini bolje, rod *Plinthus*-a pridržati u starom obimu, te nadovezujući na Catalogus coleopt. Europae etc. 1891. razlikovati troja subgenera, megju kojima subgenus *Plinthus* s. str. čini naravni prijelaz na subgenus *Neoplinthus*. Razlog, koji me navraća na taki postupak, leži poglavito u tome, da mi se ne čini da je dopušteno glavnom razlikom rodova uzimati razmjere vratnog štita i pokrilja. Toj razlici, istina, još pridolazi razlika u ustrojstvu penisa; u subgenusa *Meleus* ima penis otraga brazdu; ovu čine dva valjčića po dužini, u koju je složen ductus ejaculatorius, dok pri druga dva niža roda nema te brazde, ili je posve neprimjetno natuknuta, dok je ductus ejaculatorius natkriven tvrdom kožom. Svakako ima laganih prijelaza na te forme, koji će slijediti iz ispitivanja izvanevropskog materijala, koji mi je vrlo slabo poznat. Isto bi tako bilo pogrješno, samo na osnovu tih obilježja genus *Plinthus* podijeliti na dva razreda, kao što se je htjelo iz genusa *Otiorhynchus* kao razred izlučiti 8. hrpu Stierlinovu, kojoj i *O. perdix* pripada. Takogjer mi se baš ne čini prirodno, rečeno obilježje smatrati kao obilježje roda, pa onda barem isto tako znatno obilježje (rastavljene prednje kukove) upotrijebiti za razlučivanje roda na subgenera.

Po Catalogus coleopt. od godine 1891. ima 17 srednjo- i zapadno-evropskih vrsta, koje pripadaju tome rodu; od ostalih 18 vrsta pripada ih Kavkazu 17, jedna južnoj Rusiji. Uz onih 18 istočno-evropskih vrsta pridolazi jedna nova, opisana po J. Frivaldskom *(Pl. Merklii)*, koja je i po tome zanimljiva, što je to jedina, do sad u južnoj Evropi nagjena vrsta toga istočno-evropskog kola oblika. Od onih 17 srednjo- i zapadno-evropskih vrsta otpadaju po mome ispitivanju kao zasebne vrste *Gerli* Bohem, *brevipennis* Reitter, i *Elekeschii* Orm., koje sam kao varietete priklopio uz *Parreyssii* Bohem. Po Reitteru kao varietete od *Megerlei*-a smatrani *Findelii* Bohem i *Tischeri* prepoznao sam kao samostalne vrste, nasuprot više samostalnih vrsta valja smatrati stranom kao sinonime, stranom kao varijetete tih vrsta. U *Megerlei* potegao sam, istina više po nagagjanju, *styrianus* var. *griseus* Reitter kao sinonim; megju *Findeli* pripada kao sinonim *Illigeri*, kao varieteta *styrianus* Bohem, kojoj pripadaju kao sinonim *Pl. granulifer* Bohem i južni oblici one vrste, koju je Reitter shvatio kao *granulifer*, dakle *granulifer* Reitt.; u *Tischeri* Germ. povlačim ja sinonim *granulifer* Reitter ex parte; to su sjeverne forme one vrste, koju je Reitter shvatio kao *granulifer*, naročito iz Krkonoša i Sudeta, nadalje *anceps* Bohem i *negoianus* Reitter; i varietete *germanicus* Reitter i *transsilvanicus* Reitter pripadaju amo kao sinonimi.

Nasuprot sam ja osim onih triju vrsta subgenusa *Plinthus* s. str., od kojih mi *Perezii* Bris. ostadoše nepoznate, postavio još jednu četvrtu vrstu iz Italije, t. j. *Plinthus pubescens*, i najposlije sam jedinu vrstu roda *Neoplinthus* morao podijeliti na dvije naročite vrste, u *tigratus* Rossi, s varietetama *porcatus* Panz. *(porculus* F.*)*, *Schalleri* Germ. i *granulatus* Bohem i u *mucronatus* Rosenh.

Pod signaturom *M. parthenius* Costa dobio sam od gospodina Fiora u Modeni 1 eksemplar *Pl. pubescens;* osim toga bijahu megju prikupljenim u Italiji vrstama *Plinthus*-a

[1]) Reitter, „Deutsche entomologische Zeitschrift" 1890. 1., 1884., sv. 2.

[2]) Seidlitz, F. Tr. 1891.

3 kom. *Pl. brevipennis* Reitter, pa se po tome čini, da mu je domovina Italija. Isporedivši opis Coste, koji je on pridao svome *Pl. parthenius* i *brevipennis* Reitter, ne mogu se oteti uvjerenju, da *brevipennis* Reitter nije drugo, nego *parthenius* Costa; riječi: *„elytris obsolete punctatotriatis, interstitiis alternis dorso obsoletissime, postice modice elevatioribus, granulis minutis denudatis, nitidis conspersis“*, nadalje naznake veličine, 5‴ dug i $2^1/_2$‴ širok, nijesu barem u prilog tome nazoru, kao ni navod, da pripada srodnicima *Megerlei* i *Findelii;* toliko je barem time u tvrdo rečeno, da pripada subgenusu *Meleus.* Upirući se na taj uspjeh svoga isporegjivanja, uzeo sam *brevipennis* kao sinonim od *parthenius* Costa, a ovaj opet kao sinonim za *granulipennis* Fairm.; sinonimnost obaju zadnjih temelji se na naznaci u katalogu C. Eur., te po tome srednjoevropskih vrsta ima mjesto 17 samo 12, sa 7 varieteta.

Prijegled meni poznatih vrsta genusa Plinthus Germ.[1])

1. Tijelo zdepnasto, vratni štit pri temelju vazda mnogo uži, nego temelj pokrilja. Prednji bokovi jedan uz drugi 2
— Tijelo opruženo, vratni štit pri temelju nikako ili malo uži, nego vazda zaokruženi temelj pokrilja, koji više manje obuhvata vratni štit; prednji kukovi jedan uz drugi, ili posterealnim nastavkom razlučeni 8
2. Pokrilje ima poredane tačkice sa potpuno ravnim, jednako visokim prugama izmegju onih redova, koji su sitno nagrešpani. U petoj pruzi nema pred vrhom pokrilja kvrge . . . . . *Merklii* Friv.
— Pokrilje sa prugama, koje su naizmjence nešto uzvišene; peta ima na vrhu kvrgu, koja se manje ili više jasno raspoznaje 3
3. Vratni štit pri temelju $1^1/_2$ puta širi neg duži, nikada vrlo dubok i krupno nagrešpano-zrnasto punktisan. Pokrilje pri temelju vazda očevidno zaokruženo, ramena istaknuta u oštrom kutu (izuzevši kadšto var. *Elekeschii* Orm.). . . . . *Parreyssii* Bohem.
(var. *Gerlii* Dej.? var. *granulipennis* Fairm. var. *Elekeschii* Ormay.)
— Vratni štit pri temelju jedva širi neg duži, u *Megerlei* kadšto očevidno širi, ali ne $1^1/_2$ puta duži nego širi, pokrilje vazda jako narebreno. 4
4. Pokrilje pri temelju vazda vrlo zaobljeno, izbočeni kut ramena oštar, rijetko kad prav, tijelo nespretno, razmjerno kratko, gusto ljuskavo, pokrilje veoma narebreno, razgovijetno piknjicama isprutano; vratni štit krupan, nagrešpano punktiran; obični mu se nabori sjajem ističu iz ljusaka, ima znatne utiske s obje strane šiljka na sredini, obično ima sive ili sivo-smegje ljuske . . . . . *Megerlei* Panz.
— Temelj pokrilja očevidno ili slabo zaobljen, kut ramena slabo izbočen u tupom ili pravom, rijetko kad u oštrom kutu; u potonjem je slučaju pokrilje slabo ljuskama pokriveno, ponešto narebreno, a vratni je štit straga na krupno punktiran, na oblik brazgotina 5
5. Pokrilje pri temelju očevidno nazubljeno, sa zaobljeno, rijetko kad u pravom kutu izbočenim kutom ramena; pokrilje jače narebreno, izvišeni šav do vrha razgovijetno zrnast; vratni štit obično krupno, zrnasto nagrešpano punktiran, s očevidnim utiskom ukraj šiljka

[1]) U tome prijegledu nema meni nepoznatog *Plinthus Perezi* Bris. iz Pirineja.

na sredini, tijelo više opruženo, žućkasto smegje, rjegje na rijetko sivo-ljuskavo (gotovo golo) . . . . . *Findelii* Bohem.

— Temelj pokrilja jedva ili očevidno zaobljen, u potonjem slučaju šiljasto izbočen kut ramena, ali vratni štit krupno brazgotinast, nepravilno plosnasto punktiran, pokrilje gotovo vazda slabo ljuskasto, ponešto narebreno 6

6. Temelj pokrilja jedva zaobljen, kut ramena obično zaobljen; polje megju švovima na vrlo okomitom dijelu ispred vrha nikada zrnasto, tijelo gušće ili slabo ljuskavo; vratni štit obično gotovo krugljast, na krupno, zrnasto-nagrešpano punktirano s očevidnim utiskom s obje strane šiljka na sredini . . . . . *Tischeri* Germ.

— Pokrilje pri temelju očevidno nazubljeno, kut ramena više manje šiljasto izbočen, slabo ljuskav, vratni štit na zadnjoj polovini na krupno, brazgotinast, ravno piknjičav 7

7. Tijelo šire i nespretnije, u redu nasagjene čekinje na pokrilju vazda jednostavne . . . . . *Sturmii* Megerl.

— Tijelo uže, manje, čekinje na pokrilju pri vrhu buzdovanasto udebljane *setosus* Reitter.

8. Prednji kukovi jedan do drugog (subgenus *Plinthus* s. st.). Pokrilje na gusto, žuto-smegje dlakavo, u nekoliko pruga piknjičavo; sva polja izmegju pruga dosta pojednako široka i bez zrnaca; vratni štit s obje strane srednjeg šiljka očevidno utisnut. Pokrilje pred vrhom ima jasnu kvrgu. L. 9 *mm* . . . . . *pubescens* n. sp.

— Prednji kukovi jedan do drugog, pokrilje nikada na gusto dlakavo, najviše ako ima čekinje u rijetkim redovima; polja po strani, osobito na temelju, djelomice se gube ili su nejasna. L. 6·5—8 *mm*. . . 9

— Prednji su kukovi dosta širokim prosternalnim produškom razlučeni (subgenus *Neoplinthus*) 10

9. Ima gusto piknjičave pruge, na obrnutim stranama pokrilja gotovo rešetast; vratni štit krupno nagrešpano piknjičav, s obje strane srednjeg šiljka razgovijetan duguljast utisak, glatka polja megju prugama na pokrilju . . . . . *caliginosus* F.

— Pokrilje fino piknjičavo u prugama, vratni štit finije piknjičav bez utiska po dužini s obje strane srednjeg šiljka; nejednaka i izvišena polja na pokrilju zrnasta ili narovašena . . . . . *imbricatus* Dufour.

10. Mužjak sa vrlo zgrbljenim prednjim tibijama, ženka sa šiljasto produženim šavnim kutom . . . . . *mucronatus* Rosenh.

— Mužjaci i ženke s ravnim prednjim goljenicama, u ženke je šiljasto zaobljen ili šiljasto trouglasto produžen vrh pokrilja . . . *tigratus* Rossi.

Plinthus (Meleus) Merklii. ♂♀ *Ovatus, robustus, niger, murino-squamulatus, rostro valido, subrecto, rude rugoso et tricarinato; pronoto longitudine parum latiore, basi late arcuato, lateribus haud rotundatis, postice subsinuatis, apicem versus mediocriter angustatis, angulis posticis acute subrectis, supra dense rugoso-punctato, medio longitudinaliter carinato; elytris basi arcuatim emarginatis, pronoto multo latioribus et plus quam duplo longioribus, lateribus rontundatis, apice conjunctim obtuse rotundatis, dorso remote striato-punctatis, interstitiis*

omnibus planates, ante apicem haud callosis, subtiliter coriariis, squamulisque setiformibus, murinis, maculatim dispositis, vestitis; femoribus edentatis. L. 12·5—13 mm absque rostro.

J. Frivaldszky: természetrajzi füzetek. Vol. XVI. P. p. 3—4 1893.

Ova vrsta ide u red onih forma roda *Plinthus*, što ih je Reitter odredio u područje Kavkaza, i to u prvu skupinu; po cijelom svom habitu pokazuju veliku sličnost sa *Liparus* i *Anisorhynchus*, blizu im je *Plinthus irroratus*, od koga se dobro razlikuju škulpturom rilca, vratnim štitom i pokriljem. Ima od prilike veličinu i nespretni oblik tijela kao *Pl. Gerlii*, ali se od ovog na prvi pogled razlikuje užim vratnim štitom, posve ravnim prostorom megju pokriljem i t. d. Tijelo je pokriveno žućkasto-sivom, krupnom, zašiljenom čekinjom, koja na vratnom štitu čini tri uzdužne pruge, na pokrilju guste ljage. Debelo, nešto previnuto rilo ima tri šiljka; srednji, debeli šiljak pred vrškom razriješen je na oblik uzdužnih brazgotina, oni po strani, slabiji šiljci sižu do vrha, ali ne do temelja.

Vratni je štit nešto samo širi neg duži, sa stranama gotovo ravnim, pred zadnjim kutovima ponešto uvijenim; pred sredinom do vrha slabo je zaobljen i sužen, zadnji se okrajak u daleku lúku zaokružen istakao naprijed; oblik mu vrlo sjeća na onaj u *Meleus Sturmii*, plojka vratnog štita ima duž sredine debeo povor, te je na gusto, fino i plosnato nagrešpano piknjičav. Pri osnovu nazubljeno pokrilje jajolikog oboda više je nego dvojinom tako dugo, kao vratni štit, od vrha ramena počevši je zaokruženo prošireno, a prama kraju suženo, vrh mu je zajednički zaobljen. Na hrptu je na nizove piknjičavo, tačke pojedinih nizova razmaknute su, plosnaste i ne baš razgovijetne. Sva su polja izmegju nizova potpuno ravna, fino nagrešpano piknjičava, bez očevidnih zrnaca. Peto se polje s traga svršava bez kvrge. Svi su krakovi nazubljeni.

Dva su komada te, po Eduardu Merklu kod Carigrada prikupljene vrste u zbirci ugarskog narodnog muzeja.

Ja sam tu vrstu ovdje za to naveo, makar da ona pripada kolu kavkaskih vrsta, jer je ona možda po Balkanu još dalje proširena, ako nije importirana.

Isti muzej ima i drugu vrstu onih forma, koje pripadaju Kavkazu; u pogledu nahodišta samo je označena signaturom Turcia; to je malešan eksemplar *Pl. dolosus* Faust. Nego mi se ne čini uputno, toga kukca vrstati megju srednjo-evropske vrste, prije nego što dalji nahogjaji ne utvrde, da ga ima u evropskoj Turskoj.

Plinthus (Meleus) Parreyssii. *Subovatus, piceus, squamulis cinereo-albidis variegatus vel cinereosquamosus; rostro subtilius rugosopunctato, absolete carinato; thorace amplo, parum profunde rugoso-punctato, vel ruguloso, haud granulato, carinato, convexo; elytris conjunctim leviter emarginatis, humeris obtuse vel recte angulatis, prominulis, sutura interstitiisque alternis obsoletius elevatis, dorso vix granulatis, obsolete striatopunctatis, interstitiis elevatis setis parum prominulis instructis, femoribus dentatis.*

Mas: pene apice lato, truncato. L. 8—12 mm sine rostro.

Bohemann Schönh. *Curc.* VI, p. II, 328; *Creutzeri* Dej. Cat. Col. ed. 2, p. 263; ed. 3, p. 286;

Var. *α. Major, robustior, squamulis dilute umbrinis cinereis mixtis dense tectus, thorace subtiliter crebre ruguloso; L. 11—13 mm.*

Plinthus Gerlii Dej. Cat. ed. 2, p. 263; ed. 3, p. 286; *Meleus Gerlii* Sturm Cat. 1826, p. 169; Bohem. Schönh. *Curc.* VI, p. II, 320. Reit. D. E. Z. 1890. I.

Var. *β. Fulvo-bruneus, elytris conspicue striato-punctatis, sutura interstitiisque alternis elevato costatis. L. 10 mm.*

Plinthus Elekeschii[1]) Ormay, suppl. f. transs. additum Progr. regii gymn. Cibiniensis 1888; Reiter D. E. Z. 1890, H. I.

Var. γ. *Sutura interstitiisque alternis parum elevatis, setis conspicue suberrectis.*

Plinthus granulipennis Fairm., *parthenius* Costa., *M. brevipennis* Reitter. D. E. Z. 1890. I.

Tijelo je široko ovalno, splošteno svedeno, ponekad nešto uže i onda jače svedeno, gore na gusto mrkim ljuskama pokriveno, s pjegama od žućkastih i bjelkastih ljusaka, često metalnoga sjaja; duž vratnog štita ima ne rijetko po jedna svjetlija linija s obje strane na plojki, nadalje iza sredine pokrilja poprečni trak, koji ne dosiže ni do šva ni do okrajaka, a pred vrškom ima ugljasto omegjena pjega; rijetko kada je gornja strana jednoliko siva.

Osobito udara u oči jedan eksemplar ugarskog narodnog muzeja iz banatskih gora (Szörènyska županija); osnovna je boja jasnije i zagasitije žutosmegja, ponešto kovnog sjaja; duž strana vratnog štita u 7. intervalu od ramena do iza sredine, u 5. intervalu iza sredine do kvrge, u vrhu 3. intervala po jedan bijeli trak, koji se oštro razlikuje; poprečni trak od tri pjege iza sredine, i nekoliko pjega na previnutom okrajku pokrilja, iste boje. Po šaru je nešto sličan nekojim *Findelii.*

Ljuske su kako šarom, tako i veličinom i gustoćom vrlo promjenljive. Normalne su ljuske okruglaste, plosnaste, te se lijepo razabiru, kada se samo malo povećaju; u jednog bosanskog eksemplara vidio sam sitne, zrnolike, mrke ljuštice, koje se samo onda mogu razabrati kao takve, kada se povećalom znatno povećaju; u istog su eksemplara otvorenije pjege sastojale od većih, alj duguljastih ljusaka; često se one sitnije ljuštice vigjaju u manjem broju rasute megju normalnima.

Rilo ima od prilike dužinu vratnog štita, okruglo je poput valjka, ponešto savijeno, umjerene debljine, prema vrhu po dužini nagrešpano piknjičavo. Po hrptu mu ima slabo izdignut, ponešto po čelu nastavljen osrednji povor, ukraj njega po sredini vrha obično sa svake strane po jedan, rjegje po dva pobočna povora. Osrednji je povor pred vrhom često rupicom viličasto razdvojen. Vratni je štit pri temelju pódrugi put toliko širok koliko dugačak, do pred sredinu gotovo usporedan, onda prema vrhu veoma zaobljeno sužen, jedva stegnut. Izvišeni povor duž sredine rijetko je kada ispred zadnjeg okrajka ponešto skraćen. Plojka je prilično pojednako svedena, i nema iza vrha onih dviju rupica s obje strane osrednjeg povora, što su karakteristične za *Megerlei* i njegove srodnike; one najviše ako su toliko tek natuknute, da se jedva mogu razabrati. Piknjičavost vratnog štita variira: ona sastoji od ravnih, krupnih, dobro razlučenih piknjica, prostori megju njima sa sitnijim piknjicama sad su široki, sad uski, kako su im već piknjice gušće ili rjegje. Kadšto su piknjice tako guste, da prostori izmegju tačaka izlaze usko, nejednako visoko nagrešpani, tako da se onda vratni štit može označiti splošteno nagrešpanim. I ljuske na vratnom štitu nijesu jednake po obliku ljusaka. Ove su na plojki ili samo okruglaste, ili samo uže, dlakama slične, ili su obje vrste ispremiješane, te su onda one tanke, dlakaste bliže osrednjem povoru, dok su šire više po strani. Pošto su prostori izmegju tačaka vazda ravni, nikad se ne vigjaju sjajna, okruglasta zrnca, koja se ističu iz ljusaka, nego najviše suvisli nabori. Pokrilje je pri temelju zajednički u lûk zaobljeno, ramena su šiljastije ili tuplje naprijed pružena; okrajci su im do iza sredine ili posve usporedni, ili u ramenima ponešto prema spoljašnim

[1]) Pisme *s* u imenu Elekes izgovara se u madžarskom kao *š*, Elekes izgovara se dakle Elekeš, pa se za to u latinskom mora pisati sa *sch.*

stranama prošireni, a iza njih ponešto uvijeni, prema tomu, kako je 7. razmak pri ramenima slabije ili jače razvijen. Nizovi piknjica su fini; tačke su ponešto udubljene i pupilirane; razmak izmegju švova, i 3., 5. i 7. razmak nešto su jače izvišeno svedeni i fino nagrešpano zrnasti. Jače izdignuti i svedeni jesu ti razmaci u *P. Elekeschii* Ormay; uslijed toga se u ovog varijeteta i širina ramena po strani jače ističe. Kvržica, koju 5. interval čini ispred vrha, sad je krupnija, sad plosnastija; ako je u prvom slučaju pokrilje ispod kvrga nešto utisnuto (pošto 7. interval pri vrhu izagje u ravan), onda se pokrilje, gledano s gora, prema vrhu odjednoć u plosnasto uvijenom lúku prema vrhu pokazuje suženo, dok se inače prema vrhu po malo zaokružuje. Na izdignutim intervalima poredane su čekinjaste ljuske, ili čekinje, koje su sad finije i duže, sad deblje i kraće, prilegle ili ponešto uspravljene. U oči udara, kako su duge i tanke čekinje pri varietetu *granulipennis* Fairm., tu su i više uspravljene, tako da se sa strane lijepo raspoznaju kao u pola uspravljene čekinje.

Čekinje na pokrilju nijesu tako guste, da bi posve prikrile osnovnu boju. Kraci su nazubljeni.

Penis je pri temelju slabo, od zadnje četvrtine počevši jače buzdovanast, prema vrhu stanjen vršak je kao odsječen i nešto uzvijen.

Gužvasti okrajci dorsalne brazde na penisu, u kojoj je kožasti ductus ejaculatorius, u sredini penisa jako je prema nutarnjoj strani proširen, te se time brazda sužava.

Taj se kukac vazda po tome lako raspoznaje: što mu je tijelo obično nespretnije, s ravnim intervalima pokrilja; onda po širokom, prama stražnjem kraju jedva suženom, ravno piknjičavom, pojednako svedenom vratnom štitu; po finije piknjičavom rilu s ravnim povorima; po tome, što je pokrilje pri temelju u lûk zaokruženo, i t. d.

Plinthus granulipennis Fairm. *(brevipennis* Reitter) ne može se održati kao vrsta, tek se može smatrati kao odlika s nešto jače naizmijence izdignutim intervalima, nešto jačim piknjičavim nizovima i osobito dugim, u pola uspravljenim nizovima čekinja naizmjeničnim intervalima. Ja sam osim jednog eksemplara te vrste u zbirci bečkog dvorskog muzeja, ispitao još tri eksemplara iz zbirke gospodina Fiorija u Modeni, koji svi potječu iz srednje Italije (Toskana).

Isto se tako kao vrste ne mogu održati *P. Gerlii* Dej. i *Elekeschii* Ormay. Prvi se razlikuje od tipičnih *Parreyssii* samo znatnijom veličinom tijela, gušćom i obično svjetlijom čekinjom, koja temeljnu boju pokrilja sasvim prikriva, na gusto i ravno grešpasto piknjičavim vratnim štitom, i širokim, pri vrhu pokrilja jasnijim ljuskastim čekinjama, naizmjeničnim intervalima pokrilja s nešto jačim nizovima piknjica i žuto-smegjim ljuskama; u ustrojstvu penisa nasuprot pokazuju se tako neznatne razlike, da se ne mogu smatrati generičnima. Ja sam za to te vrste kao varietete pritegao uz *Parreyssii*. Sa *Meleus Sturmii* ni malo nije sličan *M. Elekeschii*, prije sjeća na *Megerlei* i *Findelii*, ali se od ovih vazda lasno raspoznaje oblikom i punktiranjem vratnog štita.

Pl. Parreyssii sa svojim varietetama čini se da pripada južnoj srednjoj Evropi. Ja ga poznajem iz Kranjske, Hrvatske, Bosne, iz južne Ugarske, iz Biharske županije i iz Štajerske. Po Schönherru ima ga u Iliriji, po Reitteru i u Koruškoj, u Piemontu i na Korziki. U Erdelju našao sam samo jedan eksemplar kod Brašova, koji je u mojoj zbirci. U srednjim krajevima Erdelja nasuprot čini se da se razvija *Pl. Elekeschii*, ali kan' da se rijetko nahodi. Ja sâm našao sam ga samo kod Schässburga u jednom jedincatom eksemplaru s lijepim ljuskama, i to u proljeće pod lišćem. Po Ormayu ima ga kod Nagy-Enyeda (Remete) i kod Szamos-Ujvára; na prvom mjestu nagjen je u septembru, na potonjem u martu. U zbirci ugarskog narodnog muzeja dva su

eksemplara te varijete, koji potječu iz Koruške; ma da su nešto manji nego moji schässburški eksemplari, ne ustručavam se ovamo ih računati, jer inače ne nalazim bitnih razlika. *Pl. Gerlii* čini se, da se razvije u Hrvatskoj, možda i u Dalmaciji. *Pl.* var. *granulipennis* nahodi se u srednjoj Italiji.

Plinthus (Meleus) Megerlei. *Oblongo-ovatus, niger, dense cervino-squamosus, antennis rufo-ferrugineis, rostro rugoso-punctato, carinato, thorace infra apicem utrinque excavato, antrorsum valde, postice parum rotundato-angustato, profunde rugoso-punctato, carina abbreviata instructo, elytris basi conjunctim emarginatis, angulo humerali subacuto, humeris antrorsum prominulis, usque ad apicem sat profunde striato-punctatis, fascia postica griseo-albida notatis, sutura interstitiisque alternis dorsalibus elevato-costatis, interstitio suturali usque ad apicem conspicue granulatis, femoribus omnibus dentatis. L. 8—10 mm s. r.*

Mas: pene apice rotundato, haud mucronato.

Panzer, F. Germ. LXXXVII. Tab. 7, krit. Rev. d. Ins. Fn. I. p. 132.; Schönh. *Curc.* VI. II. 322. *M. styrianus* var. *griseus* Reitter D. E. Z. 1880. I.?

Tijelo je pokriveno jasnije ili zagasitije sivkastim, dosta debelim ljuskama, često s jasnijom priječkom iza sredine, s jasnijim vršcima pokrilja, malim jasnijim pjegama, naročito po stranama, i s jasnijim trakom duž vratnog štita; rijetko je kada jednolično sivo. Rilo je neobično dugačko, umjerene debljine, i na gusto, prema vršku nagrešpano piknjičavo, ima duž sredine povor, a na vrhu kadšto kratke nabore po dužini; isto tako kadšto duž čela ima povor, natuknut iza rupice. Vratni je štit krupan i dubok, kadšto zrnast, nagrešpano piknjičav; povor duž sredine je na zadnjoj polovici gotovo redovno prikraćen. Sprijeda je s obje strane povora duž sredine po jedna plitka rupica. Okrajci vratnog štita spram stražnje su strane ponešto, katkad nimalo, prema prednjoj strani veoma suženi, a iza vrha su očevidno stegnuti. Razmjerno je širi nego u *Findelii*, uži nego u *Parreyssii*. Pokrilje je pri temelju zajednički jako nazubljeno; humeralni su kutovi šiljasti, rijetko su kad u pravom kutu naprijed izbočeni. Nizovi tačaka su krupni, a tačke su do vrha znatno udubljene; polje izmegju švova, kao i 3., 5. i 7. interval, jako su rebričavo izdignuti, zrnasti, te obrasli uskom, napola uspravljenom čekinjom; zrnca na intervalu izmegju švova do vrha jasno se raspoznaju. Oblik pokrilja takogjer nije stalan, ali se ovdje češće nego u *Findelii* nailazi na to, da je ono od korijena pa do sredine prošireno, a onda prama vrhu suženo, dok je u *Findelii* od korijena pa do iza sredine jednako široko. Uopće je razmjerno vazda kraće, nego u *Findelii*, te po tome cijelo tijelo izlazi nespretnije i šire. Kraci su svi očevidno nazubljeni.

Penis je (ozgor gledan) od prilike do sredine usporedno, po stranama slabo zaobljeno proširen, onda do početka zadnje četvrtine ponešto izdubljen i tanji, otale do vrha još jednoć nešto jače izdubljen i sužen; vršak je na široko zaobljen, sploštен i tanak, te nešto prama gornjoj strani uzvijen; gužve po strani, koje čine brazdu duž penisa, u prvoj su polovici prama nutarnjoj strani jako udebljane; kada se sa strane gleda, penis je ponešto savijen. Od penisa *Parreyssii* i njegovih srodnika razlikuje se zaobljenim vrhom i dvostruko uvijeno suženim stranama, od penisa *Findelii* time, što nema šiljastog vrha, od *Findelii* naročito širim, tankim, ravnim, nešto previnutim vrhom.

Od *Parreyssii*, naročito var. *Elekeschii* razlikuje se *Megerlei* manje širokim vratnim štitom, jače nazubljenim pokriljem sa šiljastijim humeralnim kutovima, jačim punktiranjem, više izdignutim intervalima i oblikom penisa. Od *Tischeri* osim gornjih obilježja i razgovijetno nazubljenim zadnjim krakovima, i do vrha pokrilja razgovijetnim nizom zrnaca u intervalu megju švovima. Spoljašne razlike izmegju *Findelii* i *Megerlei*, naročito

izmegju manjih komada prvoga, mučno je izrazito prikupiti, jer te razlike nijesu stalne; u zadnjem redu oblik penisa razliku vazda pouzdano označuje. *Megerlei* ima razmjerno kraće, šire i deblje pokrilje, jače je narebreno i nazubljeno sa šiljasto naprijed istaknutim humeralnim kutom, rilo je manje punktirano, ali su piknjičave pruge na pokrilju jače.

Sinonimom *Megerlei* valja po svoj prilici smatrati i *M. styrianus* var. *griseus* Reitter; po obliku tijela svakako se dolazi do takog shvaćanja; pa oba eksemplara zbirke dvorskog muzeja, koje je i Reitter vidio, na starijoj, svakako pravijoj etiketi i jesu označeni sa *Meleus Megerlei* Panz. Konačno se i tu samo može odlučiti posmatranjem penisa.

Taj je kukac rasprostranjen samo po južnoj i srednjoj Evropi, možda i po jugoistočnoj Evropi; barem po meni ispitani eksemplari, kojima su zajamčena nahodišta, svi potječu iz Hrvatske. Amo valja računati četiri eksemplara iz Ludbrega kod Varaždina, nadalje tri komada iz zbirke gospodina dra Henscha (Karlovac). Ako bi se var. *griseus* Reitter nahodila i u Štajerskoj (Reitter l. c.), onda bi se područje, dokle je taj kukac rasprostranjen, sjeverno protezalo do Štajerske. Bielz[1]) navodi toga kukca i za Erdelj; nadalje Ormay[2]) navodi *Illigeri* Germ. kao varietetu *Megerlei* za Erdelj, što će svakako biti pogrješno, pošto *Illigeri* dosele nije smatran varietetom *Megerlei, Illigeri* se pak onuda ne nahodi, nego mala, visokoalpinska forma *Tischeri,* koju Reitter kao zasebnu vrstu navodi pod imenom *negoianus.*

Plinthus (Meleus) Findelii. *Oblongo-ovatus, niger, dense brunneo-squamosus, antennis pedibusque rufo-piceis, rostro* ***striolato-rugoso,*** *carinato; thorace infra apicem utrinque excavato, antrorsum posticeque rotundato angustato, profunde rugoso-punctato vel granulato, carinato; elytris basi conjunctim vix emarginatis, angulo humerali obtuso, vel rotundato, humeris rotundato-prominulis, striatopunctatis, sutura interstitiisque alternis dorsalibus elevatis, fascia postica silaceo-squamosa ornatis, interstitio suturali usque ad apicem conspicue granulatis, femoribus omnibus dentatis. L. 7·5—13 mm.*

Mas: pene apice rotundato, mucronato.

Dahl Dejean Catal. Col. ed. 2, p. 263, ed. 3, p. 226; Bohem. Schönh. *Curc.* VI. p. II. 320; *Illigeri* Dahl Germar Ins. spec. I. p. 329, 468, var. *haud vel parce griseo-squamosus, elytris saepe fascia postica albida notatis.*

Plinthus styrianus Bohem. Schönh. *Curc.* VI. p. II. 324. Reitter D. E. Z. 1890, sv. I. *Pl. granulifer* Bohem. Schönh. *Curc.* VI, p. II. 327. *Meleus granulifer* Reitter ex parte D. E. Z. 1890. I.

Ima mrke ljuske, sa zajedničkom jasnijom priječkom iza sredine pokrilja, koja megjutim dosiže samo do 5 intervala, štono se svršava kao grba, često s isto tako jasnim vrhom i nekoliko manjih pjega, osobito po stranama pokrilja, sa po 1 jasnijim trakom duž vratnog štita i kadšto po jednom, sprijeda skraćenom priječkom na sredini ispred štita. Rilo od prilike jednako dugačko kao vratni štit, s povorom duž sredine, često s 1, 2 ili 4 nejasna pobočna povora po dužini, krupno i na gusto nagrešpano. Često se središnji povor i s one strane rupice na čelu nastavlja. Vratni je štit nešto kraći, nego što je u sredini širok, prama prednjoj je strani nešto deblji, nego prama stražnjoj, zaobljeno sužen, krupan i duboko nagrešpano zrnast, s obje strane ukraj osrednjeg povora iza vrha ima jasnu udubinu, koja je često rjegje i finije piknjičava.

---

[1]) Bielz, Verh. u. Mitth. d. sieb. V. f. Naturw. knj. 37.

[2]) Ormay, Progr. reg. gymn. Sibiniensis 1886.

Ljuske su mu malene i okruglaste, te izmiješane dugim ljuskastim čekinjama. Pokrilje je pri temelju slabo nazubljeno, ramena su sprijeda zaobljena i tupo istaknuta, tako da se zaobljenost čini veća, nego što je u istinu. Onaj kut, što ga temelj pri vrhu čini sa spoljašnom linijom ramena, vazda je veći od pravog. Nizovi tačaka s prijeda su umjereno debeli, prama stražnjem kraju bivaju finiji, često se gube; izmjenični intervali, od intervala megju švovima počevši pa do 7. intervala obično su nešto manje izvišeni nego u *Megerlei,* i zrnasti; zrnca intervala do vrha razgovijetna su, te se kao sjajna zrnca ističu izmegju ljusaka. Svi su kraci jasno nazubljeni.

Penis je ozgor gledan do iza sredine jednako širok; gužvasti sjajni okrajci brazde penisove dotle su vrlo prošireni i opet suženi; iza sredine vidi se uska stegnutost po stranama, onda se zaobljen sužava do vrha, koji izlazi kao kratak šiljak.

Tog je kukca s polja mučno razlikovati od *Megerlei,* naročito, kad je humeralni kut gotovo prav. Onda odlučuje podoba penisa. I ženke se dosta lako mogu razlikovati od onih *Megerlei;* u ženki je gornja vaginalna plojka (deveti dorsalni segmenat) na otražnjem okrajku na polukrug duboko izrezana i krupno nazubljena; u ženki *Megerlei* nasuprot samo je odsječena, ili slabo na okrug isječena i tupo narovašena.

Styrianus razlikuje se samo time od *Findelii,* što je slabije ljuskav; kukac je gotovo gô, najviše ako po njemu ima rasutih ljusaka kao po *Sturmii,* koje se iza sredine kadšto zgušnjavaju u bijelu priječku. *Styrianus* var. *griseus* računa se megju *Megerlei,* s kojima mu je zajednička i siva ljuska.

Ja sam *Illigeri* Dahl Germ. uzeo kao sinonim od *Findelii,* pošto ga smatram patuljastim oblikom toga kukca, s kojim se u ostalom do jedne vrlo razvijene piknjičave pruge posve podudara. Meni su poznata samo dva eksemplara: jedan, ženka, pripada bečkom c. kr. muzeju, drugi, mužjak iz moje zbirke, potječe po kazivanju gospodina Kelecsenya, koji mi je toga kukca poslao, iz oršovskog kraja; u potonjega, koji je po veličini posve jednak s onim u dvorskom muzeju, ali ima nešto krupnije piknjice po rilcu, podudara se ustrojstvo penisa posvema s onim u *Findelii.*

Granulifer Boh. valjaće kao slabo ljuskavu vrstu, koja pripada južnoj Evropi, brojiti u *styrianus,* dok Reitter l. c. po svojim navodima u *granulifer*-e računa i šleske i moravske komade, koje megjutim na svaki način valja ubrojiti megju *Tischeri,* dok ilirske forme svakako valja potegnuti megju *Findelii.*

Findelii neosporno se razlikuje od *Megerlei,* ma da se osim spolnih razlika ne mogu naći stalna obilježja. Njegova, redovno znatna veličina, duže i razmjerno uže pokrilje, oblik ramenskih kutova, slabije punktiranje i piknjičavi nizovi na pokrilju, mrka mast, biće megjutim dovoljni, da ga u većini slučajeva razlikujemo od *Megerlei.* Lakše ga je razlikovati od *Tischeri* i *Parreyssii.*

Domovina mu je južna srednja Evropa; ja sam vidio komada iz južne Ugarske, Koruške, Hrvatske, Kranjske, Ilirije, Dalmacije, Bosne, Štajerske. Iz Erdelja nijesam saznao za njega, i teško da će se ondje naći; prijašnje naznake nahodišta[1]) odnose se valjda na *Tischeri.* Najviše ako ga bude u jugozapadnim krajevima, prema Banatu, ako je ono istina, što Kelecseny navodi za Oršovu.

Što gospodin Reitter iz Šleske razašilje kao *Findelii,* to nije ništa drugo nego *Tischeri. Findelii* teško da će se moći dokazati za Šlesku.

Plinthus (Meleus) Tischeri. *Oblongo-ovatus, niger, fulvo- vel griseo-squamosus, antennis ferrugineis, rostro rugoso-punctato, uni-, tri- vel quinquecarinato, thorace infra apicem*

[1]) Bielz, Verh. u. Mitt. d. V. f. Naturw. Hermannstadt, 37. knj. Ormay l. c. vidi kod *Megerlei* dolje.

utrinque excavato, carinato, profunde rugoso-punctato vel granulato, elytris basi leviter conjunctim emarginatis, humeris antrorsum vix prominulis, striato-punctatis, punctisstriarum apicem versus plus minusve evanescentibus, sutura interstitiisque alternis elevatioribus, interstitii suturalis declivia parte postica **haud** *granulosis, femoribus anterioribus obsolete vel haud dentatis L. 7·5—11 mm absque rostro.*

Mas: pene apice breviter rotundato, haud mucronato.

Germar, Ins. spec. I. 528; Bohem. Schönherr *Curc.* VI., p. II. 322; *granulifer* Reitter ex parte D. E. Z. 1890. I nec Bohem.; *anceps Bohem.* Schönh. *Curc. VI.*, p. II. 323; var. *germanicus* Reitter l. c.; var. *transsilvanicus* Reitter l. c.; *negoianus* Reitter l. c.

Taj kukac oblikom tijela, škulpturom i zaodjevenošću tijela još više variira nego *Pl. Parreyssii,* te bi to čovjeka lasno zavelo, da ekstremne forme shvati kao zasebne vrste. Gdjekoji *Tischeri* izlaze po jačem razvitku rebara i naročito po istaknutom na strani 7. intervalu široki i nespretni; oni veoma sjećaju na *Findelii.* U drugih su samo slabo izdignuti, izmjenični intervali, te po tome izlaze vitkiji i uži. Ljuske, koje su obično žućkasto smegje, a rjegje prelaze u sivo, sad su gušće, kao u tipičnog *Findelii,* sad rjegje, tako da se temeljna boja lijepo vidi, te su konačno reducirane na nekoliko trakova, kao što je to u nekoliko varijeteta *Findelii.* Crtež obično sastoji od jasnije priječke iza sredine pokrilja i dva traka duž vratnog štita, koji megjutim budu nerazgovijetni, ili se sasvim izgube. Rilo je krupno i gusto nagrešpano piknjičavo; piknjice se svrstavaju u redove, pa se time tumači razlika u škulpturi rila. Ono ima jedan povor sa dva do četiri pobočna povora; životinjice sa oštro trobridim rilom označio je Reitter kao *granulifer*-e, ako su pri tome imale zdepnastu podobu i pojače zrnaste intervale na pokrilju. Vratni je štit često gotovo krugljast, straga nešto manje nego sprijeda sužen, veoma nagrešpano punktiran ili zrnast, duž sredine ima povor, kome je s jedne i druge strane duguljasto kosa ili okrugla udubina. Manje i vitkije životinje transilvanskih Alpi, u kojih je ta udubina postala nejasna, dok su ljuske često jednoliko sive i rijetke, smatra Reitter za *negoianus.* Pokrilje je razmjerno sad duže sad kraće (*granulifer* Reitter), po stranama ili usporedno, ili u ramenima nešto prošireno, ili je iza sredine ponešto trbušasto naduveno (♀), pri temelju obično je samo slabo nazubljeno, u nešto jače narebrenih životinjica ramena su više izbočena, ali vazda zaobljena; izmjenični intervali sad su jače sad slabije izdignuti, imaju prilegle čekinje, a pri temelju su jasno zrnasti; interval megju švovima straga je na strmom dijelu vazda gladak, najviše ako je slabo nagrešpan. Nizovi piknjica sprijeda su umjereno jaki, a straga slabiji. Kraci su svi slabi, straga obično jedva nazubljeni.

Penisu su do iza sredine strane usporedne, onda je zaobljeno sužen, sa zaobljenim neprevinutim vrškom. Gužve po stranama dorsalne brazde gotovo su jednako široke.

Taj se kukac dosta lako i pouzdano može razlikovati od ostalih srodnih vrsta po zaobljenom vratnom štitu, po pokrilju, koje je redovno slabo narebreno i slabo nazubljeno sa zaobljenim i slabo izdignutim ramenima, a naročito po glatkom intervalu megju švovima.

Pri postavljanju *granulifer* Reitter ex parte uzeti su u obzir samo komadi s razmjerno kraćim, obično slabo ljuskama pokrivenim, pri temelju krupnije zrnastim pokriljem i jače razvijenim pobočnim povorima na rilu.

Kao varijetetu *germanicus* smatra Reitter komade s razmjerno nešto jačim vratnim štitom, čime oni odmah izlaze nešto kraći; ali ta razlika u oči udara samo pri izravnom isporegjivanju, pri čemu se nalazi, da prijelazi tek po malo bivaju. Varieteta *transsil-*

vanicus Reitter nije drugo nego *Tischeri* s guščim ljuskama i sa slabije razvijenim povorima na rilu; ali ovi nijesu možda samo na Erdelj stegnuti, pa su i onda naizmjence s kukcima, u kojih su pobočni povori jače razvijeni. *M. negoianus* Reitter manji je visokoalpinski *transsilvanicus*, u koga je često rjegja, jasnija, često jednoliko siva ljuska, a obje mu udubine na vratnom štitu nijesu razvijene.

Ali sve se te forme bezuslovno moraju shvatiti u *species Tischeri*, pošto se izmiješano nahode i ne će se moći naći karaktera, po kojima bi se izmegju sebe mogli razlučiti. To se utvrgjuje i geografskom rasprostranjenošću *Tischeri*.

Sumnjiva je i nejasna vrsta *P. anceps*[1]). Meni dosele još nijedan komad te vrste nije došao na oči. Nego i po opisu i po nahogjenju može se suditi, da je to rijetka, ali ne specifična odlika (monstroznost) *Tischeri*, u koje su pobočni povori dobro razvijeni, dok je srednjeg povora nestalo.

Ja sam s toga *anceps* Bohem. stavio megju sinonime *Tischeri*.

Područje, kuda je proširen *Tischeri*, prostire se preko Karpata s njihovim povijama, od banatskih brda i moldavske megje pa do srednje Njemačke. U Erdelju čini se da je to bila najviše zastupana vrsta; za stalno se svi navodi u Bielza i drugih o nahodištima *Pl. Megerlei* i *Findelii* odnose na *Tischeri*.

Germar je, opisujući *Tischeri*, imao pred sobom saksonske *Tischeri*, te bi baš oni komadi, koje je Reitter shvatio kao *germanus*, bili tipične forme. One šleske i moravske *Tischeri*, što ih Reitter smatra za *granulifer*-e, vidio sam ja sa Altvatera. Ali Reitter navodi *granulifer* i za Iliriju. Nego kako sam ja već pokazao za *Findelii*, valja kukce tih južnih krajeva brojiti u *Findelii*. Ja sam imam jednoga kukca iz Oršove, koga je Reitter odredio bio kao *granulifer*, ali se je kasnije pobližim ispitivanjem pokazalo, da je *Findelii*.

Plinthus (Meleus) Sturmii. *Subovatus, piceus, nudus vel squamulis fulvis cinereis mixtis vel cinereis tenuissime adspersus, rostro subtilius parce striolato-rugoso, medio obsolete carinato; thorace scabro, varioloso, dorso antico carinato; elytris basi conjunctim emarginatis, humeris antrorsum acute prominulis, profunde striatopunctatis, punctis striarum apicem versus saepe evanescentibus, interstitiis alternis modice elevatis, antice obsolete granulatis vel rugulosis, setis pallidis simplicibus seriatim digestis; femoribus anticis breviter, posticis obtuse vel haud dentatis. L. 7—10 mm absque rostro.*

Mas: pene apice mucronato.

Megerle Germ. Ins. spec. I. p. 330, 469; id. in Wetter. N. Annal. I. I. p. 138. Nr. 3. Bohem. Schönh. *Curc.* VI., p. II. 325. *Meleus pertusus. Parreyss* in litteris.

Razmjerno najšira i najkraća vrsta sa nazubljenim pokriljem kao u *Parreyssii*. Ali i ovdje razmjer izmegju dužine i širine nije nepromjenljiv. U najčišćih su komada slično kao u *Tischeri* male žućkasto-smegje, kadšto sive ili šarene ljuske, i to tako, da se vidi smegji temelj. Jasnije priječke na zadnjem kraju pokrilja nema, ali ima po jedna priječka na vratnom štitu sa svake strane sredine, a u produšku te priječke ima kratka, jasnije plećasta priječka na grbi pleća. Obično je gornja strana posve gola. Rilo je valjkasto okruglo, prilično fino, ali nejednako i ne vrlo gusto, nešto nagrešpano piknji-

---

[1]) Diagnoza joj u Schönh. *Curc.* VI., p. II. 323. glasi. *Oblongo-ovatus, niger, parce cervino-squamosus, antennis pedibusque piceo-ferrugineis, rostro medio striolato-rugoso, utrinque bicarinulato; thorace rugoso-punctato, carinato; elytris basi subtruncatis, humeris haud prominulis, evidenter punctato-striatis, macula transversa postica silacea ornatis; sutura interstitiisque alternis dorsalibus parum elevatis; femoribus obsolete dentatis.*

čavo, s obsoletnim povorom po sredini i vrhom, s uzdužnim prugama. Vratni je štit nešto kraći nego širi, sprijeda sužen u vršak, strane su gotovo usporedne, najviše ako su od sredine zaobljeno proširene.

Srednji je povor obično straga skraćen; s prijeda s obje strane povora ima plitka rupica, barem natuknuta. Karakteristično je punktiranje. Ono sastoji od velikih, ravnih rupičastih tačaka, koje su većinom dobro izolovane, često nepravilno širokim intervalima rastavljene, ali se tamo amo opet slijevaju, a intervali su im fino piknjičavi; prama prednjem okrajku bivaju finiji. Pokrilje je pri temelju na obluk nazubljeno, kutovi su ramenima šiljasti ili pravi, s polja zaobljeni, vazda širi od vratnog štita. Šav i izmjenični intervali do 7. obično su slabo izdignuti i prema vrhu redovno uravnjeni. Ali i u tome ima izuzetaka, pri kojim su intervali više izdignuti i do vrha jasno svedeni. Nizovi su tačaka s prijeda krupni, prema vrhu bivaju slabiji, često se gube. U četiri od one množine eksemplara, što sam ih ja ispitao, tačke su u nizovima, naročito od 3. prama spoljašnoj strani, neobično velike, slične rupicama, ali ja tu tvorbu smatram samo individualnom razlikom; ta tvorevina nije vezana za kaku odregjenu lokalnost; jedan je od njih u mojoj zbirci i potječe s više normalnih kukaca iz Rodnajskih planina (Erdelj); drugi se nahodi u zbirci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja, oba druga pripadaju zbirci ugarskog muzeja i potječu iz Ugarske. (Liptavska županija.)

Izdignuti intervali obrasli su finim, napola uspravljenim, u nizove poredanim čekinjama, pojedini su finije ili krupnije zrnasti, zrnca se prema vrhu gube. Prednji su krakovi razgovijetno, stražnji nerazgovijetno ili nikako nazubljeni.

Penis je pojednako širok, razmjerno kratak, ispred vrha po strani slabo zaobljeno proširen, i zaobljeno sužen, s kratkim, neuzvinutim šiljastim rtom.

Taj se kukac nahodi po svoj srednjoj Evropi od Erdelja do Njemačke. Iz Erdelja imam eksemplara iz schässburškog kraja i Brašova, sa Rodnajskih, Kerzerskih, Paringulskih i Hatzeških gora; u zbirci ugarskog narodnog muzeja ima eksemplara iz Marmaroša, iz Liptavske i Krašovske županije, iz Banatskih brda i sa Balkanskih planina; u mojoj zbirci imam eksemplara iz sjeverne Ugarske; u zbirci c. i kr. dvorskog muzeja u Beču ima komada iz Austrije i Rumunjske (Turn-Severin), u zbirci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja ima ih iz Njemačke; najposlije sam vidio tri komada, koji potječu s Tatre, u zbirci g. pukovnijskog lječnika dra Henscha.

Plinthus (Meleus) setosus. *Ovatus, piceus, nudus vel squamulis pallidis tenuissime adspersus, rostro subtilius striolato-rugoso, medio obsolete carinato, thorace subvarioloso, infra apicem utrinque impresso, dorso antico carinato; elytris basi conjunctim emarginatis, humeris antrorsum acute prominulis, usque ad apicem conspicue, sat profunde striato-punctatis, striis punctis magnis impressis, sutura interstitiisque alternis acute costatis, haud granulatis, setis clavatis seriatim digestis, femoribus dentatis. L. 5·5—7·5 mm.*

Mas: pene apice mucronato.

Reitter D. E. Z. 1390. H. I.

Taj je kukac *Pl. Sturmii* tako izvanredno sličan, da je dosta navesti razlike. Vazda je manji i razmjerno uži. Gornja je strana vazda pokrivena samo pojedinim, veoma rasutim ljuskama, nizovi tačaka na pokrilju i prama vrhu su širi, intervali su im uži, izmjenični su više izdignuti i nijesu obrasli kratkim, čekinjastim dlakama, nego buzdovanastim, napola uzdignutim, natraške pregnutim čekinjama u redovima. Skulptura rila mijenja se; u manjih je eksemplara i srednji povor samo na polovici vrška jasan, u većih se vidi većinom gotovo do rupice na čelu. I vratni je štit samo razmjerno

finije punktiran, a krupnije tačke u nekojih manjih eksemplara samo su po stražnjoj mu polovici, dok su na prednjoj samo finije; veći su eksemplari kadšto posve slično punktirani kao *Sturmii*. Ja za toga kukca samo znam iz Bosne.

Subgenus Plinthus s. str.

Plinthus pubescens n. sp. *Elongatus, piceus, fulvopubescens, antennis tarsisque rufo-piceis, rostro rugoso-punctato, medio tenuiter carinato; thorace oblongo, rude-punctato, dorso depresso, carinato; elytris profunde punctato-striatis, interstitiis latis laevibus, alternis elevatioribus, ante apicem conspicue callosis; femoribus acute dentatis. L. 9 mm, absque rostro.*

Mas: penis parte sinistra dextra aequalis.

U tog je kukca veličina i podoba kao *Plinthus porcatus*, ali se od ovoga lako raspoznaje time, što su mu sastavljeni prednji kukovi. Sav je kukac ne na gusto obrastao žućkastim čekinjama; rilo, duž vratnog štita po strani trak, trak duž ramena, kvrga ispred vrha pokrilja i vršak zasuti su okruglastim ljuskama isto takve masti, ali se ta mjesta od ostalih dijelova tijela tim ljuskama jedva razlikuju. Rilo je kraće nego vratni štit, nešto svrnut, uzduž krupno nagrešpano piknjičav, s finim povorom po sredini; nabori po dužini čine takogjer s obje strane uzduž povore. Pipci su debeli; dva prva, čunjolika, duguljasta članka *(flagelli)*, jednako su duga, 5 ostalih su krugljasti, ponešto poprečni, pošljednji je jasno odvojen od buzdovanca. Vratni je štit duguljasto okrugao, ali je u sredini jedva uži, nego što je dug; strane su u sredini zaobljene, s prijeda nešto jače nego straga utegnute; po legjima je ravan i ima po jednu plitku, duguljastu udubinu ukraj povora; dosta krupno piknjičav, po plojci manje, po stranama više. Pokrilje je duguljasto ovalno, pri temelju zajednički nazubljeno sa šiljasto istaknutim ramenastim kutovima, iza njih je do pred sredinu zaokruženo rašireno, gore je do vrha po malo zaobljeno suženo, pri vrhu pojedince zaobljeno; u ženke vršci ponešto divergiraju, najveća je širina ispred sredine. Nizovi tačaka su krupni, tačke duguljaste, intervali do sedmoga znatno širi nego piknjičave pruge i sploštenо svedeni, po strani nešto širi, izmjenični su do sedmoga više izdignuti; 5., 6. i 7. ujedinjuju se pred vrhom u očevidnu kvrgu. Kraci su svi debeli, prednji su nešto više buzdovanasto udebljani, nego stražnji, vrlo su nazubljeni.

U mužjaka je prvi segmenat zatke u sredini slabo izdubljen, zadnji gornji hrpteni segmenat (pygidium) na prednjem je okrajku kvrgasto udebljan. Simetrički ustrojeni, gotovo paralelni penis pri dnu je jače, onda manje savijen, posve rožast, sveden; ispred lisnato stanjenog, nešto izdubljenog, na prednjem uglu znatno proširenog, slabo uzvinutog vrha s poprečnim porus ejaculatorius.

Po veličini, pubescenciji, po punktiranju pokrilja i gotovo jednako širokim intervalima pokrilja, kao i po obliku penisa može se taj kukac lasno raspoznati od *caliginosus* i *nivalis*.

Ja poznajem samo dva komada, oba iz Italije; jedan iz zbirke c. i kr. dvorskog muzeja u Beču (♂), potječe iz Albanskih planina, drugi, iz zbirke gospodina Fiori u Modeni, ima na vigneti naznaku: G. Sasso, Pirazzoli.

Plinthus caliginosus. *Elongatus, niger vel piceis, antennis tarsisque rufo-piceis, rostro obsolete rugoso-punctato, medio tenuiter carinato; thorace oblongo, rude punctato, dorso depresso, carinato; elytris profunde et rude punctato-striatis, lateribus inflexis clathratis, sutura interstitiisque alternis dorsalibus elevatis, laevibus, sutura atque interstitio secundo*

et tertio latis, ceteris angustioribus, setis fulvis seriatim digestis, squamulisque nonnullis, imprimis humeris apiceque adspersis, ante apicem vix callosis; femoribus acute dentatis. L. 6·5—8·0 mm absque rostro.

Mas: penis parte sinistra dextra haud aequalis.

F. Germ. Ins. spec. 330.

Vazda manji, nego pregjašnji; obično nešto ćelav, orunjen. Rilo je pri korijenu takogjer nešto krupnije, prema vrhu vazda tanje i rastavljenije; po dužini nagrešpano punktirano sa slabim povorom duž sredine. U čistih je komada vratni štit i pokrilje pojedince dlakom obraslo, na intervalima potonjega duže su dlake u nizovima poredane; osim toga rilo pri korijenu, vratni štit u traku po dužini s obje strane duž okrajka, pokrilje pri ramenu i na vrhu, kao i noge, posuti su okruglim ljuskama, čineći ispred vrha nejasnu, kratku priječku.

Na članku za opip oba prednja uda duga, čunjasta, drugo nešto duže nego prvo, ostala krugljasta, ne poprečna. Vratni je štit dug koliko širok, po stranama u sredini zaobljen, s prijeda znatno više nego straga sužen; na hrptu s obje strane povora po dužini udubljen, ravno, krupno nagrešpano piknjičav; tačke se mjestimice slijevaju, mjestimice su često rastavljene velikim intervalima. Pokrilje je pri temelju zajednički izrezano, ramena su šiljasto izbočena i obuhvataju zadnje uglove vratnog štita; od ramena pa do sredine je raširen, onda zaobljeno sužen, na vrhu zajednički zaobljen, ispred sredine najširi. Imaju po sebi sjajne pruge od vrlo krupnih tačaka; 2., 3., a kadšto i 5. interval gotovo tako širok kao piknjičave pruge, ostali su mnogo uži nego pruge, često se posve gube; piknjičave pruge bivaju nepravilne, naročito po stranama izlaze kao drhtave; šav 3. i 5. pruge više izdignut nego ostali, ali ispred vrha ne čine kvrge. Kraci, duž kojih se vuče povor, vrlo su nazubljeni.

Penis ima asimetrički oblik, pošto je vrh prema lijevoj strani pregnut; gotovo je jednolično, od korijena jedva jače previnut, posve rožast, od korijena do vrha po malo, ispred vrha jače sužen; ispred široko odsječenog, nešto uzvinutog, tankog vrha je okruglasti porus ejaculatorius.

Kukac se od pregjašnjeg znatno razlikuje manjom veličinom; dlaka mu je manje gusta, po pokrilju poredana; vratni je štit straga manje sužen; intervali po pokrilju su manje široki; piknjičave su pruge krupnije; penis asimetričan.

Ja sam od te vrste ispitao eksemplara iz Galye i iz Pireneja; zavičaj onih eksemplara, što su u c. i kr. dvorskog muzeja nije naznačen. Po Schönherru ima ga i u Njemačkoj i Italiji. Čini se dakle, da je kod kuće u jugozapadnoj i zapadnoj Evropi.

Plinthus imbricatus. *Elongatus, niger, minus dense cinereo-squamosus, antennis tarsisque rufo-piceis, rostro obsolete rugoso-punctato medio carinato, thorace oblongo, punctato, parum convexo, dorso haud depresso, saepe obsolete carinato; elytris striato-punctatis, interstitio tertio, quinto, septimo clavatis, acute carinatis, obsolete granulato-rugosis aut crenatis, ante apicem vix callosis; femoribus acute dentatis. L. 6·5 mm.*

Mas: penis parte sinistra dextra aequalis.

Dufour A. Boisd. 51; *nivalis* Duv. Gen. 27.

O tome, kako je odjeven, ne mogu ništa stalno reći, pošto se čini, da su eksemplari, što su mi pri ruci, više manje orunjeni; biće valjda, da je i ovdje po jedan red čekinja na intervalima; osim toga čini se, da su finim, sivim i vrlo sitnim ljuskama kao naprašeni, bar je to tako u jednog eksemplara na udubljenim intervalima.

Velik, kao mali *caliginosus*. Od ovog se razlikuje punktiranim vratnim štitom; punktiranje je finije i jednoličnije; nema udubina s obje strane često nerazgovijetnog povora duž sredine, pa time izlazi podjednako sveden; piknjičave su pruge na pokrilju fine; šav 3., 5. i 7. intervala uzak je i vrlo uzdignut, nalik na povor; hrbat je povoru narovašen ili zrnast, i na 4. i 6. i spoljašnjem intervalu čini se da su često redovi zrnaca; u dvije pregjašnje vrste intervali često nijesu nikako zrnasti, glatki. Jasne kvržice ispred vrha nema ni ovdje. Penis je u ove vrste, kao u *pubescens*-a, simetričan, ali se od obaju razlikuje time, što je ispred zaobljeno suženog, usko odsječenog, tankog i slabo uzvijenog vrha pojednake širine; zavoj penisov pri korijenu je jači, porus ejaculatorius je okruglast. Ustroj penisa u te vrste sjeća ponešto na onaj *Pl. Sturmi*, samo je razmjerno puno duži, sasvim rožast, a vrh odsječen. Zavičaj toga kukca čini se da je stegnut na Pireneje.

Subgenus Neoplinthus Bedel.

Plinthus tigratus. *Elongatus, ferrugineus, rostro tricarinato, thorace oblongo, supra deplanato, carinato, rugoso-punctato, elytris dorso obsolete punctato-striatis, interstitiis alternis tertio et quinto parum, septimo vix elevatis, parum crebre granulatis, postice callosis, apicem versus sensim perparum angustatis. L. 11—13 mm, absque r.*

Mas: elytris apice conjunctim obtuse rotundatis; penis parte sinistra dextra haud aequalis.

Fem.: elytris apice subacuminatis.

Curc. tigratus Rossi Faun. Etrus. Mant. I. p. 39, Nr. 98; Ed. Hellw. p. 377, Nr. 98.

Var. *elytris dorso obsolete punctatostriatis, crebre granulatis. L. 13·5—14·5 mm, absque rostro.*

Fem.: elytris apice acuminatis.

Pl. granulatus Bohem. Schönh. VI. 2, 331.

Var. *elytris dorso conspicue striato-punctatis, crebre granulatis, sutura interstitiisque tertio, quinto, septimo convexo-elevatis. L. 11—13 mm, absque r.*

Pl. porcatus Panz. F. Germ. LVII 16., *Rhynchaenus porculus* Fabr. Syst. El. II. p. 477, Nr. 144. *Curc. porculus* Oliv. Entom. V. 83, p. 404, Nr. 491, Tab. 22. f. 305; Dej. Catal. ed. 2. p. 263; ed. 3. p. 286; Latr. Hist. nat. XI. p. 142, 54.

Var. *elytris dorso obsolete punctato-striatis, granulatis sutura interstitiisque 3. 5. 7mo acutius elevatis. L. 9—11 mm, absque r.*

Pl. Schalleri. Germ. Ins. 331.

Otegnuto, smegje, pače i mrko tijelo obraslo je jasnije zagasitije smegjim, duguljastim ljuskama sad gušće sad rjegje, na oblik pjega; izmegju ovih opet se ističu prilegle čekinjaste dlake, koje su na pokrilju u redove svrstane.

Rilo je kraće nego vratni štit, ponešto debelo i slabo nakrivljeno, na hrptu ima tri povora, oba su pobočna povora od srednjeg do korijena razlučena, izmegju njih nagrešpano piknjičav, duž vrha prugast povor, često iznad brazde pipaca ima brazdu po dužini. Pipaljka ima 7 članka, oba su prva člana otegnuta, ostali su krugljasti, gotovo duži neg širi, buzdovan je u mužjaka i ženke jajolik. Vratni je štit jedva nešto duži, nego što je u sredini širok, po stranama je slabo zaobljen, s prijeda jače nego straga sužen, iza vrha je sad jače sad slabije utegnut; duž hrpta ima povor, s obje strane duž povora udubina, na gusto zrnasto nagrešpano piknjičava. Pokrilje je pri temelju jako

isječeno sa šiljasto izbočenim ramenima. Piknjičave se pruge na hrptu slabo raspoznaju, na previjenim okrajcima po stranama bolje; šav 3. i 5. intervala više izdignut, 7. jedva da je izdignut, te je sitnim, sjajnim zrncima ne baš na gusto zasut; obično po švu ima jedan jedincati red zrnaca; peti interval čini ispred šva jasnijim ljuskama pokrivenu, vrlo izbočenu kvrgu. Oblik je pokrilju u mužjaka i u ženke različit; u mužjaka je više usporedan; iza sredine je zaobljeno suženo sa zajednički zaobljenim vrhom; u ženke je obično ispred sredine nešto trbušasto raširenо, onda prama vrhu po malo suženo, a pri vrhu zajednički zašiljeno. Kraci, naročito prednji, jako su buzdovanasto udebljani, nazubljeni; goljenice su u mužjaka i ženke prave; spoljašni okrajak s okrajkom vrha čini očevidan tup kut, unutrašnji okrajak s obje je strane udubljen.

Penis je asimetričan, prve su tri četvrtine vrlo prignute, zadnja je uzdignuta; na hrptu nema brazde, ovalni je otvor od ductus ejaculatorius ispred zadnje četvrtine, ova je iz pravca duge osi penisove na lijevo skrenuta, tanka, pola tako široka, kao penis u sredini; slabom poprečnom gužvom odvojen vrh zaobljeno je odsječen s oštrim spoljašnim uglovima.

Tu formu poznajem iz Erdelja i iz Bosne.

Sličan joj je, naročito po gragji penisa, *Schalleri,* od koga imam jedan eksemplar iz Kranjske; za ostalih pet nije naznačeno, otkuda su. *Schalleri* razlikuje se prosječno manjom veličinom, razmjerno nešto kraćim pokriljem, na kome su neparni intervali do 7. *incl.* dosta izdignuti i krupnijim zrncima zasuti; red zrnaca na intervalu megju švovima nije vazda i svagdje jednostavan, ali se piknjičave pruge i ovdje na hrptu slabije raspoznaju, nego po stranama.

Porcatus, od koga mnoštvo eksemplara ima iz Štajerske u muzejskoj zbirci, s naznakom, da potječu iz hmeljevog korijenja, razlikuje se od glavne forme ne samo svagdje jasnim paralelnim prugama, kojim su neparni intervali svedeno izdignuti i sitnim zrncima dosta na gusto zasuti, nego većinom i po ustrojstvu penisa; vršak mu je uže zaobljen sa zaobljenim spoljašnim kutovima.

Granulatus, veći nego *tigratus,* s nejasnim piknjičavim prugama, slabo izdignutim švom i sa isto takim 3. i 5. intervalom, dok se 7. jedva malo čini izdignut, nego susjedni; na pokrilju je dosta na gusto krupnim zrncima zasut; pokrilje je na vrhu produženo u dva duža, dolje svinuta, slabo odijeljena vrha. Penis je slično ustrojen, kao u pregjašnjeg. Otkuda su ova tri eksemplara, što su iz dvorskog muzeja, nije mi poznato.

Plinthus mucronatus. *Elongatus, piceus, squamulis ferrugineis adspersus, rostro tricarinato, thorace oblongo, supra deplanato, carinato, rugoso-punctato, elytris obsolete striato-punctatis, interstitiis granulatis, alternis vix elevatis, postice callosis, apice aut mucronatis aut conjunctim rotundatis. L. 13·5.*

Mas: elytris apice rotundatis, tibiis anterioribus curvatis; penis parte sinistra dextra subaequalis.

Fem.: elytris apice mucronatis.

Rosenh. Beitr. 41.

Taj je kukac od prilike kolik *granulatus,* ali mu je drugojačija podoba; mužjak je širi, u ženke je iza sredine trbušasto, vrlo prošireno pokrilje. Tijelo slično odjeveno, kao u *tigratus*-a. Na rilu se samo duž sredine vrška jasno razabire povor, na sredini korijena gube se povori; da li je to stalno obilježje, to će pokazati ispitivanje mnogobrojnijeg materijala. Buzdovanac na pipcima je u mužjaka vitak, duguljasto okrugao;

glava je u mužjaka razmjerno malena, manja nego u *granulatus*-a, isto tako oči; vratni je štit po strani vrlo zaobljen, u *granulatus*-a slabo.

U ženke je glava veća, buzdovanac u pipaka više jajolik, vratni je štit sličan, kao u *granulatus*-a, i slično je punktiran. Pokrilje je u mužjaka do iza sredine jednako dugo, onda zaobljeno suženo sa zajednički zaokruženim vrhom; u ženke je do iza sredine prošireno, onda zaobljeno suženo; kut švova svaki je u šiljak produžen. U mužjaka se slabo raspoznaju piknjičavi trakovi, neparni intervali jedva da su više izdignuti nego drugi, 7. je interval jednak susjednim; u ženke piknjičavi trakovi jedva da su naznačeni, a svi su intervali ravni i jednako visoki, jedva da se pri korijenu može primijetiti, kako su neparni intervali nešto malo svedeni.

U oba je spola pokrilje samo mjestimice zasuto sitnim zrncima, koja u mužjaka straga bivaju nerazgovijetna.

Mužjak se odlikuje jako iskrivljenim prednjim goljenicama, kojim je spoljašni okrajak u sredini izdubljen, te se u slabom lúku u vrhovima zaokružuje, dok unutrašnji okrajak nije dvostruko izdubljen; i jače su komprimirane, nego u *tigratus*-a i njegovih varijeteta. Ženka ima goljenice kao *tigratus*.

Penis je gotovo simetričan, jer zašiljen vrh jedva da skreće iz pravca duge osi. I forma je druga; od korijena najprije tanak i pojednak, u zadnjem kutu najednoć se sužava u uzak, sprijeda odsječen i neodijeljen vršak, koji jedva da je uzvinut, tako da prama dônjoj strani opisuje jednostavan lûk.

Ja poznajem samo dva eksemplara te vrste: jednu ženku bečkog dvorskog muzeja sa Monte Balda, i jednog mužjaka iz Lombardije, koji pripada zbirci gospodina Fiorija u Modeni. Da li je tu mužjak i ženka, ili da li muški eksemplar ne pripada zasebnoj vrsti, ne čini mi se nad svaku sumnju riješeno. Ako istoj vrsti pripadaju, onda *mucronatus* svakako valja shvatiti kao zasebnu vrstu, a ne kao varijetetu *tigratus*.

Дивље кокоши (Rasores) Босне и Херцеговине.

Приопћио

Отмар Рајзер, кустос земаљског музеја.

---

1. Tetrao urogallus L., Auerhuhn, тетријеб, дивљи хороз (глухан).

Импозантна ова дивља перад живе у врло великом броју по алпинским и подалинским шумама Босне и сачињава много жељену ловину за домаћег и за страног ловца.

Може се тврдити, да се тетријебови налазе у свој земљи у шумама црногорицама, почевши од 1000 *m* горе. Ове врсте имаде балканско полуострво између свих дивљих кокошију понајвише.

Особито много тетријебова налази се по Босни у планинама око Гламоча до планине Шујице, у Смолину око Жепча, даље по шумама између Трнова и Калиновика и још по многим другим мјестима.

У земаљском музеју имаде из разних крајева: три стара мужјака, неколико мјесеци стар пијетао, три кокоши и двоје младих у првом паперју. Ово двоје младих, који се врло умиљато приказују, донио је са планине Преслице г. Караман, директор овдашње техничке школе у прољећу год. 1893.

Више је пута већ пошло за руком наћи и јаја тетријебова и добити их такођер за збирку музејску. Тако су већ нађена на Ступњу код Сарајева, на Романији планини, код Рујишта под Вележом, код Шујице и т. д. Јаја баш нијесу сва једнака по облику и величини, али се у боји подударају са јајима свих шумских кокошију: жутосмеђа са више или мање јаким црвеносмеђим пјегама. Што се тиче лова, домаћи су тетријеба ловили управо као што то бива и у Алпима, и то искључиво само за вријеме парења у прољеће. Ловили су мужјака и женку овим начином: Ловац на једној засједи, сличној нашим заклонима, очекује тетријебове на мјестима парења у вечер или у јутру на пуца, чим увреба згоду. Ријетки су они домаћи ловци, који се умију

скакањем приближити тетријебу у онај час, када овај започне своје љубавно пјевање.

Тим више на овај начин лове и аустријски и угарски ловци од окупације овамо, па је било и случајева, гдје се је у исто доба огласило до дванаест пијетлова, тако да дотични ловац збиља није знао, на којег ће пијетла више и боље да пази.

Као ријеткост може се овдје још забиљежити чињеница, да се је у многим предјелима земље у зимње вријеме по који тетријеб у гвожђа ухватио; мени је поуздано познато више оваких случајева.

Трагови по снијегу упутише људе на правац, којим тетријеб пролази, и овдје су с успјехом постављали гвожђа.

У равницама није се нашао нигдје траг тетријебовима, а овдје код нас у бреговитим предјелима обично се налази више великих тетријебова, него ли малих и љештарака.

Као једног слабо познатог непријатеља тетријебова могу да означим на темељу претраживања желуца и воља уралску сову *(Syrnium uralense)*, која борави у приличном броју у истим крајевима, гдје се налази тетријеб.

2. Tetrao urogallo — tetrix = hybridus L. Rackelhahn, тетријеб копиљасти.

К најзнаменитијим аквизицијама природознанственог одјелења земаљског музеја спада без сумње онај копиљасти тетријеб, ког је госп. Вајдл (Weidl), шумар из Гламоча, спремио шумарском одјелењу, а потоње га уступило музеју.

Овога су тетријеба убили 15. априла 1894. у Крбљини — на тако званом Матраку — лугари Алексић и Пеха; први га је ранио, а други, послије многога тражења опет нашао и убио. По одлучном казивању Вајдла имаде тамо на Хамзином врху још више таковых пијетлова, што се лако даде протумачити, пошто ондје заједно живе глухани и ружовци. Овај копиљасти тетријеб показује типична обиљежја малог дивљег хороза (ружовца).

По величини је између обадвије врсте, од којих произлази, и распознаје се то крижање одмах по виолетном сјају прсног перја. Крајна репна пера скоро да се савијају, а крајна крилна пера више сличе онима од великог хороза, али ипак се још опажавају бијели дијелови на истијем. Кљун му је сличан кљуну од великог тетријеба, али је мањи и црне боје као у малог. При парењу одао се тај хороз својим чудноватим ракољењем.

Парио се само на земљи а није се никад опазило, да се на дрвету пари.

3. Tetrao tetrix L. Birkhuhn, мали тетријеб, мали дивљи хороз (ружовац).

Ова врста тетријеба много је мање раширена по Босни и уопће по балканском полуострву, него ли друге врсте. Пошто се о находиштима малог тетријеба у овим земљама још слабо што знаде, то сам ја са професором Кнотеком, мојим старим пријатељем, одавно све вијести о тој птици прикупљао, и он је о том слиједеће побиљежио: Он живи у сјеверозападном дијелу Босне, а тај дио ограничен је од прилике овако: на истоку са ријеком Врбасом, на југу замишљеном цртом, која пролази од Прозора преко Жупањца до на далматинску међу.

У осталим дијеловима Босне и у цијелој Херцеговини нема малог тетријеба. Не треба опет мислити, да се он у сваком предјелу означеног краја налази, напротив он живи само у некојим мјестима. По ономе, што се до сада сазнало, највише га има и највише је раширен у Крбљини планини у котару Гламочком.

Вријеме парења почиње у задњој трећини марта и траје до свршетка маја; ипак ће мужјак кад и кад тражити женке до половине јуна, но парење је у пуном јеку у другој седмици маја.

Ако је вјеровати причању овдашњег становништва, да су се ови тетријебови истом прије 40—60 год. у Крбљини удомаћили, то остаје онда још нерјешено питање, откуда су они дошли. На сусједној Витороr-планини нашао је госп. шумски асистент Милер (Müller) на непошумљеној кршевитој површини — шумска гаришта из турских времена — појединe мужјаке и женке, када су се парили; ипак по његову суду нијесу ова неколика пара овдје стални становници, већ бораве овуда само за вријеме парења, а послије ишчезну.

Код Варцар Вакуфа убијен је мужјак у вријеме парења. Да ли се овдје налазе стално — није још доказано, али свакако вјеројатно, пошто удаљеност од Крбљине није превелика. Из сјеверне је Босне скоро сасвим ишчезао. Код Бос. Дубице убијен је задњи мужјак у прољећу год. 1885., којег је госп. шумарски савјетник Хофман (Hoffmann) музеју поклонио.

Годину дана кашње (1886.) нестало је ове дивље перади сасвим из околице Бањелуке, гдје је прије била у приличном броју, а то ушљед непрекиднога убијања. Код босанске Градишке налази се још по гдјекоји, али од год. 1891., тако рекавши уништени су ови тетријебови понајвише ушљед крчевина, поплава и узнемиривања.

Домаће становништво не разликује великог тетријеба (глухана) од малог тетријеба и нема никака посебна имена за те двије врсте.

Опажа се, да се руковац само у Крбљини привидно умножава. Једна женка, коју је госп. шумар Ваідл убио и музеју припослао, има перје чудновато тамне боје; тако слично бојадисаних ексемплара нашло се и на другим мјестима.

У музеју има такођер један лијеп стар комад, ког је год. 1888. 2. фебруара господин надшумар Демарчек (Demarcsek) убио на јабуци код Батора близу Бос. Градишке. На жалост не могу ништа рећи о јајима и пилићима у њиховом првом стадију развитка, пошто их, у колико је бар мени познато, у цијелој земљи нико још нашао није.

4. Tetrao bonasia L. Haselhuhn, дивља кокош, љештарка, подгрмуша.

Шуме Босне са својим густим грмљем као да су створене за стално пребивање љештарака, које се ипак све то више губе ушљед нашег модерног шумарења, и збиља ће их нестати у многим крајевима, у којима их је прије тако много било.

Босна ће још дуго и дуго имати скровишта за љештарке, јер ће успркос модерном господарству шума преостати доста таких предјела, који у пуној мјери одговарају животним потребама те птице, те је онуда и данас има у обилном броју. Ова птица не живи само у мјешовитим шумама, него је има прилично много такођер и уза Саву у чистој бјелогорици. Домаћи људи зову је „дивља кокош“ а ријетко је убијају. Једва ћеш наћи домаћег ловца, који би знао за онај занимљиви лов на љештарке: — вабљење свиралом. Вјештак у овом послу постигао би код нас ненадани успјех, јер мужјаци ове кокошке у нашим земљама још нијесу онако опрезни као другдје, па је с тога у прољеће можеш доста лако убити. Гнијезде у мају, раније или касније, већ према зими. Донешено ми је гнијездо од 8—12 јаја; један пут из Трнова са јајима без пјега.

Познато је, да женка — љештарка иде у број оних птица, које управо са самопожртвовањем чувају живот свога подмлатка. Један таков примјер посматрао је надпоручник Штрик (Strick) на уседлини Рогоју, те је о томе у ловачком листу Ваідман (Waidmann) написао ово: Услијед помњивог посматрања не могу никако потврдити оно мишљење, да се мужјак налази у близини младих и да их брани. Напротив, ја нађох старога мужјака, који је у доба, кад полетарци почеше летјети (крајем јула) био спреман, да са својим младим отпочне свађу и бој.

Од половине аугуста почевши могу се сви млади ловити и дају врло красно печење, док напротив старци нимало не ваљају.

Пошто босанске шуме имају доста јагодастог грмља, не оскудјева на храни љештаркама ни усред зиме, али је при свем том ипак зачудно, да су љештарке већ у раном прољећу при добром месу.

Осебина босанске лештарке јест надаље та, да $^4/_5$ мужјака задњи одсјек свога звиждања опетују, дочим је то у Алпима ријетко. Оне мјере, које Келер (Keller) навађа о мужјацима у Херцеговини у Домбровског „Шумарској енциклопеди“, јесу претјеране и може се само трећи дио узети као истинит.

5. Caccabis saxatilis (Mayer), Steinhuhn, јаребица гривња.

Као птица јужне Европе борави ова јаребица као карактерна птица по херцеговачком кршу, но има је и по Босни на високим планинама, управо као и у Алпима. Поједина јата налазе се у Босни и испод 1000 *m* над морском површином. Лијепа та птица са својим красним перјем једина је врста из рода дивљих кокошака, која се је од окупације овамо умножила. Лов на јаребице и није свачији посао, па се је она у многим крајевима с тога умножила, и то тим више, јер се штетне по њу животиње тамане. Толико их је по Херцеговини, да се могу означити као храна тамошњег житељства.

У Босни их има скоро у свима планинама по средњем и јужном дијелу, те се тамо скоро и не узнемирују, изузевши само околицу повећих градова. У Херцеговини лове је пак на више начина тамошњи житељи, а понајвише тако званим — ихрамом. Ихрам је направљен од шарених крпица платна, које су разним редом једна уз другу сашивене, или је откан од вунене пређе, која је разно обојена; од прилике има у површини 1—$1^1/_2$ m^2 и обично је дуљи него шири; при врху имаду двије рупе за гледање. Ловац још узме двије трстике унакрст и на њих причврсти ихрам, те носи ту справу пред собом, полагано корацајући с камена на камен. С њим лове највише у јутро и у вечер. Чим само једна јаребица опази оно шаренило, почне „ћурликати“, а чим се више са ихрамом тресе, тим се све више њих прикупља на хрпу са свих крајева. Ловац стоји увијек за ихрамом и треска помало с њим, те чека, да их се чим више прикуши. Кад види да их је доста, онда полагано причврсти оне штапове трстикине како гођ у камењу пред собом и хитро напне своју дугу, те опали на ону хрпу, па ће 5, 6, 7 дапаче и 10 комада од једног хица остати на земљи копрцајући се.

Познато је, да је у јаребице перје ванредно сталне боје. У јужном дијелу балканског полуострва, у Грчкој, настају код јаребица у боји перја мале промјене, те је више црвенкаста попут вина, па са још неким разликама чини одлику — *Variatio graeca* (Briss.). У својој младости пролази јаребица разна стадија развитка, од којих се сваки по боји перја познати може. Истом у новије вријеме јесу ови различитим истраживањем утврђени и на јавност изнешени по Алтуму.

Перје из различитог доба јаребице може сваки у музеју видјети. Ову збирку прибрао је госп. професор Кнотек у околици Сарајева; она нам показује разне нијансе од лугасте до смеђо-жуте боје (Isabellgelb) са разним пругама и шарама.

Јаребица пари се код нас у априлу, а јаја су јој по величини једнака оним из Тирола и Штајерске. Често су пута без икакве пјеге, а каткада имају много рђасто црвених пјегица; осим тога имају често пута и велику рђасту мрљу, која под сигурно постаје ушљед механичких спољашњих утицаја.

Пастири често пута нађу јаја и поједу их. Ипак није штета велика, јер женка одмах друго мјесто нађе и јаја изнова носи. Док се у земљи код крже грдоба кљуна није могла опазити, прем се то чешће пута догађа, убио је шумски вјежбеник Р. Холај (Holley) код Љубиња једну јаребицу, којој је доња чељуст унакрст израсла, док је горња била откучена сасвим на страну. На сваки начин биће то пошљедица једног пријашњег пушчаног метка. Такођер могу о једном истинитом случају ово споменути: 22. новембра 1890. уби помоћни препаратор земаљског музеја госп. И. Сантариус на Љутосиру, једном обронку Хутовог блата јаребицу са једне скоро водоравно из пећине израсле смреке *(Juniperus oxycedrus)*.

У тамошњој околици може их један ловац на дан до 60 комада убити. Као најбољи доказ, да је Херцеговина богата јаребицама, послужиће чињеница, да ловци с године на годину из сусједне Далмације овамо хрле, ловећи неколико дана око Мостара, Домановића, Стôца и Љубиња.

6. Perdix perdix L. Rebhuhn, кржа, јаребица пољска.

Пребивалишта крже у Босни и Херцеговини тако су различна од оних по средњој Европи, да се већ на темељу тога може протумачити разлика у боји и облику.

Густи шипрази с малим пропланцима и тратинама, више хумовити и брдовити предјели, главна су њена пребивалишта. Из равних предјела и широких житних поља ишчезла је кржа скоро сасвим, и тако је лов овдје код нас изванредно отешчан, пошто у највише случајева, од једног нађеног јата, одмах на првом лету, тешко да се двије убију, а послије се, успркос најбољег тражења, у неприступном земљишту не може наћи остатак јата. Босна и Херцеговина имаду све услове, да се ријеши оно питање гледе „пољских“ и „планинских“ кржа. Истина је, да се кржа налази у Босни још у висини од 2000 *m* над морем, и то у закржљаној шуми Трескавице планине (професор Кнотек), под закржљаним буквиком на Лисини (1750 *m*) и још на неким мјестима.

Ове планинске крже имају перје пепељасто-сиве боје и јесу чудновато малене. У Херцеговини има такођер таковых патуљака, које ловци зову скитницама, и само се привремено настане на којем мјесту, често и у низини. Убио сам таку једну кржу на зараванку Убовско код Љубиња 7. октобра 1888., која је била мало већа од одрасле препелице.

Да проучим облик перја и тијела кржа, дао сам по могућности прикупити их из разних крајева. Имам их лијеп број (30); од ових су по двије из Бугарске, Србије, Црне Горе и Грчке. У Грчкој је она врло ријетка, и само је у околици Ламије позната, одаклен је зими у Атену на продају доносе.

Уопће може се рећи, да им је број у Босни и Херцеговини доста мален. Највише их има у околици Дервенте и у Мостарском блату. У мјестима, која Сава плави, нема ни једне крже, а тако исто и у пустом кршу херцеговачком. Чува се добро од непријатеља, тражећи скровишта у густој шикари, па ловац треба да има много устрајности, ако је хоће убити. И ако је абсурдно, то ће се ипак кржа често моћи уловити само уз помоћ ловачког пса (Brackierer). Пошто од домаћих ловаца врло ријетко који у лету убијати умије, и пошто се је у прва времена ова птица врло ријетко ловила, а опет само мјестимице у цичој зими хватала у замке, била је она прије многобројнија него сад, али су томе опадању њеног броја и љуте зиме задњих година највише допринеле.

У околици Сарајева био је на крже најбољи лов год. 1892., гдје их је неколико стотина уловљено. Пошто се множе у овим крајевима доста касно, тако да и у половици августа млади не почну лијетати, то и ово доказује, како је потребно било, да се новим законом о лову одгодио лов до 18. августа.

Босанске крже одликују се од оних других земаља на сјеверу својом мањом тежином и величином. Има их у јатима до 20 комада скупа, а музеју је донешено гнијездо са 22 јаја.

7. Coturnix coturnix L. Wachtel, препелица, пућпурућ.

Из године у годину све то више опада број препелица, које се у прољеће у јатима враћају у Европу. Сразмјерно велики дио овијех јата остаје преко љета у земљама балканског полуострва и нарочито код нас у Босни и Херцеговини, да овдје легу. Обично долазе к нама препелице у пошљедњој седмици мјесеца априла, што је засвједочено онијем ексемпларима, које на пролазу нађу смрт ударањем о брзојавне жице, те их сваке године надзиратељи брзојава ондје налазе мртве у приличном броју.

Препелица гради своја гнијезда понајвише у грмљу око оранице и пашњака, за тим усред жита или у оном ониском и ријетком шипрагу, којим су обрасли обронци нашијех брда.

Прије окупације слабо се ко бавио ловом на препелице и једва да је ко те птице држао у кафезу. Ње су тада таманиле једино птице грабљивице и неки четвероношци.

На пролазу прате јата препелица увијек овећи скупови грабљивих птица, од којих ваља споменути разне еје (Weihen), нарочито пак руску еју (Steppenweihe).

Понајвише се препелице легу и на сељење скупљају по великим нашим равницама, на примјер у Попову-, сарајевском и невесињском пољу и т. д.

У повољним годинама може код нас окретан и вјешт ловац у једном дану у овим равницама уловити до 120, па и 150 препелица. Опажава се ипак, да из године у годину та ловина бива све то слабија; томе је узрок, што у земљама на југу ову птицу за вријеме њеног сељења хрпимице тамане, па би то коначно могло имати тај пошљедак, да препелице скоро сасвијем нестане.

Оно мало препелица, што се код нас улове увјежбаним соколовима и атмаџама, једва је вриједно споменути.

Крајем септембра већ су нас оставиле скоро све препелице, само су остала појединa касна легла и оне птице, које су рањене или су задобиле какову другу озледу. Такове се птице могу наћи и усред зиме; ја сам на примјер једну сасвим здраву препелицу убио код Ливна 1. децембра год. 1893., но додајем, да је тада била студен још доста умјерена.

Пошто се препелице много прогоне, то имаде међу њима приличан број кржљаваца. У босанско-херцеговачком музеју има ексемплара само с једном ногом, за тим са свијем опорављених и још много других са разним зарашћеним озледама.

Често се находе врло касна легла. Донесоше ми дапаче још крајем августа тазе гнијездо са великим бројем јаја.

Познато је, да се јаја препелице између себе веома разликују, али ће мало који музеј имати тако богату збирку јаја као наш. Та збирка броји више од 300 комада, које понајвише прикупише господин Рудолф Гешвинд (Geschwind) из околице Гацка и господа браћа Домбровски око Шапца у Србији.

Одлике у боји препеличиног перја, које утврдише у другим земљама (бијела, смеђо-жута и друга боја), нијесу се код нас до сада опазиле.

Književnost. — Књижевност.

Još jedna karakteristična ocjena djela Othmara Reisera: „Ornis balcanica II. Bugarska“[1]).

G. dr. Emil Holub, znameniti prirodoslovac, koji je opće poznat zbog svojih naučnih putovanja po Africi, o kojima je prije dvije godine priredio nekoja predavanja i kod nas u Sarajevu, sproveo je nedavno Njegovoj Preuzvišenosti, gosp. Maksimilijanu pl. Jansekoviću, pismo ovog sadržaja:

„Vrativši se iz Sjeverne Amerike, zatekoh djelo Reiserovo: „Ornis balcanica II. Bugarska“, *koje mi je dobrostivo podarilo visoko c. i kr. zajedničko ministarstvo financija. Imam čast umoliti Vas, preuzvišeni gospodine, da visokom ministarstvu dojavite moju duboku blagodarnost za ovu vanredno zanimljivu, po ornitološko izučavanje balkanskijeh zemalja preznamenitu publikaciju. Kad ovo izdanje bude popunjeno sličnim radovima za druge balkanske zemlje, to će skupina Reiserovih radova biti prvo temeljito djelo za balkanske krajeve, te će popuniti veliku prazninu u poznavanju ptičijeg svijeta Evrope. Tada će to djelo pružiti vrlo znamenite podatke za poznavanje selidbe evropskih i sjevero-afričkih formi i biće od koristi svakom stručnjaku i svim učevnim zavodima.*

Primite i t. d.“

(„Von Nordamerika heimgekehrt, fand ich das mir vom hohen k. u. k. gemeinsamen Ministerium freundlichst gesendete Werk: „Reiser's Ornis balcanica II. Bulgarien“ *vor und erlaube mir, Euere Excellenz ergebenst zu bitten, dem hohen Kais. und Königlichen Gemeinsamen Ministerium meinen tiefsten Dank für die Uebersendung dieses hochinteressanten und für die ornithologischen Kenntnisse der Balkan-Halbinsel so wichtigen Werkes erstatten zu wollen. Wenn noch durch weitere, d. h. die übrigen Balkanländer betreffende Arbeiten vervollständigt, wird Herrn Custos Reiser's Gesammtwerk das ornithologische Standard-Werk der Balkan-Gebiete bilden, und eine der grossen Lücken in der Kenntniss der Vogelwelt Europas ausfüllen, wird sehr wichtige Data in re der Wanderung europäischer und nordafrikanischer Formen bieten und im Ganzen und Grossen ein Nachschlagewerk und ein Bedürfniss für jeden Fachmann und jedes wissenschaftliche Institut bilden.“)*

Uredništvo.

F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, publiés avec une introduction critique“. Brusselj, H. Lamertin. 1894./95. Sv. I. i II. Vel. 4.

Sve se više i sve življe traže publikacije po razredima, po jedinstvenom objavljivanju monumenata, koji jednome kolu pripadaju. Istom kad su spomenici jedne vrste što potpunije pribrani i kritički ispitani, onda istom može da bude govora potankoj študiji, osnovanoj na isporegjivanju i uzajamnom tumačenju; onda se može na stara

---

[1]) Vidi 1. svesku ovog lista, godište VII. (1895.) str. 159.

pitanja odgovarati nužnom precizijom i mogu se nova potaknuti. Megju ovaka, željno izgledana djela valja ubrojiti i Cumontovo. To je od dužeg vremena ozbiljno i ustrajno pripravljana publikacija. Jednu joj je probu Cumont već u „Revue archéologique" 1893. iznio u svom „Catalogue sommaire des monuments figurés relatifs au culte de Mithra."

Pisac je sebi učinio zadaćom, da pribere sve vijesti, kako literarne, tako monumentalne, koje se odnose na kult Mithrasov, pa nas onda na osnovu toga materijala uvesti u jedan od najtežih i najtavnijih dijelova povijesti religije. Djelo je proračunano na četiri sveska; dva su već izašla. U prvome su u spisatelja sačuvane vijesti i bilješke i dotični natpisi; u drugom je jedan dio „Monuments figurés" (Azija, Rim, Italija, Sicilija, Tračka, obje Mözije, Dacija [djelomice]).

Nastavak tomu ima da bude u III. dijelu. Na kraju će biti ispitivanje piščevo. Natpisi i škulpture topografski su poredane, i to tako, da je na početku orijenat, a njega se hvata Rim, Italija i Sicilija. Onda pisac opet posiže za istokom, za balkanskim poluostrvom, pa nas otale vodi duž Dunava na zapad, u Germaniju, Britansku, Španjolsku i konačno u Afriku. To je dobro promišljen raspored.

Natpisi u našoj pokrajini, koji se odnose na Mithrasa, našli su mjesta na str. 139. i 177. Relijefi će biti u III. svesku.

Ja sam te monumente već prikupio i poredao prije u „Glasniku" 1894., str. 347. i 486. i d. Natpise C. III 8696. (Salonae), 8432. (Narona) i 8372. (Ustikolina kod Foče) ispustio je Cumont, valjda za to, što mu se je učinilo sumnjivo riješenje dotičnih sigala i popunjenje fragmenata. Natpisi kod Plevalja i Nefertare nagjeni su tek u julu 1894.

Ja sam već na prvome od označenih mjesta istakao, da u Dalmaciji Mithrasov kult nije bio vrlo proširen, te izrekoh mnijenje, da glavni uzrok toj pojavi valja tražiti u vojničkim prilikama.

Naša pokrajina u pogledu takog ustezanja prama tomu stranomu bogu nije osamljena. Još manje vijesti ima iz Sicilije, Tračke, Macedonije. Sardinija i Korzika nije nikako zastupana.

Štovanju Mithrasa bilo je naravskim načinom sjedište u prvom redu u pomorskim gradovima (Epidaurum, Narona, Salonae, Jader, Senia) i na ostrvima (Brattia i Arba); nego je i po kopnenim krajevima bilo općina: u Munjavi kod Josipovog dola, u Golubićima kod Bišća, Glamoču, Lisičićima (kod Konjica), Starom Plevlju i Nefertari[1]).

Dedikanti su dalmatinskih ara i relijefa vojnici (Cumont n. 309.), niži činovnici, koji pripadahu ropskom ili libertinskom staležu, te svojim imenom odaju svoje podrijetlo sa istoka (Cumont n. 312. a., 314., 317.), ili privatnici, koji većinom takogjer potječu iz orijenta. („Glasnik" 1894., str. 346. *L. Antonius Menander Aphrodisieus* — Cumont n. 315. *Sex. Cornelius Antiochus* i t. d.)

Domaćih, koji se inače megju utemeljiteljima votivnih predmeta veoma ističu, nema nikako. Epihorsko pučanstvo ostalo je vjerno starim svojim bogovima: Diani, Panu-Silvanu[2]), Liberu, koji su svi bez sumnje izjednačeni s domaćim, po svom biću

---

[1]) S ovim mjestom kulta valja isporediti analognu gragjevinu iz Rožana kod Černembla, koju je opisao A. Premerstein u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XIV. str. 97.; očevidno je ona imala samo da predstavlja šumsku i gorsku kapelu.

[2]) Isp. R. von Schneider, „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" IX., str. 35. i d. A. von Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres", str. 53., 56., 80., L. Friedländer, „Sittengeschichte" III[6] str. 584. primj. 3.

jednakim bogovima; nadalje Latri[1]), Sentoni[2]), Ici[3]), Jutossici[4]), Medauru[5]), Aufanama[6]) i t. d. Takvu konservativnu ćud održali su Dalmatinci i kao rimski gragjani, vojnici, pače i u veoma visokim častima; kako u kopnenim krajevima, kao i u pomorju i u tugjini, u Galiji i u Numidiji, pa ne samo na početku carskog doba, nego još i krajem drugog vijeka.

Dalmatinski spomenici Mithrasa pripadaju vremenu oko i poslije 150. po Hr. U n. 314. spominje se skupna vladavina; u n. 312. a) spomenuti C. Antonius Rufus bio je 147.—157. zakupnik ilirske carine[7]); isp. nadalje gentilna imena Aelius (n. 313.) i

Mithrasov relijef iz Golubića kod Bišća.

Aurelius (n. 309. C. III 10034. „Glasnik" 1894., str. 486.) i što nema praenomena u n. 312., 316., 319. O natpisu iz Golubića primjećuje Hirschfeld: *„litteris saeculi tertii"*. To podoba onome, što je o tome vremenu intenzivnijeg širenja kulta po državi uopće konštatovano[8]).

---

[1]) C. III 2816 (kod Scardone), 2857., 2858., 2859. (Nedinum) 9970., 9971. (Corinium). U Nedinumu bio je hram te boginje; to dokazuje 1. množina natpisa, od kojih su dva na jednom mjestu u isto vrijeme nagjena i 2. ta okolnost, što jedna u Corinumu nastanjena žena u Nedinumu žrtvuje. Nadalje bih ja u ulomku Coriniuma C. III 9971 drugi red nadopunio ili *templ]um* ili *fan]um Latra[e . . .*

[2]) C. III 3026. (Tarsatica), 10075., 10076. (Albona).

[3]) C. III 3031. (Flanona).

[4]) C. III 10.074. (Albona).

[5]) C. VIII 2581. Isp. s time Mommsen C. III str. 285. L. Friedländer, „Sittengeschichte" III[6] str. 541.

[6]) Boissieu str. 59.= Orelli 2106. Isp. s time Mommsen E. E. V., str. 202., Steuding u Roschera „Mythologisches Lexicon" s. v. O. Schilling, „De legionibus Romanorum I. Minervia et XXX. Ulpia", str. 55. Isp. uopće i W. Tomaschek, „Einige Götternamen auf illyrischem Boden". G. Krek, „Einleitung in die slavische Litteraturgeschichte" str. 450.

[7]) „Römische Mittheilungen" 1893., str. 197. i d.

[8]) A. pl. Domaszewski se je u „Die Religion des römischen Heeres", str. 59. primj. 252. izjavio protiv računanja u to vrijeme: „Ko pregleda Mithrasove natpise, kako ih je Cumont sada prikupio, upoznaće na prvi mah, da gotovo svi, za koje se može dokazati, da pripadaju vjeri po porodu slobodnih ljudi, potječu iz 3. vijeka."

Pri eksaktnosti, kojom se obično odlikuju Cumontove radnje, slabo se što može primjetiti u pojedinostima. Imena naših mjesta malo su ga zamučila. Senia (n. 312. a) zove se Senj (njem. Zengg); kod n. 313. treba da glasi Rožane kod Černembla; n. 318. je u Munjavi kod Josipovog dola nagjen; n. 574. potječe iz Crkvine kod Koljana, jugoistočno od Vrljike. Za taj natpis ostajem ja i sada pri popuni, kako ju je predložio P. Sticotti; jer baš u tome kraju ima množina Janu posvećenih natpisa. Isp. C. III 2881 (Corinium), 9932 (Asseria), 2969 (Aenona), 10072 (Albona), 3030 (Flanona) i t. d.

Na kraju objavljujem nepublikovani još Mithrasov relijef C. III 10034 iz Golubića kod Bišća.

Ploča od vapnenca, polomljena; visina 0·58, širina 0·95, debljina 0·18; površina vrlo oštećena. Sada u zagrebačkom zemaljskom muzeju. Po jednoj fotografiji gospodina profesora dra Josipa Brunšmida. Prikazivanje se ne razlikuje od tradicijonalnog tipa Mithrasa, koji ubija bika. (Vidi *sliku* na str. 455.)

U Sarajevu, u maju 1895. **Karlo Patsch.**

„Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien." (Станица из млађег каменог доба у Бутмиру крај Сарајева у Босни.)

Ово је наслов дјела, које је издао босанско-херцеговачки земаљски музеј почетком мјесеца априла ове године. У њему су изложени успјеси систематског истраживања течајем године 1893. у карактеристичком налазишту бутмирском, гдје се је рад наставио и прошле и ове године, те ће се без прекидања продуживати, све док се не сврши прекопавање читавог оног земљишта, које у себи чува останке из давног оног доба (од прилике 3000 година прије Исуса), које се у науци зове доба неолитичко. У предговору вјешто приказује познати стручњак госп. др. М. Хернес (Hoernes) све оне моменте, због којијех то налазиште има непроцјењиву вриједност по прехисторијску науку. Кад се је прошле године мјесеца августа састао у Сарајеву први знанствени конгрес, при коме је судјеловала лијепа кита најзнаменитијих археолога и антрополога из разних крајева Европе, да проучава збирке и радове нашег музеја, тада бијаше управо налазиште бутмирско оно мјесто, које је стручњаке задивило богатством тамошњих нахођаја и својим у многом погледу чудноватим, дјеломице до сада непознатим формама разнијех рукотворина од камена и иловаче[1]).

Иза предговора Хернесова долази извјештај, гдје рударски сатник В. Радимски (Radimský), коме је повјерен рад у тој станици, у прегледном облику вјешто износи и разлаже све, што има каку вриједност за просуђивање прилика тадањих становника на пољанама око Бутмира. Лијепо се допуњује овај извјештај мајсторски израђеним сликама: једном таблом у хелиограврури и 19 табли у бојама, за тим с 85 сличица у тексту. Дјело се свршава стручњачким мнијењем госп. професора К. Шретера (C. Schröter) у Цириху (Zürich) о биљевним останцима, који се нађоше у тој насеобини.

Како се то чини и другијем нашим издањима, то је и ову публикацију високо ц. и кр. заједничко министарство финанција разаслало многијем личностима, које слове као први стручњаци археолошке науке, те су од њих стигле оцјене, које ево

[1]) Испореди „Гласник зем. музеја" 1894., 3. свеска.

износимо у тој намјери, да наши цијењени читатељи дознаду, како о том нашем издању, које је стручна штампа најпријазније поздравила, једнодушно суде археолози-прваци садашњег времена и угледни промицатељи прехисторијске науке.

По одредби Његове крал. Висости, кнеза бугарског Фердинанда кобуршког, спремио је дворски маршал Његов, гроф Форас, геренту бугарске владе у Бечу писмо из Софије од 13./1. јуна 1895., које у пријеводу овако гласи:

„Господине баруне! Његово крал. Височанство, кнез, врло се обрадовао љубезном спомињању Његове Преузвишености, госп. пл. Калаја те га је ванредно обеселило управо сјајно знанствено дјело о знаменитим нахођајима у Босни, које сам ја по Вашој жељи предложио прејасноме кнезу. Жеља је Његовог Височанства, да Ви, господине баруне, Његовој Преузвишености дојавите Његову топлу благодарност за овај лијепи и уједно драгоцјени дар, те да у исто вријеме приопћите господину министру, да су ти продукти примитивне вјештине у Њему побудили наду, да ће и Бугарска данас сјутра на таки начин принијети свој дијелак прехисторичкој науци.“

(„Monsieur le Baron! Son Altesse Royale Monseigneur le Prince a été charmé de la gracieuse pensée de Son Excellence Monsieur de Kállay et vraiment intéressé par le magnifique ouvrage scientifique sur les heureuses trouvailles de Bosnie, que suivant votre désir, j'ai remis à Sa Haute destination. Monseigneur le Prince désire que vous vouliez bien, Monsieur le Baron, faire parvenir à Son Excellence Ses meilleurs remerciements pour Son aimable et si remarquable souvenir, en lui disant combien ces révélations d'un art primitif ont fixé et charmé Son attention en Lui laissant l'espoir que la Bulgarie pourra, un jour ou l'autre, fournir aussi son contingent à la science préhistorique.“)

Принц Роланд Бонапарте у Паризу пише:

„Принц Роланд Бонапарте благодари господину министру финанција за дјело „Die neolithische Station in Butmir“, које му је имао доброту доставити и био би сретан, кад би могао добити и друге овакове публикације о нахођајима из земаља, које га у велике занимају.“

(„Le Prince Roland Bonaparte remercie le Ministre des Finances de la publication „Die neolithische Station in Butmir“ *qu'il a eu l'amabilité de lui envoyer, et serait heureux de recevoir ultérieurement les publications analogues qui paraîtraient au sujet de cette région à laquelle il porte le plus vif intérêt.“)*

Госп. Луиђи Пигорини, директор музеја „preistorico-etnografico e Kircheriano“ у Риму приопћује писмом од 23. априла 1895.:

„Примио сам прекрасно дјело „Die neolithische Station von Butmir“, у коме се износи врло знаменит материјал, ископан ондје године 1893. Овиме је науци и опет учињена нова, ванредно драгоцјена услуга по учењацима, који истражују првобитну културу Босне. Учењаци свију земаља овоме се у велике радују и осјећају најтоплију благодарност сирам просвијетљене владе, која потпомаже овако интересантна истраживања.“

(„Ho ricevuto la splendida opera „Die neolithische Station von Butmir“ *nella quale si illustra l' importantissimo materiale ivi scavato nel 1893. È un nuovo segnalato servigio reso alla scienza dai dotti che indagano le primitive civiltà della Bosnia. Gli studiosi di ogni paese ne sono oltremodo lieti, e sentono la più viva gratitudine per l' illuminato Governo che promove ricerche di così alto interesse.“)*

Госп. Алберт Фос (Voss), директор музеја за народословље у Берлину, приопћује писмом од 17. априла 1895.:

„Имам част изразити Вам, Преузвишени господине, најдубљу захвалност за приспослано ми сјајно дјело о врло знаменитом налазишту у Бутмиру. Издаватељи заслужују најтоплије признање стручњака, што се тако брзо прихватише посла и што у овако дивном облику пред оне, које овај рад занима, изнесоше успјехе прве кампање. Што се овдје изложило, биће за сада довољно, да пажњу сврати на особност находјаја и да такођер ширим круговима исте на оглед стави. Коначни суд не ће се за сада дакако моћи изрећи; то ће се моћи тек касније, кад се прикупи још нешто материјала за испоређивање.

Дозволите ми, Преузвишени господине, да Вам за књижницу бос.-херц. земаљ. музеја као незнатни спољашњи знак моје благодарности предложим један управо одаслани примјерак дјела о прехисторијским старинама бранденбуршким, које сам издао у друштву с госп. Г. Стимингом (Stimming). Ако се садржај овог дјела изравно и не дотиче находјаја, прикупљених до сада у Босни и Херцеговини, то ће се можда ипак пружити прилика, која ће довести до тога, да се тамо нађени материјал испореди с находјајима из страних крајева.

Примите, Преузвишени господине и т. д.“

(„Eurer Excellenz beehre ich mich meinen ehrerbietigsten und tiefgefühlten Dank für die Uebersendung des Prachtwerkes über die hochwichtige Fundstelle von Butmir ganz gehorsamst auszusprechen.

Die Herausgeber verdienen die wärmste Anerkennung der Fachmänner dafür, dass sie so schnell an's Werk gegangen sind und in einer so ausgezeichneten Weise die Ergebnisse der ersten Campagne den Interessenten zugänglich gemacht haben. Das Dargestellte wird vorläufig ausreichen, auf das Aussergewöhnliche der Funde aufmerksam zu machen und weiteren Kreisen eine Anschauung von denselben zu gewähren. Ein abschliessendes Urtheil wird ohnehin in nächster Zeit noch nicht möglich sein und erst nach Auffindung weiteren Vergleichsmaterials gewonnen werden können.

Eure Excellenz bitte ich ausserdem, mir gütigst gestatten zu wollen, als ein geringes äusseres Zeichen meiner Dankbarkeit Hochderselben ein mit gleicher Post abgesandtes Exemplar des von mir mit Herrn G. Stimming gemeinsam herausgegebenen Werkes über prähistorische Alterthümer der Mark Brandenburg für die Bibliothek des bosnisch-hercegovinischen Landesmuseums überreichen zu dürfen. Wenn der Inhalt des Werkes auch die bisher entdeckten bosnisch-hercegovinischen Funde nicht direct berührt, so wird sich doch vielleicht gelegentlich eine Veranlassung darbieten, die es wünschenswerth erscheinen lässt, Vergleiche zwischen dem dort gefundenen Material und fremdem anzustellen.

Genehmigen Eure Excellenz etc.“)

Директор археолошког и етнографског музеја у Берну (Швицарска) госп. Едмунд пл. Феленберг (Fellenberg) пише 24. априла 1895. ово:

„Преузвишени! Као изненадни и драгоцјени дар к ускрсним празницима стиже ми прекрасна публикација о неолитичкој станици у Бутмиру. С погледом на вриједност текста и по својој управо умјетничкој опреми ово ће се дјело пунијем правом придружити најљепшим издањима новијег доба. Али оно пружа и сјајно свједочанство за дубоко промишљени научни рад, који се подвигом Ваше Преузвишености развија у Босни и Херцеговини. Мени ће та књига мимо тог бити трајна успомена на незаборавне дане мога борављења и Сарајеву, а нарочито на занимљиве часове, које пробависмо у Бутмиру и на љубезни пријем, којим нас одликоваше госпођа пл. Калај и Ваша Преузвишеност. Примите и т. д.“

(„Excellenz! Als Ostermontags-Ueberraschung und werthvolles Geschenk ist mir die prächtige Publication über die neolithische Station in Butmir richtig zugekommen. Sowohl was die Gediegenheit des Textes als die hochkünstlerische Ausstattung anbetrifft, dürfte sich dieses Werk den schönsten der Neuzeit würdig anschliessen und ein neues glänzendes Zeugniss ablegen für die vielseitige wissenschaftliche Thätigkeit, welche in Bosnien-Hercegovina unter Euer Excellenz Aegide entwickelt wird. Mir wird überdies dieses Werk eine stete Erinnerung bleiben an die unvergesslichen Tage von Sarajevo und ganz besonders an die interessanten Stunden, die wir in Butmir zugebracht, und an den liebenswürdigen Empfang, der uns von Frau von Kállay und Euer Excellenz zu Theil geworden. Genehmigen etc.“)

Ц. кр. централно повјереништво за умјетничке и хисторијске споменике у Бечу приопћује својим писмом од 10. септембра 1895., бр. 1378. ово:

„Високо министарство имало је доброту овоме повјереништву уступити један примјерак дјела, које је издао тамошњи земаљски музеј под насловом „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen 1893“.

Ово је дјело нови доказ за увијек будан рад славне земаљске владе око знанственог проучавања земље и њезиног старања, да усијеси овог рада буду приступачни научним круговима.

Предмет, који се у томе дјелу у ријечи и слици расправља управо одличним начином, тако је важан, да је смјеста и ријетком брзином на се обратио пажњу сваког истраживаоца старина.

С тога има централно повјереништво част, славној земаљској влади изјавити за ово дјело своју благодарност и потпуно признање, при чему додаје, да ће у овамошњем листу доскора изаћи расправа о прехисторијским радовима у Босни и Херцеговини, нарочитим обзиром на истраживање у Бутмиру.“

(„Das hohe Ministerium hatte die Gewogenheit, an die Central-Commission ein Exemplar der vom wohldortigen Landesmuseum herausgegebenen Publication „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen 1893“ *herabgelangen zu lassen.*

Dieselbe bietet einen neuerlichen Beweis für die immer rege Thätigkeit der löblichen Landesregierung um die wissenschaftliche Durchforschung des Landes und die Zugänglichmachung der Ergebnisse für die Gelehrtenwelt.

Der Gegenstand, welcher im vorliegenden Werke in trefflicher Weise in Wort und Bild dargestellt wird, ist von so hervorragender Bedeutung, dass er mit einer seltenen Raschheit die Aufmerksamkeit der Alterthumsforscher auf sich gelenkt hat.

Die Central-Commission beehrt sich, der löbl. Landesregierung für diese Publication ihre volle Anerkennung und ihren Dank mit dem Bemerken auszusprechen, dass in den hierämtlichen Mittheilungen demnächst eine Darstellung der prähistorischen Untersuchungen in Bosnien und in der Hercegovina unter besonderer Berücksichtignng von Butmir erscheinen soll.“)

Дирекција ц. кр. дворске књижнице у Бечу приопћује писмом од 27. априла 1895.:

Имам част најусрдније се захвалити за монументално дјело „Die neolithische Station von Butmir“ те Вас молим, да то изволите дојавити Преузвишеном господину министру.

Моју благодарност нека прати моја искрена честитка на сјајном овом издању, које ће кроз дуго времена бити богатим врелом за плодоносна истраживања.“

(„Ich beehre mich, Eurer Excellenz meinen besten Dank für die gütige Uebersendung eines Exemplares des monumentalen Werkes der Denkmäler von Butmir zu sagen und zu bitten, gelegentlich Sr. Excellenz dem Herrn Minister denselben vermitteln zu wollen.

Meinen Dank darf die aufrichtigste Gratulation begleiten zu der nach Inhalt und Form glänzenden Leistung dieser Publication, welche die Quelle fruchtbarster Untersuchungen für lange Zeit sein wird.“)

Ц. и кр. интендант наравословног дворског музеја у Бечу, госп. Хауер пише 21. априла.

„Смјерно потписани има част, високом заједничком министарству финанције овиме потврдити примитак једног ексемплара публикације „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen 1893“, што ју је издао бос.-херц. земаљ. музеј, те уједно изриче најтоплију и понизну благодарност на добростивом подарењу реченог врло драгоцјеног дјела.“

(„Der ergebenst Gefertigte beehrt sich, Einem hohen gemeinsamen Finanz-Ministerium den Empfang eines Exemplares der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen Publication „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen 1893“ *zu bestätigen und seinen wärmsten und ergebensten Dank für die gütige Ueberlassung der genannten sehr werthvollen Publication hiemit auszusprechen.“)*

Професор универзе и чувар мађарског народног музеја у Будимпешти, госп. Јосип Хампел пише:

„Преузвишени господине! Уз званични допис бр. 3557/Б. Х. I. примио сам овијех дана по одредби Ваше Преузвишености подарену ми публикацију бос.-херц. земаљског музеја о неолитичкој станици у Бутмиру.

Благодарећи Вашој Преузвишености на овом драгоцјеном дару, ваља ми изрећи увјерење, да ова публикација има управо епохално знаменовање за научно проучавање прехисторијских прилика балканских земаља, те да је Ваша Преузвишеност тиме, што је одредила, да се овруше ископавања у Бутмиру и да се постигнути резултати објелодане, стекла непролазне заслуге за прехисторијску науку, за што Вам је дужан највећу захвалност сваки и најскромнији заступник ове дисциплине.“

(„Excellenz. In Begleitung des Amtsschreibens Z. 3557/B. H. I. erhielt ich dieser Tage in Folge Auftrages Eurer Excellenz die Publication des bosn.-herceg. Landesmuseums über die neolithische Station von Butmir.

Indem ich Eurer Excellenz für dieses werthvolle Geschenk meinen aufrichtigsten und ergebensten Dank ausdrücke, bin ich der Ueberzeugung, dass dieser Publication in der wissenschaftlichen Erforschung der prähistorischen Verhältnisse der Balkanländer eine epochale Bedeutung zukömmt, sowie dass Eure Excellenz durch die Veranstaltung der Butmirer Ausgrabung und die Veröffentlichung der daraus gewonnenen Resultate sich um die gesammte Wissenschaft der Prähistorie unvergängliche Verdienste erworben haben, für welche Eurer Excellenz jeder noch so bescheidene Vertreter dieser Disciplin aufrichtigen Dank schuldet.“)

Предсједништво антрополошког друштва у Бечу приопћује писмом од 26. априла 1895.:

„Предсједништво антрополошког друштва у Бечу има част високом министарству овиме изразити своју особиту благодарност за даровану, ванредно красну публикацију „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen von 1893“.

Ово сјајно дјело предложиће се члановима друштва у главној скупштини, те ће несумњиво пробудити највећи интерес и свеопће удивљење.“

(„Das gefertigte Präsidium der ‚Anthropologischen Gesellschaft in Wien‘ beehrt sich, einem hohen Ministerium für die gütige Zusendung der hervorragend schönen Publication „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen 1893“ *seinen wärmsten Dank hiermit auszudrücken.*

Dieses Prachtwerk wird in einer Vollversammlung den Mitgliedern der Gesellschaft vorgelegt werden und zweifellos das grösste Interesse und die Bewunderung derselben erwecken.“)

Госп. Ото Бендорф (Otto Benndorf), ц. кр. дворски савјетник и професор универзе у Бечу, пише дана 23. априла 1895. ово:

„Имам част Вашој Преузвишености потврдити примитак прекрасне публикације о Бутмиру, достављене ми цијењеним дописом од 6. априла о. г. (бр. 3557/Б. Х.) те молим уједно, да благохотно изволите примити увјерење моје захвалности за овај дар, који ће ми поучне дане, проведене у Сарајеву пригодом археолошког конгреса, одржати у најугоднијој успомени. Уз то додајем увјерење највећега поштовања.“

(„Eurer Excellenz beehre ich mich, den mit gütiger Zuschrift vom 6. April d. J. (Z. 3557/B. H. I.) erfolgten Empfang der prachtvollen Butmir-Publication zu bestätigen und zu bitten, den Ausdruck meiner Dankbarkeit für dieses Geschenk, das mir die lehrreichen Tage des Archäologen-Congresses in Sarajevo in angenehmster Erinnerung erhalten wird, zugleich mit der Versicherung vollkommenster Hochschätzung und Verehrung genehmigen zu wollen.“)

Професор К. Шретер (C. Schröter) у Цириху (Zürich, Швицарска), који је, како наведосмо уз ово дјело додао стручњачко мнијење о биљевним останцима, нађеним у овом прехисторијском налазишту, дојављује писмом од 15. априла 1895. ово:

„Овиме признајем, да сам примио врло поштовану пошиљку од 6. априла 1895. са два примјерка одиста сјајно опремљеног дјела о неолитичкој станици у Бутмиру, за коју сам и ја могао написати мален прилог. Хитим да изразим своју највећу благодарност за ову благохотну пошиљку.“

(„Mit Gegenwärtigem bekenne ich mich im Besitze Ihrer geehrten Zusendung vom 6. April 1895, enthaltend zwei Exemplare der wirklich prachtvoll ausgestatteten Publication über die neolithische Landansiedlung in Butmir, bei welcher es mir vergönnt war, einen kleinen Beitrag zu liefern. Ich beeile mich für diese freundliche Zusendung meinen besten Dank auszusprechen.“)

Доценат за прехисторијску науку при универзи у Цириху, госп. Јакоб Хајерли (Heierli) приопћује:

„Вративши се с научног путовања, затекох прекрасно дјело „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen von 1893“, које ми је као дар спремљено. Имам част овиме дојавити високом министарству моју најсмјернију благодарност на овом новом доказу ванредног занимања, којим високо министарство благонаклоно подупире прехисторијска истраживања.“

(„Von einer kleinen Studienreise zurückgekehrt, finde ich das prachtvolle Werk „Die neolithische Station von Butmir, Ausgrabungen von 1893“ *als Geschenk vor. Ich beehre mich, dem hohen gemeinsamen Finanz-Ministerium meinen ergebensten Dank abzustatten für diesen neuen Beweis der ausgezeichneten Theilnahme, mit welcher Hochdieselben den prähistorischen Studien die wohlwollendste Unterstützung angedeihen lassen.“)*

Сличним изразима своје благодарности потврдише примитак речене публикације: Госп. кр. угарски министар за богоштовје и наставу у Будимпешти; госп. гроф Вурмбранд (Wurmbrand); кустос ц. кр. дворског музеја у Бечу, госп. Јосип Сомбати (Szombathy); посланик на државном сабору, професор Едуард Суес (Suess) у Бечу; дирекција мађарског народног музеја у Будимпешти; гг. Саломон Рејнак (Reinach) и др. Р. Верно

(Verneau) у Паризу; дирекција антрополошког музеја у Будимпешти; ц. и кр. вице-конзул Јулијо Писко у Јанини.

Гласовити професор др. Рудолф Вирхов (Virchow), тајни савјетник и утемељитељ антрополошке знаности у Њемачкој, оцјењује ово дјело у „Раду берлинског антрополошког друштва“ (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft) овако:

„Име Бутмир сасвим је ново у свјетској литератури. Премда је ово малено мјестанце близу главног града Босне и Херцеговине, те лежи непосредно до купалишта Илиџа, које се даномице све више диже, ипак је његова знаменитост остала непозната. Нико није слутио, да она плосната, округљаста наборина тла, која имаде око 160 m у промјеру, те се успиње једва 2 m у висину, крије у себи остатке можда најстарије људске насеобине у читавој земљи. Откриће ових трагова има се захвалити случају. Јесени год. 1893. основала је наиме земаљска влада на ономе простору господарску станицу, а том је згодом откривено оно налазиште. Лијепо је свједочанство по знанствени дух, којим је проникнута земаљска влада, као и по оштроумље њених знанствених савјетника, да се одмах упознала велика знаменитост на први поглед незнатног налазишта, и да се почело озбиљно радити око искапања. Овај свезак, у коме су садржани наласци течајем првог годишта искапања, може се о бок ставити најбољим публикацијама о прехисторијским предметима, што их познаје литература.

Међународна конференција струковњака из разних земаља Европе, која се састала мјесеца августа прошле године у Сарајеву, и то на позив земаљске владе, могла је једино очитовати своје удивљење, те се у главним тачкама придружити мнијењу домаћих учењака. Главна њезина жеља бијаше, нека се настави искапање и нека се по могућности поспјеши приопћивање налаза са потпуним илустрацијама. И једно и друго учињено је тако изврсно, да је тешко наћи доста топлих ријечи признања и захвале босанској влади.

Једна мисао, којом се је конференција размјерно дуго бавила: да је ту наиме било настаниште попут горњо-талијанских терамара, напустила се са свијем услијед даљњег ископавања, те остаде обзиром на знаменовање само избор од двију могућности, које нађоше на конференцији своје заповаратеље, наиме: да ли је то било право населиште, или само нека врст радионице житељства, које бијаше ондје настањено? Већи дио присутних струковњака више је нагињао овој другој алтернативи. На разним мјестима земље открише: културне слојеве, у дубини, која је у средњем дијелу 110—140 cm дубока; останке јама за становање (земунице), а у њима многобројне рбине артефакта од иловаче, особито пак много каменог оруђа, огњишта са угљевљем и спаљеном иловачом, као и одломке лијепа од иловаче са отисцима округлих дрвета, што доказује, да су ове јаме, нарочито у горњим слојевима, биле трајно настањене. У неку је руку изненадило чланове конференције, што се налазило размјерно мало животињских кости, но из пријегледа проф. Волджиха (стр. 36.) видимо, да се налази међу њима 8 врста кости, нарочито од питоме звјеради, највише од говеда. Било је и појединих комада рогова од јелена, зуби и кости од овце и козе, што је довољан доказ, да су становници имали домаћих животиња. Кад се још узме, да има по врло тачном испитивању проф. К. Шретера у Цириху (C. Schrötera u Zürichu) сјемења разних културних билина (Einkorn, јечма, пшенице, леће) и неколико врста драча (Trespe, Vogelknöterich), онда се више не може двојити, да су се становници бавили осим сточарства и пољодјелством. Упозорит нам је особито на

Triticum monococcum L., која се врста жита нашла и у Хисарлику и Ленђелу, те која се још дан-данас чисто култивира у Базелском кантону у Швајцарској. Некадашњи становници Бутмира не бијаху дакле само номади; они постигоше неку културу, и њихов боравак на мјесту морао је трајати неко извјесно вријеме. Али ипак нема доказа, да су и у зимско доба ондје становали, или да је ту било њихово првобитно настаниште. За то је насеље премалено, јер се нашло само на 12 малених јама за становање. Може се додуше узети, да је негдје у близини било зимовиште, и да је само један дио становништва долазио у равницу, кад би настало топлије вријеме, да ондје ради, да пасе стоку и да обрађује њиве. Овака пријелазна насеља постају и у наше доба, кад би се сакупили страни радници код већих грађевина, код жељезница, друмова, прокопа и утврда, или кад би се населили н. пр. ради грађења опеке. Њемачки радници опеке долазе и Скандинавију, талијански радници у Швајцарску и Њемачку. Многи се враћају сваке године, да за топлијег времена траже зараде у хладнијим крајевима.

Овако моћи је представити себи од прилике и одношаје у старом Бутмиру. Као данас циглари, селили су се ваљда у оно доба лончари, саградивши себи привремене јаме за становање. Јер између свих рукотворина, које је сачувало бутмирско тло, заузимљу цријепови посуда од иловаче прво мјесто, како обзиром на множину, тако и на каквоћу. Њима се придружује оруђе од камена, а међу овим лијепи комади од углађеног камена (стр. 29.), који сасвим поуздано показују, да је станица постала у неолитичко доба. Ковине још нема, што тако није се нашло скоро никако оруђе од рога или кости. Ако је дакле била у Бутмиру радионица, то се она бавила прављењем лончарских посуда, или каменог оруђа.

Гледе овог потоњег установио је госп. Радимски највећом пажњом минералошку саставину употребљеног камења и пронашао њихова геолошка находишта. Испоставило се, да већи дио каменог оруђа састоји од камења, које се налази у оближњој околини Бутмира, на по се од креча горњег триаса, те од подтриадичког шкриљевца, као што и од пјесковитог камена. Од овог камења састоје се сви довршени артефакти осим пробушених млатова, двају камена за гњечење (Quetschsteine) и једног излаштеног комада од прстена, надаље читаво на пола готово оруђе, сами материјал и окресине, као и читави спремљени материјал за израдбу (стр. 35.). Из овога се може закључити, да су ножеви, пиле, стругалице, свердлови и шила, шиљци од копља, сулица и стрјелица, онда излаштене сјекире и длијета, и т. д. као и камените плоче, грађене у самом Бутмиру. Материјал пак за пробушене млатове потиче из других крајева Босне, наиме: диорит, серпентин и разне врсте смеђег и црног иловастог шкриљевца. Од ових врста камена није се нашао ни један на пола готов млат, а нити мјесто, гдје се почело бушити, нити окресине од материјала, који би амо донешен за израду. Млатови потичу дакле од једне или више неолитичких радионица у Босни. Но из тога не смије се одсјећи, да се у Бутмиру нијесу градиле друге трговачке ствари од камена, јер нарочито шиљци за стрјелице бијаху за то веома прикладни.

Но посуђе од иловаче бијаше за трговину још подесније. Висока, дјеломице умјетничка вриједност рбина распознаје се још сада сасвим јасно. Ова вриједност мора да бијаше тим већа, што се бутмирски узорци тешко игдје налазе у читавој земљи. Појединости виде се најбоље на лијепо изведеним таблицама. Овдје ћемо проматрати само ове двије врсте продукције, које се понајвише истичу. Прву сачињава велик број људских глава и читаве (!) фигуре, које називљу идолима. Сличне врсте наћи ћемо највише на југу, особито на Кипру, на егејским острвима, у Хисарлику, па

све до Ердеља. Друга врста одликује се особито орнаментима, којима су богато урешене посуде. Међу овима истичу се највише велике шпирале и змијолике црте, које одају поуздану и вјешту руку. Госп. Хернес написао је о њима опширну расправу. (Стр. 20.). Оваких орнамената, који се у једнаку сврху употребљиваху, моћи је наћи у неолитичко доба на више неолитичких мјеста, на по се у Ческој и сјеверној Њемачкој, но још чешће у Микени и на свим мјестима око средоземног мора, куда су допрли Феничани. Стога се и много говорило о феничком читању на конференцији у Сарајеву. Даља истраживања одлучиће о томе, да ли је Бутмир имао гдјекоје односе са којим феничанским мјестом на морској обали. Тешко да је на овом мјесту обретена читава керамска умјетност; и ако се овдје израђивало веома окретно и успјешно, морали су се узорци и метода радова импортирати, што доказују многе паралеле, које се могу извести на сваком поједином урнеку.

За позније истраживање имаде овдје врло захвална задаћа. Желим, да би се као овај пут свака згода тако разумно и брижљиво употребила. Друштво окретних и марљивих радника, које је сада у Сарајеву на окупу, обавило је за све сувременике узорни посао. Уједно желим, да му се и опет деси згода, да и на другим мјестима земље исто тако разјасни тмину прошлости.“

(„Der Name Butmir ist ein ganz neuer in der Weltliteratur. Obwohl nahe bei der Hauptstadt von Bosnien, unmittelbar neben dem schnell aufgeblühten Bade Ilidže gelegen, war doch die Bedeutung des kleinen Ortes gänzlich unbekannt geblieben. Niemand ahnte, dass die flache rundliche Anschwellung des Bodens, welche sich bei einem mittleren Durchmesser von etwa 160 m bis zu einer Höhe von kaum 2 m aus der Ebene erhob, die Reste der vielleicht allerältesten menschlichen Ansiedelung des ganzen Landes barg. Nur der Zufall, dass die Landesregierung dieselbe auswählte, um darauf eine landwirthschaftliche Station zu errichten, brachte die ersten Spuren der alten Ansiedelung an den Tag. Das war im Herbst 1893. Es ist ein schönes Zeugniss für den wissenschaftlichen Geist, welcher die Landesregierung durchdringt, und für den Scharfblick der wissenschaftlichen Rathgeber, mit denen sie sich umgeben hat, dass die grosse Bedeutung des scheinbar recht unbedeutenden Fundes sofort erkannt und die Ausgrabung mit allem Ernste in die Hand genommen wurde. Das vorliegende stattliche Heft, welches die Funde des ersten Vierteljahres der Ausgrabung enthält, kann sich den besten Publicationen über prähistorische Gegenstände, welche die Literatur kennt, an die Seite stellen.

Die internationale Conferenz von Sachverständigen aus den verschiedensten Ländern Europas, welche auf Einladung der Landesregierung im vorigen August in Sarajevo zusammengetreten war, konnte im Grunde nur ihrer Bewunderung Ausdruck geben und in allen Hauptstücken sich der Auffasung der einheimischen Gelehrten anschliessen. Ihr Hauptwunsch ging dahin, dass die Ausgrabung fortgesetzt und die Veröffentlichung der Funde mit vollständiger Illustration nach Kräften beschleunigt werden möchte. Beides ist erfüllt worden, und zwar in so ausgezeichneter Weise, dass der allgemeine Dank der bosnischen Regierung gegenüber nicht warm genug ausgesprochen werden kann.

Der Gedanke, welcher die Conferenz verhältnissmässig lange beschäftigte, dass es sich hier um eine Anlage, wie sie die Terramaren von Oberitalien darstellen, handeln möchte, ist durch die weitere Ausgrabung gänzlich in den Hintergrund gedrängt worden. Für die Deutung ist nur die Wahl zwischen den beiden Möglichkeiten geblieben, welche auf der Conferenz ihre Vertreter fanden: war es eine eigentliche Wohnstätte oder nur eine Art von Werkstätte ohne ansässige Bevölkerung? Im Ganzen neigten schon damals die meisten der anwesenden Sachverständigen zu der zweiten Alternative. Man hatte in

verschiedener Tiefe in der Culturschicht, deren grösste Mächtigkeit in dem centralen Theile nur 110—140 cm betrug, Reste von „Wohngruben" aufgedeckt, in welchen sich recht zahlreiche Trümmer von Thonartefakten, namentlich jedoch viele Steingeräthe vorfanden; Feuerherde mit Kohlen und gebranntem Lehm, sowie Bruchstücke von Lehmbewurf mit Eindrücken runder Hölzer, bezeugten, besonders in den oberen Lagen, die nicht ganz vorübergehende Bewohnung dieser Gruben. Für die Mitglieder der Conferenz war es einigermassen überraschend, dass verhältnissmässig wenig Thierknochen zu Tage gekommen waren, indess sehen wir aus einer von Prof. Woldrich gelieferten Uebersicht (S. 36), dass darunter 8 verschiedene Arten, und zwar hauptsächlich gezähmter Thiere, am meisten Knochen vom Rind, vorkommen; ganz vereinzelt waren Geweihstücke vom Edelhirsch, Zähne und Knochen vom Schwein, vom Schaf oder Ziege. Immerhin genug, um den Besitz von Hausthieren zu beweisen. Nimmt man dazu, dass nach der äusserst minutiösen Untersuchung von Prof. C. Schröter (Zürich) Samen von verschiedenen Culturpflanzen (Einkorn, Gerste, Weizen und Linsen) und von ein Paar Unkräutern (Trespe und Vogelknöterich) vorhanden sind, so kann nicht wohl ein Zweifel bleiben, dass die Bewohner nicht bloss Viehzucht, sondern auch Ackerbau trieben. Es mag besonders aufmerksam gemacht werden auf das Einkorn (Triticum monococcum L.), das auch in Hissarlik und Lengyel gesammelt ist, und das noch jetzt im Canton Basel-Land häufig cultivirt wird. Die einstigen Bewohner von Butmir waren also keine blossen Nomaden; sie hatten eine gewisse Civilisation erreicht, und ihr Aufenthalt an Ort und Stelle muss einige Dauer gehabt haben. Aber nichts beweist, dass sie auch im Winter hier wohnten, oder dass dies ihr eigentlicher Stammsitz war. Dazu war die Ansiedelung an sich zu klein; nur 12 deutliche Wohngruben von geringem Umfange waren bis dahin aufzufinden. Es ist wohl denkbar, dass in der Nähe irgendwo das Winterdorf oder die eigentliche Stammesheimat lag, und dass nur der eine Theil der Bevölkerung hierher in die Ebene kam, wenn das Wetter milder wurde, um zu arbeiten und nebenbei auch Vieh zu weiden und Aecker zu bestellen. Solche vorübergehenden Wohnplätze entstehen auch heutigen Tages, wenn fremde Arbeiter sich zu grösseren Bauten, Eisenbahnen und Wegen, Kanälen und Befestigungswerken, sammeln oder für gewisse Betriebsarten, z. B. für die Herstellung von Ziegeln, den Sommer über auswandern. Deutsche Ziegelarbeiter werden bis tief nach Skandinavien angetroffen, wie italienische Erdarbeiter in der Schweiz und in Deutschland. Manche von ihnen kehren Jahr für Jahr zurück, um während der wärmeren Jahreszeit in einem kälteren Klima Verdienst zu suchen.

So ungefähr kann man sich auch die Zustände des alten Butmir vorstellen. Wie heutzutage die Ziegler, so mögen damals Töpfer ihre Wanderungen vorgenommen und sich temporäre Wohngruben eingerichtet haben. Denn von allen Manufakten, welche der Boden von Butmir bewahrt hat, stehen die Scherben von Thongeräth an Zahl und Qualität bei Weitem voran. Ihnen schliessen sich die Geräthe aus Stein an, darunter schöne Stücke von geschliffenem Stein (S. 29), welche die allgemeine Datirung der Station in die neolithische Zeit mit Sicherheit darthun. Metall fehlt gänzlich und selbst Geräthe aus Knochen oder Geweihstücken hat man fast gar nicht gefunden. War daher Butmir ein Werkplatz, so hat man nur die Wahl zwischen der Fabrikation von Topfwaaren und von Steingeräth.

Was das letztere anbetrifft, so hat Hr. Radimsky mit grösster Sorgfalt die mineralogische Beschaffenheit der benutzten Steine festgestellt und deren geologisches Vorkommen ermittelt. Es hat sich dabei herausgestellt, dass die bei Weitem überwiegende Menge der Steingeräthe aus Gesteinen besteht, welche in der näheren Umgebung von Butmir heimisch sind, insbesondere aus Kalken der oberen Trias und aus untertriadischen Schiefern, sowie aus Sandsteinen. Aus diesen Gesteinen bestehen alle vollendeten Artefakte mit alleiniger

Ausnahme der gebohrten Hämmer, zweier Quetschsteine und eines polirten Ringfragmentes, ferner sämmtliche halbfertigen Geräthe, die blossen Materalien und Gesteinssplitter, sowie auch alles zur Bearbeitung herzugetragene Steinmaterial (S. 35). Daraus wird gefolgert, dass die Messer, Sägen, Schaber, Bohrer und Pfriemen, Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen, dann die polirten Beile und Meissel, die Schlag-, Schleif-, Glätt-, Quetsch- und Reibsteine, sowie die Steinplatten in Butmir selbst erzeugt worden sind. Das Material für die gebohrten Hämmer dagegen stammt von anderen Gegenden Bosniens, so namentlich Diorit, Serpentin und dunkler bis schwarzer Thonschiefer. Von diesen Gesteinsarten ist kein einziger halbfertiger Hammer vorgekommen, auch kein Bohrkern, keine Abfallssplitter oder herzugetragenes Arbeitsmaterial; die Hämmer müssen daher „aus einer oder mehreren andern neolithischen Werkstätten Bosniens stammen". Das schliesst nicht aus, dass in Butmir Handelsartikel aus Stein gefertigt wurden; dazu eigneten sich z. B. die Pfeilspitzen ganz ausgezeichnet.

Indess das Thongeräth war vielleicht noch mehr dazu geeignet. Der hohe, zum Theil wirklich künstlerische Werth der Scherben lässt sich noch jetzt mit Deutlichkeit erkennen. Dieser Werth musste um so grösser sein, als die Muster von Butmir sich sonst im Lande kaum finden. Wegen des Einzelnen muss auf die schön ausgeführten Tafeln verwiesen werden. Hier mag nur auf die zwei Arten der Production verwiesen werden, welche am meisten hervorragen. Die erste ist vertreten durch eine grosse Zahl von menschlichen Köpfen und ganzen (!) Figuren, wie man wohl sagt, Idolen, wie sie ähnlich hauptsächlich im Süden, insbesondere in Cypern, auf den ägäischen Inseln, in Hissarlik und bis nach Siebenbürgen vertreten sind; die zweite durch besondere Ornamente, mit denen die Wände des Thongeräthes in reichster Fülle bedeckt sind. Darunter stechen am meisten die grossen Spiralen und Schlangenzeichnungen hervor, deren correcte Ausführung eine sichere und frühzeitig geübte Hand verrathen. Hr. Hörnes hat davon eine eingehende Beschreibung geliefert (S. 20). Solche Ornamente finden sich in neolithischer Zeit in ähnlicher Anwendung an nicht wenigen neolithischen Plätzen, so insbesondere in Böhmen und Norddeutschland, aber freilich noch häufiger in Mykenae und an allen den Mittelmeerplätzen, wohin die Phönicier kamen. So ist denn auch bei der Conferenz in Sarajevo die phönicische Frage stark in den Vordergrund getreten. Weitere Studien werden darüber entscheiden, ob Butmir mit irgend einem phönicischen Küstenplatze in Beziehung gestanden hat. Schwerlich ist die ganze Kunst der Keramik an dieser Stelle erfunden worden; wenn sie daselbst auch mit Geschick und Erfolg geübt ist, so müssen doch die Muster und Methoden importirt sein. Dafür sprechen die vielen Parallelen, welche sich für jedes einzelne Muster nachweisen lassen.

Hier giebt es für die künftige Forschung höchst dankbare Aufgaben. Möge jede kommende Gelegenheit so verständnissvoll und so sorgfältig benutzt werden, wie es hier geschehen ist. Die jetzt in Sarajevo vereinigte Gesellschaft geschickter und fleissiger Arbeiter hat für alle Zeitgenossen eine Musterarbeit geleistet; möge ihr die Gelegenheit nicht fehlen, an anderen Orten des Landes gleich glückliche Streifzüge in das Dunkel der Vergangenheit auszuführen!")

*

Коначно нам је додати, да је дјело: „Die neolithische Station von Butmir" предано у комисију г. Адолфу Холцхаузену, дворском и универзитетском штампару у Бечу (VII. Breite Gasse 8) и да се у Сарајеву може купити у књижари г. Милана Шарића и код дирекције земаљ. музеја. Цијена је књизи 25 фор. а. вр.

Уредништво.

Različito. — Различито.

Štovanje trešnje.

Malo ima naroda, a da ne bi — imenito niži slojevi — imali bilo koju biljku, ili životinju, s kojom ne bi bile svezane kojekakve priče i uspomene na stara vremena.

Tako su — ako se ne varam, jer to učeni ljudi kud i kamo bolje znaju, — Grci štovali maslinu, Slovjeni lipu, stari Germani hrast, a na istoku se, osobito megju Arapima, još i danas u veliko štuje datula.

Ta ko ne zna, kakva sve svojstva Arapin pripisuje svojoj datuli! Ko ne zna, da se tolike divne arapske priče pod datulom rodiše, a nekoje su pače za nju svezane! Pa kako i ne će, kad mu je ona hraniteljica?

Al' nu! Kud sam zašao? Ta to, kako rekoh, učeni ljudi mnogo ljepše kitit umiju. Da prijegjem na pravu stvar:

Pošto, kako rekoh, mal' ne svaki narod po gdjekoju biljku više manje štuje, nametnulo mi se pitanje, za što da naš narod, imenito pako muslomanski mu dio, toliko štuje trešnju, dok će jasiku rado posjeći.

Trešnju, ma bila ne znam kako stara, on ipak posjeći ne će, već je ostavlja, dok je sam crv vremena ne obori. Zar trešnju posjeći, ili čak možda na vatru metnuti? Bože lijepi zakloni! Ta to bi bio grijeh, koji bi božju kaznu tražio. Za bolji dokaz tome, evo što pripovijeda neki seljak:

Imam na njivi pod kućom trešnju, pa ću se jedared nakaniti, da jednu suhu granu odsiječem. Kad sam pošao na drvo, bilo je vedro nebo; no dok se do grane dovukoh, naoblači se, poče grmljeti, pucati i — na moju dušu — da brzo ne makoh s drveta, mal' da u mene ne smjeri. Od to doba ne bih ti trešnje za vas dunjaluk posjekao.

U našeg naroda — barem koliko znadem — ima ponešto miješavine slovjenskog i turskog naroda; a pošto su Turci, pokorivši arapske kalife, primili od njih najveći dio uljudbe i običaja, to bi prema tome trebali da štuju lipu ili datulu, i o njima da čuvaju priče. Ali nije tako. Za što dakle da štuje trešnju? To pitanje bijaše mi zagonetkom sve do neki dan.

Prije nekoliko dana, vraćajući se sa rimskih grobišta kući, nanese me slučaj na jednog starog muslomana, koji je upravo gonio kući tovar drva. Ja mu se pridružim, te u razgovoru tamo amo dogje riječ na trešnju, pa ga upitam, za što da trešnju niko ne siječe.

„Trešnja je," reći će on „od Boga mubarek učinjeno i posvećeno drvo. Jer u vrijeme, kad su Nemrud (Nimrod) i njegovi ljudi Ibrahim-pejgambera (Abraham) bacali u vatru, onda je mazga donosila drva, a zelembač je vatru potpuhivao. No pošto ne htjede trešnja da gori, to je mazga donijela jasiku, koja je rado gorjela.

Na to se Bog razljutio, te je mazgu, jasiku i zelembača gazab učinio (prokleo), a trešnju je blagoslovio i posvetio.

To se božije prokletstvo i danas poznaje na mazgi i jasiki; jer mazga od onda ne može svoga evlada (pomlatka) imati, a jasikin list uvijek trepti."

Po čemu se pak poznaje prokletstvo na zelembaču i blagoslov na trešnji, to mi nije umio reći; no toliko znadem, da zelembača radi toga svak ubija, jer vjeruje, da ga je dobro ubiti; naprotiv trešnju svak čuva, jer vjeruje, da će mu se, posjekavši trešnju, sigurno desiti kakva nesreća.

Bugojno — α β.

Boj na skakavce.

Narodni običaj. Pribilježio **И. Зовко**.

Ljetos, gdje usjevi po kotaru ljubuškom dosta stradaše od skakavaca, sjetih se običaja, kako bi za prijašnje otomanske vlade tamanili ove zarezнике, koji bi, kako mi pripovijedaše pouzdani ljudi, kad i kad uništili usjeve i zelenje u takoj mjeri, da se narod patio svakom nevoljom, dapače i glad.

Kad bi se pojavili skakavci u velikom broju, podigli bi se prvi ljudi iz onog kraja i javili vlasti tu nezgodu. Vlast bi onda raspisala na svaku kuću, odnosno mušku osobu, po koliki kvantum tijeh zarezника mora ubiti i uništiti. Često put se događilo, da bi koji kućni starješina morao po više oka ubiti tijeh škodljivaca. Od te lovine, koliko valja pojedincu uloviti, minimum je bio 100 drama ili jedna litra.

Na ovu bi se lovinu obično zorom odlazilo, pa bi trajala do samog zahoda sunca. Svaki lovčija morao je, ako ne će da gladuje ili da šta drugog trpi — uzeti sa sobom nužnu hranu te o svom trošku klipati po polju i te poljske dušmane tamanити, kupiti i slagati na jednu rpu. Pod večer, iza kako bi preosjenilo (zašlo) sunce, zašao bi knez, muktar ili koji drugi službenik od jednog do drugog lovca, pred kojima su bile naslagane rpe poubijanih skakavaca, te bi na „tahmina" (po prilici) odsjekao da je udovoljeno propisanoj količini, na što bi jednog po jednog od tijeh lovčija i gončija kući otpuštao[1]).

U lov na skakavce nije se išlo s puškama ili drugim oružjem, kao što su to nekoć, kad su prvi put pošli, Buhovčani (selo u Hercegovini) radili, pa im se i danas između ostalih njihovih donkižotskih osobina i u tome smiju i rugaju. Obično bi se u lov na skakavce išlo s kitnastim, velikim, gustim — granama, pa i s guńcima (vrsta haline) ili drugim kakvim od rema (drolja) napravljenim spravama.

Premda je ono bila prilično neugodna ekspedicija, gdje se mora po cijeli bogoviti dan na sunčanoj pripeci po polju skitati i glavinjati, to ipak uza sve to nije ni teferičevanja manjkalo, ili kako bi to od prilike starina Homir rekao „zadružnog veselja". Lovci bi se i gončije jedan za drugim po polju nagnjali, taman možda koštо nekoć Ahajci i Trojanci, dakako, ako smijemo tu komparaciju izreći, s vrlo neznatnom iznimkom. Ali lov na skakavce imao je katkad

[1]) Kako smo s druge pouzdane strane utvrdili, tamanili su se skakavci u pravilu ovako: Iskopali bi se na više mjesta uporedo po dva hendeka, pa bi onda digli narod, da kakim drolјama i granama ispred sebe goni skakavce u pravcu prema hendecima, jedni s jedne, drugi s druge strane. Onda bi skakavce, koji popadaše u hendeke, zatrpali onom iskopanom zemljom. *Uredništvo.*

и своју злу страну, јер би се често изродиле тужбе због расписа овог зачудног намета, а било је и случајева, да би се у овом лову на скакавце попадила и побила сусједна села, пошто би ловџије, да прикупе одређену количину скакаваца, улазили кад и кад и у подручје другог села.

Narodni običaji u okolici Gjakova o kosidbi i žetvi.

Piše **Niko Vlašić**. — Mostar [1]).

Lijepih li običaja u milom nam narodu! Koliko gogj je važnijih godišnjih svetkovina, koliko gogj je važnijih godišnjih radova, za svaki ima narod posebne svoje običajne svečanosti, posebne pjesme i govore. Ko se ne sjeća koleda, spasovskih krstaša i duhovskih kraljica, pa i drugih običaja pri raznim svečanostima? Kome da živo srce življe ne zakuca, motreći ovake svečanosti, pri kojima narod osjećaje svoje misli i duh svoj u pjesmu izlijeva i pri kojima ćeš najbolje duh naroda upoznati? Pa komu da se ne mile ti drevni običaji — ta ostavina milih nam pregja — koji svaki važniji godišnji momenat popratiše narodnim običajnim miljem — pjesmom i govorom? Odista, narodne su svečanosti milje narodno; lijepa, ugodna i nevina zabavica samoga naroda, koju i oko stranca radoznalo gleda, dok je učenjaci proučavaju sa gledišta stroge znanosti.

1. Običaji o kosidbi.

Još je sve tiho i mirno, noćna tmina prikriva još zemlju, samo kad i kad zalaje po koji pas uz redovno odzivanje vjesnika zore — pijetlova, a ubavi slavuj milo i ljupko izvija na nedalekoj granici, izlijevajuć ljubav prema družici svojoj u lijepu, skladnu i milozvučnu harmoniju. Nije dugo do zore; tad će narod opredijeljeni rad da otpočne.

Naš je narod radin, rano rani, kasno će na počinak; zima je, veli, za odmaranje, te zove li ga ma kakvi poljski rad, spremi sebe i potrebno orugje još prije zore, samo da što prije svoj rad i posao obavi. A kako i ne će? Zar mu nije kadro nevrijeme sav račun pomrsiti, a onda je jedan dan izgubio. Ko će mu ga nadoknaditi? Pa zna li čovjek uopće, što mu sjutrašnji dan nosi?!

Još prije zore spremila se četa mala, šest do osam a i više ljudi, prema poslu i radu. Krijepki i jedri su to ljudi, naoružani ne puškama, već oštrim kosama, pod kojima će milijuni i milijuni mirišljivih travčica glave svoje izgubiti. Čvrstim krôkom veselo koračaju, primiču se cilju svomu. Kosci su to — a eto ih već i na livadi, koju im treba toga dana pokositi. Došavši na livadu poredaju se redom redomice; prvi prednjak („bimbaša“, „kolbaša“, „kosbaša“) kosac je na glasu, a za njim redaju se ostali. Još jednom ogledaju svjetlo oružje, kose svoje, pogladiv ih oštrilicom (brusom), što no je svaki o boku u tok zataknuo. Pomoliv se svi zajedno, zazove prednjak božju pomoć i blagoslov nad rad njihov ovim riječma: „Dobri Bože, daj nam sretno livadu pokositi, travu osušiti i svesti, a bila izdašna i zdrava hrana i konju i volu i ovci i kravi, a domaćini našemu daj do godine trojako koristi ko ovoga ljeta — narasla mu trava ovolika!“ (Na ove zadnje riječi poskoči malo). Svi će na to: „Daj Bože!“ te pokriv

---

[1]) Priopćujemo ovu krasnu raspravicu, ne bi li potakli kojeg od naših prijatelja, da nam opiše običaje o kosidbi i žetvi u Bosni i Hercegovini. *Ured.*

glave, — jer otkrivene glave slušaju govornika-prednjaka, odmahnu svi na znak prednjaka kosama, te je prvi otkos obavljen a kosidba otpočela.

Neumorno kosci kose tako složno, da ih je milina gledati, a koseć su i veseli i dobre volje. Sada će koji šaljivdžija — lakrdijaš, — reći koju u smijeh ostalima, sad će opet koji pjevač kratku koju kosidbenu zapjevati uz jednoglasnu pratnju ostalih, „nek se zna, da su tuj kosci". Pjevaju:

„Uzdahnula lipa diva
Rasti travo, bud golema —
Rasti travo, bud golema,
Rasti žabi do koljena!"

Ili:

„Pravo ljudi govore:
Bungur[1]) kosit ne more,
A tarana[2]) ni gore,
Kupus malo i more,
Kobasica i bolje,
Pečen jarac još bolje;
Kulin kosi, kobasica vino nosi,
Masna pita, kosom hita."

Ili ovu:

„U Ivana i u Marijana,
Pod pendžerom zelena livada;
Po njoj pasu ovce i jaganjci,
Čuvali ih momci i djevojke,
Svakom momku bogata djevojka,
L'jepom Ivi sirota djevojka.
To dočula l'jepog Ive majka,
Pa govori l'jepog Ive majka:
„A, moj Ivo, moj sine jedini,
Što će tebi sirota djevojka?
Ti si Ivo roda velikoga,
Velikoga, a sve gospodskoga.
U sirote malo ruha ima,
A u tebe mnogo roda ima."
Za to čula sirota djevojka,
Pa govori sirota djevojka:
„Ak' i jesam jadna sirotica,
Ja sam stekla ruha djevojačkog:
Svakom svatu svilenu maramu,
L'jepom Ivi sa zlatom košulju.
Više zlata, nego b'jelog platna,
Više vêza, nego b'jelog beza."

Ili pak ovu:

„Kada kosim, rukavice nosim.
Kada orem, doć' doma ne morem.
Kada plužim, svu godinu tužim."

Ili:

„Kad se kosi, da sam kod ovaca,
Kad s' užina, da sam kod kosaca,
A u zimi, da sam mala maca."

Ili ovu ljubavnu:

„Crna goro, puna ti si hlada,
Srce moje, puno ti si jada!
Gora će se ishoditi hlada,
Srce moje nigda dilje[3]) jada.
Što s' oblaci, da su crni gjaci!
Da je tinta, što je voda hladna!
Da je papir dragoga livada!
Da je pero kolik Sarajevo!
Ako bi mi ispisalo jada!

Takove i slične pjesme odjekuju po bujnim sjenokošama, a veseli kosci pjevaju i pjevaju — još ih grlo ne izdalo!

---

[1]) Bungur zove narod oko Gjakova jestvinu, koju ovako priregjuje: Pšenicu skuha — i očisti je onako skuhanu od ljuske, za tim je ponovo kuha u mlijeku i onda je jede. *Pisac.*

U Bosni se pšenica obari, pa se onda dobro osuši i okrupno samelje u žrvnjima. Poslije se osije na često rešeto. Ono što ostane na rešetu, zove se bungur, a od njega vari se čorba ili pilav, dakako na mesnoj vodi. *Ured.*

[2]) Pšenično se brašno zakuha jajima i s malo kisela mlijeka, pa se na sitne mrvice rastare i osuši. Za tim se osije na često sito. Ono, što na situ ostane, zove se tarana. Ostavlja se obično za zimu a pravi se od nje čorba. *Ured.*

[3]) U smislu riječi „više", jer „dilje" znači i „dalje."

Uvidi li prednjak, da mu kosa ne odsijeca, kako bi on htio, stane, a s njim i drugovi mu, te vade oštrilice i glade njima kose, da ih opet pooštre za daljnu kosidbu. Kosi, koso! Kosi, koso! Kosi, koso —! skladno odjekuje oštrenjem kosa, a kada i opet — kosi! — — —

Oko sedme jutarnje ure eno ručkonoše! Najmlagja je to zadrugarka i ukućanka (snaša), ili ako je u kući odraslija djevojka, to je onda njena služba. Ovisoka, bijela i ukusna ruha, narodnim vezom izvezena, brza taj mladi i lijepi ručkonoša preko polja i livada, šumica i gajeva, noseći na glavi oveću košaru punu jestvina, pokrivenu čistim najljepšim peškirom, koga je niz zadnju stranu košare u dva traka spustila; brza, velim, taj mladi i lijepi ručkonoša, da što prije svojim koscima jelo donese, jer već dugo kose, a koseć čovjek se biva i umori, a umornu opet su jela slatka?! Došav ručkonoša na livadu skine košaru, pozdravi kosce i pozove ih k ručku. Kosci na to ostave kose, posjedaju u okrug po travi, pomole se, da im Bog jelo blagoslovi a ručkonoša megju tijem izvadio već iz košare bocu dobre šljivovice, te je stavio u sredinu okruga. Prednjak se maši boce, nazdravi, grcne, pruži je komšiji, te sad boca redom zareda. Šta li je, Bože, reduša koscima spravila za ručak? Kosidbena pjesma pjeva:

„Kad se kosi, da sam kod ovaca
„Kad s' užina, da sam kod kosaca itd.

a druga opet:

„Pravo ljudi govore,
Bungur kosit ne more.“ itd.

Sudeći po pjesmama biće mastan ručak. I zbilja, domaćin ma kako škrtario, dijeleć dnevne obroke, ovoga dana ne zanoveta (ne priklapa). Obilnu hranu valja koscima dati, pa je za to i dao ponajbolje zalogaje reduši za pripravu ručka. Pogaču od bijeloga brašna, zamašan okrugo sir uz koju glavicu crljenca luka ili češnjaka — narodne naše vanilije, — suhog mesa „pečenice“ nazvanog, pa po koju krišku kulina, koju opet kosci buktom i gužvarom, te varenicima zalagaju, kvaseć svekoliko jelo dobrom kapljicom rujna vinca, koju onako žedni pohlepno niz grôce propušćaju, — natrpala reduša ručkonoši u košaru, tačno joj kazivajući, koje će jelo za kojim slijediti, te da „duša“ pazi na košaru, jer bi joj mogla lako, žureć se uz i nizbrdice, košara pasti, a što će onda kosci?! Ručali su kosci, lako će ručkonoša košaru kući odnijeti, e, pa nije ni šala, radi se to baš „ljudski“. Podigo ručkonoša košaru na glavu, ne treba sada pomoći pa uz „s Bogom“ pobrza kući, kako bi mogla još koju „polu“ navesti do podne, a tada joj opet valja užinu koscima nositi. — Kosci megjutim marljivo kose. Rijetko će malo popostati, bilo da kose pooštre, bilo da na silnoj sunčanoj žegi ožednjeli pokvase suvo grlo rumenikom iz čuture, koju im je domaćin poslao, te koju su oni dobro zelenom travom prikrili, da joj se srce ne ugrije. I sada će opet koji povesti po koju kosidbenu, a ostali mu rožnjače (trube, prate ga), primjerice evo ovu:

„Mato kosi zelenu livadu,
Mato kosi, Kata vino nosi.
Poboli se i Mato i Kata.
Mato Kati pod pendžer dolazi.
Pita Mato vjerenicu svoju:
„Dušo, Kato, je l' ti štogogj lako?“
Ona pruža ruku po jastuku:
„Vidiš Mato, kako mi je lako,
Nočaš ću ti bolom bolovati,
Do zorice putem putovati.“

Ili ovu:

„U livadi pod javorom
Voda izvire,
Kraj nje šeće lijepa Kata,
Vode zahvata.

K njoj se momče dobacíva[1])
Rumen jabukom.
Uhvaća je l'jepa Kata
Natrag je baca.

K njoj se momče dobaciva
Zlatnim prstenom.
Uhvaća ga l'jepa Kata
Na prst ga meće."

Oko pôdne donio im opet ručkonoša užinu, pa dakako i vina, jer ko će živ na ljetnoj sparini kositi bez vina ili bar rakije? S ručkonošom došo i domaćin, da pregleda svoje kosce, koji su mu ili uzov (môba), ili su plaćenici — nadničari. Porazgovorio se s njima uz užinu. Po užini krene domaćin s ručkonošom ili sâm kući, da ne dangubi svojih kosaca u jednu ruku, u drugu opet valja mu još kod kuće reduši obroke za večeru izdati, ovcu, prase ili tele zaklati i što šta urediti, jer večera treba da je sjajna, prava narodna svečanost t. j. ako kosci dovršavaju, jer samo po dovršenoj kosidbi veselju ni kraja, ni konca. Ima li se još koji dan kositi, to je večera običajna, a ako je livada podaleko od kuće, nosi i opet ručkonoša večeru, da umorni kosci ne moraju kući lupati i rano raniti, već će lijepo i lagodno na livadi otpočinuti, pa zorom kosidbu otpočeti i nastaviti.

Dokošnja, tako narod u okolici Gjakova naziva dogotovljenu kosidbu, jest prava narodna svečanost. U veče, ili ako se ranije dokosi, već oko 5 ili 6 sati, čuješ vesele narodne popjevke uz svirku gajdaša, koji kosce s livade prati i koga je njima domaćin u susret poslao. Staro i mlado hrli u kuću veselja, da vidi narodno to veselje, da rogjenim očima motri junake današnje svečanosti, kosce, a najviše da se divi njihovom prednjaku, koji je na glasu radi vještine svoje u kosidbi. Djevojke, mlagji, a i stariji poveli kolo, taj ples narodni; momci se nadigravaju; „dudo" (gajdaš) udesio po izbor igre; bake popostaju oko kola, da se gledajući kola barem pomlade, te naklapaju koja o čem, najviše o mladosti svojoj; djeca su svojski prihvatila po zamašni komad kolača, te uz svirku, kao da im se zalogajci bolje omiču — tà svakomu ćeš čitati veselje iz očiju! Cupka se to — podcikuje i podvikuje! —

Umuknule teda negda i gajde, a na poziv „k večeri" poredali se uzovnici oko sinije, a ostali se razišli. Još za vremena pozvao domaćin i domaćica gospodu, da se ne bi drugomu obećali, te ih namjestio u „pročelje", staviv im na sjedalo svakomu po jedan jastuk, očit dokaz narodnog štovanja prema gospodi svojoj, te pomoliv se, počelo se večerati. Pri večeri nazdraviće domaćin gostima svojima ovako: „Ja domaćin N. N. pozdravljam goste svoje i kosce svoje, te im zahvaljujem, što su me obišli (pohodili), a koscima zahvaljivam, što su mi jednu brigu s vrata skinuli, livadu mi pokosili i onako uredili, kô što je red i kô što je pravo. Zahvaljivam i dobromu Bogu, koji mi se smilovao, te mi i ove godine dao obilne košnje, a i lijepog božjeg sunca za kosidbe — slava mu i dika! — a molba od nas, da nas i do godine u ovoj mojoj poštenoj kući ovako oko moje sinije sakupi, nas sve i sve moje zadrugare! E — pa živili gosti i kosci moji!" — Živili! odvraćaju ostali uz zveket čašica, punih rujnog vinca — Po večeri recitovaće koji vještak po koju o „Kraljeviću Marku", „Musi Kesedžiji" ili koji ulomak iz Relkovićeva „Satira", a neki će opet koju smješicu ili zagonetku nadovezati u smijeh i zabavu ostalima, dok ih napokon skladno udešena svirka gajdaša ne podsjeti, da mogu još koji časak poigrati „kola", „povraćanca", „jule", „mjestanca" i drugih narodnih plesova, pa uhvativ se kola igraju i pjevaju do u kasno doba noći, za lijepa vremena u dvorištu, gdje se obično i večera, dok ih već u neke domaćin ne opomene „da je došlo doba, da idemo doma."

---

[1]) Ovamo u Bosni pjevaju: Njoj se momče s grada baca zlatnom jabukom.

Tako se eto razigju kućama, noseći u srcu svomu živo sjećanje veselja, pjesme i plesa, toga našega narodnog milinja, pa zadovoljni u duši svojoj, jedva da drijemnu, oružaju se opet na drugi poso, koji ih taj dan čeka.

2. Običaji o žetvi.

Lijepa li su široka polja sa zlatnim klasjem svojim, lijepa li su, Bože, al' i mila narodu našemu! Koliko se trudio i znojio, koliko puta jadan protrnuo, koliko i koliko puta obašao svoje polje, gdje mu je ova njegova nada zakopana, dok mu klasje ozlatilo, dok mu truda naplatilo? Pa je li čudo kakovo, da se dozrelu žitu narod veseli, da se tako radosno za žetvu sprema, da mu se oči veselo smiju, da mu se ponosna glava ponosnije kreće? Oj — nije, nije! Gorko je on to sve zaslužio, a eto plaćevnoga dana za trud i muku njegovu — eto toliko žugjene žetve.

Još snivaju mile i sićušne ptičice slatki sanak, koja na grančici, koja u grmeljku, a već se družina podigla, pa će na dnevni rad i poso! Ali kuda tako rano — još prije zore?! „Ko rano rani, dvije sreće grabi", veli narod, pa to on dobro i zna, za to podranio, da sretno svoj poso obavi! — Korača ta družina čvrstim korakom puteljkom, koji vodi k njivi, a svako čeljade zavjesilo o rame neumolivi srp, pod kojim će toliko zlatna klasja danas nedužne svoje glavice izgubiti. I dogjoše na njivu. Pomolivši se odveže svaki po jednu strn, opaše se njom[1]), te izustiv: „Bože pomozi!" otpočne žetva „rosnog žita" za užeta, kojima će zlatno klasje u snoplje vezati. Obaviv ovaj poso — megju tijem je i biser-rose s klasja nestalo, otpočinje prava žetva. Oj, kako se lijepo družina po njivi razredala! Sve po dvoje na jedan slog, a za njima jedan vezilac! Pa ta sniježno-bijela rubina sa šârim narodnim vezivom! Pa ta rumena zdrava lica sa bijelim grôcem „s kog ti odsijevaju dva tri niza sičušnog gjerdana!" Pa te brze ruke, kako hite, da se što brže kraja sloga doćepaju! Oj, lijepa li, mila i nezasitna pogleda na tako složnu družinu!

Muče ti žanje družina, mlagji, da što prije svoj slog požanju, a stariji, ozbiljniji, u glavi računajuć, kako će se zlatno klasje platiti, pa doćerav slog kraju, zagrli se po dvoje, stupajuć laganim korakom razorom, udesiv skladno koji žetelačku, k onoj tački, okle su žetvu počeli, jer vazda s početka žanju. Pjevaju:

„Što ću, majko, umorih se jako,
Vas dan žanjuć uz tugju djevojku.
Mili sine, uz čiju djevojku?
Moja majko uz našu seljanku.
A, moj sine, voda je odnijela!
Mila majko na br'jeg je iznijela!
A, moj sine, br'jeg se orušio!
Moja majko tebe pritisnuo!"

Ili ovu:

„Care[2]) drume, žao mi je na te!
Na te drume, i na moju majku,
Što je mene preko tebe dala;
Za mnom nije ni braca poslala,
Već poslala tugja najamnika,
A najmjenik i ne mari za me,
Ne će kazat, što je rekla majka,
A ja znadem, što je rekla majka:
„Boj' se kćeri svekra i svekrve,
Djeverova kao plamenova,
Zaovice kano pijavice,
Jetrvice kano ljute guje,
Boj' se vojna, kako te je volja
Budi dobra, pa'š bit svima voljna!"

U to stigo i ručkonoša, žeteoci odložili srpove, skupili se oko ručkonoše, koji je već pod sjenovitim drvetom punu košaru smjestio, te posjedav i pomoliv se Bogu ručaju. A što li im reduša za ručak spravila? „U mlijeku tarane ili trganaca, prženih

[1]) Po narodnom kazivanju ne će onoga legja boliti, koji se prije žetve strnom opaše.
[2]) Umjesto „carski."

jaja i kobasica, luka crljenca i krastavaca uz dovoljni obrok rakije i vina", česa megjutijem umornim žeteocima po vazdan ne manjka. Po ručku lati se družina iznovice grbavih srpova, te gledaj sada čuda! Na ovom i onom slogu samo po jedno čeljade, pa kako brzo žanje! Rasrdi li mu se drug, te ga ostavi ili ga družina mrzi, te mu veći i teži poso da. Bože sačuvaj! Nadžnjevaju se — a obično momak i djevojka. Radi se to, da se družina sva u znoju kupa; ništa za to, samo da se žetva brže obavi. Mlagji će i sada, doćerav slog kraju zapjevati, nek se zna, da se još umorili nijesu! Pjevaju:

„Doletio sivi soko, s bosanske zemlje,
S njega visi zlatno perje, do crne zemlje,
Gledala ga ponos-djeva, s dvora bijela:
„Služi mene sivi soko, jedno ljeto dan',
Kupiću ti zlatan pojas, izbiraj si sam!"
„L'jepo hvala ponos-djevo, s dvora bijela,
Pojas imam, ljube nemam, srcu veselja!"

Istu pjesmu pjevaju nepromijenjeno do riječi „zlatan pojas", a pjevajuć drugu, treću kiticu, umeću riječi „zlatan šešir", „svilen prsluk" i t. d., dok napokon u zadnjoj kitici mjesto retka: „Kupiću ti zlatan pojas, izbiraj si sam" ne umetnu redak: „Predaću ti bijelo lice, obljubi ga sâm."

Kad dogje podne, družina će u hlad, da se onako umorna i gladna za daljni poso okrijepi. I opet ručkonoša donio užinu! Puna puncata košara i još dva lonca u ruci! Što li, Bože, u loncima, a što u košari?! U lonce prigotovila reduša govedske ili kokošije čorbe uz omašan komad govedine, ili cijelu kuhanu kokoš, pa zelenog kupusa ili graha, a u košaru skladno poredala suhog mesa, svježe pečene svinjetine, pite mlijekom zamućene, pite sa sirom, bukte, gibanice s medom ili makom i varenika (suhih kolača). Alaj slatko jedu umorna čeljad! Za svakim jelom redom zaredala čutura, puna rujnog vinca, a ostaće ga još i za cijelo po podne, jer je još dugo do mraka. Po ručku će umorna čeljad otpočinuti! Stariji polijegali u hlad te umorni u čas i usnuli, doćim mlagji, obično momci i djevojke, pjevaju i vesele se kao da i nijesu toga dana radili. Pjevaju:

„Sjevaj munjo, da nagjem ulare,
Da izvedem iz štale rigjane!
Sjaj mjeseče, moj stari putniće!
Dok s' još sjao, ja sam žito žnjao,
Žito žnjao, l'jepe konje zvao.
U mog babe dobre konje hvale,
Bolje konje neg u Marijana.
Gorom idu, gora im se klanja,
Drumom idu, ne uzdižu praha,
Vodu gaze, kopita ne kvase,
A na grivi mudra vidra igra,
Iz kopita živa vatra frca."

Otpočinuv po prilici dva sata, lati se družina i opet svojih srpova, te istim onim redom, kao i do podne, mirno i tiho žanje sve do zapada sunca. Sada će ženske zlatno snoplje na kršće snašati, a ljudi krstine slagati; prije toga skupe sve srpove u hrpu, te ih svežu žitom. Složiv krstine, dohvati svaki svoj srp, pa hajd veselo kući pjevajući:

„Došlo doba, da idemo doma,
Da vidimo, ko nam kuću čuva!
Kuću čuva stara mila majka,
Kuću čuva i večeru kuha.
Majka nam je djecu nahranila,
A dadilja djecu uspavljiva."

Ili[1]):

„Žito žela Marica djevojka,
Žanjuća je vazdan pripjevala:
„Tko bi meni žito povezao,
Ja bih njemu vjerna ljuba bila.
Tko bi meni bunar iskopao,
Dala bih mu obljubiti lice.
Tko bi meni hladak usadio,
Svilen bih mu pojas ja navezla."
To dočuo čoban od ovaca,
Zasuko je ruke do lakata,
On je njojzi žito povezao,
On je njojzi bunar iskopao,

[1]) U zbirci Vuka Karadžića.

On je njojzi hladak usadio.
Kad su sjeli u hlad hladovati,
Progovara čoban, momče mlado:
„Daj djevojko, što si obećala!“
„Koga sam ti jada obećala?
Ako si mi žito povezao,
Tvoje ć' ovce po strnjaku pasti!
Ako si mi bunar iskopao,
Tvoje ć' ovce s' njega vodu piti!
Ako si mi hladak usadio,
Tvoje ć' ovce u njem hladovati!“

Došav kući večeraju običajnu večeru, a onda će na počinak, da snom pojačani još prije zore žetvu nastaviti mogu. Ima li kuća mnogo žita, te uvidi li, da ne će moći sama žetve obaviti, zovne uzov (môbu), ili ako ovoga ne će, plaćenike, koji im žeti pomažu. Sjutra dan se žanje istim redom kao i dan prije, a tako i daljnih dana sve do dožetve, koja je prava narodna svečanost. U dan dožetve pletu ženskinje vijenac od pšenice, a pletući pjevaju:

„Uranila božićeva majka,
Do jutra je tri vjenca savila:
Jedan vjenac bijele pšenice,
Drugi vjenac vinove lozice,
Treći vjenac zdravlja i veselja.
Koj' je vjenac bijele pšenice,
Nosite ga vi u naše polje,
Nebi l' polje rodilo nam bolje!
Koj' je vjenac vinove lozice,
Nosite ga vi u naše brdo,
Neka brdo vinom bolje rodi!
Koj' je vjenac zdravlja i veselja,
Nosite ga u naše dvorove,
Nek su dvori zdravi i veseli!

Njime će nakititi kućegazdu ili starješinu t. j. najstarijega žeteoca, koji će uz svirku gajdaša i pjevanje vesele družine ponosno u dvore svoje vijenac unijeti, te ga u hodniku ili sobi o klin zavjesiti. U selo ulaze kolima, koja su uresili svilenim rupcima i krasnim peškirima kao i konje, koji usrpiv glave svoje oholo kopitom zemlju dodirkuju, kao da se i oni vesele i ponose dožetvi, kao i gospodari njihovi.

Sada je istom veselo! Gajdaš udesio odabrane igre i pjesme, a vesela družina i uzov igraju i pjevaju, kao da nijesu trudni i umorni, kao da nijesu toga dana ništa radili. Pa kako još lako igraju?

Jedva će noga, koja tako vješto križa, zemlje taknuti, toliko je majstorski igrač premeće, a ponosna igračica staviv ruku o rame igrača svoga, previja se u pojasu, rekao bi — prebiće ga. Lijepa i čarobna pogleda na veselu mladež, pa još za ljetne bajne mjesečine! Neda se to opisati — zrijeti moraš! I tako se vesela mladež u kolu kreće, ijujučuć i pjevajuć, tresuć se i skačuć, dok reduša svojim službenim „k večeri!“ nedokrajči lijepo to mladenačko veselje. — Kućegazda dao baš masnu večeru. Ubio krme, zaklao janje, otočio akovče dobre rumenike, pa se veseli i zabavljaj do mile volje. Za večerom nazdravlja kućegazda svojim žeteocima, uzovu i gostima po prilici ovako: „Hvala Bogu, što nam dade lijepa vremena do žetve — što ne dade, da nepogoda vremena milo naše zlatno klasje uništi — a hvala mu i slava što nam dade i obilne žetevine! Hvala i vama, družino moja i uzovu moj, što ste mi žito poželi i ukrstili, hvala vam i Bog vam platio, a gospodi mojoj i ostalim gostima hvala, što su moj mirni dom pohodili, te me u mom veselju svojom prisutnošću još bolje razveselili! Hvala i stoput hvala, a dao Bog, da se i do godine ovako svi zajedno desimo u poštenju, ljubavi i slozi — e pa živili!“ — Živili i živio! odjekuje gromorno iz mnogijeh grla uz harmonično odzvanjanje punih čašica rumenike, koje gosti u zdravlje kućegazdino kroz grôce svoje toli voljko otisnuše! — — — —

Gajdaš udesio i opet koju narodnu pjesmu, a vesela ga družina pjesmom prati, a kada i ova umukla, udesiše gajde „šaranca“, „tapše“, „mjestanca“, „tajča“ i drugih narodnih plesova, da se mladež igrom još koji časak pozabavi! Stariji megjutim pripo-

vijedaju o rodnim i nerodnim godinama, o junacima, koje iz narodnih knjižica upoznaše, te kad se već i „vlašići“ na nebu ukazaše, razigje se vesela i zadovoljna družina, noseći u srcu svomu ugodnu uspomenu na dožetvu, na narodnu tu svečanost!

Бојење пређе.

Прећу знаде обојити скоро свака остарија жена, изузевши у мавило. За мавило се хоће осим вјештине још и среће. За мавило веле, да се може врло лако урећи. Стога чувају од много очију, кад боје у мавило. Осим тога треба добро пазити при бојењу у мавило, да не упане што масно у боју и да се мрснијем рукама не дохвања до пређе. Ево како боје прећу у

Мавило.

Најприје оперу подоста неопране вуне, па ону воду оциједе. Ту воду зову „Сјера“. Сјеру ваља наставити у какву котлу на ватру да неколико прогре, како се море добро опјенити. Пошто се сјера опјени, саспе се у лонац, у коме ће се прећа бојити. За тијем треба лонац добро покрити и оставити на сунцу 3—4 дана, да се сјера усмрди.

Пошто се сјера усмрдила, или како овдје кажу — пошто надоће, узму на оку пређе 16—20 драма чивита. Чивит метну у какву кесицу или завежу у крпу, те метну у сјеру и добро прстима протрљају, да боја од чивита кроз кесицу иде у сјеру. При томе треба пазити да се вас чивит од једном не истроши. За тијем узму прећу, која мора бити добро у сапуну опрана и осушена, па је метну у боју у лонац.

Лонац добро замотају у крпе и утопле, да се не би сјера прео ноћи охладила. У јутру изваде прећу из лонца, добро је оциједе и објесе гдјегод, да се осуши, а лонац метну гдјегод на сунце, да се сјера прео дан добро угрије. У вечер протрљају опет ону кесицу са чивитом, па спусте прећу у лонац, а лонац поклопе и затрпају као и прве вечери.

Овако се поступа са прећом три пута. Кад се трећи пут трља она кесица са чивитом, пазе да вас чивит истрљају, да га ни мало не оде под лед.

Пошто се прећа извади трећи пут из лонца, добро се опере у хладној, бистрој води, па се онда осуши. Тако је прећа обојена. Док се прећа боји, добро пазе, да не упане у лонац мрва хљеба, зрно соли или што мрсно.

Ако је мавило са свијем угасито, начине благе лукшије, па у њу стрпају прећу, да мало постоји, те тако дође отвореније.

Црвенило.

У црвенило боје брођем и стријешом. На оку пређе хоће се пô оке броћа и литра стријеша. То обоје помијешају и потопе у млаку воду у какав лонац. Лонац оставе 3—4 дана уз ватру, да му је увијек млако и да се оно у њему добро укисели. Кад ово надоће, узму литру шапа, па стуку у други лонац или кото, па узваре на ватри.

У оваку кључаву воду метну прећу и оставе да вре колико би оченаш могао очитати, па онда сниме с ватре да се охлади. Кад се охлади, како се може рука држати, онда изваде прећу, оциједе и осуше.

Пошто се прећа осуши, онда наставе лонац са бојом на ватру. Када боја у лонцу проври, онда спусте прећу у лонац и оставе је, да ври један четврт сахата, па онда измакну лонац од ватре и поклопе га добро. Када се ово охлади, како се прећа руком извадити може, онда је залуже.

Прећа се лужи овако:

Просије се подоста луга у какав суд, па покрај њега метну шкип. За тијем простру по дну шкипа прећу, па је добро поспу лугом; по томе метну други ред преће, па опет по њему луг и т. д. При томе пазе да увијек по прећи дође свукуда једнако луга.

Пошто се овако олужи, покрију чијем добро, да надође. При томе пазе да не преће, јер море луг све црвенило извући. Доста је да прећа стоји један четврт сахата, а најбоље се позна, да је прећа надошла, кад почне сршити. Кад прећа у лугу надође, онда почне сршити, да се појединa влаканца вуне виде кроз луг. Из луга, пошто надође, ваља брзо прећу извадити, па на воду однијети и прати, и тако је прећа обојена.

Жутило.

За жутило треба прећу као и за црвенило ошапити и осушити. За тијем уберу по доста млада јасенова лишћа, па га у какву овећем суду добро на ватри прокувају. Треба најмање два сахата да ври. Пошто се јасеново лишће добро скува, оциједи се она вода у лонац, у коме ће се прећа бојити. На то саспу још у ону ошапљену воду, што су прећу у њој шапили, те све наставе на ватру.

Када ово узавре, метну већ ошапљену и осушену прећу, да проври колико и код црвенила. За тијем измакну суд од ватре, па га са чијем добро задуше и оставе, док се охлади. Онда изваде прећу и у чистој је води исперу, и тако је жутило готово.

Зеленило.

Кад хоће да прећу обоје у зеленило, обоје је најприје у мавило, као што сам већ описао.

У мавилу се обоји онолико, колико код мавила, кад се први пут из лонца извади. За тијем прећу добро ошапе и осуше, и боје у јасенову лишћу као и жутило, и тако се добије лијепо зеленило.

Црнило.

У црнило боје овако:

Стуку јасенове коре, па један дијел добро разваре. За тијем купе на оку преће литру карабоје, па саспу у ону воду, што се је јасенова кора кувала. Кад се ово раствори, узму прећу па је слажу у какав лонац, и често посипају стученом јасеновом кором и ковачином. Када сву прећу сложе, онда саспу на њу ону воду те је скувана с јасеновом кором и карабојом. Ово добро затрпају и оставе 4—5 дана спрам сунца или спрам ватре. Након пет дана изваде прећу па је осуше, а затијем оперу и поново осуше и тако је прећа обојена у црнило.

Ово су главне боје које наш народ употребљује, а кад се овако обоје, све су трајне, те не ће никад избијелити.

Лука Грђић-Бјелокосић.

САДРЖАЈ. — SADRŽAJ.

Strana — Страна

Уредништво: Вјенцеслав Радимски. (Са 1 сликом у тексту) . . . . 479—482

V. Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. (Nastavak i svršetak. Sa 6 slika i 18 tabli u tekstu) . . . . . 483—524

Adrien Dollfus (Адриен Долфус): Isopodes terrestres de la région Balkanique (Bosnie, Hercégovine, Serbie et de l'île Corfou). — Копнене исоподе балканског појаса (Босна, Херцеговина, Србија и острво Крф). (Са 12 слика у тексту) . . . . . 525—532

Franjo Fiala: Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895. (Sa 52 slike u tekstu) . . . . . 533—566

Др. **Ћиро Трухелка**: Стари босански натписи. (Са 7 слика у тексту) 567—572

Karlo Patsch: Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. (Sa 21 slikom u tekstu) 573—586

Уредништво: Неколико изјава о III. свеску „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ . . . . . 587—594

Viktor Apfelbeck: Nove Otiorrhynche iz Bosne i Hercegovine . . . . 595—600

Različito — Различито . . . . . 601—610

Uredništvo: Naučno putovanje bečkog antropološkog društva Bosnom i Hercegovinom u septembru ove godine. — **Отмар Рајсер**: Гњетао (Phasianus colchicus), убијен у Босни. — **Sadik Ugljen**: Crtice iz naroda. — **Јосип пл. Шлосер**: Јеврејски рукопис са сликама из средњег вијека.

...ите.

Sarajevo, oktobar—decembar. **1895.** Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
U
BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Вјенцеслав Радимски.

У недјељу, дне 27. октобра 1895., преселио се у вјечност наш неуморни и вјерни сарадник, рударски сатник Вјенцеслав Радимски.

У дванаест сати и пô изишао је по обичају из свога уреда и истом што је пошо једно педесет корачаја замагли му се и он паде од капи и издану своју честиту душу близу Али-пашине ћуприје.

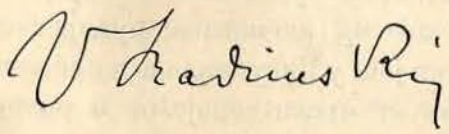

Тако је наглијем ударом пуко један од главних ступова, на којем је почивало наше културно настојање, престао је да дише човјек, чије ће име у честитој успомени сјајити на вијеке!

Вјенцеслав Радимски роди се 21. фебруара 1832. у ческом мјесту Новá Пака. Год. 1849. сврши гимназију у Старом Мјесту у Прагу и полазаше год. 1850.—1854. ческу политехнику у Прагу, гдје је с

нарочитим занимањем проучавао минералошко-геолошке науке и стројевно-техничку струку. Год. 1855. и 1856. посјећивао је Радимски тадашње ц. и кр. монтано училиште у Пшибрами (Přibrami), изучавајући рударску и талијоничку грану, те доби апсолуториј махом одличан у свјема предметима.

Након свршених наука ступи у практичну службу у Ландауово рударско друштво у Јилемници у Чешкој. То мјесто напусти доскора, пошто му се понудила згода, да пређе ко рударски кандидат у Шћавницу у Угарској. Кроз кратко вријеме постаде Радимски у тој служби ц. и кр. рударским вјежбеником.

Год. 1857. захвали се Радимски на тој служби и настави свој рад ко рударски пословођа камено-угљеног мајдана крај Ниржана надомак Плзња у Чешкој. Ту остаде до нове године 1859., кадно основа на своју руку с братом си Јосипом рударско друштво у угљеном округу крај Виза у Штајерској.

Његово ванредно знање и богата надареност проширише кроз кратко вријеме рад тога мајдана; тај испрва скромни подхват подиже се у његовим рукама стварно и финанцијално, тако да је и сусједни мајдан дошао под његову бригу и паску.

Пошто се је овај мајдан па и његов властити угљаник продао угљено-рударскому и трговачкому друштву у Визу, руководио је Радимски послове сједињених мајдана ко равнатељ од 1. марта 1871. до 31. марта 1883. Исто тако управљао је радом рудокопа у Штајерегу (Steyeregg), што га бијаше закупило ц. и кр. прив. кефлашко жељезничко и рударско друштво.

Год. 1884. оде Радимски из Виза, пошто је ц. и кр. прив. градачко-кефлашко жељезничко друштво преузело сву прометну бригу мајдана у Визу, те оде у Беч, гдје се настани ко овлаштени рударски мјерник. Јануара год. 1885. наступи важан преокрет у његовом животу, он се наиме пресели у Сарајево као рударствени надповјереник и управитељ рударског сатништва у Босни и Херцеговини. Мало затијем 31. маја год. 1885. стиже му именовање рударског сатника.

Будавши Радимски још у Визу, надала му се многа згода да проучава ондје многе споменике из прехисторијског и римског доба. Тако се у њему мало по мало развијаше љубав спрам антропологије и археологије. Та ископавања предузимаше изнајприја сам, а послије у друштву са Јос. Сомбатијем (Szombathy), кустосом ц. и кр. природословнога двор. музеја. На том основу настадоше два дјела: „Urgeschichtliche Forschungen in der Umgebung von Wies in Mittelsteiermark“ (I.: 1883., II. и III.: 1888., IV.: 1891.) и „Ueber die Grabungen im Jahre 1880“.

Уз тај рад смагао је Радимски увијек прилике, да ради и на монтано-геолошкоме пољу. Тако написа: „Der Bericht über die montanistischen Verhältnisse und die Mineral-Vorkommnisse des Sulmthales“ (год. 1868.); „Das Wieser Bergrevier“ (год. 1875.); „Die Insel Pago in Dalmatien und deren Lignit-Vorkommen“ (год. 1877.); „Ueber den geologischen Bau der Insel Arbe in Dalmatien“ (год. 1880.).

За ова два пошљедња дјела именова га ц. и кр. аустријски геолошки државни завод својим чланом-дописником.

Његов опширни стручни и научни рад свратио је пажњу одлучних кругова на списатеља, који је с толиком савјесношћу писао дјело за дјелом и доиста није га мимоишла признаја Превишње деснице. Он доби год. 1878. одликовање у виду витешког крста реда Фрање Јосипа. Ону годину дана, коју је Радимски спровео у Бечу, употреби он, да што чешће зађе у музеје, збирке и књижнице пријестонице и да прошири своје обилне студије у праповјесном и римском правцу. То проучавање, којему је приказао сав жар своје истраживалачке душе, развило се у њега у радишност, да јој се дивиш. Тај рад примјени Радимски босанском земљишту ко истраживач и писац праповјесничких појава и то с таквом строгости, да су му то с весељем признали признати учењаци не само у монархији, него по цијелој Европи. У њиховим срцима оставља Радимски трајну и харну успомену. Многа учена друштва губе с њиме ил зачасног члана ил дописника.

Ми бисмо морали на широко развезати, набрајајући саме наслове његовијех дјела. Наш „Гласник“ и наше дјело „Wissenschaftliche Mittheilungen“ живи су свједоци опширног и неуморног рада непрежаљеног покојника и ми ћемо овдје напоменути наслове само онијех дјела, која су изишла у засебним издањима:

а) „Прехисторијска налазишта“ (у издању ћирилицом и латиницом) и на њемачком језику под насловом: „Die prähistorischen Fundstätten“;

б) „Die neolithische Station Butmir.“

Мимо то још у рукопису:

а) „Archäologisches Ortslexikon von Bosnien und der Hercegovina.“ Ова радња с потоњим додатцима чува се у музеју.

б) „Die Geschichte des alten Bergbaues in Bosnien und der Hercegovina.“ Ову расправу, која ће у своје вријеме изићи у „Гласнику“, написао је покојник заједно с дром. Карлом Пачем.

в) Неколико омањих археолошких расправа, које ће изићи у овом листу.

Њему бје повјерено да уреди минералошко-геолошке збирке бос.-херцег. земаљског музеја. Испунивши свој задатак, непрестано је настојао да те збирке попуни и прошири.

Његова многа, разноврсна и велика дјела на пољу геологије, како их је у својем званичном позиву увијек у корист јавног знања вршио, његова неуморна дјелатност ко рударског сатника и монтаног извјеститеља земаљске владе, стекоше признање и похвалу на другоме мјесту, као што је и „Школски Вјесник“ у октобарској свесци достојно споменуо бригу овог врсног нашег сарадника о уређењу минералошких збирки за наше школе.

Поглавита врлина Радимскога ко списатеља јесте, што је јасан, што право схвата и што пише лијепим стилом. Све су то драгоцјени прилози знаности и трајни споменик покојнику, док буде науке и поборника јој.

Глас о његовој смрти потресао је дубоко све пријатеље тријезна рада на широкој оној расеги, куда се је знало име Радимскога. А ми овдје, на земљишту, које навијеке крије његове смртне останке, харно се сјећамо његове трајне успомене, пером забиљежене и у дугачком низу сажалница полажемо уз овај помен у његовоме миљенчету, а у нашем „Гласнику“ још и овај пјеснички поздрав, што му га на свјежи гроб полаже пријатељ Вид Вулетић-Вукасовић ко тужни поклик из лијепе Далмације:

Што је црна земља радовала
И у њедра сакрила дубоко,
То је Твоје соколово око
Угледало, а памет познала,

Па Ти јака мишца отковала
Тврди синџир у земљи низоко,
И подигла у свијет високо,
Што нам једном Босна саковала:

Бритке мече и лемеше јаке,
Буздоване и челенке лаке,
Па ђердане, бурме и аздије . . .

Вјенцеславе, Тебе земља крије,
Завидна је, сконча Те сред раке,
Ал Ти име реси сунцу зраке!

Слава Вјенцеславу Радимскому!

Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

Napisao

pokojni rudarski satnik **V. Radimský.**

(Nastavak i svršetak.)

Ilovaste posude, koje pripadaju sojenici, sve su gragjene prostom rukom; ilovača je rijetko kada utaložena, nego je izmiješana malim vapnenastim zrncima i listićima tinjevca, a površina je samo pri finijim posudama uglagjena. Većinom su crne, onda mrke i sive u različitim niansama i samo rijetko kad žućkaste. Crvenih rbina od sugja našlo se samo u nekoliko komada, što u ostalom slijedi prema upotrijebljenoj ilovači, pošto je i lijep sa duvarova sivo, a ne crveno pečen.

S malim su iznimkama posude zdrobljene, pa je njihovih rbina nagjena množina, kako u zagarenom kulturnom sloju, tako i u složenom nad njime sivom i pepeljavom sloju.

Netaknutih nagjeno je samo nekoliko manjih posuda, ali je takogjer pošlo za rukom rekonštruirati priličnu množinu velikih posuda, te sad iz te sojenice imamo ovih rukom gragjenih posuda:

žàrama sličnih posuda	15	komada
lonaca razne veličine	23	„
dvostruki lonac	1	komad
zdjela i ovećih zdjelica	8	komada
malih zdjelica i vrčeva bez ručice	22	„
malih zdjelica i vrčeva s jednom ručicom . .	42	„
malih zdjelica i vrčeva s dvije ručice	12	„
mali vrč s cijevlju za ljevanje	1	komad
ukupno . . .	123	komada.

Osim toga valja amo pribrojiti 6 komada što cijelih, što rekonštruiranih poklopaca od posuda.

Ondje, gdje je u opisu, što niže slijedi, naznačena mjera posuda, znači *V* visinu, *P* najveći premjer, *Z* širinu zjala, *p* premjer dna, *VP* visinu najvećeg premjera, te su sve mjere izrečene u centimetrima.

Žàrama slične posude stranom su jednoruke, stranom dvoruke, ili su im pak mjesto ručica nasagjeni nastavci. Neke su od njih prikazane na

tabli XXV., slika 138. i *140.—142.*, onda na *tabli XXVI., slika 142.—147.* i *152.* i najposlije na *tabli XXVIII., slika 162.* i *163.* One od tih posuda, koje imaju ručice, vazda su ornamentirane, i to, izuzevši jednu veliku posudu, *slika 140.*, stranom pravim, stranom podražavanim gajtanastim ornamentom. U posude *slika 143.*, i dno je urièšeno sa četiri paralelne linije i jednom kosom poprečnom linijom u gajtanastom ornamentu, dok su nasuprot ravna dna svih ostalih žàrama sličnih posuda neuriješena.

Megju tim žàrama sličnim posudama mogu se razlikovati dva oblika. Prvi *(slika 140.—142.)* nagjen je samo u pet eksemplara, trbušast je s utegnutim grljakom i rastegnutim ili previnutim okrajkom. Sve su druge nalik na vrlo visoke zdjelice široka zjala i većinom uspravna okrajka.

Trbušasta posuda, *slika 141.*, crna je, grlo joj je od trbuha jedva ponešto odvojeno, okrajak previnut, a dônji dio grla ima uspravnu, ali odlomljenu ručicu. Ornamentirana je trakom od dvije linije, kojim je optočena izmegju trbuha i grla, i s koga se spuštaju trostruke guirlande. $V = 25{\cdot}5$, $P = 28$, $Z = 15{\cdot}5$, $p = 10$ i $VP = 10$.

Druga trbušasta posuda, *slika 142.*, takogjer je crna, grlo joj od trbuha nije odvojeno, okrajak je slabo rastegnut, a obje uspravne ručice imaju splošten, obal presjek. Slično je ornamentirana, samo što horizontalni trak, kojim je optočena, sastoji od tri linije, a ispod njih unaokolo teče nareckana linija. $V = 30{\cdot}5$, $P = 31$, $Z = 20{\cdot}5$, $p = 11$ i $VP = 13$.

Treća trbušasta crna žàra, *slika 140.*, najveća je ilovasta posuda, što je dosele nagjena u sojenici. U nje su dvije poprečne ručice, previnut okrajak, a jedini joj je ukras duboko narovašen trak na neodvojenom grlu. $V = 60{\cdot}5$, $P = 49$, $Z = 34$, $p = 17$ i $VP = 30$.

Četvrta slična crna žàra, *slika 163.*, ima znatno odvojeno grlo i vertikalnu, spram gornjeg kraja stanjenu ručicu. Trbuh je ornamentiran trakom od trostruke linije, s koje se spuštaju trostruke guirlande. $V = 13{\cdot}2$, $P = 17{\cdot}5$, $Z = 11$, $p = 8$ i $VP = 6$.

Posve slične forme, kakve su u te četiri posude, ali vazda bez gajtanastog ornamenta, nagjene su u nekropoli na Jezerinama nekoliko puta kao žàre[1]).

Nasuprot ove žàrama slične posude sa širokim zjalom na Jezerinama nikoji put nijesu nagjene, te će to biti starije forme, koje su valjda služile samo za kućne svrhe.

Posuda, *slika 138.* je žućkasto siva s uspravnim okrajkom i dvije vertikalne, na vrhu grbaste ručice, koje samo ponešto nadvisuju okrajak.

---

[1]) Isp. „Jezerine“, „Glasnik“ 1893., tab. XXXIV., sl. 1., 2. i 3., onda tab. XXXVII., sl. 4.—6.; za tim „Wissensch. Mitth.“ III. 1895., str. 102., sl. 202., str. 103., sl. 204. i 205. i str. 82., sl. 128; str. 85., sl. 145., onda str. 90., sl. 160.

Optočena je na vratu dvostrukom linijom i jednostavnim guirlandskim trakom ispod nje. $V = 21$, $P = 34{\cdot}5$, $Z = 30{\cdot}5$, $p = 10{\cdot}7$ i $VP = 13$.

Sjajno crna posuda, *slika 143.* ima slabo rastegnut okrajak i dvije uspravne trakolike ručice, svaka ukrašena po jednim povorom duž sredine i piknjicama. Izmegju grla i trbuha optočena je dvostrukom linijom, a ispod nje dvostrukom nareckanom linijom, koja sastoji od gajtanastog ornamenta. $V = 17{\cdot}2$, $P = 26$, $Z = 17{\cdot}8$, $p = 10$ i $VP = 9{\cdot}7$.

Mrka posuda, *slika 144.* sa slabo rastegnutim okrajkom takogjer je dvoruka. Ručice, koje nadvisuju okrajak, spram gornjeg se kraja sužavaju, te su na unutrašnjoj strani posude oštro presječene. Gajtanasti joj ornamenat sastoji od dvostruke linije, kojom je optočena, i s koje se u razmacima spušta 5 do 7 kratkih pràvih linija. $V = 16{\cdot}2$, $P = 27$, $Z = 22{\cdot}5$, $p = 10{\cdot}2$ i $VP = 10$.

Tamnomrka posuda bez ručice, *slika 145.*, sa slabo rastegnutim okrajkom, ukrašena je samo sa dva horizontalna nastavka pri trbušini. $V = 16{\cdot}2$, $P = 27{\cdot}5$, $Z = 24$, $p = 10{\cdot}7$ i $VP = 9{\cdot}5$.

Crna posuda, *slika 146.*, ima dvije neukrašene, vertikalne uspravljene ručice, te je s pogledom na formu posve slična *slici 144.*, a s pogledom na ornamentiku nasuprot *slici 143.* $V = 13{\cdot}5$, $P = 22$, $Z = 18{\cdot}2$, $p = 8{\cdot}7$ i $VP = 8{\cdot}5$.

Neukrašena, tamnosiva posuda s otrcanim okrajkom, *slika 147.*, ima samo dva horizontalna nastavka, koji se svršavaju svaki u dva roščića. $V = 14{\cdot}5$, $P = 22$, $Z = 20{\cdot}7$, $p = 11{\cdot}5$ i $VP = 9$.

Sjajna tamnomrka posuda odvojena grla, *slika 152.*, ima uspravan okrajak i dva horizontalna nastavka. $V = 12$, $P = 15{\cdot}5$, $Z = 12{\cdot}2$, $p = 6{\cdot}5$ i $VP = 8{\cdot}2$. U toj posudi, koja je nagjena cijela, bila su dva mala, jednoruka vrčića.

Mrka posuda, *slika 162.*, u formi je i ornamentici veoma slična *slici 144.*, samo što nema više neg jednu ručicu, te se s njezinog ornamentalnog traka u razmacima spuštaju po tri vertikalne linije. $V = 11{\cdot}2$, $P = 18{\cdot}5$, $Z = 16$, $p = 8{\cdot}5$ i $VP = 6$.

Oblici množine lonaca, *tabla XXV., slika 139.*, onda *tabla XXVI., slika 148.—151.* i *153.*, nadalje *tabla XXVII., slika 156.—159.* i *161.*, najposlije *tabla XXVIII., slika 165.—167.*, vrlo su različiti. Oni su stranom bez ručica, stranom jednoruki, a samo rijetko kada dvoruki. Pri jednorukim loncima ručice su vazda vertikalne, pri onom jednom dvorukom nasuprot su horizontalno postavljene.

Najveći od nagjenih lonaca, *slika 139.*, ima uspravan okrajak, siv je i ima dva potkovasta nastavka. $V = 44{\cdot}5$, $P = 33$, $Z = 30{\cdot}5$, $p = 11{\cdot}5$ i $VP = 31$[1]).

---

[1]) Isp. „Jezerine“, „Glasnik“ 1893., tab. XLI, sl. 3. i „Wissensch. Mitth.“ 1895., III, str 93., sl. 171.

Jednakog je oblika i sivi lonac bez ručice, *slika 149.* Vrat mu je od trbušine odvojen oštrim i glatkim povorom, ispod koga su dva komada sličnih povora, koji megjutim obuhvataju samo jedva po jedan kvadrant obima posude. $V = 24{\cdot}5$, $P = 24{\cdot}5$, $Z = 21{\cdot}7$, $p = 11{\cdot}5$ i $VP = 19$.

Lonci, *slike 148., 158., 165.* i *166.*, koje crni, a koje sivi, jednoruki su i bez ukrasa.

Sivi jednoruki lonac, *slika 150.*, ima uvinut okrajak, te je ukrašen debelim, piknjičavim obručem. $V = 19$, $P = 19{\cdot}5$, $Z = 15{\cdot}5$, $p = 10{\cdot}5$ i $VP = 11{\cdot}5$.

Nasuprot ima crni lonac s istrošenim okrajkom, *slika 151.*, dvije male horizontalne ručice, a s ovima unakrst dva oblučasta, takogjer horizontalna nastavka. $P = 21{\cdot}5$, $p = 13{\cdot}2$, $VP = 13$.

Jednoruki, mrki i crni lonci, *slika 153.* i *161.*, imaju kratke, horizontalne nastavke, *slika 157.* s poduženom, piknjičavom priječkom na protivnoj strani od ručice, a *slika 159.* ima jedan nîz guka na oblik krnjastih čunjeva.

Neukrašeni crni lonac, *slika 156.*, ima pri vrhu svoje ručice uspravan nastavak. $V = 18{\cdot}2$, P i $Z = 20{\cdot}5$, $p = 12$ i $VP = 18{\cdot}2$.

Crni neukrašeni lonac, *slika 167.*, sa slabo pri okrajku stegnutim zjalom, ima na okrajku ljevčić, što se je u ostalom na ripačkim posudama više puta moglo vidjeti. $V = 14$, $P = 16$, $Z = 13{\cdot}5$, $p = 10$, $VP = 10$.

1/4

Slika 21.

Posve je neobična posuda dvostruki lonac, *tabla XXVII., slika 154. a* i *b.* On je siv i sastoji od zvonolikog dônjeg djela, na kome je nasagjen trbušast gornji dio sa dvije vertikalne ručice i uspravnim okrajkom. Dno gornjeg, trbušastog dijela ima u sredini luknju, široku 7 *cm*, te je njome udešena komunikacija obaju dijelova posude. Nasred dna dônjeg dijela stoji uspravan šiljak, visok 2·5 *cm*. Dônji je dio visok 14 *cm*, gornji mu je premjer 13·5 *cm*, $V = 30$, $P = 18{\cdot}2$, $Z = 10{\cdot}7$, $p = 9{\cdot}5$ i $VP = 20{\cdot}5$.

Fragmenata od takih dvostrukih posuda više je nagjeno u Ripču, te *slika 21.* prikazuje taki zvonoliki dônji dio s pougljenim ostancima jela, megju kojima pojedinih cijelih zrna graška.

Ja bih s toga izrekao mnijenje, da su ti dvostruki lonci bili kuhinjsko sugje i da su služili za procjegjivanje jela, i to tako da bi se na kolutasto srednje dno položila prorešetana ilovasta ploha, pa bi se za tim gornja posuda napunila onim materijalom, koji se je htio procijediti.

Nagjene zdjele, *tabla XXVIII., slike 168., 169., 174.* i *176.*, prilično su visoke i osim mrke zdjele, *slika 176.*, sve su crne ili bar zagasite.

Zdjela, *slika 174.*, ima previnut okrajak, a ukrašena je samo horizontalnim, piknjičavim i 14 *cm* dugačkim obručem. Grlo od trbušine nije

odvojeno, dok je u svih ostalih zdjela grlo oštro utegnuto[1]). $V = 15{\cdot}7$, P i $Z = 28$, $p = 10$ i $VP = 15{\cdot}7$.

Zdjela, *slika 168.*, ima previnut okrajak, a na oštrom povoru oko trbušine dva nastavka. $V = 13$, P i $Z = 24{\cdot}7$, $p = 9{\cdot}5$ i $VP = 13$.

Nasuprot je isto takva zdjela, *slika 169.*, sasvim neukrašena. $V = 11{\cdot}7$, P i $Z = 26$, $p = 9$ i $VP = 11{\cdot}7$.

Manja zdjela, *slika 176.*, takogjer iste forme, ima na povoru duž trbušine dva nastavka. $V = 8{\cdot}7$, P i $Z = 17{\cdot}5$, $p = 7$ i $VP = 8{\cdot}7$.

Zdjelice nemaju ručica, ili su jednoruke, te će biti, da su posve malene megju njima, kao i maleni vrčići bili samo dječija igračka. Zdjelice bez ručica, od kojih su nekoje prikazane na *tabli XXVII., slika 155.*, onda na *tabli XXVIII., slike 170., 172.* i *177.*, kao i na *tabli XXIX. slika 191.*, imaju svekolike ravno dno i nijesu uriješene, osim zdjelice, *slika 172.*, koja na oštrom okrajku trbušine ima dvije duguljaste, horizontalne guke.

Jednoruke zdjelice, kao *tabla XXIX., slike 180., 181.* i *183.—185.*, imaju takogjer ravno, ali kadšto samo vrlo maleno dno, te ručica ili nadvisuje okrajak *(slika 180.* i *184.)*, ili je ravno s okrajkom odrezana *(slika 183.)*, ili ne dosiže do okrajka *(slika 181.)*. U zdjelice, *slika 185.*, uspravljena ručica nije probušena. Sve su te zdjelice neuriješene, a ručice su im glatke, samo u zdjelice, *slika 180.*, nalazimo gajtanast ornamenat i guku pri vrhu ručice.

Spomena je vrijedno nadalje, da dvije zdjelice, *slika 184.* i *185.*, s uspravljenom ručicom, imaju izrazito eliptičko zjalo.

Većina nagjenih vrčeva ili su bez ručice, ili su jednoruki ili dvoruki, a dno im je većinom ravno. Ali ima i vrčeva s pupčastim dnom *(tabla XXIX., slika 186.* i *192.)* i krugljastih vrčeva s ispupčenim dnom *(tabla XXVIII., slika 164.)*, koji potonji valjda pripadaju najstarijem ilovastom sugju ripačkom.

Vrčevi bez ručica, kao *tabla XXVII., slika 160.*, onda *tabla XXVIII., slike 164., 173., 175.* i *tabla XXIX., slika 186.* i *187.*, imaju različite oblike, te su svi bez razlike neukrašeni.

U jednorukih vrčeva ručica ili nadvisuje okrajak posude, kao na *tabli XXIX., slika 178.* i *182.*, ili je dublje smještena na boku trbušine, a onda često pri vršku ima malu guku, kao *tabla XXIX., slika 179.* One su većinom neuriješene, a samo na pojedinim vigja se ornamentika s nastavcima. Tako n. pr. vrč s ručicom, *tabla XXIX., slika 179.*, s obje

[1]) Isp. „Glasnik" 1893. „Jezerine" str. 452., sl. 1 *a* i *b*, za tim „Wissensch. Mitth." 1895., III., str. 69., sl. 69. *a* i *b*.

strane ručice ima po jednu okruglu guku, a izmegju njih oštru, horizontalnu gužvu.

U dvorukih vrčeva *(tabla XXIX., slika 192.—194.)* vazda nadvisuje okrajak, a zjalo je češće sa strana obiju ručica stisnuto, tako da prikazuje više manje vrlo eliptičku formu *(slika 195.* i *194.)*. Obično nijesu uriješene, a samo u dva taka vrča ima ukras gajtanastim ornamentom, koji sastoji od linije okolo posude i od traka od jednostavnih guirlanda ispod nje.

Osobit oblik ima mali krnjavo-čunjasti vrč s odlomljenom ručicom *(tabla XXIX., slika 190.)*, koji ima dolje obrnut žljebić.

Poklopci sugja obično imaju ručicu i različitog su oblika. Tako veliki sivi poklopac, *tabla XXVIII., slika 171.*, ima visoku čunjastu podobu i premjer od 29 *cm.*

Sivi ulomak poklopca, *tabla XXXI., slika 232.*, nasuprot je na oblik krnjastog čunja[1]), a tri poklopca posuda, *tabla XXXI., slike 228., 229.* i *230.*, ravni su[2]). I mali, čepu slični predmet, *tabla XXIV., slika 124.*, kome plojka ima premjer od 5·3 *cm*, biće da je služio kao poklopac posude[3]).

Druge dvije forme poklopca prikazane su na *tabli XXIX., slika 188.* i *189.*, koje svaka imaju po jednu ručicu na strani. Ručica prvoga poklopca znatno je nadvisila gornju ravnu površinu, dok je druga u istoj ravnini s gornjom površinom presječena.

Najposlije valja još spomenuti crni ulomak lopate, *tabla XXIX., slika 201.*, koja je sprava u ostalom nagjena i u terramarama Italije[4]), i u halštatskim grobovima kod Viza u Štajerskoj[5]).

Dno rukom gragjenih posuda u našoj sojenici obično je ravno i neuriješeno, ali se nalaze i krugljaste posude s ispupčanim dnom, kao *tabla XXVIII., slika 164.*, ili s pupčastim dnom, kao *tabla XXIX., slika 186.* i *tabla XXXII., slika 239.*[6]).

Vrlo rijetko nagje se okrajce oko dna, kao na *tabli XXXII., slika 237.*, dok se nasuprot češće nahode šiljci, koji se ističu u prostoriji posude, kao *tabla XXVII., slika 154.*, ili *tabla XXXI., slika 235.* Komad dna jedne posude *(tabla XXXII., slika 238.)* ima pače dva takva, sa strane smještena šiljka, tako da su ih najmanje četiri morala biti na dnu posude[7]).

---

[1]) Isp. Lengyel I., tab. XXI., sl. 163.

[2]) Isp. R. Munro: „The Lake-Dwellings of Europe". London 1890. „Vingelz na Bielskom jezeru u Švicarskoj", str. 35., tab. VII., sl. 21. i 22.

[3]) Isp. Lengyel II., tab. XXXI., sl. 244.

[4]) F. Coppi: „Terramara di Gorzano". Modena 1871., tab. XVIII., sl. 3.

[5]) Radimský u. Szombáthy: „Mitth. der anthrop. Gesellschaft in Wien" 1895., sv. XV., tab. VI., sl. 24.

[6]) Isp. „Gradina Čungar kod Cazina u Bosni", „Glasnik" 1894., str. 514., sl. 43. i 44.

[7]) Ibidem, str. 514., sl. 42.

Dno posude *(tabla XXXI., slika 233.)* nadalje je prorešetano, što se u ostalom u posude, *tabla XXXI., slika 231.*, vidi i na bokovima[1]). Takve rešetaste posude u bosanskim naseobama nijesu rijetke, te su n. pr. nagjene u neolitičkoj naseobini kod Butmira blizu Sarajeva[2]), u prehističkoj naseobini Sobunar-Debelobrdo kod Sarajeva[3]), i u gradini Čungar kod Cazina[4]).

Dna u posudama vrlo su rijetko kad ukrašena, a ako jesu, onda samo gajtanastim ornamentom, koji je udešen u linije, u krst *(tabla XXXI., slika 234.)*, ili kao u rešetku *(tabla XXXI., slika 236.)*.

Okrajci sugja ili su uspravni *(tabla XXXIII., slika 251.* i *252.)* ili rastegnuti *(tabla XXXII., slika 240.—242.* i *245.)*, rjegje previnuti *(tabla XXXII., slika 243.* i *244.)*, a samo su izuzetno uvinuti *(tabla XXVI., slika 150.)*. U većine je posuda okrajak gladak, ali se nahode i narovašeni okrajci *(tabla XXXII., slika 240.* i *243.*[5]) i okrajci s malim uspravnim nastavcima s obje strane ručice *(tabla XXXII., slika 245.)*.

Ručice se na posudama nahode stranom pojedince, stranom po dvije na posudama, te su mnogo češće vertikalne *(tabla XXXII., slike 242., 245.—249.* i *tabla XXXIII., slika 250.—256.*, onda *258.—260.)*, nego horizontalne *(tabla XXXII., slika 243.*, onda *tabla XXXIII., slika 257.* i *261.)*. Vertikalne ručice ili nadvisuju okrajak posude, ili su u raznim visinama posude; horizontalne su nasuprot vazda samo na trbušini smještene.

Presjek im je većinom sploštен i obal, kadšto i posve okrugao *(tabla XXXII., slika 245.)*, nasuprot se trakolike ručice *(tabla XXXIII., slika 260.)* nahode samo kao rijetki izuzeci. Isto tako rijedak je sploštен pravokutan presjek *(tabla XXXIII., slika 253.)*, ali pri horizontalnim je ručicama češći poligoni presjek *(tabla XXXIII., slika 261.)*.

Veličina i oblik rupice na ručici vrlo je različit, kako to pokazuje *tabla XXXII.* i *XXXIII.*, te je rupica kadšto tako malena, da je samo mogla služiti za provlačenje uzice, kao *tabla XXXIII., slika 261.*

Često su uspravne ručice dolje široke a spram gornjeg kraja sužene, gdje onda pri vrhu ima oštar povor *(tabla XXXII., slika 242.* i *247.*[6]). S obje strane široke i u sredini sužene ručice[7]) megjutim dosad nijesu nagjene.

---

[1]) Isp. Lengyel II., tab. XXVI., sl. 192. i 193. i tab. XXXIII., sl. 251., onda Coppi: „Terramara di Gorzano", tab. XV., sl. 1. i tab. XVIII., sl. 2., nadalje „Ilios", str. 418., sl. 327., str. 620., sl. 1190.—1196. i str. 643., sl. 1303.

[2]) Isp. „Butmir" I., tab. IV., sl. 9. i 20.

[3]) „Glasnik" 1894., str. 130., sl. 1.

[4]) Ibidem, str. 519., sl. 107. i 108.

[5]) Isp. „Čungar", „Glasnik" 1894., str. 515., sl. 47., 50. i 53.

[6]) Ibidem, sl. 46. i 55.

[7]) Ibidem, sl. 45.

Nasuprot su ručice često ukrašene glatkim, ili u dva roščića završenim nastavcima ili gukama, koje su smještene ili pri vrhu *(tabla XXXII., slika 245.* i *246.* i *tabla XXXIII., slika 250.)*, ili na dônjem kraju *(tabla XXXII., slika 249.* i *tabla XXXIII., slika 251.)*, ili najposlije i gore i dolje *(tabla XXXIII., slika 252.)*. Pri horizontalno postavljenim ručicama kadšto se takogjer nahode s obje strane *(tabla XXXIII., slika 257.*[1]).

Neobičnog je dalje oblika ručica, *tabla XXXIII., slika 256.*, koja u sredini ima konkavnu plojku od 8·2 *cm* premjera.

Drugi su ures na ručicama oštri povori po sredini *(tabla XXXII., slika 248.)* ili paralelni žljebići po dužini *(tabla XXXIII., slika 260.)*. Ostali uresi sastoje od okruglastih ili duguljastih pjega ili zareza u gajtanastom ornamentu, koji je sredan u paralelne poprečne linije, linije po dužini, trokute ili guirlande.

Umjesto ručica ili i pored njih češće se na ripačkim posudama nahode nastavci i guke. Oni su okrugli i onda ili su cilindrični *(tabla XXXVI., slika 294.* i *tabla XXXIV., slika 263.)* ili kao sploštene, konkavne bradavice *(tabla XXXVI., slika 300.)*, te se ističu iznad bokova posude. Nego češće čine horizontalno usagjene sploštene lukove *(tabla XXXVI., slika 293.* i *299.)*, koji su kadšto i dvostruko jedan iznad drugog smješteni *(tabla XXXVI., slika 292.)*, ili budu uži i duži, gdje se onda kao jezičci ističu iz bokova *(tabla XXXVI., slika 297.)*.

Još su češći horizontalni nastavci pravokutnog dosta puta s obje strane uvijenog oblika, te ili se pràvo svršavaju *(tabla XXXII., slika 240.* i *tabla XXXVI., slika 296.)*, ili s obje spoljašne strane izlaze u roščiće *(tabla XXXII., slika 241.* i *tabla XXXVI., slika 290., 291.* i *301.)*, ili pak i na prednjoj strani imadu tri do četiri roščića *(tabla XXXVI., slika 302.)*.

Drugi oblik čine potkovasti obluci *(tabla XXXVI., slika 298.)*.

Ovdje opisani nastavci raznog oblika nahode se na posudama prehistoričkih naseobina Bosne i Hercegovine gotovo svuda, gdje je dosele pretraživano. Tako ih poznajemo iz gradine kod Kičina blizu Mostara[2]), iz gradine Čungara kod Cazina[3]), iz naseobine na Debelom brdu kod Sarajeva[4]) kao i iz naseobine kod Butmira blizu Sarajeva[5]).

Osobitu vrijednost za nas imaju megjutim nastavci na ripačkim posudama, *slika 291.* i *296.*, jer nam oni predstavljaju jednu formu

[1]) Isp. „Debelo brdo", „Glasnik" 1894., str. 125., sl. 2.

[2]) „Wissensch. Mitth." II., 1894., str. 24., sl. 28., 29. i 31.—33., dalje „Glasnik" 1891., str. 178. i d., sl. 24., 25. i 27.—29.

[3]) „Glasnik" 1894., str. 517., sl. 80. i 82.—85.

[4]) Ibidem, 1894., str. 125., sl. 10. i 12.

[5]) „Butmir" I., tab. IV., sl. 17.

nastavaka, koja u bližoj nekropoli na Jezerinama pripada najobičnijim ukrasima sugja[1]).

Ručice zamjenjuju takogjer, makar i rjegje, držci okrugla presjeka, koji su u ostalom vazda nagjeni neuriješeni. Na *tabli XXIX., slika 202.* prikazan je jedan šuplji, a u *slici 204.* jedan masivni držak od posude.

Ornamentika se na ripačkim posudama često nahodi, ali se obično ograničuje na gornje partije bokova. Dônji dio bokova u trbušini iznad dna posude nikad nije ornamentiran, kao što se je to n. pr. u Butmiru nekoliko puta vigjalo, a i dno je samo u vrlo rijetkim prigodama uriješeno.

Kao i na svim drugim našim prehistoričkim lokalnostima, ornamenti su stranom udubljeni u bokove, stranom su uzvišeno izragjeni.

Udubljeni su ornamenti zaparani, urezani, utisnuti ili upečatani.

Izmegju udubljenih ukrasnih ornamenata za nas je, zbog datiranja, najglavniji tako zvani gajtanasti ornamenat, a najčešće se nahodi. Ali on je samo u najrjegjim prilikama utisnut oštro usukanom uzicom, te po tome pravi gajtanasti ornamenat, kao *tabla XXXIV., slika 265., 268.* i *271.*, nego je obično upečatan, kao *tabla XXXIV., slika 264., 270.* i *272.* ili samo urezan, kao *tabla XXXIV., slika 262., 263., 266.* i *267.*, te dakle te pošljednje vrste ukrasa valja smatrati patvorenim gajtanastim ornamentom.

Gajtanasti se ornamenat u srednjoj Evropi smatra karakterističnim za pošljednju fazu neolitičke perijode, kada je po svoj prilici nastala i naša sojenica. Ali pošto se gajtanasti ornamenat tako često nahodi na ripačkim posudama, a na posudama bliže nekropole jezerinske nikako ga nema (početak upotrebljavanja Jezerina kao grobišta pada u prehistoričko doba halštatsko), to ćemo se jedva varati, ako posude s gajtanastim ornamentom i u Bosni budemo smatrali starijima, i ako postanje tih posuda budemo postavili u svršetak neolitičkog, eventualno makar još i u broncano doba. U tome nas mnijenju to utvrgjuje, što u čisto neolitičkoj naseobini kod Butmira za sad još nema gajtanastog ornamenta.

Ali često se je nalazio u Čungar-gradini kod Cazina[2]), pa i u prehistoričkoj naseobini Sobunar-Debelo brdo kod Sarajeva[3]).

Druga vrsta udubljenog ornamenta, koja se rijetko nahodi, jesu urezane linije, kojima su posude pod okrajkom optočene, kao *tabla XXXV.*,

---

[1]) Isp. „Glasnik" 1893., „Jezerine", tab. XXXIII., sl. 4.; tab. XXXIV., sl. 1. i 3.; tab. XXXVI. sl. 3.; tab. XXXVIII., sl. 3. i 4.; tab. XXXIX., sl. 4. i 7.; tab. XLIII., sl. 7.; onda tab. XLVIII., sl. 7. i 8. i „Wissensch. Mitth." III., 1895., str. 89., sl. 157.; str. 102., sl. 202.; str. 103., sl. 204.; str. 104., sl. 207., str. 109., sl. 233.; str. 125., sl. 321.; str. 133., sl. 359.; str. 151., sl. 442.; str. 160., sl. 489. i str. 188., sl. 595. i 596.

[2]) Isp. „Glasnik" 1894., str. 514., sl. 35. i 38.; str. 516., sl. 57.; str. 518., sl. 96.—99.; str. 519., sl. 100.—104., onda str. 520., sl. 121. i 131.

[3]) Isp. Ibidem, str. 126., sl. 17., onda str. 127., sl. 1., 21. i 23.

slika 281., ili plitke brazde, koje teku ili pravo ili koso preko trbušine *(tabla XXXIV., slika 269.* i *tabla XXXV., slika 277.)*. Isto je tako rijetka zaparana jednostavna ili dvostruka nareckana linija *(tabla XXXV., slika 276.)*.

Nasuprot nahode se često kao ornamenat, da su posude optočene trakom od zaparanih trokutova, koji ili su okvireni sa dvije horizontalne linije, ili su bar pri gornjem, većinom užem temelju ograničene linijom, koja uokolo teče. Takvi su trokuti većinom ispunjeni šrafažom od kosih linija, ili manjim trokutima *(tabla XXXV., slika 273.—275.* i *278.)*.

Ovaj je pošljednji ukrasni motiv naročito zanimljiv, jer se na prehistoričkim posudama na Jezerinama nahodi gotovo kao jedini udubljeni ornamenat[1]), te na to upućuje, da je sojenica i nekropola u isto vrijeme postojala.

Uzvišenim ornamentima pripadaju osim raspravljenih već nastavaka prisnovani obruči, koji ili oko cijele posude teku, ili pak obuhvataju samo jedan dio periferije. Oni ili su glatki, ili raznoliko narovašeni, piknjičavi i narezani.

Glatki su obruči ili jednostruki ili i višestruki *(tabla XXVI., slika 149., tabla XXXII., slika 144.* i *tabla XXXV., slika 287.)*, te se s obruča kadšto spuštaju kratki, pràvi traci *(tabla XXXV., slika 288.)*, ili su višestruki, horizontalni obruči spojeni vertikalnim priječkama *(tabla XXXV., slika 286.)*. Najposlije su glatki traci upotrijebljeni i kao oblučasti ukrasi *(tabla XXXVI., slika 289.)*.

Ukrašeni su traci i obruči dijelom vertikalno *(tabla XXXV., slika 283.)*, dijelom koso narovašeni *(tabla XXXV., slika 285.)*, te se kadšto narovašene crte ispod obruča nastavljaju na bokovima posude *(tabla XXXV., slika 284.)*. Drugi su obruči i traci na različit način pjegama zasuti *(tabla XXVI., slika 150.* i *157., tabla XXVII., slika 174.* i *tabla XXXV., slika 282.)*. Dešava se i rezanih obruča i trakova, koji onda predstavljaju čas trak od krnjastih piramida *(tabla XXXV., slika 280.)* ili jedan red nanizanih rebaraca *(tabla XXXVI., slika 295.)*.

Drugi je način ukrašavanja posuda bojenje, te stoji u tome, da je ili cijela površina posude naličena crnom, sjajnom, firnisnom masti, ili su na posudama povučene crte slabijom, tamnom, većinom crnom masti.

Crnim firnisom naličene su u Ripču posude razne veličine, te se n. pr. na rbini *tabla XXXIV., slika 264.* sasma lijepo vide ostanci crne firnisne prevlake.

---

[1]) Isp. „Glasnik“ 1893., str. 453., sl. 4. i 5.; str. 461., sl. 2., 3. i 6.; str. 462., sl. 19.; str. 465., sl. 5., onda str. 466., sl. 1. — „Wissensch. Mitth.“ III., 1895., str. 73., sl. 86.; str. 85., sl. 145.; str. 86., sl. 146.; str. 90., sl. 160.; str. 137., sl. 370.; str. 138., sl. 379.; str. 167., sl. 517. i str. 194., sl. 609.

Takve, crnim firnisom naličene žare nagjene su u nekropoli na Jezerinama nekoliko puta[1]), a više je tako naličenih posuda nagjeno i u Čungar-gradini kod Cazina[2]).

Ja sam već istakao, da se u istočnim Alpama, n. pr. u Vaču u Kranjskoj, posude crnim firnisom naličene tek nahode u halštatsko doba, dok su na Čungaru posude s gajtanastim ornamentom, ili s probušenim ručicama, ili s potkovastim gukama, dakle posude neolitičkog i broncanog doba, naličene firnisom.

Firnisom naličena rbina u Ripču *(tabla XXXIV., slika 264.)* takogjer je uriješena gajtanastim ornamentom, te je s toga vjerojatno, da su tehniku firnisa u balkanskom području već prije poznavali, nego u sjevernim krajevima.

Nasuprot se ni u Ripču ni na Čungaru, kao uopće u Bosni i Hercegovini na ilovastim posudama iz neolitičkog ili broncanog doba izdubljeni ornamenti još nijesu vigjali napunjeni bijelom, kredastom masom, ma da se to u većini drugih zemalja Evrope često dešava.

Drugi način ličenja posuda crnim, ili barem tamnim linijama od blijede boje na jasnom temelju, kako je to nagjeno u Ripču *(tabla XXXV., slika 279.)*, obični je ukras takogjer na priloženim posudama u grobovima na Jezerinama[3]).

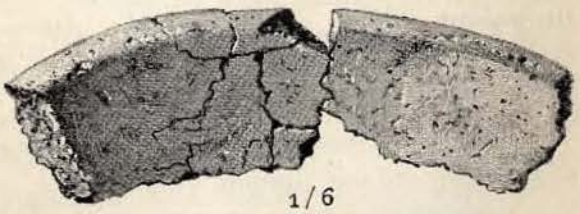

1/6

Slika 22.

Uz posude valja napomenuti i rbine od bokova neobično debelih posuda uspravljenog okrajka, koje su ponovno nagjene zajedno s odebljim komadima ilovastih ploha, ali vazda bez dna, i od kojih jedan fragmenat prikazuje *slika 22.* One su od proste, lugaste gline, čini se, da nikako nijesu pečene, nego samo na suncu sušene, bokovi su im debeli do preko 4 *cm* premjer im je do preko 60 *cm*, a visina do 40 *cm*.

Po prilikama onog mjesta, gdje su nagjene, sudim ja, da su te posude na skeli stalno gragjene na podlozi od gline, a pošto je ukraj take jedne posude nagjeno pravog, sprženog žita, biće da se je u njima držalo žito.

Od drugih ilovastih rukotvorina valja napomenuti crne kolutove, od kojih jedan *(tabla XXXI., slika 226.)* ima spoljašni premjer od 7·1 *cm;* na

---

[1]) Isp. „Glasnik" 1893., str. 450., sl. 3., onda „Wissensch. Mitth." III., 1895., str. 103., sl. 204.

[2]) Isp. „Glasnik" 1894., str. 514., sl. 38.; str. 516., sl. 69.; str. 518., sl. 92. i str. 519., sl. 105.

[3]) Isp. „Glasnik" 1893., str. 460., sl. 10. i 12, onda str. 461., sl. 1., 4., 5. i 7.—10., onda „Wissensch. Mitth." III, 1895., str. 78., sl. 117.; str. 90., sl. 160.; str. 99., sl. 193.; str. 100, sl. 195.; str. 104., sl. 206.; str. 110., sl. 237.; str. 113., sl. 247.; str. 116., sl. 272. i str. 136., sl. 366.

jednom mu se mjestu jasno vide tragovi, kako je visio o uzici, ali na protivnoj strani kolut je u ilovači mnogo jači. Mora dakle da je služio kao uteg, i to možda za pritezanje mreže. Na druga tri koluta ne vide se nikaki tragovi, da bi bili ozlijegjeni vješanjem; pri jednakoj debljini slične su veličine, te će biti bez sumnje, da su pri kuhanju služili tako, da su se podlagali pod posude na žeravici, kao što se kolutovi te ruke obično tumače. To nikako nijesu rijetke pojave u prehistoričkim naseobinama, te su u Bosni i Hercegovini već nekoliko puta nagjeni, kao n. pr. u gradini na Grahovu u kotaru ljubuškom[1]) i na Debelom brdu kod Sarajeva[2]). Inače ih je nagjeno u Schliemannovom trećem i četvrtom gradu Troje[3]), za tim u šančevima kod Lengyela[4]) u Ugarskoj, a često ih ima u sojenicama švicarskim, kao n. pr. u Inkwylskom jezeru kod Wangena[5]), u Bielskom jezeru[6]) i na Hafneru u Züriškom jezeru[7]). Sličnoj svrsi kao podloge pod sugje služile su valjda i one rešetasto probijene plojke, od kojih je ona na *tabli XXXI., slika 227.* prikazana debela 1·9 *cm*, te ima premjer od 9·2 *cm*.

Četverouglaste, na svakom uglu probijene plojke *(tabla XXIV., slika 121.)*, probijena kocka *(tabla XXIV., slika 129.)*, cijela, iz rbine od neke posude izrezana plojka *(tabla XXIV., slika 125.)*, kao i na isti način načinjene probušene plojke *(tabla XXIV., slika 130. i 131.)*, elipsoidički predmet *(tabla XXIV., slika 123.)* i najposlije obje male kruglje *(tabla XXIV., slika 126. i 127.)*, biće da su svekolike služile kao dječije igračke.

Čemu su nadalje služile one nakovnju slične sprave *(tabla XXIV., slika 122.)*, to ne umijem reći.

Nasuprot su dvije bobice *(tabla XXIV., slika 135. i 136.)*, onda probušeni, *S*-u slični privjesak *(tabla XXIV., slika 132.)* bez sumnje služili za nakit.

Posve neobična je sprava, prikazana na *tabli XXIX., slika 203.* To je veoma pružena eliptička ploha od 14·6 *cm* dužine i 7 *cm* najveće širine, koja je na gornjem kraju imala ručicu, i kojoj je donja strana očevidno uglagjena. Svakako je ta posuda služila za glagjenje možda ilovastih posuda.

Neobično se nadalje često nahode probijeni utezi, koji se tumače kao tkalački utezi, te je megju njima zastupana kao okrnjena piramidalna forma, tako i čunjasta forma, nego je prve mnogo više nagjeno, nego druge.

---

[1]) Isp. „Glasnik“ 1893., str. 488., sl. 10., onda „Wissensch. Mitth.“ III., 1895., str. 291., sl. 10.
[2]) Ibidem, 1894., str. 131., sl. 9.
[3]) „Ilios“, str. 490., sl. 630. i str. 626., sl. 1211.
[4]) Lengyel I., tab. X., sl. 43. i 49.
[5]) Keller: „Pfahlbauten“ II, 1858., tab. I., sl. 43.
[6]) Idem ibidem, 1865., tab. IV., sl. 18.
[7]) Idem ibidem, 1879,, tab. II., sl. 27.

Veličina im je vrlo različita, te n. pr. piramidalni uteg, *tabla XXX., slika 205.*, ima temelje široke od 13·7 *cm*, a visinu od 14·2 *cm;* isto taki uteg, *tabla XXX., slika 206.*, temelje široke samo 3·8 *cm* i 2·9 *cm* pri visini od 4·2 *cm*. Čunjasti uteg, *tabla XXX., slika 207.*, visok je 10·4 *cm*, uz premjer temelja od 10·1 *cm*, i čunjasti uteg, *tabla XXX., slika 208.*, 6 *cm* visok, a pri temelju 4·4 *cm* visok.

Ti su utezi samo izuzetno ukrašeni, i to ili okruglom udubinom na vrhu *(tabla XXX., slika 205.* i *220.)*, ili urezanim krstom na jednoj pobočnoj plohi *(tabla XXX., slika 210.)*, ili takogjer različitim, stranom urezanim, stranom kao gajtanast ornamenat utisnutim linijama *(tabla XXX., slika 209.* i *211.)*.

Drugu vrstu utega, od kojih je megjutim nagjen samo jedan eksemplar, prikazuje *tabla XXIX., slika 199.* To je cilindar, visok 8·7 *cm* s premjerom od 5 *cm*, koji se na oba kraja proširuje u plohu od 7 *cm* u premjeru, a na gornjem kraju ima ručicu.

Isto tako u velikoj množini kao utezi, nagjeni su i pršljenovi pri našem pretraživanju na gornjoj površini. Okrugli su pretežno bikonveksni *(tabla XXX., slike 217.—219., 221., 222.* i *235.)*, ali je nagjeno i konkavno-konveksnih *(tabla XXX., slika 214.)*, uravnjenih krugljastih *(tabla XXX., slika 212.)*, cilindričkih *(tabla XXX., slika 223.)*, mosurastih *(tabla XXX., slika 224.)*, i konveksno-cilindričkih *(tabla XXX., slika 215.)* pršljenova. Drugih oblika, kao n. pr. sa tri zalistka *(tabla XXX., slika 213.)*, krstolički *(tabla XXX., slika 216.)* pršljenovi, mogu se označiti kao izuzeci. S pogledom na veličinu variraju u premjeru od 2·5 *cm (slika 219.)* do 6·1 *cm (slika 225.)*, a u visini od 1·8 *cm (slika 223.)* do 5·6 *cm (slika 225.)*.

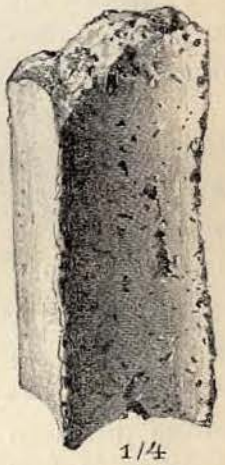

1/4

Slika 23.

Obično pršljenovi nijesu ukrašeni, a gdje ima ornamenta, stoji u tome, da su pobočne plohe izbrazdane *(slika 212.)*, ili da su radijalno isprecrtane *(slika 217.)*, ili da je srednja guka narovašena *(slika 218.* i *219.)*, ili najposlije da imaju gajtanast ornamenat *(slika 214.* i *215.)*.

Relativno mnogo rjegje nego pršljenovi nagjeni su mosurovi *(tabla XXIV., slika 128., 133., 134.* i *137.)*, koji su svi neukrašeni, te pri visini od 1·1 *cm* do 2·2 *cm* imaju premjer krajeva od 1·8 *cm* do 3 *cm*. U pásu varira im premjer od 1·6 *cm* do 2·4 *cm*.

Megju nagjenim ilovastim predmetima valja da se napomene i lijep sa duvarova, od kog je nagjena množina komada, i ostanci tvrdo pečene gline, kojom su nekoć bile omazane kolibe na sojenici. Oni su sivi, te se

na njima vide otisci stranom okruglog drvlja, kao *slika 23.*, a stranom i rascijepanog, kao *slika 24.* i *25.* Razlikuju se dakle od crveno pečenog lijepa sa duvarova neolitičke naseobine u Butmiru ne samo bojom, koja je slučajna, nego naročito time, što se na otiscima iz Butmira vigjaju samo okrugla debla i okruglo šiblje za pleter, dok se na komadima ripačkog lijepa uz otiske okruglih debala vide i otisci direka iz duvarova. Dok su dakle kolibe u Butmiru bile pletene od šiblja, bile su u Ripču već na napredniji način gragjene od cijepanog drveta.

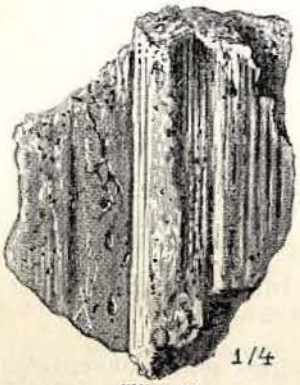

1/4

Slika 24.

1/4

Slika 25.

*

Pošto smo gore razmotrili rukom gragjeno ilovasto sugje, ne će biti bez interesa, ako na ovom mjestu u kratko progovorim o nekolicini rimskih posuda, koje su nagjene stranom u sloju crnice nad sojenicom, stranom u sedrastoj prevlaki nad njom, a stranom u rijeci Uni ukraj sojenice.

Ove su sve gragjene na brzokreto točilo, mnogo su bolje pečene, te su po tome, što su dugo ležale u bogatoj vapnom vodi Une, prevučene vapnenastom sedrom.

Najveća je izmegju tih posuda crni ćup bez ručica, *tabla XXIX., slika 196.*, s ravnim dnom, vrlo utegnutim grlom i slabo rastegnutim okrajkom. Jedini mu ukras sastoji od dvije valovite linije, jedne iznad druge, kojima je posuda optočena na gornjem dijelu trbušine. $V = 15{\cdot}7$, $P = 17$, $Z = 12$, $p = 9{\cdot}3$ i $VP = 7$.

Tabla XXIX., slika 195. prikazuje dônji dio žućkasto-sivog, sedrom prevučenog vrča s masivnim stalkom i 8 *cm* premjera u dnu.

Zvonoliki, smegji vrč, *tabla XXIX., slika 198.*, takogjer je veoma sedrom prevučen i neukrašen. $V = 7{\cdot}4$, P i $Z = 9$ i $p = 7{\cdot}4$.

Siva, sedrom prevučena zvonolika posuda *(tabla XXIX., slika 200.)* samo je sa tri horizontalne linije ispod uspravnog okrajka ukrašena, pa je ja smatram taljikom, pošto se čini, da dno nije odlomljeno, nego progoreno. $V = 18$, P i $Z = 11$ i $p = 5{\cdot}5$.

Inače se iz rimskih rbina mogaše rekonštruirati samo još crni poklopac lonca, *tabla XXIX., slika 197.*, od 15·5 *cm* premjera i s okruglom jabučicom, koji je posve jednakog oblika, kao množina nagjenih poklopaca

tako zvanih tronožnih zdjelica u grobovima rimskog doba kod Viza u Štajerskoj[1]).

Nekoliko rimskih ilovastih rbina iz Ripča prikazuje nadalje *tabla XXXVII., slika 303.—323.* Te su rbine crne ili lugaste, mrke i žućkaste u raznim niansama, ili su crne, a ornamentirane su stranom udubljenim, stranom uzvišenim uresima, stranom su naličene, ili olovnim kalajem kalajsane. Izmegju udubljenih ornamenata najviše se ističe osim linije unaokolo urezani valoviti ornamenat, koji smo već vidjeli na posudi *tabla XXIX., slika 196.*

Valoviti se ornamenat nahodi u Ripču kao pojedina, koji puta i ponovljena linija, izmegju pravih linija i okvira nad njima *(slika 303., 305.* i *308.)* ili kao dvostruka linija *(slika 304.)*. Kadšto je u bok posude urezana višezubim, a na zagasito sivoj rbini *slika 26.* pače trinaesterozubim češljem.

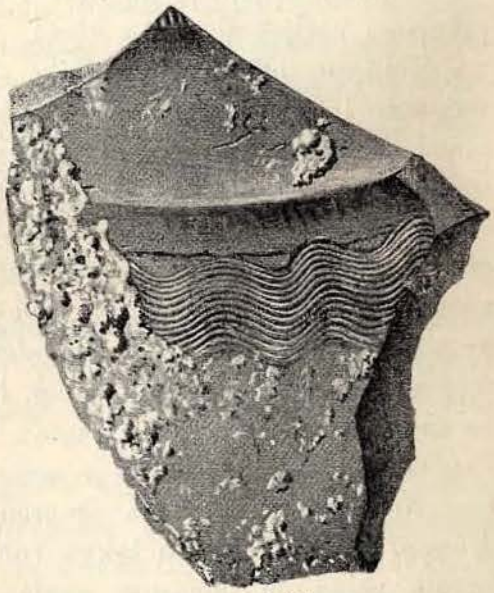

1/1

Slika 26.

Ja sam već istakao[2]), da smo u Bosni i Hercegovini već na više mjesta u rimskim razvalinama ili zajedno s tipskim rimskim nahogjajima našli na točilo gragjenih i valovitim ornamentom nariješenih ilovastih rbina, kao u Domaviji kod Srebrnice, u Ilidžama, Vojkovićima i na Debelom brdu kod Sarajeva, kod Kosovače u kotaru Zvorničkom, u Hodbini kod Mostara, u Stócu, u Gracu kod Posušja, kotara Ljubuškog, kod Rogatice, na Glasincu i kod D. Vrtoča u kotaru petrovačkom. Nema s toga nikake sumnje, da se u našim krajevima valoviti ornamenat već nahodi kao ukrasni motiv rimskog doba, te se ne može, kao u Sjevernoj Njemačkoj, smatrati staroslovjenskim motivom.

Poznata je u ostalom već množina na točilo gragjenih i različitim vrstama valovite linije ukrašenih žara iz rimskog grobišta kod Birgelsteina u Salcburškoj, onda isto takih rbina iz gradine kod Stillfrieda i iz naseobine na Heidenstattu kod Limberga u Dônjoj Austriji[3]), koje

[1]) Isp. „Mitth. d. anthrop. Gesell. in Wien" 1888., sv. XVIII., tab. II., sl. 39.—43., 45. i 47.—49.
[2]) Isp. „Glasnik" 1895., str. 221. i d.
[3]) Isp. Much: „Kunsthistorischer Atlas" I. Beč 1889., tab. XCIII., sl. 1., 2., 4., 5., 7. i 9.—14.

su se nalazile uz tipske rimske nahogjaje. Isto tako našla se u zidanom rimskom grobu kod Loke, na cesti iz Petave prama Mariboru u Štajerskoj, kraj bronceva, željeznih sprava, staklenih i ilovastih posuda oveća žara s mrtvačkom paljevinom, koja je bila ornamentirana valovitim linijama[1]).

Dosta se puta u Ripču nailazi i na utisnute ukrase na posudama *(slika 307., 309.* i *315.)*, koji naizmjence s pràvima linijama čine trake, kojima su bokovi optočeni. U uzvišene ornamente nasuprot valja nam brojiti iz spoljašne površine bokova istisnute ornamente, koji se plastički ističu, kao n. pr. četveropaočasto kolo na dnu, *slika 306.*, ili osmeropaočasto kolo na poklopcu, *slika 312.* Inače ima i nasagjenih kvirova, koji su ili trakoliko uvijeni *(slika 303.* i *314.)*, ili su na različit način utisnutim piknjama narijeđeni *(slika 308.)*.

Naličene bijahu samo finije, otvoreno žućkaste rbine od veoma dobro složene i oštro pečene ilovače *(slika 313., 316.* i *319.—323.)*. Naličene su blijedom smegjom masti, te šara sastoji n. pr. na dônjoj strani plojke od stalka nekog vrča, *slika 316.*, od četveropaočastog kola, na ručici, *slika 319.*, od uzdužnih crta, na fragmentu ručice, *slika 320.*, od uzdužnih i poprečnih crta, na rbinama, *slika 321.* i *322.*, od koncentričkih kolobara, a na rbini, *slika 323.*, od trakâ, koje koso teku jedna spram druge. Ljepušasti fragmenat vrča s uspravljenom ručicom, *slika 313.*, pokazuje na spoljašnjoj strani tragove, da je bio naličen istom, blijedom i smegjom masti, na unutrašnjoj se strani nasuprot vigjaju tragovi, kao je bio obojen crnim firnisom.

Olovni kalaj našao se je samo na lijepom fragmentu ručice, *slika 314.*, kao živa zelena prevlaka otvoreno žućkastog ilovastog materijala, i na drugom jednom ulomku takve ručice kao bijela prevlaka. Sličnih pokalajenih rbina od ilovastog sugja našlo se je u ostalom u razvalinama rimskih zgrada u Domaviji u većoj množini.

Na rbima od dàna vigja se često tipsko rimsko okrajce, kao *slika 306.*, *309.* i *311.*, a dno posude, *slika 309.*, u sredini je probušeno, ali istom pošto je dopečeno.

Vertikalne su ručice ili na dvoje razdijeljene, *(slika 317.)*, ili jednostavno okruglaste, ili najposlije trakolike *(slika 314.* i *318.)*. Horizontalna ručica *(slika 319.)* ima sploštен, gotovo pravokutni presjek. Najposlije još valja spomenuti i rbine okrajka lijepo izragjene zdjelice sa žljebičem *(slika 310.)*.

---

[1]) Kliment Čermák: „Strážce starožitnosti". Prag 1895., str. 44., sl. 33.

Stakleni rukotvori.

Od staklenih predmeta našlo se je pri prekopavanju u Ripču više rbina od sugja, koje su sve prikupljene izvan same sojenice u crnici, u sedri i u vodi.

Bez sumnje pripada sojenici samo jedna okrugla, zagasito modra gmiza od 9 *mm* u premjeru i 6 *mm* visine, koja je ukrašena sa četiri, u žutom emalju izragjena oka, te je posve slična emaljiranim gmizama, kakih je u nekropoli na Jezerinama nagjena veća množina.

Staklene su rbine bijele, žućkaste, žute, zelenkasto modre, modre i smegje. Ima megju njima komada, koji su prešani ili ulozima raznolikog šara ukrašeni, te pripadaju veoma kasnome, možda i najnovijem vremenu.

Veći dio rbina biće da je ipak rimskog postanja, pošto dna često imaju šuplje, tipsko rimsko okrajce, a okrajak opet ima šuplje previnutu gužvu, a po bokovima su eliptičke kaplje, kako smo to na rimskim staklenim posudama i rbinama iz Domavije i Stóca ponovno vidjeli.

Koštani rukotvori.

Mnogi koštani rukotvori, koji pokazuju vrlo mnogo analogije s koštanim nahogjajima sojenica u gornjoaustrijskim jezerima, u ljubljanskom tresetu i u švicarskim jezerima, manjim su dijelom nakiti a u daleko većoj većini sprave razne vrste.

U nakit valja brojiti probušene veprove klice *tabla XXXVIII., slika 331.—333.*, koje pripadaju običnom inventaru prehistoričkih naseobina. Našli smo ih u ostalom i u nekropoli na Jezerinama kod Bišća[1]), i u prehistoričkoj naseobini na Sobunar-Debelom brdu kod Sarajeva nekoliko puta[2]).

Druge neukrašene privjeske prikazuje *tabla XXXVIII., slika 324.* i *326.*, od kojih je prvi rezan od slonove kosti, a drugi načinjen od rebra. Isto tako sastoji privjesak, *tabla XXXVIII., slika 334.*, samo od probušene koštice, dok je izreckani privjesak, *tabla XXXVIII., slika 328.*, ukrašen sa tri poprečne crte. Da li onaj od rebra izrezani, dvostruko probušeni predmet valja smatrati privjeskom, ili da li je služio u drugu kaku svrhu, to se ne može u tvrdo reći.

S obje strane ravno odrezana i u sredini probušena ručica od jelenovog roga, *tabla XL., slika 387.*, služila je megjutim svakako za nakit, koji se

[1]) Isp. „Glasnik", „Jezerine" 1893., tab. XXXII., sl. 3. i 6., onda „Wissensch. Mitth." III., 1895., str. 96., sl. 181. i str. 172., sl. 547.

[2]) Isp. „Wissensch. Mitth." I., 1893., str. 49., sl. 39.

je, sudeći po tome, kako je istrošen, nosio obješen. Od bobica nagjen je takogjer samo jedan komad, *tabla XXXIX., slika 370.*, od 12 *mm* u premjeru.

Drugi je nakitni komad zašiljeno eliptička, sedlasta plojka, *tabla XXXVIII., slika 329.*, od 6·3 *cm* dužine i 3·3 *cm* najveće širine, koja je četiri puta probušena, te je valjda bila pričvršćena za kajiš. Ukrašena je sa sedam urezanih dvostrukih kolobara sa središnjom tačkom u svakom. Isti se ornamenat vidi i na ulomku jednog drška, *tabla XXXVIII., slika 325.* Taj se ukrasni motiv doduše već nalazi u broncanoj perijodi, ali se tek u halštatsko doba općenito primjenjuje. U Bosni je takogjer već ponovno nagjen na koštanim rukotvorima, kao n. pr. na Čungar-gradini kod Cazina[1]), na Sobunar-Debelom brdu[2]) i na broncevima u grobovima na Glasincu[3]).

Izmegju orugja valja napomenuti dlijetu sličnu spravu, *tabla XXXVIII., slika 327.*, kao i češće nahagjane noževe, *tabla XXXVIII., slika 335.—338., 341.* i *342.*, koji su pošljednji svi načinjeni od rebara, te se po jasnim tragovima raspoznaje, da su služili za rezanje.

Izmegju šiljastih sprava šivaće igle nijesu rijetke *(tabla XXXVIII., slika 343.—345.)*. One sve imaju okruglu ušicu, te su kadšto pri glavici vrlo raširene, *slika 345.*[4]).

Ali češće se nahode šila i male strijele *(tabla XXXVIII., slika 346.* do *353.*[5]), koje su djelomice rezane iz srednjih dônjih sjekutića, i velika šila *(tabla XL., slika 381.—384.* i *386.)*. Taka su velika šila prije često smatrali oružjem, naročito bodežima. Ali kad se na um uzme, kako su istrošene, pa onda, kako im je lijepo uglagjen ne samo šiljak, nego i cijela površina, što je moglo da nastane samo neprestanim i čestim upotrebljavanjem, onda se mora reći, da su to bile bezazlene sprave za kućnu potrebu, ne pak oružje za umaranje. Šila istog oblika i veličine nagjene su u ostalom već na Sobunar-Debelom brdu kod Sarajeva[6]), onda u gradinama na Čungaru kod Cazina[7]) i kod Radmanića blizu Bišća[8]).

Jedina koštana sprava ripačka, koja bi se mogla tumačiti kao oružje, i to kao kopljani šiljak, jest od jelenovog roga izrezani šiljak, *tabla XL.*,

---

[1]) Isp. „Glasnik“ 1894., str. 513., sl. 18.

[2]) Ibidem, 1891., str. 430., sl. 12. i 14., nadalje 1894., str. 133., sl. 28.—31., onda „Wissensch. Mitth.“ I., 1893., str. 49., sl. 36. i 37.

[3]) Isp. „Glasnik“ 1891., str. 363., sl. 31. i „Wissensch. Mitth.“ I., 1893., str. 123., sl. 29.

[4]) Isp. Keller: „Pfahlbauten der Schweizer Seen“ 1865., tab. III., sl. 25.

[5]) Isp. „Glasnik“ 1894., „Čungar“ str. 513., sl. 20. i 21., onda „Sobunar-Debelo brdo“ str. 134., sl. 2. i 3.

[6]) Isp. „Glasnik“ 1890., str. 216.. sl. 12., 13. i 21., onda 1894., str. 134., sl. 1. i „Wissensch. Mitth.“ I., 1893., str. 47., sl. 24.—28.

[7]) Isp. „Glasnik“ 1894., str. 513., sl. 22.

[8]) Ibidem, str. 327., sl. 6.

slika 377. On je dugačak gotovo 18 *cm*, unaokolo je zadjelan, ali nije uglagjen.

Svrdlova nasuprot nagjeno je u više eksemplara, te je na *tabli XL., slici 385.*, prikazan jedan svrdao od srnećeg roga, a na *tabli XL., slici 389.*, jedan svrdao od kosti.

U mnogo većoj množini nagjene su u ostalom sprave za glagjenje, te su one ili okrugle *(tabla XXXIX., slika 369.* i *376.*, onda *tabla XL., slika 378.—380.)*, ili lopatici slične *(tabla XXXIX., slika 354.—368.* i *371.* do *373.)*.

Okrugle sprave za glagjenje sve su od jelenovih parožaka, te je kadšto radi čvršćeg držanja pri tome ostavljen komad debla od roga kao nastavak, kako se vidi u *slici 380.*

Lopatičaste sprave za glagjenje sastoje naročito od cjevastih kosti, te su na dônjem kraju često ravno odrezane, kao *slika 354.—356.* i *358.* do *360.* Ponovno se je na dônjem kraju primjetilo, da je šupljina kosti proširivana, kao u *slici 355., 356.* i *360.*, te su u šupljini nagjeni ostanci drveta, iz čega se može zaključiti, da su te lopatice imale drven držak. Na drugoj su strani obično koso prirezane, te se glatka površina svršava ili pràvom linijom, kao *slika 356.*, ili lûkom, kao *slika 355.* Ali kadšto sastoje one i samo od polovice rascijepljene cjevanice, kao *slika 364., 367.* i *368.* Da su te lopatice upotrebljavane za glagjenje, može se raspoznati po tome, što je glatka površina vrlo izlizana, i to kako s prednje, tako i sa stražnje strane lopatice, kako se to u *slici 371.—373.* jasno raspoznaje.

Kako okrugle, tako i lopatičaste sprave za glagjenje biće da su služile za glagjenje koža, ilovastih posuda, a možda i drvenih predmeta, te su to gotovo svuda obični inventarni komadi prehistoričkih naseobina. Ali u Bosni su dosele nagjene samo na Čungar-gradini kod Cazina[1]).

Od ostalih je sprava nagjena jedna riblja udica *(tabla XXXIX., slika 374.)* i kuka za ruho *(tabla XXXIX., slika 375.)*, koja je valjda za duvar bila pričvršćena zarezima u svojoj površini[2]).

Posve su neobične sprave nadalje one od rebara načinjene i nazubljene, *tabla XXXVIII., slika 339.* i *340.*, od kojih je potonja i na jednoj kraćoj strani nazubljena. Schliemann je u trećem, požarom uništenom gradu Troje našao posve sličnu koštanu spravu, pa je opisao kao primitivan češalj[3]). Nego zupci su, ne gledeći na njihovu kratkoću, za češalj preširoki i nijesu šiljasti, te mi se s toga jedva čine podesni za gornju svrhu.

---

[1]) Isp. „Glasnik“ 1894., str. 513., sl. 19. i str. 686., sl. 3. i 4.

[2]) Isp. sličnu kuku od jelovine od Robenhausena u Švicarskoj. Keller: „Pfahlbauten“, 6. Bericht. Zürich 1866., tab. II., sl. 7.

[3]) „Ilios“, str. 479., sl. 558. i str. 481.

U velikoj množini nagjeni pršljenovi i tkalački utezi dokazuju neosporno, da su nekadanji žitelji sojenice ne samo umjeli presti i tkati, već da su to često i radili, pa bih ja za to rekao, da su nazubljena rebra pri tkanju služila za rastavljanje pregje.

Nadalje valja napomenuti s obje strane ravno presječene cjevanice *(tabla XL., slika 388. i 390.)*, od 7—11·2 *cm* dužine i 0·9—1·7 *cm* premjera, za koje se obično misli, da su služile za namotavanje konca, te su naročito u velikoj množini nagjene u ljubljanskom tresetu[1]).

Na ljubljanskim se komadima vidi lijepa politura površine, a na oba se kraja lijepo vide zarezi konca, koji je prolazio kroz cjevanicu, dok je u naša dva komada okrajak posve oštar. Nego bi moglo biti, da su nam tu očuvani takvi mosuri, koji su još slabo, ili nijesu nikako upotrebljavani. Jer pošto smo našli deset komada šivaćih igala, to su stanovnici sojenica svakako proizvodili konac, što im je trebao.

Sasvim su nasuprot zagonetne sprave oni na *tabli XLII., slici 391.* do *394.*, prikazani malešni predmeti, od kojih se našlo šest komada. O dvama izmegju njih, koje sam poslao gospodinu profesoru univerze dru. Ivanu Woldřichu u Pragu, izjavio se taj učenjak ovako:

„Dvije falange od *ovis* i *sus*, što vam ih ovdje vraćam, ovakve, kakve su pred nama, istina da su zagonetne sprave, kakih još nijesam vidio. Obje su gore odrezane, ali dolje imaju izbrušene, kao ogledalo glatke površine u jednoj ravnini; pa izbojci na dônjoj strani falange, od sus koji smetaju, odrezani su. Posude za kake židine ne mogu to biti, pošto u jednu ruku za to nije trebalo onako pomno izbrusiti dno, a i u šupljini ne vidi se traga kakoj strani substanciji. Ni tkalački čunjkovi to nijesu mogli biti, za to bi trebala pràva, duga šipka. Ja po tome sudim, da su to salinci, koje su pod kakvim podnoškom na jednoj priječki čepom u rupi bili pričvršćeni, možda u jednom komadu, a možda u dva. To bi se podudaralo s različitim nahogjajima mojim iz neolitičkih zemunica u Českoj. Ja sam naime našao više astragala od govečeta, koji su na glavnim mjestima četiriju uglova imali umjetne sklize, ali gore nijesu bili probušeni ili zarezani, jer su se zbog toga, što su po strani bili od prirode utegnuti, lasno mogli pričvrstiti, te ih ja svakako smatram sanjugama.“

Nadalje mi valja napomenuti, da je sakupljena i množina obrezanih, rascijepanih, ili inače obragjenih životinjskih kosti i rogova.

---

[1]) Isp. Deschmann: „Mitth. der anthrop. Gesell. in Wien“ VIII., 1879., str. 68. i 73., onda baron Sacken: „Mitth. der k. k. Centralcommission für Erforschung u. Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmale“ II. Wien 1876, str. 28. i tab. I., sl. 14.

Nakit od ljuštura.

Megju nagjenim, ukrašenim ljušturama bila su dva komada, oba od morskih životinja, koja su bez sumnje bila upotrebljavana za nakit.

Prvi je dônja polovica ljušture od ostrige, *Ostraea lamellosa*, Bron., koja se pokazuje iznutra napolje umjetno probušena.

Drugi je ukrasni komad ljuštura malog, bijelog porculanskog puža, *Cypraea* sp.?, kojoj je cijeli hrpteni dio odrezan, tako da se je kroz taj umjetni otvor na hrptu i kroz svorano ušće na prednjoj strani mogla provući uzica za vješanje.

Upotrebljavanje recentnih ili i okamenjenih i često iz velike daljine dobavljenih ljuštura za nakit bilo je, kako u neolitičko, tako i u broncano doba, veoma prošireno. Tako je n. pr. u neolitičkim grobovima lengyelskim[1]) nagjena množina bobica od recentnih ljušturica dentaliuma, nadalje narukvica, dugmeta i hamajlija od recentnih ljuštura, onda u neolitičkim grobovima kod Monscheima u porenskoj Hesenskoj mnoštvo gjerdana od ljušturica[2]), u sojenicama Bielskog jezera u Švicarskoj[3]) okamenjene conchylije, probušene za nakit, onda u talijanskim terramarima kod Castellacia blizu Imole[4]), i kod Gorzana blizu Modene[5]), probušene, stranom recentne, stranom okamenjene ljušture od conchylija.

Drveni rukotvori.

Osim samog gragjevnog materijala sojenice, kao soha, greda, dasaka i letava, nagjene su i različite drvene sprave za dnevnu potrebu, pa je drveni materijal odredio šumski inžinir zemaljske vlade u Sarajevu, gospodin Valentin Miklau, a manje vrste bilja niže opisanih rukotvora nasuprot direktor tehničke srednje škole u Sarajevu, gospodin Luka Karaman, za što sam obojici gospode osobitom zahvalnošću obvezan.

To je odregjivanje bilo dosta mučno i tegotno, jer su dotični drveni predmeti, da se ne raspanu, već u Ripču odmah položeni u rastopinu firnisa i petroleja. Time je drvo dakako konzervirano, ali su mu pore potpuno začepljene, tako da je pojedino odrezano iverje opet valjalo čistiti špiritom i sumporovim eterom, da mu se otvore pore. Uz to je u mnogih komada drvo bilo tako rastrošeno, da je samo teško, a katkad i posve nemoguće bilo, od njega odrezati iverja za mikroskopsko ispitivanje.

---

[1]) Wosinski, sv. III., str. 101. i d., onda tab. XII., sl. 69., 71. i 72.; tab. XV., sl. 105.; tab. XIX., sl. 146. i 149.; tab. XX., sl. 153. i tab. XXX., sl. 226.

[2]) Lindenschmit: „Alterthümer", knj. II., sv. VIII., tab. 1., sl. 8. i 10.

[3]) Heierli: „Pfahlbauten", IX. Bericht., tab. XIV., sl. 6. i 9.

[4]) Scarabelli, tab. XI., sl. 15.—24.

[5]) F. Coppi, tab. VI., sl. 14.—17.

Po tome odregjivanju bilo je megju nahogjajima ovo drvlje:

A. Crnogorica.

Abies pectinata. D. C. = Jela.
Juniperus (Oxycedrus L.?) = Borovica.
Picea L. K. = Omorika ili *Pinus* L. = Bor.

B. Bjelogorica.

Betula (verrucosa Ehrh?) = Breza.
Carpinus Betulus L. = Grab.
Ostrya Carpinfolia Scop. = Rgova.
Quercus pedunculata, sessiliflora, Cerris L.? = Lužnjak, ljutić, cer (?)
Fagus silvatica L. = Bukva.
Cornus (sanguinea L. ?) = Svib.
Corylus Avellana L. = Lijeska.
Sorbus L. = Brekinja (vrsta se ne može odrediti, možda *Aria Cratz,* mukinja).
Acer L. = Javor, i to *A. campestre* L. = klen i druga jedna vrsta, valjda *A. pseudoplatanus* L. = bijeli javor.
Fraxinus excelsior L. = Jasen.
Salix L. = Vrba.

Osim breze, omorike i bora ima po prijaznom kazivanju nadšumara Gustava Zechla svih navedenih vrsta drvlja i danas u okolici bihaćkoj.

Drveni su rukotvori ripački mahom takvi predmeti, koji su trebali za gradnju i opremu koliba ili inače za kućnu potrebu. Kao oružje može se samo buzdovan, *tabla XLI., slika 400.* tumačiti, koji je načinjen od kvrgaste jelove grane, dolje zašiljen, a dugačak 36 *cm*[1]).

Pri gradnji i opremi koliba služili su se klincima, kojih je nagjena množina *(tabla XLII., slika 419., 421., 424.* i *426.),* a gradili su ih od svibovine, bukve, jasenovine, borovice i hrastovine. Isto tako amo valja računati čivije za ruho *(tabla XLI., slika 395.* i *403.,* onda *tabla XLII., slika 416.),* koje su često nagjene, te bez njih valjda nikoja koliba ne bijaše. Vrlo su razne veličine, te su od grabovine, tisovine i borovice ili jelovine.

Nasuprot nagjen je samo jedan odlomak izdjelanog i do uglja izgorjelog žlijeba od jasenovine *(tabla XLI., slika 399.),* dug 31·5 *cm,* a širok 8·5 *cm.*

Od orugja nagjene su češće zagvozde različite veličine *(tabla XLI., slika 401.* i *402.)* od bukovine, onda jedan čekić, dug 11 *cm (tabla XLII., slika 418.)* s eliptičkom rupom za držak i oblog obima, takogjer od bukovine. Osim toga nagjeno je više na oblik strelice zašiljenih drveta *(tabla XLII.,*

[1]) Isp. Kellner: „Pfahlbauten der Schweizer Seen", 1865., tab. III., sl. 15., onda VI. Bericht 1866., tab. II., sl. 2. i 3. Slični buzdovani od tisovine od Meilena i Robenhausena.

slika 423.) od borovice, onda sprava s narebrenim šiljkom od rgove *(tabla XLII., slika 427.)*, koja je valjda služila kao svrdao. Ali ima i više na površini vrlo istrošenih malih sprava, stranom od jelovine *(tabla XLI., slika 404.)*, a stranom od tisovine *(tabla XLII., slika 425.)*, koje su valjda služile za glagjenje.

Od kućnih sprava vrijedno je spomenuti ulomak vrču slične posude *(tabla XLI., slika 405.)* od hrastovine, s premjerom od 10·2 *cm*, onda dva tanjura od hrastovine, od kojih je jedan *(tabla XLI., slika 397.)* posve sploštено eliptičan, te ima premjer od 21·5 *cm* i 18 *cm*, dok je drugi s obrubom i po svoj prilici takogjer eliptički tanjur *(tabla XLI., slika 398.)*, imao premjer od 44 *cm*.

U kućne sprave valja nam nadalje računati dvije lopate, od kojih je jedna *(tabla XLI., slika 396.)* od hrastovine lopata od 43 *cm* dužine i 24 *cm* širine, dok nam je druga, ovoj oblikom slična, od jasenovine očuvana samo u jednom fragmentu. Treća od hrastovine gragjena lopata *(tabla XLI., slika 406.)*, kojoj je držak prelomljen, ima posve ravnu plohu, te se čini, kao da je imala oblik naših pekarskih lopata.

Kućnom spravom, i to brkljačom smatrao sam ja isprva i onaj na *tabli XLII., slika 415.* prikazani predmet, dug 16 *cm* od borovice, koji se posve podudara s jednom drvenom spravom iz sojenice kod Robenhausena na Pfaeffičkom jezeru u Švicarskoj[1]). Dônji mu je kraj ravno odrezan, a gornji kraj, i tri su ručice od pet, koliko ih je isprva bilo, odlomljene.

Dr. Keller javlja megjutim[2]), da takve drvene sprave u Švicarskoj ribari i danas upotrebljuju pod imenom arpion kao ostvine, kojima iz vode vade spuštene u vodu duge konope, za koje su u izvjesnim razmacima privezane udice, pa je dakle vjerojatno, da je i gore spomenuta stvar iz Ripča služila kao ribarska sprava.

Nagjeni su nadalje različiti drugi drveni rukotvori, kojim je svrha problematična. Tako n. pr. čunjasta sprava od hrastovine *(tabla XLI., slika 407.)*, sa 5 *cm* odnosno 4 *cm* u premjeru i nalik na čep, onda rezani plosnati predmet *(tabla XLII., slika 417.)* od bukovine, i okrugli predmet *(tabla XLII., slika 422.)*, kome se materijal nije mogao odrediti.

Probušena plojka od hrastovine *(tabla XLII., slika 414.)*, onda ona *(tabla XLII., slika 420.)* od javorovine kao i treća slična plojka od bukove kore biće da su služile kao dječije igračke, i to možda kao kotačići od kolica.

Osim ovih navedenih predmeta nagjena je još velika množina rezanih ili kalanih komada drveta, fragmenata različitih sprava, nažeženih okruglih komada drveta, možda materijal za posvjet, i to većinom od borovice.

---

[1]) Isp. Keller: „Pfahlbauten“, V. Bericht, tab. X., sl. 7. i 8., onda G. de Mortillet: „Musée préhistorique“, tab. LXI., sl. 594.

[2]) Isp. Keller: „Pfahlbauten“, VI. Bericht., str. 253.

Najposlije je vrijedno spomenuti mnoge, većinom okrugle komade ugljа od jasenovine, hrastovine i jelovine, koje su pošljednje dvije vrste drva uopće najobičajnija gragja te naseobine.

Rukotvori od drugih biljevnih tvari.

Predmeti od biljevne gragje mogli su se samo onda do nas sačuvati, ako su pougljeni, ali ih je pri tom većina izgubila oblik i sklop. Takih rukotvora za to ima malo, a najznamenitiji je megju njima lijepo opletena zdjela od neke vrste slame, spletene likom, od koje su mnogi dijelovi nagjeni u kulturnom sloju ukraj održanog dijela skele *br. 3 (tabla I.)*. Dno i jedan dio boka prikazan je na *tabli XLII., slika 408.* i *413.*

Nadalje bijaše u jednoj ilovastoj posudi više komada debele, pletene uzice *(tabla XLII., slika 409.* i *410.)* od lika.

Rasuto po kulturnom sloju nagjeno je osim toga još: od loze *(Clematis Vitalba)* savijen vijenac *(tabla XLII., slika 411.)*, i ulomak drvene uprtnjače *(tabla XLII., slika 412.)*, kojoj jezgra bijaše ogranak ljeskovače *(Corylus Avellana* L.), a ovoj od žilja neke omorike ili bora. Najposlije nagjeno je još poviše fragmenata konopa, različitih uzlova i t. d. od divlje loze i lika, kao i nekoliko što surovih, što priregjenih komada gube *(Polyporus)*.

*

U tabelarnom prijegledu, što ovdje slijedi, popisani su u Ripču nagjeni rukotvori i koliko je koga nagjeno.

Vrsta rukotvora.

Željezo.	Broj
Palstabi	2
Sulice i kopljani šiljci	1
Streličini šiljci	18
Srpovi	2
Oštrice od noževa	63
Dvostruki noževi s usukanim drškom	2
Sjekira	1
Čelici za kresivo	2
Dvostruke udice	1
Rimski ključevi	3
Komadić fina lančića	1
Stremenka od fibule	1
Mnoštvo sprava i fragmenti iz različitog doba.	

Bakar.	Broj
Toka	1
Bronc.	
Šivaće igle	4
Kelt, zakržljao u ljevanju	1
Streličin šiljak, trokril	1
Halštatske fibule na obluk	4
Fibule s dvostrukom špiralom s osmicom kao svezom	2
Fibule s privješenom iglom ili lančićem	6
Rimske fibule	3
Fragmenat špiralne toke	1
Bočke, djelomice pregnute	28
Špiralna narukvica	1

	Broj
Prsteni	4
Kolut	1
Plosnati kolutovi	3
Toka pozlaćena	1
Dugmeta s jezičcem	2
Privjesci	8
Špiralne cjevčice	4
Komadići lančića	5
Komadići žice, na oblik špirale namotani	2
Uteg rimske funte (libra)	1
Mnogi fragmenti i zajedno staljeni komadi.	

Srebro.

Privjesak	1

Olovo.

Mnogi ljeveni komadi, kruglje i pojedini fragmenti.	
Pritaljen, debeo komad tenećeta	1

Novci.

Rimski broncani i bakreni novci	7
Noviji srebrni i bakreni novci	7

Proizvodi taljenja.

Pogača od olovne glegji sa zrncima bronca	1

Kamen.

Kalufi od keltova, kopljanih šiljaka, kolutova i bočki	13
Ulašteno šuplje dlijeto	1
Tesani noževi	3
Streličin šiljak bez drška	1
Kamenito orugje od vapnenog lapora, većinom strugalice, ali i noževi, šila, svrdlovi i dlijeta	238
Hamajlije (?)	2
Kameniti utezi raznog oblika, probušeni	7
Probušeni kameniti komadi	3
Kamenita ploča, neprobušena	1
Kamenite ploče, probušene	6
Kamenita ploča, na dva mjesta na periferiji narovašena	1
Brusovi, neprobušeni	86
Brusovi, probušeni	2
Brusovi, s tragovima bronca na njima	1
Kamenje za glagjenje raznog oblika	79
Obluci za udaranje	10
Žrvnjevi	29
Ploče za trvenje	2
Obluci za drobljenje	13
Komadi željeznog crljenca	31
Posuda rimska	1
Kamenite kruglje razne veličine, sredovjeke (?)	2
Mnogo komada paljenog vapnenca, iverja i naneseni bjelusi.	

Ilovača.

Ljudske podobe	7
Životinjska podoba	1
Ilovaste posude gragjene rukom, nagjene cijele ili rekonštruirane	123
Ilovasti poklopci gragjeni rukom i rekonštruirani	6
Ilovaste posude, gragjene na točilo, rimske	3
Ilovasti poklopac	1
Veliki utezi, piramidalni	93
Mali utezi, piramidalni	105
Veliki utezi, čunjasti	32
Mali utezi, čunjasti	3
Pršljenovi	212
Mosuri	17
Kolutovi	4
Pečene kruglje razne veličine	8
Bobice, probušene	2
Privjesak na oblik *S*	1
Plohe	4
Rešetasto isprobijene plohe	3
U sredini probušene plohe	5
Neprobušene plojke, djelomice rezane iz rbina	4
Mala kocka, probušena	1
Pravokutna plojka, na četiri kraja probušena	1
Sprave na oblik nakovnja	3
Množina rbina od sugja, gragjenog rukom i komadi lijepa sa duvarova, onda mnoge rimske rbine i ulomci žmurnjaka s krova.	

Staklo.

	Broj
Modra gmiza, žuto emaljirana	1
Mnoštvo rbina od sugja.	

Kost.

	Broj
Probušeni veprovi zubi, većinom od *Sus sc. palustris*	6
Privjesak od slonove kosti	1
Privjesci i drugi nakitni komadi od rebara i kosti	6
Ružica od jelenova roga, probušena	1
Plojka s pojasa, ornamentirana	1
Bobica	1
Kopljani šiljak (?)	1
Dlijeto	1
Noževi	15
Šivaće igle	10
Šilo i mala šila, djelomice od sjekutića	39
Velika šila	36
Svrdlovi	9
Okrugle sprave za glagjenje od parožaka	7
Sprave raznog oblika za glagjenje	8
Sprave za glagjenje na oblik lopatice	100
Riblja udica	1
Čivija za ruho	1
Češljaste tkalačke (?) sprave	3
S obje strane ravno odrezane cjevčice	2
Koštane sanjuge (?)	6
Ulomak koštanog drška, ornamentiran	1
Razne sprave	6

Ljušture od conchylija.

	Broj
Probušena ljuštura od ostrige	1
Obrezana ljuštura *cyprae*-e	1

Drvo.

	Broj
Buzdovan	1
Razne male sprave, kao klinci, zagvozde, strijele, svrdlovi, sprave za glagjenje, čivije za ruho, probušene plojke, valjkasti komadi i t. d.	314
Žlijeb za vodu	1
Vrču slična posuda	1
Tanjura	2
Ribarska sprava slična brkljači (?)	1
Lopate	3
Množine kolja, okruglog i bridastog drvlja, potrgane letve, rascijepane daske i t. d.	

Druge biljevne tvari.

Mnogi ulomci pletene zdjele od slame i lika.
Mnoštvo komada jake, pletene uzice od lika.
Savijen vijenac od divlje loze, ulomak opletene uprtnjače od ljeskvine i omorike ili bora, komadi od uzica, uzlovi i t. d. od divlje loze i lika, onda nekoliko komada gube.

Osim ovdje nabrojenih rukotvora nagjeno je u sojenici ripačkoj još različitih predmeta, koji mogu da nam osvijetle podobu, način života i ukupno kulturno stanje nekadašnjih stanovnika te sojenice. To su nekoje ljudske kosti, mnoštvo živinskih kosti, jelenskih rogova i životinjskih zubi, različite ljušture, oveća množina žitnog sjemena i životinjsko gjubre.

Odregjivanje i raspravljanje ljudskih ostanaka preuzeo je gosp. primarij dr. Leopold Glück u Sarajevu, životinjskih kosti gosp. sveučilišni profesor dr. Ivan Woldřich u Pragu, a žitnog sjemena gosp. kustos dr. Günther vitez Beck pl. Managetta u Beču, dok je odregjivanje ljuštura ovršio gosp. dr. Rudolfo Sturany kod dvorskog muzeja u Beču.

Ja se s toga osjećam ugodno obvezan, da svoj ovdje spomenutoj gospodi za njihovu veliku pripravnost izrečem svoju najusrdniju blagodarnost.

Rasprave gg. dra. Glücka o ljudskim ostancima, dra. Woldřicha o životinjskim ostancima i dr. pl. Becka o žitnom sjemenu slijede u dodatku.

Ljušture.

Nagjene ljušture pripadaju mahom vrstama, koje danas još žive, te nam valja razlikovati slatkovodne i morske konhilije. Od slatkovodnih konhilija odredio je gosp. dr. Sturany slijedeće vrste:

a. Puževi.

1. *Neritina danubialis* C. Pfr., var. *carinata* (Kok) F. Schm.
2. *Lithoglyphus pygmaeus* Frnfld.
3. *Lithoglyphus prasinus* (Kok) F. Schm.
4. *Melania Holandri* Fér.
5. *Melanopsis avicularis* Fér.
6. *Melanopsis Esperi* Fér.
7. *Planorbis marginatus* Drap.
8. *Zua lubrica* Müll.

b. Školjke.

9. *Unio batavus* Lam.
10. *Pisidium amnicum* Müll.

S pogledom na broj individua bile su obje vrste ljuštura mnogo jače zastupane, nego puževi, ali ni na kojoj od tih slatkovodnih ljuštura nije primijećeno, da je bušena, ili inače kako obragjivana. Očevidno tadašnji stanari sojenice domaće vrste konhilija zbog njihove množine nijesu cijenili, pa ih za to nijesu ni za nakit upotrebljavali. Isto tako bile su, izuzevši „unije“, premalene za jelo. Ali ni mnoge ljušture od unija nijesu ni na kome mjestu sojenice bile tako nagomilane, da bi se mogle smatrati kuhinjskim ostancima.

Mnogo su zanimljivije nagjene morske conchylije, megju kojima je dr. Sturany konštatirao jednoga puža i dvije vrste ljuštura. To su ove vrste:

1. *Cypraea* sp?
2. *Ostraea lamelosa* Bron.
3. *Cardium Lamarcki* (= *edule* L.) Roc.

Cypraea je zastupana samo u jednom jedincatom eksemplaru, te je kao nakit već spomenuta megju rukotvorima. Ona je bijela i 1·7 *cm* duga, velika je dakle kao *Cypraea moneta* ili kauri-puž, koji u centralnoj Africi danas još služi kao obični novac.

Od ostrige nagjeno je šest dônjih ljuštura do 13 *cm* dužine i sedam gornjih poklopaca do dužine od 8·4 *cm*. Jedna je od manjih dônjih ljuštura, kako već znamo, probušena, te je dakle služila kao nakitni privjesak. Pri malome broju nagjenih eksemplara biće da su ljušture od oštrige uopće samo za to služile u sojenici, da se izragjuju za nakitne predmete.

Od Cardiuma najposlije nagjena je samo jedna polovica ljušture, pa ma da nije probušena, čini se vjerojatno, da su i srcolike ljušture u Ripču upotrebljavane kao nakit.

Svakako nam megjutim nahogjenje tih morskih conchylija dokazuje, da su stanari sojenice već podržavali sveze s primorjem.

Gjubre.

Na raznim je mjestima u kulturnom sloju nagjena mrka, žilava, s biljevnim tvarima vrlo izmješana masa u većim partijama, koju po cijelom njenom habitu mislim da mi valja smatrati živinskim gnojem.

Pri pobližem ispitivanju pojedinih komada našao je gospodin direktor Karaman u njima jelovog i bjelogoričinog uglja, iverja od jelovine i bjelogorice, razne ostriške od kore, peteljke i druge fragmente raznih trava, prosinog zrnja, ljusku od sjemenke *Staphylaea pinnata* (klokoči) i nešto organičkih supstancija.

Zaglavne primjedbe.

Ne može više biti sumnje o tome, da je okolina ripačka već u prehistoričko doba jako bila naseljena, pa sam već imao prilike, da opišem 27 gradina i naseobina po polju u kotaru bihaćkom[1]).

Od tih gradina doduše nikoja još nije pobliže pretražena, ali već po predmetima nagjenim na površini, kao rbine od sugja gragjena rukom, keltovi, kalufi, ilovasti utezi i pršljeni, možemo zaključiti, da su u broncano doba već morale postojati. Gdjekoje analogije nahogjaja iz bihaćkih gradina s onima god. 1891. pretražene Čungar-gradine u susjednom cazinskom kotaru, gdje je bilo i neolitičkih rukotvorina od kamena i kosti, kao i ilovaste posude s gajtanastim ornamentom i kostima neolitičkih životinja[2]) dopuštaju nam pače izreći mnijenje, da su gradine ripačkog kraja većinom valjda već u neolitičkoj perijodi nastale.

Pa se čini, da su svekolike dugog vijeka bile, te se može biti održale do onog vremena, kada je počelo nastupati rimsko gospodstvo, jer smo kod njih našli dva razna načina sahranjivanja.

Kod trinaest tih gradina nagjeno je naime gomila po 72 na okupu, u kojima su, koliko nam je dosele poznato, kao i u mnogobrojnim grobovima susjednog petrovačkog kotara, kosturi. Nasuprot nagjeni su kod dviju gradina, Sokóca i Izačića ravni grobovi sa žarama i mrtvačkom paljevinom.

[1]) Isp. „Glasnik“ 1893., str. 37. i d. i 1894., str. 697. i d., onda „Wissensch. Mitth.“ III., 1895., str. 39. i d.
[2]) Isp. „Glasnik“ 1894., str. 495. i d.

Po nahogjajima nekropole na Jezerinama poznato nam je megjutim da je sahranjivanje lešina u bihaćkom kraju stariji način, koji je još u halštatsko doba gotovo jedini bio običajan, te je istom u la-tenskoj perijodi sve više uzmicao pred novijim spaljivanjem mrtvaca, tako da je već u vrijeme rimskog gospodstva spaljivanje bilo glavni način sahranjivanja.

Ako se sad zapitamo: u koje je vrijeme postala sojenica kod Ripča i dokle li se je održala, onda nam prijegled nagjenog materijala kaziva, da je i ta sojenica dugo morala stajati.

Jer mi tu nalazimo mnogih sprava, koje moramo pribrajati naprednijoj neolitičkoj perijodi, a djelomice starijem broncanom vremenu, naime ulašteno šuplje dlijeto *slika 70.*, tesano iverje od noža *slika 71.*, kamenitu strijelu *slika 73.*, kamenit streličin šiljak *slika 74.*, množinu kamenitog orugja od vapnenastog lapora *slika 88.—100.* i *102.*, kopljani šiljak (?) od jelenovog roga *slika 377.*, koštano orugje i sprave *slika 327., 335.—394.*, probušene kamenite utege, *slika 77.—80.*, ilovaste idole, *slika 116.—119.*, u neobičnoj množini nagjene ilovaste posude s gajtanastim ornamentom, *slika 138., 141.—144., 146., 162., 163., 180., 234., 236., 242., 247., 260., 262., 268.* i *270.—272.*, kao s raznolikim nastavcima ili priječkama, *slika 280., 282.—290.*, onda *297.—300.* Rešetasto isprovrtane posude, *slika 231.—233.*, ilovasti utezi, *slika 205.—211.* i *220.*, pršljenovi, *slika 212.—219.* i *221.—225.*, ilovasti mosurovi, *slika 128., 133., 134.* i *137.*, ilovasti kolutovi, *slika 226.*, najposlije od nakitnih predmeta ilovaste bobice, *slika 135.* i *136.*, ilovasti privjesak na oblik *S*, *slika 132.*, pa možda i koštana bobica, *slika 370.*, onda koštani privjesci, *slika 326., 328.* i *334.*, kao i probušene veprove klice, *slika 331.—333.*

Nasuprot broncanoj perijodi neosporno pripadaju kameniti kalufi, *slika 63.—69.* i *76.*, pri lijevanju zakržljali broncani kelt, *slika 62.*, kao rogaste i različitim nastavcima ukrašene ručice od sugja, kao *slika 246., 250.—252., 256.* i *257.*, onda krugljaste ilovaste posude s ispupčenim dnom, kao *slika 164.*

Broncanom, ili i halštatskom vremenu pripada nadalje privjesak od slonove kosti, *slika 324.*, nekoliko broncanih privjesaka, kao *slika 57.*, broncana špiralna narukvica, *slika 43.* i broncana šivaća igla, *slika 21.—23.*

Stalno halštatskim formama valja nam smatrati broncane fibule, *slika 19., 20., 29.* i *30.*, broncana dugmeta s centralnim jezičcem, *slika 55.*, broncane bočke, *slika 32., 33., 40.* i *41.*, broncanu kuku od zaponca, *slika 58.*, trokrili broncani strelični šiljak *slika 61.*, te tome vremenu po svoj prilici pripada i fragmenat drška, *slika 325.*, i toka, *slika 329.*, oboje od kosti s urezanim koncentričkim kolobarima.

Kasnijem halštatskom, ili već la-tenskom vremenu valja nadalje pribrojiti željezne srpove, *slika 1.* i *2.*, željezne noževe oštrice, *slika 3.* i *5.*, broncane fibule s privješenom iglom ili s lančićem, *slika 95.—27.*, i većinom pregnute broncane bočke, *slika 34.—39.* i *42.* I modra, žuto emaljirana gmiza može da potječe iz halštatskog ili la-tenskog doba[1]), pošto su n. pr. u halštatskim gomilama, kod Viza u Štajerskoj nagjene posve slične gmize.

La-tenskoj perijodi najposlije neosporno pripadaju one dvije željezne otke sa zaliscima po stranama, koji zahvataju jedan preko drugog, *slika 7.* i *8.*, onda zagasitim crtama našarane posude, kao *slika 279.*, i po svoj prilici takogjer željezna dvostruka udica, *slika 11.*, kao i narebreni srebrni privjesak, *slika 60.*

Ti tipski nahogjaji halštatske i la-tenske perijode nijesu doduše mnogobrojni, ali pošto su se desili stranom u tmastom kulturnom sloju, stranom neposredno na očuvanim ostancima skelâ sojenice, to ih pri odregjivanju vremena našoj sojenici ne smijemo pustiti iz vida.

Megju ripačkim su dakle nahogjajima zastupane sve prehistoričke perijode počevši od mlagjeg kamenitog doba, te smo s toga ovlašteni zaključiti, da je ripačka sojenica nastala u neolitičkoj perijodi i da je trajala do u la-tensko doba. Ali tečajem ove zadnje perijode biće, da joj je došao kraj, jer u vrijeme rimskog gospodstva mora da su na tom ripačkom ostrvu, koje je megjutim postalo, već stajale čvrsto zidane rimske zgrade, kako nam to dokazuju razvaline kule i naročito još u velikoj množini onuda rasuti rimski crijep.

Pobliže prilike ostalih, već ustanovljenih sojenica u Uni kod Golubića, Ribića, Kralja i Brekovice, nijesu pobližim pretraživanjem još objašnjene, ali po ilovastim rbinama nagjenim na tim mjestima, možemo već sada uzeti, da su te četiri sojenice vrlo vjerojatno nastale u neolitičkoj perijodi, a svakako, da su u broncano doba već postojale.

Možemo dakle zabilježiti zanimljivu činjenicu, da je u okolici bihaćkoj prehistoričko ljudstvo bilo naseljeno i po polju i u sojeničkim selima.

Već smo spomenuli, da je taj svijet svoje mrtve sahranjivao koje pod gomilama, a koje u ravnim grobovima, ali je dosele sistematski pretražena samo nekropola ravnih grobova na Jezerinama kod Pritoke.

Kako je poznato, nastala je nekropola u Jezerinama tek u naprednijoj halštatskoj perijodi, ali se je upotrebljavala kroz cijelo la-tensko doba do kasno u vrijeme rimskog gospodstva. Ona je dakle puno kasnije postala, nego sojenica kod Ripča, koja je osnovana već u neolitičkoj perijodi.

---

[1]) Isp. Dr. Tischler., Gurina od dra. A. Mayera., Dražgjani 1885., str. 77.

Tečajem halštatske i la-tenske perijode postajala je ipak sojenica i nekropola jedna uz drugu, pa u istinu izmegju kasnijih nahogjaja ripačkih i ranijih jezerinskih možemo konštatovati dosta analogija.

Tako na obadva mjesta od broncanih predmeta nalazimo šivaću iglu sa nisko probušenom ušicom („Jezerine", tab. III., sl. 19., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 127., sl. 333.), halštatsku fibulu s jednom stremenkom od petalja od žice („Jezerine", tab. IV., sl. 11., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 95., sl. 175.), dvostruku špiralnu fibulu sa svezom u vidu osmice („Jezerine", isp. naočaraste špiralne toke, tab. XVI., sl. 1. i 2., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 123., sl. 307. i str. 159., sl. 482.), fibuli slični nakiti s iglom ili bez nje ili s privješenim lančićem („Jezerine", tab. XIII., sl. 1.—10. i tab. XIV., sl. 1.—3., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 92., sl. 163.; str. 102., sl. 201.; str. 110., sl. 236.; str. 113., sl. 254.; str. 142., sl. 394. i str. 159., sl. 484.), bočke stranom s ornamentiranim, stranom s usukanim glavicama i često pregnute („Jezerine", tab. XV., sl. 9.—12., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 75., sl. 94.; str. 89., sl. 159.; str. 115., sl. 267. i str. 168., sl. 527.), lančići („Jezerine", tab. XVI., sl. 6. i 7., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 80., sl. 122. i str. 83., sl. 132.), špiralna narukvica („Jezerine", tab. XVIII., sl. 5., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 140., sl. 387.), trouglasta kuka za spone („Jezerine", tab. XXIII., sl. 24., „Wissensch. Mitth.", str. 162., sl. 501.), privjesci („Jezerine", tab. XXIII., sl. 21. i 25., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 107., sl. 224. i str. 114., sl. 263.), onda bodljikava dugmeta („Jezerine", tab. XXIII., sl. 3., „Wissensch. Mitth." 1895., str. 113., sl. 255.).

Nadalje je narebreni srebrni privjesak iz Ripča posve sličan srebrnim bobicama sa „Jezerina" (tab. XXV., sl. 6. i 7., „Wissensch. Mitth." III., 1895., str. 66., sl. 57. i str. 181., sl. 590.).

Isto se tako ilovaste posude i njihova ornamentika na oba nahodišta u mnogom podudaraju, tako trbušasti ćupovi („Jezerine", tab. XXXIV., sl. 1.—3., „Wissensch. Mitth." str. 102., sl. 202., onda str. 103., sl. 204. i 205.), zdjele sa oštro utegnutim grlom („Jezerine", tab. XXXVI., sl. 1., „Wissensch. Mitth.", str. 69., sl. 69.), jednoruki i dvoruki vrčevi („Jezerine", tab. XLVI., sl. 1. i 14., „Wissensch. Mitth.", str. 93., sl. 170. i str. 63., sl. 49.), zdjelice bez ručica i jednoruke („Jezerine", tab. XLVI., sl. 9. i 4., „Wissensch. Mitth.", str. 144., sl. 409. i str. 149., sl. 433.), piknjičavi obruči („Jezerine", tab. XLI., sl. 1., 3. i 4., „Wissensch. Mitth.", str. 93., sl. 122., str. 114., sl. 258. i str. 170., sl. 533.), pravokutni nastavci s roščićima i bez njih na vrhu („Jezerine", tab. XXXIV., sl. 1. i 3., onda tab. XXXVI., sl. 3. i tab. XLVIII., sl. 7. i 8., „Wissensch. Mitth." III., 1895., str. 102., sl. 202. str. 103., sl. 204., str. 160., sl. 489., str. 188., sl. 595. i 506.), nastavci na

ručicama („Jezerine“, tab. XLIX., sl. 4., 10. i 11., „Wissensch. Mitth.“, str. 136., sl. 365., str. 194., sl. 614. i 615.), zaparani i koso šrafirani trokuti („Jezerine“, tab. XLVI., sl. 19. i tab. L., sl. 1., Wissensch. Mitth.“, str. 86., sl. 146. i str. 167., sl. 517.) i najposlije šaranje mrkim linijama („Jezerine“, tab. XLV., sl. 1., 4., 5. i 7.—10.; „Wissensch. Mitth.“, str. 90., sl. 160.; str. 99., sl. 193.; str. 103., sl. 195.; str. 110., sl. 237.; str. 113., sl. 247.; str. 116., sl. 272. i str. 136., sl. 366.).

Najposlije valja još napomenuti kao na oba mjesta zajedničke: modre, žuto emaljirane gmize („Jezerine“, tab. XXIX., sl. 19., „Wissensch. Mitth.“, tab. III., sl. 19.) i probušene veprove klice („Jezerine“, tab. XXXII., sl. 3., 5. i 6., „Wissensch. Mitth.“, str. 96., sl. 181.; str. 168., sl. 528. i str. 172., sl. 547.).

Ripač je od Jezerina 4 *km* daleko, pa ja za to ne mislim, da je na Jezerinama bilo groblje ripačke sojenice. Mnogo mi se vjerojatnije čini, da su stanovnici sojenice kod Golubića, koja je sasvim blizu Jezerina, u kasnije vrijeme opstanka te sojenice, a još kasnije stanovnici rimske naseobine, koja je nastala u Golubiću, svoje mrtve sahranjivali na Jezerinama.

Pošto se megjutim može pretpostaviti, da su prilike golubićke sojenice onima ripačke sojenice jednake, ili bar vrlo slične, to mi se je činilo, da mi valja istaknuti mnogostruke analogije izmegju nahogjaja na Jezerinama i onima u ripačkoj sojenici.

Neobičnom pojavom valja mi to označiti, gdje u Ripaču megju ostancima neolitičkog doba nagjosmo toliko orugja i sprava, nasuprot tako malo oružja. Jer pravim oružjem iz toga doba mogu se samo smatrati: drveni buzdovan, *slika 400.*, kamenit streličin šiljak, *slika 74.*, i možda kopljani šiljak od jelenovog roga, *slika 377.* Pa ipak nam nagjene kosti i koštani rukotvori dokazuju, da su neolitički žitelji sojenički bili ne samo pastiri, nego i prilježni lovci, pa da im je oružje trebalo i u mirno doba za lovačke svrhe.

Lakše nam je protumačiti nestašicu oružja iz metaličkih perijoda, od koga imamo samo šuplji kelt, *slika 62.*, trokrili streličin vrh, *slika 61.*, od bronca, i dvije otke, *slika 7.* i *8.*, od željeza, pošto je nagjeno samo malo orugja, sprava i nakita od kova. Nagjenih pet kalufa za kelte i triju kalufa za streličine šiljke dokazuju nam povrh toga, da se je u broncano doba broncano oružje u Ripču više ljevalo. Ali pošto je naša sojenica preživjela broncano doba, to može biti, da su u kasnije željezno doba broncano oružje, što ga je bilo, pretalili u nakit i razne sprave. Taj broncani nakit i željezno oružje biće da su zadnji stanovnici, kad su ostavili sojenicu, sa sobom ponijeli kao vlasništvo, koje ima neku vrijednost, pa je s toga za nas vrlo malo ostalo.

Isto je tako spomena vrijedna ta okolnost, što se u ripačkoj sojenici dosele nije našlo traga jantaru, ma da je u nekropoli na Jezerinama baš jantara nagjena množina, i što je ondje osim mnoštva jantarevih bobica, nataknutih na stremenkama od fibula ili na mingjušima, još nagjeno osim 7, većinom rezanih plojki i 1281 prostih bobica od jantara razne veličine i oblika[1]).

Isto tako jantar u švicarskim sojenicama nije rijedak, jer se je bobica od tog stranog materijala našlo ne samo u onim jezerskim naseobinama, koje su se održale daleko do u broncano doba, pa djelomice i duže, kao u Wollishofenu na Züriškom jezeru, u Sutzu i Möringenu na Bielskom jezeru, u Motellieru na Murtenskom jezeru, u Cortaillodu i Estavayeru na Neuenburškom jezeru i u Forchu na Genevskom jezeru, nego i u sojeničkim selima, koja su propala na domaku neolitičkog doba, kao sojenica kod Meilena na Züriškom jezeru.

I ma koliko to najposlije zamamno bilo, da se sada već, na osnovu nahogjaja, udesi kulturna slika stanovnika ripačke sojenice u raznim kulturnim perijodama njena opstanka, to opet mislim od toga za sada odustati, pošto veći dio sojenice još valja pretražiti, te je bez sumnje opravdana nada, da će nam produženje prekopavanja još mnogo štošta razjasniti.

Po tim novim podacima bez sumnje ćemo moći prikazati mnogo potpuniju životnu sliku stanovnika sojenice ripačke, nego što se to može po dojakošnjim rezultatima prekopavanja.

---

[1]) Isp. „Jezerine", „Glasnik" 1893., tab. 4., sl. 7.; tab. V., sl. 1.; tab. VIII., sl. 6.; tab. IX., sl. 13. do 16.; tab. X., sl. 1.—9.; tab. XI, sl. 1.—5.; tab. XII., sl. 1.—4.; tab. XVII., sl. 2., 4.—6. i 8; tab. XXIV., sl. 8.; tab. XXV., sl. 16.—22.; tab. XXVI., sl. 1.—17.; tab. XXVII, sl. 1.—20. i tab. XXVIII., sl. 1.—4.; onda „Wissensch. Mitth." III, 1895, str. 62., sl. 45. i 46; str. 64., sl. 55.; str. 66., sl. 58.; str. 67., sl. 62.; str. 78, sl. 112.; str. 80., sl. 123.; str. 81., sl. 127.; str. 83., sl. 133.; str. 86, sl. 148.; str 88, sl. 153.—156.; str. 93., sl. 173.; str. 95., sl. 174. i 177.—179; str. 96., sl. 182.; str. 98., sl. 188.—190.; str. 99., sl. 191. i 192.; str. 101, sl. 200.; str. 107., sl. 217. i 225.; str. 108., sl. 226.; str. 115., sl. 266.; str. 117., sl. 280.; str. 122., sl. 306.; str. 124, sl 311.; str 127, sl. 328. i 329.; str. 128., sl. 340. i 341.; str. 130., sl. 347., 378., 415. i 463.; str. 132., sl. 355.; str. 135, sl. 364.; str. 138., sl. 375. i 377.; str. 140., sl. 386.; str. 141., sl. 392.; str. 143., sl. 349.; str. 145., sl. 412. i 415.; str. 150., sl. 440.; str. 154., sl. 458.; str. 155., sl. 464.; str. 157., sl. 474.; str. 158., sl. 478.; str. 162., sl. 498. i 499.; str. 163., sl. 504.; str. 165., sl. 509. i 510.; str. 167., sl. 521.; str. 168., sl. 523. i 524.; str. 171., sl. 538.; str. 172., sl. 542.; str. 175., sl. 558.; str. 177., sl. 568.—570., 572. i 574.—576.; str. 178., sl. 578.; str. 179., sl. 583. i str. 181., sl. 591.

Primjedba. *Zbog nagomilanog materijala štampaće se u ovome članku spomenute rasprave gospode: primarnog lječnika dr. Glücka, univerzitetskog profesora dr. Woldřicha i c. kr. kustosa dr. pl. Becka o ljudskim i životinjskim kostima i biljevnim ostancima iz ripačke sojenice u 1. svesku godišta 1896.* *Uredništvo.*

Spisak slika.

A. U tekstu.

Slika		Strana
1.	U današnje doba načinjeni i upotrebljavani utezi za mreže od ilovače iz Kralja	310
2.	U današnje doba načinjeni i upotrebljavani utezi za mreže iz Žegara	310
3.	U današnje doba načinjeni i upotrebljavani utezi za mreže iz Golubića	310
4.	Prije kratkog vremena još upotrebljavani kalup za kruglje od kamena iz Golubića	311
5.	Pregledna kartica ripačke okolice	312
6.	Tumačenje znakova za presjeke	314
7., 8. i 9.	Presjek ripačke sojenice	315
10.	Rascijepana i probušena soha	316
11.	Narovašena soha	316
12. i 13.	Presjek ripačke sojenice	316
14. i 15.	Uvijena oštrica od željeza	321
16.	Dvostruk nož od željeza	323
17.	Talijonički produkat od olovne glegje i bronca	329
18.	Žitni mlin od pješčenjaka	333
19.	Ploča za trvenje	333
20.	Rimska posuda od kamena	334
21.	Rbine lonca sa sprženim ostancima jela	486
22.	Fragmenat vrlo velike ilovaste posude debelih bokova	493
23.	Pečen komad ilovastog lijepa s duvara	495
24. i 25.	Pečen komad ilovastog lijepa s duvara	496
26.	Rimske ilovaste rbine s valovitim ornamentom	500

B. Table.

Tabla	Slika	
I.	. .	Tlocrt sojenice ripačke prema stanju prekopavanja krajem godine 1894.
II.	. .	Prijegled Ripča.
III.	. .	Pogled na Ripač.
IV.	. .	Pogled na bihaćke mlinove.
V.	*a*	Pogled na sohe u Uni kod Ripča.
	b	Pogled na sojenicu na zapadnoj obali ostrva *b*.
VI.	*a* i *b*	Pogledi na prekopavanje s gornjim i dônjim sohama.
VII.	*a*	Pogled na prekopavanje sa dva kulturna sloja jedan nad drugim.
	b	Pogled na nekoje iskopane sojenice.
VIII.	*a*	Pogled na prekopavanje s dônjim i gornjim sohama, kao i sa dvije otkopane ilovaste posude.
	b	Pogled na prekopavanje s dônjim sohama i otkopanom jednom ilovastom posudom.
IX.	*a* i *b*	Pogled na prekopavanje s dônjim i gornjim sohama.
X.	*a*	Pogled na prekopavanje s otkopanom skelom.
	b	Pogled na prekopavanje s dônjim sohama i otkopanom ilovastom posudom.

Tabla	Slika	
XI.	1.—6.	Uzdužni i poprečni presjeci sojenice.
XII.	. .	Tlocrt održane sojenice br. 1.
XIII.	. .	Presjek održane skele br. 1.
XIV.	. .	Tlocrt i presjek održane skele br. 2.
XV.	. .	Tlocrt i presjek održane skele br. 3.
XVI.	. .	Presjeci održane skele br. 3.
XVII.	. .	Presjek održane skele br. 3. zajedno s okolicom i zemljom, koja ju je pokrivala.
		Nagjeni željezni ostanci.
XVIII.	1.—2.	Srpovi.
	3.—5.	Jednorezi noževi.
	6.	Rimski ključ.
	7.—8.	Otke.
	9.—10.	Čelik za kresivo.
	11.	Dvostruka udica.
		Nagjeni ostanci od željeza i bronca.
XIX.	12.	Željezni dvostruki nož — rimski.
	13.	Kopljani šiljak, valjda rimski, od željeza.
	14.—17.	Streličini šiljci, valjda rimski, od željeza.
	18.	Željezna sjekira, rimska.
	19.	Halštatska broncana fibula na obluk.
	20.	Halštatska broncana fibula s dvostrukom špiralom.
	21.—23.	Broncane šivaće igle.
	24.	Fragmenat rimske broncane koljenčaste fibule.
	25.—27.	Broncane fibule na obluk sa privješenom bočkom ili lančićem — kasnije halštatsko ili la-tensko doba.
	28.	Rimska broncana fibula na šarnijere.
	29.—30.	Halštatske broncane fibule na obluk.
	31.	Broncana rimska strelasta fibula s glavicama.
		Nahogjaji od bronca, bakra i srebra.
XX.	32.—42.	Broncane bočke.
	43.	Broncana špiralna narukvica.
	44.	Broncani kolut.
	45.—46.	Broncani prstenovi.
	47.	Broncani lančić.
	48.—49.	Broncano prstenje.
	50.	Broncani lančić.
	51.	Broncana kolutasta plojka, valjda komadić zaponca.
	52.	Broncana toka s tragovima pozlate.
	53.	Broncana kolutasta ploha.
	54. *a* i *b*	Bakrena plojka od okovice.
	55. *a* i *b*	Glavica s jezičcem od bronca.
	56.	Broncani privjesak, valjda zaponac.

Tabla	Slika	
XX.	57.	Broncani privjesak.
	58.	Broncana kuka od zaponca.
	59.	Broncani uteg rimske funte.
	60.	Srebrni privjesak s tragovima pozlate.
	61. *a* i *b*	Broncan trokril streličin šiljak.
	62. *a* i *b*	U kalufu zakržljali broncani šuplji kelt.
		Kameniti nahogjaji.
XXI.	63.	Kaluf za glavicu bočke od pješčenjaka.
	64.	Kaluf za igle od pješčanog lapora.
	65.	Kaluf za kopljani šiljak od pješčanog lapora.
	66.—67.	Kalufi za keltove od pješčenjaka.
	68.	Kaluf za igle ili za peterozubu ostvu od pješčenjaka.
	69.	Kaluf za kelt od pješčenjaka.
	70.	Fragmenat ulaštenog šupljeg dlijeta od zelenkasto-sivog, otvrdlog ilovastog škriljevca.
	71.	Iver noža od zelenkasto-sivog, otvrdlog ilovastog škriljevca.
	72.	Iver od ilovastog škriljevca s milovkom.
	73.	Strelica od žućkasto-sivog bjelutka
	74.	Streličin šiljak bez drška od lugastog vapnenca.
	75.	Uteg od pješčenjaka.
XXII.	76.	Kaluf za kolut od pjeskovitog lapora.
	77.	Probušen komad vapnenca. Uteg.
	78.	Plosnat uteg od sivog vapnenca.
	79.	Probušen kubički uteg od pješčenjaka.
	80.	Narovašena plojka od otvoreno-žutog lapora.
	81.	Plojka od otvoreno-žutog lapora.
	82.—83.	Probušene plojke od mrkog i otvoreno-žutog lapora.
	84.	Cjelovita plojka od pješčenjaka.
	85.	Hamajlija (?) od crvenog verfenskog pješčanog škriljevca.
	86.	Svrdao od zelenog vapnenastog lapora.
	87.	Četverouglasta kamenita plojka od otvoreno-sivog vapnenastog lapora.
	88.	Svrdao od sivog vapnenastog lapora.
	89.—91.	Sprave od sivog vapnenastog lapora na oblik strugalice.
	92.	Svrdao od sivog vapnenastog lapora.
XXIII.	93.—95.	Sprave od sivog vapnenastog lapora na oblik strugalice.
	96.	Sprave za kalenje od sivog vapnenastog lapora.
	97.	Nožu slična sprava od sivog vapnenastog lapora.
	98.—100.	Sprave od sivog vapnenastog lapora na oblik strugalice.
	101.	Kamen za drobljenje od sivog vapnenca.
	102.	Sprava na oblik strugalice od sivog vapnenastog lapora.
	103.	Kamen za glagjenje od žućkastog vapnenca.
	104.	Kamen za glagjenje od smegje jašme.
	105.	Kamen za glagjenje od sive jašme.

Tabla	Slika	
XXIII.	106.	Brus od pješčenjaka.
	107.	Kamen za glagjenje od crnkastog bjelutka.
	108.	Kamen za glagjenje od otvoreno-sivog vapnenca.
	109.	Kamen za glagjenje od crvene jašme.
	110.	Probušen brus od pješčenjaka.
	111.	Brus od pješčenjaka.
	112.	Kamen za glagjenje od zagasito-sive jašme.
	113.	Brus od pješčenjaka.
	114.	Kamen za glagjenje od lugastog vapnenca.
	115.	Brus od pješčenjaka.
		Ilovasti nahogjaji.
XXIV.	116.—119.	Idoli.
	120.	Živinska podoba.
	121.	Na uglovima probušena četverouglasta plojka.
	122.	Nakovalu sličan predmet.
	123.	Ovalan uteg (?).
	124.	Čepu sličan predmet s plojkom na vrhu, valjda poklopac od neke posude.
	125.	Cjelovita, od ilovaste rbine izrezana plojka.
	126.—127.	Kruglje.
	128.	Mosur.
	129.	Probušena mala kocka.
	130.—131.	Probušene plojke, rezane od rbina.
	132.	Probušen privjesak.
	133.—134.	Mosuri.
	135.—136.	Bobice.
	137.	Mosur.
		Ilovaste posude.
XXV.	138.	Žàri slična posuda, žućkasto-siva, dvoruka.
	139.	Lonac, siv.
	140.	Žàri slična posuda, crna, dvoruka.
	141.	Žàri slična posuda, crna, jednoruka.
	142.	Žàri slična posuda, crna, dvoruka.
XXVI.	143.	Žàri slična posuda, sjajno crna, dvoruka.
	144.	Žàri slična posuda, mrka, dvoruka.
	145.	Žàri slična posuda, mrka.
	146.	Žari slična posuda, crna, dvoruka.
	147.	Žari slična posuda, siva
	148.	Lonac, crn, jednoruk.
	149.	Lonac, smegj, jednoruk.
	150.	Lonac, smegj.
	151.	Lonac, crn, dvoruk.
	152.	Žàri slična posuda, sjajno crna, mrka.
	153.	Lonac, smegji, jednoruk.
XXVII.	154. *a* i *b*	Dvostruk lonac, siv, dvoruk.

Tabla	Slika	
XXVII.	155.	Zdjelica, crna.
	156.	Lonac, crn, jednoruk.
	157.	Lonac, smeđ, jednoruk.
	158.	Lonac, crn, jednoruk.
	159.	Lonac, mrk, jednoruk.
	160.	Vrč, sjajno crn.
	161.	Lonac, mrk, jednoruk.
XXVIII.	162.	Žàri slična posuda, mrka, jednoruka.
	163.	Žàri slična posuda, crna, jednoruka.
	164.	Vrč sa čunjastim dnom, mrk.
	165.	Lonac, otvoreno siv, jednoruk.
	166.	Lonac, mrk, jednoruk.
	167.	Lonac sa žljebićem, crn, jednoruk.
	168.—169.	Zdjela, crna.
	170.	Zdjelica, mrka.
	171.	Poklopac posude, siv.
	172.	Zdjelica.
	173.	Vrč.
	174.	Zdjela, crna.
	175.	Vrč, crn.
	176.	Zdjela, mrka.
	177.	Zdjelica, mrka.
XXIX.	178.	Vrč, crn, jednoruk.
	179.	Vrč, sjajno mrk, jednoruk.
	180.	Zdjelica, sjajno crna, jednoruka.
	181.	Zdjelica, crna, jednoruka.
	182.	Vrč, mrk, jednoruk.
	183.	Zdjelica, zagasito siva, jednoruka.
	184.	Zdjelica, siva, jednoruka.
	185.	Zdjelica, siva, s neprobušenom ručicom.
	186.	Vrč, mrk, s pupčastim dnom.
	187.	Vrč, sjajno crn.
	188.	Poklopac posude, žut, s visokom ručicom.
	189.	Poklopac posude, siv, s ručicom.
	190.	Vrč, crn, sa žljebićem.
	191.	Zdjelica, mrka.
	192.	Vrč, mrk, s pupčastim dnom, sa dvije ručice.
	193.	Vrč, mrk, sa dvije ručice.
	194.	Vrč, siv, sa dvije ručice.
	195.	Dônji dio žuto-sivog vrča sa stalkom, rimski.
	196.	Lonac s valovitim ornamentom, crn, rimski.
	197.	Poklopac, zagasito siv, rimski.
	198.	Vrč, smeđ, rimski.
	199.	Uteg, mrk.
	200.	Taljika (?) sivo-smeđa, rimska.

Tabla	Slika	
XXIX.	201.	Fragmenat crne lopate.
	202.	Šupalj, crn držak neke posude,
	203.	Mrka sprava, valjda ploča za glagjenje.
	204.	Smegje sivo, masivno držalo neke posude.
		Sprave od ilovače.
XXX.	205.—206.	Kusasto piramidalni utezi.
	207.—208.	Čunjasti utezi.
	209.—211.	Piramidalni utezi, ornamentirani.
	212.—219.	Pršljeni.
	220.	Piramidalan uteg.
	221.—225.	Pršljeni.
		Sprave i rbine od ilovače.
XXXI.	226.	Kolut, crn.
	227.	Na više mjesta probušena ploča, zagasito siva.
	228.	Poklopac, žućkasto-siv.
	229.	Poklopac, mrk.
	230.	Poklopac, smegj.
	231.	Prorešetana rbina, mrka.
	232.	Fragmenat poklopca, smegjo-siv.
	233.	Prorešetana rbina, smegja.
	234.	Dno neke posude s gajtanastim ornamentom, crno.
	235.	Dno neke posude s uspravljenim centralnim šiljkom, žuto-smegje
	236.	Dno neke posude s gajtanastim ornamentom, crno.
		Rbine ilovastih posuda.
XXXII.	237.	Crno dno neke posude s okrajcem.
	238.	Smegje dno neke posude sa dva šiljka po stranama.
	239.	Crno dno neke posude s pupkom.
	240.	Crn okrajak s nastavkom.
	241.	Mrk okrajak s nastavkom.
	242.	Crn okrajak s ručicom.
	243.	Mrk okrajak s ručicom.
	244.	Mrk okrajak s gužvama.
	245.	Smegje-siv okrajak s ručicom.
	246.	Mrk okrajak s ručicom.
	247.—248.	Crni okrajci s ručicom.
	249.	Mrk fragmenat ručice.
XXXIII.	250.	Mrk okrajak s ručicom.
	251.	Žuto-smegj okrajak s ručicom.
	252.	Mrk okrajak s ručicom.
	253.	Mrka ručica.
	254.	Crna ručica.
	255.	Žuto-smegja ručica.
	256.—258.	Mrka ručica.

Tabla	Slika	
XXXIII.	259.	Smegje-siva ručica.
	260.	Mrka ručica.
	261.	Sjajno crna ručica.
		Ornamentirane ilovaste rbine.
XXXIV.	262.—263.	Sivo-smegje rbine s urezanim gajtanastim ornamentom.
	264.	Mrka rbina s utisnutim gajtanastim ornamentom i s tragovima crnog firnisa.
	265.	Mrka rbina s pravim gajtanastim ornamentom.
	266.	Crna rbina s urezanim gajtanastim ornamentom.
	267.	Mrka rbina s urezanim gajtanastim ornamentom.
	268.	Crna rbina s pravim gajtanastim ornamentom.
	269.	Mrka rbina, ornamentirana brazdama.
	270.	Smegje-žuta rbina s utisnutim gajtanastim ornamentom.
	271.	Crna rbina s pravim gajtanastim ornamentom.
	272.	Crna rbina s utisnutim gajtanastim ornamentom.
XXXV.	273.—274.	Sive rbine sa zaparanim trokutima.
	275.	Mrka rbina sa zaparanim trokutima.
	276.	Smegja rbina sa zaparanim nareckanim linijama.
	277.	Crna rbina.
	278.	Siva rbina s plitkim brazdama.
	279.	Rgjasta rbina našarana crnim linijama.
	280.	Žuto-siva rbina s urezanom priječkom.
	281.	Smegje-siv okrajak sa tri urezane linije.
	282.	Žuto-siva rbina s piknjičavom priječkom.
	283.	Smegje-siva rbina s upravno narovašenom priječkom.
	284.	Smegj okrajak s urezanom priječkom.
	285.	Smegja rbina s koso narovašenom priječkom.
	286.	Žućkasto-siv okrajak s glatkom priječkom.
	287.	Mrk okrajak s glatkom priječkom.
XXXVI.	288.	Crn okrajak s ukrašenom priječkom.
	289.	Smegje-siva rbina s ukrašenom priječkom.
	290.	Otvoreno smegj okrajak s rogatim nastavkom.
	291.	Crvena rbina s rogatim nastavkom.
	292.	Mrka rbina sa dva horizontalna, oblučasta nastavka.
	293.	Crna rbina s horizontalnim oblučastim nastavkom.
	294.	Crna rbina s cilindričnom gukom.
	295.	Smegja rbina s kratkom, duboko nabrazdanom priječkom.
	296	Sivo-žuta rbina s horizontalnim, glatkim nastavkom.
	297.	Crn okrajak s jezičastim nastavkom.
	298.	Mrka rbina s potkovastim nastavkom.
	299.	Zagasito siv, oblučast nastavak.
	300.	Crna rbina s udubljenim bradavičastim nastavkom.
	301.	Zagasito siva rbina s rogatim nastavkom.
	302.	Smegja rbina s rogatim nastavkom.

Tabla	Slika	
		Rimske ilovaste rbine.
XXXVII.	303.	Žućkasto-siva rbina s valovitim ornamentom.
	304.	Mrk okrajak s valovitim ornamentom.
	305.	Siva rbina s valovitim ornamentom.
	306.	Žuto-siva rbina nekog dna s okrajcem i kolutastim ornamentom.
	307.	Crvenkasto-žuta rbina s utisnutim ornamentom.
	308.	Smegje-siv okrajak s valovitim ornamentom.
	309.	Mrk dônji dio posude s utisnutim ornamentom.
	310.	Crn okrajak sa žljebićem.
	311.	Rbina crvenog dna s okrajcem.
	312.	Crven poklopac s ornamentiranim okrajkom.
	313.	Žućkasto-siv okrajak s tragovima boje.
	314.	Bijel, zeleno kalajsan komad ručice.
	315.	Rgjasta ručica s utisnutim ornamentom.
	316.	Našarana plojka stalka neke posude.
	317.	Zagasito zelena ručica.
	318.	Crvena trakolika ručica.
	319.	Našarana ručica.
	320.	Fragmenat našarane ručice.
	321.—323.	Našarane rbine.
		Koštani i rožnati nahogjaji.
XXXVIII	324.	Probušen privjesak od slonove kosti.
	325.	Probušen fragmenat drška, ornamentiran.
	326.	Probušen privjesak.
	327.	Dljetasta sprava.
	328.	Probušen i izrezuckan privjesak.
	329.	Šiljasta eliptička toka, ornamentirana.
	330.	Dvostruk probušen predmet.
	331.—333.	Probušene veprove klice.
	334.	Probušena koštica.
	335.—338.	Nož od rebara.
	339.—340.	Nazubljene sprave od rebara.
	341.—342.	Nož od rebara.
	343.—345.	Šivaće igle.
	346.—353.	Šiljaste sprave. Male strelice i šila.
XXXIX.	354.—368.	Lopatičaste sprave za glagjenje.
	369.	Okrugla sprava za glagjenje.
	370.	Bobica.
	371.—373.	Lopatičaste sprave za glagjenje.
	374.	Udica.
	375.	Čivija.
	376.	Okrugla sprava za glagjenje.
XL.	377.	Šiljasta sprava od jelenovog roga, možda kopljani šiljak.
	378.—380.	Okrugle sprave za glagjenje od parožaka.
	381.—384.	Strelice.

Tabla	Slika	
XL.	385.	Svrdao od srnećeg roga.
	386.	Strelica.
	387.	Probušena jelenova ružica.
	388.	S obje strane odrezana cjevčica.
	389.	Svrdao.
	390.	S obje strane odrezana cjevčica.
	391.—394.	Saoničasta kost (?).
		Drveni nahogjaji.
XLI.	395.	Čivija od tisovine.
	396.	Lopata od hrastovine.
	397.	Plitak tanjur od hrastovine.
	398.	Plitak tanjur s okrajkom od hrastovine.
	399.	Isječen žlijeb od jasenovine.
	400.	Buzdovan od jelovine.
	401.	Zagvozda od bukovine.
	402.	Zagvozda od bukovine.
	403.	Čivija od grabovine.
	404.	Sprava za glagjenje (?) od jelovine.
	405.	Zdjelica od hrastovine.
	406.	Ravna lopata (?) od jasenovine.
	407.	Čunjasta sprava. Hrastovina.
		Nahogjaji od drveta i biljevnih tvari.
XLII.	408.	Dijelovi pletene zdjele od slame, opletene likom.
	409.—410.	Komadi od lika opletenog konopa.
	411.	Vijenac savijen od obične divlje loze.
	412.	Ulomak stremenke (?) od ljeskovih grančica.
	413.	Dio pletene zdjele od slame, opletene likom.
	414.	Kotačić od hrastovine.
	415.	Vrkljači slična ribarska sprava (?) od jelovine i borovine.
	416.	Čivija od borovine i jelovine.
	417.	Ravna sprava od bukovine.
	418.	Čekić od bukovine.
	419.	Klinac od tisovine.
	420.	Tanka probušena plojka od javorovog drveta.
	421.	Klinac od tisovine.
	422.	Okrugao predmet od drveta, koje se nije moglo odrediti.
	423.	Strelica od borovine.
	424.	Klinac od tisovine.
	425.	Sprava za glagjenje (?) od tisovine.
	426.	Klinac od tisovine.
	427.	Svrdlu slična sprava od rgovine *(ostrya carpinifolia* = Hopfenbuche).

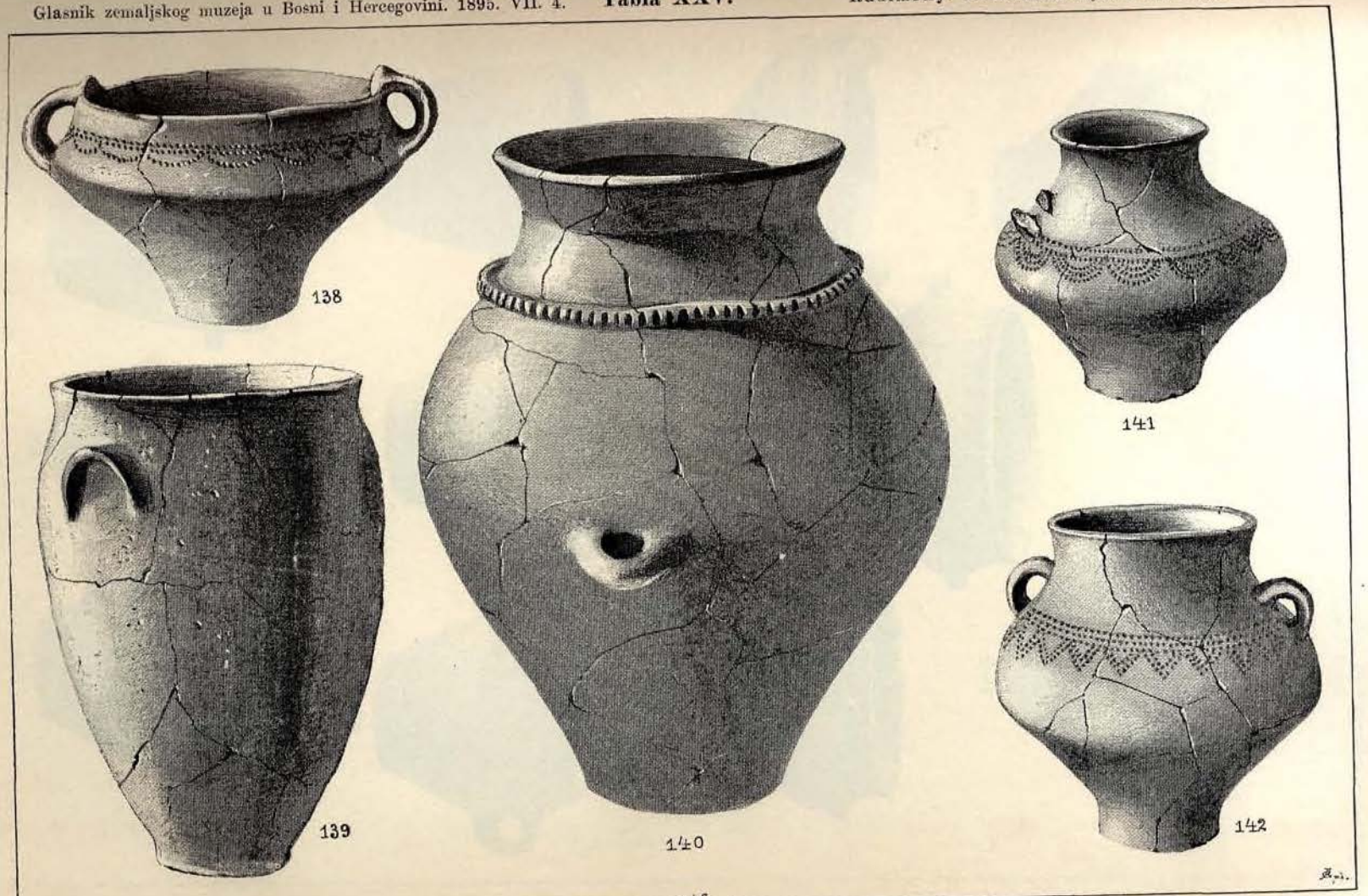
138
139
140
141
142
1/6

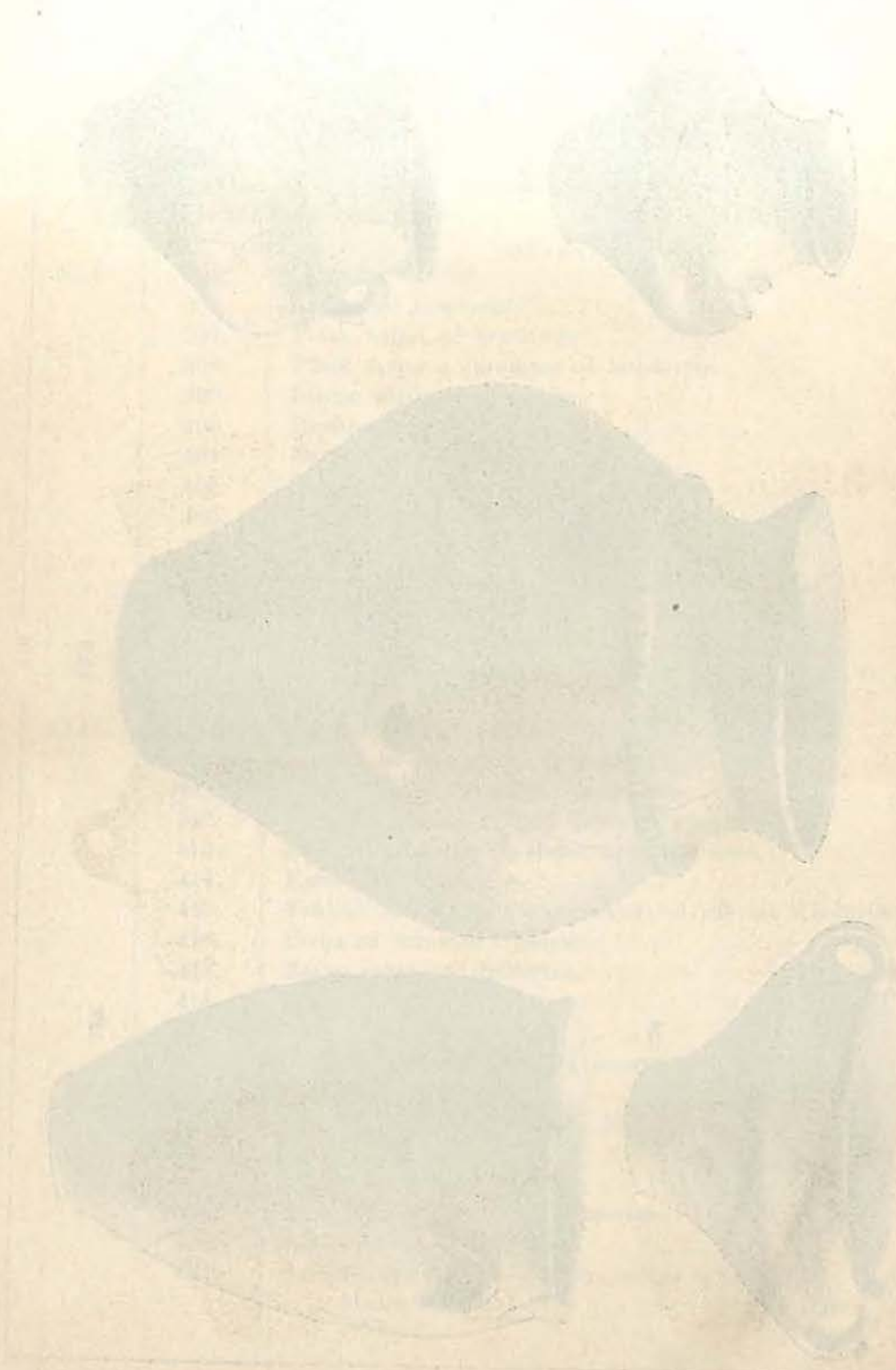

Tabla XXVI.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

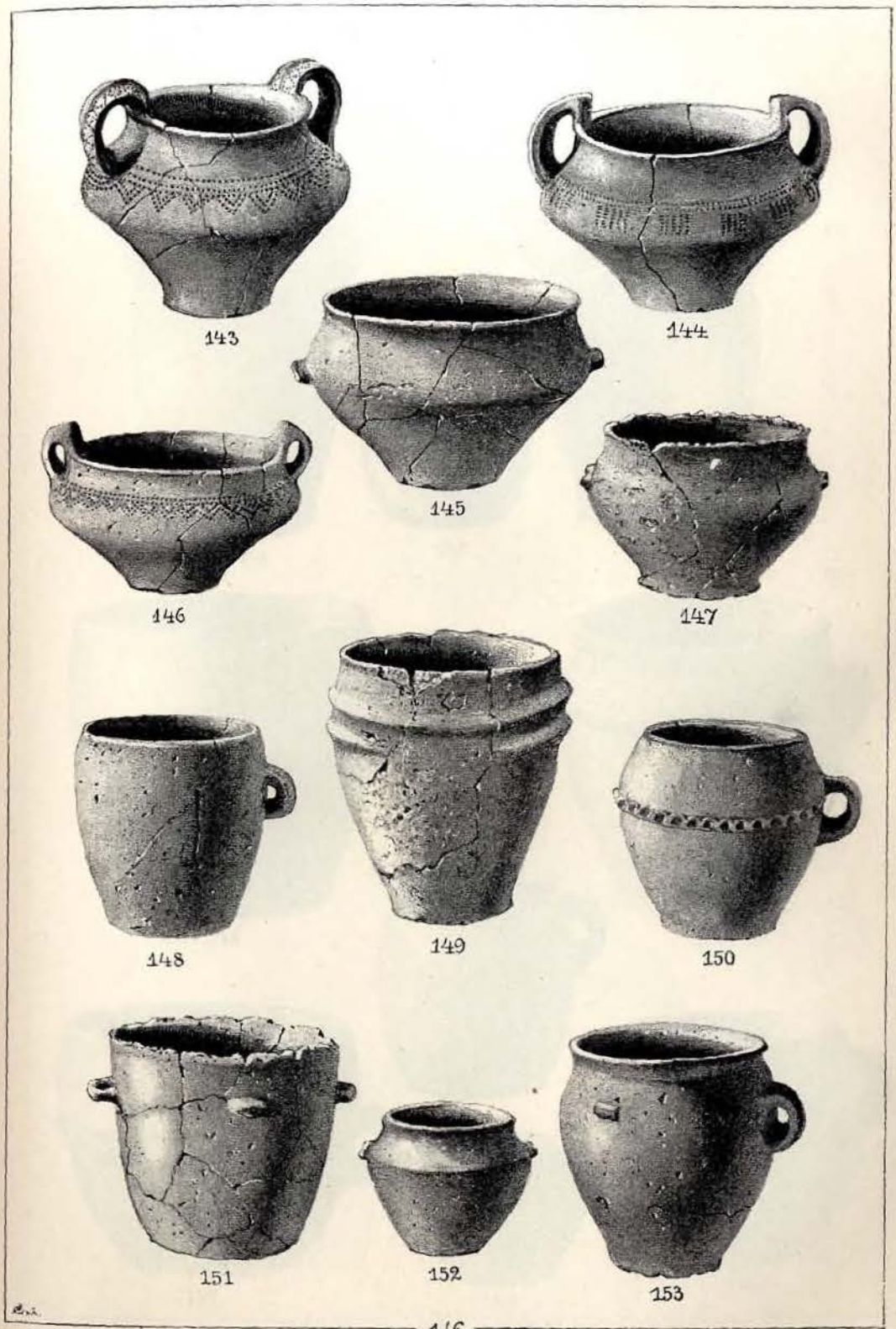

Tabla XXVII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

154 *a*

155

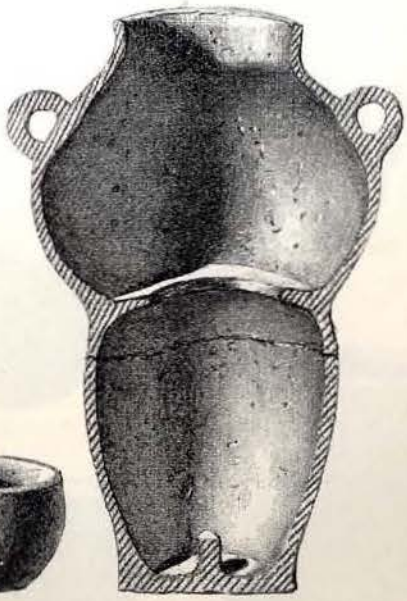

154 *b*

156

158

157

159

160

161

1/4

Tabla XXVIII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

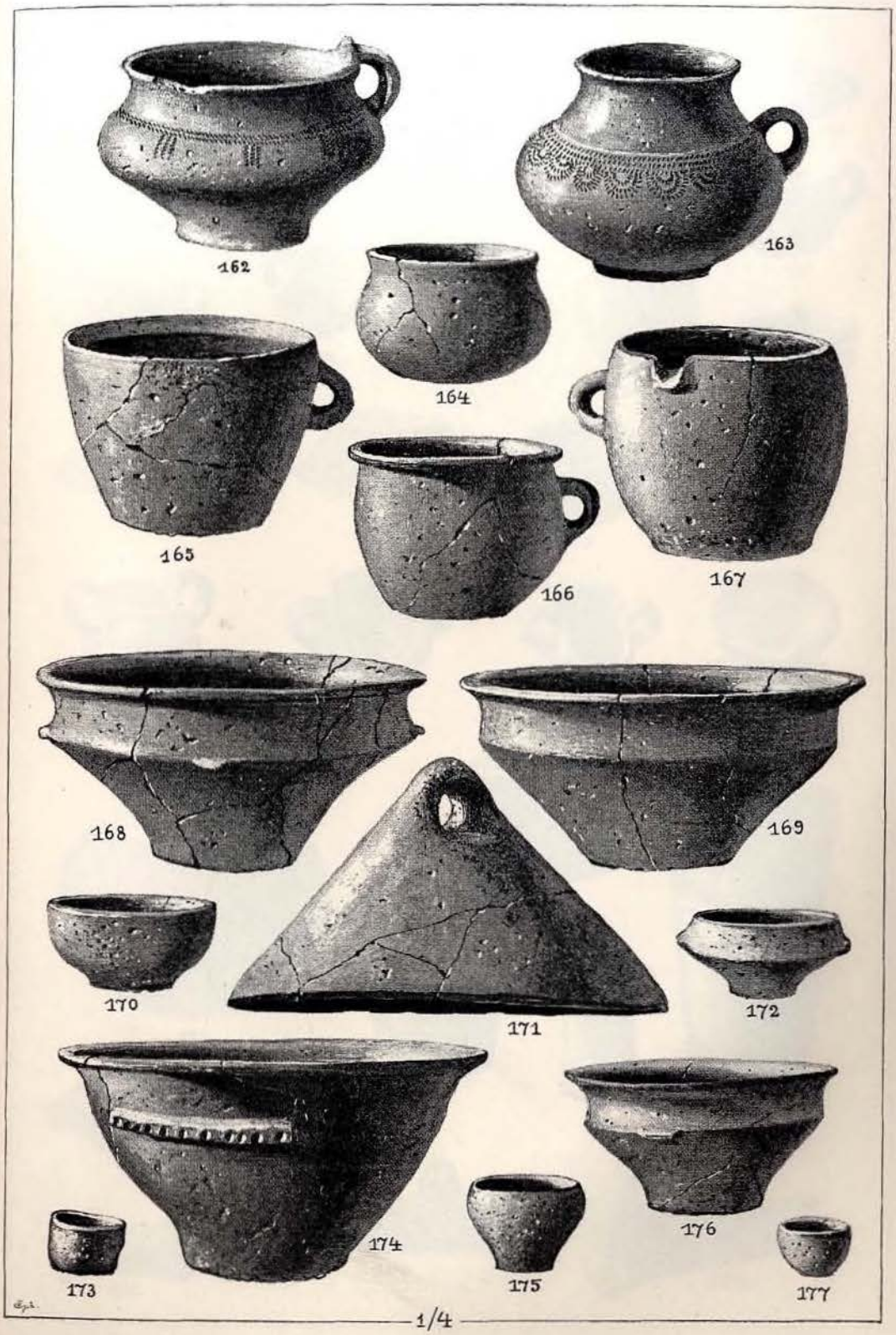

Tabla XXIX.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

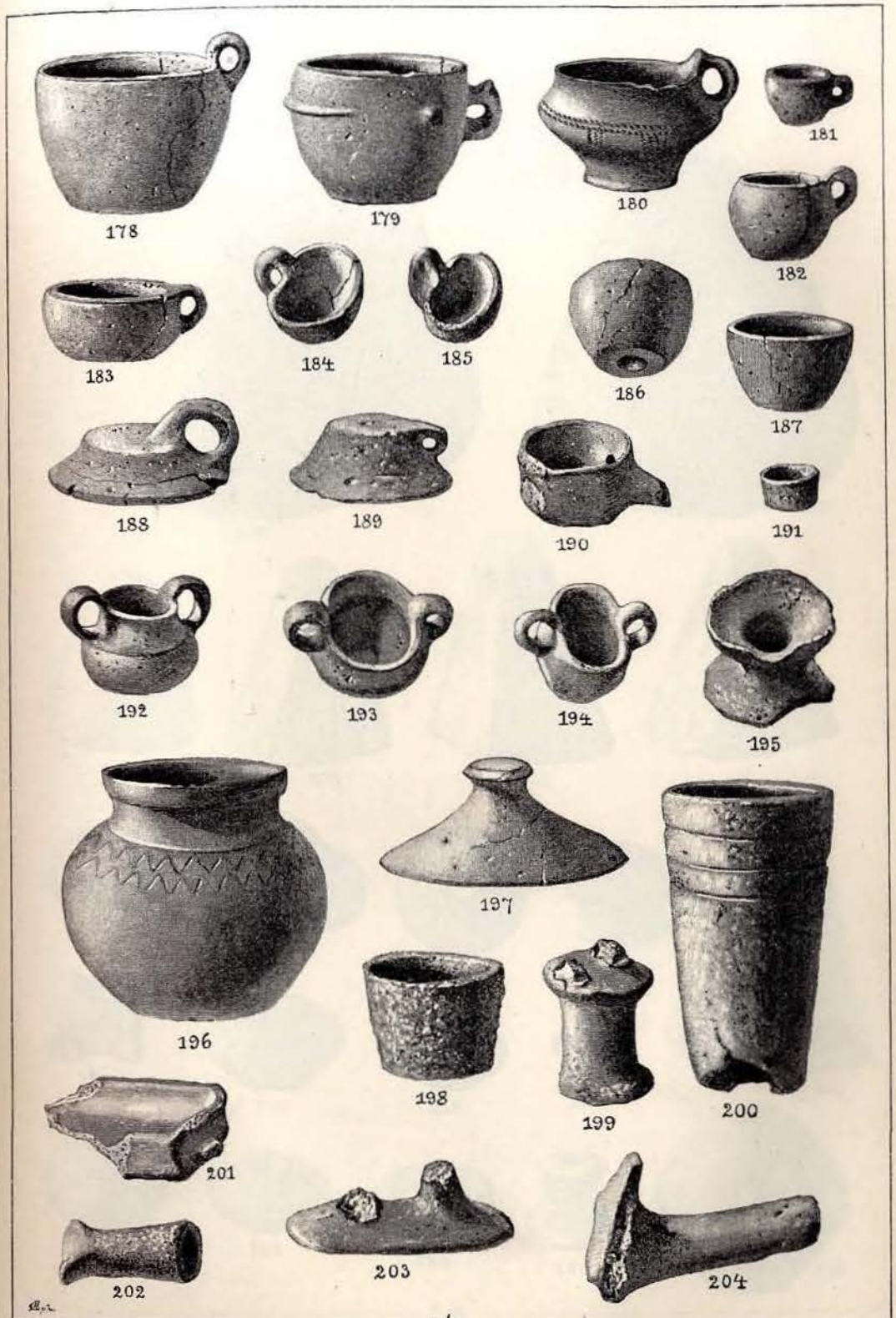

1/4

Tabla XXX.

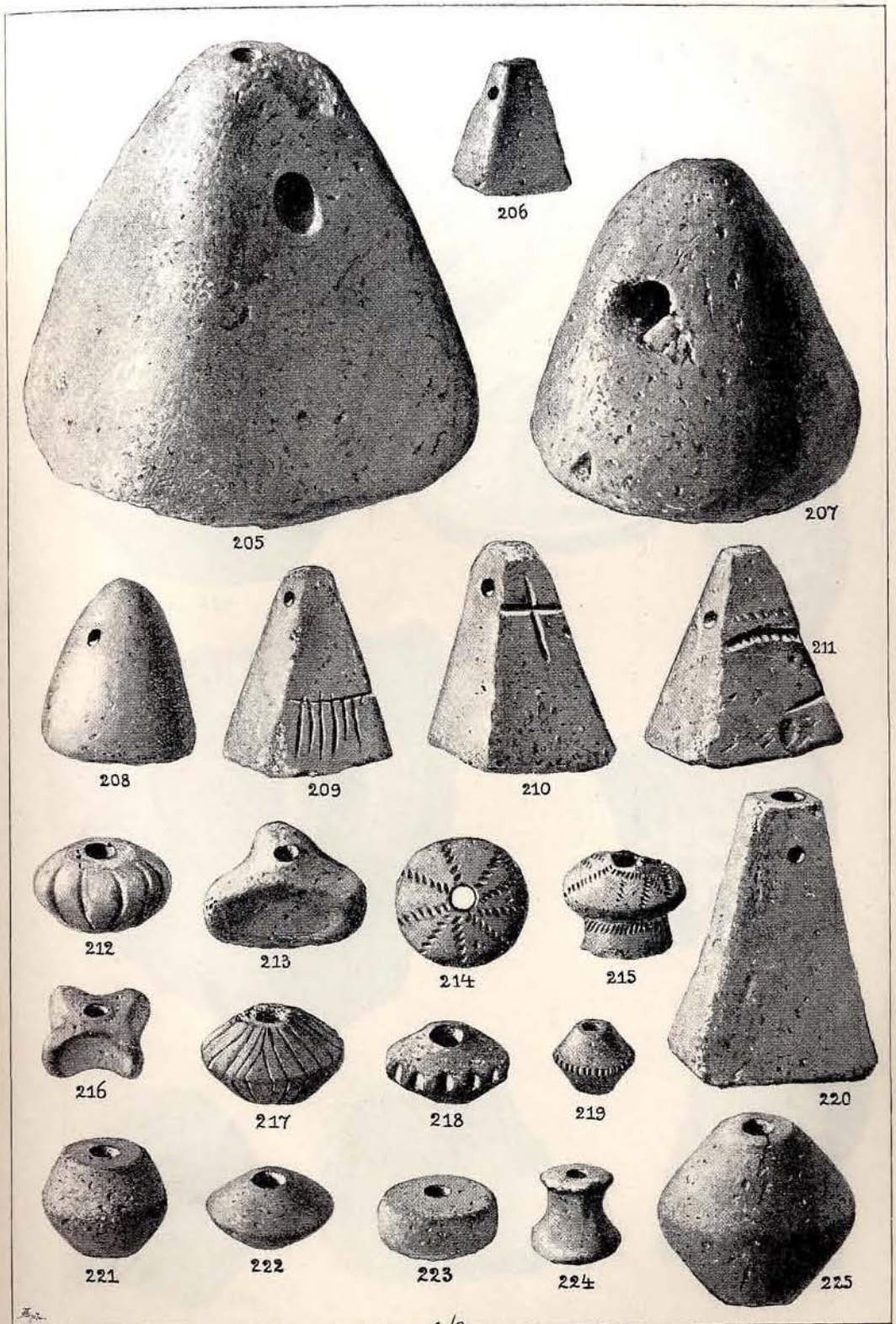
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225

1/2

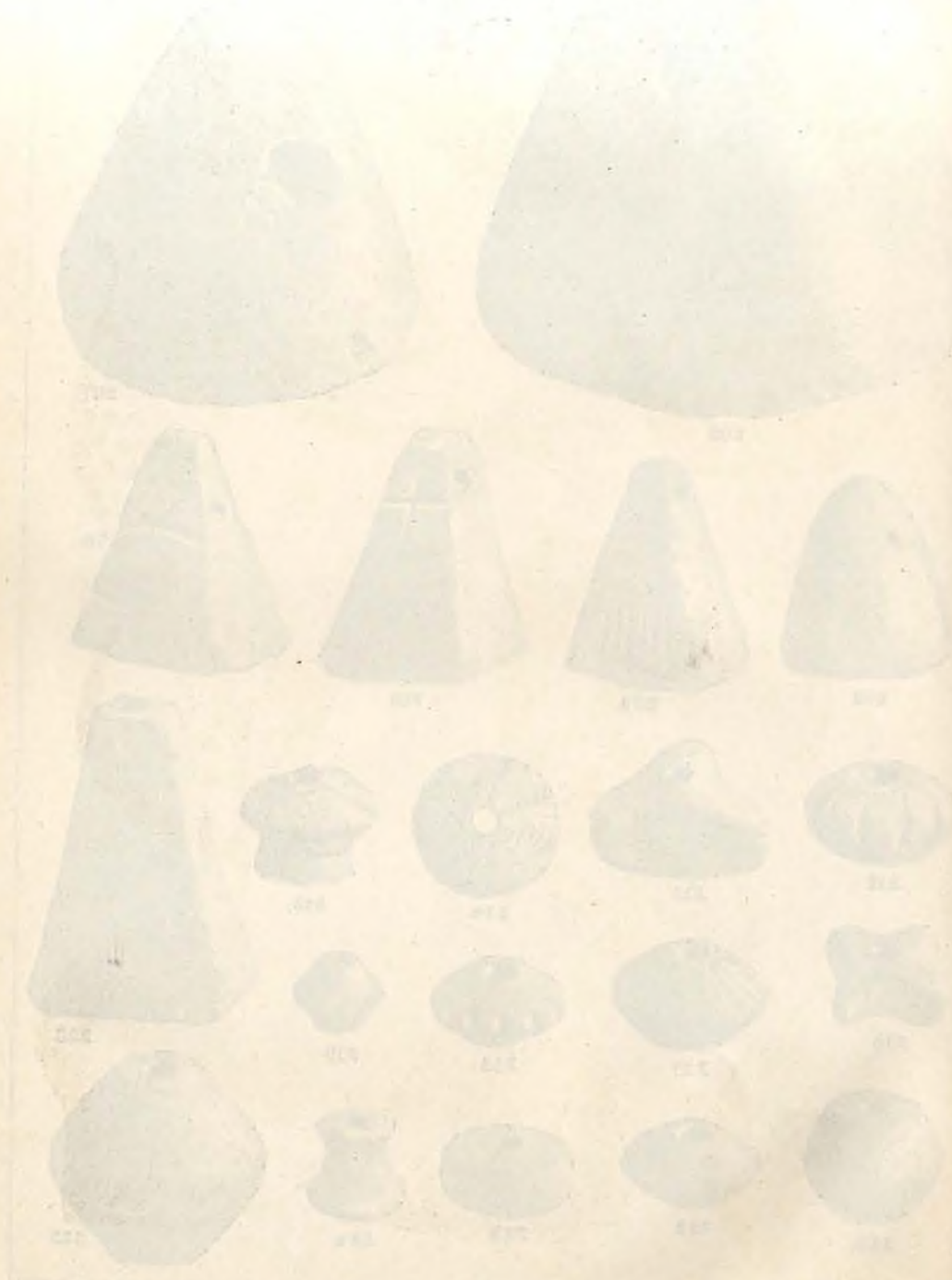

Tabla XXXI.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

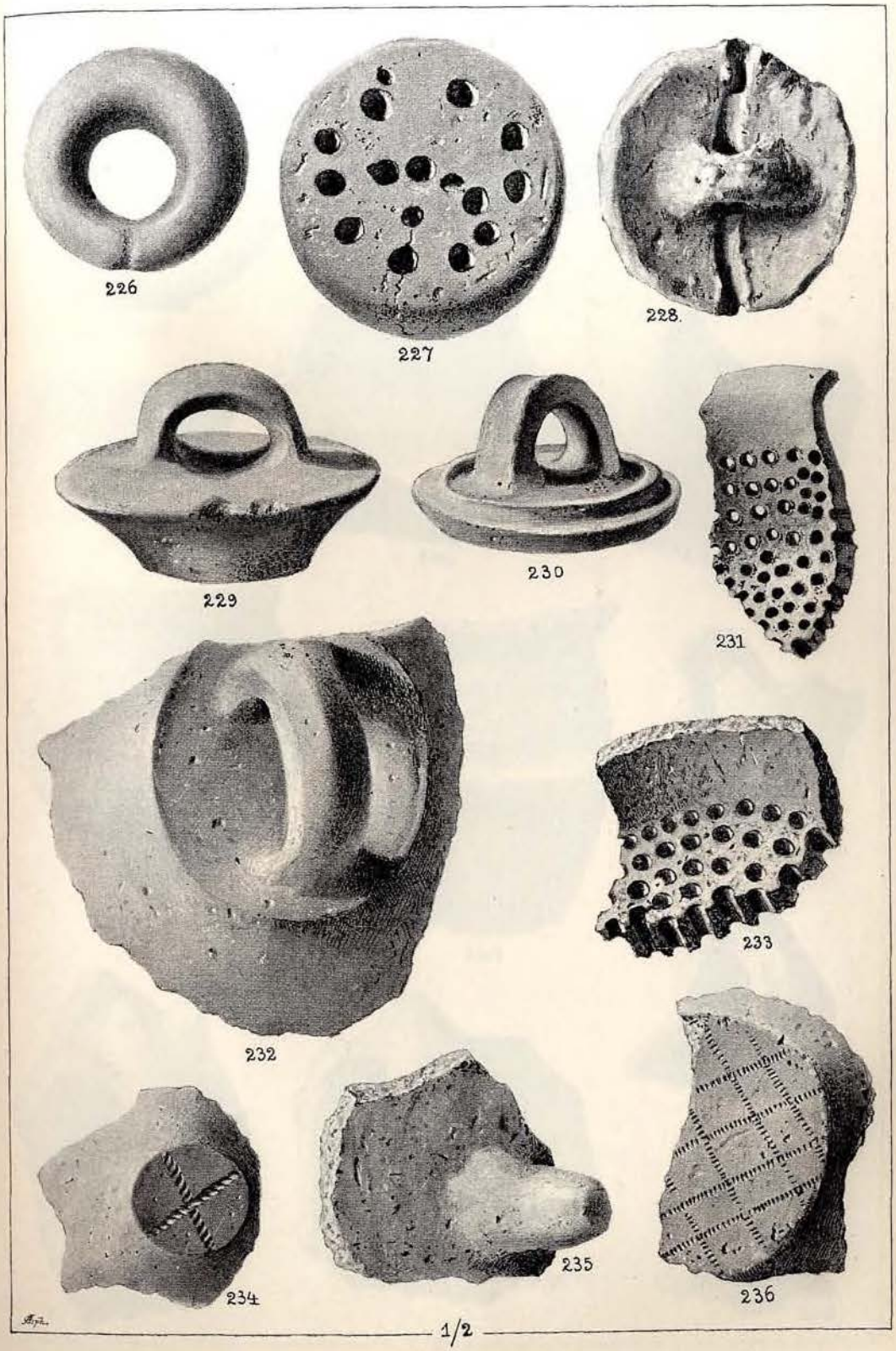

Tabla XXXII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

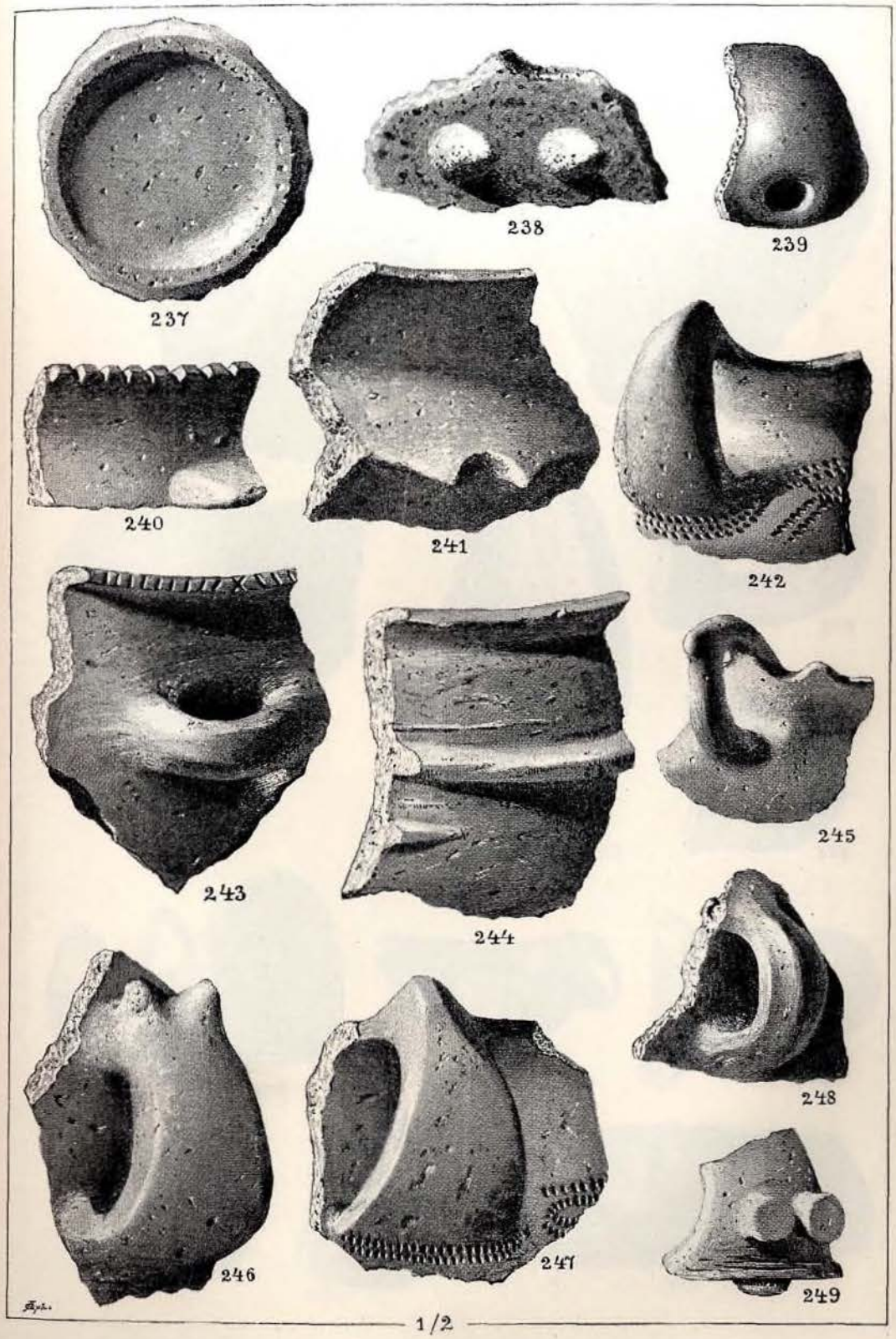

1/2

Tabla XXXIII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

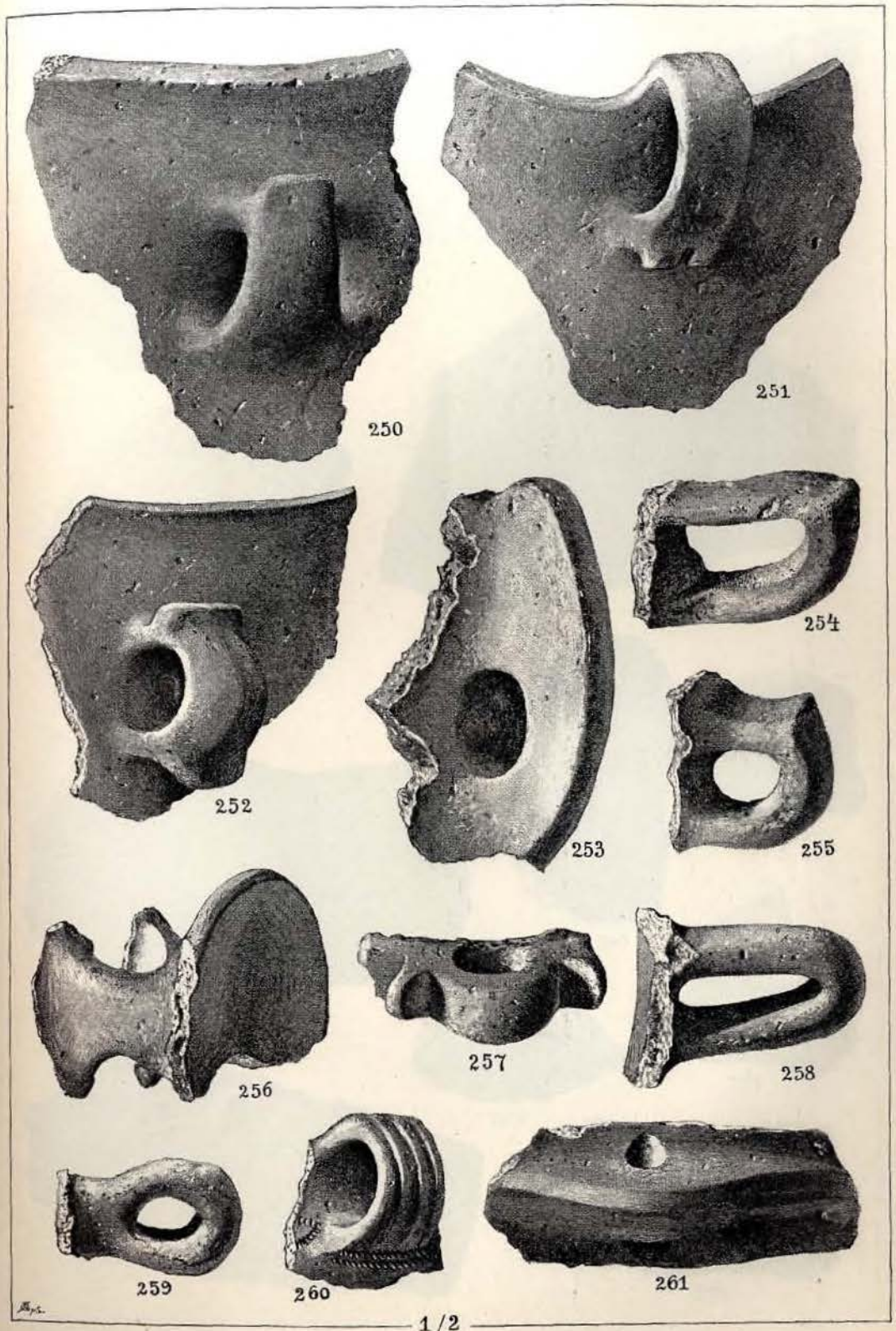

1/2

Tabla XXXIV.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

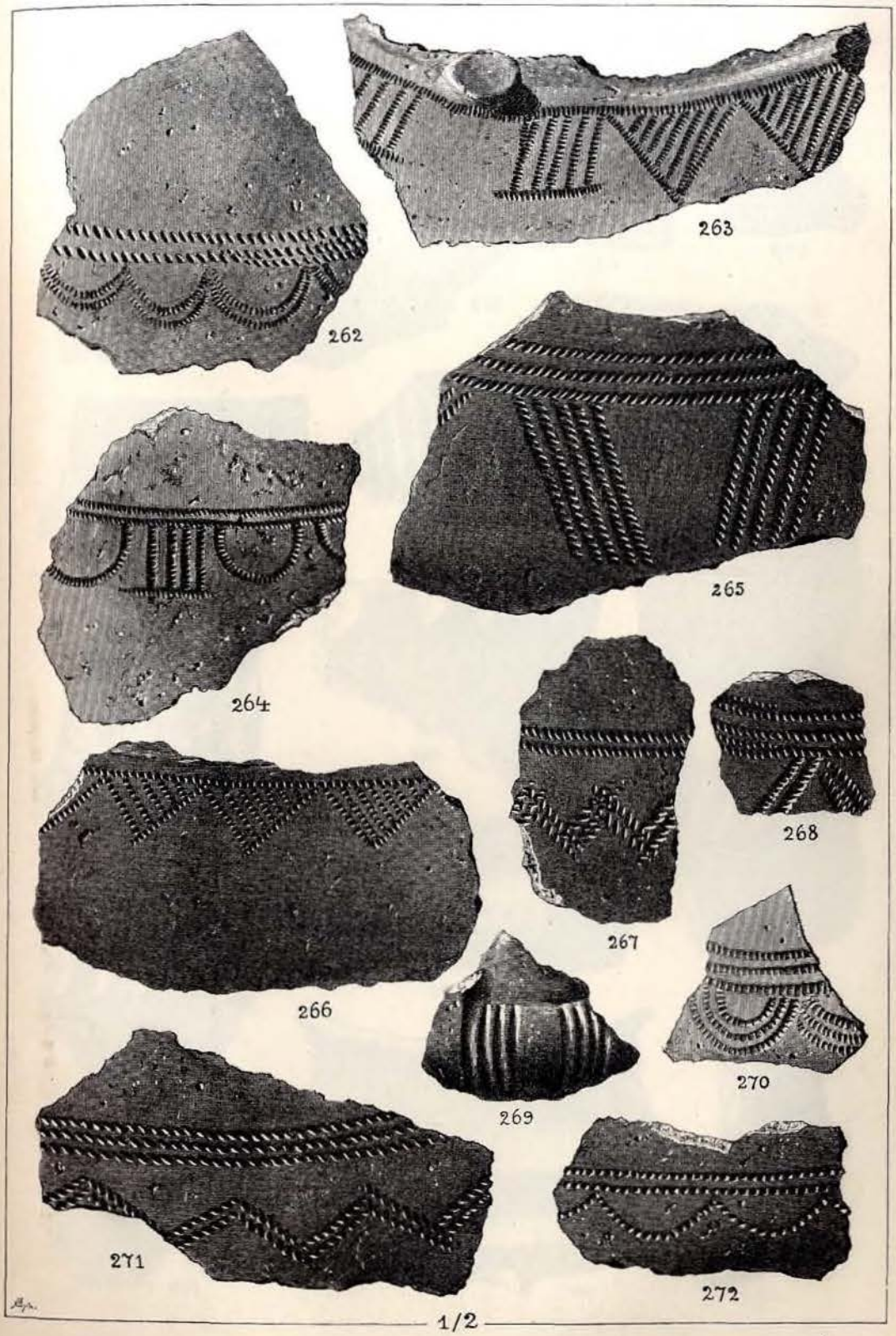

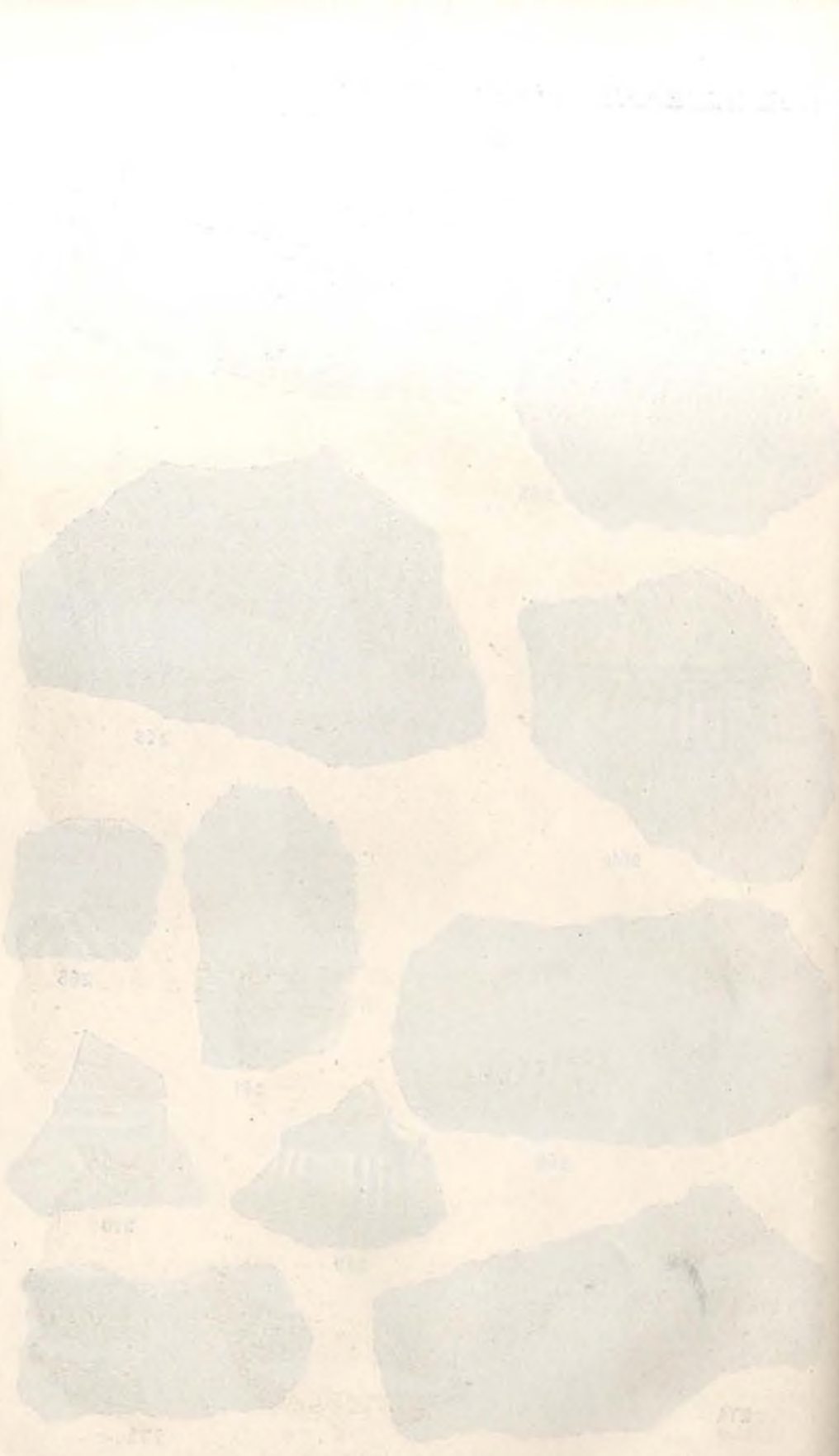

Tabla XXXV.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

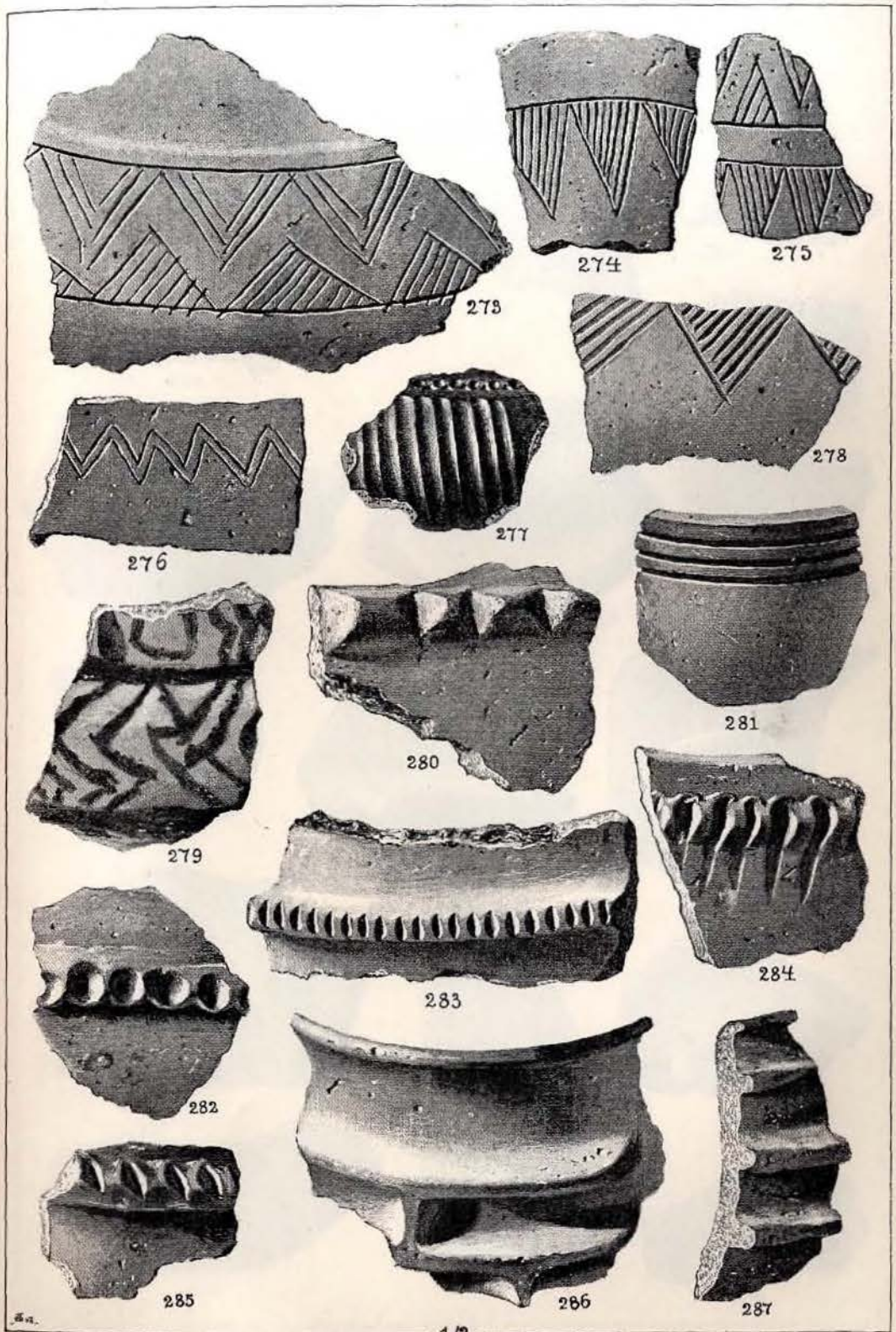

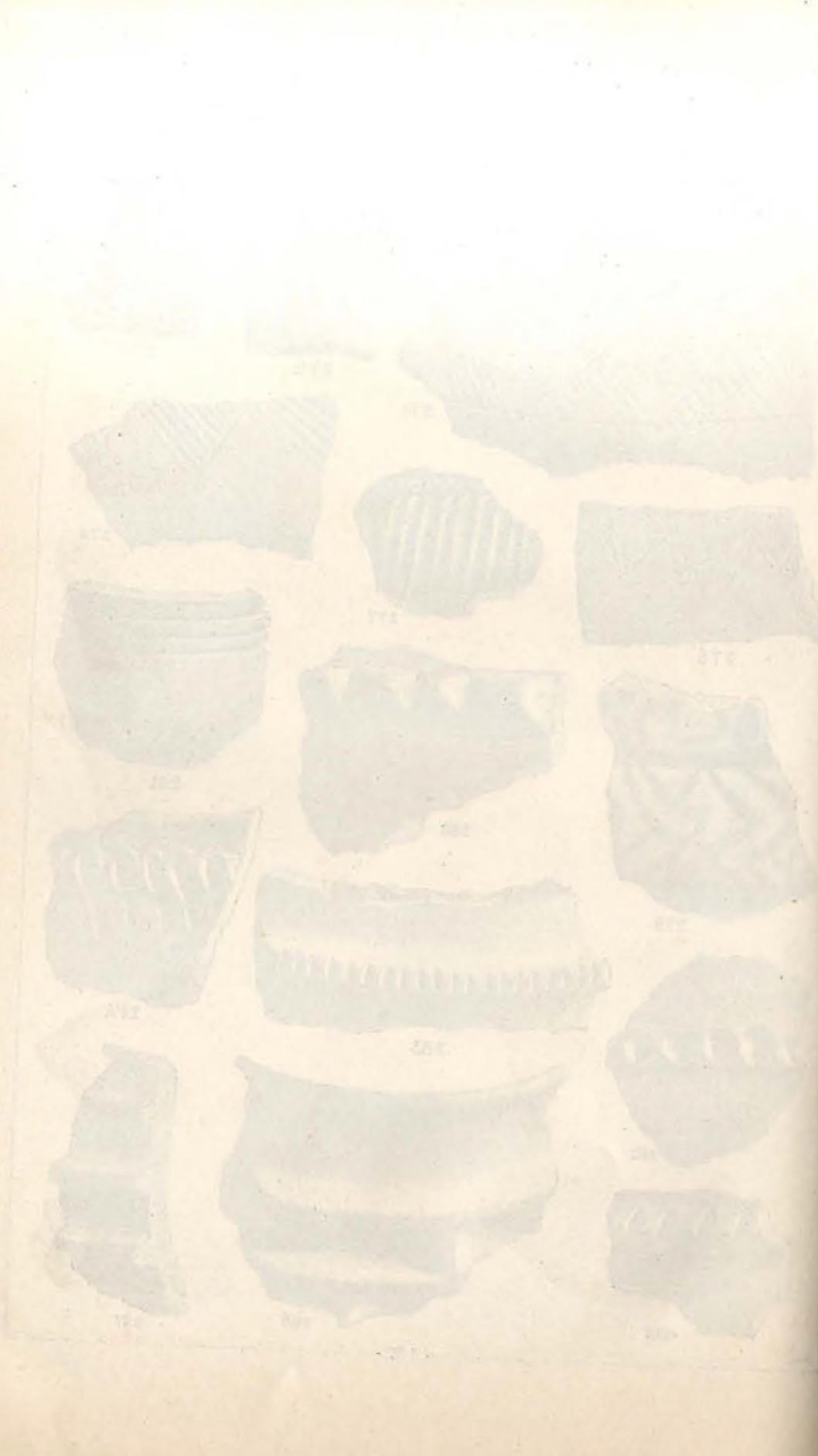

Tabla XXXVI.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

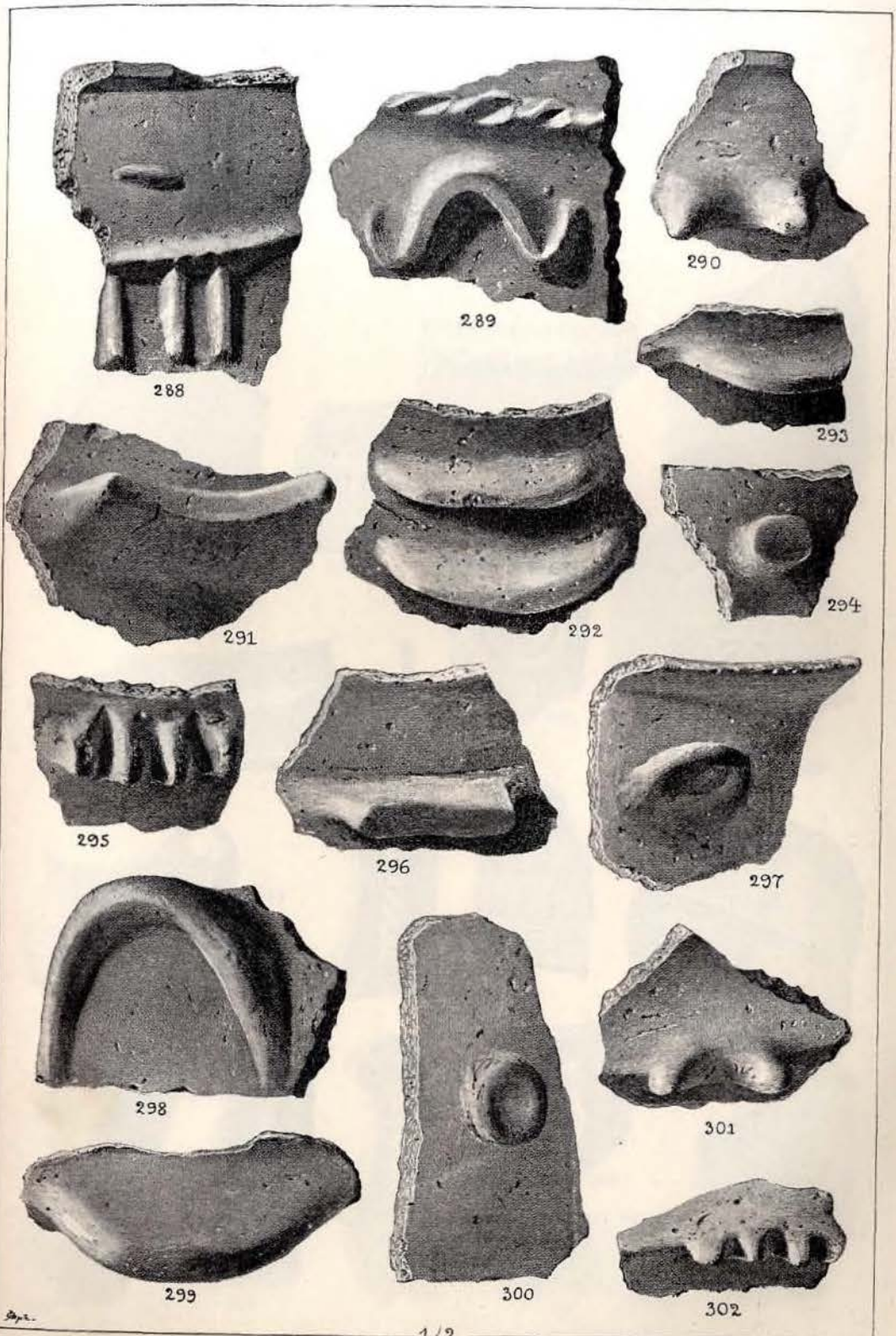

Tabla XXXVII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

1/2

Tabla XXXVIII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

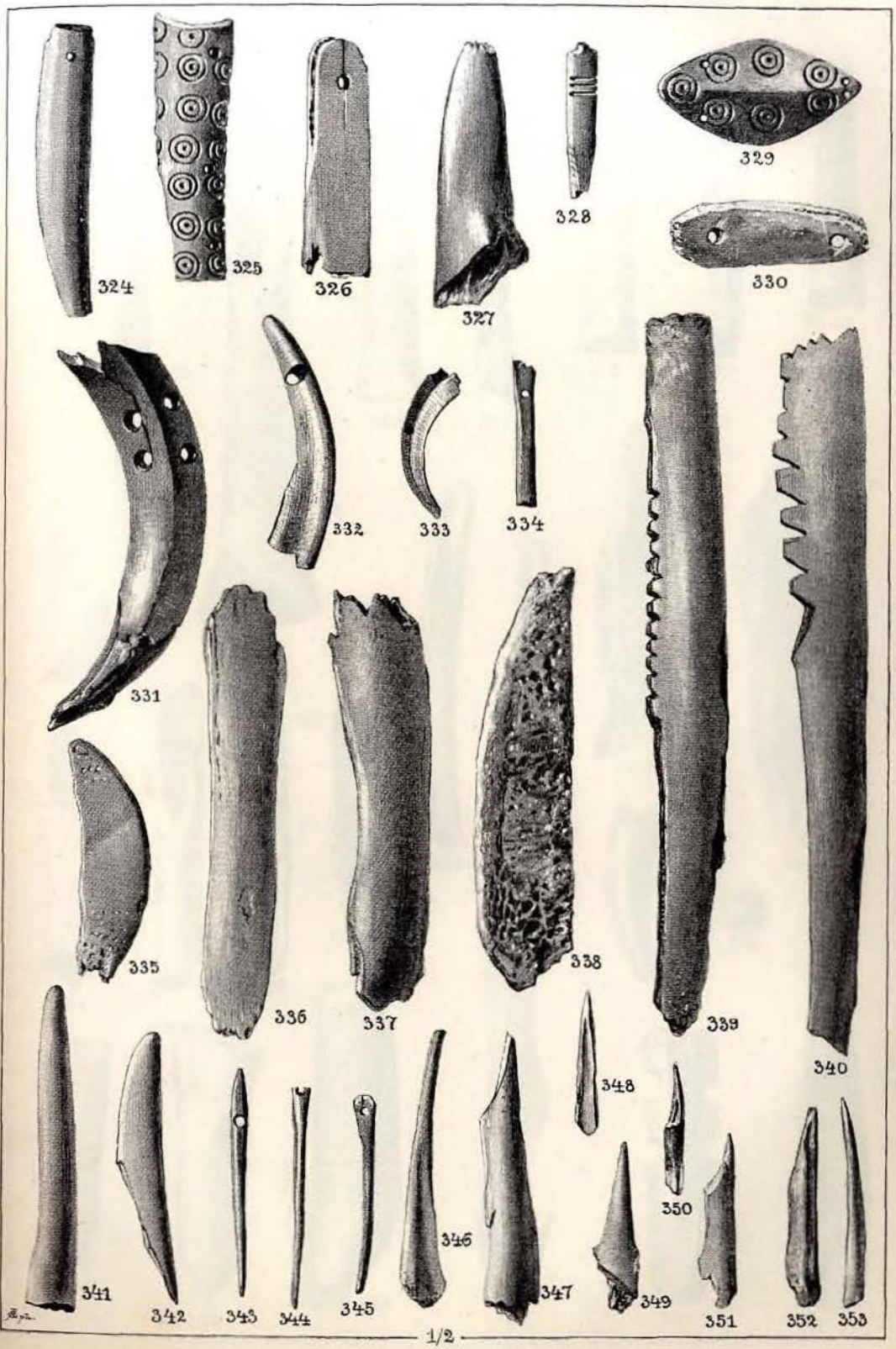

1/2

Tabla XXXIX.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

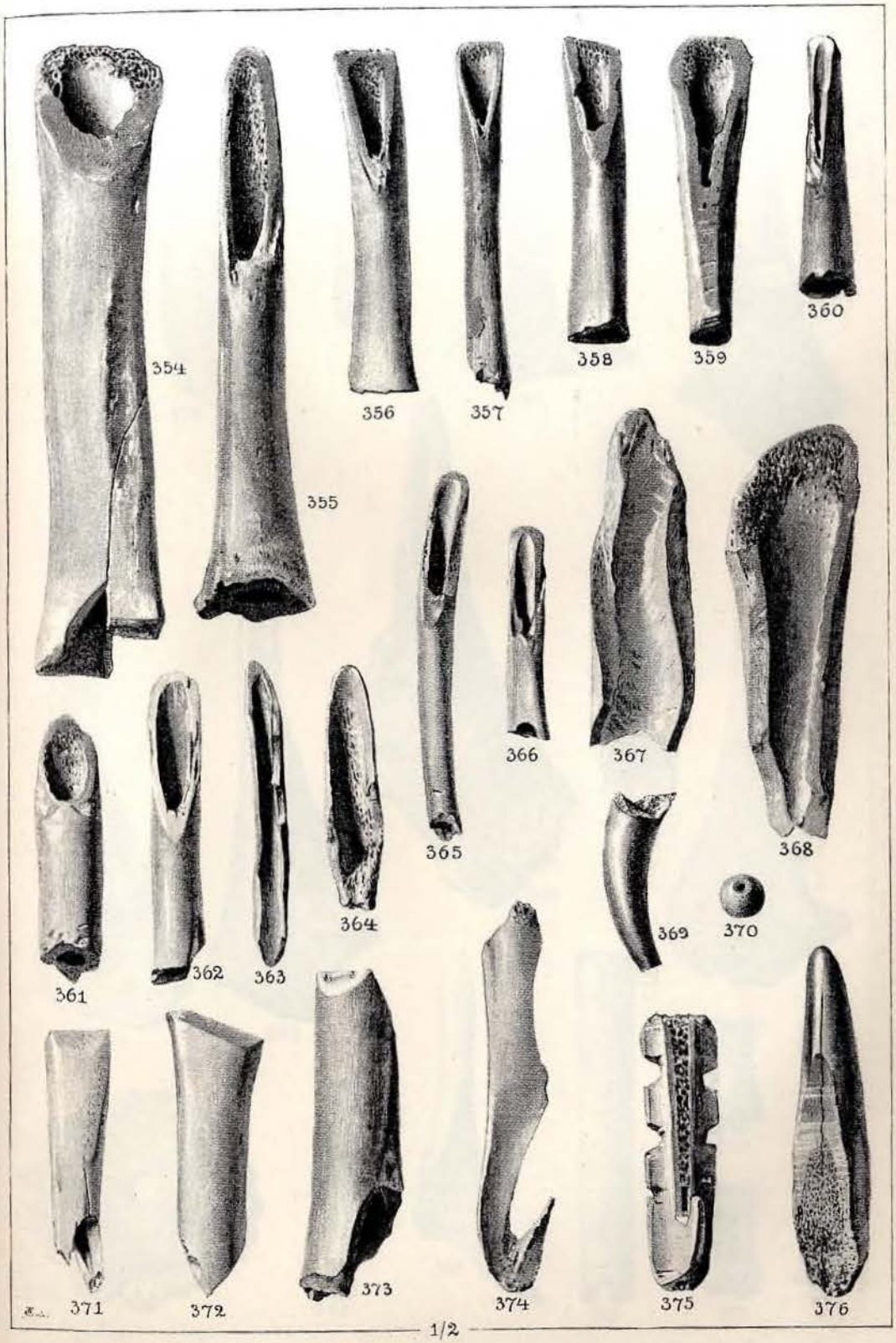

1/2

Tabla XL.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

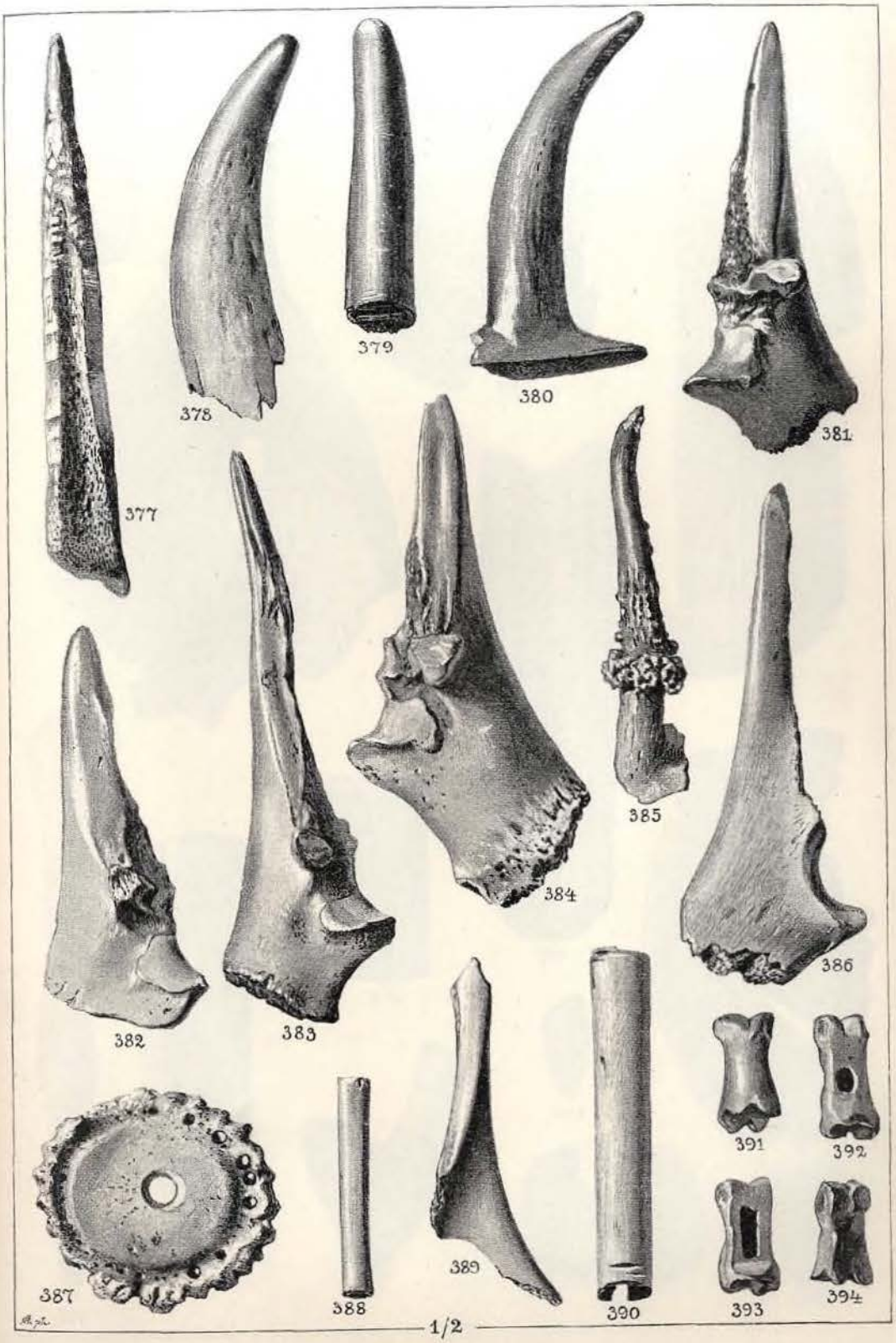

Tabla XLI.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

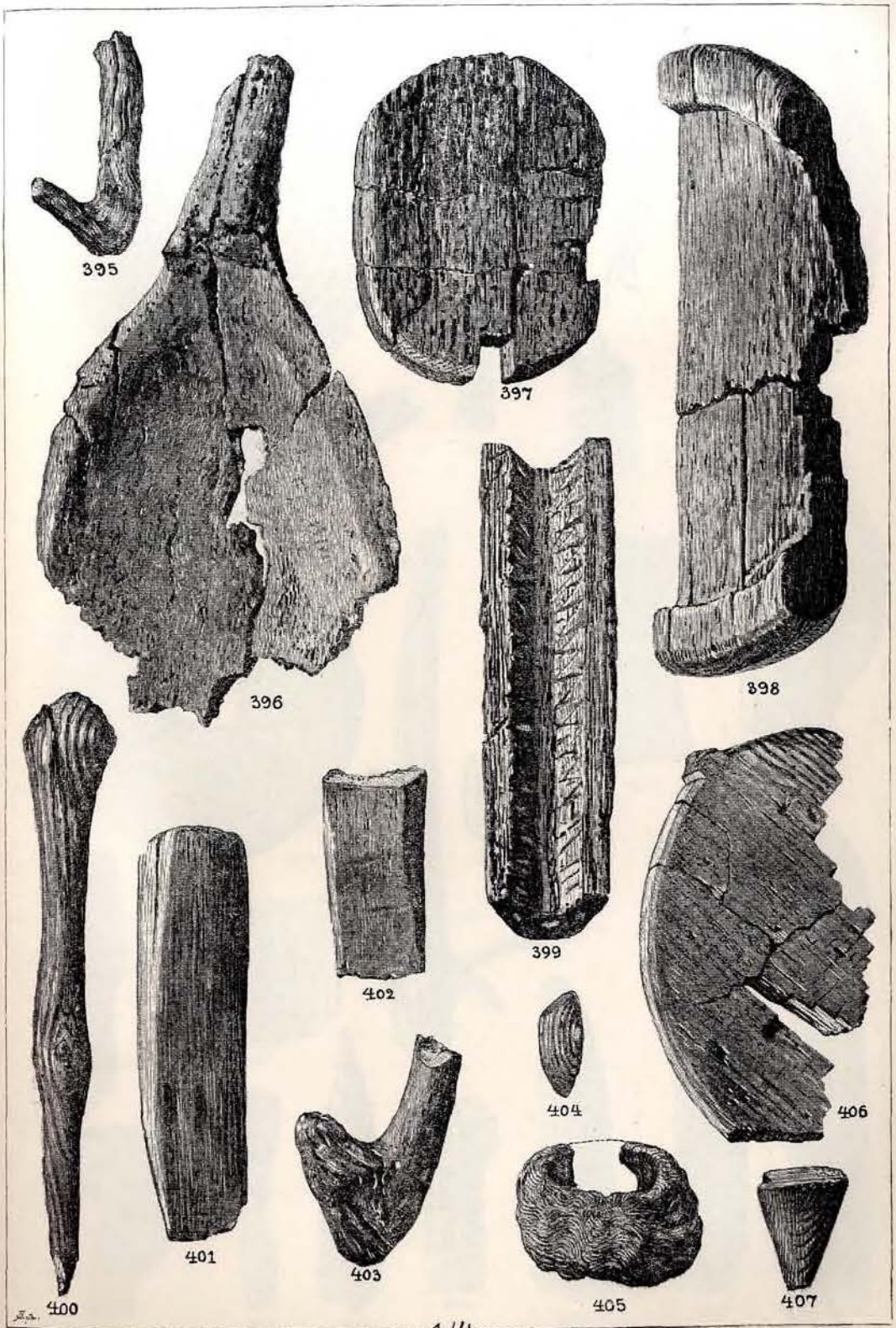

Tabla XLII.

Radimský: Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni.

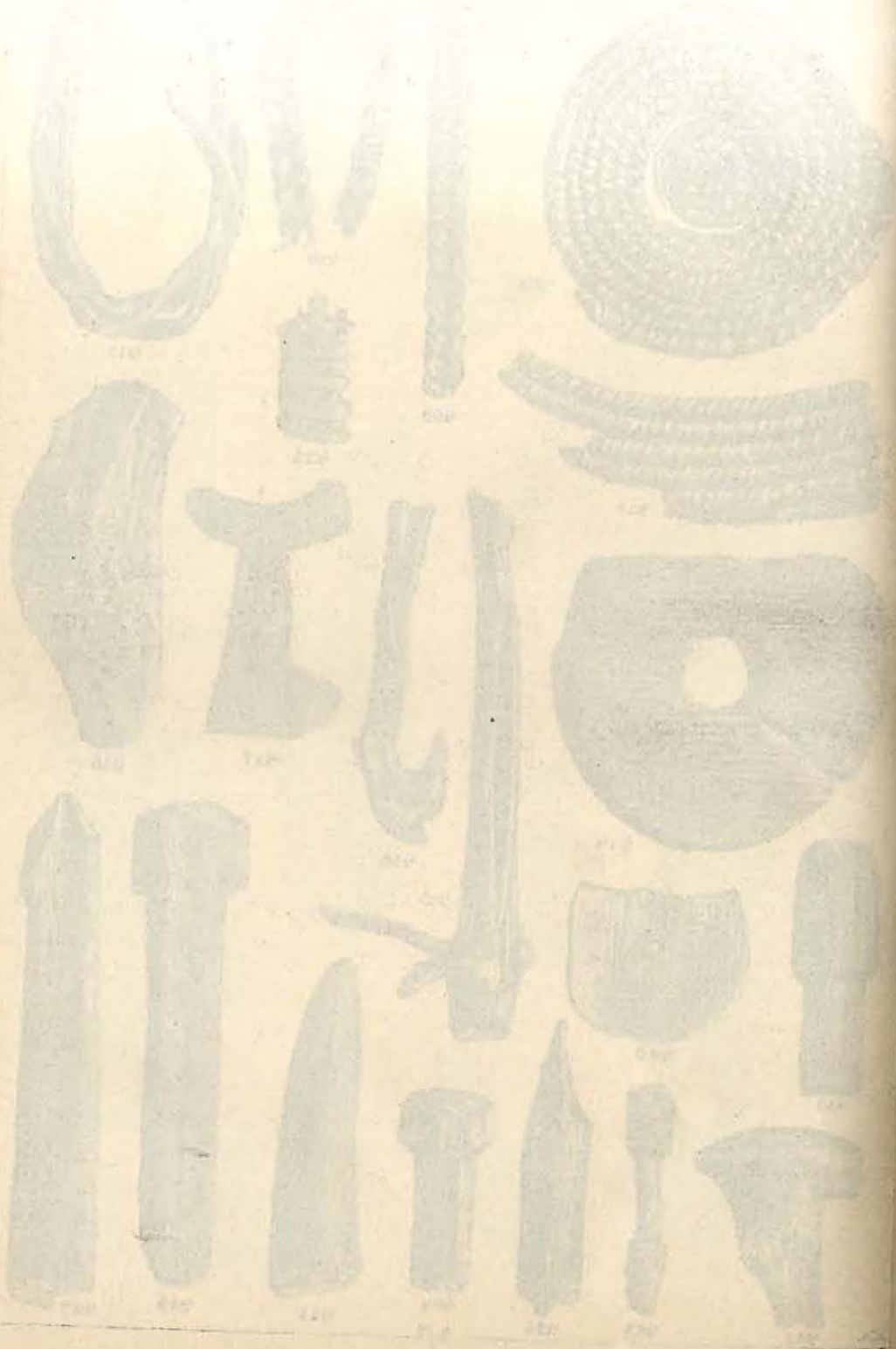

Isopodes terrestres de la région Balkanique (Bosnie, Hercégovine, Serbie et de l'île Corfou).

Appartenant au Muséum de Sarajévo.

Par

Adrien Dollfus.

Les crustacés Isopodes terrestres de la région Balkanique occidentale qui m'ont été soumis par mon estimé collègue, M. V. Apfelbeck, conservateur au Muséum de Sarajévo, forment une contribution importante à la connaissance que nous avons de la faune Isopodique de cette contrée; les espèces de cette collection ont été recueillies principalement en Bosnie (Sarajévo, Ivan, Dervent, Trébévić), en Hercégovine (Mostar, Gacko, Stolac, Néum, Konjica, Dračévo) et un petit nombre d'échantillons provient de Serbie (Požarevac) et de l'île Corfou (Kalichiopoulo).

Le caractère de cette faune est mixte; elle se relie à celle de l'Europe occidentale par la moitié des espèces signalées jusqu'à présent: *Armadillidium vulgare, Porcellio Ratzeburgi, Rathkei, laevis, politus, Metoponorthus pruinosus, Philoscia muscorum, elongata.* — Les espèces propres ou qui ne dépassent pas les parties Adriatique ou Balkano-Hellénique sont *Armadillidium Klugii, versicolor, Porcellio bistriatus, marginalis* et quelques formes nouvelles dont l'habitat, jusqu'à présent très-restreint, est confiné à l'Hercégovine: *Armadillidium Apfelbecki, Porcellio puberulus, marmoratus, piceus.*

Un des caractères de la faune Isopodique des Balkans, c'est l'abondance des exemplaires appartenant aux *Porcellio quinque-trachéates* (rares ailleurs); parmi ceux-ci *Porcellio Ratzeburgi* se retrouve aussi dans toute la chaîne des Alpes, *P. bistriatus* est, au contraire, plus oriental et se rencontre jusqu'à Constantinople, *P. Rathkei* se voit par ci par là dans tout l'Europe moyenne et jusque dans l'Amérique du Nord; nous croyons qu'on doit rattacher à cette espèce *P. affinis* Koch.

Nous signalons ci-dessous 17 espèces d'Isopodes terrestres envoyées par M. Apfelbeck; il convient d'y joindre deux espèces de *Metoponorthus* qui n'ont point encore été déterminées, le genre devant être soumis à une révision, et une espèce d'eau douce: *Asellus aquaticus,* commune dans toute l'Europe, et que M. Apfelbeck m'a envoyée de Dervent (Bosnie), de Požarevac (Serbie) et de Kalichiopulo (Corfou).

1. ***Armadillidium Klugii*** Brandt.

Bosnie (sans localité déterminée).
Mostar (Hercégovine).
Stolac (Hercégovine).
Néum (Hercégovine).
Kalichiopoulo (Corfou).

[La couleur de cette espèce varie beaucoup; elle présente dans le type une bande marginale rougeâtre et des taches blanches ou jaunâtres. — Une variété à marge blanche a été trouvée à Mostar, une variété sans marge à Kalichiopulo et une variété sans taches à Stolac. Toutes ces variétés *ex colore* se trouvaient avec le type.]

2. ***Armadillidium Apfelbecki,*** *nova species.*

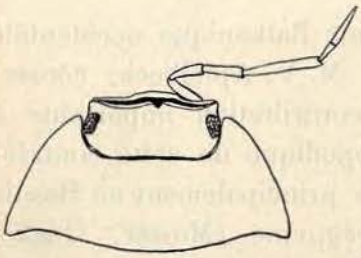

Cephalon et prémier segment pereial.

Cephalon, vu en dessous (épistome etc.).

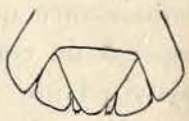

Cinquième segment pleonal, pleotelson et uropodes.

Description. *Corps bien convexe, peu large, très-finement ponctué-sétacé, avec quelques granulations presqu'imperceptibles sur la partie antérieure. Cephalon: ligne frontale sinueuse,* à marge dédoublée, *présentant au milieu une fossette assez profonde; prosépistome à écusson dépassant le front; lobes antennaires médiocres, arrondis; yeux assez grands; fouet des antennes à premier article plus court que le second. Pereion: sinuosité postéro-latérale du premier segment bien marquée. Pleon, telson: Pleotelson triangulaire, au moins aussi large que long, à côtés droits, à sommet obtus-arrondi; uropodes trapèzoïdant, remplissant exactement l'intervalle entre le pleon et le pleotelson; endopodite égalant le pleotelson. Couleur: grise, plus ou moins tachée de clair. Dimensions: 10 × 5 millimètres.*

Stolac (Hercégovine).
Dračévo (Hercégovine).

3. ***Armadillidium vulgare*** Latreille *(Armadillo).*

Sarajévo (Bosnie).
Ivan (Bosnie).
Gacko (Hercégovine).
Stolac (Hercégovine).

4. ***Armadillidium versicolor*** Stein.

Sarajévo, Kozija ćuprija (Bosnie).
Gacko (Hercégovine).

5. ***Porcellio Ratzeburgi*** Brandt.

Sarajévo, Kozija ćuprija (Bosnie).

Dervent (Bosnie).
Ivan (Bosnie).

6. ***Porcellio Rathkei*** Brandt.
Sarajévo, Kozija ćuprija (Bosnie).
Dervent (Bosnie).
Požarevac (Serbie).

[Il nous paraît bien difficile de distinguer *Porcellio Rathkei* Br. et *P. affinis* Koch. Les nombreux exemplaires que nous avons reçus de l'Europe orientale nous font croire qu'il ne s'agit là que d'une seule et même espèce.]

7. ***Porcellio bistriatus*** Budde-Lund.
Bosnie, localité indéterminée.
Ivan (Bosnie).
Trébévić (Bosnie).
Gacko (Hercégovine).
Konjica (Hercégovine).

8. ***Porcellio obsoletus*** Budde-Lund.
Stolac (Hercégovine).
Kalichiopoulo (Corfou).

9. ***Porcellio marginalis*** Budde-Lund.
Mostar (Hercégovine).

10. ***Porcellio piceus,*** *nova species.*

Cephalon et prémier segment pereial.

Cephalon, vu en dessous.

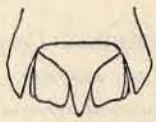

Cinquième segment pleonal, pleotelson et uropodes.

Description. *Corps ovale allongé, peu convexe, presque lisse et muni seulement sur chaque segment pereial d'une ligne transversale de granulations obtuses. Cephalon : lobes latéraux du front petits quadrangulaires-arrondis, lobe médian très-peu distinct ; prosépistome convexe, avec un tubercule obtus ; yeux grands ; antennes ? Pereion : premier segment à bord postérieur peu sinueux latéralement. Pleon, telson : les processus latéro-postérieurs des segments pleonaux sont assez déprimés et à pointe aiguë ; pleotelson aussi large que long, à face supérieure un peu concave, à pointe subaiguë ; uropodes à base fendue latéralement dans leur moitié postérieure ; exopodites et endopodites ? Couleur : d'un brun de poix, avec les angles postérieurs des segments roux. Dimensions : 11 × 5 millimètres.*

Gacko (Hercégovine) un exemplaire ♀.

11. ***Porcellio marmoratus***, *nova species.*

Cephalon et prémier segment pereial.

Cephalon, vu en dessous.

Cinquième segment pleonal, pleotelson et uropodes.

Description. *Corps ovale, assez convexe, presque lisse et finement granulé sur les côtés. Cephalon: lobes latéraux du front petits, arrondis; lobe médian nul; prosépistome lisse, un peu convexe, mais sans tubercule; yeux grands; antennes ? Pereion: premier segment à bord postérieur peu sinueux latéralement. Pleon, telson: derniers segments du pleon à angles aigus et divergents; pleotelson plus long que large, se prolongeant en pointe effilée, à sommet très-aigu, dépassant la base des uropodes et l'angle postérieur du cinquième segment pleonal; uropodes à base fendue latéralement sur les deux tiers de la longueur; endopodites atteignant le sommet de la pointe du pleotelson, exopodites ? Couleur: fauve marbré de brun foncé. Dimensions: 12 × 6 millimètres.*

Dračévo (Hercégovine) un exemplaire ♀.

12. ***Porcellio puberulus***, *nova species.*

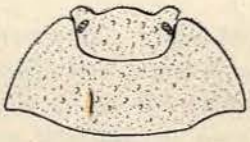

Cephalon et prémier segment pereial.

Cephalon, vu en dessous.

Cinquième segment pleonal, pleotelson et uropodes.

Description. *Corps ovale, peu convexe, très-obtusément granulé et finement pubérulent sur toute sa surface. Cephalon: lobe latéraux du front arrondis-obliques, lobe médian court, largement arrondi; prosépistome muni d'un petit tubercule peu distinct; yeux petits, formés d'un petit nombre d'ocelles; antennes ? Pereion: premier segment à bord postérieur peu sinueux. Pleon, telson: derniers segments du pereion divergents; pleotelson plus long que large, prolongé en pointe plane, longue et obtuse au sommet; uropodes à base fendue latéralement dans son quart postérieur; exopodites courts, lancéolés; endopodites n'atteignant pas tout-à-fait l'extrémité de la pointe du pleotelson. Couleur: gris-clair, uniforme. Dimensions: 8 × 4 millimètres.*

Dračévo (Hercégovine) un exemplaire ♂.

[Les trois espèces nouvelles décrites ci-dessus appartiennent à la section des *Porcellio* bitrachéates.]

13. ***Porcellio laevis*** Latreille.

Mostar (Hercégovine).

Stolac (Hercégovine).

Kalichiopoulo (Corfou).

14. ***Porcellio politus*** Koch.
    Sarajévo, Kozija ćuprija (Bosnie).
    Ivan (Bosnie).
15. ***Metoponorthus pruinosus*** Brandt *(Porcellio)*.
    Mostar (Hercégovine).
    Stolac (Hercégovine).
16. ***Philoscia muscorum*** Scopoli *(Oniscus)*.
    Dračévo (Hercégovine).
17. ***Philoscia elongata*** Dollfus.
    Dračévo (Hercégovine).
    Kalichiopoulo (Corfou).

Il est certain que des recherches spéciales amèneront la découverte de nouvelles espèces dans la région Balkanique. Il serait intéressant de recueillir en nombre les Isopodes, souvent de très-petite taille, qui vivent dans les forêts, sous la mousse et les écorces, ainsi que ceux qui, dans les zones plus chaudes, se réfugient sous les pierres et parfois dans les fourmilières.

Копнене исоподе балканског појаса (Босна, Херцеговина, Србија и острво Крф)

земаљског музеја у Сарајеву.

Написао

Адриен Долфус (Dollfus).

Копнене исоподе западног балканског појаса, које ми је послао мој цијењени колега, господин В. Апфелбек, пристав сарајевског музеја, драгоцјен су прилог познавању фауне исопода тих крајева; врсте те збирке прикупљене су нарочито у Босни (Сарајево, Иван-планина, Дервент, Требевић) и у Херцеговини (Мостар, Гацко, Столац, Неум, Коњиц, Драчево), мален број ексемплара потјече из Србије (Пожаревац) и са острва Крфа (Калихиопуло, Kalichiopoulo).

Карактер је те фауне мјешовит, она се наслања на западно-европску с половицом овдје објављених врста: *Armadillidium vulgare, Porcellio Ratzeburgi, Rathkei, laevis, politus, Metoponorthus pruinosus, Philoscia*

muscorum, elongata. Ендемичке врсте, или оне, које не прелазе преко јадранског или грчко-балканског подручја, јесу: *Armadillidium Klugii, versicolor, Porcellio bistriatus, marginalis* и неколи нови облици, којима је домовина доселе врло тијесна и Херцеговином ограничена: *Armadillidium Apfelbecki, Porcellio puberulus, marmoratus, piceus.*

Један је од карактера фауне исопода у балканским крајевима обиље индивидуа петеротрахејичних *Porcellio* (иначе рјеђи); од ових се у цијелом алпинском ланцу находи *Porcellio Ratzeburgi,* насупрот *P. bistriatus* више припада истоку, те се простире до Цариграда. *P. Rathkei* находи се тамо амо по свој средњој Европи и до Сјеверне Америке; ми мислимо, да ту врсту ваља сјединити са *P. affinis* Koch.

Ниже спомињемо 17 врста копнених исопода, припосланих по госп. Апфелбеку; томе придолазе 2 врсте *Metoponorthus,* које се нијесу могле одредити — док се род не подвргне ревизији — надаље једну слатководну врсту: *Asellus aquaticus,* обичну по свој Европи, коју ми је госп. Апфелбек послао из Дервента (Босна), из Пожаревца (Србија) и из Калихиопула (Крф).

1. ***Armadillidium Klugii*** Brandt.

Босна (без одређеног мјеста).
Мостар (Херцеговина).
Столац (Херцеговина).
Неум (Херцеговина).
Калихиопуло (Крф).

[Шар те врсте врло варира, он показује тип црвенкасте маргиналне пруге и бијеле или жућкасте пјеге. Једна варијетета с бијелим обрубом нађена је у Мостару, једна варијетета без обруба у Калихиопулу и једна варијетета без пјега у Стоцу. Све те варијете по шару находе се с типом заједно.]

2. ***Armadillidium Apfelbecki,*** нова врста.

Опис. *Corps bien convexe, peu large, très-finement ponctué-sétacé, avec quelques granulations presqu'imperceptibles sur la partie antérieure. Cephalon: ligne frontale sinueuse,* à marge dedoublée, *présentant au milieu une fossette assez profonde; prosépistome à écusson dépassant le front; lobes antennaires médiocres, arrondis; yeux assez grands; fouet des antennes à premier article plus court que le second. Pereion: sinuosité postéro-latérale du premier segment bien marquée. Pleon, telson: Pleotelson triangulaire, au moins aussi large que long, à côtés droits, à sommet obtus-arrondi; uropodes trapèzoïdant, remplissant exactement l'intervalle entre le pleon et le pleotelson; endopodite égalant le pleotelson. Couleur: grise, plus ou moins tachée de clair. Dimensions: 10 × 5 millimètres.*

Столац (Херцеговина).
Драчево (Херцеговина).

3. ***Armadillidium vulgare*** Latreille *(Armadillo).*

Сарајево (Босна).
Иван (Босна).

Гацко (Херцеговина).
Столац (Херцеговина).

4. ***Armadillidium versicolor*** Stein.
Сарајево, Козија ћуприја (Босна).
Гацко (Херцеговина).

5. ***Porcellio Ratzeburgi*** Brandt.
Сарајево, Козија ћуприја (Босна).
Дервент (Босна).
Иван (Босна).

6. ***Porcellio Rathkei*** Brandt,
Сарајево (Босна).
Дервент (Босна).
Пожаревац (Србија).

[Чини нам се врло тешко разликовати *Porcellio Rathkei* Br. и *P. affinis* Koch. По многим експемплариma, које смо добили из источне Европе, мислимо, да је то једна те иста врста.]

7. ***Porcellio bistriatus*** Budde-Lund.
Босна, неодређено мјесто.
Иван (Босна).
Требевић (Босна).
Гацко (Херцеговина).
Коњиц (Херцеговина).

8. ***Porcellio obsoletus*** Budde-Lund.
Столац (Херцеговина).
Калихиопуло (Крф).

9. ***Porcellio marginalis*** Budde-Lund.
Мостар (Херцеговина).

10. ***Porcellio piceus,*** нова врста.

Опис. *Corps ovale allongé, peu convexe, presque lisse et muni seulement sur chaque segment pereial d'une ligne transversale de granulations obtuses. Cephalon: lobes latéraux du front petits quadrangulaires-arrondis, lobe médian très-peu distinct; prosépistome convexe, avec un tubercule obtus; yeux grands; antennes ? Pereion: premier segment à bord postérieur peu sinueux latéralement. Pleon, telson: les processus latéro-postérieurs des segments pleonaux sont assez déprimés et à pointe aiguë; pleotelson aussi large que long, à face supérieure un peu concave, à pointe subaiguë; uropodes à base fendue latéralement dans leur moitié postérieure; exopodites et endopodites ? Couleur: d'un brun de poix, avec les angles postérieurs des segments roux. Dimensions: 11 × 5 millimètres.*

Гацко (Херцеговина) један ♀ експемплар.

11. ***Porcellio marmoratus,*** нова врста.

Опис. *Corps ovale, assez convexe, presque lisse et finement granulé sur les côtés. Cephalon: lobes latéraux du front petits, arrondis; lobe médian nul; prosépistome lisse, un peu convexe, mais sans tubercule; yeux grands; antennes ? Pereion: premier segment*

à bord postérieur peu sinueux latéralement. Pleon, telson: derniers segments du pleon à angles aigus et divergents; pleotelson plus long que large, se prolongeant en pointe effilée, à sommet très-aigu, dépassant la base des uropodes et l'angle postérieur du cinquième segment pleonal; uropodes à base fendue latéralement sur les deux tiers de la longueur; endopodites atteignant le sommet de la pointe du pleotelson, exopodites ? Couleur: fauve marbré de brun foncé. Dimensions: 12 × 6 millimètres.

Драчево (Херцеговина) један ♀ ексемплар.

12. ***Porcellio puberulus,*** нова врста.

Опис. *Corps ovale, peu convexe, très-obtusément granulé et finement pubérulent sur toute sa surface. Cephalon: lobe latéraux du front arrondis-obliques, lobe médian court; largement arrondi; prosépistome muni d'un petit tubercule peu distinct; yeux petits, formés d'un petit nombre d'ocelles; antennes ? Pereion: premier segment à bord postérieur peu sinueux. Pleon, telson: derniers segment du pereion divergents; pleotelson plus long que large, prolongé en pointe plane, longue et obtuse au sommet; uropodes à base fendue latéralement dans son quart postérieur; exopodites courts, lancéolés; endopodites n'atteignant pas tout-à-fait l'extrémité de la pointe du pleotelson. Couleur: gris-clair, uniforme. Dimensions: 8 × 4 millimètres.*

Драчево (Херцеговина) један ♂ ексемплар.

[Ове три овдје описане нове врсте припадају групи двотрахејичних *Porcellio.]*

13. ***Porcellio laevis*** Latreille.

Мостар (Херцеговина).

Столац (Херцеговина).

Калихиопуло (Крф).

14. ***Porcellio politus*** Koch.

Сарајево, Козија ћуприја (Босна).

Иван (Босна).

15. ***Metoponorthus pruinosus*** Brandt *(Porcellio).*

Мостар (Херцеговина).

Столац (Херцеговина).

16. ***Philoscia muscorum*** Scopali *(Oniscus).*

Драчево (Херцеговина).

17. ***Philoscia elongata*** Dollfus.

Драчево (Херцеговина).

Калихиопуло (Крф).

Нема сумње, да ће се специјалним истраживањем наћи нове врсте у балканском појасу. Било би занимљиво, исподе сабрати у већем броју, нарочито оне мале форме, које у шумама живе под маховином и под кором, као и оне, које у топлијим крајевима бораве под камењем, а кадшто и у мрављим колонијама.

Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895.

Piše

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Uvod.

Pretraživanje gromila na Glasincu bilo je god. 1895. ograničeno u jednu ruku na okoliš Rusanovića, u drugu na okolicu kotarske varoši Rogatice. U samom Rusanoviću gotovo je dovršeno lanjske godine otpočeto prekopavanje nekropole. U okolici raskopane su manje nekropole kod Planja, Brezija, i veća na Gosinj-planini. Oko Rogatice nagjene su i znanstveno pretražene gromile kod Osova, Gučeva, Plješevice i Zagorice. Najposlije je još prigodom ekskurzije „Bečkog antropološkog društva“ na Glasincu raskopano više gromila u okolici Sokolac-Taline, koje su preostale od prekopavanja u prijašnjim godinama.

Tim je načinom program god. 1892.: da se pretraživanje Glasinca obavlja u paralelnim zonama od zapada na istok gotovo izvršen, te će za buduću godinu u ovom kraju ostati samo nešto pabirčenja. Pri pretraživanju sudjelovao je i gospodin preparator Vejsil Ćurčić s lijepim uspjehom.

Rusanović.

Gromila I.

Visina 0·75 *m*, premjer 7·5 *m;* od kamena i zemlje, travom obrasla. U sredini od zapada na istok orijentiran kostur s jednim brusom i fragmentom noža; tik uz jugoistočni kraj ostanci nespaljene lešine s broncanom fibulom na obluk sa dvije petlje, sa četverouglastom plohastom nožicom. Čestice mrtvačke paljevine bile su rasute po svoj gromili.

Gromila II.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, gola. U sredini nagjeni su ostanci nespaljene lešine.

Gromila III.

Premjer 11·8 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, slabo ledinom obrasla. U sredini lešina, orijentirana od istoka na zapad, ukraj kosti lubanje ulomci počelice. U ruševini rbine ilovastih posuda.

Gromila IV.

Premjer 8·8 *m*, visina 0·45 *m;* ledinom obrasla. U sjeverozapadnom kvadrantu četiri nespaljene lešine, jedna je bila od juga na sjever, druga od sjevera na jug orijentirana, a za druge dvije se orijentiranje više nije moglo konštatovati. Od rukotvora nagjeno je ovo: Ukraj kostura, orijentiranog od juga prama sjeveru nagjena su dva željezna kopljana šiljka, ukraj obratno orijentiranog dva broncana privjeska na oblik šljive, ulomak broncane ukosnice i broncan prsten, nadalje nekoliko ornamentiranih rbina od ilovastih posuda, ukraj trećeg četiri broncane bobice, broncana špiralna žica, tri jantareva zrna i najposlije ukraj četvrtog ulomak olovne narukvice, fragmenti broncane fibule na obluk, broncana čunasta fibula i jedan broncani privjesak. U jugozapadnom kvadrantu ležao je jedan kopljani šiljak i ulomak malešne narukvice s gukom.

Gromila V.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, obrasla šikarom. U južnom dijelu nagjene su na dva mjesta ljudske kosti, malen nakitni kolut i emaljno zrno.

Gromila VI.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, djelomice obrasla šikarom. U zapadnoj polovici dvije od zapada na istok orijentirane lešine. Ukraj prvog kostura bijaše broncana fibula na obluk sa dvije petlje, jedna broncana bočka, jedan broncani nakitni kolut, jedan ulomak dvostruke špiralne fibule, jedno bačvasto i jedno okruglo broncano zrno. Ukraj drugog kostura bijaše željezno koplje, veliko broncano zrno, fragmenat broncanog zaponca, obluk broncane oblučaste fibule i broncani privjesak na oblik dvostruke bradve.

Gromila VII.

Premjer 8 *m*, visina 0·65 *m;* od zemlje i kamena, ledinom obrasla. Jedan kostur, orijentiran od zapada na istok, drugi u ostancima.

Gromila VIII.

Premjer 11 *m*, visina 1 *m;* od zemlje i kamena, ledinom obrasla. Jedna lešina, orijentirana od juga prama sjeveru, u južnom dijelu s ovim

prilozima: jantarevo zrno, tri komada broncanih špiralnih cjevčica i fragmenti ilovastih posuda. U sjeverozapadnom kvadrantu ostanci kostura s ulomkom broncane oblučaste fibule i šesterobrid pršljen; ukraj toga mrtvačka paljevina sa 12 djelomice fragmentarnih kvrgastih fibula, 13 broncanih nakitnih koluta, četiri željezna nakitna koluta, ostanci broncane gmize i rbine od ilovastog sugja.

Gromila IX.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje. Prazna.

Gromila X.

Premjer 7·7 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Dva kostura, jedan orijentiran od zapada na istok, drugi od istoka na zapad. Od priloga bijaše: jedan broncani zaponac, jedna broncana pinceta, jedan brus sa broncanim drškom i željezni nož.

Gromila XI.

Premjer 13 *m*, visina 0·9 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nešto broncanih fragmenata.

Gromila XII.

Premjer 5·7 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje. ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XIII.

Premjer 6·1 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XIV.

Premjer 5·6 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, zarasla. Prazna.

Gromila XV.

Premjer 7 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, zarasla. Prazna do jednog ljudskog zuba.

Gromila XVI.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* ledinom obrasla. Nešto govegjih kosti.

Gromila XVII.

Premjer 9·3 *m*, visina 0·6 *m;* ledinom obrasla. U jugozapadnom dijelu mrtvačka paljevina; pri njoj broncani fibulni obluk i broncano ispupčeno dugme sa zarezima.

Gromila XVIII.

Premjer 9·8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Pri jugoistočnom okrajku ostanci od tri kostura. Od priloga nagjene su dvije broncane fibule s jabučicama, dvije broncane čunaste fibule, jedna dvopetljasta broncana oblučasta fibula s četverouglastom, na dva mjesta probušenom plohastom nožicom sa četiri kolutića od fibula, 20 broncanih nakitnih koluta, četiri broncana privjeska na oblik dvostruke bradve, dva trouglasta broncana privjeska, jedan broncani privjesak, *slika 1.*, $^1/_1$ nar. vel., i fragmenti željeznih noževih oštrica.

Slika 1.

Gromila XIX.

Premjer 7 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, posve prazna.

Gromila XX.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m;* gola, od zemlje i kamena. Dva kostura, jedan od zapada na istok, drugi od istoka na zapad orijentiran.

Gromila XXI.

Premjer 8 *m*, visina 0·65 *m;* gola, od kamena i zemlje, prazna.

Gromila XXII.

Premjer 11·4 *m*, visina 0·5 *m;* šumom obrasla. Od kamena i zemlje. U južnom dijelu na dva mjesta mrtvačka paljevina, u sjevernom dijelu od zapada na istok orijentiran skelet. Pri rečenom kosturu brus i fragmenti dvaju željeznih kopljanih šiljaka; uz paljevinu ulomci broncanih lančića, sedam broncanih nakitnih koluta, četiri broncane bobice na oblik dvostruke bradve, sedam okruglih broncanih bobica, jedna koštana bobica, sedam broncanih privjesaka na oblik šljive, jedan fragmenat broncane čunaste fibule, jedna broncana fibula s glavicom, *slika 3.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti od tri broncane oblučaste fibule, broncane špiralne cjevčice, osam broncanih privjesaka na oblik naočara, dva spojena privjeska, jedan na oblik naočara, drugi na oblik šljive, *slika 2.*, $^1/_1$ nar. vel., velika okrugla bobica, probušena plojka od crvenog tinjevčevog škriljevca i tri fragmenta ilovastog sugja.

Slika 2.

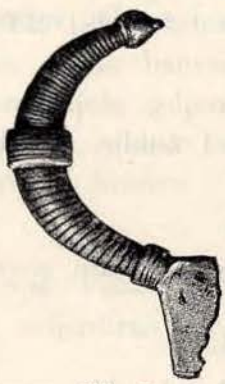

Slika 3.

Gromila XXIII.

Premjer 10 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, šumom zarasla. U sredini mrtvačka paljevina s dvije broncane, dvopetljaste oblučaste fibule, 2 broncana privjeska na oblik šljive, broncana špiralna žica i fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule; u istočnoj polovici kostur sa dvije broncane pincete i željeznom troskom.

Gromila XXIV.

Premjer 12 *m*, visina 0·5 *m;* od zemlje i kamena, lijeskom obrasla. U sjevernom kraju kostur od zapada k istoku s broncanom počelicom, dvije masivne broncane gmize, dvopetljasta oblučasta fibula od bronca, broncana jednopetljasta fibula s dugom nožicom, broncana naočarasta špiralna fibula i ilovaste rbine. U sjeveroistočnom kvadrantu mrtvačka paljevina sa željeznim kopljem. U materijalu ruševine željezni rimski ključ i ilovaste rbine.

Gromila XXV.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje, gola. Prazna.

Gromila XXVI.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m;* od zemlje i kamena, gola. Prazna.

Gromila XXVII.

Premjer 5 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena, gola. Prazna.

Gromila XXVIII.

Premjer 11 *m*, visina 1 *m;* od kamena i zemlje, travom obrasla. U gromili ostanci od više kostura i rbina. U nasutom materijalu rimska opeka.

Gromila XXIX.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·7 *m;* od zemlje i kamena, ledinom obrasla. U sjevernoj polovici 2 kostura, orijentirana od sjevera k jugu; od priloga jedna špirala od broncane žice sa dva špiralna diska na krajevima, željezni nož i ilovaste rbine.

Gromila XXX.

Premjer 5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Kostur, orijentiran od sjevera k jugu, nešto rbina od ilovastog sugja.

Gromila XXXI.

Premjer 5 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje. Osim nekoliko govegjih kosti prazna.

Gromila XXXII.

Premjer 9 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje, gola. Ostanci od dva kostura s broncanim kvrgastim fibulama, dvije jantareve bobice, jedan brus, dva fragmenta ilovastih posuda i fragmenti sploštene broncane narukvice.

Gromila XXXIII.

Premjer 11·2 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i nešto zemlje, lijeskom obrasla. Jedan broncani kolutić i ilovaste rbine uz ostanke kostura.

Gromila XXXIV.

Premjer 9 *m*, visina 0·5 *m;* hrastićima obrasla. Ostanci kostura i mrtvačka paljevina, ilovaste rbine.

Gromila XXXV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, prazna.

Osovo.

Mjesto Osovo leži 8 kilometara sjeverno od kotarske varoši Rogatica. Gromile su na jednoj livadi niže mahale „Pod Mednicom".

Gromila I.

Premjer 11·8 *m*, visina 1 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje, ledinom obrasla. Na živcu leže u sjevernom dijelu gromile tri od zapada na istok orijentirana kostura, osim toga još spaljene ljudske kosti. Od prilike 0.5 *m*

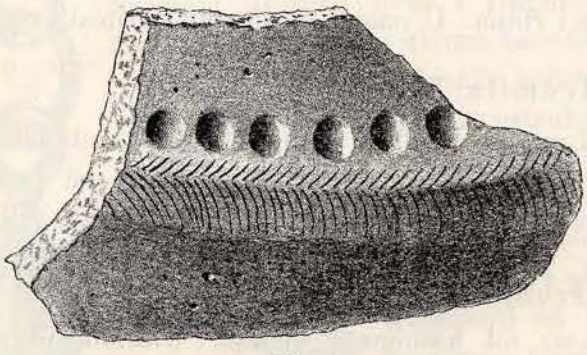

Slika 4.

Slika 5.

iznad živca bile su tri kasnije sahranjene lešine, od kojih dvije bijahu od zapada prama istoku orijentirane; uz ove nije bilo nikakih priloga. U lešine na živcu bijahu po dvije grivne od broncane žice, dva privjeska na oblik šljive (šuplje ljeveni od bronca), četiri pasja kutnjaka, mala jantareva

modra emaljna zrna, veliko žuto emaljno zrno s modrim, bijelo okvirenim očima, malen, probušen kamenit privjesak, fragmenti špiralnog koluta od cinka, više rbina od ilovastog sugja, megju ovima jedna, *slika 4.*, $^1/_1$ nar. vel., s ornamentom na oblik riblje kosti. Broncana rimska pregnuta fibula, *slika 5.*, $^1/_1$ nar. vel., koja je nagjena pri južnom okrajku, čini se da pripada kasnije sahranjenim lešinama.

Gromila II.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·8 *m;* od šljunka, kamena i zemlje, ledinom obrasla. Po gromili rasute čitave i spaljene kosti. Od priloga nagjena je željezna dvostruka špiralna fibula (fragmentarno) i fragmenti ilovastog sugja.

Gromila III.

Premjer 19 *m*, visina 1 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Samo je načeta. Nagjena je ilovasta bobica, željezni nakitni kolut i rbine ilovastog sugja.

Gučevo.

Rečeno je mjesto 6·1 kilometra sjeverozapadno od kotarske varošice Rogatice; ono malo gromila, koje su raskopane, u šumi su, blizu naseobine.

Gromila I.

Premjer 10·3 *m*, visine 1 *m;* od kamenja, šljunka i zemlje, pet sahranjenih kostura nasred gromile, sve su od istoka na zapad orijentirane. Ukraj dva skeleta nagjena su po dva dugmeta od broncanog tenećeta tik do lubanja, osim toga jedna špiralna cjevčica i dva pasja zuba. U jugoistočnom kvadrantu bijaše izolovan jedan srebrni naušnjak, *slika 6.*, $^1/_1$ nar. vel., tip iz doba seobe naroda.

Slika 6.

Gromila II.

Premjer 9 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena, šljunka i zemlje. Osim nekoliko ostanaka od kostura prazna.

Gromila III.

Premjer 7 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla, prazna.

Gromila IV.

Eliptične osi temelja 10 *m* i 8 *m*, visina 0·6 *m;* od lomljenog kamena, prikupljenog kamenja i zemlje. U sredini gromile nagjene su spaljene i

nespaljene ljudske kosti od dvije sahranjene lešine. Od priloga nagjeno je 13 broncanih dugmeta s ušicama (teneće), tri komada broncane špiralne uzice, dva jantareva zrna, jedan špiralni prsten od broncane žice, jedna tanko ljevena narukvica od bronca s jasno izraženim okrajcima, na kojima su usavaćeni ornamenti, *slika 7.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti broncanih dugmeta i okovica i rbine ilovastog sugja s valovitim ornamentima.

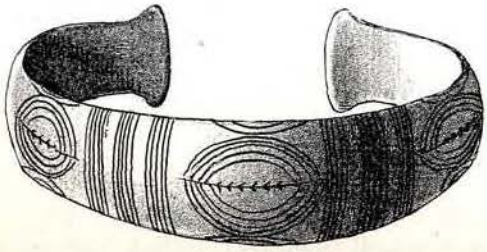

Slika 7.

Gromila V.

Premjer 6 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla, prazna.

Gromila VI.

Premjer 4·5 *m*, visina 1 *m;* od kamena i zemlje, prazna.

Plješevica.

Selo je od prilike 4 kilometra sjeverno od kotarske varoši Rogatice pri podnožju 1011 *m* visoke Crvanj-planine. Raskopane gromile sve su bile po livadama.

Gromila I.

Premjer 11 *m*, visina 1·3 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Po svoj gromili nagjeni su ostanci nespaljenih lešina na živcu, 0·5 *m* i 0·2 *m* pod površinom. Priloga nagjeno je samo uz kosti na živcu, i to osam

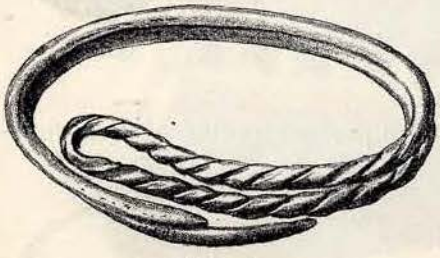

Slika 8.

Slika 9.

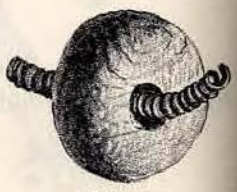

Slika 10.

narukvica od djelomice tordirane broncane žice, *slika 8.*, $^1/_1$ nar. vel., duge špiralne korice od broncane žice sa špiralnim diskima na oba kraja; broncana toka na oblik tutula, *slika 9.*, broncani špiralni koričasti gajtan, broncana toka sa zarezima, tri broncana nakitna koluta, dvije broncane bobice,

jedna bobica od kristalovanog vapnenca, nanizana na broncanoj špiralnoj žici, *slika 10.*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti pendeloqua od broncane žice, fragmenat broncane oblučaste fibule, jednostavno ljevene, špiralni disk od broncane žice i privjesak od broncanog tenećeta na oblik koluta s probušenim drškom. U ruševini jedan kratak željezni nož i dva čelika za kresivo.

Gromila II.

Premjer 9 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje. Ostanci kostura i mrtvačka paljevina po svoj gromili rasuta. Od priloga nagjene su dvije broncane bobice, fragmenti dviju narukvica od broncane žice, naočarasta špiralna fibula od broncane žice i rbine ilovastog sugja.

Gromila III.

Premjer 8·5 *m*, visina 1·2 *m;* od kamena i zemlje. Konstatovano je sedam nespaljenih kostura, od kojih dva bijahu orijentirana od istoka na zapad; položaj ostalih nije se mogao utvrditi. Pri jednom kosturu nagjena je broncana dvopetljasta oblučasta fibula sačetverouglastom nožnom plojkom i pet privješenih nakitnih koluta, kraj jednog drugog dvije broncane čunaste fibule s krilastim nastavkom na stremenki, *slika 11.*, $^1/_1$ nar. vel. Inače su u nasutom materijalu još nagjena dva ilovasta pršljena,

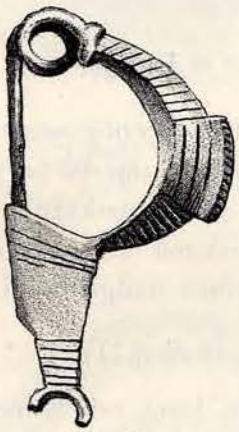

Slika 11.

Slika 11. *a*

jedan kameniti privjesak, fragmenti željeznog noža, dva konjska zuba i ilovaste rbine, *slika 11. a*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila IV.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje. Tri nespaljene lešine. Ukraj jedne, orijentirane od istoka na zapad, nagjene su dvije fragmentarne, od kositera ljevene gmize, *slika 12.*, $^1/_1$ nar. vel., broncani privjesak na oblik oinohoe, i jedna mala jednopetljasta oblučasta fibula sa dva nakitna koluta

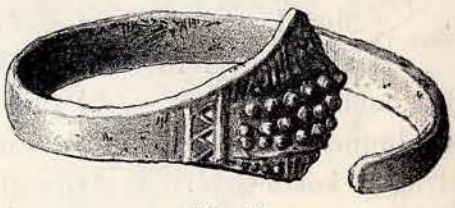

Slika 12.

(bronc). Blizu oba druga kostura nagjeni su samo fragmenti od željeznih noževa, jedna ilovasta bobica i ilovaste rbine.

Slika 13.

Gromila V.

Premjer 13·5 *m*, visina 0·95 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje, ledinom obrasla. Skeletni ostanci po svoj gromili. Od rukotvora nagjeno je tik do jugoistočnog okrajka šest gmizi od djelomice tordirane broncane žice, šest na pola otvorenih koluta od broncane žice, na jednom kraju udebljanih, možda naušnjaci — i broncana špiralna cjevčica. U sjeveroistočnom kvadrantu ležala je 155 *mm* duga bočka, od ljevenog bronca, *slika 13.*, $^1/_1$ nar. vel. Uz sjeverni kraj gromile bili su ostanci kostura, ukraj njih jedan broncani zaponac, fragmenti nakitnih koluta od broncane žice i ilovaste rbine.

Gromila VI.

Premjer 12 *m*, visina 0·65 *m;* od zemlje i prikupljenog kamenja, ledinom obrasla. Ostanci više nespaljenih lešina i fragmenti triju dugmeta od broncanog tenećeta.

Planje.

Gromile su bile oko kuća rečenog seoceta i na jednom pristranku, koji se prostire jugoistočno od mjesta, a prama jugozapadu strmo opada. Taj kraj na sve strane pokazuje tragove stare naseobine, tako ostanci okruglog bedema od suhozidine kod Gazija, stari bunari i sredovjeki nadgrobni nadgrobnici izmegju Planje i Brezije.

Gromila I.

Premjer 9·3 *m*, visina 1 *m;* od kamena i zemlje, borovicom obrasla. Osam od istoka prama sjeveru orijentiranih kostura. Uz prvi falera, iskucana od broncanog tenećeta, s ušicom, 155 *mm* u premjeru, sa usavaćenim i na odskok ispisanim ornamentima; u dva kružnata traka šrafirani trokut, u jednom nareckana dvostruka linija, koja kroza nj prolazi, u najgornjem kružnatom polju špirala kao motiv dekoracije, *slika 14.*, $^2/_3$ nar. vel.; nadalje 16 ispupčenih dugmeta od broncanog tenećeta i naočarasta špirala od broncane žice. Ukraj jednog drugog kostura bile su dvije grivne od broncane špiralne žice, pet broncanih špiralnih cjevčica, jedna falera od broncanog tenećeta, 75 *mm* u premjeru, savaćena, šrafirani trokuti i lanac od šrafiranih romba kao motiva, *slika 15.*, $^2/_3$ nar. vel., i jedna falera od broncanog tenećeta, 70 *mm*

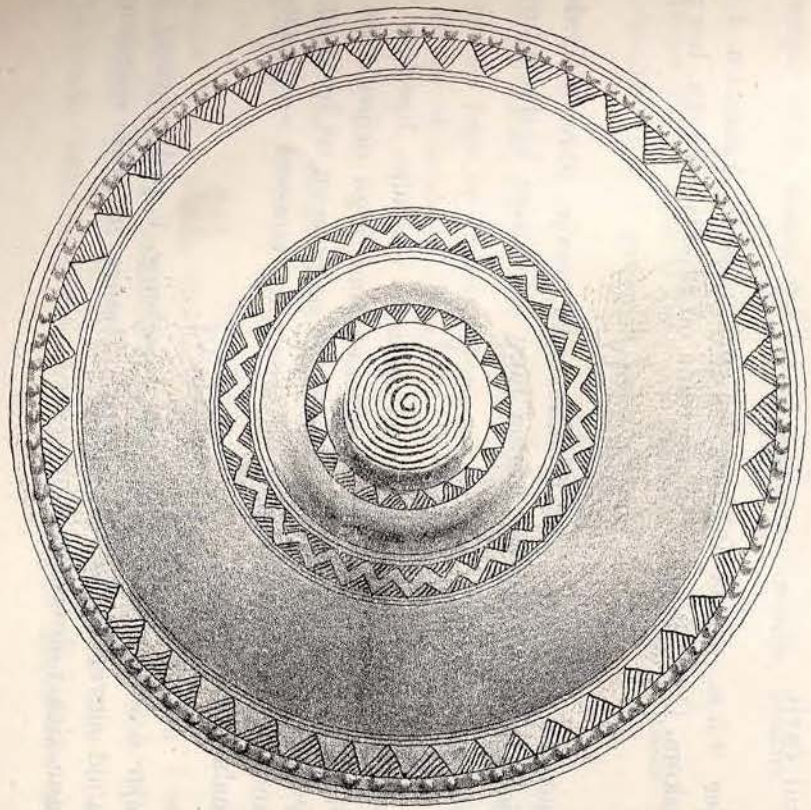

Broncana falera, vanjska strana.

Slika 14.

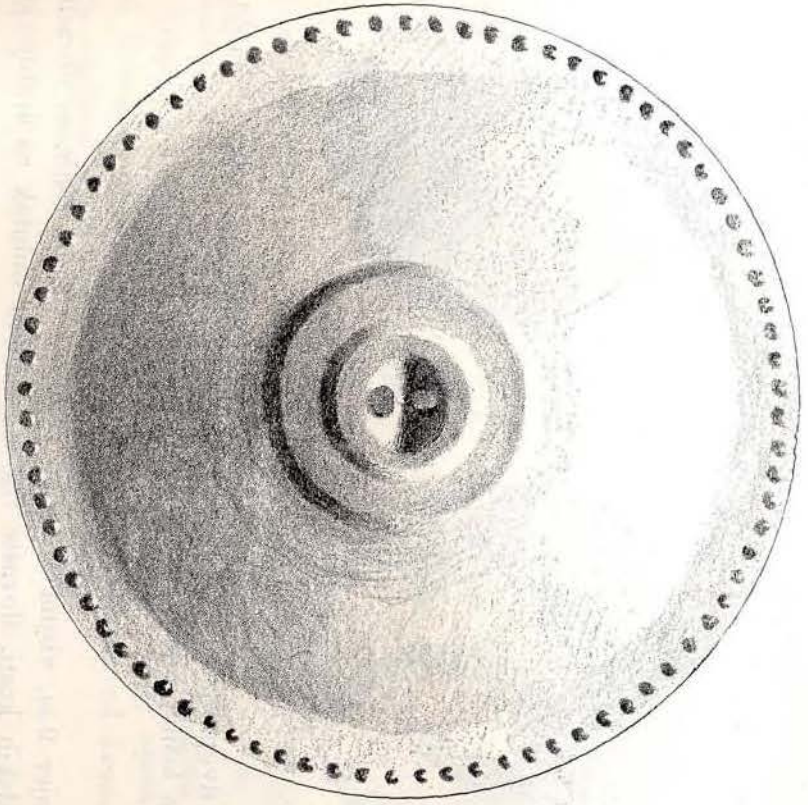

Broncana falera, nutarnja strana.

u premjeru, sa priprosto usavaćenim i isto tako izvedenim krivuljastim urnekom, *slika 16.*, $^3/_4$ nar. vel. Ukraj trećeg kostura ležali su fragmenti

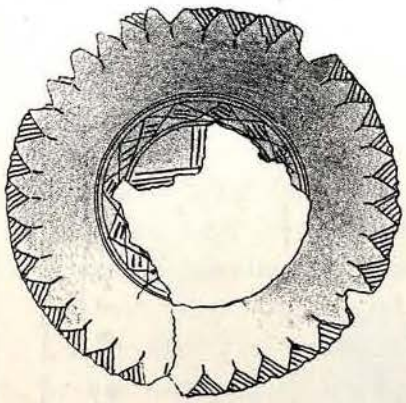

Slika 15.

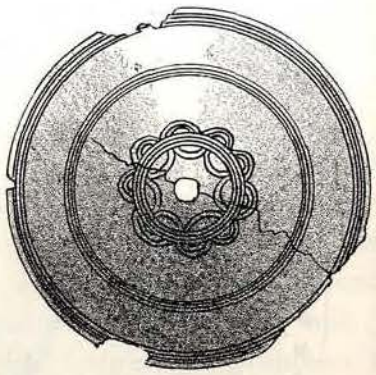

Slika 16.

željezne, dvopetljaste oblučaste fibule i ilovaste rbine. Ostale ondje sahranjene lešine bijahu bez priloga.

Gromila II.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m;* od zemlje i pruda, ledinom obrasla. Fragmenti ljudskih kosti, ilovaste rbine, kamenit oblutak za drobljenje i sredovjeki željezni čavli.

Gromila III.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·75 *m;* od prikupljenih kamenica i zemlje, obrasla lijeskom. Četiri kostura, orijentirana od zapada k istoku, bez priloga.

Gromila IV.

Premjer 9·5 *m*, visina 1 *m;* od kamena i zemlje, obrasla lijeskom. U južnom dijelu jedan od sjevera prama jugu orijentiran kostur s broncanim novcem.

Gromila V.

Premjer 11·7 *m*, visina 1·2 *m;* od kamena i zemlje, lijeskom obrasla. Pet od zapada prama istoku, tri od sjevera prama jugu orijentirana kostura i ostanci jednog dječijeg kostura. Od priloga nagjene su tri špiralne cjevčice od broncane žice, ilovasti pršljen, od broncanog tenećeta ispupčeno kovano dugme i mala jedna zdjelica.

Gromila VI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena, gola. Dva od sjevera k jugu orijentirana kostura, uz svaki špiralna cjevčica od broncane žice i ilovastih rbina.

Gromila VII.

Premjer 8·2 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje. Dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura; uz jedan broncano dugme i ilovaste rbine.

Gromila VIII.

Premjer 5 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, gola. Od sjevera prama jugu orijentiran kostur sa špiralnim kolutom od broncane žice, koja je na jednom kraju savijena u malu špiralu, *slika 17.*, $^1/_1$ nar. vel., i rbine ilovastog sugja.

Slika 17.

Gromila IX.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Tri od sjevera prama jugu orijentirana skeleta. Ukraj jednog počelica od broncanog tenećeta, na oba zašiljena kraja po jedan špiralni disk kao nastavak, dvije upola otvorene gmize od ljevenog bronca i jedna naočarasta špirala od broncane žice. Osim toga nagjeno je još rbina od ilovastog sugja.

Gromila X.

Premjer 11 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, prazna.

Gromila XI.

Premjer 6 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, obrasla borovicom. Osim nekoliko rbina i govegjih kosti prazna.

Gromila XII.

Premjer 11 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, gola. Četiri od sjevera prama jugu orijentirana kostura, uz njih tri špiralne cjevčice i jedan špiralni kolut od broncane žice.

Gromila XIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje, prazna.

Gromila XIV.

Premjer 11 *m*, visina 0·8 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje. U južnom kutu od zapada prama istoku orijentiran dječiji kostur. Ukraj njega na živcu kostur sa dva špiralna koluta od broncane žice blizu glave, nadalje broncani nakitni kolut, broncana špiralna gajtanasta žica i žuta

gmiza. Nad tim kosturom ležale su u dva različita horizonta dvije kasnije sahranjane lešine bez priloga.

Gromila XV.

Premjer 6 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, obrasla borovicom. Osim nekolicine ilovastih rbina prazna.

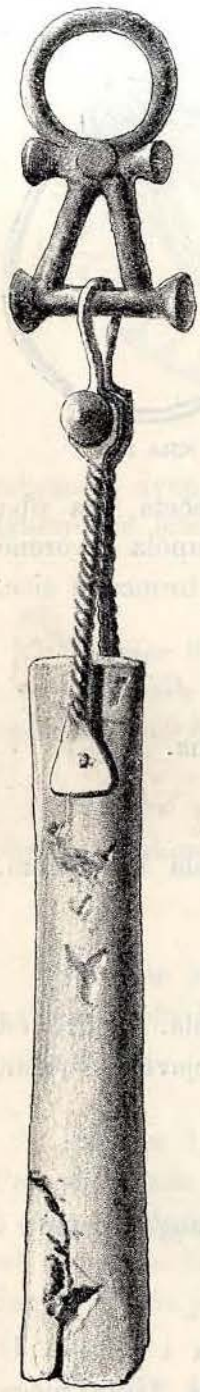

Slika 19.

Brezije.

Tursko je mjesto Brezije 3 kilometra zapadno od Rusanovića u kotaru rogatičkom. Ukraj seoskog puta, nazvanog „Majdan", koji u svom produženom pravcu vodi u susjedno mjesto Planje, uzdiže se na malom turskom groblju gorostasna gromila, kojoj na južnom okrajku ima turski nadgrobni kamen iz srednjeg vijeka. U okrajke gromile zadiru se obični turski grobovi.

Premjer 18 *m*, visina 1·5 *m;* ledinom obrasla, od prikupljenog, lomljenog kamena i zemlje. U sjeveroistočnom su kvadrantu ostanci kostura sa zdjelicom za piće od

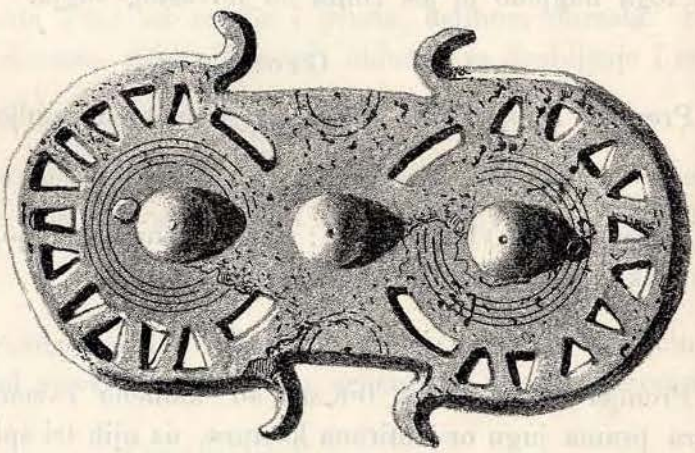

Slika 18.

broncanog tenećeta, na oblik grčke patere, 128 *mm* premjera u zjalu i 53 *mm* visine, dva broncana zaponca s vijencem od lapora, s jednim cilindričkim i jednim prizmatičkim probušenim brusom, s ulomcima od željeznih kopljanih šiljaka i jedna oštrica željeznog mača sa zvonolikim balčakom i zalisnim nastavcima na dršku[1]). Na oštrici i na kopljanim fragmentima ostanci tkanine. U jugozapadnom kvadrantu nagjena je patera od broncanog

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina." III. sv. Beč 1895. str. 16., sl. 41.

tenećeta, 170 *mm* u premjeru, 53 *mm* visine, isto taka od 160 *mm* premjera i 50 *mm* visine, dva broncana zaponca sa zalisnatim vijencem, fragmenat željezne naočaraste špiralne fibule, dvije broncane plohaste fibule, *slika 18.*, $^1/_1$ nar. vel., četiri broncane dvopetljaste oblučaste fibule s četverouglastom, gore i dolje u polukrug izrezanom nožnom plojkom, velika okrugla broncana bobica, oko 600 malih jantarevih zrna, trouglasta emaljna bobica, mrka sa žutim okastim pjegama, u kojima su nacrtane mrke špirale, četiri broncana, zaparana privjeska (Bommeln) i 12 broncanih dugmeta na tri dijela. U sredini je nagjen kolobarast, gladak broncani zaponac, željezni svinuti nož-sjekač i brus, okviren u broncan privjesak, *slika 19.*, $^1/_1$ nar. vel.

U jugozapadnom kvadrantu i u sredini bile su posve rastrošene koštane čestice. Ilovastih rbina bilo je samo ponešto.

Sokolac-Taline.

Gromila I.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·75 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini mrtvačka paljevina i ostanci nespaljene lešine. Od priloga nagjeno je što slijedi: fragmenti željeznih kopalja i noževa, dvije broncane certoške fibule, jedna broncana okosnica, fragmenti jedne posude od ljevenog bronca, valjkasta broncana bobica, deset šarenih emaljnih bobica, probušen komad jantara 80 *mm* dug, 45 *mm* širok, 20 *mm* debeo, rozeti slično jantarevo zrno, dvije probušene kamenite plojke, ilovast pršljen, koštana bobica, probušena ljuštura, dva otvorena koluta od broncane žice i više našaranih rbina ilovastog sugja, *slika 20.*, $^1/_1$ nar. vel.

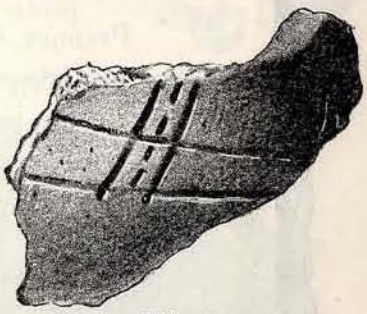

Slika 20.

Gromila II.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·4 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Jedan kostur orijentiran od juga prama sjeveru. Od priloga iskopani su samo ulomci gvozdenog kopljanog šiljka, fragmenti gvozdene noževe oštrice i dva zuba od kanida. Ilovaste rbine bile su rasute po svoj gromili.

Gromila III.

Premjer 9 *m*, visina 0·7 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila IV.

Premjer 9 *m*, visina 0·65 *m*; od prikupljenog kamena i zemlje, ledinom obrasla; kostima ni traga. Od rukotvora broncana certoška fibula, dva mala željezna noža i jedna žuta, okasta emaljna bobica.

Gromila V.

Premjer 7 *m*, visina 0·8 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje, prazna. Samo nešto konjskih kosti.

Gromila VI.

Premjer 8 *m*, visina 0·75 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje, prazna.

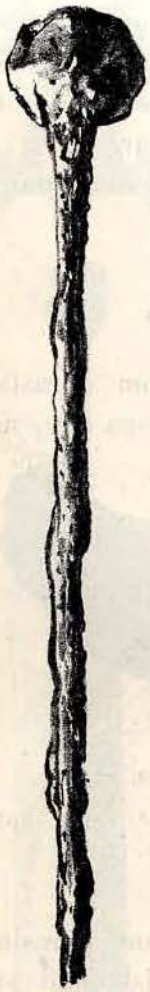

Slika 21.

Gromila VII.

Premjer 10 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina. Nagjeni su ovi prilozi. Rešetasto dvostruko broncano dugme, dva broncana privjeska na oblik šljive, jedan nakitni kolut, jedan svinjski zub, 19 komada jantara, jedna staklena i jedna emaljna bobica, fragmenti željeznih kopalja i noževa.

Gromila VIII.

Premjer 8·7 *m*, visina 0·65 *m;* ledinom obrasla. Prazna.

Gromila IX.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci kostura s fragmentima gvozdenog noža, željezne šivaće igle i željezne bočke s okruglom glavicom, *slika 21.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila X.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog kamenja i zemlje, prazna.

Gromila XI.

Premjer 5 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla, prazna.

Gromila XII.

Premjer 12 *m*, visina 0·5 *m;* temelj eliptičan. Od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nešto kosti i ilovastih rbina.

Gromila XIII.

Premjer 4·4 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, prazna.

Gromila XIV.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, prazna.

Gromila XV.

Premjer 7·6 *m*, visina 0·95 *m;* od prikupljenog kamenja i zemlje, ledinom obrasla. Samo konjske kosti i konjski zubi.

Gromila XVI.

Premjer 8·7 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XVII.

Premjer 7·8 *m*, visina 0·55 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla i djelomice zarasla. Ostanci kostura, uz to broncana fibula s tročlanom stremenkom.

Gromila XVIII.

Premjer 9 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Jedna emaljna bobica i ilovaste rbine.

Gromila XIX.

Premjer 13 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla.

U sjeverozapadnom kvadrantu od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran kostur, blizu glave broncan torquis i dvije broncane grivne od žice. Nešto podalje otuda ležala je druga jedna od juga prama sjeveru orijentirana lešina s jednom malom broncanom grivnom ukraj kosti lubanje, *slika 22.*, $^1/_1$ nar. vel.

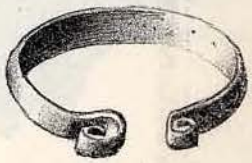

Slika 22.

U sjeveroistočnom kvadrantu ležala je na živcu od sjevera prama jugu orijentirana, nespaljena lešina s broncanim torquisom, dvije naočaraste špirale od broncane žice, tri mala broncana dugmeta i dva mala broncana nakitna koluta; od prilike 15 *cm* iznad kostura nagjena je mrtvačka paljevina s ovim rukotvorima: jedna velika od broncanog tenećeta gravirana falera, 125 *mm* u premjeru s graviranim i na odskok ispisanim ornamentima, *slika 23.*, $^2/_3$ nar. vel.; druga takva 111 *mm* u premjeru s ispisanim na odskok i graviranim ukrasima (ornamenat vučijeg zuba), *slika 24.*, $^3/_4$ nar. vel., nadalje tri manje falere sa 75, 78 i 85 *mm*

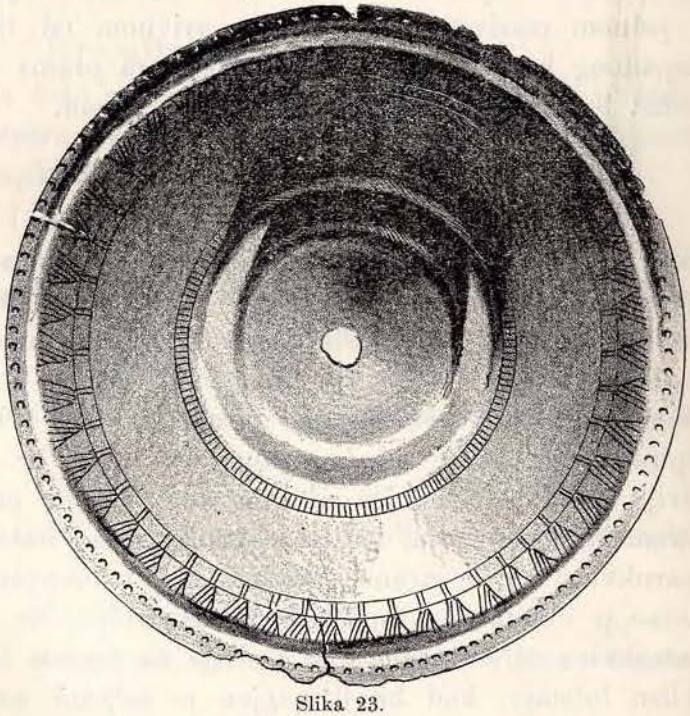

Slika 23.

u premjeru, glatko dugme od broncanog tenećeta, na odskok kovano, 86 *mm* u premjeru, dvije broncane grivne sa unatrag savijenim i usukanim krajevima, *slika 25.*, $^1/_1$ nar. vel. i jedna željezna špiralna narukvica

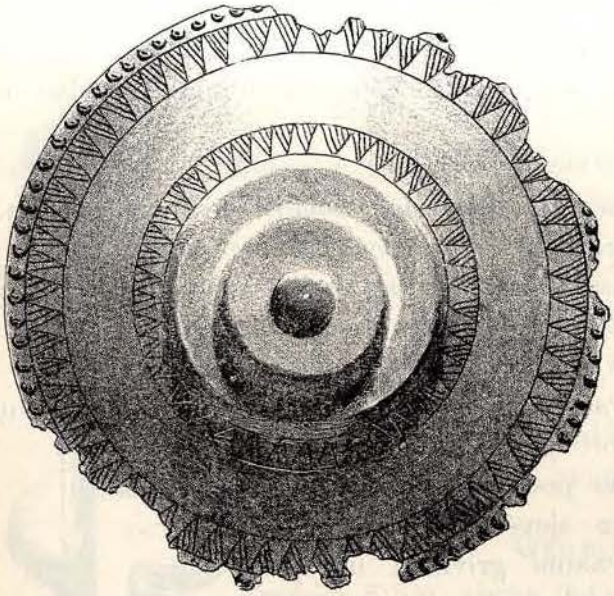

Slika 24.

Sasvim blizu ove spaljene lešine ležala je isto takva druga s broncanom kvrgastom fibulom sa četiri karičice, fragmentima jedne grivne od kositera i rbinama od sugja.

U južnom dijelu gromile ležao je jedan od juga prama zapadu orijentiran kostur s

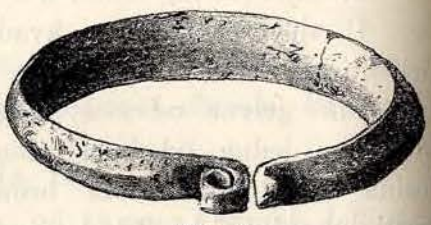

Slika 25.

broncanim torquisom, s jednom naočarastom špiralom od broncane žice i jednom masivnom, otvorenom grivnom od ljevenog bronca. Tik do zapadnog kraja ležala su dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura, jedan bez priloga, drugi s broncanom iglom.

Gromila XX.

Premjer 11·3 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Šest od juga prama sjeveru orijentiranih kostura, svi u zapadnoj polovici gromile. Ukraj br. 1 dvije grivne od broncane špiralne žice i mala broncana dvopetljasta oblučasta fibula s tordiranom stremenkom i trouglastom nožnom plojkom, uz br. 2. dječiji kostur, 11 broncanih ispupčenih dugmeta, na ruci špiralna narukvica od željeza, ukraj glave dvije špiralne narukvice od broncane žice; kod br. 3. ležale su blizu glave dvije špiralne narukvice od broncane žice, na prsima jedna jednopetljasta, broncana, oblučasta fibula s trouglastom nožnom plojkom, ukraj nje narukvica od broncane špiralne žice i broncano dugme. Ukraj br. 4. ležao je oblutak za tucanje i ilovaste rbine; br. 5. imao je dvije špiralne narukvice od broncane žice i dvije naočaraste špirale od istog materijala blizu lubanje; kod br. 6. nagjen je željezni nakitni kolut i dvije male otvorene broncane karičice, možda naušnjaci. U ruševini nagjena je rbina od ilovastog sugja i jedna, možda sredovjeka noževa oštrica.

Gromila XXI.

Premjer 5 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Jedna od juga prama sjeveru orijentirana nespaljena lešina bez priloga.

Gromila XXII.

Premjer 9·9 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Dvije spaljene lešine i jedan dječiji kostur. Ukraj paljevine od prve lešine dvije male broncane kvrgaste fibule, *slika 26.*, $^1/_1$ nar. vel. i fragmenti jedne broncane naočaraste špiralne fibule, ukraj druge broncana špiralna žica, jedna broncana bobica, četiri jantareve bobice, jedan željezni kopljani šiljak i jedan broncani privjesak, ukraj dječijeg kostura dvije broncane grivne od špiralne žice, dva broncana privjeska, jedna okrugla broncana bobica i isto takva bačvasta, dvije male broncane kvrgaste fibule s karičicama i broncane cjevčice. Ukraj druge spaljene lešine nagjen je broncan privjesak na oblik lijevka, jedan pasji zub, jedan ilovasti pršljen i dva ovalna potočna oblutka.

Slika 26.

Gromila XXIII.

Premjer 6·2 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXIV.

Premjer 7·7 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Jedan od juga prama sjeveru orijentirani kostur. Od priloga fragmenti velikog gvozdenog noža sjekača.

Gromila XXV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXVI.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXVII.

Premjer 5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXVIII.

Premjer 5·8 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXIX.

Premjer 5·4 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXX.

Premjer 5·4 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXXI.

Premjer 5·6 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXXII.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXXIII.

Premjer 5·4 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nešto ljudskih kosti, uz to fragmenat željeznog noža, probušena kamenita plojka i ilovaste rbine.

Gromila XXXIV.

Premjer 9·9 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Pri sjevernom kraju od juga prama sjeveru orijentirana, nespaljena lešina s broncanom jednopetljastom oblučastom fibulom s trouglastom nožnom plojkom, broncana špiralna žica, tri broncana ispupčena dugmeta, dvije broncane karičice.

Gromila XXXV.

Premjer 5·6 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini od juga prama sjeveru orijentirana lešina sa dva špiralna obruča od bronca.

Gromila XXXVI.

Premjer 9·5 *m*, visina 1·2 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ilovaste rbine, govegje kosti i jedan fragmenat jelenjeg roga.

Crkvina kod obeliska na Glasincu.

Gromila I.

Premjer 6 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila II.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila III.

Premjer 4 *m*, visina 0·34 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila IV. (Radosavljevića bunar.)

Premjer 9 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina i ostanci kostura rasuti; od priloga nagjeno je ulomaka željeznih noževa, broncana pinceta, fragmenti jedne broncane oblučaste fibule, jedna jantareva bobica i ilovaste rbine.

Gosinja planina.

Ta visoravan, koja je u kotaru rogatičkom od Rusanovića po prilici za 4 *km* u jugozapadnom pravcu udaljena, uzdiže se do poprečne visine od 1000 *m* nad morskom površinom. Prama jugu i zapadu vrlo strmo opada. Naročito se preko strmih pristranaka, koji se spuštaju u dolinu Prače, može prijeći samo uskim, prijevoru sličnim nogostupom. Gosinja planina donekle je zarasla šumom a donekle pašnjacima; ono nešto bunara, što ih onuda ima, ne drže cijelu godinu vodu, tako da ljeti dosta puta nema vode za stoku. Na jugoistočnom prikrajku, iznad sela Strane, ima gradina na oblik trapeza, koje je pisac već 1894. prikazao u „Glasniku zem. muzeja", str. 755. Oko te gradine, kao i duž puta od Strane u Dobraču ima množina gromila, kojima pripada i ovih 40 prekopanih, o kojima će ovdje biti govor.

Gromila I.

Premjer 9 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje. Četiri kostura u jugoistočnom kvadrantu, orijentirana od zapada prama istoku; u sjeveroistočnom kvadrantu od zapada prama istoku orijentiran kostur i mrtvačka paljevina. Ukraj mrtvačke paljevine nagjene su rbine od tri ilovaste posude, uz jedan kostur u jugoistočnom kvadrantu jedna broncana pinceta, broncan zaponac i željezna, dvopetljasta oblučasta fibula.

Gromila II.

Premjer 9 *m*, visina 0·9 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Osim nekoliko ostanaka od kostura prazna.

Gromila III.

Premjer 16 *m*, visina 2 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamenja i šljunka. Rbine od ilovastog sugja i ulomci jednog željeznog noža.

Gromila IV.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini ostanci od kostura i fragmenti željeznih kopljanih šiljaka.

Gromila V.

Premjer 7 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom i lijeskom obrasla. Tri kostura, orijentirana od sjeveroistoka prama jugozapadu i jedan od sjeverozapada prama jugoistoku. Uz to mrtvačka paljevina.

Ukraj prve lešine ukosnica od broncane žice, dvije okrugle broncane bobice i fragmenti željeznih kopalja i noževa. Ukraj drugog kostura nagjena je jedna broncana kvrgasta fibula, jedna broncana jednopetljasta oblučasta fibula, jedna ukosnica od broncane žice, dva broncana privjeska na podobu ptice i jedan na oblik mjehura, dva mala broncana nakitna koluta i

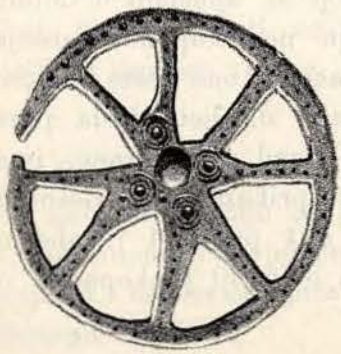

Slika 27.

Slika 29.

Slika 28.

Slika 30.

Slika 31.

broncana špiralna cjevčica. Ukraj trećeg, dječijeg kostura nagjene su broncane špiralne cjevčice i mala jantareva zrna. Ukraj četvrtog kostura ležao je koturast nakit od bronca, *slika 27.*, $^1/_1$ nar. vel., malen broncani nakitni kolut, tri privjeska od bronca, tri jantareva zrna, jedna broncana toka na podobu tutulusa, *slika 28.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna izrezuckana koštana bobica, *slika 29.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan od kosti izdjelan privjesak, *slika 30.*, $^1/_1$ nar. vel. i rbine od ilovastog sugja. Najposlije uz petu lešinu željezna oblučasta fibula, stremenka ukrašena kvržicama, jezičac u šarnijeru, *slika 31.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila VI.

Premjer 12 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla i djelomice zarasla.

U sredini ostanci nespaljene lešine; ukraj nje broncana dvopetljasta oblučasta fibula s trouglastom nožnom plojkom i pogrješno tordiranom stremenkom, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, fragment prstena od broncanog tenećeta, dvije broncane bobice i fragmenti od dva željezna noža.

Gromila VII.

Premjer 9·5 *m*, visina 1·3 *m*; od kamena i zemlje. Ostanci kostura i mrtvačka paljevina. Od priloga samo ilovaste rbine. U gromili ostanci garišta, gdje je spaljena lešina, crveno pečena zemlja i vapnenac sažežen u jetko vapno.

Gromila VIII.

Premjer 12 *m*, visina 0·9 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nešto kosti po gromili rasutih. Rbine ilovastog sugja i broncan prsten.

Gromila IX.

Premjer 6·4 *m*, visina 0·45 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Od priloga nagjeni su fragmenti gvozdenih noževa i kopalja, tri broncana dugmeta i fragmenti željeznog nakitnog koluta.

Gromila X.

Premjer 8 *m*, visina 0·65 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini mrtvačka paljevina s ovim prilozima: ulomci željeznog kopljanog šiljka, fragmenti koturastog nakita od bronca, fragmenti dviju dvopetljastih broncanih oblučastih fibula, fragmenti dviju manjih te ruke, ostanci od dvije broncane naočaraste špiralne fibule i dvije masivne broncane grivne. U jugoistočnom kvadrantu bila je jedna broncana bobica.

Gromila XI.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla, djelomice zarasla šikarom. U sredini spaljena lešina s fragmentima od željeznih kopljanih šiljaka.

Gromila XII.

Premjer 7·7 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje, ledinom obrasla, u sredini zarasla šikarom. U sredini lešina, orijentirana od sjevera prama jugu, s fragmentima željeznog kopljanog šiljka.

Gromila XIII.

Premjer 8 *m*, visina 0·4 *m*; od kamena i zemlje. Istočna polovina ledinom, zapadna polovica šikarom obrasla. Osam kostura, orijentiranih od sjevera prama jugu, megju njima jedan djeteći. Fragmenti željeznih kopljanih šiljaka i noževa rasuti po gromili. Nagjeno: dvije broncane ljevene grivne, dvije plojke od broncanih plohastih fibula, dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule, dva broncana nakitna koluta, broncana bobica, dvije emaljne bobice i dva jantareva zrna, jedan dugi željezni kopljani šiljak na podobu rogozovog lista, fragmenti od četiri željezna šiljka na podobu lovorovog lista, jedan željezni kopljani šiljak i fragmenti željezne pincete.

Gromila XIV.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla, djelomice zarasla. U jugozapadnom kvadrantu mrtvačka paljevina s ovim prilozima: broncan nakitni kolut sa šest zubaca s polja, *slika 32.*, $^1/_1$ nar. vel., 40 malih dugmeta od ljevenog bronca, tri broncana privjeska, jedna gmiza i tri jantareva zrna, jedan ilovast pršljen, ulomci dviju broncanih dvopetljastih oblučastih fibula, fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule, glavica broncane ukosnice i broncana špiralna cijev. U sjevernom dijelu ostanci kostura s broncanom naočarastom fibulom i fragmenti kopalja.

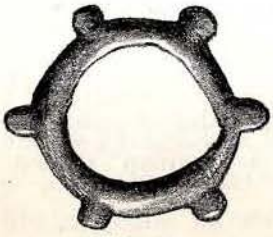

Slika 32.

Gromila XV.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina; uz nju broncan zaponac s vijencem od zalistaka, ulomak broncane dvopetljaste oblučaste fibule, broncan privjesak na podobu naočara, broncana toka s rasporima, ulomci željeznih kopalja i noževa.

Gromila XVI.

Premjer 16 *m*, visina 1·4 *m;* od šljunka, zemlje, prikupljenog i lomljenog kamena, ledinom obrasla. Ostanci kostura i mrtvačke paljevine s ovim prilozima: broncan zaponac s vijencem od zalistaka, ulomci broncane dvopetljaste oblučaste fibule i jedne broncane naočaraste fibule i rbine ilovastog sugja.

Gromila XVII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, djelomice ledinom obrasla. Na živcu u sjevernom dijelu od zapada prama istoku orijentiran kostur, uz koji su nagjeni ovi rukotvori: dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule sa četverouglastim, narovašenim nožnim plojkama, dvije masivne broncane grivne, fragmenti špiralne karike od kositera, fragmenti ilovaste zdjelice i jedan željezni fragmenat noža. U nasutom materijalu od prilike 12 *cm* ispod površine gromile nagjena je od zapada prama istoku orijentirana kasnije sahranjena lešina bez priloga.

Gromila XVIII.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla i djelomice zarasla. Uz sjeverni kraj grobnice mrtvačka paljevina s fragmentima dviju broncanih, dvopetljastih oblučastih fibula, dviju broncanih naočarastih špiralnih fibula, dva željezna kopljana šiljka, jedan veliki, krivi nož sjekač i jedan mali željezni nož. Jedna mala broncana špiralna grivna ležala je izolovana na kraju jugozapadnog kvadranta.

Gromila XIX.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini dva od zapada na istok orijentirana kostura. Ukraj jednog od njih fragmenti broncane ukosnice, jedna takva cijela, fragmenti jedne broncane plohaste fibule, dva jantareva zrna, jedno emaljno zrno, dva broncana krstolika dugmeta, male korice od broncanog tenećeta, jedna gmiza i fragmenti od željeznih kopljanih šiljaka. Ilovaste rbine po svoj gromili.

Gromila XX.

Premjer 8 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje. Ostanci kostura i mrtvačka paljevina. Od priloga nagjeni su fragmenti dviju dvopetljastih oblučastih fibula od bronca, jedan broncani privjesak na podobu šljive, jedna broncana bobica, jedna kamenita bobica, jedan ilovast pršljen, jedan broncani prsten i fragmenti željeznog kopljanog šiljka.

Gromila XXI.

Premjer 8·7 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Dva kostura u sredini. Od priloga ovo: dvije broncane fibule ranijeg latenskog doba, *slika 33.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije male, dvopetljaste oblučaste fibule sa četverouglastom, na dva mjesta probušenom nožnom plojkom, oblučasta fibula sa šarnijerima i kvrgama na stremenci, broncan, polumjesečast nakit, broncan šuplji krst, broncan privjesak na podobu ptice, isto taki na podobu oinohoe, 17 malih broncanih dugmeta, šest broncanih karičica od fibule, dvije okosnice od broncane žice, fragmenti broncane pincete, dva probušena kamenita privjeska, broncan plosnat prsten, nadalje zelene, modre, mrke i bijele gmize i jantareva zrna, megju njima tip *slika 34.*, $^1/_1$ nar. vel. i fragmenti željeznog mača.

Slika 33.

Slika 34.

Gromila XXII.

Premjer 8 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena, šljunka i zemlje, uokolo ledinom obrasla. Ostanci od kostura. Ukraj jednog dječijeg kostura malen željezni streličin šiljak, zelena nastrijekana gmiza, koštana bobica, plosnat broncan nakitni kolut, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule i dvije broncane špiralne korice.

Gromila XXIII.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla, djelomice zarasla. Devet spaljenih lešina i dva kostura. Uz prvu spaljenu

lešinu dvije broncane grivne i jedan željezni kopljani šiljak, uz drugu dvije broncane grivne, uz treću dvije plojke od broncanih plohastih fibula i velika broncana toka, uz četvrtu 15 bačvastih, malih broncanih bobica i četiri takve velike. Megju spaljenim lešinama 4., 5. i 6. nagjeno je sedam malih broncanih glavičastih fibula, uz petu narukvica na podobu špiralnih korica, od broncane žice i jedan lanac od nakitnih koluta, *slika 35.*, $^1/_1$ nar. vel.; uz šestu dvije grivne od ljevenog bronca, čunaste broncane fibule s privjescima na noški, *slika 36.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije broncane dvopetljaste oblučaste fibule s karičicama, fragmenat bočke, tri broncana privjeska u formi dvostruke bradve i ukosnica od broncane žice; ukraj osme dvoje narukvice od ljevena bronca, dvije

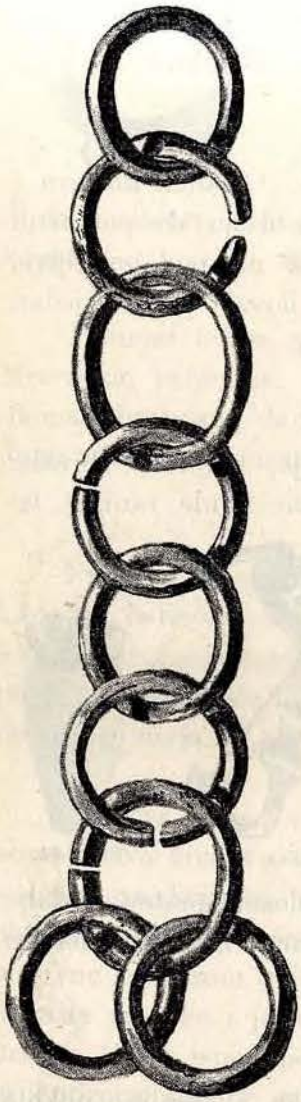

Slika 35.

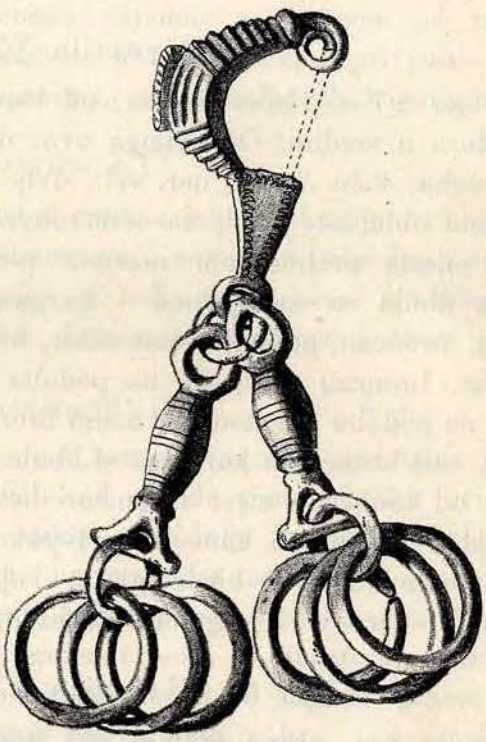

Slika 36.

broncane naočaraste špiralne fibule, osam okruglih broncanih bobica. Ukraj lešina 10. i 11. bile su po dvije broncane narukvice i po dvije dvopetljaste broncane oblučaste fibule. Po gromili našle su se rasute jantareve i emaljne bobice, 20 broncanih nakitnih kolutova, broncan privjesak na podobu šljive, ilovasta bobica, fragmenti naočarastih špiralnih fibula, ulomci čunaste fibule od bronca, toka sa tri ušice od bronca, *slika 37.*, $^1/_1$ nar.

vel., nakit od bronca, *slika 38.*, $^1/_1$ nar. vel., trouglast privjesak od broncanog tenećeta i fragmenti željeznih noževa i kopljanih šiljaka.

Slika 37.

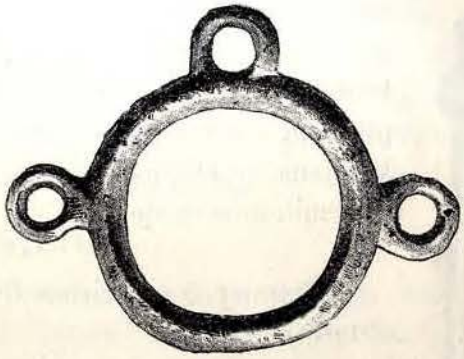

Slika 38.

Gromila XXIV.

Premjer 6 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla, na vrhu ulekla. Dvije lešine od zapada na istok orijentirane. Pri prvom kosturu bio je željezni kopljani šiljak, dvije broncane plohaste fibule, *slika 39.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije naočaraste špiralne fibule od bronca i jedna broncana pinceta; pri drugome kosturu nagjen je malen željezni nož i jedna željezna petlja. U gromili nagjeni su još izolovani jedan broncan nakitni kolut i fragmenti željeznog kopljanog šiljka.

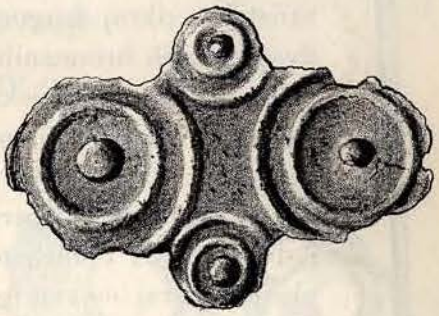

Slika 39.

Gromila XXV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla i djelomice šikarom zarasla. Tri od zapada na istok orijentirana kostura. Pri prvom kosturu dvije dvopetljaste broncane oblučaste fibule sa četverouglastom nožnom plojkom, broncana jabučasta fibula, ljuštura i kamenit privjesak; ukraj drugog dvije naočaraste špiralne fibule od broncane žice, jedna dvopetljasta oblučasta fibula od broncane žice, broncana jabučasta fibula, dvije broncane bobice i dva privjeska na ptičju podobu; ukraj trećeg ovratni lanac s karikama od broncanog tenećeta i jednim privjeskom, *slika 40.*, $^1/_1$ nar. vel., tri jantareva zrna, koričice od broncane špirale, fragmenti željezne naočaraste špiralne fibule i željeznog noža, željezni nakitni kolut i željezna petlja.

Slika 40.

Gromila XXVI.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Dva od zapada na istok orijentirana kostura. Ukraj prvog dva željezna kopljana šiljka, ukraj drugog dvije špiralne grivne od ljevenog bronca, jedna bočka od ljevenog bronca, *slika 41.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna broncana dvopetljasta oblučasta fibula s trouglastom nožnom plojkom i tordiranom stremenkom, fragmenat takve, dva željezna kopljana šiljka, jedna okrugla broncana bobica i fragmenti dvaju željeznih noževa sjekača.

Slika 41.

Gromila XXVII.

Premjer 5 *m*, visina 0·35 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla, prazna.

Gromila XXVIII.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Šest od zapada na istok orijentiranih kostura. Ukraj jednog kostura nagjen je broncani zaponac s vjenčićem od zalistaka; ukraj drugoga ulomci od dviju dvopetljastih broncanih oblučastih fibula, jedna modra, nastrijekana gmiza, jedna valjkasta, zelena, nastrijekana gmiza, *slika 42.*, $^1/_1$ nar. vel.; ukraj trećeg fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, broncane kvrgaste fibule i dvopetljaste oblučaste fibule i broncana bočka s graviranom glavicom; ukraj četvrte grivna od broncane žice i broncane špiralne cjevčice.

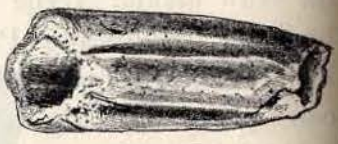

Slika 42.

Gromila XXIX.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXX.

Premjer 6 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. U sredini lešina, orijentirana od istoka na zapad. Od priloga broncana pinceta i ukrašene ilovaste rbine.

Gromila XXXI.

Premjer 5·7 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Jedan kostur, orijentiran od zapada na istok, bez priloga.

Gromila XXXII.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Tri kostura u zapadnom dijelu i više spaljenih lešina u istočnoj polovici gromile. Ukraj prvog kostura nagjene su dvije broncane dvopetljaste oblučaste

broncane fibule s četverouglastom, na dva mjesta probušenom nožnom plojkom, dvije grivne od ljevenog bronca, dvije plohe od broncanih plohastih fibula i jedna ukosnica od broncane žice. Blizu trećeg kostura nagjena su četiri mala srebrna nakitna koluta i fragmenti srebrne ukosnice. Po gromili rasutih 28 jantarevih zrna i 170 modrih, zelenih, žutih, mrkih i bijelih emaljnih zrna, šest broncanih fibula srednjeg la-tenskog doba, broncana oblučasta fibula sa šarnijerima s kvrgastom stremenkom, fragmenti broncanih ukosnica, željeznih noževa, kopljanih šiljaka i jedan brus.

Gromila XXXIII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Ostanci nespaljene lešine i od spaljenih lešina. Od priloga je iskopano: 33 jantareva zrna, broncana špiralna cijev, jedan broncan nakitni kolut, jedan broncana dvopetljasta oblučasta fibula sa četverouglastom nožnom plojkom, jedna broncana bobica, jedno ilovasto zrno, jedna broncana ukosnica, jedan privjesak na ptičju podobu, ilovast pršljen, dva mala broncana privjeska, brus, željezni kopljani šiljak, rbine ilovastog sugja.

Gromila XXXIV.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Jedan kostur i tri spaljene lešine. Ukraj kostura u sjeveroistočnom kvadrantu dvije broncane čunaste fibule, *slika 43.*, $^1/_1$ nar.vel. s kolutovima i malen željezni nož sjekač.

Slika 43.

Uz spaljene lešine ulomci jedne jednopetljaste i šest dvopetljastih broncanih oblučastih fibula, jedna čunasta fibula, jedna naočarasta špiralna fibula, mali broncani nakitni kolutovi, broncane špiralne cjevčice, ilovast pršljen, fragmenti željeznih noževa i kopljanih šiljaka.

Gromila XXXV.

Premjer 14·5 *m*, visina 1 *m;* pri temelju od šljunka i zemlje. U istočnoj polovici četiri nespaljene lešine. Kod br. 1. broncana fibula ranijeg la-tenskog doba, ukosnica od broncane žice, dva mala broncana privjeska, *slika 44.*, $^1/_1$ nar. vel., velika bobica od srebrne žice i više jantarevih i emaljnih zrna. Kod br. 2. četiri od srebrne žice opletene bobice, srebrna ukosnica i srebrn nakitni kolut. Kod br. 3. dvije jednopetljaste broncane oblučaste fibule sa četverouglastom, sa strane nazubljenom nožnom plojkom, *slika 45.*,

Slika 44.

$^1/_1$ nar. vel., fragmenti broncane ukosnice, broncan nakit koturaste podobe *slika 46.*, $^1/_1$ nar. vel., mala dugmeta od broncanog tenećeta, tri privjeska

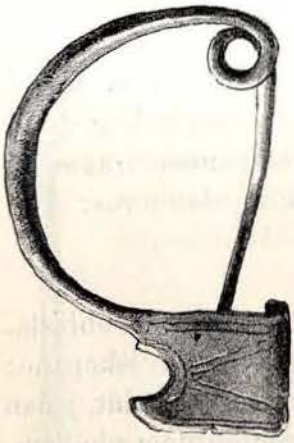

Slika 45.

Slika 46.

Slika 47.

Slika 48.

od kamena, dva privjeska od kosti, *slika 47.* i *48.*, $^1/_1$ nar. vel. i fragmenti željeznih kopljanih šiljaka i noževa. Ilovaste rbine.

Gromila XXXVI.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla i djelomice zarasla. Četiri sahranjena kostura i dvije spaljene lešine. Ukraj obje spaljene lešine našli su se ovi rukotvori: dva para masivnih, od bronca ljevenih grivni, na sastavnim krajevima profilirane, s graviranim ornamentom, 35 broncanih okovica od pâsa, 18 broncanih dvogukih dugmeta s rasporima, dva broncana zaponca, dvije broncane toke s vijencem od zalistaka, ulomci od dvije broncane, dvopetljaste oblučaste fibule, dva brusa, ulomci od različitih broncanih privjesaka, broncan prsten, dvije broncane bobice, tri takve ilovaste, četiri privjeska od kamena, ulomci od dvije dvostruke špiralne broncane fibule i od dvije broncane ukosnice i rbine ilovastog sugja.

Uz jedan djeteći kostur bile su dvije broncane ljevene grivne, ulomci od dvije manje broncane dvopetljaste oblučaste fibule, jantareva i emaljna zrna. Drugi kostur, takogjer od djeteta, imao je kao priloge dvije male broncane grivne, posve malu broncanu jednopetljastu oblučastu fibulu s fibulinim karičicama (jabučaste fibule) i jantareva zrna.

Uz kostur 3. nagjeni su fragmenti broncane počelice, broncana toka i broncana naočarasta špiralna fibula, uz kostur 4. broncana naočarasta špiralna fibula.

Ukraj nespaljene lešine 5. bile su dvije jednopetljaste broncane oblučaste fibule, dvije broncane bobice, fragmenat od broncanog šupljeg krsta, željezni kopljani šiljak i fragmenti željeznog noža sjekača, a kraj kostura 6.

dvije jednopetljaste broncane oblučaste fibule sa četverouglastom nožnom plojkom i fragmentima željeznih noževa i kopljanih šiljaka.

Gromila XXXVII.

Premjer 9·8 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje, zarasla. Tri kostura u istočnoj polovici gromile. Ukraj br. 1. bili su ovi prilozi: dvije broncane čunaste fibule, *slika 49.*, $^1/_1$ nar. vel., igla od bronca, 56 jantarevih i emaljnih zrna, broncana ukosnica i brus. Uz br. 2. bili su ovi prilozi: jedna broncana dvopetljasta oblučasta fibula s tordiranom stremenkom i trouglastom nožnom plojkom, broncana ukosnica, broncana dvopetljasta oblučasta fibula sa četverouglastom nožnom plojkom, mala broncana pinceta, dva mala broncana nakitna koluta, ulomci od dvije željezne naočaraste špiralne fiibule, od željeznih kopalja i noževa i

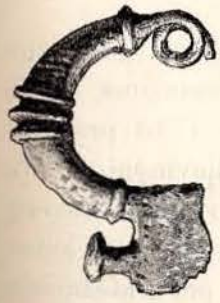

Slika 49.

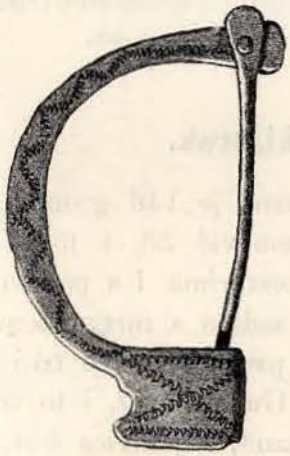

Slika 50.

jedna bobica od kamena. Uz br. 3., koji je u polak bio sažežen, nagjena je broncana naočarasta špiralna fibula, dvije broncane ukosnice, velik broncani privjesak na podobu šljive s rasporima, devet malih broncanih dugmeta, jedna dvopetljasta oblučasta broncana fibula sa četiri fibuline karike, ilovasta bobica i fragmenti broncanih naočarastih špiralnih fibula. Na kraju gromile, u južnoj polovici, nagjena je broncana oblučasta fibula sa šarnijerima s graviranim oblukom i nožnom plojkom, *slika 50.*, $^1/_1$ nar. vel.

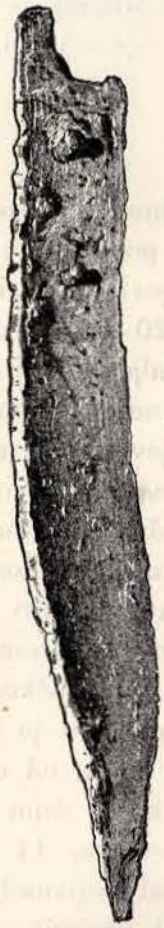

Slika 51.

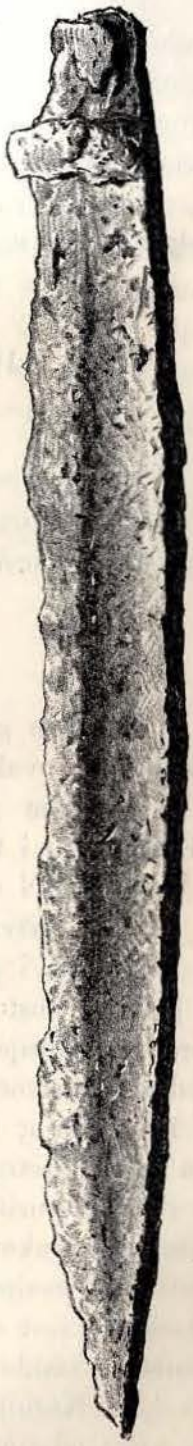

Slika 52.

Gromila XXXVIII.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje, zarasla, djelomice ledinom obrasla. U jugoistočnom kvadrantu nespaljena lešina zajedno s ovim rukotvorima: špiralna grivna od broncane žice, dva mala nakitna koluta od bronca i fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule. U sjeverozapadnom kvadrantu kostur s pràvim željeznim jednosjeklim nožem sjekačem; *slika 51.*, $^2/_3$ nar. vel. i jedan kratki nož s uvijenom oštricom, *slika 52*, $^2/_3$ nar. vel. i željeznim koricama. Ilovaste rbine po gromili rasute.

Gromila XXXIX.

Premjer 10 *m*, visina 0·85 *m;* od kamena i zemlje, zarasla. Prazna.

Gromila XL.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje, ledinom obrasla. Nešto kosti, uz to fragmenti broncane dvostruke špiralne fibule, jedne broncane špiralne cijevi i jednog željeznog noža.

Zaključak.

Tečajem godine 1895. pretraženo je 146 gromila, koje su na razne nekropole ovako podijeljene: Rusanović 35, i to 17 s kosturima, dvije s mrtvačkom paljevinom, tri s kosturima i s paljevinom i 13 praznih; Gosinja 40, i to 20 s kosturima, sedam s mrtvačkom paljevinom, devet s kosturima i s paljevinom i četiri prazne; Osovo tri i to dvije s kosturima i jedna s mrtvačkom paljevinom; Gučevo šest, i to tri s kosturima, jedna s kosturima i paljevinom i tri prazne; Plješevica šest, i to pet s kosturima i jedna s kosturima i paljevinom; Planje 15, i to 11 s kosturima i četiri prazne; Brezije jedna s kosturima, Sokolac-Taline 36, i to 12 s kosturima jedna s mrtvačkom paljevinom, četiri s kosturima i mrtvačkom paljevinom i 19 praznih; Crkvina četiri, i to jedna s kosturima i tri prazne. U svemu su dakle pretražene 72 gromile s kosturima, 11 s mrtvačkom paljevinom i 18 s kosturima i mrtvačkom paljevinom; 45 gromila bile su prazne. Od nagjenih rukotvora bilo je 955 broncanih, 141 željezni, 13 od srebra, četiri od kositera, jedan od cinka, jedan od olova, 40 od kamena, 59 od ilovače i šest od kosti; osim toga valja još zabilježiti oko 1500 bobica od jantara, stakla i emalja, 14 životinjskih zubi i dvije probušene morske školjke. Kasnije sahranjivanih lešina iz nepoznatog vremena konštatovano je više; od rimskih nagjena je jedna (Osovo), iz doba seobe naroda takogjer jedna (Gučevo).

Čisto rimska gromila s jednim carskim novcem 4. vijeka poslije Hr. iskopana je u Planju. Ostanci iz la-tenskog doba, fibule, nagjeni su u gromilama Gusinje planine i kod Rusanovića. Jedna je od najzanimljivijih nekropola ovoga područja ona kod Planje. U raskopanim ondje gromilama prehistoričkog postanja samo je u jednoj nagjeno željezo, i to dvopetljasta oblučasta fibula. Broncani su objekti gotovo mahom stariji tipi, koje nam valja pribrojiti ili početku halštatskog doba ili najmlagjem broncanom vremenu. To naročito vrijedi za falere, iskovane od broncanog tenećeta, nagjene u I. gromili, koje vrlo sjećaju na nahogjaj od Krehinog Graca. Slične su falere i ove godine iskopane u gromili XX. kod Sokóca-Taline zajedno s broncanim torquisom. I u gromilama kod Osova, Gučeva i Plješevice, u kojima gotovo mahom bijahu skeleti, nagjeno je više starijih tipa u broncu. Pisac misli da je opazio, da su najstariji grobovi nagjeni u južnoj i istočnoj zoni Glasinca. U pogledu tipologije i kronologije potvrgjeni su i ovogodišnjim iskopinama u III. svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ na str. 37. izrečeni nazori.

Стари босански натписи.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка,**

кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја.

Надовезујући на своја два задња чланка о старим натписима у љетошњем „Гласнику“, приопћујем неколико натписа, које на својем путу нијесам имао прилике да особно видим.

Из котара билећког приопћујем шест натписа. Факсимиле на папиру прибавио ми је котарски предстојник Вал. пл. Адамовић, а начинио их је госп. надцестар Никола Радаковић по упутству, што сам му га писмом поручио.

Свих шест натписа млађег су доба, то јест из времена турске окупације, али су и они занимљиви, јер надовезују на средовјечну традицију, а попуњују нам и слику, што нам ју подају натписи средњега вијека.

1. Његановић турски.

У селу Његановићу турском, које лежи пола сата на запад од Плане, налази се на челу стећка средње величине овај натпис:

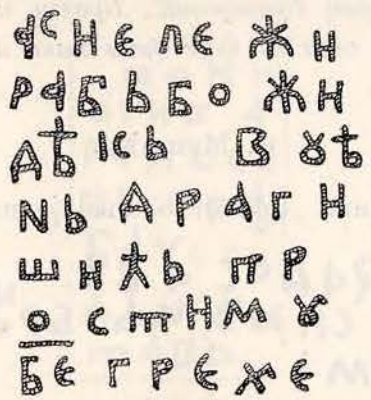

Слика 1.

То јест: ꙗсне лежи рабь божи дѣкь вꙋѣнь драгишнѣь простн мꙋ б҃е грехе.

(„Асие лежи раб' божи дјак' Вујан' Драгишић'. Прости му боже грехе.")

Сигнатура мајсторова на другом мјесту гласи:

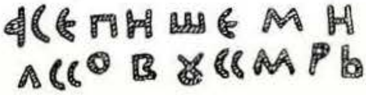

Слика 2.

То јест: АСЕ ПНШЕ МНЛКО ВѸКМ(Н)РЬ.

(„Асе пише Милко Вукмир'.")

2. Подубовац.

У овоме селу, крај саме варошице Билека имаде на великом стећку урезканим ћенаром окружени натпис са помњиво оклесаним словима:

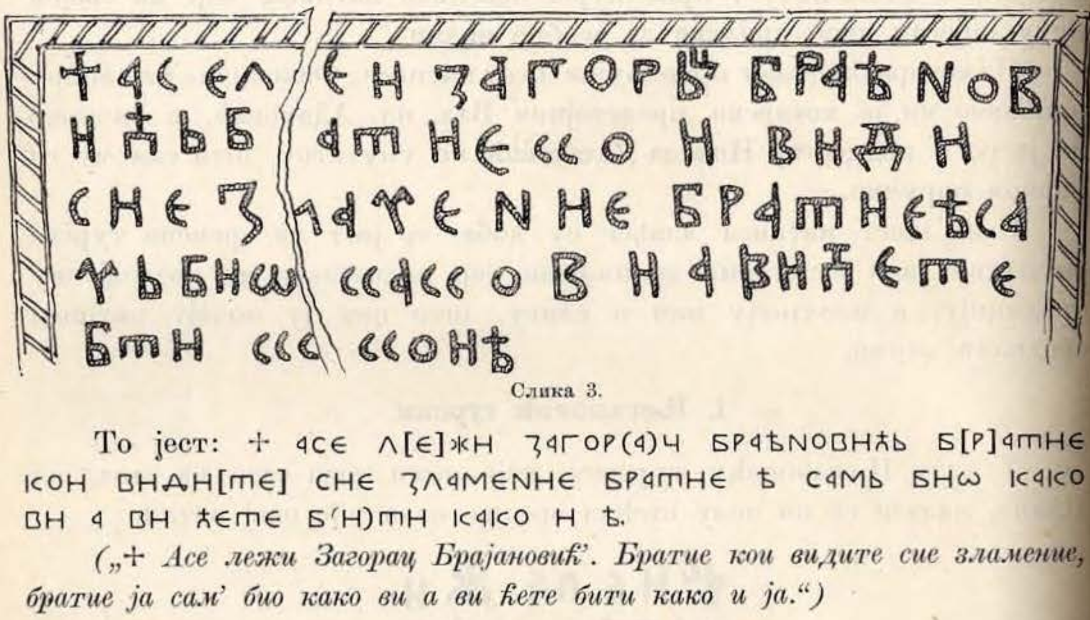

Слика 3.

То јест: + АСЕ Л[Е]ЖН ЗАГОР(А)Ч БРАѢNОВНЋЬ Б[Р]АТНЕ КОН ВНДН[ТЕ] СНЕ ЗЛАМЕННЕ БРАТНЕ Ѣ САМЬ БНѠ КАКО ВН А ВН ЋЕТЕ Б(Н)ТН КАКО Н Ѣ.

(„+ Асе лежи Загорац Брајановић'. Братие кои видите сие зламение, братие ја сам' био како ви а ви ћете бити како и ја.")

3. Мушићи.

У Мушићима, опћина Домашево, овај је натпис:

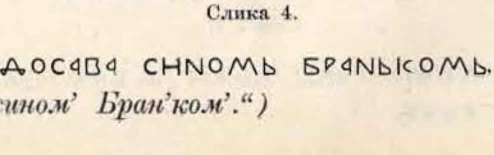

Слика 4.

То јест: + РАДОСАВА СНNОМЬ БРАNЬКОМЬ.

(„+ Радосава сином' Бран'ком'.")

4. Милавићи.

На каменом крсту крај цркве у Милавићима имаде овај натпис, који је рђаво написан те се тешко чита:

Слика 5.

Мислим га га ваља читати: СНЄVЄ ІСРНС(ТО?) ЛАЛАР Н МАРІСО НѠОѪ ѠЧѪ ІСА(МН) ГО(СПО)А БОГ АА ПРОС[ТН]

(„Сиече Христо Лалар и Марко Јову оцу ками. Господ Бог да прости.“)

5. Кртиње.

Уз јахаћи пут, који води из Кртиња у Змијевац, имаде на мрамору овај натпис:

Слика 6.

То јест: Ѫ] ТОН ПОVНВА РАДОСАВЬ ГРѪБАVЄОНѪЬ МРЬТАВЬ.

(„У тој почива Радосав' Грубачевић' мртав'.“)

6. Мируше.

Слиједећи натпис нашао је госп. Н. Радаковић више врата цркве св. Николе у селу Мирушама крај Требињчице на Мистихаљу. Натпис бијаше узидан у старој цркви, којој се само развалине виде, те је послије узидан у нову цркву на означеном мјесту.

Камена плоча дуга 40 *cm*, висока 35 *cm*. Натпис гласи:

СН ХР<МЬ ПО̊ОН
ПОП ВѪVѠС4ОН
СНЄМЬ Х'РНС
ТА4 Н БЖ̊О Н М
4РКО К4М НС
ПНС4 СТОН4М

Чита се: СН ХР4МЬ ПОNООН ПОП ОѪКѠС4О Н С (N)НЄМЬ ХРНСТ4 Н БОЖО Н М4РКО. К4М НСПНС4 СТОН4N.

(*„Си храм' понови поп Вукосав и с нием' Христа и Божо и Марко. Кам(ен) исписа Стојан.“*)

*

Из котара тузланскога приопћити ми је доста занимљив натпис, који се у својој дикцији ослања о остале натписе, које сам из тог окружја приопћио у трећој овогодишњој свесци „Гласника“.

7. Бановићи.

У Бан-долу, у селу Бановићима (кот. Д. Тузла), сат на запад од села Хрвата, имаде на побочној страни овеликог стећка оваки натпис:

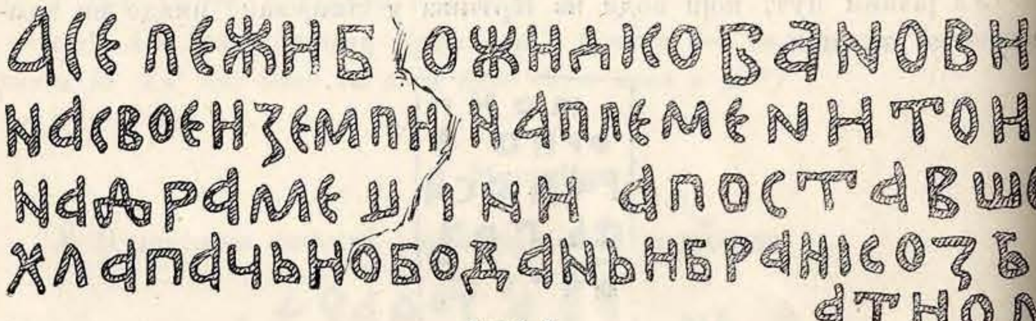

Слика 7.

То јест: 4СЕ ЛЕЖН БОЖНЋКО Б4NОВН[ЋЬ] N4 СВОЕН ЗЕМЛН N4 ПЛЕМЕNНТОН N4 ДР4МЕШННН 4 ПОСТ4В(Н)ШЕ ХЛ4П4ЧЬ Н ОБОД4NЬ Н БР4NКО З Б[Р]4ТНОМ(Ь).

(*„Асе лежи Божићко Банови[ћ] на своеи земли на племенитои на Драмешини а постав(и)ше Хлапац' и Ободан' и Бранко з б(р)атиом(').“*)

Стећак је на врху нешто заобљен, а израђен је заједно с подношком из једног камена. Дуљина 2·20 *m*, висина 0 90 *m*, ширина 0·70 *m*.

Факсимиле ми је начинио госп. И. Рачић, оружнички стражмештар у Маглају.

8. Умољани.

Натпис са врло знаменитог стећка припослао ми је у факсимилу госп. Гашпар Томљеновић, оружнички поштовођа у Умољанима, кот. коњичкога. Сами натпис нема важности.

На једној страни више слике приказане у релијефу чита се:

+ Вч НМЄ ◡Чч Н СН

на челу:

Nч С□ЄmОГч
ДȢХч чСЄ ΛЄЖН
□ȢІКОСч□Ц ΛȢ
ПVНVч +

то јест: „+ *Ва име оца и сина (и) светога духа. Асе лежи Вукосав' Лупчић'* +".

Важан је тај стећак поради скулптуре, исклесане под оним првим редом. Скулптура израђена је просто невјештом руком, незгодним халатом а без умјетничког схваћања, али сама тема прикази је знаменита, јер се оснива на старом праарийском митолошком схваћању јунака, који убија змаја да ослободи дјевојку. Данас се значење том митосу изгубило, идеја му бијаше та: јунак — сунце — убија змаја — ноћ, те ослобађа дјевојку — бијели данак, која разблажује и оживљава свијет. Та идеја, како рекох, нестала је свијету из свијести, али сама прича остала је у свих аријских народа мање више искићена од обала ријеке Инда, па до обала атлантскога мора. Наш скулптор приказао ју је примитивно али јасно: Јунак на коњу замахнуо је дугим копљем, те је погодио у врат змаја, који је у трен пустио руку дјевојке, која је стала између њега и јунака, те лијевом руком дозивље овога у помоћ.

И друга побочна страна тог стећка урешена је клесаријом, те приказује коњаника у лову за кошутом (?) и ланетом.

Овај се стећак налази у планини Висучици на старом гробљу међу Умољанима и Бјелемићем.

Epigrafski nahogjaji iz godine 1895.

Crkvenica kod Doboja.

Glavica „Crkvenica“ na sastavcima Usore i Bosne kod Doboja, gdje su već prije nekoliko godina nagjeni natpisi i sitni ostanci[1]), ove je godine hvala brižljivosti vlasnika te uzvisine, gospodina Eduarda Porra, i opet iznijela nekoliko spomenika rimskog doba. Po njima se možemo nadati još zamašnijim rezultatima za sistematično prekopavanje na tom, strategički tako znamenitom mjestu.

Svi su objekti darovani muzeju.

1. Ulomak vapnenaste ploče, koja je sastojala od dva polja. Od gornjeg polja, koje je bilo ukrašeno skulpturama, samo su još očuvani preostali ostanci priprosto naznačenih nabora od ruha, i, kako ja mislim da sam raspoznao, očuvana je lijeva ruka, koja drži zamotak.

Ispisano je polje okvireno širokim, glatkim okvirom. Dolje se preko pisma pružila široka pukotina. Visina 0·70, širina 0·51, debljina 0·20. Redovi zaparani; dobra pismena, visina im u r. 1.: 0·077, r. 2.: 0·05, r. 3. i 4.: 0·057, r. 5.: 0·055. *Slika 1.*

Slika 1.

Klesar je počinio nekoliko pogrješaka; u r. 3. usjekao je *F* mjesto *E;* u r. 3., 5. i 6. ispustio je tačku, nasuprot stavio ju je u r. 4. megju brojkama; ali je ovdje ipak pokušao da tačku izbriše i tako svoju pogrješku popravi.

[1]) V. Radimský: „Wissenschaftliche Mittheilungen“ I., str. 262. i d. C. Patsch: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., str. 78. i d. C. III 8376*b* = 12750, 12756—12760.

D(is) M(anibus). Septimio A.... vet[e]rano, v[ixit] an(nos) LII, Titia.... [m]arito pie[ntissi]mo et si[bi....

Vrijeme natpisa odregjuje gentilno ime suprugovo: on je od cara L. Septimija Severa dobio gragjansko pravo. Iz toga vremena potječe i nagjeni ovdje fragmenat C. III S. 12.757.

Vojni zbor, kod koga je Septimije služio, nije naznačen. Na drugom jednom kamenu istoga nahodišta (C. III 8376*b* = 12·750) spominje se jedan veteran *cohors I Belgarum.* Može biti, da su obojica pripadala jednoj kohorti, koja je valjda neko vrijeme ovdje bila stacionirana. Ipak je kod Doboja, ako sam inače pravo popunio[1]), bila i *cohors I miliaria Brittonum.*

Za pitanje o položaju *canaba* — tabora — kod Crkvenice, ne može nam na žalost poslužiti taj natpis, pošto je on, kao i odlomak što slijedi, kako to svjedoči okrnjenost obaju, na uzvisinu Crkvenice doneseni kao gragjevni materijal.

2. Desni gornji kut jedne votivne are od vapnenca. Lijevo i dolje glatko odrezana. Korniža otraga nema; otražnja je površina kao i gornja ostala hrapava; ara je dakle bila postavljena pred jednim zidom, antom ili sl. Visina 0·38, širina korniža 0·22, inače 0·165, debljina pri kornižu 0·345, inače 0·30. redovi izlinirani. *Slika 2.*

Slika 2.

R. 2. *T(itus).* Praenomen dedikanta.

R. 3. TI.

Ta je ara, kako se to raspoznaje po obliku pismena, po vremenu blizu veteranskom natpisu br. 1.

3. Tri novca: *a)* veliki broncani Aleksandra Severa (Cohen 428); *b)* mali broncani carice Magniae Urbicae (Cohen 10) i *c)* Crispa.

Zanimljiv je za našu numizmatičku zbirku drugi komad; meni je poznat samo jedan u Bosni nagjeni novac te vladarice: (Cohen 9), koji je pohranjen u samostanu Fojnici (isp.: „Glasnik“ 1895., str. 239).

Banjaluka.

Votivna ara od vapnenca; visina 1·12; širina pri kornižu 0·49, inače 0·41; debljina pri kornižu 0·35, inače 0·30. Pri vijencu se raspoznaje po jedna izbočina po stranama u ravnom reljefu. Otražnja i gornja strana nije obragjena; ta je ara dakle bila smještena pred jednim zidom, stupom ili sl. Pobočne površine nemaju nikakog ukrasa. Ispisana je strana mjestimice

[1]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., str. 79.

korodirana, time je interpunkcija izašla nejasna. Tu je aru našao gragjevni poduzetnik H. Pokorný duboko u šljunku, gdje je ležala na ispisanoj strani, i to kad je zidao temeljni jedan jarak prigodom popravka mosta preko potoka Crkvine nasred grada Banjaluke 23. jula 1895. Može se sasvim pouzdano tvrditi, da je tu bilo njeno prvobitno mjesto, pa da je po tome ovdje bilo neko svetište Jupitrovo. Sad u muzeju. *Slika 3.*

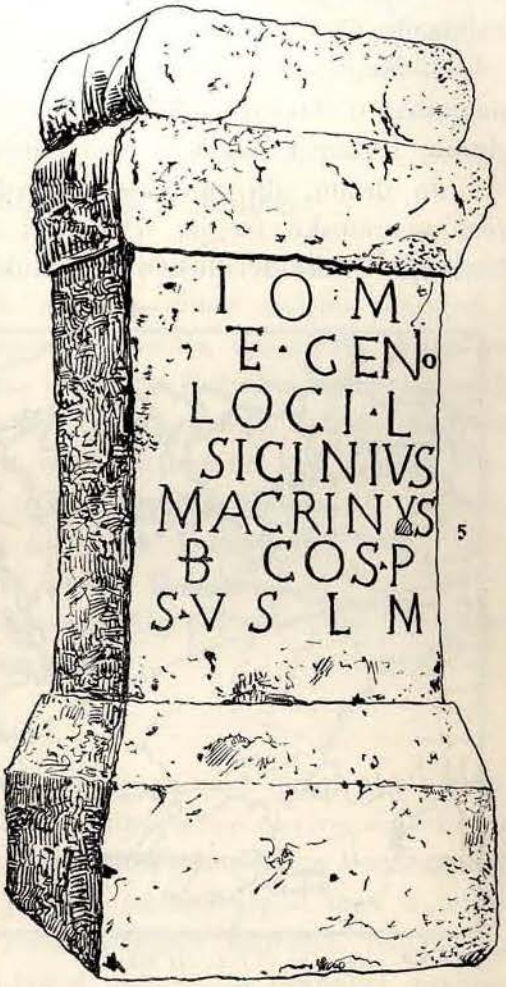

Slika 3.

R. 5. *V* je izašlo manje, valjda radi neke ozlede, koja je već postojala u ono doba, kada je uklesan natpis; na *Y* ne može se pomišljati zbog pravilne inače podobe slova *V*.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio loci L. Sicinius Macrinus b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) s(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Taj natpis tako potpuno ima karakter običnih dedikacija beneficijarnih štacija[1]), da ne ćemo pogriješiti, ako i Banjaluku budemo smatrali takom štacijom tih „birokratičkih šarža".

Nego kako ćemo sada rastumačiti prisutnost jednog beneficijara provincije *Pannoniae superior* u Banjojluci, koja je po običajnom umišljenju[2]) pripadala Dalmaciji? Ja mislim najjednostavnije time, ako uzmemo, da je to mjesto još bilo pod upravom gornjo-panonskog namjesnika. Tu tezu podupire ovo:

1. Megja već po dojakošnjoj oznaci po nagagjanju teče ne daleko od Banjeluke. Kiepert megjašku štaciju *Ad fines* prenosi u Laktaše, sjeverno od Banjeluke[3]). Da gornjo-panonsko-dalmatinsku megju valja pomaknuti

[1]) Isp. n. pr. C. III 1910 *(Novae): I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio m(unicipii) N(ovensium) G. Vib. Pom. I[a]nu[a]rius b. f. cos. leg. I Adi. v. s. l. m.*

[2]) Isp. H. Kiepert C. I. L. III tab. IV.; „Formae orbis antiqui" tab. XVII.

[3]) „O rimskim nahogjajima u Laktašima" isp. H. Kellner, „Wissenschaftliche Mittheilungen" I, str. 254. i d.

dalje na jug, to sam ja jednoć već pokazao, i to govoreći o ciglama gornjo-panonske legije XIV geminani Velika Kladuša[1]).

2. Valjda je pobliža oznaka *beneficiarius consularis Pannoniae superioris* za to upotrijebljena, što je u blizini bilo drugo upravno područje — Dalmacija.

3. Mogu se i inače dokazati beneficijarne štacije na provincijalnim megjama: u Atransu, Boiodurumu, Trans-Aquineumu, Intercisi, Teutiburgiumu, Ratiariji, Blatsche kod Scupa i t. d.[2]).

Ja držim, da smo sada utvrdili drugu sigurnu tačku dalmatinsko-gornjo-panonske megje. *Pannonia superior* sizala je najmanje u krajeve današnje Velike Kladuše i Banjaluke.

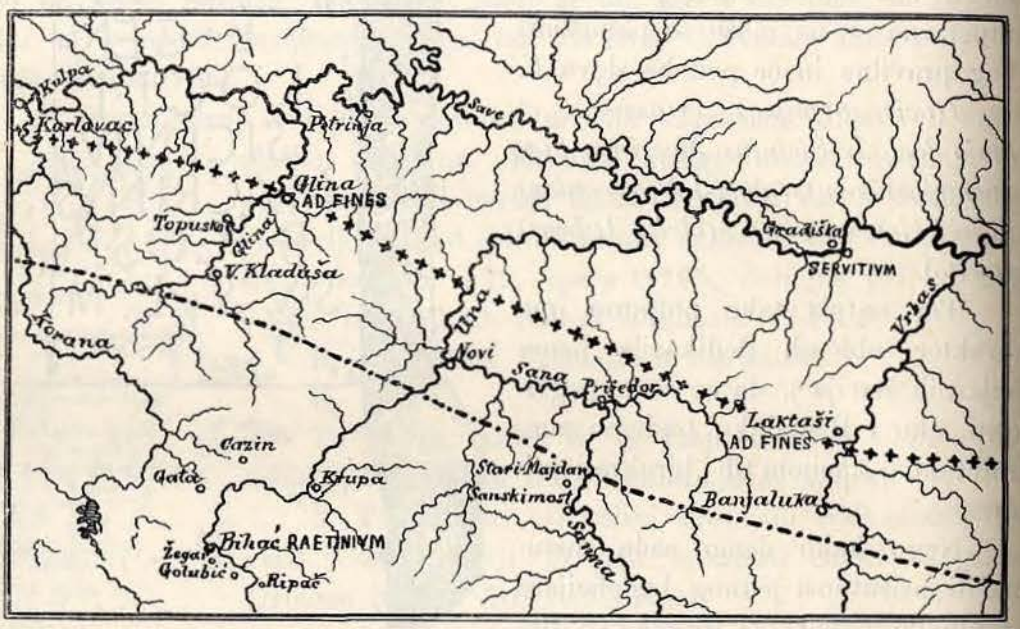

+++++ *Megja po C. I. L. III tab. IV.* — · — · — *Megja po novim nahogjajima.*

Slika 4.

Naš natpis pada u doba poslije podjeljenja Panonije u Panoniju *superior* i Panoniju *inferior*, koje je učinjeno izmegju prvog i drugog rata Trajanovog s Dačanima. Valjaće ga prije pripisati prvoj nego drugoj polovici drugog stoljeća; na to izlazi individualno ime *Sicinius, praenomen* a i ta okolnost što su beneficijari kasnijeg doba svoje zadužbine običavali datirati.

Drugi nam je podatak za datiranje natpisa izgubljen time, što je ispuštena legija, od koje je beneficijarius odaslan.

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen" III., str. 526. i d.

[2]) Isp. „Röm. Mittheilungen" 1893., str. 193., op. 2.

Sličnim načinom i u C. III 2001. *(Salonae)* nije spomenut vojeni zbor.

Iz Banjeluke dosele nije bio poznat nikoji rimski kameniti spomenik; nasuprot je kod toplica u Gornjem Šeheru, koji pripada Banjojluci, sredinom sedamdesetih godina nagjeno oko 600 rimskih bakrenih novaca, koji su po svoj prilici ondje nagomilani po običaju *„stipem iacere"*. O rimskim gragjevnim ostancima kod Trna blizu Banjeluke isp. V. Radimský: „Wissenschaftliche Mittheilungen" II., str. 62.

Natpisi iz Raetinium-Golubića i okolice.

Više puta je već izrečena želja, da bi se po baronu Handelu u Golubiću kod Bišća nagjeni znameniti, ali loše čitani natpisi prenijeli u zemaljski muzej. Prijaznim sudjelovanjem gospodina Graunera, geometra za evidenciju, kome naučno ispitivanje i inače na štočemu ima da zahvali, pošlo je za rukom, te je barem jedan dio tih kamenitih spomenika opet nagjen; oni su pri gradnji vodovoda u vojničke barake kod Žegara upotrijebljeni kao ploče za natkrivanje. Najznamenitiji spomenici, vojnički natpisi C. III 10033, 10036, nijesu se na žalost dosele mogli naći. Malu nam naknadu za njih daju novi natpisi iz rita Gromile kod Čavkića i iz Ribića, dva mala mjesta sjevero-zapadno od Golubića[1]). Oba su mjesta već poznata kao nahodišta rimskih starina.

I. Golubići.

1. Dva ulomka vapnenaste ploče, koji pristaju jedan uz drugi; visina 2 *m*, širina 0·68, debljina 0·16. Nad jednostavno okvirenom i udubljeno ispisanom polju friz sa tri polukruga, sastavljen od dva koncentrička luka (još se lijepo raspoznaje, gdje se je zabo šestar). Ispod toga u udubljenom, pravokutnom polju vijenac, kome središte zaprema rozeta; na pobočnim priječkama po dvije rozete. Ispod natpisa na hrapavoj površini trnokop, i kako se čini, kliješta. U ispisanom polju pukotina. Redovi izlinirani; u pismenima tragovi crvene boje, isto tako na vijencu i njegovoj rozeti. Nepravilne interpunkcije. *Slika 5.*

C. III 10038 (isp. Radimský: „Glasnik" 1893., str. 56., br. 6.) s razlikama u r. 3., 6., 7. drugi red glasi, kako je naznačeno. Red 10. i orugje ne potječe, kako je barun Handel mislio, iz kasnijeg doba.

Dianadri je bez sumnje pogrješno mjesto *Diandri* (isp. A. Fick: „Die griechischen Personennamen" str. 58., 97.). Pogrješka se je u istom redu potkrala i time, što je iza prvog I stavljena tačka. Ovdje na sjeveru

[1]) Isp. kartu Radimský: „Mittheilungen" III., str. 40. i Radimský: „Mittheilungen" III., str. 52.

Dalmacije mora da su i u kopnenim krajevima bili naseljeni Grci. U Rakanskoj Barici (kotar krupski, sjevero-istočno od Bišća) nagjen je natpis C. III 8376 *a*[1]), u kojem se spominju dva Heliodora i jedna C(a?)tiana.

Slika 5.

Jedan od ovih Heliodora služio je u vojsci.

D(is) M(anibus) Dianadri (= Diandri), an(norum) LXI. Gaius Julius Certus amit(a)e dignissim(a)e et nutrici posuit. H(ic) s(ita) e(st).

2. Gornji dio vapnenaste ploče; visina 0·77, širina 0·82, debljina 0·20. Iznad udubljenog, i po jednim kaneliranim pilastrom s primitivnim glavicama flankiranog natpisnog polja usječen je najprije friz, koji sastoji od četiri arkade, koji s njime čine dva koncentrička luka. Iznad toga jedna velika rozeta i drugi jedan od tri kao dolje udešene arkade sastavljen friz. S obje strane po jedan od polukrugova sastavljen ornamenat s poprječenom gredom i po jednom zvjezdastom rozetom u dva koncentrična kruga. Redovi linirani; velika, dobra pismena. *Slika 6.*

C. III 10039 (isp. S. p. 2169 i Radimský: „Glasnik" 1893., str. 56., br. 3.)

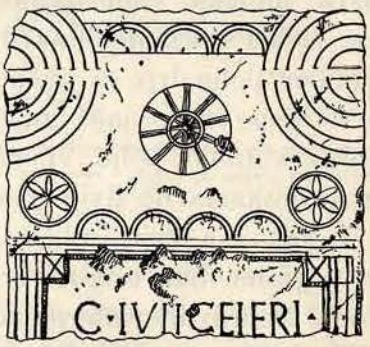

Slika 6.

prikazuje natpis mnogo potpunije; slijedilo je još pet redova.

C(aiis) Juli(is) Celeri, [C. Juli Au .... (ili *An ...) lib(erto), an(norum) LX et Cla[r]o, an(norum) XVI, Priscus patri et fratri.*

Praenomen i gentilno ime *Clarus* naznačuju se zajedno s imenima njegovog oca.

[1]) Isp. „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XVI., str. 87.

3. Vapnenasta ploča; visina 1·90, širina 0·67, debljina 0·21. Iznad udubljenog, neokvirenog, po jednim primitivnim pilasterom (bez temelja i glavice) flankiranog natpisnog polja u dvostrukom, zaparanom crtom okvirenom, neudubljenom polju trokut; u njemu i lijevo i desno iznad njega po jedna zvjezdasta ružica. Pod natpisom jedna 0·425 visoka neokvirena površina. Linije zaparane; nemarna slova. *Slika 7.*

Slika 7.

C. III 10037. Isp. Radimský: „Glasnik" 1893., str. 56., br 4.

D(is) M(anibus) Aur(eli) Ursi an(norum) LXXXV. H(ic) s(itus) e(st).

II. Gromile kod Čavkića.

4. Ulomak od lijevog gornjeg ugla vapnenaste ploče; visina 0·24, širina 0·29, debljina 0·12 (otraga obijena). Iznad neudubljenog, samo jednostavnom zaparanom crtom okvirenog natpisnog polja sa dvije usavaćene linije markiran trokut; u njemu u sredini tri koncentrička kruga, u lijevom uglu tri koncentrička polukruga. U kutu iznad trokuta takogjer tri koncentrička polukruga. Na pobočnoj priječki spirala. Svuda se lijepo vidi, gdje je bio zaboden šestar. Redovi linirani. *Slika 8.*

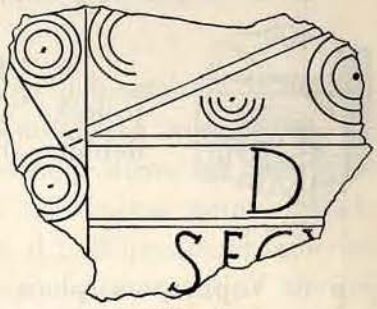

Slika 8.

D(is) [M(anibus)]. Secu[ndus?...

Po načinu kako je izragjen taj nadgrobni kamen, pripadao je mrtvac imućnikom srednje ruke u mjestu.

5. Ulomak vapnenaste ploče, uokolo polomljen; visina 0·17, širina 0·13, debljina 0·07. Redovi izlinirani.

Slika 2.

Možda se može ovako popuniti:

R. 2. *Fabi]a Luc[a.*

R. 3. *Mil(es)* ili *vet(eranus) leg(ionis) IIII] F(laviae) f(elicis)....*

U Dalmaciji (Bigeste) je IV. legija bila neko vrijeme[1]), i njeni su se veterani ovdje naselili[2]); ali se Italici dosele u legiji nijesu posvjedočili[3]).

6. Ulomak od vapnenca; uokolo polomljen i otraga obijen; visina 0·12, širina 0·15, debljina 0·04; redovi linirani.

Slika 10.

R. 1. *vi]vu[s?*

R. 2. *?pat]ri p[ientisimo?*

R. 3. najprije osovna hasta.

7. Ulomak od desne strane jedne vapnenaste ploče; desno okrajak očuvan; visina 0·15, širina 0·24, debljina 0·08.

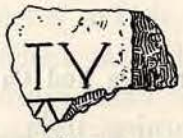

Slika 11.

R. 2. valjda broj XX. ili XV.

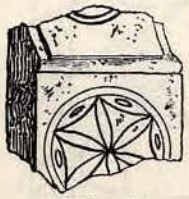

Slika 12.

8. Ulomak od vapnenca, valjda od izbočene pobočne priječke sanduka za pepeo; visina 0·16, širina 0·135, debljina 0·05.

III. Ribić.

9. Vapnenasta ploča bez okvira i ukrasa; visina 0·44, širina 0·36, debljina 0·165; površina olupljena; natpisno polje jednostavnom zaparanom crtom okvireno. Taj je nadgrobni kamen jedan od najprimitivnijih, što ga poznajem iz naših zemalja; zakladnik mu je valjda sam dao tu formu, pa na njemu zaparao natpis. *Slika 13.*

Po prostornim razmjerima, naznačenim redom 1. i 5. bilo je u r. 3. *felicissim.* Prema tome je natpis kršćanski, čime se takogjer i to podudara, što nema formule D. M. i što nije naznačen stalež pokojnikov ni njegovi rodbinski odnošaji — bio je po svoj prilici rob.

Na dva imena, kao *Hermias qui et Litorius,* rekao bih, ne može se pomišljati.

U r. 4. naznačeno je doba djeteće.

---

[1]) Isp. „Wissenschaftliche Mittheilungen" III., str. 536. i d.

[2]) C. III 2004.

[3]) Isp. Mommsen E. E. V., str. 212.

U r. 5. zaboravljene su obe pošljednje haste pismena M.

U r. 6. treće je pismeno prije obrnuto C, nego rgjavo napisano S, *Locu(s) = Lochus?* isp. C. III 1894.

Slika 13.

Martinus, qui [fe]licissimus sum. VIII. Memoriam Locu(s) f(ecit).

*

Na kraju bih još pripomenuo prevlagjivanje jednostavnih geometrijskih ornamenata, koje se ističe na rimskim spomenicima kod Golubića i u okolici[1]). Protivno drugim mjestima naše provincije nema na ovdašnjem nadgrobnom kamenju portreta pokojničkih. Isto tako nema gotovo nikako prikaza životinjskih (delfina[2]), lavova, konja i t. d.). Biljevnih ornamenata takogjer nema gotovo nikako. Možda tome uzrok valja tražiti u tradiciji tamošnjih klesarskih radionica.

I tehnika pri usavaćenju ornamenata ostaje konstantna.

Pecka.

Dva ulomka jednog epistala od vapnenca, koji pristaju jedan uz drugi. Lijevo i desno odbijeni; inače su prvobitne, nešto hrapavo ostavljene površine djelomice očuvane. Iznad natpisa, podijeljenog na 3 fascije, friz od loze, sada jako obijen. Visina 0·40, širina 0·45, debljina 0·24. Dobra pismena, visina u r. 1.: 0·045, u r. 2. i 3.: 0·041. Te je fragmente našao upravitelj ispostave u Varcar-Vakufu, gospodin Kovačević u maju 1895.

[1]) Isp. i facsimilia „Glasnik" 1893. str. 49., sl. 23.; str. 88., sl. 46.; str. 89., sl. 47.; str. 248., sl. 50.; str. 578. sl. 54.

[2]) Samo „Glasnik" 1893. str. 577., sl. 53.

u jednoj suhozidini u polju jednog seljaka u mjestu Carevcu, općini Peckoj. Sad je u muzeju. R. 3.: nema interpunkcija. Megju prvin S i N ispalo je u cliché-u I.

Slika 14.

.... Memori[ae, def(unctae) ann(is)] LX, Aur(elius) .... us in se (bene) me[renti? f(ecit)].

Za cognomen *Memoria* isp. C. III 1877 *(Narona).*

Natpis je bez sumnje bio nad ulazom velikog nadgrobnog spomenika.

Taj natpis pripada, kako to dokazuje gentilno ime *Aurelius* i pomanjkanje *praenomen*-a, najranije drugoj polovici drugog vijeka.

Drugi natpisi iz Pecke (jedan Jupitrov oltar i jedan sanduk za pepeo) objavljeni su u „Glasniku“ 1894., str. 765. i d.

Županjac.

Ulomak od gornje zaglavke jedne nadgrobne ploče, desno odlomljen, sastoji od nazubljenog zabata i jedne epistilne grede s natpisom, koja je s dônje strane takogjer ukrašena dentikulima. Da li je ta ploča bila flankirana polustupovima te prikazivala pročelje hrama, ne može se raspoznati. Taj je fragmenat godine 1886. vidio dr. Ć. Truhelka na katoličkom groblju. Pošto se na kamenu ne vide tragovi kasnijeg upotrebljavanja, može se uzeti, da je otprije bio na onome mjestu, da je dakle na sadašnjem groblju već bilo rimsko grobište. To je mnijenje tim više opravdano, pošto su ondje konstatovani i drugi rimski tragovi (isp. V. Radimský: „Glasnik“ 1894., str. 304.). Surove interpunkcije, nema hedera. Po jednom crtežu dra Truhelke u muzeju.

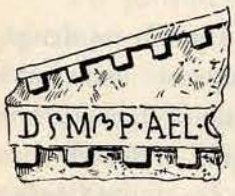

Slika 15.

Zadnje pisme čini se da je C.
D(is) M(anibus). P. Ael(io) C...

Druge natpise iz Županjca, starog Delminija, prikazao V. Radimský: „Glasnik“ 1894., str. 304. i d. i ja na istom mjestu 1895., str. 285. i 299.

Krehin Gradac u Brotnjem polju.

Dva ulomka vapnenaste ploče, okvirene lezbičkom kymom; i to:
a) od desnog gornjeg ugla. Visina 0·415, širina 0·205, debljina 0·152;
b) od sredine donje strane; ispod natpisa 0·195 visoka prazna površina. Visina 0·425, širina 0·215, debljina 0·152. Lijepo urezana pismena. Iskopao Havelka; sada u muzeju.

a) Očuvani ostanak jednog znaka može da potječe samo od jedne hedere. Kako se vidi po neokvirenoj površini ispod njega bili su redovi daleko od okrajka završeni;

b) R. 2. Kako neokvirena površina dokazuje, bila je prije I jedna riječ ili jedna abreviatura završena: *testamento fieri] iuss[it.*

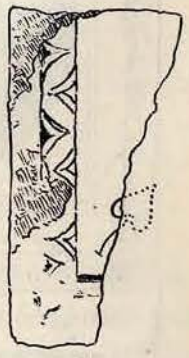
a

Ta se popuna može nagagjati po formi kamena — nadgrobnika — kao i po tome, što IVSS stoji u zadnjem retku.

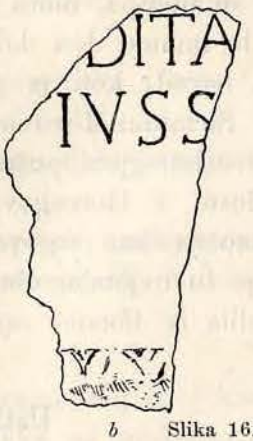

b Slika 16.

U r. 1. valjda je bilo ime one osobe, koja je ploču prikazala, možda *[Red]dita* (isp. C. III 4853, 2458) ili možda latinska forma epihorskog ženskog imena *Dito* (C. III 1927. *Epetium): Dita.* Isp. analognu promjenu riječi *Matto* (C. III 5868) u *Matta* (C. III 5836. 4392).

Krehin Gradac i okolina mu (osobito Krehin dvor), od dužeg su vremena poznati kao nahodišta starina, i to kako prehistorijskih (osobito iz broncanog doba[1]), tako i rimskih. Radimský je po dalekom prostiranju razvalina s pravom zaključio[2]), da je ovdje bila oveća rimska naseobina. Od natpisa potječu odavde C. III 6367=8498. 8500. 12798.

[1]) V. Radimský: „Prehistorička nahodišta“ str. 21.—163.
[2]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“ II., str. 59. Isp. M. Hoernes: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IV., str. 33. i d.

Biljača kod Domavije.

Vapnenasta ploča s natpisnim poljem, izragjenim na oblik hramovog čela; na zabatu patera. Visina 0·90, širina 0·47, debljina 0·24. Površina istrošena, pod natpisom 0·185 visoka prazna površina. Nagjena prije nekoliko godina u Biljači (blizu Gradine-Domavije); sada u muzeju.

Slika 17.

Na kraju r. 3. valjda je bila ligatura od T i H.

Θ(εοῖς) χ(αταχθονίοις). Παντάυχῳ που ζήσαντι ἔ[τ]η ν' (= 50).

Za *Πάνταυχος* isp. A. Fick: „Die griechischen Personennamen" str. 229.

που = plus minus, isp.: *ἔτεα τρία καὶ δέκα κου μάλιστα.*

Taj jednostavni nadgrobnik pobugjuje s toga veći interes, jer je to prvi u Bosni i Hercegovini nagjeni grčki natpis na kamenu. S time valja u svezu dovesti u samoj Domaviji nagjeni lončarski pečat ΓLYKΩN. Posuda, koju je Glikon načinio, bila je po sudu V. Radimskog veliki kazan tamošnjih toplica. Kako je velik i lako se polupa, mora se uzeti, da je načinjen na samome mjestu.

Tu dakle imamo dva dokaza, da je i na istoku provincije Dalmaciji bio naseljen narod, koji je grčki govorio. Tragovi te enklave mogu se dokazati do Sirmium-Mitrovice[1]) i u Singidunum-Biogradu[2]). Kao rimski robovi i kao oslobogjeni puštenjaci mogu se Grci na latinskim nadgrobnicima u Bosni i Hercegovini više puta posvjedočiti[3]); kao slobodne zanatlije i možda kao trgovci pojavili su se prvi put ovdje. Rudarska varoš, koja je tu cvjetala, obećavala je obilata dobitka. Ta kolonija biće da se je naselila iz *Moesiae inferioris*, gdje su se već govorila oba državna jezika.

Ustikolina kod Foče.

Ove godine u proljeću našao je jedan seljak u Ustikolini, gdje su već prije nagjena oba natpisa C. III 8372 i 8373[4]) pri oranju broncani

[1]) U zagrebačkom muzeju ima više grčkih kamena iz toga grada. Jednu je ciglu (iz kasnijeg doba) objavio J. Brunšmid u „Eranos Vindobonensis" str. 331. i d.

[2]) F. Cumont: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen XVII., str. 32.

[3]) I iz Domavije i njene okoline poznato je takvo kamenje: C. III 8362 (isp. „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XVI., str. 125.) i 8364 = S. 12743.

[4]) O Ustikolini u srednjem i u novom vijeku isp. M. pl. Zarzycki: Mittheilungen II., str. 341. i d.

uteg, koji je niže opisan i prikazan (po svoj prilici šupalj bronc, napunjen olovom[1]). Fočanski načelnik gosp. Avdaga Muftić izručio ga je zemaljskom muzeju.

Centralna, sa dvije ne posve jednake horizontalne prosječne površine ograničena zrna kruglje; premjer gornjeg kolobara 0·035, dônjeg 0·036; ekvatorijalni premjer 0·043, visina 0·027; volumen 145.97493 cm^3. Do manjih nekoliko parotina dobro očuvan. Patinu je onaj, koji ga je našao, većinom

Slika 18.

Slika 19.

sastrugao, po tome je nešto i bronca sastrugano. Ali se gubitak naknagjuje s onom patinom, što je preostala. Na gornjoj površini zaparana su dva koncentrička kolobara na ovoj kao i na dônjoj površini rupe, gdje bijaše nasagjen taj uteg, kad se je izragjivao. Natpisi srebrom tauširani: *a)* na gornjoj površini br. I. *b)* uz okrajak uokolo izmegju dva koncentrička kolobara baždarska marka:

Pond(us) the(catum?) exa(ctum) ad tens(auraria) s(acrae?) m(onetae?) S(iscianae?).

A gragjeni su slično kao H, ali se mogu dobro raspoznati od ovog pismena.

Čitanje mi nije uspjelo, a i špečijalni ispitači, na koje sam se obratio, ne mogoše mi dati pouzdane obavijesti. Profesor W. Kubitschek rješava zadnje tri sigle *s(acrae) m(onetae) S(iscianae).*

Taj je natpis dosele osamljen.

Sadašnja je težina tome utegu 321·5 gram. Taj broj kao i znak I i oblik[2]) upućuju na rimsku libru, koja je, kako se općenito uzimlje, bila teška 327·45 grama. Lakši je dakle današnji uteg za 5·95 grama. Jedan dio manjka, možda i sav, ide na račun starih ozleda.

---

[1]) Analogni utezi u J. W. Kubitscheka: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XV., str. 86., br. 6.; Binder: na istom mjestu VII., str. 228.

[2]) Isp. Kubitschek: na spom. mj., str. 86.

Bugojno.

Pri gradnji ciglarske peći na krug u Bugojnu nagjeni su ovi predmeti i po nadcestaru gospodinu Valentinu Stěpaneku izručeni zemaljskom muzeju. Valjda potječu iz jednog groba.

Slika 20.

1. Ilovasta lampa, s jednom njuškom, bez ručice i stalka, s okruglom uljanicom, koja na okrajku gornje strane ima po jedan nastavak. Crvena, dobro utaložena ilovača. Istrošena. Dužina 0·099, širina 0·07, visina 0·035. Na dnu unutar triju koncentričkih krugova izlizani natpis C· DESSI. Veličina pismena 0·007.

Fabrika C. Dessija, koja je svoje proizvode rasturivala preko velikog dijela srednje Evrope[1]), mora da je i u Bosni za svoju robu imala dobru prohogju. Poznate su nam još dvije u Bosni nagjene lampe s istim pečatom. 2. Nagjena u Busovači (kotar Fojnica. Isp. „Glasnik" 1894. str. 96., slika 3.[2]). Po dužini, širini i izradi posve je slična prvoj, nasuprot je ilovača blijedo-rumena, visina je 0·032, a slova 0·01. Ona je iz drugog kalufa. Veoma dobro očuvana, na njuški ogarena. 3. U Ilidžama nagjen je jedan fragmenat (isp. „Glasnik" 1895., str. 192.), koji potječe od iste forme kao br. 2. Ta su nam tri spomenika zanimljiv dokaz za saobraćaj kopnene Dalmacije sa zapadom.

2. Okrajne rbine plitke zdjelice od crvene, fino utaložene ilovače s vrlo razgovijetnim tragovima vrtjenja na točilo. Debljina bokova prama okrajku manja, 0·004. Kako se čini importirana; u Bugojnu doduše ima mnogo ilovače, ali nije tako dobra.

Slika 21.

3. Zlatan naušnjak od 1 *mm* debele masivne žice. Kako se može raspoznati po oštrom šiljku i po raskolu žice, bila je to isprva bočka, kojoj je glavica bila plojka, završena špinalnom plojkom. Čisto zlato; težina 1·2 grama, premjer 0·016 *(slika 21.)*.

Bugojno je već prije bilo poznato kao nahodište rimskih i grčkih novaca *(Dyrrhachium*[3]) i kao rimska naseobina. Po kazivanju pokojnog rudarskog satnika V. Radimskog nagjeni su 1 *km* sjeverno od Bugojna na lijevoj obali Vrbasa kod cestovnog kilometra 132 temeljni zidovi od više rimskih zgrada. U Cipuliću (zapadno od Bugojna) nagjeni su niže prehistorijske gradine Ostarine u dolu Poričke rijeke temeljni zidovi rimskih zgrada, arhitekturni i relijefni ulomci.

C. Patsch.

[1]) Isp. C. I. L. III 6008_{18} 6286_2 6436_1; V 8114_{37} „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" 1895., str. 90., br. 4.

[2]) U isto vrijeme poslan je muzeju jedan srednji i jedan mali bronc Konstancija II.

[3]) Isp. „Glasnik" 1894., str. 167.

Неколико изјава о III. свеску „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ [1]).

Према дојакошњем обичају разаслан је и III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilnngen aus Bosnien und der Hercegovina“ овећем броју одличних стручњака, који су том приликом и о томе свеску изрекли врло ласкав суд.

Пошто дотичне захвалнице имају и опћенит интерес, то не пропуштамо, да сличним начином, као што то и у погледу I. и II. свеска учинисмо, серију таких извадака овдје овбјавимо.

Госп. О. Хамди-бег, директор царског отоманског музеја у Цариграду, пише у писму од 15. августа 1895., што ево слиједи:

„Била ми је част примити Ваше писмо од 29. јуна с приклопљеним му дјелом „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, које сте Ви имали доброту послати књижници царског отоманског музеја.

За ту пошиљку изричем овим своју дубоку благодарност, те Вас уједно молим, да ми учините још једну љубав, т. ј. да ми пошаљете и прва́шња два свеска.“ [2])

(„J'ai eu l'honneur de recevoir votre lettre du 29 juin dernier accompagnée de l'ouvrage „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *que vous avez bien voulu offrir à la Bibliothèque du Musée Impérial Ottoman. Je viens, en conséquence, Monsieur, vous exprimer toute ma reconnaissance pour cet envoi et vous prier, en même temps de vouloir bien ajouter encore une faveur à celle que vous venez de nous faire en dotant aussi notre Bibliothèque des deux premiers volumes de cette publication d'une si haute importance.“)*

Господин професор др. Фр. пл. Визер (Wieser) у Инсбруку:

„Потврђујући примитак добростиво ми приposланог III. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, сматрам угодном дужношћу, да за тај знанствено презнаменити дар изречем своју најтоплију благодарност.“

(„Indem ich den Empfang des mir gütigst zur Verfügung gestellten III. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *bestätige, ist es mir eine angenehme Pflicht, für diese werthvolle und wissenschaftlich hochbedeutsame literarische Spende meinen wärmsten Dank auszusprechen.“)*

Господин владин савјетник др. М. Мух у Бечу:

„За приposлање изишлога управо III. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, част ми је изрећи своју најсмјернију благодарност. Буд ми одликовање, указано ми тим даром бијаше на велику радост, то у другу руку не могу на ино, а да не изречем своје удивљење не само над обилатошћу знанственог блага у томе свеску, него и над ревношћу свих сурадника у томе дјелу у исцитивању

[1]) Добива се у књижари Карла Геролда и сина, Беч I. Stefansplatz и код дирекције босанско-херцеговачког земаљског музеја. Цијена 10 фор. (20 круна).

[2]) Тој је жељи одмах удовољено.

и литерарном обрађивању знанствених објеката; али у истој мјери ваља ми се поклонити оном великодушју, које је намакло средства за згодну и управо богату опрему те публикације.

Сурадници и закрилници тога дјела заслужили су тиме благодарност свих испитача и подигли себи трајан споменик.“

(„Für die Zuwendung eines Exemplares des eben erschienenen III. Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *beehre ich mich, meinen ergebensten Dank auszusprechen.*

Hat mir die durch diese Zueignung erwiesene Auszeichnung eine besondere Freude bereitet, so kann ich andererseits nicht umhin, meine Bewunderung nicht nur des Reichthums des Landes an wissenschaftlichen Schätzen, sondern auch des Fleisses aller Mitarbeiter an diesem Werke in der Aufsuchung und literarischen Verwerthung wissenschaftlicher Objecte zum Ausdruck zu bringen, in gleichem Masse aber auch der Hochherzigkeit, mit der die Mittel zur entsprechenden und geradezu reichen Ausstattung dieser Publication gewährt werden, meinen Tribut zu zollen.

Mitarbeiter und Förderer haben sich damit den Dank aller Forscher verdient und sich ein bleibendes Andenken geschaffen.“)

Госп. ц. кр. професор др. Фридрих Милер (Friedrich Müller) у Бечу:

„Преко деканата филозофског факултета достављен ми је III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ као дар високог министарства. Узимајући себи слободу, да за тај драгоцјени дар, који обухвата врло знамените знанствене публикације, те се достојно реда уз дојакошње свеске, изречем своју пренонизну благодарност, препоручујем се и у напредак благоволењу високог министарства.“

(„Durch das Decanat der philosophischen Facultät wurde mir vor Kurzem der III. Band der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *als Geschenk des hohen Ministeriums zugestellt. Indem ich für dieses kostbare Geschenk, welches sehr wichtige wissenschaftliche Publicationen umfasst und den beiden bereits erschienenen Bänden sich würdig anreiht, dem hohen k. u. k. Ministerium meinen allerunterthänigsten Dank abzustatten mir erlaube, möchte ich mich auch für die Zukunft der Gnade des hohen Ministeriums empfehlen.“)*

Госп. Л. Пигорини, директор „Musei preistorico-etnografico e Kircheriano“ у Риму:

„Најљепше и с високим се поштовањем захваљујем министарству за драгоцјени дар, кога је удостојало овај музеј, припославши му III. свезак врло драгоцјеног дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“.

(„Ringrazio vivamente e col maggiore rispetto codesto Ministero per l'importante dono che si è compiaciuto di fare a questo Museo coll' invio del III° volume, assai pregevole dell' opera „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“.)

Преузвишени госп. Власић (Wlassics), кр. уг. министар богоштовља и наставе у Будимпешти:

„Поводом припосланог ми високоцијењеним дописом Ваше Преузвишености од 29. јуна 1895., бр. 5797, по босанско-херцеговачком земаљском музеју изданог дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, III. св. част ми је овим изрећи своју најљепшу захвалност. Тим сам дјелом обогатио стручну знанствену књижницу угарског народног музеја.

(„A boszni-hercz. orsz. muzeum által kiadott „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *cz. munka 3-ik kötetének, Nagyméltóságod f. évi junius 29-én 5797 sz. a. kelt nagybecsü átiratával történt megküldése alkalmából van szerencsém Nagyméltóságodnak ezennel köszönetemet nyilvánítani.*

Az említett munkával a magyar nemzeti muzeum szakkönyvtárát gazdagitottam.“)

Господин др. Албертъ Фосъ (Voss) у Берлину:

„Вашој Преузвишености част ми је за предобростиво приспослање и опет презанимљивог и дивно опремљеног III. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ изрећи своју пресмјерну благодарност.“

(„Eurer Excellenz beehre ich mich für die gütigste Uebersendung des wiederum hochinteressanten und vortrefflich ausgestatteten dritten Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *meinen ehrerbietigsten Dank ganz gehorsamst auszusprechen.*

Госп. професор др. М. Милеръ (Müller) у Гојзерну:

„Потврђујући високом министарству примитак једног ексемплара III. свеска по бос.-херц. земаљском музеју издане публикације: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, изричем високом министарству уједно своју најљепшу благодарност за тај драгоцјени дар.“

(„Indem ich einem h. Ministerium den Empfang eines Exemplares des III. Bandes der vom bosn.-herc. Landes-Museum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *bestätige, spreche ich gleichzeitig einem h. Ministerium meinen ergebensten Dank für die sehr werthvolle Gabe aus.“)*

Господин професор Феликс Барнабе (Felice Barnabe), директор Museo Nazionale Romano у Риму:

„Преблагодаран сам Вашој Преузвишености за дивни дар, III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. У томе свеску приказане старине, нарочито искропола на Језеринама, признамените су за нас, пошто се много штошта описује, што велику сличност показије са старинама Етрурије низине, којом се сада бавимо.

Нека дакле Ваша Преузвишеност изволи примити моју најљепшу захвалност и моје удивљење за министарство, које је објелодањивањем старина Босне и Херцеговине с правом стекло поштовање повјесничара свих народа.“

(„Sono reconoscentissimo all' E. V. per lo splendido dono del III° vol. delle „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. *Le antichità quivi illustrate, specialmente quelle delle necropoli di Jezerina, riescono di sommo profitto per noi, essendovi descritte molte cose che hanno stretta somiglianza con le antichità della Bassa Etruria, di cui ora ci occupiamo. Voglia adunque V. E. accogliere gli attestati della mia gratitudine, e la espressione della mia sincera ammirazione per codesto onorevole Ministero, il quale con le pubblicazioni intorno alle antichità della Bosnia e dell' Erzegovina ha giustamente acquistata somma benemerenta presso gli studiosi di tutte le nazioni.“)*

Господин др. И. А. барун Хелферт, директор централне комисије за умјетничке и хисторичке споменике у Бечу:

„Потврђујући доличним начином примитак дне 19. јуна 1895. приспослане ми свеска, приносим уједно своју најсмјернију и најодапију благодарност са тако обилато садржином и богато опремљено дјело, коме сваки дио најживље може да побуди интерес ц, кр. централне комисије за умјетничке и хисторичке споменике.“

(„Indem ich den Empfang des mir am 19. Juni 1895 zugesandten Bandes geziemend bestätige, bitte ich zugleich meinen ergebensten und verbindlichsten Dank für ein so inhaltvolles und reich ausgestattetes Werk entgegenzunehmen, dessen grösster Theil das Interesse der k. k. Central-Commission für Kunst und historische Denkmale auf das lebhafteste anzuregen im Stande ist.“)

Господин професор универзе Шпиридион Брусина, директор зоолошког музеја у Загребу:

„Покорно потписани недавно је примио III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Приносећи потписани високом министарству своју најљепшу благодарност, ред му је и том приликом изрећи своје удивљење; јер није лака задаћа била, да се така посвемашња terra incognita изнесе пред научни свијет. Те би „Mittheilungen“ и другим земљама могле за узор служити.“

*(„Der unterthänigst Gefertigte hat unlängst den III. Band der „*Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*“ bekommen, und indem der Gefertigte dem hohen Ministerium seinen besten Dank dafür ausspricht, muss er auch bei dieser Gelegenheit seine Bewunderung aussprechen, denn es war keine leichte Aufgabe, eine vollständige* terra incognita *der wissenschaftlichen Welt vorzuführen. Diese „*Mittheilungen*“ könnten auch anderen Ländern als Vorbild dienen.“)*

Господин професор др. Јосип Хампел у Будимпешти:

„Примивши III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, на коме ми ваља благодарити доброти Ваше Преузвишености, хитим да Вашој Преузвишености за добростиво приношање те драгоцјене публикације изречем своју искрену благодарност. У колико сам могао прегледати тај занимљиви свезак, имао сам повољни дојам, да се он достојно реда уз пријашња оба свеска, те да нам науку опет обогаћује многим драгоцјеним вијестима, па за то тај свезак може бити сталан, да ће у европској стручној литератури исто тако повољно бити примљен, као и одлични му предшасници.“

*(„Im Besitze des III. Bandes der „*Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*“, welchen ich der Güte Ew. Excellenz verdanke, beeile ich mich Ew. Excellenz für die gütige Zusendung dieser werthvollen Publication meinen aufrichtigsten Dank auszudrücken. Soweit ich den interessanten Band überblicken konnte, hatte ich den günstigen Eindruck, dass sich derselbe den vorangehenden beiden Bänden würdig anschliesst und unsere Wissenschaft wieder mit vielen schätzbaren Mittheilungen bereichert, weshalb auch der Band in der europäischen Fachliteratur derselben günstigen Aufnahme sicher sein kann, wie seine ausgezeichneten Vorgänger.“)*

Господин ц. кр. владин савјетник др. Фридрих Кенер (Friedrich Kenner) у Бечу:

„За III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, који ми је стигао 9. јула 1895. и који као и његови предшасници, представља обилато врело поуке у дивној опреми, слободан сам изрећи своју најсмјернију благодарност.“

*(„Für den dritten Band der „*Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*“, welcher mir am 9. Juli 1895 zugekommen ist und wie seine Vorgänger eine reiche Quelle der Belehrung in herrlicher Fassung darstellt, erlaube ich mir meinen ehrerbietigen Dank auszusprechen.“)*

Господин Фр. пл. Хауер, ц. кр. интендант ц. кр. природословног музеја у Бечу:

„Потврђујући смјерно потписани примитак по бос.-херц. зем. музеју издане публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, част ми је уједно Вашој Преузвишености изрећи најдубљу захвалност за тај веома драгоцјени дар.“

(„Indem der ergebenst Gefertigte den Empfang der freundlichst übermittelten, vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *bestätigt, beehrt er sich gleichzeitig Euer Excellenz den tief gefühltesten Dank für diese neuerliche höchst werthvolle Spende hiemit auszudrücken.“)*

Господин професор др. Хајнрих Киперт (Heinrich Kiepert) у Берлину:

„Ваша Преузвишеност имала је велику доброту, опет ми припослати нови један свезак по бос.-херц. зем. музеју изданих „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. За тај драгоцјени дар, који моје штудије о оном најмлађем културном подручју Европе, настављене готово пола вијека, обогаћује неочекиваном множином нових чињеница, сматрам се обвезаним, изрећи своју најпонизнију благодарност.“

(„Euer Excellenz haben die grosse Güte gehabt, abermals einen neuen Band der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ *mir zugehen zu lassen. Für dieses überaus werthvolle, meine seit fast einem halben Jahrhundert fortgesetzten Studien über jenes jüngste Culturgebiet Europas durch eine Fülle ungeahnter Thatsachen bereichernde Geschenk fühle ich mich verbunden, meinen allergehorsamsten Dank auszusprechen.“)*

Господин професор универзе др. Јосип Карабачек у Бечу:

„Дописом од 29. јуна 1895. послан ми је под бројем 5797 један ексемплар управо изашлог III. свеска по бос.-херц. зем. музеју у Сарајеву издане публикације „Wissenchaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“.

Изричући за то своју смјерну благодарност, мислим да свој интерес за тај лијепи потхват најбоље тако могу засвједочити, ако, буде ли се то жељело, редакцији тог периодичког списа на некоје расправе у оба предашња свеска, које се тичу мојих штудија, и које сам негда имао прилике видјети у књижници цар. академије знаности, уз прилику пошаљем своје примједбе.“

(„Mit Note vom 29. Juni l. J. wurde mir [Z. 5797/B. H.] ein Exemplar des soeben erschienenen III. Bandes der von dem bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *zugestellt.*

Indem ich hiefür meinen ergebenen Dank abstatte, glaube ich mein Interesse für dieses schöne Unternehmen am besten darthun zu können, wenn ich, falls es erwünscht wäre, gelegentlich der Redaction dieser Zeitschrift zu einigen, meine Studien berührenden Abhandlungen in den vorhergehenden beiden ersten Bänden, welche ich in der Bibliothek der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften einzusehen seinerzeit die Gelegenheit hatte, meine Bemerkungen zukommen lasse.“)

Господин др. Ото Хиршфелд (Otto Hirschfeld), професор универзе у Шарлотенбургу (Charlottenburg):

„Част ми је Вашој Преузвишености изрећи своју најпокорнију благодарност за припослање III. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Та је публикација и по садржини и по форми потпуно на висини претходних свезака и сведочи о бујном знанственом животу у тим, култури ново отвореним подручјима. У томе свеску објављени натписи још ће у посљедњим додацима дјела „Corpus inscriptionum Latinarum“, које се управо свршава, наћи обзира.“

(„Euer Excellenz beehre ich mich, meinen gehorsamen Dank für die Uebersendung des III. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *hierdurch auszusprechen. Die Publication steht sowohl ihrem Inhalt, wie der Form nach durchaus auf der Höhe der vorangegangenen Bände und zeugt von dem regen wissenschaftlichen Leben in diesen der Cultur neu erschlossenen Gebieten. Die in dem Bande veröffentlichten Inschriften werden noch in den letzten Nachtragungen zu dem dem Abschluss nahen Bande des* „Corpus inscriptionum Latinarum“ *Berücksichtigung finden können.“)*

Господин Карло Маркесети (Marchesetti) у Трсту:

„Ваша Преузвишеност имала је особиту доброту припослати ми III. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“.

„Ја за то прекрасно и тако дивно опремљено дјело Вашој Преузвишености изричем своју најтоплију благодарност.“

(„Eure Excellenz hatten die besondere Güte, mir den dritten Band der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ *zu übersenden.*

Ich spreche Euer Excellenz meinen wärmsten Dank für dieses hochwichtige und so prunkhaft ausgestattete Werk aus.“)

Госп. др. Едмунд пл. Феленберг (Fellenberg) у Берну (Швицарска):

„Потписани с најљубазнијом захвалношћу потврђује примитак III. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, изданог по бос.-херц. зем. музеју, те поновно изриче своје велико удивљење за разнолике изврсне знанствене радње, штоно красе најновији тај свезак, који пријашње, у колико је то могуће, богатством садржине још надмашује.“

(„Unterzeichneter bestätigt mit verbindlichstem Danke den richtigen Empfang des III. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ *des bosnisch-hercegovinischen Landesmuseums in Sarajevo, und spricht neuerdings seine hohe Bewunderung aus über die mannigfaltigen trefflichen wissenschaftlichen Arbeiten, welche den neuesten Band, der womöglich an Reichthum des Inhaltes seine Vorgänger noch übertrifft, zieren.“)*

Исто су тако с ријечима признања и са захвалношћу потврдили примитак III. свеска тога дјела:

Ц. кр. дворска библиотека у Бечу, и господа: др. Р. Верно (Verneau), пристав антрополошког музеја у Паризу; др. Саломон Рејнак (Reinach), конзерватор народног музеја у Паризу; др. Александар Бертран (Bertrand), члан завода St. Germain-en-Laye код Париза; Ђузепе Фиорели (Giuseppe Fiorelli), сенатор у Риму; професор др. Р. пл. Сикел (Sickel), дворски савјетник у Риму; тајни савјетник др. Адолф Бастиан, директор кр. дворског музеја за науку о народима у Берлину; др. Рихард Шене (Richard Schöne), генерал-директор кр. музеја у Берлину; професор универзе др. Теодор Момсен (Mommsen) у Берлину; професор Александер Конце (Conze), главни секретар цар. њемачког завода у Берлину; професор др. Карл пл. Штајнен (von den Steinen) у Најбабелсбергу (Neubabelsbergu); Јакоб Хајерли (Heierli), доцент универзе у Цириху (Zürichu); Павао Орси, директор Museo archeologico у Сиракузи; професор др. К. Шретер

(Schrötter) у Нетингену (Nöttingenu); Њ. Преузвишеност министар др. Гауч барун Франкентурмски (Gautsch Baron von Frankenthurm), као куратор Терезијанске академије у Бечу; Владимир гроф Ђидушицки (Dzieduszicki) у Кракову; дворски савјетник др. Алфред витез Арнет (Arneth), директор ц. и кр. кућног, дворског и државног архива у Бечу; Јосип Сомбати (Szombathi), кустос ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу; професор др. Густав Мајер (Meyer) у Грацу и вицеконзул Јулијо Писко, управитељ ц. и кр. генералног конзулата у Јанини.

Коначно ћемо још овдје напоменути захвалницу О. Хамди-беја, директора цар. отоманског музеја за накнадну пошиљку I. и II. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Датирана је од 25. септембра год. 1895.

„Запала ме част примити прва два свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, које сте добростиво спремили библиотеци царског отоманског музеја.

Ја сам Вам изванредно захвалан за ту пошиљку, која попуњује пријашње једно дјело, те Вас молим да моју благодарност примите заједно с изражајем мог великог поштовања.“

(„J'ai eu l'honneur de recevoir les deux premiers volumes de l'ouvrage „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ que vous avez bien voulu envoyer à la Bibliothèque du Musée Impérial.

Je vous suis, on ne peut plus reconnaissant, Monsieur, pour cet envoi qui fait la suite d'un envoi antérieur et je vous prie de vouloir bien en agréer tous mes remerciements, en même temps que l'assurance de ma haute considération.“)

Nove Otiorrhynche iz Bosne i Hercegovine.

Piše

Viktor Apfelbeck.

---

1. *Otiorrhynchus piliger* spec. nov.

Ovatus, ater, opacus, parce-griseo-pilosus; capite evidenter punctato; rostro rugoso-punctato, capite dimidio longiore et paulo angustiore, lato, apicem versus vix angustato, subtiliter carinato et sub-bicanaliculato; prothorace subconvexo, rudissime confertimque punctato; elytris punctatostriatis, lateribus modice dilatatis, apicem versus evidenter angustatis, interstitiis confertissime subtillissimeque punctatis, parce rugosis, seriatim griseo-pilosis; antennis nigris, mediocribus, funiculi articulo secundo primo paulo vel vix longiore, articulis externioribus subglobosis; pedibus nigris, femoribus muticis. Long. 4·5—5·5 mm.

♂ *abdominis segmento anali plano, nudo, subtilissime disperseque granulato et subtilissime confertissimeque punctato.*

O. trichographus-u najbliži, od njega manjom veličinom, kratkim i širokim, prama vrhu nešto suženim rilcem, tankim pipcima, i skulpturom dônje strane različan i ne može se nijednom drugom vrstom zamijeniti.

Na Volujku na crnogorskoj megji u visini od 2200 *m* po prilici pod kamenjem nagjen po meni u nekoliko eksemplara.

2. *Otiorrhynchus Blanchardi* spec. nov.

Oblongo-ovatus, ater, nitidus, fere glaber; rostro rugoso-punctato, lato, brevi, capite paulo angustiore et paulo longiore, apicem versus parum angustato, subtiliter **carinato** *et evidenter* **bicanaliculato;** *prothorace subconvexo, lateribus parum dilatato, latitudine vix breviore supra subtiliter disperseque punctato, lateribus* **rude** *rugoso-punctato vel* **rude** *rugoso-granulato; elytris sub-***elongatis,** *lateribus* **parum** *dilatatis,* **prothorace vix latioribus,** *apicem versus* **sensim** *angustatis, punctatostriatis, interstitiis subtilissime punctatis; antennis mediocribus, funiculi articulo secundo primo paulo longiore, articulis externioribus globosis; pedibus simplicibus, femoribus muticis. Long. 6·0—6·5 mm.*

♂ *angustior, tibiis anticis subincurvis, abdominis segmento anali convexo, punctato, apice non impresso.*

Najbliži *O. puncticollis*-u Stierl., razlikuje se od njega poglavito mnogo manjom veličinom, kratkim, prama vrhu nešto suženim, debelim rilcem, kraćim drugim člankom pipka; gore fino punktiran, po stranama fino zrnast vratni štitac i t. d. Od *O. denigrator*-a, kome je vrlo sličan,

može se poglavito raspoznati pò rilcu, koje je od glave očito rastavljeno, izbočeno i suženo, i ima dvije duboke brazde, onda pruženom podobom, uskim, pomalo prama vrhu suženim pokriljem; analni segmenat u mužjaka, koji je u denigratora na vrhu utisnut, te (pri vrhu) ima guste jarinaste dlake.

U Babi planini kod Bileća (Hercegovina). Posvetio sam ga najljubeznije mome poštovanom prijatelju, gospodinu dru Rafaelu Blanchardu u Parizu, prezaslužnom zoologu.

3. *Otiorrhynchus Danieli* spec. nov. *(seriepunctatus* Dan. i. l.)

Oblongo-ovatus, niger, nitidus, supra glaber; capite evidenter punctato; rostro capite **dimidio fere angustiore,** *apicem versus* **multo angustato,** *in medio evidenter, plus minusve profunde* **canaliculato;** *prothorace* **parum** *convexo, lateribus parum dilatato, longitudine paulo latiore,* **undique** *(etiam lateribus)* **subtiliter,** *parum confertim, aequaliter* **punctato;** *elytris prothorace evidenter latioribus, lateribus modice dilatatis, apicem versus sensim rotundatis, punctatostriatis, interstitiis subtilissime disperseque punctatis; femoribus angulatim dilatatis vel sub-dentatis, tarsis rufopiceis:* **antennis rufopiceis,** *funiculi articulo secundo primo paulo longiore, articulis 3° et 4° latitudine paulo longiore, articulis 5°, 6°, 7° globosis. Long. 6·0—7·0 mm.*

♂ *angustior, abdominis segmento anali evidenter rugoso-puntato, apice subimpresso et confertim hirsuto.*

♀ *elytris latioribus, lateribus magis dilatatis; rostro subtiliter canaliculato vel fere plano.*

Odlična vrsta. Slična *O. denigrator*-u i *O. Blanchardi*-u. Razlikuje se poglavito od denigratora vrlo suženim, u sredini izbrazdanim rilcem, manjom podobom, crvenkastim pipcima i tarsama, ustrojstvom i skulpturom vratnog štica i t. d. Od *O. Blanchardi*-ja, s kojim je po veličini jednak, takogjer se jasno razlikuje ustrojstvom glave, odnosno rilca, za tim iztačkanim trbuhom, analnim segmentom mužjaka, i vrlo uglasto proširenim ili nazubljenim bedrom.

Od *O. glabratus*-a, kome se približuje, pojednako po stranama punktiranim vratnim šticem, lako se razlikuje glavom i ustvojstvom rilca i šarom bedrica. Veliki *O. Danieli* takogjer su malim *O. puncticollis* Stl. tako slični, da se lako mogu zamijeniti, ali se od ovih lako razlikuju u sredini izbrazdanim (ne izdignutim) rilcem i posvuda pojednako fino punktiranim vratnim štitom (u *O. puncticollis*-a gore krupno punktiran, po stranama krupno zrnast).

Vrste u skupini *alpicola* — *denigrator* imaju nenazubljene bedrice; izuzima se od toga *O. denigrator*, u koga bedrice kadšto imaju vrlo razgovijetne, više manje šiljaste zube, kao *O. Danieli*, u koga su bedrice uglasto proširene ili tupo nazubljene. Ja sam ispitao preko 100 eksemplara *O. denigrator*-a, koje sam prikupio u Rilo-Dagu, odnosno u zapadnoj Rodope-planini, nadalje množinu eksemplara iz Erdelja i Grčke, pa sam

našao, da ta i inače za variranje sposobna vrsta doduše većinom nenazubljene bedrice ima, ali se nahode svi prijelazi od nenazubljenih do jasno nazubljenih bedrica, pače nekoji od grčkih eksemplara (Tesalija) imaju (naročito na prednjim nogama) — male, vrlo šiljaste, trnovite zupce. Stierlin veli u svome „Revision der europ. Otiorrhynchus-Arten“ na str. 180. kod denigratora: „Bedrice nenazubljene, ali uglasto proširene, tako da ponekad izlaze slabo nazubljene.“ Posve izrazite, šiljaste zupce nijesam dosele nigdje našao da se spominju.

4. *Otiorrhynchus metokianus* spec. nov.

Ellipticus, niger; Ot. goerzensi similis; elytris latioribus, lateribus multo magis dilatatis, elytrorum margine laterali **abrupte** *(in goerzensi* **sensim***) reflexo, elytris, supra fere nudis, squamulis* **piliformibus, subtilissimis** *aequaliter disperseque vestitis (in goerzensi squamulis* **rotundatis,** *submetallescentibus sat confertim inaequaliterque adspersis); antennis longioribus, funiculi articulis externioribus etiam in ♀ elongatis; abdominis segmento anali rudius striato. Long. 17·0—20·0 mm.*

Sličan *O. goerzensis*-u, razlikuje se od njega u ovim tačkama. Pokrilje je jače izbočeno, šire; prekinuti okrajci su oštri, bridasto završeni. Ljuske na ovim okrajcima su duguljaste, pa se ne šire po gornjoj strani pokrilja; ovo je samo prašinasto s vrlo sitnim, dlakastim, ne kovolikim ljuskama vrlo pojednako i rasuto pokriveno; pipci su duži, više pruženi, spoljašni članci (Geisselglieder) su i u ženke pruženi i gotovo dvojinom duži nego širi. Analni segmenat u mužjaka mnogo je krupnije iscrtan, penis je krepći, širi, prama vrhu vrlo sužen, te se svršava slabo odijeljenim, dugim zaliskom (u *goerzensis*-a je penis uži, više pojednake širine, zalistak nerazgovijetan).

Kod Gackog (Metohije) blizu crnogorske megje, na lijeski nije rijedak.

5. *Otiorrhynchus babensis* spec. nov.

Ovatus, niger; capite rude rugoso-punctato; rostro capite dimidio fere longiore, apicem versus sensim, modice angustato, rugoso-punctato, subcarinato, parum profunde bi-canaliculato; prothorace convexo, lateribus sat rotundato-ampliato, latitudine evidenter **breviore,** *confertissime subtiliter granulato, pilis flavo-griseis vestito; elytris ovatis, brevibus, subtiliter punctato striatis, interstitiis subtiliter confertissimeque granulatis, squamulis flavo-griseis, submetallescentibus sat confertim adspersis; antennis gracilibus, rufopiceis, funiculi articulo secundo primo dimidio fere longiore, articulis externioribus latitudine paulo longioribus; pedibus piceis. Long. 8·0—9·0 mm.*

♂ tibiis anticis apice incurvis, tibiis intermediis ante apicem emarginatis, posticis pennatis, abdominis segmento anali apice impresso, ciliato.

♀ elytris latioribus, antice lateribus magis rotundato-ampliatis; prothorace minus convexo, latiore, lateribus magis dilatato; antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus latitudine vix longioribus, subglobosis; rostro breviore, capite paulo longiore.

U Baba-planini kod Gackog (Hercegovina).

O. crinipes-u najbliži, razlikuje se od njega malom veličinom, zdepnastom, kratkom podobom, dugim drugim člankom pipka (u razmjeru prama prvom članku) i t. d.

6. *Otiorrhynchus Brandisi* spec. nov.

Ovatus, piceus vel rufopiceus, squamulis metallescentibus adspersus; capite rugoso-punctato; rostro capite dimidio longiore, rugoso-punctato, apicem versus sensim evidenter angustato, subtiliter carinato, fere plano; prothorace latitudine breviore, lateribus modice rotundato-ampliato, subconvexo, subtiliter plus minusve confertim (parce subrugoso) granulato, squamulis piliformibus viridi-metallescentibus parce (lateribus densius) vestito; elytris ovatis, **antice** *evidenter dilatatis, lateribus subparalellis, apicem versus* **abrupte** *rotundatis, punctatostriatis, interstitiis alternis — 3°, 5° et 7° — elevato-costatis, sutura sub-elevata vel plana, rude parum confertim granulata, interstitiis planis confertissime subtilissimeque granulatis, squamulis piliformibus metallescentibus confertissime vestitis, apice conjuctim rotundatis; antennis gracilibus, tenuibus, rufis, funiculi articulo secundo primo paulo longiore, articulis externioribus obconicis, latitudine evidenter longioribus; pedibus rufis, femoribus rufopiceis, incrassatis, angulatim sub-dilatatis. Long. 6·0—7·0 mm.*

♂ *abdominis segmento anali fere plano, nitido, nudo; subtilissime punctato.*

♀ *elytris latioribus, rostro breviore.*

Kod Travnika (Brandis), u Vranici planini i na Ivan-planini (Lisin) kod Sarajeva od prilike na 1300 *m* visine po meni u novembru izrešetan. Čini se dakle da je rašireu po centralnoj i južnoj Bosni.

Najbliži je kavkaskom *O. Chaudoiri*[1]) razlikuje se od njega poglavito rilcem, koje duž sredine ima povor, a ne brazdu, vratnim štitom bez brazdice i t. d.

7. *Otiorrhynchus rhamni* spec. nov.

O. armato Boh. *proximus; robustior; rostro profundius canaliculato, prothorace latiore, antice multo magis dilatato, densius granulato; elytris lateribus magis rotundato-ampliatis, in* ♀ *valde ventricosis, amplis, dispersius aequaliusque,* **haud rugoso***-granulatis; squamulis albis, submetallescentibus* **valde aequaliter,** *sat confertim vestitis; antennis robustioribus brevioribusque; pedibus robustioribus, femoribus crassioribus.*

U Babi planini kod Gackog (Hercegovina) na *Rhamnus fallax* Boiss.

8. *Otiorrhynchus alpicola* Boh. var. nov. *prenjus.*

Opacus, **sericeus;** *prothorace lateribus subtilius dispersiusque granulato, lateribus minus dilatato, aequalius rotundato; prothorace plus minusve, confertim, elytris confertissime squamulis piliformibus, cupreo — vel aureo — metallescentibus (parce maculatim condensatis) vestitis;* **antennis** *plerumque* **rufopiceis.** *In monte Prenj-planina (Hercegovina).*

9. *Otiorrhynchus juglandis* spec. nov.

Oblongo-ovatus, niger; capite lato, crasso, subtilissime confertissimeque punctato, squamulis metallescentibus vestito; oculis **magnis,** *parum prominulis; rostro lato, brevi, capite haud longiore et paulo angustiore, in medio* **tricarinato;** *prothorace magno, convexo, lateribus sat rotundato-ampliato, longitudine evidenter* **breviore,** *rude, parum confertim granulato, pilis suberectis et parce squamulis metallescentibus vestito; elytris oblongo-ovatis,*

---

[1]) Vidi Stierlin, Bestimmungstabellen der europ. Coleopt. IX. Curculionidae, str. 61.

prothoracis basi vix latioribus, lateribus parum dilatatis, subparalellis, subtiliter disperseque granulatis, regulariter late sulcatis, squamulis metallescentibus maculatim condensatis parce vestitis, interstitiis angustis, elevatis, seriatim pilosis, subtilissime disperseque granulatis; antennis brevibus, validiusculis, piceis vel rufopiceis, flavopilosis, funiculi articulo secondo primo paulo vel vix longiore, tertio et quarto latitudine paulo longiore, articulis 5°, 6°, 7° subglobosis; pedibus piceis, femoribus omnibus muticis.

Subtus subtiliter disperseque granulatus, squamulis piliformibus, metallescentibus vestitus. Long. 8·5—10·0 mm.

Sličan *O. scopularis*-u, razlikuje se od njega poglavito nenazubljenom bedricom, rilcem sa tri povora, skulpturom, ruhom i podobom pokrilja, naročito i švom, koji odzada nije uzdignut u povor i t. d.

Najviše mu je srodan *O. conspicabilis* Fald.[1]) i valja ga uz ovog uvrstiti u sistemu. Od *O. conspicabilis*-a razlikuje se ponajglavnije brazdastim rilcem, zlato-žutim ljuskama, crvenim pipcima, duljim prvim člankom (Geisselglied) i t. d.

Na orasima kod Uvca blizu srpsko-turske megje (u jugoistočnoj Bosni) našao gosp. dr. Andrija Hensch.

---

[1]) Vidi Schönherr: „Synonymia insectorum". Tom. VII, str. 353. i 354.

Različito. — Различито.

Naučno putovanje bečkog antropološkog društva Bosnom i Hercegovinom u septembru ove godine.

Nije tome davno, što je osnovan naš zemaljski muzej. Ko bi bio pomislio pri njegovome osnutku, da će on u kratko vrijeme tako lijepo napredovati, da će se on tako proširiti? Iz malog sjemena niknu i uzraste krasno stablo, na kojemu se od godine do godine pojavljuju to sve ljepši plodovi, kojima će se ko i dosada koristiti nauka na čast naše otadžbine. No najviše nas veseli, da se danomice sve više zanimaju za nj' stručni krugovi inijeh zemalja. Iz najudaljenijih strana prostrane Evrope dolaze nam stručnjaci, da vide, što se u nas radi i kako se napreduje na prosvjetnom polju. Dolazak takih muževa i njihovo priznanje pobugjuje u nama još veću volju i ljubav za rad na započetoj stazi, jer mnijenje strukovnjačkih prvaka najboljim nam je sudijom, pošto su ti muževi sav svoj život posvetili nauci, koja traži istinu, rasvjetljivajući davnu prošlost i skidajući s nje tamu i koprenu zaboravi.

I ove godine dogje k nama lijep broj odličnih stručnjaka iz raznijeh krajeva Evrope, da proučavaju i razgledaju rad našeg muzeja i njegove bogate zbirke, i da osim toga vide naša istraživanja u nekim prehistoričkim nalazištima, naročito u neolitičkoj stanici u Butmiru i u glasinačkim nekropolama.

Taj posjet častan je po nas, te će ga zlatnijem slovima zabilježiti anali našeg muzeja. Biće, da tome doprinješe nešto i naše razne publikacije, naročito pak rasprave arheološko-antropološkoga kongresa, koji se — kako smo to u svoje vrijeme u ovom listu istakli — na poziv naše vlade sastao mjeseca augusta prošle godine, da se izjavi o muzejalnim radovima na polju arheologije i antropologije. Svi članovi toga kongresa upozoriše naučne krugove svojih žemalja na naša istraživanja i to u jednu ruku znanstvenim predavanjima, a u drugu raznim opširnim člancima u strukovnim i inim listovima.

Ne ćemo ovdje izbrajati imena svih mnogobrojnih i odličnih posjetilaca našeg muzeja tečajem godine 1895., već ćemo u kratko samo da prikažemo izlet bečkog antropološkog društva, koje je mjeseca septembra o. g. posjetilo Bosnu i Hercegovinu, da razgleda naša istraživanja i da prouči muzejske zbirke. To je jedno od prvih znanstvenih društava, koje se uvijek živo zanimalo za naš rad, posvećujući mu najveću pažnju, naklonost i pripomoć.

Pozivu, što ga je ovo društvo odaslalo svojim članovima, odazvao se vrlo lijep broj. Dana 2. septembra pozdravismo dobrodošlicom naše odlične goste u Bosanskom Brodu, a kroz deset dana pokazivasmo im naše zbirke i radove oko istraživanja nekojih nalazišta iz drevnog doba naše otadžbine.

U izletu bečkog antropološkog društva, kojim upravljaše poznati etnografski stručnjak g. Franjo Heger, kustos c. kr. dvorskog muzeja u Beču i tajnik tamošnjeg

antropološkog društva, bijahu osim društvenih članova iz Austro-Ugarske i odlični stručnjaci iz raznih država njemačkog carstva, za tim iz Engleske, Srbije, Hrvatske i Švicarske.

Iz Beča stigoše uz gospodina Hegera gospoda: Dr. M. Haberlandt, pristav c. kr. dvorskog muzeja, dr. W. Hein, asistent c. kr. dvorskog muzeja sa gospogjom suprugom, Ljudevit vitez Lorenz-Liburnau, kustos c. kr. dvor. muzeja, dr. Eduard Ludwig, odvjetnik, dr. Matija Much, car. vladin savjetnik, Georg Rauch, arhitekta i Nikola Wang, pristav car. dvorskog muzeja.

Iz Brna u Moravskoj: Aleksandar Makovsky, profesor tehničke visoke škole.

Iz Horna u Dônjoj Austriji: Augustin Bachinger, profesor tamošnje gimnazije.

Iz Zagreba u Hrvatskoj: dr. Josip Brunšmid, profesor i upravitelj arheoloških i etnografskih zbirki hrvatskog narodnog muzeja.

Iz Oxforda u Engleskoj: Henry Balfour, direktor tamošnjeg Pitt-Rivers muzeja.

Iz Biograda u Srbiji: dr. Sima Trojanović, profesor.

Iz Basela u Švicarskoj: Julius Kollmann, profesor i dr. Schiess, profesor.

Iz Njemačke: dr. Max Bartels, sanitetski savjetnik i tajnik antropološkog društva u Berlinu, dr. Vilim Grempler, tajni sanit. savjetnik u Vratislavi (Breslau), dr. Gurlt, tajni zdravstveni savjetnik i oglašeni kirurg iz Berlina, dr. Karlo Hagen, asistent narodopisnog muzeja u Hamburgu, dr. A. Hedinger, tajni zdravstveni savjetnik iz Stuttgarta, dr. Kahle, sveučilišni docent iz Heidelberga, dr. Vilim barun Landau iz Berlina, dr. Emil Schmidt, sveučilišni profesor iz Lipiske, dr. Ljudevit Stieda, tajni zdravstveni savjetnik iz Königsberga u Pruskoj i dr. Rudolf Virchow, tajni zdravstveni savjetnik iz Berlina.

Ovim našim gostima pridružiše se još i ovamošnji članovi hečkog antropološkog društva, megju kojima je naročito istaknuti gospogjicu Milenu Mrazovićevu, vlasnicu i urednicu lista „Bosnische Post“ i g. dra Antuna Weisbacha, c. i kr. štopskog nadlječnika i zdravstvenog šefa kod c. i kr. XV. zbornog zapovjedništva.

Prije nego otpočnemo opisivanjem glavnih momenata izleta ovako odličnog društva, bilježimo ovdje osobitom radošću i ponosom, što je evo po drugi put k nama došao najodličniji predstavnik antropološke nauke, g. Virchow, kojega ni starost ni nedavno tek sretno pretrpjela bolest nijesu pomele, da nas i opet obigje i da nas obraduje svojim savjetima i uputstvima. Osim toga mogosmo pozdraviti ovaj put i dva odlična mlada učenjaka našeg roda i plemena, gospodu dra *Trojanovića* i dra *Brunšmida.*

Unaprijed možemo radosno zabilježiti, da se ovaj odlični zbor naših gostiju veoma pohvalno izrazio o kulturnom napretku ovijeh zemalja, a naročito o znanstvenom radu našega muzeja.

A sada hajde da u kratko ocrtamo taj zanimljivi izlet.

2. septembra stupiše naši gosti na bosansko zemljište, gdje ih u Bos. Brodu pozdravi direktor muzeja dobrodošlicom, zaželivši svima što ugodniji boravak u ovijem krajevima i istaknuvši pri tome, kako se i vlada i muzej raduju, što po drugi put mogu pozdraviti nestora antropološke znanosti, gosp. Virchowa. Putem do Sarajeva diviše se gosti romantici pojedinih predjela, a naročito ih zanimao naš svijet i narodna nošnja. Čugjahu se koliko se toga posagradilo i kako se svuda opažaju neprolazni znakovi kulture i napretka.

Istoga dana dogjoše u naše lijepo šeher-Sarajevo. Pošto ručaše, eto ih u pojedinim grupama gdje razgledaju naš glavni grad i sve što je vrijedno, da se vidi i razgleda. Osobito im se svidio položaj grada, Bend-baša i pogled sa žute tabije. Odatle vidi se najljepše cijelo Sarajevo, koje ti se čini ogromnom baščom, po kojoj su razvrstane i palače i kućarice, a sredinom te bašče vijuga se kao srebren pojas naša Miljacka. Nadalje razgledaše druge znamenitosti, megju ostalima radionice za umjetnički obrt, gdje se vanrednom vještinom izragjuju najteže stvari i zemaljsku tkaonicu ćilima. Oba su zavoda već poznata i u inozemstvu zbog vrsnoće svojih radova. Za tim posjetiše našu živahnu čaršiju, begovu džamiju, šerijatsku sudačku školu i veličajnu novu gradsku vijećnicu. Već prvoga dana bjehu gosti ushićeni sa svega što vidješe.

Sjutradan, dne 3. septembra, pregledavahu učenjaci naš zemaljski muzej i njegove zbirke, te ne mogahu upravo nasmagati dovoljnih riječi priznanja i hvale zbog bogatstva raznolikosti zbiraka i zbog sistematskog uregjenja svijuh izloženih predmeta. Ovo priznanje napunjuje nas ponosom i zadovoljstvom.

Istoga dana iza podne krenuše naši gosti, većinom lječnici, u novu zemaljsku bolnicu u Koševi, koju tačno pregledaše, izrazivši se vrlo pohvalno o bogatom i krasnom uregjenju.

Odanle uputiše se u Ilidže, gdje bijahu gosti preuzv. gosp. ministra pl. Kállay-a. Gosp. ministar i preuzv. njegova gospogja dočekaše goste poznatom ljubežljivošću. U veče bijaše kod preuzvišenog domaćina u čast gostima večera, koji ih srdačno pozdravi kao predstavnike znanosti. Na krasnoj besjedi zahvali se ispred sviju starina Virhow, ispijajući čašu u zdavlje gosp. ministra, njegove plemenite supruge i neumornih mu radenika oko unapregjenja naše lijepe otadžbine.

U srijedu, 4. septembra, promatrahu gospoda prehistorijska nalazišta u blizini grada, na Sobunaru i Debelom brdu, neolitičku stanicu u Butmiru i kupalište Ilidže sa njegovim ostancima iz rimskoga doba. Tu razgledaše i kupke, perivoj i nove krasne hotele.

Na večer ovoga dana priredi u čast gostima gradonačelnik Mehmed beg Kapetanović zijafet, gdje vidješe malu sliku čisto bosanskog života. Zdravica vrijednog domaćina izazva opće povlagjivanje, kojemu dade oduška preuzv. g. miaistar pl. Kállay u kitnjastom govoru, u kojem spomenu valjani rad gradonačelnika na književnom polju.

U četvrtak, 5. septembra, uputiše se izletnici u kolima na Glasinac, da razgledaju tamošnje bogate nekropole. No prije nego stigoše do mete svog putovanja dočeka ih ugodno iznenagjenje. Nekoliko kilometara pred Podromanijom pozdravi otmene goste sjajni banderij od 170 konjanika u krasnom narodnom odijelu, a na čelu mu načelnik rogatički, Hadži Ahmed beg Bukvica, koji pozdravi goste ispred naroda srdačnom besjedom, na kojoj se zahvali Virchow. Gosti se ukonačiše u vojarni na Podromaniji, koju i ovaj put naše c. i kr. 15. zborno zapovjedništvo dobrostivo ustupi za ukonačenje naših odličnih gostiju.

Iza ručka uputiše se gospoda na staro bosansko groblje na Crkvinama. Za tim razgledaše prehistoričku gradinu Hreljin-grad i jedan dio nekropola u toj okolici. Kad se stao hvatati mrak, vratiše se u svoj konak na večeru i počinak.

U petak, 6. septembra, odvezoše kočije strane učenjake do nekropole u Talinama kraj Sokôca. Saznavši narod, kakvi mu gosti idu u posjetu, sabra se u velikom broju, da ih prijateljski dočeka i pozdravi. Na čelu naroda i školske mladeži izusti g. proto sokolački lijepi pozdravni govor, a školska djeca otpjevaše narodnu himnu. Dojam toga prizora na goste bijaše upravo silan, što se opazilo na odgovoru profesora

Virchowa. Poslije dočeka stadoše prekopavati nekoliko gromila, u kojima se našlo lijepih stvari od bronca i željeza, te nekoliko kostura. Nakon toga sjedoše gosti k ručku, koji bje priregjen pod čadorom, a narod izvagjaše svoje narodne igre, što se gospodi veoma svidjelo, tako da se sami uhvatiše u kolo sa našim vrijednim seljanima. Poslije podne vratiše se antropolozi u Sarajevo, te se odanle uputiše drugi dan, praćeni muzejskim ravnateljem u Jajce. Na pojedinim stanicama, naročito pak u Travniku i Dônjem Vakufu dočeka domaći narod lijepo goste. U samome Jajcu bijaše se sastavio za doček naročiti odbor, kojemu stajaše na čelu kotarski predstojnik gosp. Jakubovski, koji se brinjaše, da se odlični gosti što bolje zabave i razvesele. I zbilja ostaće svim izletnicima nezaboravan onaj kratki boravak u Jajcu. U večer oko 8 sati, poslije večere u zemaljskom hotelu, bijaše sjajno bengalsko rasvjetljenje divotnog vodopada Plive. To bijaše vanredno čaroban prizor. Poput raznobojne žive vatre padala pjeneća se voda u dubinu, a ona sitna vodena prašina nad slapom sjajila se poput prekrasne duge. Teško se rastadoše gosti s ovim prizorom. Sjutradan pregledaše ruševine Hrvojina grada, katakombe i druge ostatke iz srednjeg vijeka, pak se onda u kolima izvezoše na jedan sat daljine novim drumom u dolini Vrbasa, ovim priznatim remek-djelom novije cesto-gragjevine. Poslije podne tek nastane najzanimljivija tačka čitavog putnog programa. Barjacima, granjem i cvijećem bogato nakićeno maleno brodovlje čamaca čekalo je izletnike na gornjem jezeru Plive. Uz svirku domaćih svirača zaveslaše okretni veslači uz vodu prama dražesnom mjestancu Jezeru, gdje se bijaše sabrao silan narod, — bijaše nedjelja — koji dočeka goste uz vesele poklike i uz pucnjavu prangija. Doskora se rasprede prava narodna svetkovina, a stranci ne mogahu se dosta nagledati lijepih igara veselog naroda, koji se neprisiljeno podavao svojoj omiljeloj zabavi. Sunce već zalazilo, kad se izletnici vratiše u Jajce, da odanle u ranu zoru krenu natrag u Sarajevo. Uz put probaviše dva sata u ubavoj varošici Dônjem Vakufu, gdje razgledaše staru džamiju, jedan mejtef i jedan od tamošnjih begovskih dvorova.

U srijedu, 11. septembra prije podne uhvatiše gosti još vremena, da opet pregledaju muzejalne zbirke. O podne krenuše put Mostara, gdje ih narod opet lijepo dočeka. Sjutradan pregledaše znamenitosti Mostara, uputiše se na veličanstveno vrelo Bune, na ruševine drevnog Stjepan-grada iznad Blagaja, posjetiše dražesnu dolinu Radobolje, dok napokon u četvrtak otputovaše preko Metkovića svaki svojoj kući, nakon vanredno srdačnog oproštaja od muzejskog direktora, koji ih je i na ovom putu pratio.

Ovako evo svršismo opis znamenitog izleta bečkog antropološkog društva u našu milu Herceg-Bosnu. Nas taj posjet napunjuje osobitim zadovoljstvom, jer mogasmo uvjeriti strane odličnike, da naša domovina na svakom polju iz petnih žila radi, da zauzme pristojno mjesto u redu kulturnih naroda. Veselimo se, što stekosmo priznanje učenih gosti, koji obrekoše, da će se doskora i opet k nama uputiti. Bilo u dobri čas i što skorije!

Гњетао (Phasianus colchicus), убијен у Босни.

(У допуну чланка „О кокошкама“ у трећем свеску [година 1895.] овог листа.)

Првијех дана мјесеца децембра 1895. стиже музеју на велико зачуђење свих нас из Високог један ексемплар гњетла. Долазак те птице већ ми је дан прије телеграфично навијестио био мој пријатељ г. Шпрунг, порезник у Високом, који уз

ту вијест дода, да је гњетао одиста убијен у тамошњем котару. Птици је на жалост мањкао, кад је донесена реп и један дио оног лијепог перја на прсима. Но вјешти наш препаратор узајми ово перје од једног, сасвијем оштећеног бугарског фасана те је надувао наш ексемплар тако мајсторски, да је коначно пред нама лежао савршен ексемплар.

Вôља и желудац гњетла бијаху напуњени стотинама бобица од зимолеза *(Ligustrum vulgare)* и сасвијем црна од боје ових бобица.

На основу савјесног истраживања, које проведоше господа Кок и Шпрунг, установљене су о томе, како је та птица убијена, ове чињенице.

Стари и вјешти ловац Ибрахим Топаловић пошао је 18. (30.) новембра 1895. из Пољане у Сутјеску, да код неког тамошњег ковача поправи своју ловачку пушку. Кад се је по обављеном послу враћао кући, срете га $^1/_2$ сата далеко од Сутјеске Иво Андрић и приповједи му, да је час прије видио гдје лети птица, какове још никада видио није. Уједно позове Ибрахима, нека пође с њиме и птицу убије. Обојица пођоше на означено мјесто и запазе, како на неко дрво по више пута кобац долеће. Ибрахим се одмах досјети да тај кобац ову непознату птицу гоња, те пође правцем овог дрвета. У то полети из једног грма овећа птица; Ибрахим је стаде гонити и чим јој се згодно приближи, опали пушку те је убије. Обојица се зачудише љепоти те птице и у један глас одреде „да је то млади паун“, коју птицу они у осталом до данас још видјели нијесу, па за њу тек по казивању знаду. Дана 20. новембра (2. децембра) упути се Ибрахим у Високо и понесе са собом своју ловину. Дошавши онамо набаса на познатот му Шпањола те га упита, кака је то птица? Лукави Шпањол брзо одговори, да је то сасвијем обична птица без икаке вриједности те је баци у свој сепет. На ово разиђу се обојица, а мој Шпањол упути се равно у котарски уред, да ондје понуди птицу и да учини добар шићар. Понудише му једну форинту, али Шпањол птице не даје, већ наговором гг. Кока и Шпрунга пође други дан у Сарајево у музеј, да ондје птицу прода, што је одиста и учинио.

По казивању Ибрахима Топаловића морао је онај кобац тог гњетла већ имати у својим панџама, при чему му је испчупао пера из репа. Оно перје с прсију повадише пак дјеца Ибрахим-агина. У оном предјелу близу Сутјеске, гдје је гњетао убијен, има прилично много грмља (трња).

Нема сумње, да је тај гњетао у овај крај долетио из далека. Тај ексемплар или је онај, који је ове године (1895.) заједно са својима двјема кокошкама побјегао гостионичарки госпођи Шпицер у Мокром (одавле има до Сутјеске 40 километара у зрачној линији), или је то бјегунац са лијеве обале Саве, гдје су гњетлови у неким мјестима прилично удомаћени.

И ако би бјегунац од Саве имао много даљи пут до Сутјетске, него онај из Мокрог, то се мени чини, да је долазак нашег гњетла из крајева на лијевој обали Саве ипак вјеројатнији, јер се неда помислити, да би једном гњетлу, који је тек умакнуо дуготрајном затвору, код великог броја непријатеља (грабљиваца) могло успјети да преброди пут до Сутјеске.

*

По закључку овијех редака долази нам од госп. Шпрунга вијест, да се је 1. (13.) јануара 1896. код села Стијена између Високог и Киселјака видио још

један гњетао. Ловац је ранио ту птицу и многа њезина пера доказују сасвијем поуздано, да је то био гњетао. Госп. Кок прогонио је птицу, но сав његов труд остаде безуспјешан. Ваљда је лисица или друга грабљива звјерка ушмћарила овог настрјељаног гњетла.

Отмар Рајсер.

Crtice iz naroda.

Priopćio **Sadik Ugljen.**

a) Sô i hljeb.

I ako je sô danas u nas na pazaru jeftina, ona je ipak kod našeg naroda vrlo skupa; nju cijeni narod, rekao bih, više nego zlato i srebro. Dokle i kako naš narod cijeni sô, vidjećemo najbolje iz kletvi i zakletvi, u kojima spominje sô. Često ćemo puta čuti iz usta našeg naroda ove zakletve: „Tako mi soli i hljeba“; „Tako me sô i hljeb sapeli“. Kad se hoće prava istina od koga da dozna, zaklinjaće ga: „Soli ti i hljeba!“, „Tako ti soli i hljeba!“ Gospodár zaklinje svog slugu: „Tako ti soli i hljeba, što si u mene pojeo“, „Tako ti moje soli i mog hljeba“, a sluga se kune: „Tako mi tvoje soli i hljeba“, „Tako me tvoja sô i hljeb sapeli“. Često se dogagja, da naš prostodušni seljak činovnika, ili kakvog drugog državnog službenika zaklinje ovim riječima: „Tako ti carske soli i hljeba“, Tako te carska sô i hljeb sapeli“, a čulo se je prije dosta puta, kako se činovnik kune: „Tako mi carske soli i hljeba“, ili „Tako me carska sô i hljeb sapeli“ i t. d.

Po ovim kletvama i zakletvama vidi se, da naš narod plaho cijeni sô, vidi se, da joj daje neku — kažimo — moralnu vrijednost i ako je ona na pazaru (tržištu) sasvijem jeftina.

Mi, koji smo se naučili jesti posoljena jela, ne nalazimo nikakove slasti u neposoljenom jelu, takova nam jela izgledaju kao divlja. To znaju najbolje oni bolesnici, kojima je liječnik propisao, da jedu dok su u bolesti neslanu pogaču i čorbu. Obično kažu taki bolesnici, da im je neposoljeno jelo „kao slama“. Da Bog dragi zakloni i sačuva biti bez soli i jesti neslana jela! I ako je dakle sô kod nas važna, ipak ima u nas ljudi, koji jedu neslan hljeb. To se ne čini iz obijesti, nego oni imaju za to važan razlog. Ti ljudi vjeruju, ako bi se solio hljeb, da bi udarila bolest u naš hajvan (marvu), s kojim mi živimo i koji nam je za život neophodno nuždan, a to je: ovca, koza, goveče i konj, — i da bi taj hajvan uginuo, kad bi se solio hljeb.

Ovo mi pripovjedi H. Abdaga Tolić, posjednik iz Mostara, i izmegju ostalog kaza mi, da su se ove čarolije tvrdo držale stare žene. Izmegju ostalog navede mi jednu muslomansku kuću u Mostaru, u mom i njegovom komšiluku, u kojoj nikada ne sole hljeba, a u tu svrhu, da ne pokrepa hajvan. Ovo mi kašnje potvrdi i Ibraga Čišić, posjednik iz Mostara. I njemu je poznato, da su se stare žene držale toga vjerovanja, pa mi i on navede jednu kuću u Mostaru, u kojoj se još i danas jede neslan hljeb a u istu svrhu, koju sam gori naveo.

Bojeći se, da ovo vjerovanje na skoro ne ugine u našem narodu, ja ga bilježim i predajem na sačuvanje našem „Glasniku zemaljskog muzeja“.

b) Stara lipa u Rakitnu.

Stara lipa u Rakitnu — kako je tamošnji stanovnici zovu — leži u mahali Petrovićima, u Malom Vrpolju na „Gradini".

Ta vam je lipa golemo drvo, koje se je razgranalo na sve strane, iz nje bi mogao nasjeći preko stotinu tovara drva, a pod njom bi moglo hladovati pet stotina ljudi, — eto kolika je. Ona je vrlo stara i nema ga, koji bi mogao kazati kad je nikla. Njoj ne smije niko ni blizu doći, a kamo li da bi usjekao koji prut i naložio ga na vatru, ili da bi ko usudio se i usjekao — Bože sačuvaj — granu od lipe, pa je upotrijebio za gredu ili stožinu ili u kakvu drugu poljsku svrhu. Teško ti ga onome, koji bi se usudio usjeći komad od te lipe i upotrebio ga u svoj poljski halat (orugje), skupo bi ga stao taj komadić, skuplje, nego Bulića kabanica; odmah bi se pomamio ili bi pobjesnio ili pomahnitao. Za to se ta lipa održala tako zdrava i krjepka kroz toliko godina, pa joj ne fali ama baš ni jedna grančica, jer se njojzi ne smije primaknuti ni insan (čovjek) ni hajvan (životinja), a kamo da bi smio kogod usjeći koju granu.

Nije tomu davno, nema jedno trideset godina, kad tamošnji seljak Ante Jakovljević, zvani Tule, ne vjerujući valjda da ova lipa ima u sebi ovaku moć, ode pod tu staru lipu i usječe jedno drvo od nje za stožinu u guvnu. Tamam bijaše donio tu sohu i podio je u guvno, kad mu se odmah jedan konj, s kojim je u guvnu vrhao žito smami (pobjesni). Kad to vidje Ante, brže bolje izvadi stožinu iz guvna i odnese je pod lipu, odakle ju je i donio. Kad se vrati na svoje guvno, gdje je ostavio svog pomamnog konja, nagje ga zdrava čitava. Čim je Ante odnio stožinu pod lipu i ostavio je na svoje mjesto, tog je časa bjesnilo sašlo s njegovog konja. Od tad je ostalo kod stanovnika sela Rakitna kao jedno pravilo: onaj, koji bi slučajno zabasao, prevario se te bi uzeo od te lipe kakav komadić, treba da ga odmah nosi pod lipu i onamo postavi, gdje ga je upravo našao, inače naopako i u zao čas će biti po njega.

Kad mi je počeo pripovijedati o toj čudnovatoj lipi Martin Dumandžić, glavar sela Rakitna, mislio sam u sebi: nije li štovanje tamošnjih stanovnika ove lipe biljeg kakav od naših pradjedova, kojima je lipa bila najdraže drvo. Kašnje mi kaza, da je na onom mjestu, gdje se ta lipa nalazi, bila starinska katolička crkva, pa da su neprijatelji tu crkvu zapalili i uništili, a da je na tom zemljištu nikla ta lipa, koja je od svog postanka imala tu moć. On mi pripovjedi i to, da ne samo što ne smije čovjek ili životinja doći blizu te lipe ili odnijeti što god od nje, nego da ona ne da blizu sebe rabotati. Na domak lipe neki je aga (posjednik) iz Mostara bio načinio čardak. Čim je zima došla čardak se je sam od sebe srušio. Idućeg ljeta aga opet podigne čardak, a čardak se opet sam od sebe sruši. Od onda nije ga aga više ni gradio.

Alaga Brkić, posjednik iz Mostara, pripovjedi mi, da je jednom došao na svoj čitluk u Rakitno, baš nekako oko Ilin-dana, dakle upravo u sred ljeta, kad je najviša vrućina. „Ne imadavši boljeg hlada u blizini, pokupih svoju prtljagu te vrcem odoh pod tu lipu da hladujem — reče mi Brkić — i da malo zaspim. Moji kmetovi i komšije molili su me i kumili, da ne idem pod lipu na hladovanje, kazivajući mi, kako je lipa opasna. Ja to nijesam slušao, već odoh pod lipu, zaspim i pohladujem, a kad sam ustao ispekao sam i kahvu. I gledaj čuda — ni jedan seljak ne htjede mi doći da popije kahvu i da sa mnom sjedi, nego svi su gledali kao napeta puška, kad će se meni dogoditi kakva nesreća, a ja sam se smijao njima."

Јеврејски рукопис са сликама из средњег вијека.

Бос. херц. земаљски музеј у Сарајеву посједује знаменити јеврејски рукопис[1]), свакако један од најбогатијих примјерака те врсте. По одредби Њег. преузв. госп. заједничког министра пл. Калаја тај ће се рукопис доскора публицирати, што је погледом на хисторијску његову вриједност и посвема оправдано. О умјетничко-хисторијској важности овог кодекса ми ћемо овдје у кратко референсати.

Рукопис — кодекс на пергамени, у октав формату (22 : 16 *cm*), у модерним корицама — је литургијског значаја, врст лекционара, такозвана „Хагада", какове се још и у наше доба у сличној опреми израђују путем штампе. Хагада садржаје библијске перикопе, затим пјесме и молитве, које се по мозаичком обреду пјевају и читају за вријеме светковине „Пасах". С овим литургијским значајем подудара се богати сликовни урес. Слике се дијеле у двије изразито одјељене скупине. Понајприје има прије текста становити број (62) самосталних слика, фигуралних композиција, које показују по два хисторијска призора један изнад другога, те које илустрирају приповиједке из првих двију књига Мојсијевих, Genesis и Exodus. Завршују се великом сликом, која приказује Мојсију, како носи камените плоче са божјим заповједима са синајске горе. Послије ове долазе два призора из V. књиге Мојсијеве (Deuteronomium, 33. 34. „Мојсија благосиље народ" те V. Мојс. 34. 9. „Мојсија полаже руке на Јозу"). Симболичком сликом: будући храм Израела[2]), прелази се на четири литургијске приказе, које се односе на светковину „Пасах". Домаћин и домаћица дијеле кућној чељади светковно јело и светковинску погачу[3]) (неквашен крух, мацес). Овај одио завршује трећа слика, која предочава вјерску опћину у храму пред отвореном шкрињом завјета (Bundeslade, sanctissimum).

Други дио садржаје дотичне перикопе и молитве, те је скор на скроз чисто орнаменталан, урешен иницијалима и уресним лествицама уз богату употребу декоративних фигура за испуњавање (Füllfiguren) и гротеска. Трећи дио, у којем су молитве и псалми за остале дане оног празника, нема никаквог сликарског уреса.

По карактеру миниатура, сликаних живахним гуаш-(gouache) бојама излази, да кодекс није израђен у самој земљи, него да је овамо донесен са стране. Миниатуре не показују обиљежја талијанске умјетности, на коју се у први мах помишља обзиром на провенијенцију овог дјела и погледом на то, што је мисал војводе Хрвоје дјело талијанског умјетника. Миниатуре овог кодекса упућују сасвијем поуздано на начин сјеверне умјетности. За сада не може се друго што казати, него да је рукопис могао постати окô XIV. вијека негдје у Њемачкој, можда на Рајни, а никако у сусједним аустријским земљама. Обзиром на дотицај босанских Јевреја са њиховим вјерским друговима на сјеверу, могла би ова околност бити од интереса. Миниатуре показују стил њемачког књигосликарства из оног доба, кад нова француска умјетност већ бијаше почела неограничено утицати на земље иза Алпи и када је већ у моду унишла она опћа готичка умјетност, чије неограничено господство сиже од Пиренеја до Балтичких обала, тако да је против ње стајао на југу једино заокружени териториј талијанске умјетности Ћотова смјера, на истоку пак неизмјерни опсег грчко-славенске умјетности.

[1]) Рукопис је набављен од једне врло старе шпањолске породице у Сарајеву год. 1894. *Уред.*

[2]) Читање јеврејских наслова захваљујем доброти госп. проф. Д. Х. Милера, који ће уједно обрадити хисторијско-палеографски дио.

[3]) Опис гозбе на „Пасах" налази се даље у тексту.

Управо између ова три културна и умјетничка круга и дирајући у сфере све тројице, лежи старо либурнијско-илирско подручје Уне, Босне и Неретве. Наш кодекс нови је дакле доказ за зачудни положај, што га је заузимала у оно доба данашња Босна.

Карактер ове миниатурне умјетности XIV. вијека, која се ослања о француски укус и начин, показује се јасно и бистро у умјетничкој опреми рукописа, особито у шареној позадини (Hintergrund) слика (као на стакленим сликама оног доба), у особитим пропорцијама фигура, у читавом начину приказивања у орнаментици са њезиним цвјетовним иницијалима (Fleuronné), окићеним бодљикавим листом (Dornblattmuster), у богатој употреби такозваних дролерија, те коначно у почетном опонашању птица и сваковрсних малених животиња. Та опрема постиже свој врхунац у реалистичној умјетности Бургундије у XV. вијеку. Мимо тога се управо у овом дијелу — и не гледећи на скромност готичких нузгредности у архитектури и т. д. — показују по гдјекоји архаисми, који свакако дјеломице иду на рачун јеврејског живља, који је у својој прадомовини Палестини и на славенском сјевероистоку све до данас у зачудно урешеним предметима за употребу, у надгробним споменицима, у кућним плочама и т. д. сачувао прастаре форме, које сижу до у доба романске умјетности и прије ове.

И обзиром на њихов предмет ванредно су занимљиве слике ове илустроване „Хагаде". Већ у VI. вијеку прије Христа постадоше Јевреји услијед неуморног настојања својих пророка народ без слика. Равно као што то чини Ислам избјегавају и Јевреји из вјерске побуде свако приказивање сликом. Ово је довело до тога, да ликове и приповиједке њихових светих прича нијесу сликарском умјетности фиксирали они сами, него да је то послије дугих вијекова у етнички и културно веома различитом умјетничком кругу учинио кршћански свијет у земљама Средоземног мора. И пошто ово устезање од слика код њих још и данас постоји, то међу њима још и у данашње доба осим Јосипа Израелса нема сликара првог реда — ма да се је ово племе својом радиношћу и даровитошћу истакло на пољу другијех умјетности, нарочито у глазби. — Јевреји се ипак нијесу сасвим одрекли слика, што у осталом не учинише ни исламски народи: Араши, Персијанци и Маури, који нам у сликама по зидовима и у илустрованим рукописима њихових пјесника и повјесничара оставише значајна свједочанства њиховог умјетничког живота.

Свакако иду дјела ове руке са фигуралним приказима међу ријеткости, па стога побуђује речени Хагадах — кодекс бос.-херц. зем. музеја — интерес као једна од најпотпунијих илустрација светог писма Јевреја, што је познајемо, па и због тога, што је тај рукопис никао управо из њихове средине. Германски народни музеј у Нирнбергу (Nürnberg) чува један други слични ритуални рукопис жидовског подријекла, али у њему има мање слика, које поврх тога приказују понајвише призоре из свакдањег профаног живота (Genre).

Вриједно је да се поближе посматра, како је јеврејски илуминатор обрадио свој предмет. Узора није имао, морао је дакле узорке ондје узети, гдје је овај предмет већ од старих времена фиксиран био, дакле из умјетности кршћанске цркве. Црпао је дакле из иконографског материјала оног доба, који бијаше нагомилан у сликаним библијама тог времена, нарочито у француским[1]), гдје је свако поглавље пребогато илустровано. Јеврејски је дакле умјетник сасвијем подлегао

[1]) Неколико прекрасних ексемплара чува бечка дворска библиотека.

упливу кршћанске умјетности, но ипак имаде и појединих потеза, у којима значајним начином продире народни елеменат: н. пр. у томе, што је избјегавао насликати Бога и небесне чете — са једином једном изнимком: Бог отац мирује суботом — онда у појединим орнаменталним композицијама. Карактеристично је и то, што се нигдје не налази јеврејски типус, којега на истодобним кршћанским миниатурама — као н. пр. код распињања Христова, — често виђамо, обично у тенденциозно карикираном облику. Напротив је у два знаменита призора приказан типус црначки. Свагдје налазимо идеални опћенити тип са правилним цртама и жутом косом. Повећи интерес побуђују још и оне слике при крају рукописа, које илустрирају светковину „Пасах“, јер нам представљају призоре из тадањег интимног вјерског живота Јевреја. У овом погледу особито су интересантне слике горе спомепутог нирнбершког (Nürnberskog) рукописа.

Ми бисмо рекли, да ове миниатуре није могао сликати кршћански умјетник и то већ поради вјерских обзира, особито овдје, гдје се ради о чисто литургијском дјелу.

Миниатор располаже савршеном техником, а по иконографском материјалу види се, да се наобразио и школовао у кругу кршћанских илуминатора. — По новијим истраживањима знадемо, да се већ у XIV. вијеку почеше лаици бавити сликаријом као занатом. Како треба да себи предочимо ужи одношај јеврејског миниатора спрам његових кршћанских другова, то нам за сада није јасно, јер за проучавање тога питања није довољан овај материјал.

Б е ч у новембру 1893.

Јосип пл. Шлосер.

ZEMALJSKI MUZEJ BIBLIOTEKA Sarajevo

Земаљска штампарија у Сарајеву. — Zemaljska štamparija u Sarajevu.